PROCES VERBAAL

TWEEDE CHRISTELIJK SOCIAAL CONGRES

10-13 MAART 1919 TE AMSTERDAM

UITGAVE
DRUKKERIJ LIBERTAS
ROTTERDAM
1919

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0638 3613

TWEEDE CHRISTELIJK SOCIAAL CONGRES

PROCES VERBAAL

1404 A 14.

TWEEDE
CHRISTELIJK SOCIAAL CONGRES

GEHOUDEN TE AMSTERDAM
OP 10, 11, 12 EN 13 MAART 1919.

PROCES VERBAAL

— 1919 —
DRUKKERIJ LIBERTAS - ROTTERDAM

KONINKLIJKE
BIBLIOTHEEK

VOORWOORD.

Nadat er reeds voor den oorlog plannen waren geweest om een Tweede Christelijk Sociaal Congres te houden, plannen, die echter juist door den oorlog in duigen waren gevallen, meenden eenigen dergenen, die in genoemd jaar bij de tenslotte mislukte plannen aanvankelijk hun medewerking hadden verleend, dat het na vier jaren oorlog meer dan ooit dringend noodzakelijk was, dat de protestantsche Christenen in Nederland samenkwamen om de op den voorgrond tredende sociale quaesties met elkander te bezien in het licht der Christelijke beginselen. Zoo kwamen dan op Dinsdag 10 September 1918, des namiddags om 2 uur in de consistoriekamer van de Kloosterkerk te 's-Gravenhage een dertiental heeren bijeen om te overwegen, of thans niet tot de bijeenroeping van een congres kon worden overgegaan. Die vraag werd bevestigend beantwoord, in verband waarmede men onmiddellijk overging tot de noodige voorbereidende maatregelen.

Op Zaterdag 5 October had ter zelfder plaatse een tweede vergadering plaats, waarin het algemeen bestuur van het congres aldus werd samengesteld:

voor de Antirevolutionaire partij: Prof. Mr. P. A. DIEPENHORST te Amsterdam en C. VAN DER VOORT VAN ZIJP te 's-Gravenhage;

voor de Christelijk-Historische Unie: Mr. Dr. J. SCHOKKING te Leiden en B. J. GERRETSON te Rotterdam;

voor de Antirevolutionaire Kamerclub: L. F. DUYMAER VAN TWIST te 's-Gravenhage en Mr. V. H. RUTGERS te Boskoop;

voor de Christelijk-Historische Kamerclub; J. R. SNOECK HENKEMANS te 's-Gravenhage en Mr. R. VAN VEEN te 's-Gravenhage;

voor „Boaz": H. DIEMER te Rotterdam, Kr. TIMMERS te Klundert en P. WIELENGA te Assen;

voor „Patrimonium": P. NOORDHOF te Arnhem, C. SMEENK te Arnhem en P. VAN VLIET te Zeist;

voor den Chr.-Nat. Werkmansbond: Prof. Dr. J. R. SLOTEMAKER DE BRUINE te Utrecht, P. J. NAHUYSEN te Utrecht en A. VAN OOY te Rotterdam;

voor het Chr.-Nat. Vakverbond: H. AMELINK en K. KRUITHOF beiden te Rotterdam.

In diezelfde bijeenkomst werden gekozen tot voorzitter van het bestuur Prof. DIEPENHORST, tot vice-voorzitter Prof. SLOTEMAKER DE BRUINE, tot eersten secretaris de heer VAN DER VOORT VAN ZIJP, tot tweeden secretaris de heer SNOECK HENKEMANS, tot penningmeester de heer H. DIEMER, en tot verdere leden van het dagelijksch bestuur de heeren SMEENK, SCHOKKING, KRUITHOF en NAHUYSEN. Voorts werd besloten dat als lid van het congres zouden worden toegelaten „mannen en vrouwen, die, Christus' Koningschap alom erkennend, bij het licht van de Heilige Schrift als Gods Woord de oplossing der maatschappelijke vraagstukken zoeken".

Van alle zijden werd bij de voorbereidende werkzaamheden zooveel medewerking verleend, dat alras het uitzicht bestond, dat het congres in het voorjaar van 1919 zou kunnen worden gehouden. Met name werd dit ook mogelijk gemaakt door de bereidwilligheid van toonaangevende persoonlijkheden in protestantsch-christelijken kring om op het congres als referent op te treden, terwijl in den lande zooveel belangstelling werd betoond door bijdragen tot dekking der kosten en door verzoeken om als lid te kunnen deelnemen, dat in alle opzichten het congres beloofde te slagen. In totaal waren 1479 personen of organisaties als lid toegetreden, terwijl nog een beduidend aantal, dat zich te laat had aangemeld, moest worden afgewezen. Met gerustheid en blijmoedig vertrouwen kon dan ook de 10de Maart, de dag waarop het vierdaagsche congres zou aanvangen, afgewacht en tegemoet gezien worden.

HET DAGELIJKSCH BESTUUR:

Prof. Mr. P. A. Diepenhorst, Amsterdam, *Voorzitter.*
Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine, Utrecht, *Vice-Voorzitter.*
C. van der Voort van Zijp, 's-Gravenhage, } *Secretarissen.*
J. R. Snoeck Henkemans, „ }
H. Diemer, Rotterdam, *Penningmeester.*
K. Kruithof, Rotterdam.
P. J. Nahuysen, Utrecht.
Mr. Dr. J. Schokking, Leiden.
C. Smeenk, Arnhem.
Dr. J. A. Nederbragt, 's-Gravenhage, *Adjunct-Secretaris.*

VOOR DIT DOEL WERKTEN SAMEN:

De Antirevolutionaire Staatspartij, vertegenwoordigd door de H.H. Prof. Mr. P. A. Diepenhorst en C. van der Voort van Zijp.
De Christelijk-Historische Unie, vertegenwoordigd door de H.H. Mr. Dr. J. Schokking en B. J. Gerretson.
De Antirevolutionaire Kamerclub, vertegenwoordigd door de H.H. L. F. Duymaer van Twist en Mr. V. H. Rutgers.
De Christelijk-Historische Kamerclub, vertegenwoordigd door de H.H. J. R. Snoeck Henkemans en Mr. R. van Veen.
De Christelijke Werkgeversorganisatie, vertegenwoordigd door de H.H. H. Diemer, Kr. Timmers en P. Wielenga.
Het Christelijk Werkliedenverbond „Patrimonium", vertegenwoordigd door de H.H. F. Noordhof, C. Smeenk en P. van Vliet.
De Christelijk-Nationale Werkmansbond, vertegenwoordigd door de H.H. Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine, P. J. Nahuysen en A. van Ooy.
Het Christelijk-Nationaal Vakverbond, vertegenwoordigd door de H.H. H. Amelink en K. Kruithof.

De deelname aan 't congres stond open voor mannen en vrouwen, die, Christus' Koningschap alom erkennend, bij het licht van de Heilige Schrift als Gods Woord de oplossing der maatschappelijke vraagstukken zoeken.

HET VROUWEN-COMITÉ:

Mevr. Havelaar-Van Beeck Calkoen, Ede, *Presidente*,
Mevr. Diepenhorst-De Gaay Fortman, A'dam, *Secretaresse*,
Mevr. Van Hoogstraten-Schoch, Zeist,
} *Dagelijksch Bestuur.*

Mevr. Bakhoven-Michels, Rotterdam.
Mej. M. W. Barger, Driebergen,
Secretaresse van de Ned. Chr. Stud.-Vereeniging.
Mevr. Bavinck-Schippers,
Presidente van de Afd. Amsterdam van den Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk bewustzijn.
Mevr. Baronesse Van Boetzelaer-De Joncheere, Bilthoven.
Mej. A. G. Brants, Dieren,
Lid van het Comité voor Inwendige Zending.
Mej. H. W. Crommelin, Zeist.
Mevr. Dros-Van der Flier, Amsterdam,
Presidente van „Zusterhulp".
Mej. Dudok van Heel, Zetten,
Directrice van het Magdalena-Huis.
Mevr. Baronesse Van Haersolte, geb. Baronesse Van Heemstra, Arnhem.
Mej. A. Kampherbeek, Amsterdam.
Mej. E. M. F. Kleyn, Driebergen.
Mej. W. Klinkert, Amsterdam,
Directrice van de Diaconessenschool der N. H. D. I.
Mej. H. S. S. Kuyper, 's-Gravenhage.
Mej. M. H. Luitingh, Amsterdam.
Jonkvr. S. E. de Savornin Lohman, Arnhem,
Presidente van den Nederlandschen Meisjesbond.
Mevr. Schoch-Van der Wijck, Amsterdam.
Mej. A. Sillem, Amsterdam,
Secretaresse van de Amsterdamsche afdeeling van de Vereeniging ter behartiging van de belangen der jonge meisjes.

Een Comité voor Huisvesting, dat voor logies zorgde, werd gevormd door:

Mevr. Anema, Valeriusplein 28, Tel. Z. 556.
„ Bouman, Oranje Nassaulaan 39, Tel. Z. 1788.
„ Giesen, Jan Willem Brouwerstraat 40, Tel. Z. 5769.
„ Ter Haar, Jan Luykenstraat 60, Tel. Z. 3206.
„ Lindeboom, Jan Luykenstraat 36, Tel. Z. 4028.

PROGRAMMA.

Maandag 10 Maart.

's Namiddags 3 ure opening door den Voorzitter.

Rede van Prof. Mr. P. A. Diepenhorst, verder zal o.m. het woord gevoerd worden door Zijne Excellentie Mr. Th. Heemskerk, Minister van Justitie, Zijne Excellentie A. W. F. Idenburg, Minister van Koloniën en Zijne Excellentie Dr. J. Th. de Visser, Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

's Avonds 8 ure wijdingssamenkomst in de Nieuwe Kerk op den Dam. Sprekers: Dr. F. van Gheel Gildemeester, van 's-Gravenhage, Ds. P. van Wijk Jr., van Amsterdam en Dr. K. Dijk, van 's-Gravenhage. In het ruim worden tot 10 min. voor 8 voor de leden plaatsen gereserveerd. Daarna zijn alle plaatsen vrij, ook voor niet-leden.

Dinsdag 11 Maart.

's Voormiddags 9.45 ure zal in volle vergadering worden behandeld: „Overheid en bedrijf" door Prof. Mr. P. A. Diepenhorst en Mr. V. H. Rutgers.

's Namiddags 2 ure zal in sectievergadering behandeld worden: „Overheid en bedrijf" in verband met den Landbouw door Dr. H. J. Lovink; in verband met den Middenstand door Mr. J. A. de Wilde.

's Namiddags 2 ure Vrouwenvergadering in het Nut. Onderwerpen: „De Vrouw in het publieke leven", door Mejuffrouw E. M. F. Kleijn, te Driebergen; „De vrouw in dienst der barmhartigheid", door Mejuffrouw Dudok van Heel, te Zetten; „De vrouw en het gezinsleven", door Mevrouw v. Hoogstraten—Schoch, te Zeist, terwijl Mejuffrouw H. S. S. Kuyper, te 's-Gravenhage, een opwekkend slotwoord zal spreken.

's Avonds 7.30 ure gezellige bijeenkomst in Maison Boer, 1e Weteringplantsoen 2[1]). Sprekers: Dr. J. Lammerts van Bueren, te Zetten, over „Zedeloosheid"; Ds. C. F. Westermann, te Amsterdam, over „Zondagsrust" en J. R. Snoeck Henkemans, te 's-Gravenhage, over „Sociale voorzorg en barmhartigheid". [2])

Muziek en zang onder leiding van den Heer J. Schoonderbeek, Directeur der Christelijke Oratorium-Vereeniging te Amsterdam.

Medewerking van het Amsterdamsche Dameskoor; aan het klavier Mejuffrouw Nora de Wal.

---

[1]) Deze bijeenkomst is niet gehouden in „Maison Boer" doch in „den Werkenden Stand".

[2]) Verder trad nog als spreker op Dr. B. Wielenga, te Amsterdam.

Woensdag 12 Maart.

's Voormiddags 9.45 ure zal behandeld worden: „De vrouw in het beroepsleven", door Mejuffrouw H. W. Crommelin en Prof. Dr. H. Bavinck.

's Namiddags 2 ure zal behandeld worden: „Het loonvraagstuk". Door Mr. Dr. J. Schokking: „Gezinsloon"; door C. Smeenk: „Deelname in de winst" en door Jhr. Mr. K. J. Schorer: „Taylorstelsel".

's Avonds 7.30 ure bijeenkomst in den Werkenden Stand. Sprekers: Dr. J. C. de Moor, te Amsterdam, over: „Drankbestrijding", en Dr. P. J. Kromsigt, te Amsterdam, over: „Het sociale vraagstuk ook een zedelijk vraagstuk".

Voordracht van Mej. L. C. Diehl, Leerares Meth. spreken te Amsterdam. Muziek en zang.

Het orgel is welwillend beschikbaar gesteld door de firma G. A. Goldschmeding te Amsterdam.

Donderdag 13 Maart.

's Voormiddags 9.45 ure zal behandeld worden: „Maatschappelijke organisatie". Door Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine (theoretisch) en door H. Diemer (practisch).

's Namiddags 2 ure: Behandeling resoluties.

Volgend congres.

Rede van Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine.

Sluiting.

EERSTE DAG.

Opening.

Te 3 uur, het oogenblik, waarop het congres zou worden geopend, was de groote zaal van het gebouw der „Maatschappij voor den Werkenden Stand" geheel gevuld. Velen moesten met een staanplaats tevreden zijn. Precies met het slaan van de klok kwam het dagelijksch bestuur met de genoodigden, voor zoover die waren opgenomen, de zaal binnen. Met warm applaus werden speciaal die genoodigden begroet. Het waren de Ministers De Vries, Heemskerk, De Visser, van IJsselstein en Aalberse, de Commissaris der Koningin in de provincie Noord-Holland, de heer Jhr. Mr. Dr. A. Roëll, de burgemeester van Amsterdam, de heer Ir. J. W. C. Tellegen, en de heeren Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Sr. en Dr. H. Pierson. Minister Idenburg en Dr. A. Kuyper hadden bericht gezonden, de vergadering niet te kunnen bijwonen.

Als de Voorzitter Prof. Mr. P. A. Diepenhorst met het dagelijksch bestuur, n.l. de heeren Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine, C. van der Voort van Zijp, J. R. Snoeck Henkemans, H. Diemer, K. Kruithof, P. J. Nahuysen, Mr. Dr. J. Schokking, C. Smeenk, en Dr. J. A. Nederbragt, op het podium heeft plaats genomen, zwijgt het orgel, en laat Prof. Diepenhorst den hamer vallen, heet hij alle aanwezigen welkom, en verklaart hij het Tweede Christelijk Sociaal Congres voor geopend. Hij verzoekt de aanwezigen dan te zingen Psalm 43 vers 3 en 4: „Zend Heer Uw licht en waarheid neder" en „Dan ga ik op tot Gods altaren."

Als het plechtige en indrukwekkende gezang geëindigd is en het orgel zwijgt, gaat de Voorzitter voor in gebed, waarna hij het woord neemt voor de volgende

Openingsrede.

Zeer geachte Hoorders, Dames en Heeren!

Achttienhonderd een en negentig is voor de christelijk-sociale beweging in Nederland een belangrijk jaar. Toen, meer dan zeven en twintig jaren terug, werd met Dr. Kuyper's rede over *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie* geopend het eerste *Sociaal Congres*, welks verhandelingen nu nog welkome inlichtingen over maatschappelijke onderwerpen verschaffen. Toen werd niet slechts aan de protestantsch-christelijk sociale beweging een krachtige stoot gegeven, maar kwam ook in Roomsch-Katholieken kring een sterke

opleving. Toen vaardigde Leo XIII uit de encycliek *Rerum novarum*, wier opstuwende sociale golfslag ook Neerland beroerde, en Dr. Schaepman inspireerde om in forsche taal te prediken den grondtoon van het Pauselijk schrijven: „Heeft de arbeider gezondigd: daar is roekeloos en mateloos gezondigd tegen hem, en die zonde moet worden geboet en hersteld, of zij zal onder de donderslagen van Gods oordeel worden gewroken".

Rerum novarum, — onder den indruk van gansch nieuwe dingen, van het streven naar nieuwe toestanden, schreef de „arbeiders-paus" zijn aangrijpende roepstem. Nieuwe dingen hielden de aandacht der op het eerste *Sociaal Congres* vergaderden gespannen en deden de mannen van christelijk-protestantschen huize destijds de handen ineenslaan.

Nu sinds dien meer dan het vierde eener eeuw voorbijging en met verbijsterende snelheid zich de gebeurtenissen voltrekken, voegt een oogenblik van beraad, waarin wordt nagespeurd, in welke gestalte zich het moderne maatschappelijke leven ontplooit en welke eischen het stelt.

Wat is het karakteristieke van onze eeuw? Wat geeft haar een eigen stempel, waardoor zij zich in economisch opzicht onderscheidt van vroegere perioden?

Moeilijk is de beantwoording dezer vraag; geen indeeling der economische geschiedenis werd voorgesteld of van allen kant kwam de critiek, die de onhoudbaarheid van het gekozen criterium aantoonde. Friedrich List stelde naar *de wijze van voortbrenging* zijn classificatie op, die hem deed onderscheiden vijf stadiën: de periode van jacht en visscherij, van veeteelt, van landbouw, de agricultuur-manufactuur-periode en eindelijk het agricultuur-manufactuur-handelstijdvak. Tegen de zwaarwichtige bezwaren der nauwkeurige geschiedvorschers was zijn leer niet bestand en Hildebrand meende veel veiliger weg te betreden, toen hij, in de wijze van *ruil* het onderscheid zoekend, het economisch gebeuren resoluut in drie tijdvakken sneed: de *natuur*-huishouding met haar ruil van waar tegen waar, de *geld*- en *crediet*huishouding. Ook hij bleek een dwaalweg te bewandelen en welhaast scheen de rust te zijn gevonden, toen Bücher en Schmoller, zich aansluitend bij de indeeling der historie in oudheid, middeleeuwen en nieuwen tijd, door van *gesloten* familiehuishouding, *stads*- en *volks*-huishouding te gewagen, meenden het geheimnis te hebben ontsluierd.

Weer kwamen nog wijzeren die het wijze wegredeneerden. Werner Sombart in zijn schitterend-boeienden schrijftrant eischte alle aandacht voor het kapitalisme op. Naar zijn voorgaan oordeelen velen dat met het woord *„kapitalistisch"* het karakteristieke der

moderne periode wordt omschreven, want zoo omvattend is de kapitalistische geest, zoo geweldig zijn de gevolgen, uit het praedomineerend kapitaalbezit voortvloeiend, dat het op den gang van alle gebeuren zijn stempel zet.[1])

Als een specifiek modern verschijnsel, dat eeniger mate terug reikt tot het begin van den nieuwen tijd, dan aan het einde der 18e eeuw tot breedere ontwikkeling komt, om bij de ontplooiïng van het industriëele systeem in de negentiende eeuw vollen wasdom te bereiken, wordt het kapitalisme aangediend. Met de benaming „kapitalistisch" is naar die voorstelling het wezen van het huidig maatschappelijk leven gepeild; typeerend voor onzen modernen, voor onzen kapitalistischen tijd is de opeenhooping van bezit, de scherpe tegenstelling van rijk en arm, de moordende concurrentie, het duizenderlei ach en wee.

Nauw echter was deze opvatting verkondigd of getabberde en niet-getabberde historici kwamen aandragen met verrassend feiten-materiaal, dat bewees, hoe hetgeen als hyper-modern, als wezenlijk tot onze kapitalistische periode behoorend, wordt voorgesteld, reeds honderden, reeds duizenden jaren terug werd aangetroffen.

Het karakter der middeleeuwen wordt aldus miskend. De beroemde Belgische geschiedschrijver Pirenne deed zien hoe al tien eeuwen terug het kapitalisme in Zuid-Nederland's handelssteden tot rijke ontwikkeling kwam. In Italië, in Venetië en Florence vooral, stelt een machtig kapitaalbezit in de twaalfde eeuw reeds tot een schitterend bedrijfsleven in staat, dat niet minder dan het tegenwoordige kapitalistisch mag heeten. De fabelachtige rijkdom van het koopmansgeslacht der Fugger leeft nu nog in de herinnering voort. De wondere bloei van Augsburg en andere Zuid-Duitsche steden met hare talrijke handelsmagnaten trekt de aandacht van elken onderzoeker. [2])

Veel sterker spreekt nog wat in de oudheid zich ontwikkelde. Treffend is hetgeen ons uit Rome en Griekenland, uit de Oostersche cultuur, eeuwen voor Christus' geboorte en het begin onzer jaartelling wordt meegedeeld.

De pas verschenen belangwekkende studies van Dr. Leopold[3]) doen ons met verbazing in het antieke Hellas en Rome veel terugvinden wat heden ten dage als uitermate nieuwerwets wordt aangemerkt. Burgerlijke dienstplicht, hier nog slechts in ontwerp verschenen, was daar wet; maximumprijzen werden ook daar gesteld en overtreden; de enorme depreciatie van het geld ontlokte ook den Romeinschen burgeren bange klachten over schrikbare duurte; de vakbeweging vond warme verdedigers en machtige bestrijders; het kathedersocialisme in de Romeinsche republiek wekte veler

ontstemming; de enorme groei der bureaucratie van den ambtenarenstand vond toen bij de Romeinen evenmin onvermengde waardeering als ten onzent.

Mocht gij meenen dat journalistieke flair Dr. Leopold verleidt tot pikante, maar onbetrouwbare vermelding, een blik in de werken van vooraanstaande classici overtuigt u van de sterke analogie tusschen heden en verleden. Theodoor Mommsen ziet in Rome, vooral in den eersten Keizertijd, een finantiëel Babel, door eene oligarchie van kapitalisten geregeerd. Eduard Meijer, de groote kenner der oudheid, heeft de kapitalistische sfeer, waarin oud-Griekenland en oud-Rome zich ontwikkelden, scherper geteekend dan iemand anders en volgens hem kunnen wij ons de antieke verhoudingen „niet modern genoeg" voorstellen. In zijn zucht om de analogieën tusschen onze periode en de oudheid sterk sprekend te doen zijn, moge hij hebben overdreven bij zijn voorstelling van het antieke tijdperk als een kapitalistische periode „fin de siècle", en met name de veel gecritiseerde gelijksteliing van het „ergasterion" en zijn werkers met onze fabriek en fabrieksarbeiders moge niet zijn te aanvaarden — vast staat, dat groote periodes der antieke geschiedenis een sterk „kapitalistisch" karakter dragen. Wie hieraan mocht twijfelen, bestudeere de meesterlijke verhandeling *Agrargeschichte (Altertum)*, waarmee Max Weber de literatuur verrijkte.[4])

Van nieuwe dingen wordt verwonderd rondverhaald, maar het is schier alles alreede geweest; het verliest zich al te gader in den nacht der eeuwen.

De winzucht en het stoffelijk genotsbegeer verontrusten u en gij acht ze typeerend voor onze eeuw, maar in de oudheid bereikten zij eene niet minder angstwekkende hoogte. Daar brengt een Amos zijn hart aangrijpend wee uit over de gerusten te Sion en Samaria, die in dartele overdaad hunne ziele schaden. Daar toornt een Jesaja tegen de pracht en hoovaardij door de vrouwen bedreven; daar beschuldigt een Jacobus de rijken, die hun rijkdom misbruiken tot wellust.

Bij de ongewijde schrijvers gelijke toon. Geen gymnasiast, die niet weet van Vergilius' vloek over den *auri sacra fames*, den afschuwelijken gouddorst. Horatius klaagt, als kende hij de moderne O.W.ers: „O, burgers, vóór alles moet men tegenwoordig zorgen geld te hebben! Deugd en gerechtigheid komen eerst na het geld." Juvenalis zingt: „Geen ondeugd van den menschelijken geest heeft meer giftbekers gemengd en vaker het zwaard gebruikt, dan de vervloekte zucht naar onbeperkt bezit. Want wie rijk wil worden, wil het spoedig worden! Maar welken eerbied voor de wet, welke vrees of schaamte kent de vooruitstormende gewinzoeker."

De scherpe tegenstelling tusschen rijk en arm beangstigt u en gij acht daarin te vinden de wondeplek van ons moderne leven, maar hoort dan hoe een bezadigd denker als Von Jhering den toestand in Rome beschrijft: „Nergens werd de rijke zoo gemakkelijk millionair, de onbemiddelde zoo licht bedelaar; nergens was de grenslinie tusschen beide uitersten zoo smal, één schrede naar de eene of andere zijde — en als eene lawine wies nood of overvloed".

Het pauperisme vormt een angstverwekkende macht en gij zijt geneigd in zijn verbreiding een trek, aan onze moderne cultuur bijzonderlijk eigen, te zien, maar hoe waarde ook in de oudheid de plaag der armoede rond. Hoe gaf nog kort geleden Prof. K. Kuiper in *Onze Eeuw* [5]) van *Atheensche armoede* een boeiende schets! Hoe straalt in den nacht van bittere ellende de naam van Solon, den man der *seisachtheia*, die een streep haalde door de hypothecaire schulden en door verandering van het muntstelsel verruiming van de geldmiddelen bewerkte!

De opeenhooping van bezit, het akker aan akker trekken acht gij een zorgwekkend verschijnsel, dat onzen tijd ontsiert. Was het evenwel in de oudheid niet alzoo, dat de bodem al meer in handen geraakte van enkele families, terwijl de groote massa der bevolking, van landerijen beroofd, naar de stad terug toog, waar zij bij de vermogenden in afhankelijke positie verkeerde of op staatskosten onderhouden werd? De *lex Licinia Sextia* van 367 vóór Christus trachtte de ergste misbruiken door staatsverbod te keeren en twee eeuwen later zijn het de *leges Sempronia* der Gracchen, die de oude wetten doen herleven.

Geen verschijnsel of instituut, dat wij om zijn actualiteit aanstaren, of eeuwen terug vindt het zijn voorlooper. De woelingen, aan werkstakingen verbonden, veroorzaakten ook toen verwarring. De verzekeringsgedachte vond alreeds toepassing. De ondernemersbonden. trusts en kartels, de speculatieve handelingen der opkoopers, die door rings en corners de markt zoeken te beheerschen, waren destijds niet onbekend. Aristoteles verhaalt van een Syracusaan, die al het ijzer uit de mijnen van Sicilië opkocht met 100 % winst aan de burgers verkocht. Keizer Zeno vaardigde zijn wet *De monopolis* uit. In het begin der derde acte van Plautus' *Captivi* legt de hongerige parasiet Ergasilus aldus zijn plan bloot: „Die overeenkomsten hebben aangegaan om het leven te verduren, zal ik aanklagen en als boete zal ik begeeren, dat zij mij tien maaltijden geven naar mijne keuze, hoewel nu alle dingen duur zijn".

Overheidsmaatregelen tot verzachting van der minder bedeelden lot verzuimden de Romeinsche en Grieksche magistraten niet te treffen. Het streven van niet weinigen onzer dagen, die de verslap-

pende staatsbedeeling najagen, vond ook toen vertolking. De roep om „panem et circenses" oefende vooral op slechte regeerders lokkende kracht. Ook het democratische Athene zocht met Pericles heil in het verderfelijke stelsel der uitkeering van theorika's, van allerlei giften uit de staatskas en in de historie der Grieksche staten na Alexander kankert de drift naar ontzenuwde giften uit de schatkist.

Gewelddadig verzet tegen de bestaande orde werd ook in de oudheid aangetroffen. Talrijk zijn de socialistische en communistische uitingen. Het achtste boek van Plato's *Politeia* bevat één geweldige aanklacht tegen de plutocratie. Quack vangt zijn meesterwerk met eene beschrijving van het Romeinsche en Grieksche socialisme aan en Robert Pöhlmann [6]) verhaalde in twee dikke deelen van de wijdvertakte stroomingen in het antieke communisme. Revolutionaire avonturen, die op vergissingen uitliepen, bedreigden ook destijds de staatsorde: hoe schittert Cicero's welsprekendheid als hij, de vertegenwoordiger van de partij van orde, toornt over Caligula's staatsgreep.

Het allermodernste was den ouden niet vreemd. De bolsjewistische bacil werkte ook in de antieke volksmenners. Als Aristophanes [7]), de onverbeterlijke spottter, wiens comedies voor de kennis van het Grieksche leven in de vierde eeuw vóór Christus onmisbaar zijn, het communisme zijner dagen hekelt, dan beschrijft hij eene vrouwenvergadering, waarop een zoo radicaal program wordt aangenomen, dat haast den organisatoren van een congres alle moed tot het beleggen van aparte vrouwensamenkomsten zou vergaan, indien zij niet in den vroeden zin van de Nederlandsche christenvrouwen, die morgen te saam vergaderen, een vast vertrouwen koesterden.

Op die vrouwensamenkomst toch, vier eeuwen vóór het begin onzer christelijke jaartelling, weet de sluwe dictratix Praxagora aangenomen te krijgen dit program, dat in zijn verbluffende beknoptheid het kort program van alle bolsjewistische wijsheid omschrijft. Het bevat niets meer of minder dan deze drie stellingen: 1e. Het bezit wordt afgeschaft; 2e. Het huisgezin zal ophouden te bestaan; 3e. De staat zorgt voor alle behoeften zijner burgers. Zou de vurige zangeres van het Gooi in onze dagen met meer puntigheid de begeerte van het revolutionair proletariaat kunnen vertolken?

Over wat de Oostersche cultuur wrocht, werd tot dusverre niet gerept. Hier evenwel opent zich nog een verrassender perspectief; wat ons de keilschriftbrieven, de publicaties van de *Vorderasiatische Gesellschaft*, van *Der alte Orient* meedeelen over staat en maatschappij in het oude Babylon, wekt onze ongeveinsde verwondering [8]). In den tijd van Hammurabi, 2250 vóór Christus' geboorte, ontdekken wij reeds een zeer ontwikkeld muntwezen, werd de boekhouding vlijtig

beoefend, kwamen de depositobanken op, werd met assignaties en wissels gewerkt. Vooral met betrekking tot het bankwezen vertoonde de babylonische maatschappij sterk de vormen van de modern-kapitalistische huishouding. Is door den zegetocht van Alexander den Groote de grens tusschen het Grieksche en het Oostelijk cultuurgebied verbroken, dan zet zich het hoog-ontwikkeld voortbrengingsleven al verder uit. Het is de rechtmatige trots van onzen Minister van Financiën, dat door hem in de hoofdstad van ons land het giroverkeer tot ontwikkeling werd gebracht, maar hoe verdienstelijk ook, oorspronkelijk is zijn arbeid niet. Vele eeuwen terug liep in Babel de overboeking bij het sterke bank- en giroverkeer over milliarden.

Lang behielden de morgenlanden hun leidende positie. Ruhland [9]) schetste de hoog ontwikkelde kapitalistische huishouding van het Arabisch-Islamietisch wereldrijk. Aan landbouwers werden millioenen uit de staatskas beschikbaar gesteld tot verbetering hunner gronden. Een perfecte landbouwkalender, waarin den boeren en tuinders inlichtingen worden gegeven over de werkzaamheden, die zij in verschillende periodes hadden te verrichten, is bewaard gebleven. De organisatie van de rijkspost met haar 930 stations gaf een reisboek, dat in deze dagen van beperkt verkeer zeker heimwee naar de dagen van weleer opwekt.

In die dagen van weleer... maar waartoe de beschrijving voortgezet? Genoeg en te over om u te overtuigen van den vermoeienden kringloop, die den Prediker deed klagen: „Al deze dingen worden zoo moede, dat het niemand zou kunnen uitspreken; het oog wordt niet verzadigd met zien en het oor wordt niet vervuld van hooren. Hetgeen er geweest is, hetzelve zal er zijn en hetgeen er gedaan s, hetzelve zal er gedaan worden; zoodat er niets nieuws is onder de zon".

* * *

En toch, in weerwil van het „niets nieuws onder de zon" — „van nieuwe dingen!" Toch onze tijd een eigen signatuur, toch onze eeuw eene afzonderlijke gestalte!

Zeker het kan niet anders, of bij beschouwing der op zichzelf staande verschijnselen, valt overeenstemming, hier meer, daar minder, met analoge instellingen in vroegere perioden te ontwaren. Het vloeit voort uit de continuïteit der geslachten en het herinnert er ons aan, dat ons economisch leven, ons productiestelsel de vrucht is van eene eeuwenlange historische ontwikkeling, resultaat van diep gewortelde geestelijke en stoffelijke invloeden. Het vermaant ons om niet uit te wisschen der eeuwen geschiedenis, om niet een streep te halen door hetgeen achter ons ligt, maar met de Schrift

in de hand ware en valsche ontwikkeling te onderscheiden, het kwade te verwerpen en het goede te behouden.

Het eigen karakter van onze economische orde wordt niet geroofd door het wijzen op trekken die in het beeld van vroegere tijdvakken voorkwamen. De samenvoeging en verbinding, de onderlinge verhouding, de accentueering der onderscheidene factoren roepen eene aparte gestalte in het leven.

Waarin zich dan dat aparte van den modernen maatschappijbouw openbaart, is niet met een enkel woord of eene enkele formule weer te geven. Het karakteristieke van onze eeuw kunnen wij niet met een klinkend slagwoord typeeren. Slechts door de opsomming van een aantal elementen, die in onderling verband en samenhang moeten worden aanvaard, is het karakterbeeld van onzen tijd te benaderen.

Enkele der belangrijkste trekken roep ik u voor den geest.

Daar is in de eerste plaats de ontwikkeling der techniek. Toen in de tweede helft der achttiende eeuw de uitvinding van de stoommachine, het smelten van het ijzer, de mechanische weefstoel, de spinmachine, de cylinderpers, kortom de eene na de andere belangrijke *ontdekking* het menschdom verraste, moest taaie weerstand worden overwonnen, voor in verkeer en productie haar diensten werden benut. Machine-oproeren moesten worden bedwongen, principieele en practische bezwaren van spoorwegvijanden moesten worden weerlegd, eer van blijden triumf kon worden gewaagd. Maar in de negentiende eeuw kwam de zegetocht en de alom groeiende wonderen der techniek brachten een ommekeer in de gedaante van het maatschappelijk leven.

Een ommekeer, ook in dien zin — en ziet daar een tweede trek — dat de economische bedrijvigheid allengs kwam te staan in het teeken van het internationale. Door de vergemakkelijking van het verkeer vermeerderde de veelvuldige aanraking der volkeren; duizelingwekkend zijn de cijfers, die een beeld geven van de handelsbetrekkingen door alle landen der wereld met elkaar aangeknoopt. De zakenmenschen, van wat nationaliteit ook, sloegen gezamenlijk de handen ineen; van wordende wereldcultuur kwamen jaar op jaar de blijde berichten in. Door den wereldoorlog werd dit gecompliceerde wereldraderwerk verstoord en de ontzettende krijg, onder de gevolgen waarvan geslachten zullen zuchten, deed met ratelenden donderslag ineenstorten het gebouw van den eeuwigen vrede, door zoovelen op de toenemende internationale gemeenschap gefundeerd. Tot de moderne hemelbestormers in Sinear's vlakte kwam in het krijgsgedreun het forsch vermaan om te laten varen de cosmopolitische allures, die landsgrenzen en nationaal gevoel als minderwaardige factoren zoeken te kleineeren. De nationale ge-

dachte herwon weer iets van hare oude tooverkracht, maar, hoezeer ook door het wereldconflict de samenwerking in de eerstkomende jaren zal hokken, toch kan en mag niet worden gereageerd tegen de internationale betrekkingen, waarop onze huidige orde is aangelegd.

Een volk, groot of klein, dat, bekoord door de leuze „elk land voor zich zelf zorgen", zich aan den droom der „zelfgenoegzaamheid" mocht willen overgeven, zou weldra bitter teleurgesteld ontwaken.

Nauw verband met de bloeiende techniek houdt een derde factor: het bedrijfsleven wisselde doordien de industrie zich al sterker uitzette. In Engeland overvleugelde het eerst de nijverheid den landbouw en daarna voltrok zich op het vasteland het proces, waarbij de industrie-staat den landbouwstaat terugdrong of ernstige mededinging aandeed.

Daardoor niet het minst — voor dezen factor bovenal hebbe men oog — werd over het leven van den handenarbeid zulk een donkere schaduw geworpen. De machinale nijverheid bevorderde de arbeidsverdeeling, welke niet langer den arbeider maakt tot vervaardiger van een geheel product, maar slechts de bewerking van een klein onderdeel, waarop alle krachten worden geconcentreerd, aan hem opdraagt. De scherp toegespitste arbeidsverdeeling heeft de intensiteit van den arbeid opgevoerd tot eene hoogte, die in vele gevallen vroegtijdige afstomping als betreurenswaardig gevolg met zich sleepte. Voor niet weinigen bestaat de arbeid in de eindelooze herhaling van ééne enkele monotone handeling. Verlengstuk van de machine werd menigeen en bij die machine werd de rhytmische stootgang al meer overgezet in ononderbroken kringvormige beweging.

Dat vooral is de sombere zijde van onze tegenwoordige arbeidscultuur: de band tusschen arbeider en product is verbroken. Bij het oude handwerk was de fraaiheid en fijnheid van een product in hooge mate afhankelijk van de bekwaamheid van den maker. Thans echter is het meest ingewikkelde en ingenieuse van een artikel bij massa-fabricage los van de vaardigheid van den arbeider. Telefoontoestellen, verrekijkers, balansen, fijne physische apparaten worden gefabriceerd door mannen en vrouwen, die van de constructie dezer toestellen geheel onkundig zijn. [10])

Aan het wondere electrische gloeilampje, dat schijnbaar stelt de hoogste eischen van geschooldheid, werken meisjes, die van den bouw van het heele voorwerp niets begrijpen, mechanisch een deeltje van den benoodigden arbeid uitvoeren.

Dr. van Ginneken [11]) bevond bij zijn bezoek aan Philips' Gloeilampenfabriek, dat van de 1700 arbeiders slechts enkele bazen het heele gloeilampje kenden, de eigenlijke arbeiders in hoogstens twee à drie maanden hun werk leeren, terwijl de werkmeisjes

eenvoudig worden afgericht op eenige handgrepen, wonderen van preciesheid verrichten, die duizenden en duizenden malen per dag in kleurlooze eentonigheid herhaald, even profijtelijk zijn voor het nietige gloeilampje als doodend voor haar eigen kostbare zielelamp.

Het gevaar voor afstomping wordt nog verhoogd, doordien gezonnen wordt op fijneren uitbouw van stelsels als het Taylor-systeem, die de intensiteit van den arbeid zoo hoog mogelijk zoeken op te voeren. Wellicht te sterk is de bewering dat dergelijk systeem noodwendig leidt tot vakidiotisme. Daar schuilt wellicht rhetorische overdrijving in de klacht van een der critici, van Dr. van Ginneken, die zich aldus tot Taylor en de zijnen richt: „Aan de techniek-vergoders moeten wij toonen, wat voor Vandalen zij zijn in de blanke straten der parelende zielesteden en hoe wraakroepend zij daar tot puin schieten, neerhalen en in brand steken, wat de Vader der schoone liefde in witte marmerweelde heeft gebouwd". Maar niet twijfelachtig is, dat over een groot deel van ons maatschappelijk leven is gekomen een zwoegend jagen, dat alle kalmte en rust ten eenenmale rooft.

Is het levenstempo des menschen versneld, bliksemt het tegenwoordig overal in de wereld, zijn wij, naar de kernachtige uitdrukking van den hofprediker Dr. Gerritsen, „van de heele en halve noten gekomen tot de trillers" [12]) — met dit massale en snelle gaat gepaard een verzwakking van het confidentieele, het vertrouwelijke element. De patriarchale tint, die vroeger alom het economische leven kleurde, slijt hoe langer hoe meer uit. Op het platteland voltrok zich de moderniseering van den land- en tuinbouw, die zich in den oorlogstijd nog scherper accentueerde. De dagen van intiem onderling verkeer tusschen landheer en pachter zijn voorbij. Een bescheid als de *Staatscommissie voor den Landbouw* ontving bij haar enquête in Gelderland: „reeds sinds een eeuw woont mijn familie op een pachthoeve en nog nimmer hebben wij een pachtcontract geteekend en over niets hebben wij te klagen", wekt herinneringen aan een tijd, die vrijwel tot het verleden behoort. Wel is in enkele provincies van ons land het geslacht der landheeren niet uitgestorven, welke temidden van hunne bezittingen wonend, lief en leed met hunne pachters deelen, maar het is der verdwijning nabij. Ook het platteland bleef van den nieuwen tijdgeest niet onberoerd, al sterker gaat ook het gansche boeren- en tuindersbedrijf rusten op commercieele overwegingen.

Vooral in de arbeidsbetrekking, in de verhouding van patroon en arbeider is het vertrouwelijk element verbleekt. Steeds minder plaats komt voor gemoedelijke overwegingen; eene nauwkeurige afbakening van de verschillende juridische rechten en verplichtingen wordt het

een en al. Het streng-juridische element oefent allengs overheerschenden invloed; daardoor wordt de zedelijke band tusschen patroon en arbeider slapper. Vooral nu, bij de ontwikkeling van het grootbedrijf, de naamlooze vennootschap de rechtsvorm wordt, waarin het bedrijfsleven zich hult, wordt de patroon al meer verdrongen en de macht gelegd in handen van aandeelhouders, die geregelde samenwerking met de arbeiders missen.

Onvolledig zou onze schets wezen, indien niet de uitzetting der behoeften als een trek van het moderne leven werd aangestipt. Gestadig werden in der tijden loop waren, wier benuttiging weleer groote weelde was, tot zaken van noodzakelijk gebruik gedegradeerd. Ongetwijfeld kwam in de behoeften-ladder veel rijkere gradatie en het levensniveau steeg niet onaanzienlijk.

Onvolledig ook zouden wij zijn, indien niet werd herinnerd aan de gewijzigde positie der vrouw en haar veranderde taak. Vreemd doet het ons aan, wanneer wij, bladerend in de annalen van het eerste sociaal congres, een ernstig protest vinden tegen het plaats nemen van het jonge meisje op de kantoorkruk, tegen haar in dienst treden bij post en telegrafie, terwijl zelfs tegen haar functie als onderwijzeres door sommigen ernstige principiëele bedenkingen worden ingebracht.

Onvolledig ook zouden we zijn, indien niet werd gewaagd van den nieuwen geest, die de volken heeft doortrokken. De democratie, reeds vóór den oorlog eene beteekenende macht, wies in de crisisjaren begrijpelijkerwijze. Gezamenlijk, door alle lagen der bevolking, zijn de offers van goed en bloed gebracht, thans klinkt sterker de stem, dat bij den opbouw van staat en maatschappij gelijkelijk aan alle rangen en standen zeggenschap zal worden verleend.

En eindelijk laakbaar zou onze onvolledigheid zijn, als niet werd gedacht aan nog veel dieper ingrijpenden keer in het geestesleven der groote massa's. De kerk legt niet meer op het volksleven beslag. Hoe ver zijn wij af van de dagen door Prof. Aalders in het Hervormingsnummer van *Stemmen des Tijds*[13]) zoo treffend geteekend: „De kerk, die zich boven de wereld verheft, beheerscht tegelijk deze wereld. De kathedraal der middeleeuwsche stad staat niet los van de woonhuizen der burgers. Deze leunen tegen hare muren, en zij wikkelt zich daarvan los en boven uit met hare bogen en spitsen. En in deze gewijde ruimte is plaats voor de ontplooiing van het volle leven, dat buiten haar wordt geleid. Elk gilde bezit er zijn eigen kapel en altaar. Elk gezin vindt er zijn graf. Elke kunst brengt er hare edelste proeven in de evenredigheid van het geheel en de versiering der deelen met kleuren en stoffen."

De Hervorming bracht uiteraard eene vermindering van de directe inmenging der kerk. Niet uit de begeerte echter om zuiver de kerkelijke en maatschappelijke sfeer af te bakenen, moet haar terugdringing in het heden worden verklaard. Het leven van breede volksklassen gaat buiten de kerk om; de kerk brengt haar niet langer de woorden des levens. Duizenden en tienduizenden, die den naam van Christus slechts kennen en uitspreken door den volksvloek. Breed is de schare, vervreemd van God en Zijn Woord, die niets verstaat, ja niets *wil* verstaan van de liefde Gods, die in Christus Jezus is.

De gestalte van ons maatschappelijke leven is hiermee niet ten volle uitgebeeld, maar slechts ruw geboetseerd. Evenwel toch sprekend genoeg om ons te doordringen van den huiveringwekkenden ernst, waarmee wij, Christenmannen en -vrouwen, geplaatst worden voor de ontzaggelijke problemen, die onze vermoeide eeuw opwerpt; problemen — ten deele nog maar op onze dagorde aangeroerd.

* * *

Hulp door drieërlei actie te brengen, vraagt bespreking.

Aan zich zelf overgelaten komt het maatschappelijk leven onder den druk van menige ongerechtigheid, die het niet vermag op te heffen en zoo roepen wij de overheid op, om haar schild ter bescherming en ter beveiliging op te heffen.

Hier is vooruitgang, aanmerkelijke vooruitgang te constateeren. De bundel sociale wetten dijde niet onbeduidend uit; principiëele weerstand tegen staatsbemoeiing met het economische leven op grond van het laat-maar-waaien-stelsel, dat bij de vrije ontplooiing van het eigenbelang eene harmonieuse orde verwacht, werd historische antiquiteit.

Wij verstaan niet meer — en dank betaamt daarvoor — waarom en hoe in Engeland van allen kant principiëele bedenking rees toen *The moral and health act* van 1802 den arbeidsduur van enkele categorieën kinderen tot 12 uur beperkte, — *beperkte* is hier het wettelijke woord. Wij verstaan niet meer — en dank betaamt daarvoor — waarom en hoe met een beroep op de guldene vrijheid, met een beroep op de zoete concurrentie, geduld moesten worden helsche gruweltoestanden, als waarvan in het Engelsche parlement gewag werd gemaakt: de armenhuizen sloten contracten met de fabrikanten, waarbij jonge, zeer jonge kinderen in grooten getale voor den fabrieksarbeid werden afgestaan — en in een dier overeenkomsten verbond een fabrikant zich met twintig gezonde, voor den arbeid geschikt geachte kinderen, één idioot kind te accepteeren. Wij verstaan niet meer — en dank betaamt daarvoor — waarom

en hoe in naam der onaantastbare vrijheid verbitterde oppositie rees tegen die door Peel's initiatief bevochten hervorming, die in 1819 fabrieksarbeid verbood aan kinderen beneden . . . . *negen* jaar. Wij verstaan niet meer — en dank betaamt daarvoor — waarom en hoe in 1874, toen ten onzent de weg der arbeidswetgeving werd betreden, de moed werd gevonden, om, met verwijzing naar onduldbare benadeeling der industrie, verzet te bieden tegen een wet, die kleine kleuters beneden 12 jaar uit de fabriek hield.

Het geslacht der Manchestermannen, die nog met Bastiat droomen den droom van de „harmonies économiques", sterft uit. Waar is de man der oude school, die in zijn dweepzieke vrijheidsprediking den staat zoover durft terugdringen als de vermaarde Fransche econoom Dunoyer? Dat de overheid examens afneemt, is hem een gruwel en zelfs de meest belangrijke beroepen van advocaat, leeraar, dokter, apotheker wil hij vrijelijk voor ieder openstellen: de maatschappij zelve zal dan wel beslissen van welken dokter, van welken advocaat zij al of niet gediend is. Waar zijn de aanhangers van Dunoyer, die aldus de vrijheidsleuze durven opheffen? Alleen in den student steekt nog iets van den principiëelen examen-hater en vrijheidslievenden Dunoyer, en dan nog maar alleen in het bange „zweetkamertje" of onder het martelend onderzoek.

Nu en dan staat nog wel eens een vrijheidsapostel op, die de vrije mededinging looft, wijl zoo alleen den sterke de onbetwistbare zege zal worden verschaft, het zwakke in den maatschappelijken strijd ten onder gaat, maar deze lofredenaar op „de vrije wieding der natuur" is toch eigenlijk meer een dankbaar object van bestrijding op de verkiezingsmeeting, dan een werkelijk te duchten macht.

De overheid mag niet lijdelijk de maatschappelijke ontreddering gadeslaan. De overheid heeft hier een taak te vervullen — het besef is algemeen en de overheid verricht die taak.

Geen oogenblik vatte de gedachte post alsof met dezen lof op den vooruitgang bedoeld wordt te prikkelen tot een zoetelijk neurieën: „hoe hebben wij het heerlijk ver gebracht!" Veel en noodzakelijk werk is nog te verrichten: de achterstand is groot. Het niet-uitvoeren van Talma's verzekeringswetgeving is meer dan een *staatsrechterlijk* schandaal; heele stukken zijn nog aan te wijzen — denkt slechts aan de huisindustrie — waar ongebreidelde willekeur tot zondige onderdrukking leidt. Niet drukdoende breedsprakigheid, maar der tijden wezenlijke nood gaf dan ook aan Minister Aalberse's regeeringsprogram zulk een ruimen omvang.

Al blijft dus voortvaren plicht, al strijd nog hier en daar op eenzamen post een hardnekkige kampioen voor het laat-maar-waaien-

stelsel, de vijandelijke hoofdmacht zetelt elders. Het punt van aanval is verlegd; nu gaat niet meer, als op het eerste congres, de hoofdstoot tegen hen, die het vrije spel der maatschappelijke krachten door geen overheidsinmenging willen zien beroerd. Neen, nu gaat het tegen de staatsvergoding, nu gaat het om de redding van de eigen sfeer van het vrije maatschappelijk leven tegen de mannen, die met Renner[14]) uitroepen: „De staat zal het doen. De staat moet het doen! Dat is de eene en de eenige, altijd weer terugkeerende imperatief van proletarische politiek en practijk. Wie zal het anders doen dan de staat? Hij is het archimedische punt van al ons werken."

De opzuiging van het maatschappelijk leven door den albestierenden staat is niet een ideaal, dat ons mag bekoren.

Misverstand zij uitgesloten: een nieuw aspect der dingen kan zeer wel voor de staatswerkzaamheid in meer dan één opzicht ruimer invloedssfeer noodig maken. Het is ondoenlijk de grenzen der staatstaak abstract naar een algemeen beginsel af te bakenen; de wisselende toestanden leiden tot eene vlottende grensscheiding. De stelling dat opbloeiende cultuur eene uitbreiding van de staatswerkzaamheid moet ten gevolge hebben is in hare algemeenheid even onjuist als de bewering, dat vermeerderde overheidsbemoeiing een teeken is van ingezonken volkskracht.[15])

Wijdvertakte staatsinmenging is op zich zelve geen aanwijzing voor gezonde democratie. Dat blijkt uit de gedragingen der Duitsche conservatieve partij, die den absoluten staat ter verwezenlijking van eigen begeerten, onbeperkte zeggenschap toekende. Dat blijkt uit de laatste periode van Rome's keizertijd, waar door het „regel op regel, gebod op gebod" een tuchthuisstaat was gekomen, vol van verslappende, demoraliseerende bemoeiing. Een tuchthuisstaat van zoo benauwenden omvang, dat, toen Diocletianus op de overtreding der maximum-prijzen de doodstraf stelde, een schrijver dezen draconischen maatregel verdedigde met de opmerking, dat gevangenisstraf niet helpen zou, daar binnen de kerkermuren nog meer vrijheid gesmaakt werd dan in de vrije Romeinsche maatschappij.

Een ramp is het, M.H., wanneer het maatschappelijk leven zucht onder den looden last der staatsoverheersching. Wanneer Anatole France in zijn *Monsieur Bergeret à Paris* ons onthaalt op de geleerde gesprekken van den geleerden papa Bergeret en de nog geleerdere Pauline, stelt vader Bergeret de vraag: „Wat is de staat?" Pauline geeft deze definitie: „De staat, mijn vader, dat is een grillige en slecht-gehumeerde mijnheer, die achter een loketje zit." Het jongvrouwelijk bescheid is niet van alle overdrijving vrij te pleiten, maar juiste elementen bevat het wel.

Onder den verdervenden, doodenden adem van de reglementeering

der ambtelijke hiërarchie verstikt zooveel, dat verdiende te bloeien. De bureaucratie doodt, doodt energie in het economische leven, doodt energie bij den beter willenden ambtenaar zelven.

Edmund von Sacken heeft in zijn *„Fritz und Phillipp"* de natuurlijke historie van den ambtenaar aldus in verzen gebracht:

„Wie schlägt das Herze leicht und froh,
Beim ersten Gange ins Büro,
Die Zukunft will sich rosig zeigen,
Es hängt der Himmel voller Geigen.
Man wil in seinem kühnen Streben
Die Welt aus ihren Angeln heben.
Nur immer sachte, bald genug
Wird matter der Gedankenflug,
Und manchem geht es dann am Schluss
Gleichwie dem armen Ikarus:
Er fällt mit ruppigen Gefieder
Gar unsanft auf die Erde nieder.
Worauf er still und resigniert
An seinen Akten weiter schmiert."

Leerzaam is wat nog, vóór den oorlog, verhandeld werd op de *Verein für Sozialpolitik*,[16]) waar de roem van Germanje's sociaal voelende mannen jaarlijks ten congresse saamkomt. Daar bracht meer dan één man van autoriteit zijn dringend vermaan uit om Duitschland los te maken van de ziellooze bureaucratie, waarin het economisch leven al meer werd gewrongen. De ambtenarij is in die mate over het Duitsche volk vaardig geworden — zoo klaagde een der redenaren — dat, wanneer een enquête werd gehouden over de vraag wat de menschen het liefst wilden, de groote meerderheid zou antwoorden: „dat mijn kind een pensioengerechtigd ambtenaar wordt." En een ander, Professor Max Weber, gaf aldus zijn overkropt gemoed lucht: „Een wereld vol van professoren is een schrikkelijke gedachte, maar nog verschrikkelijker is een wereld vol van ambtenaren, die aan hun postje kleven."

Bij de taak der normaliseering van het maatschappelijk leven, die wacht, moet ons uitgangspunt zijn: aan het particulier initiatief, aan de vrijheid van individuen en organisaties worde zooveel doenlijk haar eere weer teruggegeven en van den huidigen staatsdwang slechts behouden, wat na ernstige keuring onmisbaar is te achten.

Wij mogen en kunnen het oog niet sluiten voor het ongezonde element, in menige huidige functie van den staat besloten. Warm

heeft ons congres te getuigen van de gezonde staatsbemoeiing, welke voor het maatschappelijk leven de voorwaarden schept om zich naar eigen karakter en roeping te ontwikkelen, welke de maatschappelijke krachten, in veelvormige schakeering uitbottend, tot rijke ontplooiing zoekt te schragen. Maar onverzettelijk ga ook ons protest tegen de verderfelijke staatszorg, die den vleugelslag van de persoonlijke energie verlamt, die den vrijen burger knecht, die aan het vrije maatschappelijk leven den nekslag geeft.

* * *

Op de overheid alzoo wachten wij, doch op haar niet alleen, op haar niet voornamelijk. Een tweede macht, die hulp heeft te bieden, warmer en sympathieker dan de staatstusschenkomst, is de organisatie.

Voor wie leven bij de Heilige Schrift met haar doordringende prediking van de solidariteit van het uit éénen bloede geschapen menschelijk geslacht, is het treffend te zien, met hoe felle mokerslagen is vernietigd het starre individualisme, zijn belichaming vindende in het coalitieverbod, dat voor ondernemers en arbeiders de vereeniging onmogelijk maakt. Schitterend heeft zich de historie gewroken op de onhistorische dwaalleer der revolutiedagen, die met de opheffing der gilden en haar verzet tegen de organisatie in het maatschappelijk leven, den enkeling met zijn hebbelijkheden en zijn individueel machtsbezit ten troon verhief.

Vast en wijdvertakt is de vereenigingsactie, welke den bodem onzer maatschappelijke orde doortrekt. Organisatie is het wachtwoord onzer eeuw voor arbeiders en bedrijfsleiders.

Wij begroeten met warmte dien vereenigingsdrang, wij minnen onze christelijke vakorganisatie. Wat zegenende macht zij kan uitoefenen, kwam uit in de emotievolle Novembermaand van het vorige jaar. Ik zou tekortschieten in de waardeering van de gevoelens die u bezielen, ik zou mijzelf onnatuurlijken dwang opleggen, ik zou aan piëteit en waarheid te kort doen, wanneer niet op dit christelijk-sociaal congres, nog levend onder den indruk van hetgeen in de achter ons liggende Novembermaand geschiedde, met innige dankbaarheid werd herdacht de trouw, waarmee onze christen-arbeiders zich schaarden om den troon van Oranje, de kloekheid, waarmee zij, toen bloed en tranen dreigden te worden gestort voor eene onheilige zaak, onze volksvrijheden, de ware democratie hebben gered.

Het moet ons christen-mannen en -vrouwen een eere zijn, het moet ook de eer zijn van dit congres om onzen christelijken vakvereenigingsleiders niet te onthouden hetgeen tot verlichting van hun zware taak strekken kan. Wanneer ze in onzen kring nog

mochten gevonden worden, die koel en onzeker tegenover de christelijke vakorganisatie staan, dan zal de bliksemstraal van de November-revolutie hun blik hebben verhelderd.

Vooruit moeten wij met onze organisatie, vooruit ook met de saambrenging van onze christen-bedrijfsleiders. *Boäz*, de vereeniging van christen-patroons, was een kind van het eerste sociaal congres. Nu bij het dagen van dit congres door de afzonderlijke formatie van een Christelijken Middenstandsbond, Werkgeversbond, Boeren- en Tuindersbond, *Boäz* in nieuwe gestalte voor ons staat, moet haar uit onze besprekingen bij haar herrijzenis nieuwe levenskracht toevloeien.

Licht rijst de vraag of niet te hoog gestemd is de lof van de maatschappelijke organisaties, waar immers het vereenigd optrekken ernstige gevaren met zich brengt. Wij kennen het gevaar en onderschatten het niet, dat het persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef in de combinatie wordt verzwakt. Wij kennen het gevaar en onderschatten het niet, dat een ontaarde vakactie het maatschappelijk leven ontwricht en in trotschen overmoed uitschalt: „heel het raderwerk staat stil, als onz' machtige arm het wil". Wij kennen het gevaar en onderschatten het niet, dat matelooze winzucht de ondernemersbonden verleidt tot zondige uitbuiting van het publiek.

Niettemin — de organisatie hoog! en geen stap terug tot de dagen van individualistische versnippering. Aan ons de taak om het vereenigingsleven met goeden geest te doordringen, aan den wetgever de plicht om uitwassen te keeren, om met onderdrukking van de slechte werkingen, de goede te behouden. Dan zal de voortschrijdende macht van vaste organisatie, welke de handelende partijen in de economische worsteling nauwer vereend doet optrekken, blijken te zijn eene wondere levenwekkende macht, die ons telkens plaatst voor nieuwe verschijnselen.

Eene levenwekkende macht, die door haar saambinding volkskracht staalt. Zet de saamwerking der bedrijfsgenooten zich verder uit, worden met gemeen accoord de voorwaarden van arbeid, van productie getroffen, dan zal aan nivelleerende staatsbemoeiing paal en perk worden gesteld, zal komen een waar wetboek van den arbeid, geboren uit de behoeften van het bedrijf.

Zoo vinde dan al wat tot veredeling en verheffing der maatschappelijke organisatie dienen kan, de uitbouw van het collectief arbeidscontract, het scheppen van „nieuwe organen", die den organisatiedwang, thans door de vereenigingen geoefend, uit de sfeer van het ongeordende overbrengen in het rijk van wet en rechtmatigheid, bij ons oprechte sympathie, niet omdat wij kwamen onder den indruk van een nieuw-modische gril, maar wijl ons gegrepen is uit het hart Da Costa's woord dat onze maatschappij niet is „een hoop

zielen op een stuk grond", doch eene door God gewilde gemeenschap.

* * *

Staat en organisatie zijn twee belangrijke machten, die het maatschappelijk leven in de rechte banen hebben te houden. Evenwel, de belangrijkste niet: hooger dan deze stellen wij de geestelijke actie, die nadert tot de ziel.

Het hoogste doel onzer sociale bemoeiing moet wezen, dat ook bij de economische bedrijvigheid, bij den strijd om het dagelijksch brood heerscht vreugde, vrede in de ziel.

Het massale van den organisatiedwang kan zoo licht de ziel, de persoonlijkheid in het gedrang brengen. In staatshulp ligt eene innerlijke leegheid, welke de ziel niet beroert. Meer dan in eenig tijdvak roept onze eeuw het den socialen hervormers toe: bekommert u boven alles om de ziel van de millioenen worstelaars!

De klacht rijst dat de tegenwoordige ontwikkeling van ons voortbrengingsleven de ziel bedreigt, de arbeidsvreugde rooft. Geloochend kan niet worden, dat voor duizenden de arbeid een juk der slavernij is, waaronder zij zich, al morrende, bukken. Niet weinigen zien in het tekort aan arbeidsvreugde de sociale krankheid onzer dagen. Indruk moet maken het woord van Prof. Harms, een bezadigd denker, als hij in het *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* [17]) schrijft: „Millioenen arbeiders voelen zich alleen buiten de beroepsbezigheid mensch." Hoe is te bejammeren het wegsterven van het vroolijke arbeidslied, het vervlakken en verkwijnen der bloemrijke arbeidstaal, waaraan Dr. van Ginneken [18]) zijn interessante studiën wijdde! Gebrekkig is de rijm en maat dier oude zangen, maar toch, onberekenbaar is de waardij, die in zulk een bundel arbeidsliederen schuilt. Gelukkig het volk, gelukkig de tijd, waarin het arbeidslied hoog opklimt en de ziel jubelt, over de vreugde, die schuilt in der handen werk. Het geluk vermeert, als in het lied der zangers trilt de toon van den bidder, die vraagt: „Geef, dat ik mijn ambt en beroep zoo gewilliglijk en getrouwelijk moge bedienen en uitvoeren, als de engelen in den hemel doen."

Door die levensblijheid komt kleur en fleur, vlottende gang in wat anders dor en stroef is. Zij bant haat en nijd, geweld en onderdrukking uit. Zij verdrijft den wrevel door de dankbare opgewektheid. Zij paart aan den arbeid niet de vloekende verzuchting, maar adelt dien door zegenende toewijding.

Maar de vreugde is verstorven, de somberheid is gekomen, die met zwarte tinten het arbeidsleven overschaduwt! Onze roeping tegenover dit alles kan niet twijfelachtig zijn.

Wij zullen niet met een „vroeger werd nog wel anders en langer

gewerkt" minachtend neerzien op het pogen tot beteugeling van overmatigen arbeidsduur. Wij zullen er naar streven, dat de mensch als redelijk, zedelijk wezen, als evenbeeld Gods door den arbeid niet worde geknecht, maar zich in het familie- en maatschappelijk leven naar zijne bestemming kunne ontplooien.

Wij zullen waken tegen afjakkering van ontaarde arbeidsmethoden, die de krachten vroegtijdig sloopen en wij zullen door het geven van invloed aan de vakvereeniging bij vaststelling van arbeidstaak en planverdeeling misbruiken weren.

Wij zullen ijveren voor maatregelen, die den druk van ouderdom, ziekte, ongeval en werkloosheid verzachten.

Wij zullen meer dan tot dusverre waardeeren de goede voorlichting bij de beroepskeuze, en in het besef dat duizenden door verkeerde wilsbepaling in het beroepsleven lichamelijk en geestelijk zijn ten ondergegaan, de leuze „de rechte man op de rechte plaats" zoeken te verwezenlijken.

Wij zullen mee strijden voor veredeling van het beroep, voor betere woningtoestanden; wij, vooraan zullen wij staan in al wat tot afwisseling, tot veraangenaming van den arbeid strekken kan. Wij zullen jagen naar het ideaal, dat weer blijde poëzie kome in het verarmde vale leven van den arbeid.

Maar .... wij zullen varen laten de illusie, dat door alle deze en andere uitwendige hervormingen de arbeidsvreugde zal worden hersteld. Daarvoor schuilt het kwaad te diep. Het kwaad schuilt in de ziel.

De herinnering rijst aan het woord, dat Prof. Heymans in zijn magistrale rede *De toekomstige eeuw der psychologie* richtte tot het menschelijk geslacht onzer dagen in zijn geheel: „Steeds sneller en steeds volledíger worden onze behoeften bevredigd, en steeds voelen we ons minder voldaan; hoe overvloediger de weldaden der beschaving ons toestroomen, des te leeger wordt ons leven. Waar is de lekke plaats, die al deze weldaden ongenoten doet wegvloeien, waar de schimmelplant, die al deze zoetigheden doet verzuren, zoodra wij ons gereedmaken ze naar den mond te brengen?"

Het geldt niet het minst voor de arbeidersklasse. In geen tijd als den onzen heeft de wetgeving voor de verheffing der arbeiders zoo sterk geijverd en toch van wezenlijke zielsbevrediging blijkt minder dan ooit.

Vele zijn de redenen dezer zielestoring. Daar is de zich toespitsende arbeidsverdeeling, waardoor in ons overhaaste werkleven dreigt als ramp de ontgeestelijking van den arbeid. In het laatste geschrift, dat van zijne hand verscheen, merkte oud-minister Talma niet ten onrechte op: „ieder, die in de industriëele centra werkt en daarbij niet den arbeider, maar den mensch moet naderen, om zijn

welvaart in den wezenlijken zin des woords te bevorderen, moet den indruk ontvangen, dat er in de tegenwoordige economische ontwikkeling eene bedreiging is van het menschelijke in den mensch."

Daar is de fijnere rationaliseering van ons gansche economische leven, die alles nauwkeurig afbakenend, aan het gevoelselement, ook in de arbeidsverhouding te weinig plaats gunt. Geenszins zijn wij blind voor de gevaren, welke de vroegere patriarchale toestand voor de vastheid der positie van den arbeider opleverde. Aan de willekeur van den meester was hij overgeleverd en hard onrecht werd menigmaal tegen hem bedreven. Nu is de rechtszekerheid vermeerderd — maar ach, voor onderscheidenen is het levensgeluk niet verhoogd, voor fijnvoelenden vooral niet. In den hartelijken handdruk, den troost in droeve, den gelukwensch in blijde dagen, de belangstelling in zijn levenslot, het saam-arbeiden en saam-leven lag eene versterkende, vertroostende gedachte, waarvan de poëzie al te zeer is gebannen.

Daar zijn meer factoren, — onder die alle is echter de belangrijkste deze: heillooze leeringen vergiftigden en vergiftigen de ziel.

Onder den invloed van de materialistische klassenstrijdleer is geboren een eeredienst van de gespierde vuist, een verheerlijking van den handenarbeider, die de maatschappelijke verhoudingen doorkankert. De arbeidersklasse werd verheven als de schepper van allen rijkom, als de rechthebbende op alle macht, als de bron van alle welvaart. Krijgt zulk een leer vat op de schare, wordt zij door dien grootheidswaan aangetast, dan wordt de arbeidsvreugde, het waarachtig levensgeluk hopeloos verstoord. Het klassenstrijddogma prediken en de arbeidsvreugde versterken — het sluit elkaar ten eenenmale uit.

Het is geen toevallig saamgaan van atheïsme en arbeidsvervloeking, dat wij in het bange boek van Adolf Levenstein, *Die Arbeiterfrage*, aantreffen. In de antwoorden, die inkomen van mijnwerkers, textielarbeiders, metaalbewerkers, van al die arbeidersgezellen, welke allen lust in den arbeid zeggen te hebben verloren, wordt ook bescheidt gegeven op de vraag: Gelooft gij aan den lieven God? En dan schrikt gij van de brute openhartigheid, waarmee elk geloof aan God en Zijn Woord wordt geloochend. Als blasphemieën grijnzen u de plompe bescheiden aan. Zou geen verband bestaan tusschen de vervloeking van den arbeid en het verzaken van het geloof in Hem, die getuigen mocht: „Mijn Vader werkt tot nu toe en ik werk ook".

Een oordeel zal gaan over degenen, die de religie misbruiken om met een beroep op haar rechtvaardige eischen af te weren of tot schuldige onderworpenheid te manen — niettemin schuilt in haar

eene zedelijke waardij, wier beteekenis voor het economische leven niet kan worden overschat.

Zoo kan het niet anders of ook in onze speciale bemoeiing staat bovenaan die arbeid, welke het hart tot Christus terugbrengt. Den onderzoeker van de voor ons congres ingeleverde referaten zal niet zijn ontgaan hoe door de præadviseurs telkens naar dat geestelijk element wordt teruggegrepen. Diepingrijpende voorstellen van staatsbemoeiing en organisatorische herleving worden met warmte bepleit, maar dan volgt na het enthousiastisch pleidooi de betuiging: met lamheid zal dit alles zijn geslagen, indien niet een goede geest het geheel doortrekt. Het geestelijke voorop!

Voor ons kan niet wet of decreet, vereenigingsstatuut of organisatiebesluit spreken het verlossende woord. Het verlossende woord is en blijft gesproken door dien Eénen, den *Christus Consolator*, die al den zwoegers en slavenden, al den mannen en vrouwen van actie en agitatie tegentreedt met zijn manende roepstem: „Komt allen tot mij, gij die vermoeid en beladen zijt en ik zal u ruste geven".

Wetgeving en politieke actie, organisatie en vakbeweging, — wij zullen haar niet verachten, maar wij zullen haar niet losmaken van, niet stellen boven de geestelijke bearbeiding.

De kerk trekke steeds meerderen onder de vleugelen harer lokkende liefde; door haar geordenden dienst des Woords, door evangelisatie verruime en verdiepe zij haren gezegenden invloed; de preekstoel *in* en *buiten* de kerk. Het christelijk onderwijs, straks van geldelijken druk bevrijd, brenge al breedere schaar van de kinderen onzes volks, vroeg en dagelijks, in aanraking met den Heiland der wereld. In de werken van barmhartigheid, in al wat balsem brengt in gapende wonden, schittere voller en inniger eene uit God gewelde liefde.

Sociale hulp is goed, maar *individueele* beter. Nu meer dan ooit.

Nu meer nog dan in de tijden van het eerste congres. In de magistrale rede, waarmee Dr. Kuyper het opende, verrast u de stoutheid, waarmee in die dagen, toen de individualische richting nog zoo sterk was, het organisch en sociaal karakter der maatschappelijke orde werd gehandhaafd. Meer nog treft u evenwel de teere ernst, die vermaant om in den minder bedeelde niet te zien alleen een schepsel, een *persona miserabilis*, maar iemand van ons eigen vleesch en bloed, en om Christus' wil onzen broeder.

Nu meer dan destijds is die zieleteerheid van noode en mee met het oog daarop is de verrassende belangstelling in onzen arbeid betoond door de vrouwen, bij wie het geheim van teere toewijding schuilt, zulk een verblijdend verschijnsel.

Op verteedering des harten dient te worden aangestuurd. Nu

meer dan ooit, omdat in den gang van ons maatschappelijk leven zooveel is dat onaandoenlijke verkilling brengt en den mensch drijft om eigen meesterschap te boeken, met wegcijfering van het Goddelijk bestier. Omdat de jaren, die komen, zullen zijn jaren van harden arbeid en van menigvuldige opoffering.

Van harden arbeid! Wat nood! — door het geloovig ingaan in de rust, die Christus bereid heeft voor degenen, die eigen ziel niet in het leven hebben kunnen houden, spreidt zich over den aardschen arbeid rijke glans. Dan knellen slaafsche banden niet; dan jubelt de ziel: „Ik ben jong geweest, ook ben ik oud geworden, maar ik heb niet gezien den rechtvaardige verlaten, noch zijn zaad zoekende brood".

Van menigvuldige opoffering! Niet omdat wij in ziekelijk ascetisme wereldmijding zoeken. Wij weten dat weelde gerechtvaardigd is; daar trilt in de Heilige Schrift een toon van reine levensblijheid, die oproept om vroolijk te genieten van 's Heeren goedertierenheden. Wordt gehandeld over hetgeen den menschenkinderen in hun onderling verhouden betaamt, dan wordt geroemd het geluk van hem, die het goede dezer aarde mag genieten al de dagen zijns levens, dan hooren wij van wijn en most, die het hart des menschen verheugt, van de olie, die het aangezicht blinkende maakt, van harpgezang en tokkelend snarenspel, van bloesemende bloesem, van flonkerenden diadeem, van jaspis en smaragd, van schitterend lijnwaad en fijn getweernd linnen, van geurende bloemen, van zingende vogelen, van elpenbeen en cederenhout, van de aarde met haar kleurenspel en bonte pracht, van de aarde, die vol is van de heerlijkheid des Heeren.

De schepping moet worden vervolmaakt, tot heerlijker staat worden opgevoerd, ten einde van haar zegeningen breede kringen onbekrompen te doen genieten. Edoch, een uitgeput Europa, een verarmd Nederland eischt thans beperking der behoeften en legt menigvuldige opofferingen op. Thans is offeren plicht!

Wat nood! Valt eeuwigheidslicht op het aardsch genot dan breekt, zelfs te midden van nooden, angst en pijn de stroom der zieleweelde zich baan, dan wordt door deze vergankelijkheid henen gezien naar de sferen, waar de glans niet in duisternis ondergaat en jubileerende stijgt het op: „De jonge leeuwen lijden armoede, maar die den Heere zoeken, hebben geen gebrek aan eenig goed."

* * *

Hiermede M. H., acht ik mijn taak om ons sociaal congres bij u in te leiden, volbracht.

Van nieuwe dingen, van de taak om aan de ontwikkeling der tijden de hand te reiken werd gewaagd. Vinde dit woord weerklank in uwe harten, onderscheide zich onze beraadslaging, ons gansche samenzijn door frisschen, opgewekten geest.

Wie de weitasch heeft aangegord, en het jachtgeweer gespannen om hier het conservatisme te belagen, hij zal in ons midden geen edel wild treffen; in het gunstigste geval zal hem een hinkend, achtergebleven bokje als buit ten deel vallen. Wij zweren niet bij oude uitspraken en wij zoeken niet onze kracht in citaten van lang vervlogen dagen om het huidig gebeuren te weerstaan; het uitstallen van oude plunje blijve meer bijzonder de taak van hen, wier eigen geestelijke garderobe niet bijster is voorzien. Wij zoeken niet het kort begrip van alle wijsheid in het adagium: „onze vaders en grootvaders hebben het ook alzoo gedaan". Bloedarmoede geneest men nu eenmaal niet door de kleeren van zijn overgrootvader aan te trekken.

Van nieuwe dingen is de wereld overvol; van nieuw leven ritselt het alom. Een nieuwe tijd is aangebroken; nog veel geluiden in dit nieuw gebeuren brengen verwarring en onzekerheid.

Daar trilt door ons volk eene golving, die de gespannen aandacht van alle meelevende christen-mannen en -vrouwen vraagt.

God geve dat ons saamvergaderen zich kenmerke door hoogen geest, opdat wij teerkost kunnen geven aan wie hongeren en dorsten naar de sociale gerechtigheid. Moeizaam zullen wij zoeken naar wat stoffelijke verheffing brengen kan: scherp teekene zich daarbij af de belijdenis van dien eenigen naam, die onder den hemel tot zaligheid gegeven is, die heeft de belofte des *toekomenden* en des *tegenwoordigen* levens.

Sta ons mannen en vrouwen, die om Oranje's troon ons willen scharen, bij al onze bedrijvigheid helder voor den geest het beeld van onze heerlijke Souvereine, het beeld van Koningin Wilhelmina.

Zij ook sprak van nieuwe dingen, toen zij gewaagde van haar begeerte om den nood van het volk te peilen in al zijn diepte en hervormingen door te zetten met de snelheid, die past bij den polsslag van dezen tijd.

Zij ook sprak van het fundament, dat bij al het veranderlijke, nooit zal wankelen of bezwijken, toen zij getuigde: „Wat was en is, zal ook in de toekomst zijn. Het Evangelie behoort ook aan de toekomst, het is aan geen tijd gebonden, het gaat met ons mede; het gaat ons vóór".

Dit, M. H., zij ons gegrift in de ziel: Gerechtigheid verhoogt een volk, maar de zonde, ook de zonde der economische onderdrukking, is een schandvlek der natiën.

Ik heb gezegd.

AANTEEKENINGEN.

[1]) Zie uitvoeriger bespreking en bestrijding van dit standpunt in mijn *Het Kapitalisme*, Amsterdam, 1916.

[2]) Vooral is van belang Strieder, *Zur Genesis des modernen Kapitalismus*, Leipzig, 1904.

[3]) *De ontwikkeling van het heidendom in Rome*, Rotterdam 1918, en vooral *De Spiegel van het verleden, Beschouwingen over den ondergang van het Romeinsche Rijk naar aanleiding van het huidige wereldgebeuren*, Rotterdam, 1918.

[4]) Opgenomen in het *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 1e Band, 3e druk, 1909, blz. 52 en vlgg. Vermelding en bespreking der overige in den tekst genoemde literatuur in *Het Kapitalisme*, t. a. p.

[5]) 16e jaargang, 1916, blz. 355 en vlgg.

[6]) *Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*, 2e druk, Munchen 1917

[7]) Een en ander is ontleend aan de rectorale rede van Dr. J. van Leeuwen Jr. *De vrouw bij Aristophanes*, opgenomen in het *Jaarboek der Rijks-universiteit te Leiden*, Leiden, 1905.

[8]) Wij wijzen vooral op deze geschriften: Dr. Ernst Klauber, *Keischrift-briefe. Staat und Gesellschaft in der babylonisch-assyrischen Briefliteratur*, Leipzig, 1911; Dr. Johannes Hunger, *Heerwesen und Kriegführung der Assyrer auf der Höhe ihrer Macht*, Leipzig, 1911; Dr. Walter Swenzner, *Das geschäftliche Leben im Alten Babylonien nach den Verträgen und Briefen dargestellt*, Leipzig, 1916; Dr. Franz Steinmetzer, *Uber den Grundbesitz in Babylonien zur Kassitenzeit*, Leipzig, 1919.

[9]) *System der politischen Oekonomie*, Berlijn, 1906, Band 2.

[10]) Goede opmerkingen hierover bij Dr. Th. van der Waerden, *Geschooldheid en techniek*, Amsterdam, 1911.

[11]) Zie diens interessante geschriftenreeks *Zielkundige verwikkelingen*, Amsterdam, 1918 en 1919, waarin reeds drie deeltjes uitkwamen.

[12]) Men vergelijke de bewerking van diens pittige artikelen in *Het Kevkelijk Weekblad*, bij H. J. Nieman, *Het religieus socialisme*, 's-Gravenhage, 1917, blz. 186 en vlgg.

[13]) 6e jaargang, 1917, blz. 182 en vlgg.

[14]) In zijn veelbesproken boek *Marxismus, Krieg und Internationale*, Stuttgart, 1917.

[15]) Keurige opmerkingen hierover bij Dr. Edward Rosenthal, *Der Wandel der Staatsaufgaben in der letzten Geschichtsperiode*, Jena, 1913.

[16]) Men verzuime niet kennis te nemen van de beraadslagingen, vervat in den 132en Band *der Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, Leipzig, 1910. Van belang zijn vooral de origineele rede van Alfred Weber, blz. 238 en vlgg., de opmerkingen van Max Weber, blz. 282 en vlgg. en Delannoy, blz. 305 en vlgg.

[17]) Deel 1, t. a. p., blz. 572 en vlgg.

[18]) Zie het interessante *Handboek der Nederlandsche taal*, Nijmegen, 1914, 2e deel, blz. 291 en vlgg., waar hij de vaktalen behandelt.

Levendig applaus vertolkt de ingenomenheid der vergadering met deze rede. Als het weer stil is in de zaal, leest de Voorzitter het volgende ingekomen telegram voor:

's-GRAVENHAGE, 10-3-'19.

Door ambtswerk verhinderd opening Sociaal Congres bij te wonen, bied ik mijn beste wenschen voor zijn arbeid aan. Moge Gods zegen er op rusten.

IDENBURG.

Het woord wordt hierna verleend aan

Minister Heemskerk,

die aldus spreekt:

Mijnheer de Voorzitter! Dames en Heeren!

Het is mij een voorrecht, in dit oogenblik in Uw midden te zijn en aan het Congres een groet te mogen brengen als geestverwant en als deel uitmakende van de Regeering.

Ik moet mij kort samenvatten.

Het Christelijk Sociaal Congres is bijeengekomen in een tijdsgewricht van aangrijpenden ernst. Het heeft eene hooge roeping. Het vraagt naar wat de eeuwige geopenbaarde waarheid ons leert omtrent de grondslagen der maatschappij en omtrent hetgeen noodig is tot zuivering van het maatschappelijk leven van verkeerde inkruipsels. Maar het gaat niet meer als vroeger slechts om inkruipsels, die langzamerhand de Christelijke grondslagen der maatschappij zouden ondermijnen. Het gaat thans om het leven der maatschappij, der menschheid.

De thans losgebroken geesten zijn beslist afgewend van God; niet tegen de geestelijkheid gaat het, maar tegen den godsdienst. Tegenover alle beginselen van recht wordt gesteld de leer van het Communisme, aldus omschreven: „Ieder geeft wat hij kan en neemt wat hij wil." In een land, waar de machthebbers die leer belijden, is hare toepassing een feit. De leer wordt toegepast op de *goederen*, de *vrouw* en het *leven*. Van de goederen is het algemeene roof en vernieling met hongersnood en ellende als onmiddellijk gevolg; de *vrouw* wordt gesteld ter beschikking van iedereen, het gezin valt weg, de kinderen worden quasi opgevoed door den Staat, zoolang die er nog kan zijn in de *algemeene* verwoesting; de toepassing der leer op het leven brengt moorden met afschuwelijke wreedheid op groote schaal.

Van recht is geen sprake meer.

Theorie en practijk, die toch bestemd zijn elkaar te naderen, — want dor is eene theorie, die niet in practijk wordt gebracht — gaan nu elkaar dekken op ontzettende wijze, en op andere wijze dan tot hiertoe werd gevreesd. Niet meer de oppermachtige Staat, die de krachten der maatschappij tot zich trekt en alles regelt, is het eigenlijke gevaar. Wat daarachter dreigt is thans de Staat, die de maatschappij verwoest en met haar zich zelf ten ondergang brengt.

De geesten, die deze verwoesting willen, heerschen hier niet, maar zij streven ook hier naar de heerschappij. Zwaar is de taak, hunne werking te keeren. Toch is het Uwe taak; vastheid en weerstands-

vermogen moeten gevonden worden in de eeuwige Christelijke beginselen, die als bederfwerend zout de maatschappij moeten behouden. Gij schraagt daarmede ook de Overheid, want het is Uw taak, ook aan de betrekking tusschen Staat en Maatschappij Uwe aandacht te schenken. En mag ik op die aandacht een beroep doen?

Krachtige steun aan de Overheid Uwerzijds is onmisbaar, even onmisbaar als de Overheid zelve is tot handhaving van het recht in het volksleven, tot beteugeling der verwoesting en vernietiging, die ons dreigt. Slechts gedragen door een krachtigen geest in het volk kan zij haar gezag uitoefenen.

Maar zij heeft meer noodig. Hare roeping breidt zich nog dagelijks uit. Op alle nooden des volks heeft zij te letten, op ongekend ruime schaal heeft zij er in te voorzien. Dit moet gebeuren; daaraan mogen wij ons niet onttrekken. Daarvoor is geld noodig. En denk daarbij aan Rom. XIII vers 6: „Daarom betaalt gij ook schatting."

Wij leven in een tijd, dat de vraag naar uitkeeringen stijgt als een wassende vloed. Maar als de Minister van Financiën verklaart, dat het geld, om aan de verschillende eischen te voldoen, moet gevonden worden door belastingen, dan wordt iedere belasting op hare beurt aan critiek onderworpen en teruggewezen, alsof men geheel vrij was om te kiezen. Zoo staat de zaak niet.

Nader bij de waarheid is waarschijnlijk het volgende: „Iedere belasting zal op haar beurt moeten worden betreurd en aanvaard."

Vergeleken met weinige jaren geleden, zullen welhaast de *Staatsuitgaven* meer dan verdubbeld zijn en dus moeten ook de *belastingen* meer dan verdubbeld zijn. Anders gaat het niet meer en kan de Overheid zich niet handhaven. En dat men vrij zou kunnen blijven van de indirecte belastingen zal, naar ik vrees, eene illusie blijken. Ik vernam onlangs, dat iemand, inderdaad een zeer vermogend man, thans reeds 72 % van zijn inkomen aan directe belastingen betaalt, en de eerste belastingverhooging, die komt, zal zijn eene aanmerkelijke verhooging der inkomstenbelasting, die ook op personen met matige inkomens zwaar zal drukken. Als de uiterste grens der directe belastingen maar niet wordt overschreden! Wij zeggen dit nog niet, maar zij is intusschen welhaast bereikt.

Dit Congres zal speciale studie wijden aan de geestelijke en stoffelijke levensvoorwaarden van een zwaar belast en in zijn innerlijke leven bedreigd volk, dat tot hiertoe wonderlijk is gespaard.

Over minder gaat het niet bij Uw arbeid van hoogen ernst.

Onze tijd is het fiasco van twee illusies, waarmede de menschheid gemeend heeft zichzelf te kunnen verheerlijken. De eerste illusie is wat ik zou mogen noemen de aanbidding der uitvindingen; de tweede, daarmede samenhangende, is de leer, dat, laat men in den economischen strijd aan ieders egoïsme, dat men dan noemt welbegrepen eigenbelang, vrij spel, de sociale harmonie daaruit zal ontstaan.

De uitvindingen, geperfectioneerd, toegepast op oorlogsmiddelen, gesteld in dienst van de zelfzucht van Staten, hebben het geloof in militaire oppermacht gevoed en den oorlog tot het toppunt van gruwelijkheid opgevoerd; de machine keert zich tegen den mensch. Toegepast op het industriëele leven, gesteld in dienst van de zelf-

zucht van kapitalisten, hebben zij bijgedragen tot de vorming van een wijdverbreid proletariaat. Hier helpt noch conservatisme noch sociaal-democratie. Klassenstrijd, hetzij dan tot behoud of tot vestiging van klassen-heerschappij, gaat in het eene zoowel als in het andere geval uit van hetzelfde beginsel, dat de ellende heeft gebracht: zelfzucht met haar kind: haat. Genezing is slechts te vinden in naastenliefde en recht, gaven van Goddelijken oorsprong; in ontwikkeling der vrijheid op grondslagen van billijkheid, in goede zorg wederkeerig in het sociale samenleven en van Overheidswege met beteugeling door de Overheid van misbruik en willekeur. Na te speuren in het organisme der maatschappij, hoe met behoud en, waar noodig, met versterking van de Christelijke grondslagen der samenleving die beginselen zijn toe te passen en hoe het juiste evenwicht tusschen tegenstrijdige belangen is te verkrijgen door recht, dat is het fijne werk, waartoe Uw Congres, rustig arbeidende in dezen onrustigen tijd, zijne bijdrage heeft te leveren.

Ik moge U toewenschen, dat wijsheid U worde geschonken, een geest van saamhoorigheid U moge bezielen en dat Uw werk van God gezegend worde en rijke vruchten drage.

Hierna wordt het woord gevoerd door

Minister De Visser,

die wijst op de aandoenlijke saamhoorigheid, die zoo duidelijk uitkwam èn in het gemeenschappelijk gebed èn in den gemeenschappelijken zang èn in de openingsrede van den Voorzitter.

In de bede, straks opgezonden, smolten niet alleen de harten samen in aanbidding Gods, maar snoerde ook de teerste band ons allen aaneen. Op het Schriftwoord klonk uit ons aller gemoed een wel onhoorbaar, doch diep gevoeld Amen. In het Christelijk lied, dat wij aanhieven in eenstemmig koor, vertolkten zich broederzin en hemelzin tegelijk. Wij gevoelen ons één, al behooren wij tot verschillende kerken, partijen, standen en maatschappelijke positie. Er is iets gemeenschappelijks, dat boven al die verscheidenheid uitgaat. Een onzichtbare band hecht ons samen. Tusschen ons allen is een innig rapport. Ontleden, verklaren kan ik dit niet. Maar wèl weet ik, dat het er is. En dat het eene macht vormt, die eenerzijds zelfzucht en tweedracht in hare hartader treft en anderzijds vruchtbare samenwerking verzekert.

Nog eens, gezegende broederschap, wondervol-heerlijke gemeenschap des geestes!

Wie schept, wie waarborgt haar?

Slechts Eén. En deze is de levende Christus. Hoe dieper Hij doorwerkt in den enkeling, des te sterker wordt de onderlinge eenheid. De bekende Engelsche christen-socialist Maurice heeft eens terecht gezegd: „De grondfout der Fransche revolutie was, dat zij eene broederschap zocht zonder geestelijk hoofd; daarom bergde zij tweespalt instede van eenheid in haren schoot". Want de ware, blijvende, vruchtdragende gemeenschap behoeft een eenheidsbron, waaruit zij altijd weder hare kracht put. En deze is en kan geen andere zijn dan Christus.

En ik zal u zeggen, waarom.

Omdat Hij in tegenstelling met het humanisme, begint uit de diepte van 's menschen wezen uit te bannen de zelf-adoratie, die aan de gemeenschap zooveel schade berokkent en daarvoor in de plaats stelt de Godsverheerlijking, waarvan zelfverloochening de grondslag is. Hierdoor schept Hij de mogelijkheid tot duurzame en vruchtbare samenwerking. Want in de schaduw van een Godsaltaar staat geen menschelijk wierookvat, maar komt eerst het „dienen" tot zijn recht.

En in de tweede plaats kan onder Christus' scepter alleen van eenheid sprake zijn, omdat Hij al wat echt-menschelijk is in Zijn kring tot zijn recht laat komen en derhalve niemand onbevredigd laat. In tegenstelling met andere godsdiensten, die trachten aan een enkele behoefte in 's menschen wezen voldoening te schenken; in tegenstelling met secten en geestelijke stroomingen van vroeger en later tijd, die slechts aan een enkele snaar van het zielstuig klanken ontlokken, is de Christus bij machte de geheele zielecharp, in al hare snaren zuiver gespannen, ons te doen bespelen tot Gods eer. In Zijn rijk kan elk talent zich ontwikkelen; iedere aanleg tot ontplooiing komen; mag geen enkel menschelijk vraagstuk worden ontweken. Alleen stelt Hij dezen eisch, dat niemand daarbij zichzelf zoeke en de Waarheid allen leide.

Welnu! waar dit zoo is, vraag ik u: Kan ergens een gemeenschap bestaan zoo hecht en zoo teer als waar Hij den scepter zwaait? Ieder mag, ja moet zichzelf zijn en tegelijk mag niemand zichzelf zoeken. Ziet daar niet alleen de hoogste eenheid tusschen individualisme en altruïsme; ziet daar ook de volstrekte waarborg voor het samengaan van eenheid en verscheidenheid! Laten dan vrij oud en nieuw soms met elkander botsen, de innigste gemeenschap des geestes zal uit den smeltkroes der gedachtenwisseling het beste voortbrengen! Laat dan vrij maatschappelijke positie of persoonlijke aanleg een verschillenden kijk op allerlei vraagstukken geven — geen nood, men zal broederlijk tot eene oplossing samenwerken, die een zegen voor geheel het volk is en het Godsrijk dient.

Daarom is levensvoorwaarde voor dit congres, dat het sta in het teeken van den levenden Christus. Alleen als Zijn ademtocht over ieder persoonlijk en over het geheel gaat, is het welslagen verzekerd. Dan alleen zult gij door deze samenkomst maatschappij, staat en volk dienen.

Toen eens de menschen in Jeruzalem Jezus toejuichten en de Farizeeërs hun het zwijgen wilden opleggen, sprak de Heiland de ontroerende woorden: „Als dezen zwijgen, zullen de steenen spreken". Hij vergeleek de maatschappij bij een steenen gebouw en profeteerde: „Waar Mijn Naam niet wordt genoemd, valt het ineen, en zullen de vallende steenen het uitroepen, waar het heengaat met eene wereld, die Mij smaadt." Wie denkt vooral in dezen tijd niet aan dit woord? In Hem is samenbinding; buiten Hem is de ontbinding. Daarom, mannen en vrouwen, laat de Christus onze personen beheerschen en ons werk bezielen.

Gaat over dit congres Christus' ademtocht, dan is zijn succes verzekerd. Aldus spreekt de Minister, zijn toespraak besluitende met den wensch, dat het congres ten zegen zij voor onze maatschappij.

Nadat de vergadering voor deze rede, evenals voor die van Minister Heemskerk, met applaus heeft gedankt, spreekt de voorzitter een hartelijk woord van erkentelijkheid tot de aanwezige autoriteiten voor hun tegenwoordigheid. Hij brengt een woord van dank aan den Burgemeester van Amsterdam, den heer Tellegen, den Commissaris der Koningin in de provincie Noord-Holland, den heer Roëll en bijzonderlijk wendt hij zich achtereenvolgens tot de vijf ministers: tot Minister van IJsselsteijn, die ons van de doodende ambtenarij zooveel mogelijk zal verlossen; tot Minister Aalberse, van wien zulk een groot stuk werk op het gebied der sociale wetgeving verwacht wordt; tot Minister De Vries, wiens belastingplannen geen onverdeelde sympathie oogsten, maar wiens aanwezigheid op het congres toch wel toont, hoezeer Z.Exc. ook het belastingwezen ziet in verband met het geheele sociale leven; tot Minister de Visser, die zeker, als hij erin slaagt, ons de volle bevrediging op onderwijsgebied te geven, geplaatst zal worden in de hoogste klasse dergenen, die sociale hervormingen tot stand brengen; tot Minister Heemskerk, wiens eere het is, dat hij destijds in zijn Kabinet Minister Talma opnam, en van wien ieder overtuigd is, dat hij met zijn groote juridische bekwaamheid staat achter de komende sociale wetgeving. Spr. richtte zich met zijn geestige toespraak voorts ook nog tot den Minister van Staat, den heer de Savornin Lohman, aan wiens velen en grooten arbeid, gedurende tal van jaren in het belang van het land verricht, hij warme hulde brengt, terwijl hij zich ten slotte wendt tot den zevenden aanwezigen Minister, den „*verbi divini minister*", Dr. Pierson, wiens practische ethische arbeid hem een blijvende plaats der dankbaarheid in de harten van Nederlands Christenen verzekert!

Ten slotte stelt de voorzitter voor, het volgende

telegram aan H. M. de Koningin

te zenden:

Aan Hare Majesteit de Koningin.

Bij de opening van het Tweede Christelijk Sociaal Congres gevoelen de in het gebouw voor den Werkenden Stand te Amsterdam vergaderde mannen en vrouwen behoefte Uwe Majesteit de verzekering te geven van hun warme liefde en onwankelbare trouw.

Zij danken voor het Koninklijk exempel van liefderijk meedoogen met degenen die door kommer en leed gedrukt werden.

Zij bidden van God dat onder het gezegend regiment van U en Uw Huis in het een en onverdeelde Nederland wone een volk, dat sociale gerechtigheid lief heeft; dat in Oranje blijft zien symbool en waarborg van vrijheid en recht.

DIEPENHORST.
Voorzitter.

De vergadering begroet dit voorstel met daverend en langdurig applaus, waarna zij staande twee coupletten van het Wilhelmus zingt. Nadat hierop de voorzitter de eerste vergadering van het congres gesloten verklaard had en de aanwezigen uiteengingen, verzamelden zich in de bestuurskamer het algemeen bestuur van het congres, de genoodigde autoriteiten en enkele anderen. Terwijl thee en gebak werden rondgediend was er voor de aanwezigen gelegenheid zich met elkander te onderhouden, van welke gelegenheid een druk en opgewekt gebruik gemaakt werd.

TWEEDE DAG.

(Morgenvergadering).

Referenten Prof. Mr. P. A. Diepenhorst en Mr. V. H. Rutgers.

OVERHEID EN BEDRIJF.

Door Prof. Mr. P. A. Diepenhorst.

De arbeidsverdeeling, bij de behandeling van het onderwerp „overheid en bedrijf" toegepast, brengt mede dat mij de taak is opgelegd eenige algemeene inleidende beschouwingen te leveren over de kwestie van het overheidsbedrijf.

Ter vervulling van die taak wordt in mijn betoog achtereenvolgens aan drie punten aandacht gewijd. Eerst wordt een overzicht gegeven van de oorzaken, die den groei van het overheidsbedrijf verklaren; dan wordt nagegaan of de opgedane ervaringen wettigen de gedachte, dat overheidsexploitatie in het algemeen de voorkeur verdient boven het particuliere bedrijf en eindelijk wordt onderzocht, welk standpunt bij de vraag in hoeverre naar uitbreiding van het overheidsbedrijf moet worden gezocht, dient te worden ingenomen.

***

Verschillende practische en principiëele overwegingen hebben tot het scheppen van overheidsbedrijven geleid. Overzien wij de stroomingen ten gunste van overheidsexploitatie, dan moet vooral vierderlei oorzaak worden vermeld ter verklaring van de sterkte dezer beweging in onzen tijd.

De belangrijkste plaats wordt ingenomen door het gemeentebedrijf. De overtuiging dat bedrijven bestaan, die noodzakelijk onder ééne leiding moeten gevoerd worden, heeft de gemeentelijke besturen gebracht tot het onttrekken aan de particulieren van de levering van gas, electriciteit en water, van de bediening van telefoon en tram. Het eigen beheer van dit soort bedrijven is schier in elk land tot beteekenende ontwikkeling gekomen. In Engeland kwam de beweging het eerst op, sterk werd zij weldra ook in Italië, echter met gansch ander, scherp socialistisch getint, karakter.

Ieder land vertoont hier een eigen ontwikkelingsgang, die in het standaardwerk van de Verein für Sozialpolitik zijn teekening vond.[1])

Van den loop der dingen ten onzent geeft het boek van Theodardus Emonds, Gemeentebedrijven en concessies in Nederland (Leiden z. j.), eene uitvoerige, betrouwbare schets. De strijd, die in de negentiger jaren der vorige eeuw tegen de concessies in de hoofdstad van ons land gevoerd werd, is wel de belangrijkste en beslissende periode in de historie van het gemeentebedrijf in Nederland.

Mannen van zeer verschillende beginselen hebben dien strijd tegen de concessies gestreden. Doelend op het optreden van Mr. Treub als wethouder van Amsterdam, schrijft de heer Simons in zijn opstel De coöperatieve gemeente Amsterdam[2]): „De man die in Amsterdam den concessie-knoop heeft doorgehakt, was allereerst echt Nederlandsch in zijn beginselruiterij, in het in hem overheerschen van tot dogmatisme verloopende verstandelijkheid, in stee van warmbloedig enthousiasme. Zoo is het gekomen, dat in stee van een proefneming in nieuw gemeenschapshandelen, die men zocht te doen slagen door enthousiasme, het in eigen beheer nemen in Amsterdam gebeurd is als een toepassing van leerstellingen, en die toepassing niet eenmaal door den man die er in geloofde maar als een lastige erfenis van benauwde droomdagen, toen meerderheid in weten en willen zich had doen gelden als onweerstaanbare drijfkracht".

De opmerking is onjuist. Van „beginselruiterij" was hier minder dan op eenig ander gebied sprake en terecht merkte de sociaal-democraat Tak in De Kroniek van 18 Juni 1899 op: „De actie stelde geen dogma tegenover 't concessiestelsel, er was niets leerstelligs in. Zij toonde eenvoudig de reëele nadeelen van de concessies aan en vond er werkelijk stof genoeg in. De eigen kwaliteiten van de concessies hebben deze doen vallen."

Het verlangen om bij monopolistische bedrijven de burgerij te beschermen tegen schade en willekeur — dat was het leidend motief, hetwelk met warmte voor eigen beheer deed partij kiezen.

Een tweede motief voor de uitzetting van het overheidsbedrijf is het streven naar fiscale monopolies. Hier legt de Staat beslag op de ondernemingen, teneinde voor de schatkist baten te verwerven. Zeker, ook uit de tevoren besproken gemeentebedrijven kan de gemeentelijke fiscus profijt trekken, maar die winstbegeerte vormt toch niet de overheerschende drijfveer tot naasting.

Nieuw is de samenhang tusschen monopolie en fiscale overwegingen niet. Het was in vroeger eeuwen een geliefkoosd middel van de regeeringen om zich inkomsten te verschaffen door het scheppen van monopolies.

[1]) Zie de onder leiding van Dr. Fuchs saamgestelde 128—130e Band van de *Verein. für Sozialpolitik*; de 132e Band bevat de belangrijke beraadslagingen. Een handig overzicht van dit rijke werk geeft Otto Most in zijn artikel *Gemeindebetriebe, Bücher, Meinungen, Entwicklungen* in *Schmollers Jahrbuch*, 41e jaargang, 1917, blz. 957 en vlgg. Voor breeder literatuuropgave is te vergelijken mijn *Sociale Gemeentepolitiek*, Utrecht, 1912, blz. 8 en vlgg.

[2]) In *De Gids*, 1899, 2e deel, blz. 421 en vlgg.

Verschillende rijken bezitten deze thans. In het boekje Monopole und Monopolsteuern (Leipzig, 1916) van Eduard Goldstein en het in 1918 aan de Vrije Universiteit verdedigde proefschrift van Mr W. G. Koster zijn ze te boek gesteld.

Tabak is een geliefkoosd object voor staatsmonopolisatie. Eene lange veelbewogen historie maakte het tabaksmonopolie in Frankrijk door. Ook Italië, Spanje, Portugal, Turkije, Roemenië kennen het tabaksmonopolie, dat vooral in Oostenrijk gunstige vermaardheid heeft. Oostenrijk bezit eveneens, met Italië en een aantal Balkanstaten een zoutmonopolie. Na den Fransch-Duitschen oorlog kreeg Frankrijk in 1872 een lucifersmonopolie. De brandewijn is in Zwitserland in 1886 gemonopoliseerd, terwijl berucht is de Czaristische kroeg, het brandewijn-monopolie in Rusland. Italië kwam tot de monopoliseering van het levensverzekeringsbedrijf. Bij ons kreeg het vraagstuk ongemeene actualiteit door Minister Treub's geruchtmakende plannen tot annexatie van de assurantie.

Het groote verschil tusschen dit staatsbedrijf en de besproken gemeentelijke ondernemingen is duidelijk. Bijna zonder uitzondering hebben de laatste alle betrekking op bedrijven, bij welke mededinging van nature is uitgesloten.

Ook vóór de gemeente annexeerde was de uitoefening in het uitsluitend bezit van de bij concessie aangewezenen. Met die concessionarissen ontstonden allerlei onaangename wrijvingen. Om die te vermijden, om grootere vrijheid en zelfstandigheid tot behartiging van het publiek belang te verwerven, werden de concessies verlaten.

Niet de zucht tot finantiëel gewin leidde allereerst tot de inrichting der gemeentebedrijven in onze groote steden. Het is veler wel gevestigde overtuiging, dat een stelsel van concessies aan de gemeentekas geen mindere finantiëele baten zou opleveren dan de eigen-exploitatie.

Om de zaak zelve, de watervoorziening, de gas- en electriciteitslevering, de telefoonbediening, het tramvervoer beter tot nut van het algemeen te doen gedijen, is de gemeente tot naasting overgegaan. Om de post en telegraaf zoo goed mogelijk te doen fungeeren, heeft de Staat deze aan zich getrokken. Om het spoorwegverkeer voor het Nederlandsche publiek het meest profijtelijk te doen wezen, is de staatsexploitatie van de spoorwegen bepleit.

Het behalen van winst voor de schatkist wordt bij alle deze maatregelen niet versmaad. Als gevolg van het overheidsbedrijf wordt zij gaarne aanvaard, maar de rechtsgrond is zij niet.

Niets van alle deze overwegingen geldt nu bij de veelbesproken annexatie van brand- en levensverzekering. Hier geen sprake van een van nature monopolistisch bedrijf; hier geen sprake van een uitbuiten van het publiek; hier geen sprake van technische onvolkomenheid en achterlijk gedoe, dat genoegzame deelname van het publiek belemmert, hetwelk ingrijpen der Overheid noodzakelijk maakt.

Hier geen spoor van annexatie ten einde de verzekering zelve beter te doen slagen. Hier een zuiver fiscaal monopolie: alleen en uitsluitend de

begeerte naar finantiëel gewin drijft de Overheid om aan de particulieren de leiding te ontnemen.

Naast de practische bezwaren tegen de uitoefening van monopolistische bedrijven door particulieren, die aan het gemeentebedrijf het aanschijn gaven, naast den nood der schatkist, die voor het fiscale monopolie deed ijveren, dient nog een factor van gansch anderen aard te worden vermeld De uitbreiding van het overheidsbedrijf wordt begeerd door degenen, die principiëel de particuliere ondernemerswinst veroordeelen en de voortbrengingsmiddelen in handen der gemeenschap willen brengen. Sinds de sociaal-democratie zich allengs in staatssocialistische richting ontwikkelde, werd gevoerd eene krachtige propaganda voor de naasting der bedrijven, die niet zonder invloed bleef. Het overheidsbedrijf op zich zelf, de uitholling van de particuliere onderneming is voor haar een begeerlijk goed.

Vroeger stond zij anders tegenover dit probleem.

Toen nog het revolutionaire standpunt overheerschte, toen onverzoenlijke strijd tegen den kapitalistischen staat en al zijn openbaringen het wachtwoord was, werd laatdunkend neergezien op het naasten der bedrijven.

Het felst en het langst is wel de oppositie gevoerd door den reeds Jules Guesde, die in den oorlogstijd in het Fransche ministerie zitting had. Deze man, die zijn deelname aan revolutionaire bewegingen meermalen met gevangenisstraf moest boeten, schreef uit de gevangenis in 1883 zijn Services publics et socialisme, waarin hij zijne partijgenooten bezweert het verkeerde spoor te verlaten en niet hun hoop te zetten op het scheppen van staats- en gemeentebedrijven. „Eerst de revolutie, dat wil zeggen de algeheele onteigening, en daarna de publieke diensten" — zoo luidde zijn strijdkreet. Door op de uitbreiding van het overheidsbedrijf aan te dringen zou volgens hem uit het oog worden verloren het groote einddoel: de vernietiging der kapitalistische maatschappij.

Zelfs de overname door den staat van spoorwegen en telefoon kon bij Guesde geen genade vinden.

Typisch radicaal verdedigt hij het onvervalschte klassenstrijdstandpunt, dat zich tegen de monopoliseering der bedrijven verzet. Elke industrie toch, waarop de staat beslag legt, is bevrijd van de katastrophen, die de particuliere nijverheid kunnen treffen. Bij de particuliere vinden door de wilde concurrentie telkens crisissen plaats, moeten ondernemingen worden gesloten, wordt in breeden kring ellende gebracht, het proletariaat in aantal en verbitterde kracht gesterkt. Wordt de bevruchtende concurrentie uitgeschakeld, dan wordt daarmee aan de revolutionaire actie een onmisbare ontwikkelingsfactor ontnomen. Daarom eerst de revolutie, dan de publieke diensten.

Toen het socialisme nog leefde in deze gedachtensfeer werden de staatsmonopolies met vijandige blikken aangezien. De verhandeling van Max Schippel in het belangrijke boek Monopolfrage und Arbeiterklasse (Berlijn, 1917) geeft dan ook een reeks uitingen, die met de tegenwoordige geestesstemming in schril contrast zijn.

Op het congres te Gotha in 1876 kwam de annexatie van de spoorwegen door den Pruisischen staat ter sprake. Bitter weinig voelen de „Genossen" voor de zaak en in de resolutie wordt gezegd dat met het proclameeren der spoorwegen tot staatsbedrijf voornamelijk de belangen van den klassen- en militairen staat worden bevorderd, terwijl door deze inkomsten aan den staat een nieuw overwicht in „volksfeindlichem" zin wordt verschaft.

Een jaar daarop werd in Duitsch socialistischen kring eene heftige campagne gevoerd tegen de door sommigen begeerde annexatie van de brandassurantie. Het rijk kreeg daarmee een niet te controleeren belastingschroef in de hand. Ook zou een groot aantal beambten moeten worden aangesteld; dezen zouden natuurlijk allereerst worden aangezocht uit de gepensionneerde officieren en onderofficieren en daarmee zou de positie van de militaire kaste wederom eene ongewenschte versterking ontvangen.

Buitengewoon fel was het socialistisch verzet tegen het ontwerp tot instelling van een tabaksmonopolie dat in 1882 door Bismarck bij den Rijksdag werd ingediend. In deze opwindende taal riep Liebknecht de socialisten tot verzet op: „Het Bismarckiaansche staatssocialisme, zoo betoogden wij van den beginne af aan, heeft geen ander doel en kan geen ander doel hebben, dan den arbeiders het dubbele juk van economische en politieke slavernij op te leggen en het wankele absolutisme te stutten. Een blik op het gepubliceerde wetsontwerp tot invoering van een tabaksmonopolie bevestigt naar allen kant deze opvatting. Het ruikt naar leder. Achter iederen regel de helm van den politieagent en de nationale zweep". „Voor de arbeiders staat de beginselvraag bovenaan. Het tabaksmonopolie van Vorst Bismarck is een wapen van het absolutisme; en het verloochent alle democratisch beginsel; het voert de politieke, de economische slavernij in. Geen Duitsch arbeider zal zich laten vinden om voor het linzenmoes eener meer of minder hoog toegemeten afkoopsom mee te gaan met een ontwerp, welks verwezenlijking moet voeren tot de diepste vernedering van den arbeider en het graf der vrijheid zou zijn. Iedere Duitsche arbeider, die een vonkje vrijheidszin en eergevoel in zijn borst heeft, zal met ons uitroepen: Weg met het monopolie! Weg met het Bismarckiaansche staatssocialisme! Leve de sociaal-democratie!"

Die oude tonen stierven weg. Een enkele als Guesde staat nog pal en wijkt geen duimbreed van het oude standpunt. In 1911 kwam op den Franschen partijdag van St. Quentin aan de orde de resolutie van Milhaud, die zich voor eene algemeene confiscatie der spoorwegen verklaarde. Met hand en tand verzette Guesde zich aldus: „Wij zijn niet eene partij van den terugkoop, meer eene partij der onteigening. Daartoe strijden wij om de politieke macht. De terugkoop dient dikwijls alleen de belangen der kapitalisten. Ik begrijp, dat de kapitalisten zich liever heden laten uitkoopen, dan zich later laten onteigenen".

Op een eenzamen post stond Guesde. Naarmate het revolutionaire standpunt werd verlaten en in staatssocialistische richting koers gezet kwam de propaganda voor staats- en gemeentebedrijf naar voren.

Aan de voorstanders van overheidsannexatie werd een krachtige steun

op den levensweg meegegeven, toen op het 5e Internationaal Socialistisch Congres in 1900 te Parijs gehouden deze resolutie werd aangenomen:

„Overwegende dat men onder gemeentelijk socialisme niet mag verstaan een bijzonder socialisme, maar alleen de toepassing van het socialisme op een speciaal terrein van politieke werkzaamheid,

Overwegende dat de hervormingen, die daarmee gepaard gaan, niet zijn en niet mogen worden voorgesteld als de verwezenlijking van de collectivistische maatschappij maar slechts kunnen worden aangemerkt als zich bewegende op een gebied, dat de socialisten kunnen en moeten gebruiken om de komst van deze maatschappij voor te bereiden en gemakkelijk te maken,

Overwegende dat de gemeente kan worden een uitstekend laboratorium voor gedecentraliseerd economisch leven en tegelijkertijd een geduchte politieke versterking ten nutte van de plaatselijke socialistische meerderheden tegen de bourgeoismeerderheid van het centraal gezag, wanneer eenmaal een ernstige autonomie zal zijn verwezenlijkt,

Verklaart het internationaal congres van 1900:

Dat alle socialisten den plicht hebben om zonder het belang der algemeene politiek te misbruiken de gemeentelijke werkzaamheid meer te doen verstaan en waardeeren, en bovendien aan de gemeentelijke hervormingen de beteekenis toe te kennen, die haar toekomt als eerste kiem van de collectivistische maatschappij, en eindelijk om tot gemeentediensten te maken: het stedelijk vervoerwezen, de verlichting, de waterleiding, baden, waschplaatsen, warenhuizen, bakkerijen, voedingsdienst, onderwijs, medische dienst, ziekenhuizen, verwarming, arbeiderswoningen enz. enz., modelinrichtingen zoowel ten aanzien van de belangen van het publiek alsook van de positie der burgers die ze bedienen;

dat de gemeenten die te zwak zijn om op zichzelve deze eischen te verwezenlijken vereeniging met andere gemeenten moeten zoeken."

Deze raadgevingen zijn ter harte genomen. De leuzen: „De staat moet het doen", „De gemeente moet het doen" zijn de geliefkoosde slagwoorden, waarmee de aanval op het particuliere bedrijf wordt voltrokken. Het breede werk Edmund Fischer, Das sozialistische Werden (Leipzig, 1918) leert duidelijk met hoe groote hardnekkigheid wordt gearbeid aan de verwezenlijking der door hem op den voorgrond geplaatste stelling: „De gemeentelijke bemoeiing moet zich van de wieg tot het graf der burgeren uitstrekken". Wat de sfeer van het rijksregiment betreft gunt het praeadvies door den heer Wibaut over Fiscale monopolies uitgebracht voor de Vereeniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek[1]) ons een blik in het rijke verschiet, dat zich hier voor het socialistische oog opent.

---

[1]) Zie ook voor het vervolg de *Praeadviezen over de vraag: Is invoering van staatsmonopolies ter versterking van de staatsinkomsten wenschelijk? Zoo ja, welke monopolies zouden dan daarvoor in aanmerking komen?* door Prof. Mr. P. J. M. Aalberse, Prof. Mr. Dr. A. van Gijn, F. M. Wibaut, 's-Gravenhage, 1918.

Eindelijk nog één moment, waarvan voor het overheidsbedrijf winst verwacht wordt. Oorlogsbenauwdheid zette de sfeer der staatsbemoeiing beduidend uit. De voorziening in de meest uiteenloopende behoeften werd overheidszorg. Zelfs voor de meest delicate aangelegenheden werd bij het gemeentebedrijf hulp gezocht: Kommunale Praxis verraste met de mededeeling dat begin 1918 te Maagdenburg een huwelijksbemiddelingsbureau was opgericht, hoofdzakelijk met het doel om te bevorderen dat „weduwen van militairen kennis maken met militairen of oorlogsinvaliden teneinde daarna een huwelijk aan te gaan".

Als tijdelijke maatregel is menige voorziening getroffen, maar langs den meer en meer gebruikelijken weg wordt beproefd de tijdelijke instelling in een duurzaam instituut om te zetten. Schaarschte van voorraden, ontreddering van het economisch leven, finantiëele nood maken naar onderscheidener oordeel eene sterke toename van de publieke onderneming noodzakelijk. De Duitscher Edgar Jaffé[1]) gaf in verschillende geschriften aan die gedachte voedsel, terwijl het belangwekkende geschrift van de Fabian Society, „Hoe betalen wij den krijg"[2]) aan den Engelschen schatmeester een breed uitgewerkt plan van fiscale monopolies aanbiedt.

Het is verstaanbaar, dat zij, die principiëel tegen de handhaving van het particuliere bedrijf gekant moeten wezen, dankbaar den wereldkrijg aangrijpen ter verdediging van hun stelling: „voor het particulier bedrijf zal in grooten omvang in de plaats moeten treden het staatsmonopolie". Mr. H. J. Nieboer[3]) heeft niet zonder talent bij verschillende gelegenheden die gedachte aannemelijk zoeken te maken.

* * *

Door deze en andere oorzaken bestaat het overheidsbedrijf en kwam het in de laatste jaren tot sterkere positie. Welk oordeel nu dient te worden geveld, mag in zijn vooruitgang worden gezien eene aanwijzing ten gunste van de bewering dat het particuliere bedrijf over het gemeen bij het publieke ten achter staat?

Ondankbaar zou het zijn, indien niet werd gewaagd van menig voordeel,

---

[1]) In zijn *Volkswirtschaft und Krieg*, Tübingen, 1915 en vooral in zijn opstel *Der treibende Faktor in der kapitalistischen Wirtschaftsordnung*, opgenomen in *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Band 40, 1915, blz. 3 en vlgg.

[2]) Wij gebruiken de Duitsche vertaling: *Wie bezahlen wir den Krieg? Gedanken, die dem englischen Schatzsekretär von der wissenschaftlichen Abteilung der Fabier zur Verfügung gestellt werden*, München en Leipzig, 1918.

[3]) In zijn *Praeadvies* voor de *Vereeniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek* over de vraag: *In hoeverre zal de economische ontwikkeling van Nederland worden bevorderd of belemmerd, indien eene belastingpolitiek wordt gevolgd waarbij ter voorziening in de behoeften van militaire, economische en sociale doeleinden, door rijk en gemeenten aan de ingezetenen lasten worden opgelegd, zonder rekening te houden met wat in verband met den wereldoorlog door hen zal moeten worden opgebracht?*, 1915. Belangrijk ook zijn artikel *Constructief socialisme* in *De socialistische Gids*, 3e jaargang, 1918, blz. 116 en vlgg.; zie in dezelfde aflevering het opstel van Mr. G. W. Sannes, *De levensmiddelenvoorziening*.

door de naasting afgeworpen. Meermalen werd daardoor het publiek belang sterker behartigd, de schatkist gestijfd en door sociale maatregelen, vooral ook inzake de arbeidsregeling, een prijzenswaardig exempel gesteld. Zelfs de meest warme waardeering van hetgeen wij thans in ons land aan publiek bedrijf bezitten, mag echter niet lijden tot de conclusie, dat daarmee zijn voorrang boven de particuliere onderneming bewezen is. Veeleer leert de ervaring dit: in weerwil van de groote en vele bezwaren, aan het overheidsbedrijf verbonden, bestaan toch uitzonderingsgevallen, waarin het boven het particuliere de voorkeur verdient.

Niet licht worde gedacht over de grieven welke de practijk van allen kant naar voren heeft gebracht.

Enkele grepen uit het klachtenboek overtuigen aanstonds van den ernst der bezwaren.

Daar is ten eerste het bezwaar dat de exploitatie van overheidswege economisch minder voordeelig werkt. Verschillende factoren dragen daartoe bij. De machtige prikkel van het eigenbelang oefent hier bij leiders en ondergeschikten geringeren invloed dan in het maatschappelijk bedrijf. Daardoor wordt niet rusteloos gezocht naar nieuwe vindingen ter verhooging van de bedrijfstechniek, wordt niet verruiming van het afzetgebied nagejaagd, wordt energie en arbeidzaamheid niet ten sterkste gespannen. Ook buitenstaanders nemen tegenover den staat veel vrijmoediger houding in het bereiken van voordeel aan, dan tegenover particulieren. De conscientie spreekt ten opzichte van goede trouw, welke tegenover de staatskas moet worden betracht, maar al te flauwelijk. Eéne der pijnlijke ervaringen van de oorlogsjaren was wel, dat begrippen van recht en gerechtigheid in de verhouding tot den staat bij breede volksklassen verdonkerden, dat onder de leus „het komt toch uit de staatskas" een georganiseerde strooptocht werd geopend, waarbij men uit de schatkist zocht te halen, wat te halen is. Bijzonder gemakkelijk is men royaal op kosten van derden. Vooral in de jaren, die komen, nu beperking der behoeften, kapitaalvorming een eisch is, die aan de volkeren dringend wordt gesteld, is het een ernstig euvel dat publieke huishoudingen missen dien natuurlijken drang tot economiseeren, welke den particulieren ondernemer is ingeschapen.[1])

Een ander gravamen is, dat het publieke ondernemingsleven licht gedrukt wordt door ongewenschte politieke invloeden. De toenemende schaar van ambtenaren, beambten en werklieden kan op de besluiten der publiekrechtelijke lichamen een verkeerde werking uitoefenen. In Engeland is het voorgekomen dat door zekere politieke constellatie de gemeentewerklieden aan de candidaten de door hen gewenschte maatregelen konden voorschrijven. Soms gaat ook in onze groote steden van de verlangens der gemeentewerklieden en gemeenteambtenaren eene groote electorale betoovering uit.

Niet alleen bij de vaststelling der arbeidsvoorwaarden zijn verkeerde politieke uitwassen te laken. Ook bij de vaststelling van de prijzen der

[1]) Goede opmerkingen hierover bij Mr. Dr. H. W. C. Bordewijk, *Economie en behoefte*, Groningen en Den Haag, 1918.

producten vielen bedenkelijke symptomen waar te nemen. Noodlottig is de vermenging van het publieke bedrijfsleven met politieke bijbedoelingen; gedacht worde slechts aan de onzuiverheden die het verpoliticeeren der levensmiddelenvoorziening met zich moet brengen.

Een derde moeilijkheid schuilt in de personeelkwestie. Hoe warme sympathie ook voor de ambtenaren als menschen moge worden gekoesterd, toch moet Mr. Smissaert worden toegegeven, dat ze anders zijn of anders worden dan gewone menschen. Zij zijn anders, omdat ze van nature de rustiger, zekerder, veiliger, enger afgebakende ambtelijke loopbaan verkiezen boven de onzekere kansen van het vrije beroep. Zij worden anders, krijgen die eigenaardige ambtelijke plooi, welke de arbeidsverrichting naar vasten regel onder hiërarchisch verband meebrengt. Wie zich aan geen plichtsverzuim schuldig maakt blijft ambtenaar en maakt de vaste promotie mee, maar in het particuliere bedrijf is het een gestadig worstelen en inspannen om de beste plaats te verkrijgen.

Bij de rijksambtenaren is de positie zoo buitengewoon sterk, dat de oud-Minister van Gijn, in de geheimen der ambtelijke hiërarchie doorkneed, zich gerechtigd achtte tot de krasse uitspraak: „Wat betreft den ambtenaar van een departement kan men zeggen: zoolang hij niet met een stuk in zijn kraag in het Kabinet van den Minister komt en dezen uitscheldt, gaat hij er heusch niet uit". Die toestand is des te bedenkelijker, waar Mr. van Gijn van ernstige misbruiken bij de aanstelling gewaagde: „Ongeloofelijk is het, hoe lieden van grooten invloed en groote beteekenis meedoen om personen, met wier geringe waarde zij bekend zijn of wel van wie zij niets weten dan dat zij familie of vrienden van hen zelf of hun vrienden zijn, op belangrijke plaatsen, of op minder belangrijke, doch in elk geval voor de betrokkenen ongeschikte, plaatsen, te brengen. Het schijnt, dat men er veel minder tegen opziet om den Staat een dienaar te bezorgen, die zeer wel tegenvallen kan, dan dat men zulks zoude doen bij een particuliere maatschappij of particuliere zaak".

Het kan niet anders of deze positie belemmert de krachtsontplooiing. De nivelleerende, gelijkmakende gedragslijn, welke de staat geneigd is te volgen, is weinig geschikt om de energie te prikkelen en verscherpt het gevaar van bureaucratische gevoelloosheid, die verlammend werkt.

Met dat bureaucratisme hangt samen eene vierde bedenking, betrekking hebbend op het beheer der bedrijven. De vraag, hoe eenerzijds aan de bedrijfsleiding voldoende vrijheid te laten, beslissingen op korten termijn doenlijk te maken, ruimte voor verschillend optreden, bij uiteenloopende gevallen passend, te scheppen en anderzijds aan de verantwoordelijke bestuurders genoegzame zeggenschap te geven, is een ingewikkeld probleem dat reeds talrijken achter de magistrale en niet-magistrale ooren heeft doen krabben. Zeker heeft men zich bij de totstandbrenging onzer gemeentebedrijven dit bezwaar niet volledig ingedacht. Niet echter op onze verouderde Gemeentewet van 1851 drukt hier alle schuld. Wie de debatten leest, in 1909 in de Verein für Sozialpolitik gevoerd en kennis neemt van de buitenlandsche literatuur, voelt dat hier alom en

immer eene moeilijkheid schuilt, aan den aard van het staatsbedrijf verbonden.

Veel denkkracht is gewijd aan de vraag, op wat wijze het staatsbedrijf kan worden bevrijd van drukkende gezagsbanden, die de vrije ontwikkeling belemmeren. Dr. Bos schreef er zijn vermaard artikel in Vragen des Tijds[1]) over. Echter bij hem en anderen rijst telkens weer de indruk, dat hier gezocht wordt naar een onoplosbaar puzzle: hoe zal de staat niet de staat zijn?

De bureaucratische geest, die het gansche bedrijf doortrekt, veroorzaakt zekere logheid, moeilijkheid van beweging, die aansluiting bij de wisselende verkeerseischen uitsluit en daarin staat het particuliere bedrijf met zijn lichte bewegelijkheid en snelle aanpassingsvermogen veel sterker.

Ons relaas van klachten breken wij hier af. Volledig is het geenszins en het betreft slechts de teleurgestelde verwachtingen, die bij het reeds gevestigde, onder de meest gunstige kans van slagen opgerichte, publieke bedrijf zijn te boeken.

Werd aandacht geschonken aan bedenkingen, die rijzen, wanneer naar veler begeeren de sfeer der overheidsexploitatie wijder dan tot het van nature monopolistisch bedrijf werd getrokken, nieuwe argumenten zouden zich in het requisitoir verdringen.

Dan, wanneer het ging om practische bezwaren tegen het stichten van fiscale monopolies, kwam het bezwaar aan de orde dat de vraag der rechtvaardige schadevergoeding de onteigening moeilijk maakt; dan moest onderzocht worden de vraag of niet langs veiliger en rechtvaardiger weg de fiscus zich den noodigen leeftocht kon verschaffen; dan behoorde twijfel te worden geopperd aan de redelijkheid van de vernietiging veler persoonlijke belangen door de uitschakeling der particuliere onderneming.

Evenwel, dat alles kan thans blijven rusten. Nagegaan werd alleen, welke ervaring tot hiertoe met het publieke bedrijf werd opgedaan. Onverdeeld gunstig is die ervaring niet, ontegenzeggelijk heeft zij bevestigd de meening van Adam Smith, dat geen twee karakters zoo weinig vereenigbaar zijn dan die van „trader" en „sovereign".

Een dwaling is het uit de ontwikkeling van de overheidsonderneming in den tegenwoordigen tijd tot de minderwaardigheid van het particulier bedrijf te besluiten. Het publieke bedrijf houdt zich staande en breidt zich hier en daar uit, niet omdat het in economisch opzicht overtreft het particuliere, maar in weerwil van het feit dat het hierbij aanmerkelijk achterstaat. Bijzondere redenen van publiek belang gebieden die nadeelen van het overheidsbedrijf te dragen, maar, waar die exceptioneele omstandigheden niet bestaan, vervalt zijn bestaansgrond en in zijn ontwikkelings-

---

[1]) *Het beheer van staatsbedrijven* in *Vragen des Tijds*, 1908, deel I, blz. 237 en vlgg. en blz. 273 en vlgg.

historie ligt een aanwijzing voor de beperktheid van het gebied, waarop het zich mag bewegen. [1])

Een triomftocht was voor de overheidsexploitatie waarlijk niet weggelegd; heel wat hooggestemde verwachtingen zijn teleurgesteld. Merkwaardig is het dan ook de stemmen te beluisteren van onderscheidenen, die naar hun principiëel uitgangspunt sympathiek tegenover het overheidsbedrijf staan en toch, lettende op de practische uitkomsten, slechts met groote reserve de verwezenlijking aandurven.

Zoo zij gewezen op het interessante referaat van Dr. Otto Most over Die Gemeindefinanzen nach dem Kriege. [2]) Als een warm voorstander van het „Municipalsozialismus" heeft hij zich doen kennen. Met trots wijst hij op zijn verleden, dat hem beschermt tegen elke verdenking alsof hij het publieke bedrijf onwelwillend gezind zou zijn, maar toch met het oog op de oorlogservaringen roept hij allen die persoonlijke durf, particulieren ondernemingslust en verantwoordelijkheid willen handhaven toe: staakt verder communaliseeren en socialiseeren!

Zoo is van beteekenis het origineele boek van den Belgischen socialistischen leidsman, Emile Vandervelde, Le socialisme contre l'état (Parijs, Nancy, 1918). [3]) Een scherp onderscheid maakt hij tusschen den staat als orgaan van gezag en orgaan van beheer, het bestuur der menschen en der dingen. De staat-regeering moet worden losgemaakt van den staat-industriëel, omdat de ervaring leert, dat bij de tegenwoordige overheidsexploitatie het bedrijf lijdt onder de politieke inmenging, verstikt wordt door eene heerschzuchtige ambtenarij, die met sleur en bekrompenheid niet wil breken. En nu zoekt hij wel redding uit deze moeilijkheid door het ontwerpen van zelfstandige publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie met eigen rechtspersoonlijkheid, maar niettemin blijft zijn erkentenis, dat de staat een slechte koopman en slechte bedrijfsleider is, dat hij op handels- en nijverheidsgebied gewoonlijk te kort schiet tegenover het particulier initiatief.

Deze Belgische staatsminister is niet de eenige socialist, bij wien zekere ontnuchtering is ingetreden. In zijn opstel Sofort verstaatlichen? [4]) maant de revisionist Max Schippel tot bezonnenheid aan. Hij klaagt over de onzekerheid, die nog op menig terrein bestaat, op de schade, die door een staatslandbouwbedrijf zou kunnen worden gesticht. Meer dan door „knetternde und feuerwerkende Enteignungspolitik" — aldus zijn karakteristiek vermaan — wordt het proletariaat gebaat door verheffing der arbeidskracht langs den weg van

---

[1]) Vergelijk het belangwekkende opstel van Ludwig Pohle, *Die Ursachen des neuerlichen Vordringens des öffentlichen Betriebs* in het *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, 9e jaargang, 1918, blz. 133 en vlgg.

[2]) In het breede werk, uitgegeven onder leiding van Dr. Heinrich Herkner, *Die Neuordnung der deutschen Finanzwirtschaft*, München en Leipzig, 1918, deel II, blz. 291 en vlgg.

[3]) Zie vooral blz. 87 en vlgg.

[4]) In *Sozialistische Monatshefte*, 1918, blz. 1123 en vlgg.

vakvereenigingsactie, die arbeidsverkorting, loonsverhooging, verheffing der arbeidskracht nastreeft.

Diezelfde terughoudendheid kenmerkt ook het arbeidsplan, na de omwenteling in Duitschland ingesteld door de „Sozialisierungskommission",[1]) waarin bitter weinig doorwerkt de jubel over het heil „am Tage nach der Revolution" beschoren.

Manen deze stemmen enthousiastische voorstanders van het overheidsbedrijf tot groote bedachtzaamheid, aan die vermaning wordt nog meer kracht bijgezet door de opkomst van een nieuw instituut, welks ontstaan uit de leemten van de overheidsexploitatie te verklaren is.

Wij bedoelen het gemengde, publiek-private bedrijf. Voor een merkwaardig instituut zijn wij hier geplaatst, dat, hoe jong van jaren ook, reeds veel belangstelling trok en in de toekomst veel van zich zal doen spreken.

Van een gemengd bedrijf is sprake, wanneer het ondernemingskapitaal deels door particulieren, deels door publiekrechtelijke organisaties, staat, gemeente of provincie, is bijeengebracht en ook de leiding van het bedrijf door deze gemeenschappelijk wordt uitgeoefend. In Duitschland vindt deze vorm, vooral bij de electriciteitsvoorziening, veelvuldige toepassing. Nadat in 1898 het Rheinisch-Westfälisches Elektrizitätswerk door samenwerking van de stad Essen en eene particuliere electriciteitsmaatschappij als een gemengd bedrijf was tot stand gekomen, breidde het zich gestadig verder uit. Richard Passow[2]) schilderde in een breed werk de groeikracht van dit instituut. Dr. Freund zocht in de Deutsche Juristenzeitung[3]) den juridischen bouw te vervolmaken. Op den Deutscher Städtetag, in 1914 te Keulen gehouden, deden zich de referenten over Verbindung von Städten und Privatkapital für wirtschaftliche Unternehmungen[4]) als warme voorstanders van deze gedachte kennen. Rijk voorzien is reeds de buitenlandsche literatuur.

Bij ons werd het onderwerp nog weinig besproken. Tijdens de debatten

---

[1]) *Der Arbeitsplan der Sozialisierungskommission* is in extenso opgenomen in het *Correspondenzblatt der Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands* van 21 December 1918.

[2]) *Die gemischt privaten und öffentlichen Unternehmungen auf dem Gebiete der Elektrizitäts- und Gasversorgung und des Strassenbahnwesens*, Jena, 1912. Het geschrift dankt zijn belangrijkheid aan de beschrijving en ontleding van de talrijke overeenkomsten. Van de verdere literatuur noemen wij: Dr. Edmund Harms, *Die Uberführung kommunaler Betriebe in die Form der gemischt wirtschaftlichen Unternehmung*, Berlijn, 1915; een zeer bezadigd geschrift, waarin het voor en tegen rijpelijk wordt overwogen; op blz. 58 en vlgg wordt eene reeks oordeelvellingen van vooraanstaande mannen vermeld. Een weinig waardeerend oordeel geeft Clemens Heiss in zijn uitvoerig opstel *Die gemischt-wirtschaftlichen Unternehmungen beinöffentlichen Elektrizitätsversorgung* in *Schmollers Jahrbuch*, 40e jaargang, 1916, blz. 841 en vlgg.

[3]) *Deutsche Juristen-Zeitung*, 16e jaargang, blz. 1113 en vlgg.

[4]) Het verslag is opgenomen in de *Städtezeitung* van 7 Juli 1914. Zie ook over het verhandelde Hugo Lindemann in de *Sozialistische Monatshefte*, 1914, 2e Band, blz. 1195 en vlgg.

over het hoogovenbedrijf en de Djambi-concessie aan de Koninklijke Nederlandsche Petroleummaatschappij kwam het aan de orde. Zeker verdient het instituut niet het ietwat laatdunkend oordeel door Van Iterson in Economisch-statistische berichten[1]) uitgesproken· „Men behoeft geen profeet te zijn om te voorspellen dat, al is de gemengde bedrijfsvorm bij ons een modegril, de strijders daarvoor hun kruit te vergeefs verschieten". Van gansch ander oordeel is Dr. O. Schwarz[2]), als hij verwacht dat deze ondernemingsvorm in de toekomst „eene gelukkige en vruchtdragende" zal blijken te zijn.

Uit reactie tegen de misbruiken van het publieke bedrijf is deze instelling opgekomen. Met haar hoopt men te overwinnen de gebondenheid van de overheidsexploitatie, te werven bekwame bedrijfsleiders, te verijdelen storende politieke invloeden, te bevorderen de vrijheid van het bedrijf, dat bij schematische reglementeering niet kan bloeien. Daarnaast wordt dan nog hoog opgegeven van de lichtzijden, dat het risico voor staat en gemeente vermindert, de moeilijke procedure van onteigening wordt vermeden. Wordt aldus de onderneming losgemaakt van de knellende banden, die het overheidsbedrijf binden, dan zullen door mercantielen geest en publieke contrôle uitwassen naar beide zijden worden weggenomen.

Inderdaad kan meer dan één voordeel van dezen bedrijfsvorm worden erkend. Zijn opkomen en groei is ongetwijfeld eene aanwijzing tegen het publiek bedrijf. Daar schuilt waarheid in de opmerking van Pohle: „Met de gemengde onderneming is de staatssocialistische beweging een soort terugtocht begonnen".

***

Voor de conclusie, die in dit laatste deel moet worden opgesteld, is hiermee materiaal bijeengebracht, dat niet mag worden verwaarloosd, want de vraag: overheidsbedrijf of particulier bedrijf wordt voor een goed deel beheerscht door practische overwegingen.

Niet uitsluitend echter. Het geldt hier niet een zuiver technisch probleem, waarbij opportunistische argumenten beslissend zijn en de werking der beginselen is buitengesloten. [3])

---

[1]) Vergelijk de artikelen *Samenvoeging der electriciteitsvoorziening* door Prof. F. van Iterson in *Economisch-statistische berichten* van 29 Mei 1918 en 3 Juni 1918.

[2]) *Die Zukunft unser kommunalen Finanzen* in Herkner, *Die Neuordnung der deutschen Finanzwirtschaft*, t. a. p., blz. 371 en vlgg.

[3]) Voor de principieele afbakening van de grenzen van het overheidsbedrijf zie men: het reeds genoemde praeadvies van Mr. Aalberse voor de *Vereeniging voor de staathuishoudkunde en statistiek;* Heinrich Pesch, *Lehrbuch der Nationalökonomie*, deel III, Freiburg im Breisgau, 1913, blz. 842 en vlgg en vooral zijn belangrijk opstel *Offentliche Betriebe und Monopole* in *Stimmen aus Maria Laach*, 85e Band, 1913, blz. 14 en vlgg; de rede van Dr. Fuchs op de *Verein für Sozialpolitik*, 132e Band, blz. 318 en vlgg; J. A. Nederbragt, *De overheid en het bedrijf*, Goes; Emonds, *Gemeentebedrijven en concessies in Nederland*, t. a. p., blz. 15 en vlgg.

De uiteenloopende beschouwing over de taak en roeping der Overheid met betrekking tot de economische orde bewerkt een verschillend benaderen van dit probleem.

De aanhanger van de individualistische oud-liberale leer, die gelooft dat bij het vrije spel der maatschappelijke krachten de meest harmonieuse orde zal worden bereikt, wijst elk beslag leggen door den staat op een bedrijfstak absoluut af.

De belijder van de Marxistische beschouwing, die de bron van alle ellende ziet in eene op den particulieren eigendom gebouwde productiewijze, ondernemerswinst verafschuwt, beschouwt de naasting als voorbode en overgangsvorm tot de nieuwe maatschappij. Hij juicht, wanneer weer een stuk bedrijfsleven door den vangarm van den staat wordt omstrengeld, want „elke overname van een bedrijf schaadt de reputatie van het particuliere bedrijf in het gemeen".

De staatssocialistische denker, die aan de Overheid den plicht toekent om het maatschappelijk leven naar haar goed lijkend model te reglementeeren, is van harte geneigd om elke uitbreiding van de staatstaak met blijdschap te begroeten.

Eene andere opvatting is de onze. Wij droomen niet van „harmonies économiques", die zich bij onbelemmerde ontplooiing van het eigenbelang zullen openbaren. Wij zoeken niet in particulier bezit en particuliere productiewijze de grondoorzaak van allen socialen jammer. Wij gelooven aan „der wereld zondeschuld", die in elke maatschappelijke orde den vrede zal verstoren.

Maar wij belijden ook, dat de Overheid is ingesteld om der zonde wil; haar roeping is zondige onderdrukking, ook uit het maatschappelijk leven te keeren. Daarom is ook de economische sfeer geen onaantastbaar gebied; ook daar heeft de Overheid recht te bestellen, de orde te handhaven, de maatschappelijke krachten te schragen en te leiden.

In die opvatting van het karakter der overheidsroeping ligt verzet tegen het staatssocialistisch drijven besloten. Niet opzuiging, maar leiding van de maatschappelijke kracht zal de Overheid zich tot taak stellen. Rekent zij zich het tot normale roeping om als economisch-zelfhandelende, naast de burgers als hun concurrente op te treden of met verdringing van deze, uitsluitend het economisch terrein voor zich op te eischen, dan treedt zij in eene sfeer, die niet de hare is. Zij gebruikt dan hare macht die haar stelt b o v e n het bedrijfsleven van het volk om hierin zelve werkzaam te zijn. In uitzonderingsgevallen, waar ter bescherming van de volkskracht de leiding aan de particulieren niet mag worden toevertrouwd, heeft de Overheid toe te treden en zeer wel kan zij zich aan plichtsverzuim schuldig maken, door niet zelve de exploitatie van bedrijven te aanvaarden.

Ondoenlijk is het die gevallen alle met preciesheid te omschrijven. Het leven is te bont geschakeerd, dan dat een nauwsluitend schema kan wor-

---

[1]) Zie *Handelingen* 1903/1904, Bijlagen no. 108.

den opgesteld. De verschillen van rijk en rijk, provincie en provincie, gemeente en gemeente leiden hier tot eene uiteenloopende uitkomst, terwijl ook het onderscheiden karakter der tijdsperioden een zeer wisselend aspect van het overheidsbedrijf kan bieden.

Eene belangwekkende proeve tot afgrenzing van dit terrein vinden wij in de Memorie van Toelichting op het wetsontwerp van 21 November 1903, door Minister Kuyper ingediend. Daarin was opgenomen een afzonderlijke titel over de gemeentelijke bedrijven.[1])

In de Memorie van Toelichting wordt de vraag gesteld „of het geraden is aan de gemeente vrijheid te laten om op elk gebied als ondernemer op te treden". En dan luidt het bescheid: „Deze vraag kan naar het oordeel van den ondergeteekende niet anders dan ontkennend worden beantwoord. Geldt het toch een bedrijf, dat een wettelijk monopolie bezit (b.v. door de ten gevolge van den aanleg van leidingen vereischte concessie) of dat feitelijk een monopolistisch karakter draagt (zooals bij veel verkeersondernemingen het geval is), dan kan de grond voor gemeente-exploitatie liggen in de omstandigheid, dat de onderneming in zekeren zin tot den publieken dienst behoort en daarom beter onder rechtstreeksch beheer van het gemeente-bestuur wordt gebracht, of ook in de vrees voor te grooten invloed en macht van een concessionaris.

Betreft het eene onderneming, die voor de ontwikkeling van de hulpbronnen der gemeente van hoog gewicht is, maar die te onzeker is dan dat een particulier ze kan beginnen, dan kan het geraden zijn, dat de gemeente, liever dan aan een ander geldelijken steun te geven, de zaak zelve ter hand neemt, in het vertrouwen, dat daardoor de welvaart en de draagkracht der ingezetenen in het algemeen zal toenemen.

In deze en soortgelijke gevallen valt het algemeen belang der gemeente bij gemeentelijke exploitatie in beginsel niet moeilijk aan te toonen.

Nooit echter kan het algemeen belang er bij gebaat zijn, wanneer de middelen der gemeente worden gebruikt om aan het vrije bedrijf eene concurrentie aan te doen, die, wegens de feitelijk onbeperkte geldmiddelen waarover de gemeente kan beschikken, niet anders dan doodend is. De wet behoort dan ook de grenzen aan te wijzen, binnen welke het der gemeente geoorloofd zal zijn als exploitante van bedrijven op te treden".

De wettelijke begrenzing van het gebied, waarop het gemeentebedrijf zich mag bewegen, geschiedt dan in een nieuw art. 142bis der Gemeentewet, luidende: „Door de gemeente mogen geen andere bedrijven worden uitgeoefend dan: a. dezulke, waarbij door middel van leidingen, in of boven den grond, eenige stof onder bereik der verbruikers wordt gebracht of hun diensten worden bewezen; b. door instellingen, inrichtingen en ondernemingen ten dienste van verkeer, den landbouw, de nijverheid en den handel, bankinstellingen daaronder niet begrepen".

Ten opzichte van de sub b bedoelde wordt vervolgens in de Memorie van Toelichting nog nader opgemerkt: „Zelf handel te drijven, het landbouwbedrijf uit te oefenen of eene of andere industrie ter hand te

nemen kan, zooals hierboven is betoogd, niet geacht worden op den weg der gemeente te liggen. Wel is dit het geval met het oprichten en beschikbaar stellen van instellingen en inrichtingen, die ten dienste van het verkeer strekken, of waarvan de handel, de landbouw of de nijverheid in het algemeen partij kan trekken en die dus, wel verre van het particulier initiatief te dooden, er in tegendeel krachtig toe bijdragen om de voorname takken van het volksbestaan tot verhoogden bloei te brengen en op die wijze de algemeene welvaart in de gemeente te bevorderen.

Dit geldt dus niet alleen van verkeers-ondernemingen als tram-, omnibus-, stoomtramdiensten enzv. maar evenzeer van handels-instellingen en haveninrichtingen als entrepôts, loskranen en dergelijke, van landbouwinstellingen als bijv. een proefstation en van instellingen in het belang der nijverheid als een z.g. electrische centrale, die electriciteit ook op andere wijze levert dan door middel van leidingen. Waar evenwel de algemeene redactie ook gemeentelijke bankinstellingen zoude toelaten, beoogt de aan het slot aangebrachte restrictie dit af te snijden. Het bankiersbedrijf en de geldhandel zijn aan te gevaarlijke schokken onderhevig, dan dat men de gemeentegelden daaraan zou mogen wagen".

Het ontwerp werd geen wet; over het algemeen werd het met weinig ingenomenheid ontvangen; Oppenheim geeft in zijn Het Nederlandsche Gemeenterecht [1]) een scherpe critiek. Toch bevat deze wetsproeve elementen, die bij de omschrijving der overheidstaak goede diensten kunnen bewijzen.

Dat de Overheid gerechtigd is om met betrekking tot de monopolistische bedrijven zelve als ondernemer op te treden, ligt in onze tevoren uiteengezette beschouwing van de overheidstaak begrepen.

Nog verder kan zich hare bemoeiing moeten uitstrekken. Daar kan groote ingezonkenheid zijn van maatschappelijke krachten, daar kan door verschillende omstandigheden worden gevonden een tekort aan ondernemingsgeest, waardoor voorzieningen, voor het publiek welzijn onontbeerlijk, achterwege blijven. Staat of gemeente hebben dan de roeping, als het particulier initiatief faalt, zelve als bedrijfsleider op te treden, om aldus de maatschappelijke energie te prikkelen. Wel leert het mercantilistische tijdvak tot welke gevaarlijke experimenten dit aanmoedigend handelen kan leiden, maar toch lijkt ons het recht en de plicht der Overheid in dit opzicht vaststaande.

Wijders kan nog om gansch andere reden de Overheid tot naasting moeten overgaan. Het benutten van sommige artikelen kan tot zoo groote schade voor de volkskracht lijden, dat de Overheid, machteloos om op andere wijze hulp te brengen, voortbrenging of levering in eigen hand dient te nemen. Aan zedelijke, humanitaire, hygiënische overwegingen ontleent zij dan haar recht tot ingrijpen. Op dien grond heeft o. m. het alcoholmonopolie verdediging gevonden, terwijl Prof. Aalberse

---

[1]) *Het Nederlandsche Gemeenterecht*, deel I, 4e druk, blz. 487 en vigg.

kwam met zijn origineel voorstel een filmverhuur-monopolie met verbod van film-verkoop van staatswege in het leven te roepen. Daarin toch ziet hij het éénige afdoende middel tot bestrijding van de noodlottige gevolgen, welke het sterk ontwikkelde bioscoopwezen onzer dagen uitoefent. Over de doeltreffendheid der hier aangewezen middelen valt te twijfelen, maar principiële bedenking is naar ons oordeel tegen zoodanig ingrijpen niet te maken.

Op nog een vierde mogelijkheid van ingrijpen dient te worden gewezen. Verkeerde praktijken van ondernemersbonden, trusts en kartels, kunnen zoodanig kwaad veroorzaken, dat de staat geen ander middel ziet om aan de uitbuiting te ontkomen dan het bewerkstelligen van de overname. Een altimum remedium moet dit echter blijven. De bemoeiing van den wetgever moet veeleer worden geleid door deze gedachte: uitwassen van de ondernemersbonden tegengaan en de gunstige werkingen behouden.

Niet overbodig is in dit verband de waarschuwing tegen de overschatting van het hier besproken argument ten gunste van het overheidsbedrijf. In socialistischen kring vooral valt hier overschatting te constateeren. Het praeadvies van den heer Wibaut voor de Vereeniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek verkondigt met groote duidelijkheid het doctrinair-socialistisch standpunt. Zijn praemisse is de al verder om zich grijpende concentratie der bedrijven, die met onweerstandelijke kracht tot het particulier monopolie leidt. De uitbuiting, welke die particuliere machtspositie met zich brengt, legt den staat volgens hem de verplichting op de leiding aan de particulieren te ontnemen om zoo nader bij te brengen de verwezenlijking van het toekomstideaal: de voortbrengingsmiddelen in handen van de gemeenschap, die ook met de leiding der voortbrenging en de verdeeling der producten belast is.

Het is verstaanbaar, dat deze Marxist de concentratie-theorie van den grooten meester zoekt te handhaven. Echter zijn te veel mokerslagen op dit dogma gericht, dan dat de met zoo groote stelligheid verzekerde bedrijfssamentrekking als vaststaande waarheid kan worden aanvaard. Breed zijn de terreinen, waarop het klein- en middenbedrijf in onverzwakte kracht wordt aangetroffen. Breed zijn de terreinen, waarop de trusts en kartels niet bloeien kunnen.

De gang van zaken in oorlogstijd geeft geen recht tot de bewering, dat het particuliere monopolie allengs sterker wordt. Vele zijn de factoren, die thans remmend op den bloei der ondernemersbonden werken.

Dan ook is onjuist de vereenzelving van trusts, van kartels vooral met monopolies. De onderlinge mededinging wordt door deze niet vernietigd; niet op uitbanning maar op regeling der concurrentie sturen zij aan.

Het schrikbeeld van particuliere monopolies is dan ook in zijn algemeenheid een onvoldoend motief om naar overheidsannexatie te streven. Daar schuilt waarheid in het woord van den voortreffelijken kenner der ondernemersbonden, Robert Liefmann, als hij staatsexploitatie be-

uitelt als het plompste middel om de nadeelen der kartels en trusts op te ruimen. [1])

Met de vermelding van deze vier gevallen zijn naar ons oordeel de meest teekenende omstandigheden bijgebracht, die de overheidsexploitatie wettigen.

Opzettelijk is daarbij gezwegen over de zuivere fiscale monopolies. Voor de versterking harer inkomsten heeft de Overheid een anderen weg in te slaan dan dien van de opheffing van het particulier bedrijf. Ernstige twijfel is ook bij kenners dezer materie gerezen of zoo inderdaad beduidende baten voor de schatkist worden verworven. Bovendien is in hare algemeenheid onjuist de bewering, dat fiscale monopolies daarom de voorkeur verdienen boven indirecte verbruiksheffingen, omdat bij haar sterker met de draagkracht der verbruikers kan worden rekening gehouden. Het streven naar fiscale monopolies wordt niet weinig gevoed door dogmatischen afkeer van verbruiksbelastingen, die door zekere politiek onherroepelijk in den ban zijn gedaan. Misleidend is in menigerlei opzicht de agitatie tegen deze verbruiksbelastingen en het kan onze roeping niet zijn om onder den mom van deze te verwerpen, het fiscale monopolie in te voeren, dat in wezen van de verbruiksheffing weinig verschilt, maar een aantal ernstige nadeelen schept, welke bij de indirecte belasting worden gemist.

De opmerkzaamheid moet het trekken, dat zoodra een concreet bedrijf wordt genoemd, welks winsten den rechtsgrond vormen die de Overheid tot annexatie machtigen, een rustig overwegen van de nadeelen, aan het staatsbedrijf verbonden, ernstige mannen huiverig maakt de leiding aan particuliere ondernemers te onttrekken.

Minister Treub achtte in zijne verbluffende mededeeling van 29 Maart 1917 geen bedrijf zoozeer tot naasting geschikt als het assurantiewezen en deskundig onderzoek wees weldra uit dat ongelukkiger object voor overheidsannexatie kwalijk denkbaar is.

De margarine-industrie werd ter vergadering van de Vereeniging voor de staathuishoudkunde en statistiek voor een winstgevend overheidsbedrijf in alle opzichten rijp geacht. Toen echter die bewering aan de werkelijkheid werd getoetst versmolten aanstonds alle voordeelen nog sneller dan margarine, beschenen door felle zon.

Aldus ging het slag op slag, wanneer het voorstel tot het scheppen van een fiscaal monopolie uit de sfeer der vage algemeene bespiegelingen dichter bij de realiteit werd gebracht. Wat ongedachte bezwaren wierp het ingewikkeld maatschappelijk verkeer op, toen in Duitschland de vraag van het graan-monopolie, van het petroleum-monopolie onbevooroordeeld door mannen der zake kundig werd onderzocht. Zelfs zij, die aanvankelijk sympathiek tegenover de voorstellen stonden moesten erkennen, dat door staats-

---

[1]) Zie o.m. zijn belangwekkend opstel *Die Kartelle in und nach dem Kriege*, opgenomen in *Annalen für soziale Politik und Gesetzgebung*, 6e Band, 1918, blz. 103 en vlgg.

exploitatie zou komen een logheid van handelen, een bedreiging van zoo vele belangen, dat naasting diende te worden verworpen.[1])

Zoo manen gelijkelijk practijk en theorie de Overheid om slechts in onafwijsbare uitzonderingsgevallen op het bedrijfsleven beslag te leggen.

SAMENVATTING.

I.

Het streven naar uitzetting van de overheidsexploitatie wordt niet slechts geleid door gerechtvaardigde practische overwegingen, maar meermalen ook door staatssocialistische beginselen.

II.

In de uitbreiding van het overheidsbedrijf mag niet worden gezien eene aanwijzing ten gunste van de bewering, dat de particuliere onderneming bij het overheidsbedrijf ten achter staat.

III.

De gemengde, publiek-privaatrechtelijke vorm kan dienen om de nadeelen van het overheidsbedrijf eenigermate weg te nemen.

IV.

Naar fiscale monopolies worde niet gestreefd.

V.

Zoowel het karakter van de overheidstaak als de vele practische bezwaren aan staatsexploitatie verbonden maken het gewenscht, dat de Overheid slechts in uitzonderingsgevallen een bedrijf aan zich trekt.

---

[1]) Zie in *Weltwirtschaftliches Archiv*, 13 Band, 1918, blz. 1 en vlgg het artikel van August Skalweit, *Das Problem eines Getreidemonopols in Deutschland*. De schrijver vat zijn conclusie aldus samen: „*Für* ein Getreidemonopol spricht seine Ergiebigkeit als Steuerquelle und die Tatsache, dass es die sozial einzig mögliche Form einer Besteuerung des wichtigsten Nahrungsmittels darstellt, *dagegen* aber eine solche Fülle steuertechnischer Schwierigkeiten und wirtschaftspolitischer Bedenken, dass nur die allerschlimmste finanzielle Notlage und die Unmöglichkeit, ander Steuerquellen zu finden, seine Einführung rechtfertigen könnten".

Voor het petroleum-monopolie is van belang het opstel van Oswald Schneider, *Das Petroleummonopol. Seine Notwendigkeit, Möglichkeit und Organisation* in *Schmollers Jahrbuch*, 37e jaargang, 1913, blz. 333 en vlgg.

HET OVERHEIDSBEDRIJF.

Door Mr. V. H. Rutgers.

Krachtens getroffen arbeidsverdeeling blijft in dit rapport de vraag, in hoever het exploiteeren van bedrijven door staat of gemeente aanbeveling verdient, buiten bespreking. Zulke bedrijven zijn er, en zullen er blijven; en buiten de genoemde vraag leveren zij punten genoeg op wier bespreking op het Christelijk Sociaal Congres belang heeft.

Wat een overheidsbedrijf is, valt niet gemakkelijk te zeggen.

Vooreerst omdat al meer overgangsvormen opkomen tusschen het overheidsbedrijf en het vrije bedrijf. De naamlooze vennootschap kan zijn de vorm waarin een zuiver overheidsbedrijf zich hult; b.v. wanneer als aandeelhouders alleen optreden gemeenten, wier ingezetenen bij het bedrijf belang hebben. Maar het kan ook voorkomen dat in een naamlooze vennootschap tot exploitatie van een bedrijf van algemeen nut naast openbare lichamen ook particulieren als aandeelhouders optreden. Op zulke bedrijven kan dan eenigermate van toepassing zijn wat voor openbare bedrijven geldt; of zij zelve overheidsbedrijven te noemen zijn is niet steeds duidelijk.

Anderzijds is de grens nog moeilijker te vinden tusschen overheidsbedrijven en andere takken van openbaren dienst. Schier iedere tak van staatsdienst kan administratief als een bedrijf worden ingericht en in allerlei opzicht als bedrijf worden behandeld. Het onderscheidend kenmerk ligt niet in het bestaan van afzonderlijk finantiëel beheer; want ook een gasfabriek wier uitgaven en ontvangsten over de gewone gemeentebegrooting loopen is overheidsbedrijf. Dat kenmerk is niet te zoeken in het privaatrechtelijke der rechtsbetrekkingen, die het bedrijf in het leven roept; want private rechtsverhoudingen komen bij iederen tak van openbaren dienst voor, en kunnen ook waar van een bedrijf geen sprake is overheerschend zijn. Evenmin mag in het gericht zijn op winst het kenmerk van het openbaar bedrijf worden gezocht; men denke slechts aan de landsdrukkerij, aan de artillerie-inrichtingen, aan gemeentelijke distributiebedrijven. Men kan ook niet als bedrijf onderscheiden die openbare diensten, welke ook door particulieren zouden kunnen worden waargenomen; dan zouden onderwijs, koloniaal beheer, openbare verlichting, gemeentereiniging, gemeentebegraafplaats bedrijven uitmaken; zelfs kunnen particulieren het innen van belastingen als bedrijf overnemen, een politie-bedrijf uitoefenen zooals de particuliere veiligheidsdiensten bewijzen, aan de oorlogvoering bedrijfmatig deelnemen door kaapvaart.

Allerlei tak van dienst kan als bedrijf worden beschouwd of ook niet, zoo markt- en veilingwezen, havens, dokken en kaden, distributie van levensmiddelen.

In het algemeen zou kunnen gezegd worden, dat die takken van dienst welke rechtstreeks uit het oefenen van het overheidsgezag voortvloeien,

niet als bedrijven plegen te worden aangemerkt; en dat bij die takken van dienst, die als bedrijf beschouwd worden, het oefenen van overheidsgezag op den achtergrond treedt of afwezig is.

Een scherpe scheiding is er niet, en behoeft er ook niet te zijn, zoolang dit niet noodig is voor het toepassen van eenig wettelijk voorschrift. In hoever voorschriften van politiek beleid, in algemeenen zin voor bedrijven te geven, voor een bepaalden tak van staatsdienst gelding hebben, is voor ieder geval te beslissen.

Te minder bezwaar levert het ontbreken van een scherpe grens tusschen openbaar bedrijf en andere takken van openbaren dienst, omdat in het algemeen voor beide dezelfde regelen van beleid moeten gelden. Het beheer van het openbaar bedrijf staat nader aan het beheer van andere openbare diensten dan aan het vrije bedrijf. Hoezeer dezelfde onderneming zoowel door particulieren als door een openbaar lichaam moge kunnen worden geëxploiteerd, — wanneer eenmaal de staat of gemeente haar ter hand neemt is zij tak van staatsdienst, van gemeentedienst.

Dat moet op den voorgrond worden gesteld, omdat daarmede het karakter van het openbaar bedrijf bepaald is. Dat karakter zoeke men niet in het ontbreken van concurreerende ondernemingen, immers dat is ook het geval wanneer een particulier bedrijf een monopolie, natuurlijk of kunstmatig, bezit, en er zijn openbare bedrijven, die concurreerende particuliere bedrijven naast zich hebben. Men zoeke het karakter van het openbaar bedrijf ook niet in de concentratie die het kan medebrengen; er bestaan kleine gemeentelijke bedrijven, en in tal van takken van bedrijf is sterke concentratie bij particuliere ondernemingen te aanschouwen. Het onderscheidende kenmerk van het openbaar bedrijf tegenover het vrije bedrijf is, dat het is overheidsbedrijf.

Daaruit volgt onmiddellijk dat het bedrijf zóó moet worden gevoerd als overeenkomt met aard en roeping der Overheid.

De particulier, die aan het bedrijfsleven deelneemt, beoogt daardoor levensonderhoud te vinden, zoo mogelijk ook iets daarboven om meerder welstand te genieten, om kapitaal te verzamelen. Het is zeker waar, dat ook in onze huidige maatschappij nog in menig bedrijf de werker zich bewust kan zijn en moet zijn van de beteekenis van zijn arbeid voor de gemeenschap, en uit dat bewustzijn arbeidsvreugde kan putten, en daarin een hooger belooning kan vinden dan in de geldelijke opbrengst van zijn arbeid. Dat geldt niet alleen voor arbeid in dienst van kerk of staat of wetenschap. Terecht is er aan producenten van en handelaars in levensmiddelen in deze dagen een grief van gemaakt, dat zij te veel de sociale roeping die hun beroep meebracht hebben verzaakt, te veel hun levenstaak hebben gecommercialiseerd, te weinig hebben bedacht, dat in tijden van nood levensmiddelen in de eerste plaats voor gebruik en niet voor koophandel bestemd zijn. Intusschen, hoezeer op dezen ethischen factor in het beroepsleven ook moge worden aangedrongen, het kan niet worden ontkend, dat de particulier in het bedrijf arbeidt met het oog op de belooning voor zijn arbeid, met het oog op levensonderhoud. Arbeid die

geen levensonderhoud brengt, moet hij laten varen. En waar de strijd voor dat levensonderhoud de kracht reeds tot het uiterste spant, kan als regel van den enkelen bedrijfsondernemer niet gevergd worden, dat hij zijn bedrijf ongeacht de resultaten zal richten op de verzorging van de gemeenschap, en zal hij in den regel zich moeten troosten met de gedachte, dat naarmate zijn arbeid beter beloond wordt die arbeid ook blijkt grooter waarde voor de gemeenschap te bezitten.

Geheel anders staat het met het openbare lichaam dat een bedrijf uitoefent. De staat, de gemeente, zij vinden hun doel en het richtsnoer van hun beleid niet in zichzelf, maar in het welzijn van de gemeenschap. Het menschelijk samenleven moet worden beschermd tegen de doorwerking van de macht der zonde, tegen ondergang in onrecht, misdaad, ellende, honger, ziekte; de dwingende macht van den staat is noodig om de voorwaarden in het leven te roepen, waaronder dat menschelijk samenleven zich kan ontwikkelen. Daarop heeft de staat zich te richten ook wanneer hij een bedrijf uitoefent, ook wanneer dat een bedrijf is, welks uitoefening finantiëele bate oplevert. Bij de uitoefening van het bedrijf mag niet die bate op zichzelf doel zijn, maar alleen die bate in zoover zij noodig is voor de bereiking van het staatsdoel, ten goede der gemeenschap. Wanneer uit een openbaar bedrijf finantiëele bate wordt getrokken ten koste van het welzijn van de volksgemeenschap of van eenig deel daarvan, staat tegenover de winst een verlies, dat bij de beoordeeling van het bedrijf in aanmerking moet komen. Het eindcijfer der winst- en verliesrekening heeft dan ook bij de beoordeeling van het openbaar bedrijf een geheel andere beteekenis dan bij het particulier bedrijf, dat op geld verdienen gericht is. Overwegingen van socialen en economischen aard spreken rechtstreeks en beslissend mede bij de uitoefening van het overheidsbedrijf, juist omdat het is bedrijf der overheid.

Niet in alle onderdeelen van het bedrijf openbaart zich dit eigen kenmerk van het overheidsbedrijf. Wanneer een openbaar bedrijf bijvoorbeeld optreedt als verkooper van stapelproducten (kolen, tin, teer) aan de wereldmarkt, komt het op een terrein waarover de overheidsmacht noch de overheidszorg zich mag uitstrekken. Als kooper zal het overheidsbedrijf veelal niet anders kunnen handelen dan vrije ondernemers, en voor den laagsten prijs trachten te koopen, — al ontwikkelt zich hier uit de bepalingen van maximum-arbeidsduur en minimum-loon een sociale zorg, en al kan het op den weg der overheid liggen om door het gunnen van leveranties de binnenlandsche nijverheid te bevorderen.

Ten aanzien van drie punten worde in dit rapport gewezen op de gevolgen van het eigen karakter van het overheidsbedrijf, namelijk tegenover de afnemers, wat betreft het beleid van het bedrijf in het algemeen en tegenover het personeel.

* * *

In de afnemers is veelal het doel te zoeken, ter bereiking waarvan een bedrijf door de overheid wordt geëxploiteerd. Het publiek moet beschermd

worden tegen de baatzucht van den particulieren exploitant, vooral bij een monopolistisch bedrijf; het product moet algemeen, ook in meer afgelegen streken, tegen lage prijzen beschikbaar zijn. Inderdaad mag aan het openbaar bedrijf als eisch worden gesteld dat het niet den kring van zijn werkzaamheid uitsluitend zóó regele als voor het winstcijfer het nuttigst is. De staat als spoorwegexploitant zal bij het uitbreiden van zijn net niet angstvallig behoeven te vragen of elke voorgenomen uitbreiding rendabel is. De staat die een zoutmonopolie exploiteert zal een uniformen zoutprijs kunnen vaststellen, ook geldend voor moeilijk te bereiken streken. De waterleiding als openbaar bedrijf zoekt haar kring van afnemers uit te breiden niet alleen uit winzucht maar ook uit overwegingen van volkshygiëne; zij zal in tijden van droogte of epidemie niet schromen kosteloos water beschikbaar te stellen. Bij het bepalen van den prijs der cokes zal de gemeentelijke gasfabriek niet steeds den hoogsten marktprijs trachten te maken. Het bedrijf is er om het publiek.

Een duidelijk voorbeeld van de zorg voor het volkswelzijn die het overheidsbedrijf moet kenmerken levert het staatsfilmverhuurmonopolie, door Mr. Aalberse aanbevolen als het eenig afdoend middel tot bestrijding der noodlottige gevolgen die het bioscoopwezen in zijn tegenwoordige ontwikkeling aankleven.

Niet steeds komt intusschen in de behandeling van het publiek de eerbied voor het publiek tot uiting, die het openbaar bedrijf behoort te kenmerken. De klacht wordt vernomen, dat ambtenaren soms meer geneigd schijnen het publiek te ringelooren dan het te dienen. Er ontbreekt de vrees om een klant te mishagen, het gevaar van schade door verlies van een klant.

Inderdaad kan die ervaring niet geheel worden geloochend. Maar zij wordt opgedaan bij monopolistische bedrijven, waar voor verlies van klanten inderdaad geen vrees bestaat, en zij doet zich daarbij evengoed voor wanneer die bedrijven in particuliere exploitatie zijn. Bij het openbaar bedrijf ligt er in de publieke contrôle (het ingezonden stuk!) en daarenboven in de contrôle der vertegenwoordigende lichamen een bescherming van het publiek tegen kwelling door ambtenaren, een voortdurende herinnering aan het gemeinnützlich karakter van het bedrijf.

Dat karakter komt ook in de prijspolitiek van het overheidsbedrijf op meer dan een wijze tot uiting.

Ik doel hierbij niet op de prijspolitiek der gemeentelijke distributie bedrijven. Deze zijn, hoezeer uit comptabel oogpunt de bedrijfsvorm juist gekozen is, naar haren aard instellingen van onderstand, althans voor een goed deel. Naast de doorvoering der rantsoeneering vinden zij hun hoofddoel in het verstrekken van levensmiddelen en verbruiksartikelen beneden den kostenden prijs. Dat deze verstrekking zich niet beperkt tot on- en minvermogenden vindt zijn grond in de eerste plaats in den administratieven omslag die aan zoodanige beperking verbonden zou zijn. Deze subsidie voor huishoudelijke uitgaven is voor den crisistijd algemeen aanvaard; maar even algemeen is de erkenning, dat het is een crisismaatregel, dat

een zoodanige subsidie in meer normalen tijd niet zou zijn te beschouwen als een gezonde maatregel tot wegneming van misstanden en leniging van nood. Niet het dragen van een deel van het levensonderhoud der ingezetenen door de openbare kas is het doel dat moet worden nagestreefd; in een gezonde maatschappij moet ieder zijn onderhoud vinden in zijn arbeid.

Daarmede is niet in strijd, dat onderstand aan behoeftigen kan bestaan in verstrekkingen in natura, hetzij om niet, hetzij voor verlaagden prijs. Maar het is van belang dat zoodanige onderstand niet worde geboekt ten laste van gemeentebedrijven. Aldus zou die onderstand (bijv. verstrekking van goedkoope cokes aan behoeftigen) worden bemanteld, en zou in het bedrijf een beginsel worden ingevoerd, dat bij één toepassing het niet laten zou. Met de distributiebedrijven behooren de verstrekkingen beneden kostprijs te worden opgeruimd; wat ervan overblijft worde als armenzorg erkend en van het terrein der bedrijven geweerd.

Uitzonderingen op dezen regel kunnen voorkomen: zoo bijvoorbeeld de verstrekking van drinkwater beneden kostprijs. Maar deze verstrekking is dan gemotiveerd niet in de eerste plaats door het belang van den afzonderlijken consument, maar door het gevaar dat gezinnen met onvoldoende watervoorziening opleveren voor hun omgeving.

De regel dat niet beneden kostprijs wordt geleverd brengt niet mede, dat steeds naar den hoogst bereikbaren prijs wordt gestreefd. Een gemeentelijke gasfabriek kan bijvoorbeeld cokes afgeven beneden den marktprijs ter voorziening in de behoefte aan brandstoffen voor huiselijk gebruik, onder waarborgen tegen gebruik voor industriëele doeleinden en tegen uitvoer uit de gemeente. De gemeentelijke grondpolitiek, die zich door het instituut van het gemeentelijk grondbedrijf realiseert, richt zich juist mede erop de buitensporige stijging van den prijs van bouwterrein in zich uitbreidende gemeenten te matigen; zij zou dat doel missen, wanneer het grondbedrijf meedeed aan de jacht der grondspeculanten naar den hoogsten prijs.

Ook een leveren tegen verschillenden prijs in verband met den vermogenstoestand der afnemers is niet uitgesloten, mits de kostprijs de grens naar onderen blijve. Hetgeen boven den kostprijs geheven wordt maakt de winst van het bedrijf uit, en is in het algemeen gelijk te stellen met een belasting, althans wat betreft monopolistische bedrijven. Bij niet-monopolistische bedrijven is de prijs, die boven den kostprijs belangrijk uitgaat, uit den aard der zaak op den duur niet te handhaven. Bij het opvoeren van prijzen bij monopolistische bedrijven zal moeten worden gerekend met juiste beginselen van belastingheffing, en zal in verband daarmede een gradatie van prijzen naar het inkomen niet ontoelaatbaar zijn. Eenigermate doet zich een zoodanige gradatie ook voor bij de in den laatsten tijd opgekomen gastarieven met progressieven prijs bij toenemend verbruik; en evenzoo bij de bepaling van een lageren prijs voor z.g.n. vroegritten met trams.

* * *

Over het beheer van openbare bedrijven wordt menigmaal in ongunstigen zin geoordeeld. De Overheid exploiteert economisch minder goed dan particulieren, zoo luidt de aanklacht.

Naar die aanklacht moet worden geluisterd, niet alleen omdat haar meerdere of mindere gegrondheid van beteekenis is voor de vraag of een bepaald bedrijf al dan niet door staat of gemeente zal worden ter hand genomen, maar ook omdat de critiek waardevolle lessen kan inhouden voor het beheer van overheidsbedrijven.

Drie gronden zijn het vooral, waarom het overheidsbedrijf niet economisch zou exploiteeren.

Vooreerst is er de groote moeilijkheid om goed personeel te krijgen, vooral voor de leidende plaatsen. De wijze van benoeming is daaraan schuld, waarbij te vaak politieke factoren en persoonlijke begunstiging een schadelijke rol spelen; ook de moeilijkheid om ongeschikte elementen te verwijderen; en eindelijk de weinige aantrekkingskracht die de karig bezoldigde dienst van het staatsbedrijf heeft voor de eerste krachten, die in het particuliere bedrijf welstand en rijkdom kunnen verwerven.

Het valt niet te ontkennen dat er voor de klacht grond is. Maar men hoede zich voor overdrijving. Ook het particulier bedrijf kent leiders, die niet door talent, maar door erfopvolging of door de gunst van een meerderheid van aandeelhouders hun plaats verwierven. Ook daar is het niet zelden moeilijk of onmogelijk ongeschikten te verwijderen, wanneer zij niet genoeg eergevoel hebben om van een plaats te verdwijnen waar zij niet langer worden begeerd. En anderzijds zullen ook in staatsdienst leidende ambtenaren, wien wordt te verstaan gegeven, dat op hun medewerking niet langer prijs wordt gesteld, niet zelden zonder strijd vrijwillig verdwijnen. En ook zijn er niet weinigen, die voor hun persoon en gezin boven de aanlokkelijke maar onzekere tantièmes de voorkeur geven aan de eervolle positie die de staatsdienst, die de leiding van een overheidsbedrijf medebrengt. Het gaat niet aan zonder meer de zoodanigen voor de leiding van een bedrijf minder geschikt te verklaren. Het openbare bedrijf zal niet steeds op de besten de hand kunnen leggen; maar het is niet wel vol te houden, dat particuliere gasfabrieken, waterleidingen, mijnbedrijven, electriciteitsondernemingen over het algemeen beter leiders hebben dan diezelfde ondernemingen wanneer zij van staat of gemeente uitgaan.

Een andere grond, waarom het openbaar bedrijf minder economisch zou werken dan het particuliere, is dat de winzucht als prikkel ontbreekt. De koopmansgeest, die het eigen bedrijf tot bloei brengt, werkt in het overheidsbedrijf niet. De vrees voor persoonlijk verlies, de hoop op winst, houdt niet van dag tot dag, van uur tot uur, de oogen open. Kleine voordeelen bij het inkoopen, die niet alleen in een lagen prijs bestaan maar ook in allerlei leveringscondities, gaan verloren. Een bereikbare bezuiniging bij het gebruik van grondstoffen wordt niet, of te laat, ontdekt. Kostprijsberekeningen worden bij wijziging van détails niet met de grootste bereikbare snelheid herzien. En de rechte ondernemingszucht wordt door

de ambtelijke verantwoordelijkheid verstikt, zoodat uitbreiding van het bedrijf of nieuwe outilleering ervan te lang achterwege blijft.

Ook hier mag het oog niet worden gesloten voor het element van waarheid dat in de aanklacht onmiskenbaar is. Maar ook hier heeft de medaille een keerzijde. De koopmansgeest van het particulier bedrijf uit zich ook wel in een krenterigheid, die zeker niet economisch is. Indien de leider van het openbaar bedrijf door het ontbreken van uitzicht op persoonlijke winst wel eens te langzaam voortschrijdt op het pad van den vooruitgang, daartegenover staat, dat hij ook niet uit vrees voor persoonlijk verlies stilstaat. De staat kan spoorwegen brengen, waar de particuliere ondernemer huiverachtig is; de waterleiding als overheidsbedrijf breidt haar net uit ook al is de rentabiliteit der uitbreiding niet aan te toonen. De gemeente durft een verlaging van tram- of gastarief aan, waarvoor de particuliere ondernemer zou terugschrikken, maar die straks in alle opzichten economisch voordeelig blijkt. En voorts, moge de koopmansgeest ontbreken, in het openbaar bedrijf werkt de eerzucht sterker. De rechtmatige trots van den bedrijfsleider wanneer hij op goede resultaten mag wijzen is een prikkel van niet te onderschatten beteekenis, en die sterker werkt juist omdat het openbaar bedrijf publieke zaak is, de resultaten ervan, in geld en in bevordering van volkswelvaart, ter algemeene kennis komen. Eindelijk, wordt de ondernemingslust al niet geprikkeld door uitzicht op winst, hij wordt ook niet gebreideld door gebrek aan kapitaal. Voor noodzakelijke uitbreiding van bedrijven staat de openbare kas open; op het gebied van exploitatie en ontginning van delfstoffen kan op grootsche staatsondernemingen worden gewezen. Van die ondernemingen mag niet worden gezegd, dat zij roekeloos, dat zij zonder inachtneming van de eischen die de techniek aan voorbereiding en uitvoering stelt, zijn op touw gezet. Het bewijs moet nog worden geleverd, dat staatsbedrijven niet aan de hoogste technische eischen kunnen voldoen. In 1913 verklaarde een Engelsche staatscommissie, dat de Duitsche staatsspoorwegen technisch hooger ontwikkeld waren dan de Engelsche private spoorwegen. Tal van gemeenten in ons land hebben met vreugde de staatstelefoon de plaats van den particulieren exploitant zien innemen. De staatsmijnbouw in Limburg staat bij den particulieren mijnbouw niet achter. De staatsoorlogsindustrie, hoe weinig bekoorlijk haar doel moge zijn, heeft aanspraak op bewondering om haar technische prestaties.

Minder economisch werkt het overheidsbedrijf ook tengevolge van het buraucratische keurslijf, waarin het zich moet bewegen, — aldus luidt de derde grond voor de aanklacht. Het overheidsbedrijf moet zich steeds bewegen tusschen de staketsels van reglementen en instructies; het gaat gebukt onder den last van bergen van papier. Dat werkt afstompend; het bevordert een te schematische behandeling van zaken; het maakt snelle beslissing, in het bedrijfsleven zoo dikwijls van allesbeheerschende beteekenis, onmogelijk. De ambtenaar komt niet zelden in een geestestoestand, die hem alleen maar laat vragen: hoe kan ik mij verantwoorden tegenover mijn superieuren, hoe moet ik handelen, — of stil zitten —, om gedekt

te zijn? Niet het minst de politieke verantwoordelijkheid van de Regeering en van het dagelijksch bestuur van de gemeente bevordert die stemming, welke met een echt gevoel van verantwoordelijkheid voor zijn taak eigenlijk niets gemeen heeft.

Ook hier moet voor de overdrijving noch voor de werkelijkheid in het geschilderd tafereel het oog worden gesloten. Er is overdrijving. Het zou ondankbaar zijn niet te erkennen dat in onzen Nederlandschen ambtenaarsstand het echte verantwoordelijkheidsgevoel krachtig werkt; dat zoowel in bedrijven als in andere takken van dienst de groote meerderheid dergenen, die posten van vertrouwen bezetten, dat vertrouwen waardig zijn, en met zorg en nauwgezetheid de belangen van hun dienst waarnemen. Wat de politieke verantwoordelijkheid betreft, kan niet worden ontkend, dat in vertegenwoordigende lichamen onderdeelen van het beheer meer ter sprake worden gebracht dan met een juiste opvatting strookt. Maar die onderdeelen raken dan in den regel hetzij personeelquaesties hetzij belangen van het publiek als afnemer van het bedrijf; in het algemeen kunnen onze openbare bedrijven over te groote vrijheidsbeperking in hun algemeen technisch en commerciëel beleid niet klagen. De politieke verantwoordelijkheid der Regeering en van het dagelijksch bestuur der gemeente moet ook niet worden voorgesteld als verder strekkend dan zij in werkelijkheid is. Een bewindsman is aansprakelijk voor a l zijn daden, en voor a l zijn verzuimen. Maar hij is niet aansprakelijk voor betreurenswaardige feiten, wanneer hij alles heeft gedaan en niets nagelaten wat zijn plicht medebracht; hij is niet aansprakelijk voor de daden van anderen. Zulk een aansprakelijkheid zou logisch ook volstrekt ongerijmd zijn. Een wethouder die een bedrijfsdirecteur zooveel vrijheid laat als met den aard van diens ambt strookt, die in het houden van toezicht, het geven van leiding en instructies in niets te kort schiet, kan niet worden aangevallen voor wat die directeur misdoet, natuurlijk mits de wethouder niet nagelaten heeft zijn misnoegen over de fout te doen blijken op zoodanige wijze als de zaak vereischte, en tegen herhaling redelijkerwijs waarborgen schiep. Zoo is het ook met de ministeriëele verantwoordelijkheid. Het is niet alleen logisch ongerijmd om verantwoordelijk te stellen voor een fout, dus te veroordeelen, hem, wien niets te verwijten is; maar het zou ook den last van het staats- of zelfs gemeentebestuur volkomen ondragelijk maken, wanneer daaraan inhaerent was aansprakelijkheid voor alle misslagen en verzuimen van de ambtenaren waarover men is gesteld. Een minister of wethouder, aangevallen over een misslag in het beheer van een bedrijf begaan, moet kunnen antwoorden: „ik zal een onderzoek instellen, en naar bevind van zaken maatregelen treffen", of zelfs: „ik laat zaken als deze aan den directeur over, en zoolang mij niet blijkt dat verkeerde toestanden daarvan het gevolg zijn, ben ik niet voornemens mij daarmede in te laten". Tegen overspanning van de politieke verantwoordelijkheid moet worden gewaakt, ook, maar niet alleen, in het belang van het beheer der overheidsbedrijven. Intusschen kan niet worden ontkend, dat ook zonder zoodanige overspanning bij groote ondernemingen, als

staats- en gemeentebedrijven veelal zijn, het aantal instanties op het afdoen van zaken ongunstig kan werken, en dat daartegen een afdoend remedie nog niet is gevonden. Ten opzichte van kleine gemeentelijke bedrijven geldt dit in veel mindere mate; en er mag op worden gewezen, dat veel van de aangevoerde grieven ook gelden ten opzichte van het beheer van groote naamlooze vennootschappen.

In het algemeen kan worden gezegd dat de grief, dat de Overheid economisch minder goed exploiteert dan particulieren in zeer verschillende mate geldt ten aanzien van verschillende bedrijven. Ten aanzien van monopolies geldt zij minder, daar ook voor den particulieren exploitant van een monopolie de prikkelende concurrentie ontbreekt, daar hier de afnemers vanzelf komen, en de zorg voor vergrooting van den omzet, die den particulieren ondernemer aandrijft, niet of nauwelijks meetelt. Ten aanzien van zeer eenvoudige en eenvormige bedrijven zijn de bezwaren minder groot; terecht merkt Mr. Aalberse op, dat daarentegen niemand er bijvoorbeeld aan denken zal de machine-industrie tot een monopolistische staatsonderneming te maken. De bureaucratie levert bij een bedrijf als de post, waar vaste orde en strikte regelmaat van zooveel belang is, minder bezwaar. Daarentegen hebben de bezwaren zich duidelijk geopenbaard bij de regeling der distributie, waar zonder voldoende voorbereiding, zonder voldoende kennis van het arbeidsveld en zonder geschoold personeel, telkens nieuwe staatsbedrijven moesten worden opgezet, die diep ingrepen in heel het economisch leven.

Voor het beheer van bedrijven is uit de besproken bezwaren menige nuttige les te trekken.

Dat bij benoemingen geen gunstbetoon maar het belang van den dienst richtsnoer moet zijn, — het is een les, reeds even lang bekend als dikwijls veronachtzaamd.

Dat voor het verkrijgen van het geschikte personeel niet moet worden geschroomd om aan technische ambtenaren en bedrijfsleiders bezoldigingen aan te bieden, die de salarissen van andere ambtenaren van gelijken rang niet onbelangrijk te boven gaan, is een waarheid, die blijkens de practijk meer en meer gemeengoed wordt. Daarnaast moeten aan die ambtenaren niet worden onthouden openlijke blijken van waardeering voor hun toewijding en de door hen verkregen resultaten. Het toekennen van tantièmes verdient geen aanbeveling, omdat het het gevaar medebrengt, dat het beleid te zeer zal worden gericht op het winstcijfer, ten nadeele van sociale en economische belangen.

Van groote beteekenis is dat aan de bedrijfsleiding de noodige vrijheid van beweging verzekerd zij. Daartoe is noodig zelfbeperking van vertegenwoordigende lichamen bij het afeischen van politieke verantwoordelijkheid, en terugwijzen door Regeering en dagelijksche besturen van gemeenten van pogingen om die verantwoordelijkheid te doen ontaarden. Maar er kan meer geschieden. Op verschillende wijze kan bij het organiseeren van openbare bedrijven de noodige vrijheid voor het beheer worden verzekerd. Daar is bijvoorbeeld de vorm der naamlooze vennootschap, waarbij

de directie niet zonder meer staat onder de bevelen van een politiek orgaan, ook al zijn alle aandeelen in handen van staat, provincie of gemeente. Natuurlijk moet voor een overheidsbedrijf deze vorm niet worden gekozen met het oog op de beperking der aansprakelijkheid die ermede verbonden is; in de meeste gevallen, zoo niet in alle, zal deze beperking practisch van geen beteekenis zijn. En ook moet het oog openstaan voor de gevaren verbonden aan het creëeren van papier, dat de geheele onderneming representeert; de aandeelen van het openbaar bedrijf zijn voor beleening of vervreemding vatbaar, en daarmede wordt ook een bedrijf, dat stellig overheidsbedrijf moet blijven, blootgesteld aan het gevaar in vreemde handen te geraken; een bezwaar waarop terecht is gewezen toen het denkbeeld is besproken de Indische staatsspoorwegen in te brengen in een daarvoor op te richten naamlooze vennootschap. Maar deze bezwaren behoeven niet steeds terug te houden van den vennootschapsvorm, die zich bovendien zoo bijzonder leent voor ondernemingen die uitgaan van samenwerkende publieke lichamen of van deze in samenwerking met particulieren. Overigens is ook op andere wijze aan een bedrijf vrijheid te verzekeren. Een voorbeeld geeft het ontwerp van minister Lely tot regeling van het staatsspoorwegbedrijf. Dat ontwerp wilde verzekeren, dat bevelen van hoogerhand slechts in zaken van beteekenis en op goeden grond worden gegeven. Daartoe werd voorgesteld de bepaling, die ook geldt voor het verkeer tusschen de Regeering hier te lande en den Gouverneur-Generaal van N. O.-Indië, n.l. dat bevelen aan het staatsspoorwegbestuur worden gegeven door de Kroon; waarbij minister Lely nog voorstelde dat die bevelen behoudens spoedeischende gevallen niet zouden worden gegeven zonder voorafgaand advies van den spoorwegraad. Geen bevelen dus van den minister, desnoods mondeling; maar alleen bevelen bij Koninklijk Besluit, ampel voorbereid, en behoorlijk gecontrasigneerd. Een regeling van gelijke strekking is in 1914 in het leven geroepen in de instructie van den Opperbevelhebber van land- en zeemacht, wien ook niet door de ministers onder wie hij ressorteert, bevelen konden worden gegeven, maar alleen door den tijdelijken voorzitter van den Ministerraad vanwege dien Raad. Uit deze voorbeelden blijkt dat waarborgen tegen te ver gaande inmenging van het hooger gezag in de zaken van het bedrijf op staatsrechtelijke bezwaren niet behoeven af te stuiten; en dat zulke waarborgen kunnen worden in het leven geroepen zonder aan het bedrijf eigen rechtspersoonlijkheid te verleenen. Dat die rechtspersoonlijkheid weinig waarborg voor vrijheid van het bedrijf geeft, leert de Rijksverzekeringsbank, die haar bezit, maar voor welke het weinig beteekenis zou hebben gehad indien het voorstel ware wet geworden, eenige jaren geleden door minister Talma gedaan, bepalende dat het bestuur der Rijksverzekeringsbank onder de bevelen van den minister staat. In de practijk heeft zich de verantwoordelijkheid van genoemd bestuur aan den minister reeds ontwikkeld in de richting van ondergeschiktheid, zonder dat de eigen rechtspersoonlijkheid der Bank dit belette. En het beheer der staatsmijnen

toont, dat ook zonder rechtspersoonlijkheid van het bedrijf de noodige vrijheid kan aanwezig zijn.

Die vrijheid van beweging kan een overheidsbedrijf niet genieten ten aanzien van het algemeen finantiëel beleid. Daarbij heeft het bestuur van het publiek lichaam voor welks rekening het bedrijf is het beslissende woord te spreken; dus de Regeering in overleg met de Staten-Generaal, de Provinciale Staten, den Gemeenteraad. Zij beslissen over afschrijving, reserveering, winstuitkeering. Zonder twijfel ligt daarin een gevaar. Immers een zorgvuldig finantiëel beleid behoort niet tot de hoofdkenmerken der democratie; soms schijnt het of de, niet onverklaarbare, onverschilligheid daarvoor onder de kiezers ook op de gekozenen haar invloed doet gelden. Een tegenwicht tegen de neiging om het winstcijfer van de bedrijven, tot ontlasting van het algemeen budget, hooger op te voeren dan met een voorzichtig finantiëel beleid strookt, is gelegen in de omstandigheid dat de factoren, die daarop invloed hebben, met name afschrijving en reserveering, goeddeels beheerscht worden door technische, ook finantiëel-technische, overwegingen. De daaraan verbonden vraagstukken zijn in den regel niet zoo eenvoudig, en de invloed der bedrijfsleiding komt reeds daardoor tot zijn recht. De leden van vertegenwoordigende lichamen, die van de vraagstukken die hierbij aan de orde komen zelve studie maakten, zijn reeds daardoor van onverschilligheid voor beginselen van finantiëel beleid vrij.

Naast een voorzichtig finantiëel beleid mag aan het overheidsbedrijf ook de eisch gesteld worden, dat het zich volkomen vrij houde van alle praktijken die met de waardigheid der Overheid niet in overeenstemming zijn. Op de strengste wijze moet worden opgetreden tegen ambtenaren die geschenken aannemen, die zich om eigen voordeel aan begunstiging van afnemers of leveranciers schuldig maken. Geheel uit te roeien schijnt dit kwaad, waarmede ook particuliere ondernemingen bij hun ondergeschikten zooveel te kampen hebben, niet te zijn; maar dubbel gestreng moet daartegen worden opgetreden in het overheidsbedrijf, waar begunstiging onder geen voorwaarde mag bestaan. De particuliere ondernemer mag uit vriendschap of om redenen van bloed- of geestverwantschap bepaalde leveranciers kiezen, bepaalde afnemers vóór anderen bedienen, in het overheidsbedrijf mag dat niet bestaan. Van den Nederlandschen ambtenaarsstand kan worden getuigd dat hij in dit opzicht eervolle tradities heeft. Hier werkt het onpersoonlijk karakter der bureaucratie gunstig. Bij de distributiebedrijven van Rijk en gemeenten is wel eens gebleken dat het aan uit het vrije bedrijfsleven gerecruteerde ambtenaren soms niet zoo gemakkelijk valt om ambtelijk een strenge onpartijdigheid toe te passen, die in hun vroegeren werkkring niet van hen werd geëischt.

Het zijn niet alleen de ambtenaren, maar het is ook het bedrijf zelf, dat zich heeft te hoeden voor min zuivere praktijken. De grief tegen het overheidsbedrijf, dat het op dit punt aan het particulier bedrijf een voorsprong moet laten, moet worden afgewezen. De Ombilienmijnen hebben het bezwaar gevoeld, dat scheepskapiteins haar kolen niet namen, omdat zij dan het

gebruikelijke, voor hun eigen zak bestemde, kaplaken niet ontvingen. Mr. van Gijn vermeldt daarnevens het tegen onze Limburgsche staatsmijnen aangevoerd bezwaar, dat staatsambtenaren niet zoo gemakkelijk als vertegenwoordigers van particuliere vennootschappen het Sekt-und-Austern-argument bij buitenlandsche handelsvrienden kunnen toepassen. In deze verschillen heeft het overheidsbedrijf zijn eer te stellen, en terecht vraagt Mr. van Gijn of de zekerheid, dat het overheidsbedrijf geen onzuivere middelen gebruikt, het niet voor velen aantrekkelijk zal maken als afnemer of leverancier ermede in betrekking te treden.

In heel de bedrijfspolitiek zal zich het eigen karakter van het overheidsbedrijf toonen. Niet de finantiëele resultaten alleen zijn maatgevend. Het gemeentelijk grondbedrijf beoogt, hoezeer zijn winsten niet versmaad behoeven te worden, toch mede het opdrijven der prijzen van bouwterreinen tegen te gaan en doelmatige stadsuitbreiding in de hand te werken; dit doel zal aan zijn politiek mee leiding geven. Het staatsmijnbedrijf heeft boven het particulier niet alleen vóór, dat zijn winsten aan de gemeenschap ten goede komen, maar ook, dat het de eischen eener doelmatige brandstofvoorziening van het eigen land in het oog kan houden, dat het door het tempo van zijn uitbreiding een ongewenschte instrooming van vreemde werkkrachten kan voorkomen. Woningexploitatie door de gemeente (waarmede exploitatie door woningbouwvereenigingen veelszins op één lijn te stellen is) zal zich hebben te onthouden van het opdrijven der huurprijzen tot de hoogst bereikbare grens; gelijk in het algemeen — hierop werd boven reeds gewezen — de prijspolitiek van het overheidsbedrijf zich niet uitsluitend door finantiëele overwegingen mag laten bepalen.

Er is een tijd geweest, dat de stelling werd verdedigd, dat uit overheidsbedrijven, althans uit de zoodanige waar sociale factoren een rol spelen, winst niet behoorde te worden getrokken. Dit is thans een vrijwel verlaten standpunt; erkend wordt dat de bedrijven hun producten ook boven kostprijs mogen afzetten. Daarbij moet worden in het oog gehouden dat bij monopolistische bedrijven het berekenen van een prijs boven den kostprijs materiëel als belastingheffing is te beschouwen, zoodat daarbij de beginselen van belastingheffing niet uit het oog mogen worden verloren. Mr. Aalberse behandelde verleden jaar dezen eisch uitvoerig in zijn praeadvies over staatsmonopolies voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en Statistiek, en wees daarbij met name op het gevaar dat de daaruit verkregen winsten in strijd komen met den eisch: belasting naar draagkracht, — een eisch, die overigens niet aan iedere belasting afzonderlijk, maar aan het geheele belastingstelsel is te stellen.

Het krachtigste argument, waarvoor de stelling, dat winsten uit bedrijven ontoelaatbaar zijn, is bezweken, zijn de eischen der praktijk, de steeds toenemende behoefte van Rijk en gemeenten aan nieuwe bronnen van inkomsten en vermeerdering van opbrengt der bestaande. Ook zij, die tegen indirecte belastingen in het algemeen gekant zijn aanvaarden daarom de winsten uit gemeentebedrijven; en zijn zelfs voorstanders van fiscale monopolies. Zoo verdedigde de Amsterdamsche wethouder Wibaut

fiscale monopolies en de bijdrage aan den fiscus die ook door de arbeiders langs dien weg zal worden opgebracht o.a. met het oog op de groeiende gemeenschapszorg, de uitbreiding van onafwijsbare staatsuitgaven. Zoo verklaarde zijn ambtgenoot Vliegen, dat hij voor een verhooging van den gasprijs met één cent niet zou terugschrikken, wanneer de totstandkoming van een groot sociaal werk daarvan afhankelijk was.

* * *

Niet het minst in de regeling van de verhouding tot het personeel van het overheidsbedrijf komt het eigen karakter van dat bedrijf tot uiting. Trouwens ligt in de positie van dat personeel mede een van de gronden waarom meermalen de Overheid een bepaald bedrijf onderneemt.

Het verschil tusschen het overheidsbedrijf en het particulier bedrijf is niet alleen gelegen in de eischen die voor de verhouding tot het personeel gelden, maar ook in de kracht waarmede deze eischen mogen worden aangedrongen. Tegenover gerechtvaardigde eischen kan de particuliere ondernemer excepties inbrengen die voor de Overheid kracht missen. Uitgaven, die voor een tak van publieken dienst noodzakelijk zijn, moeten worden gedaan; de Overheid kan zich daaraan niet onttrekken uit vrees dat het bedrijf verlies zal opleveren, of omdat het bedrijf bij stijging van uitgaven door concurrenten zou worden overvleugeld.

Onder de vragen, die zich hier voordoen, staat het loonvraagstuk voorop. Een formule, voor alle gevallen pasklaar, is hier niet te geven. Slechts kan in algemeene termen de richting der loonpolitiek worden aangegeven. Soms worden tegenover elkander gesteld de stellingen, eenerzijds: dat de Overheid als werkgeefster een voorbeeld moet zijn voor andere werkgevers, en: dat de Overheid kan volstaan met te zien wat goede werkgevers doen, en hun voorbeeld te volgen. De tegenstelling is slechts schijnbaar. Wanneer wordt verlangd, dat de Overheid het voorbeeld van goede werkgevers zal volgen, ligt daaraan ten grondslag, dat er een maatstaf is waaraan werkgevers gemeten kunnen worden en waarnaar wordt beslist of zij zijn goede werkgevers. M. a. w., wanneer van de loonen bij goede werkgevers wordt gesproken, gaat men uit van het denkbeeld van een rechtvaardig loon, en wordt gesteld, dat de Overheid hen moet volgen, die een rechtvaardig loon betalen. En wanneer van de Overheid wordt gevraagd, dat zij een voorbeeld geve, wordt de eisch gesteld, dat zij een loon geve, dat rechtvaardig is, en daarom anderen ten voorbeeld kan strekken.

Met verwijzing naar de beginselen, die voor de loonen in het particuliere bedrijf gelden, zij men voorzichtig. Het particuliere bedrijf laat arbeid verrichten met het oog op de verkoopwaarde van het arbeidsproduct. Voor den particulieren ondernemer is de waarde van hetgeen de arbeider krachtens de arbeidsovereenkomst voor hem verricht te berekenen, en die waarde heeft overwegende beteekenis voor den prijs dien hij voor den arbeid betalen wil en kan. Hoezeer de particuliere werkgever ook den zedelijken factor in de arbeidsovereenkomst tot zijn recht behoort te laten komen, het commer-

ciëel karakter der arbeidsovereenkomst is in laatste instantie niet te loochenen. In het bedrijfsleven is de arbeid gecommercialiseerd. Voor het overheidsbedrijf geldt dat niet. Van particuliere bedrijven, die een rechtvaardig loon niet kunnen betalen, kan niet meer worden gezegd, dan dat zij, ten slotte, dan maar niet in stand moeten blijven. Voor het overheidsbedrijf, waar de roeping der Overheid steeds het commerciëele element terugdringt, geldt de volstrekte eisch, dat het betale een rechtvaardig loon.

De formule „rechtvaardig loon" wordt gemakkelijk neergeschreven; maar vele en velerlei zijn de factoren, die op het bedrag van dat loon invloed hebben. Het eerst moet daarbij worden gewezen op het verband tusschen loon en levensonderhoud. Het verband tusschen arbeid en dagelijksch brood is een van de meest elementaire sociologische gegevens. Dat verband is van economischen aard: wanneer er niet wordt geproduceerd, is er niets te consumeeren, althans niet meer dan de in het wild groeiende vruchten, waarmede de primitiefste volken zich in het leven houden. Dat verband is ook van zedelijken aard: het betrekkelijk recht van den mensch op levensonderhoud hangt met den arbeid onlosmakelijk samen, ook blijkens de Heilige Schrift; wie niet werkt, zal niet eten. De mensch is tot arbeid geroepen; en een van de wegen waarlangs die roeping tot hem komt, is, dat wanneer hij niet arbeidt, hij zijn levensonderhoud niet vindt. Maar nu moet de arbeid hem ook inderdaad levensonderhoud brengen. Daaraan ontbreekt in veel gevallen heel wat. Wanneer het nu geldt arbeid, die zelf gekozen en geregeld is, die los van anderen voor eigen rekening plaats heeft, dan kan van het niet loonend zijn van dien arbeid aan niemand een grief worden gemaakt. Maar wanneer een man in eens anders dienst arbeidt, onder leiding en voor rekening van dien ander, dan is het rechtsgevoel niet bevredigd, wanneer ondanks dien arbeid die man zijn levensonderhoud niet vindt. Nu kunnen hier excepties zijn: het kan zijn dat een ondernemer een niet loonend bedrijf heeft, terwijl het noch in het belang van den werknemer, noch in dat van den werkgever zou zijn, dat bedrijf aanstonds te staken. Maar voor arbeid in dienst der Overheid geldt dit niet. Wie in haar dienst arbeidt, behoort in dien arbeid levensonderhoud te vinden; de Overheid, wier eerste taak is handhaving van het recht, moet in haar eigen daden toonen, dat zij voor dat recht buigt, mag zich niet eraan onttrekken ook bij haar loonbepaling de rechtvaardigheid te betrachten.

Een rechtvaardig loon moet levensonderhoud geven. Daarmede zijn wij iets verder, maar nog niet veel. In de eerste plaats moet erop worden gewezen, dat de werknemer levensonderhoud moet vinden niet alleen gedurende den tijd, waarin hij arbeidt, maar ook daarvóór, in zijn jeugd, daarna, in zijn ouderdom, ook wanneer hij door ziekte of invaliditeit niet kan werken. Een veel moeilijker vraag is echter: wat is voor levensonderhoud noodig? Wat zijn de elementen waaruit dat levensonderhoud, waarop aanspraak bestaat, is samengesteld?

Het is duidelijk, dat het voor levensonderhoud noodige niet een constante grootheid is. Het levensonderhoud wisselt naar tijd en plaats en stand. Naar

tijd, in verband met stijging en daling van prijzen, in verband ook met wijziging van de behoeften van den mensch, die stijgen naargelang de middelen toenemen om ze te bevredigen. Naar plaats: de classificatie van de ambtenaren in verband met hun standplaats is wel fel bestreden, maar geenszins afdoende weerlegd. En ook naar het verschil in stand verschillen de eischen voor levensonderhoud te stellen. Verschil in stand kan natuurlijk door de Overheid bij haar loonbepaling niet in aanmerking worden genomen voorzoover dit verschil berust op familietraditie en familiebesef. Wie uit zulken hoofde hoogere eischen aan het leven stelt, moet zelf maar voor de bevrediging daarvan zorgen; voor de Overheid zijn alle burgers gelijk. Zij heeft alleen te rekenen met het verschil in stand, dat samenhangt met den in haar dienst verrichten arbeid. Dat verschil in stand wordt bepaald door het gewicht van de werkzaamheden die de Overheid opdraagt; door het aanzien dat hij geniet die een post van groot vertrouwen bekleedt; door de zorg, het beleid en het overleg, die door het bekleede ambt worden gevorderd, en die worden bevorderd door het genieten van zekeren welstand; door de eisch van bekwaamheid, die voor bepaalde ambten gelden, en die soms langdurige en kostbare voorbereiding voor het ambt noodig maken; door de noodzakelijkheid om maatschappelijk gelijk te staan met bepaalde groepen uit de burgermaatschappij. Er is ongelijkheid van talent en van gezondheidstoestand; ongelijkheid van ijver en van gedrag; ongelijkheid in den voorspoed dien men in zijn loopbaan onder Gods leiding geniet. Dat alles bepaalt de levenspositie van den ambtenaar en beambte; bepaalt wat voor zijn levensonderhoud in verband met zijn plaats in den publieken dienst noodig te achten is; bepaalt de verhouding der salarissen.

Maar met het opgenoemde is het betrekkelijke dat gelegen is in den eisch dat het loon voor levensonderhoud voldoende zij nog niet uitgeput. Wanneer men alleen in het oog vat den laagsten trap van de ambtelijke ladder, de betrekkingen, waarvoor voldoende te achten is een loon dat niet meer dan het eenvoudigste levensonderhoud waarborgt, — hoeveel verschil treft men dan niet aan. „Het eenvoudigste levensonderhoud" is al evenzeer een wisselend begrip; bij onbeschaafde volken omvat het slechts wat noodig is om het naakte leven in stand te houden; in de hedendaagsche maatschappij moet het voldoen aan steeds groeiende eischen van hygiëne en welstand, behoort er zelfs een zekere weelde toe. Afgezien ervan, dat wij hier te doen hebben met een feit, waartegen reactie onmogelijk is, moeten wij ons in dezen gang van zaken ook verheugen. Wanneer in het arbeidersgezin ook eens bloemen komen, wanneer de smaak van bananen en sinaasappels er niet onbekend is, wanneer tabak, koffie en thee tot de dagelijksche behoeften behooren, wanneer het verlangen naar natuurgenot opkomt, wanneer muziek en andere kunst wordt gewaardeerd, wanneer banden met bloedverwanten in andere plaatsen worden aangekweekt, wanneer het Zondagskleed van den werkman niet te onderscheiden is van dat van den man uit den eenvoudigen burgerstand, dan is dat alles niet te misprijzen. Daarin ligt op zichzelf voor den arbeider niet een toegeven aan genotzucht,

ijdelheid of pronkzucht. Daarin teekent zich af een ontwikkelingsgang onzer maatschappelijke verhoudingen. De toenemende volksontwikkeling, het toenemend verkeer, doen de behoeften toenemen. Behoeften, die den arbeider maar heel schaarsch kunnen bevredigen, maar waarvan toch kan worden gezegd, dat zij er toe medewerken om het leven van een volk als het onze rijk te maken boven dat van primitieve volken. Het is een gelukkig verschijnsel, wanneer in toenemende mate de voorrechten die de moderne cultuur een volk kan bieden niet het deel zijn van slechts enkelen, of van bepaalde standen, maar wanneer aan die voorrechten de arbeider een toenemend aandeel heeft. Daarin is niet te zien een onrechtmatig opdringen van een lagere kaste, maar daarin is te begroeten een gezonde ontwikkeling van ons volksleven. Het is een ontwikkeling, die niet achterwege kan blijven; want het is ondenkbaar dat de arbeidersstand met zijn toenemende ontwikkeling en zelfbesef, de arbeidersstand, die van het volksleven een even onmisbaar bestanddeel is als welke andere stand ook, op den duur er in zou berusten te zijn uitgesloten van wat in onze dagen het leven kan veraangenamen en verheffen.

Relatief en voortdurend wisselend is dus wat voor levensonderhoud noodig is. Het is voor de Overheid die zich bewust is van den plicht om een rechtvaardig loon te betalen, niet gemakkelijk om het bedrag daarvan te vinden. Een richtsnoer zal altijd moeten worden gezocht in hetgeen door anderen in overeenkomstigen arbeid wordt betaald. Want de vraag wat voor een bepaalde arbeidersgroep als behoorlijk levensonderhoud is aan te merken, wordt mede beheerscht door den bestaanden toestand, door de gewoonten in den levenskring waartoe die arbeiders behooren. De stand is een groep die maatschappelijk op één lijn staat; naar zijn stand leven is leven zooals gebruik en heerschende opvattingen dat medebrengen voor degenen met wie men gelijk te stellen is. Nu heeft zeker de Overheid te rekenen met de toeneming van behoeften die een belangrijk element van den socialen vooruitgang vormt; zij heeft ook te zorgen, dat het minimum voor levensonderhoud benoodigd aan allen in haar dienst verzekerd zij; maar zij moet andererzijds vermijden dat niet door haar loonregelingen „een speciale „kaste" van arbeiders wordt gekweekt, die kunstmatig geheel wordt losgemaakt van de overige arbeiders." Aldus wordt in een rapport van een Zaandamsche raadscommissie de grief omschreven tegen het bestaande stelsel „van het uitspelen van de eene gemeente tegen de andere, zonder eenige rekening te houden met plaatselijke en andere omstandigheden", waartegenover een zooveel mogelijk aansluiten aan de loonen die voor overeenkomstigen arbeid ter plaatse betaald worden aan de gemeente wordt aanbevolen. Een critiekloos overnemen behoeft dit niet te zijn; wanneer in een gemeente de particuliere loonen belangrijk achterstaan bij de loonen in overeenkomstige gemeenten geldende, wanneer de toestand der arbeiders er ongunstiger is dan in gelijksoortige plaatsen, zal zeer zeker het gemeentebestuur niet kunnen volstaan met de particuliere werkgevers te volgen. Dan zal het op den weg der gemeente liggen boven de particuliere loonen uit te gaan en daardoor er toe mede te werken, dat een achter-

lijke en ingezonken toestand wordt verbeterd. In plaatsen daarentegen, waar de arbeidersbeweging invloed heeft kunnen oefenen, waar bij collectief contract loonregelingen zijn tot stand gekomen, daar zal de Overheid boven de plaatselijke loonen niet of slechts weinig mogen uitgaan; ook, om niet aanleiding te geven tot de klacht van particuliere arbeiders, dat zij steeds hooger belasting hebben te betalen wegens de loonen der gemeentewerklieden.

De maatstaf van het loon ligt in het voor levensonderhoud noodige. Maar dan dringt zich ook de vraag op, of voor alle werklieden van dezelfde groep wel hetzelfde loon kan worden betaald, daar toch het voor levensonderhoud noodige voor den een een geheel ander bedrag is als voor den ander. Inderdaad ligt daarin grond om bij het toemeten van een rechtvaardig loon te specialiseeren. In volstrekten zin kan dit natuurlijk niet worden doorgevoerd; het is onmogelijk voor iederen loontrekkende individueel het bedrag dat zijn speciale behoeften dekt vast te stellen. Maar wel zijn er enkele algemeene kenmerken vast te stellen, die voor een specialiseering tot basis kunnen strekken, en wel met name de gehuwde staat en het bezit van kinderen. Tegen deze kenmerken kan niet worden aangevoerd dat zij de Overheid mengen in allerlei particuliere aangelegenheden, dat zij leiden tot een onredelijke specialiseering. Huwelijk en bezit van kinderen zijn wettelijk geregistreerde feiten, waarvan het constateeren niet de geringste zwarigheden oplevert, waarbij simulatie uitgesloten is, en van geen enkele meer of min willekeurige schatting sprake kan zijn. Het zijn elementaire verhoudingen, die algemeen en natuurlijk den man de zorg opleggen voor het levensonderhoud van meerdere personen. Wanneer voor de Overheid de arbeid niet is een koopwaar, de arbeidsovereenkomst niet is een commerciëele transactie, maar een zedelijken band legt, wanneer het loon dat de Overheid betaalt met het levensonderhoud in verband moet staan, dan is daarin grond gelegen om met het huwelijk en het bezit van kinderen bij het bepalen van het loon te rekenen.

De tegenwerping is gemaakt, dat een loon in verband met de samenstelling van het gezin door het particuliere bedrijf niet kan worden nagevolgd, en, werd het nagevolgd, tot achterstelling bij plaatsing zou leiden van arbeiders met groote gezinnen. De ervaring leert, dat in groote particuliere ondernemingen (b.v. spoorwegmaatschappijen) de kindertoeslag zeer wel toepassing kan vinden. De vrees voor achterstelling van hen die rijk aan kinderen zijn heeft daar geen grond. Vooreerst hebben de beambten die over de plaatsing beschikken niet zelf den toeslag te betalen, en instructies die zulk een achterstelling zouden voorschrijven zijn niet te duchten reeds met het oog op de publieke afkeuring, die zij zouden vinden. En voorts heeft de aanstelling in den regel plaats op een leeftijd, waarop van een groot kindertal nog geen sprake kan zijn. Wanneer overigens de kindertoeslag voor het particuliere bedrijf ook al geheel onmogelijk zou zijn, zou daarin nog geene reden liggen voor de Overheid om geen kindertoeslag te geven, maar zou daarin juist een voordeel van het overheidsbedrijf boven het particuliere zijn te zien.

De kindertoeslag wordt in den regel alleen verleend aan beambten met lagere bezoldigingen. Eene inconsequentie is daarin niet te zien. De lagere bezoldigingen moeten geheel of bijna geheel worden besteed aan noodzakelijke levensbehoeften, zoodat wanneer het gezin groeit en het loon hetzelfde blijft op die eerste levensbehoeften moet worden bezuinigd. Bij de hoogere bezoldigingen is het anders. Daar vertoont het budget, althans vergelijkenderwijs, een grootere elasticiteit. Een groot gezin zal zich wel in veel hebben te bekrimpen, maar zonder dat dit van zoo ernstigen aard is, als bij de lager bezoldigden. Intusschen bestaat tegen doorvoering van den kindertoeslag ook voor de hooger bezoldigden geen bezwaar.

Aan het stelsel van kindertoeslagen is ook uit het oogpunt van bevolkingspolitiek voordeel verbonden. Echter treedt dat voordeel hier te lande minder op den voorgrond, en wordt het stelsel minder aanbevolen als middel tot bestrijding van beperking van het kindertal dan wel als een element van een rechtvaardig loonstelsel.

Afgezien van overwegingen van bevolkingspolitiek laat zich een algemeene zorg van overheidswege voor de gezinnen denken. In die richting liggen premies aan groote gezinnen, moederschapszorg en dgl. Over zulke maatregelen behoeft hier ter plaatse niet te worden gehandeld; er wordt alleen op gewezen, dat zij voortspruiten uit andere overwegingen als de kindertoeslag als deel van het loon, welke wordt bepleit als uitvloeisel van de bijzondere verhouding van de Overheid tot degenen die in haar dienst arbeiden.

Buiten de loonvraag zijn er een reeks van andere punten in de verhouding van het overheidsbedrijf en het personeel van het bedrijf, waarin het verschil met het particuliere bedrijf tot uiting komt, en die in den nieuweren tijd in werkliedenreglementen, en in den jongsten tijd ook in ambtenarenverordeningen regeling vinden. Het zou te ver voeren hier die punten alle afzonderlijk te bespreken. In alle onderdeelen van de verhouding tot haar personeel heeft de Overheid zich te toonen een goed werkgeefster, en zich daarvan door commerciëele overwegingen niet te laten afhouden; zoo ten aanzien van arbeidstijd en Zondagsrust, bij het verleenen van verlof en toekennen van vacantie; zoo bij de behandeling van hen die door ziekte of blijvende invaliditeit buiten staat zijn hun arbeid te verrichten, of wier betrekking wordt opgeheven; zoo bij de verzekering van levensonderhoud aan hen, die wegens ouderdom den dienst verlieten, en aan weduwen en weezen. En in dat alles trede de Overheid niet op als een die barmhartigheid betracht of gunsten bewijst, maar zij regele de verhouding als een rechtsverhouding. Aan het personeel wordt zekerheid gegeven van hetgeen waarop het aanspraak heeft; daartoe stelle de Overheid verordeningen of andere wettelijke regelingen van den rechtstoestand van haar personeel vast. Gelijk in het particulier bedrijf de patriarchale verhoudingen tot het verledene behooren, zoo is het ook in het overheidsbedrijf. Gelijk de arbeiders in het algemeen, politiek tot mondigheid gekomen, er naar streven ook sociaal tot zelfstandigheid te geraken, en niet van gunst of ongunst afhankelijk te zijn, zoo wil ook hij die in overheidsdienst treedt zich niet

van gunstbetoon afhankelijk stellen, maar als vrij en onafhankelijk burger in een rechtsverhouding treden waarin zijn plichten en rechten omschreven zijn en hij voor inbreuk op zijn positie is gevrijwaard. Die wensch is eerbiedwaardig; dat streven naar sociale emancipatie en de resultaten die dat streven heeft gebracht zijn ook een stuk van onze cultuur, een cultuurgoed van hooge orde. De Overheid streve er naar dat cultuurgoed volkomen zeker te stellen, en opene daarom den weg voor wie in haar dienst is om tegen een behandeling die hij rechtskrenking acht, met name ook tegen straf die hem onrechtvaardig voorkomt, in beroep te komen bij een onafhankelijken rechter.

Die vrije en onafhankelijke positie van het personeel, die met den eisch van nauwgezette dienstvervulling en met het handhaven van de ambtelijke ondergeschiktheid in den dienst geenszins onvereenigbaar is, vindt ook haar uiting in de uitoefening van het te onzent volkomen onbelemmerde recht van vereeniging. Tegen den geest van menige vereeniging van overheidspersoneel kunnen welgegronde klachten worden geuit, maar men zoeke nimmer het remedie in beperking van het vereenigingsrecht. Daarmede wordt de geest van een corps ambtenaren niet verbeterd; hoogstens verkregen, dat bedenkelijke gisting in het geheim voortwoekert.

Er is gestreden over de vraag of vereenigingen van personeel in overheidsdienst vakvereenigingen zijn; een vraag waarover strijd te gemakkelijker valt, omdat van het begrip vakvereeniging ruimere en nauwere omschrijvingen denkbaar zijn. Met de vakbeweging in het algemeen heeft de organisatie van overheidspersoneel tal van aanrakingspunten. De strijd om lotsverbetering van andere groepen van arbeiders is voor het overheidspersoneel niet onverschillig; niet slechts omdat in dien strijd hun verwanten en vrienden betrokken zijn, maar ook omdat de positie van het personeel in overheidsdienst, met name zijn loonstandaard, rechtstreeks samenhangt met de positie van gelijksoortige arbeiders van het particuliere bedrijf, omdat collectieve arbeidsovereenkomsten in het particulier bedrijf niet kunnen nalaten haar invloed ook op de arbeidsvoorwaarden der Overheid te doen gevoelen, omdat verheffing van het levenspeil van den arbeidersstand in het algemeen ook de levenspositie van het personeel in openbaren dienst niet onaangeroerd laat. En evenzoo omgekeerd. Het is dan ook geen wonder, dat bij de vak-centrales van verschillende richtingen ook organisaties van overheidspersoneel aansluiting hebben gezocht. Zeer zeker is er een cardinaal verschil tusschen de methoden van vereenigingen van overheidspersoneel en gewone vakvereenigingen. Maar in één opzicht gelijken die methodes op elkander, en dat is in het plegen van overleg over arbeidsvoorwaarden. Ook de gewone vakvereeniging tracht haar doel, het verbeteren van arbeidsvoorwaarden, bij voorkeur langs den weg van overleg te bereiken; dit behoort althans zoo te zijn, en is althans in de confessioneele vakbeweging inderdaad zoo. Er is ook in dat overleg verschil tusschen vereenigingen van overheidspersoneel en gewone vakvereenigingen. Bij de laatste draagt dat overleg het karakter van een onderhandeling van formeel gelijke machten, een onderhandeling die bij slagen bekroond wordt

met het sluiten van een overeenkomst tusschen beide partijen, en die bij niet slagen kan leiden tot machtsstrijd van een staking of uitsluiting. De vereeniging van overheidspersoneel staat bij overleg niet als gelijke tegenover de Overheid; zij contracteert ook niet met de Overheid; en bij dat overleg staat ook niet de machtsstrijd als het ware voortdurend dreigend op den achtergrond. De arbeidsvoorwaarden der Overheid worden niet geregeld bij overeenkomst tusschen partijen; zij zijn een stuk publiek recht, en worden bij wet of verordening, door de Kroon of door den gemeenteraad vastgesteld. Daarin ligt voor het overheidspersoneel niet een verzwakking van zijn positie, maar een versterking; wanneer arbeidsvoorwaarden met de rechtvaardigheid niet overeenkomen is dat niet maar een quaestie tusschen werkgever en werknemer, maar een zaak van publiek belang, waarmede pers en publieke opinie, eventueel de volksvertegenwoordiging, zich bezighouden, waarin straks misschien het kiezerscorps toont belang te stellen.

Dat het overleg tusschen de Overheid en haar personeel een ander karakter draagt dan het overleg tusschen particuliere werkgevers en werknemers mag voor de Overheid niet een reden zijn om overleg met vereenigingen van overheidspersoneel niet te zoeken. Zulk overleg komt overeen met den graad van ontwikkeling en de maatschappelijke onafhankelijkheid in onzen tijd; ook het overheidspersoneel bestaat niet uit willooze werktuigen, maar uit vrije burgers, die over hun eigen positie een oordeel kunnen vormen, en ook inderdaad bezitten. Zulk overleg is onmisbaar, indien men den geest van het corps niet in gevaar wil brengen. Zulk overleg is voor de Overheid zelve nuttig omdat kennis van de wenschen van het personeel voor haar onmisbaar is. Voor zulk overleg kunnen ook andere organen dan vrije vereenigingen van overheidspersoneel dienen. Er kan een vertegenwoordiging van het personeel van een bepaalden tak van dienst opzettelijk daarvoor in het leven worden geroepen. Maar de ervaringen, tot nog toe met de z.g.n. groepsvertegenwoordiging opgedaan zijn niet zeer aanmoedigend. Het personeel, voorzoover het zich uit, blijkt ten zeerste prijs er op te stellen, dat overleg wordt gepleegd met de organen die het zelf in zijn vrije vereenigingen in het leven riep. Zoolang die vereenigingen door haar houding zulk overleg niet geheel onmogelijk maken is er niets tegen dat met haar het overleg plaats hebbe, en ligt het op den weg der Overheid om dat overleg te bevorderen; om aan dat overleg een vasten vorm te geven, en daarvoor periodiek de gelegenheid te openen. Zoo wordt een georganiseerd overleg in het leven geroepen, gelijk reeds in eenige gemeenten in ons land bestaat, waarbij aan de vertrouwensmannen van het personeel (en dan evenzeer aan „vrijgestelden" als aan vereenigingsbestuurders die zelf tot het overheidspersoneel behooren) op onbekrompen wijze gelegenheid wordt gegeven grieven en wenschen te uiten.

Toont aldus de Overheid tegenover het personeel van het overheidsbedrijf, dat zij zich hare roeping bewust is, andererzijds mag ook aan het personeel de eisch worden gesteld dat het inzie niet in particulieren dienst te zijn, en niet te kunnen beschikken over de middelen die tegenover particuliere

werkgevers worden aangewend door gewone vakvereenigingen. Staking is in het overheidsbedrijf ontoelaatbaar. Het overheidsbedrijf is tak van publieken dienst; daaruit vloeien verplichtingen voort voor de Overheid, maar ook voor het personeel. Wie zich aan den publieken dienst verbond moet weten, dat, evenzeer als zijn rechtmatige aanspraken niet mogen worden afgewezen omdat de finantiëele bedrijfsresultaten anders in gevaar zouden komen, evenzeer anderzijds ook voor hem de publieke dienst waaraan hij zich verbond moet staan boven zijn persoonlijk belang. In het particulier bedrijf is staking een economisch wapen waardoor aan den werkgever persoonlijk finantiëel nadeel wordt berokkend en einde hem te nopen in betere arbeidsvoorwaarden toe te stemmen. Een staking bij het overheidsbedrijf zou aan de Regeering, of aan het gemeentebestuur geen persoonlijk finantiëel nadeel toebrengen, maar is een verstoring van den publieken dienst, een benadeelen van het belang der gemeenschap, met het doel de Overheid te dwingen tot het vaststellen van een rechtsregeling, die zij meent niet te moeten en niet te mogen vaststellen. Het personeel van het overheidsbedrijf staat niet tegenover een werkgever voor wiens rekening het werkt maar Overheid en personeel, werkgever en werknemer, zijn beiden verplicht het belang der gemeenschap te zoeken. Wie in publieken dienst is, vergrijpt zich aan het volksbelang, en handelt daardoor tevens tegen het meest wezenlijke deel van zijn ambtsplicht, wanneer hij door het neerleggen van den arbeid tracht het maatschappelijk leven te ontwrichten ten einde een orgaan van staatsbestuur te nopen tot een besluit, dat dit orgaan meent niet te mogen nemen. Er is een vergelijking te maken tusschen een staking aan een gemeentelijke gasfabriek, en een staking van veehouders op een tijdstip dat er melknood is, of van mijnwerkers, wanneer er kolengebrek is, of van bootwerkers wanneer zij daardoor de broodvoorziening in gevaar brengen. Al die stakingen zijn een vergrijp tegen het leven van het volk. Maar voor de gasfabriek komt daarbij, dat de eenmaal aanvaarde ambtsplicht wordt geschonden, en dat het doel is, de Overheid in wier dienst men staat, de beslissing te ontnemen over wat te harer beslissing staat, dat het doel is dwang tot een bestuursdaad, politieke dwang. Zulk een staking mag daarom zeer zeker misdadig worden genoemd. Voor strafbaarstelling van staking van overheidspersoneel, een strafbaarstelling die met de publieke afkeuring van het feit in harmonie is, is goede grond aanwezig.

SAMENVATTING.

I.

Het overheidsbedrijf moet zijn richtsnoer vinden in het doel der Overheid, en onderscheidt zich daardoor van het particulier bedrijf, dat naar zijn aard broodwinning (geldwinning) is.

II.

Het winstcijfer is een van de doeleinden van publiek belang, die het overheidsbedrijf kan nastreven naast velerlei sociale en economische doeleinden, waartegenover het winstcijfer veelal ondergeschikte beteekenis heeft.

III.

Het overheidsbedrijf stelle zijn prijzen niet beneden kostprijs. Wanneer winst uit een bedrijf wordt getrokken, waartegen geen bezwaar is, worde bij het vaststellen der tarieven zooveel mogelijk met juiste beginselen van belastingheffing gerekend. Daarvoor kunnen tarieven in verband met draagkracht worden aangewend.

IV.

Het overheidsbedrijf heeft, naast voordeelen boven het particuliere bedrijf, de nadeelen (zij het niet voor alle soorten van bedrijven in dezelfde mate) van grooter moeilijkheid om goed personeel te bekomen, het ontbreken van koopmansgeest, een naar het bureaucratische neigend beheer. Om die nadeelen te beperken worde begunstiging bij benoemingen geweerd; worde niet geschroomd hooger salarissen te betalen dan aan andere openbare ambten van gelijken rang zijn verbonden; worde door vertegenwoordigende lichamen bij het vragen van verantwoording van het beheer zelfbeperking betracht; worde aan het bedrijf een inrichting gegeven die de grootst mogelijke vrijheid van beheer waarborgt. Het overheidsbedrijf kenmerke zich door voorzichtig finantiëel beleid en moreele onberispelijkheid van zijn handelsmethodes.

V.

De Overheid betale rechtvaardige loonen, althans wat de lagere loonen betreft in verband met de samenstelling van het gezin. Zij toone zich ook in de overige arbeidsvoorwaarden (arbeidsduur, Zondagsarbeid, loon bij ziekte, vacantie enz.) een goed werkgeefster. Zij geve een bindende regeling van den rechtstoestand, waarbij door beroep zooveel mogelijk waarborg gegeven worde tegen onrecht en willekeur.

VI.

De Overheid overlegge over arbeidsvoorwaarden en de belangen van het personeel in het algemeen met vertegenwoordigers van de organisaties van het personeel. Werkstaking van dat personeel zij uitgesloten.

———

Dinsdagmorgen te kwart voor tien ving de eigenlijke arbeid van het congres aan met een vergadering, die gewijd was aan het onderwerp „Overheid en Bedrijf". De Voorzitter, Prof. Diepenhorst, opende deze bijeenkomst en liet zingen

PSALM 68 : 10

Geloofd zij God met diepst ontzag!
Hij overlaadt ons, dag aan dag,
Met zijne gunstbewijzen;
Die God is onze zaligheid.
Wie zou die hoogste Majesteit
Dan niet met eerbied prijzen?
Die God is ons een God van heil;
Hij schenkt, uit goedheid, zonder peil,
Ons 't eeuwig zalig leven:
Hij kan en wil en zal in nood,
Zelfs bij het naadren van den dood,
Volkomen uitkomst geven.

waarna op zijn verzoek Dr. J. Schokking, van 's-Gravenhage voorging in gebed. Nadat thans nog eenige regelingen van orde waren besproken en onder meer vastgesteld was, dat de vergaderingen precies om kwart voor tien resp. twee uur zouden aanvangen en om half een resp. half vijf zouden eindigen, en dat de tijd, voor opponenten beschikbaar, gelijkmatig over zich in eersten termijn aanmeldenden zou worden verdeeld, werd overgegaan tot behandeling van het onderwerp „Overheid en bedrijf". Professor Diepenhorst droeg toen echter het presidium over aan den ondervoorzitter, Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine. Prof. Diepenhorst en Mr. V. H. Rutgers, de beide referenten, begeerden het woord niet voor nadere toelichting van hun referaten, zoodat er onmiddellijk gelegenheid voor opponenten was om zich aan te melden. Negen personen meldden zich aan, zoodat aan ieder hunner 10 minuten kon worden toegestaan en er dan een uur voor de referenten overbleef om de sprekers te beantwoorden.

Gedachtenwisseling.

De heer G. Baas Kz. (Amsterdam) is er verheugd over, dat we er niet meer over behoeven te twisten, dat er verschillende bedrijven zijn, die door de overheid moeten worden geëxploiteerd, al zijn er ongetwijfeld nog wel, die het overheidsbedrijf beschouwen als te zijn een stap op een verkeerden weg. Voor fiscale monopolies is Spr. niet onvoorwaardelijk, al zijn er ook groote belastingvoordeelen aan verbonden. Door centralisatie wordt vaak economisch werken bevorderd. Maar hij vraagt: zijn die monopolies alleen *ongewenscht*, of zijn ze beslist *ontoelaatbaar*? Is soms het fiscale monopolie ook een der zachtste middelen om de menschen, de belastingbetalers te scheren? Worden de bezwaren tegen het overheidsbedrijf niet te zwart geteekend? Is het veelszins niet beter dan het particuliere gecentraliseerde bedrijf? Er is bij het overheidsbedrijf toch ook wel

concurrentie met andere overheidsbedrijven! En de kiezer spreekt toch ook een woordje mee. Er is inderdaad gevaar voor politieken invloed van de aangestelden in het overheidsbedrijf, maar die invloed kan op andere wijze gekeerd worden dan door uitschakeling van deze bedrijfsmethode. Spr. vraagt ten slotte, of ten aanzien van het overleg met de aangestelden in het overheidsbedrijf niet verder gegaan moet worden dan Mr. Rutgers aangeeft en of geen nieuwe organen daarvoor moeten worden geschapen.

De heer P. Haagsma (Terschelling), vertegenwoordiger van den Chr. Bond van Belastingambtenaren, bespreekt het referaat van Mr. Rutgers, dat zijn warme instemming heeft. Hij wil echter gradatie van prijzen naar gelang van het inkomen. Worden kindertoeslagen aan aangestelden verleend, dan wil hij geen uitsluiting van de hoogere rangen, omdat anders die toeslagen bedeeling worden. Ook vraagt hij, als staking ongeoorloofd is in overheidsbedrijven en politieke stakingen in het algemeen, of dan ook veroordeeld moet worden propaganda om het de regeering onmogelijk te maken, gegadigden voor de betrokken ambten te vinden en of ook af te keuren zijn stakingen tegenover een bolsjewistische regeering, voor welke men b.v. geen belasting wil innen.

De heer J. C. Bn. Van Haersolte (Arnhem) wil de overheidsprijzen zooveel mogelijk gelijkstellen aan de marktprijzen en, met de daarvoor noodige verhooging van den loonstandaard, daarmede allerlei bedekte protectie uitsluiten. Hij vraagt ook, of het wel goed is, dat de overheid als werkgeefster met hare arbeidsvoorwaarden vooruitijlt aan de particuliere patroons. Moet het niet beter geacht, als de overheid plaats neemt te midden der goede particuliere patroons?

Inzake het referaat van Prof. Diepenhorst verklaart spr. zich sterk tegen fiscale monopolies. Ook wijst hij er op, dat niet eenzijdig gestreefd worden moet naar zoo hoog mogelijke loonen, maar vooral ook naar zoo hard mogelijk werken. Zien we dat dit elders niet zoo geschiedt, dan moet in ons neutrale land ten deze het goede voorbeeld worden gegeven.

De heer H. Klaassen (Amsterdam) schaart zich meer aan de zijde van Mr. Rutgers en is door Prof. Diepenhorst niet overtuigd. Hij beroept zich ten gunste van overheidsexploitatie op hetgeen in het buitenland in den oorlogstijd gedaan is onder zeer ongunstige omstandigheden. Spr. heeft een indruk, dat inzake overheidsbedrijf voor- en nadeelen tegen elkaar opwegen. De beslissing over de beide soorten van bedrijf — particulier en overheidsbedrijf — wil Spr. meer laten afhangen van ethische overwegingen en dan helt hij over naar de zijde van het overheidsbedrijf, van de socialisatie. Tusschen particuliere centralisatie en socialisatie kiest hij voor het laatste. De bemoeiing van den Staat is toch ook niet te stuiten. Ten slotte wil Spr. een uitspraak ten gunste van een stakingsverbod voor overheidspersoneel, onder beding echter van goede arbeidsvoorwaarden.

De heer Jhr. Mr. K. J. Schorer (Utrecht) wijst er op, dat het zeer de vraag is, hoe men de gelden moet vinden voor al de lasten, die de Staat heeft te dragen. Moet men daarvoor de bedrijven centraliseeren of heil zoeken in gemengde bedrijven of in het vrije bedrijf kracht zoeken? Het antwoord op die vraag is een practische

quaestie. Spr. meent, dat de verschillende vormen naast elkaar moeten blijven bestaan. Het overheidsbedrijf is misschien noodig als het particuliere uitwassen vertoont, is ook mogelijk bij de bevrediging van algemeene behoeften, maar is onhoudbaar als het aankomt op snel aanpassingsvermogen, b.v. in het bankwezen. Ontkend kan niet worden, dat het overheidsbedrijf is de uiting van een sociale gedachte en als zoodanig aanlokkelijk is. Het eischt verzekerdheid van existentie van het personeel in de bedrijven. Maar mag daartegenover niet staan de eisch van intensiever arbeidsaanwending. Spr. wijst op Australië, waar spoorwegaanleg tegengehouden wordt door de verslappend werkende arbeidsvoorwaarden. De heele sociale quaestie draait om het loonvraagstuk. Hij vraagt, of in het overheidsbedrijf volstaan kan worden met ongetemperd tijdloon, dan wel dat dit moet worden aangevuld met een premiesysteem. Het rapport van de Commissie voor het spoorwegpersoneel gaat reeds in die richting met haar voorstel inzake premie-commissies e.d. Spr. erkent gaarne, dat hij zich niet voor een tiende zoo zou inspannen als hij nu doet ware hij ambtenaar.

De heer C. Smeenk (Arnhem) vindt het betoog van Prof. Diepenhorst te negatief. Men moet streven naar nieuwe bedrijfsvormen. De groote massa der arbeiders wil komen op hooger levenspeil. Daar komen ze niet alleen met hooger loon. Van hooger loon voelen ze veelszins zelf de reactie in prijsstijging. Er moet verhooging der productie komen. Maar er is vaak krachtsverspilling in de particuliere bedrijven, ook een omhoogdrijving van prijzen op den langen weg van producent tot consument. Het bedrijf moet dus worden gereorganiseerd. Een deel dier reorganisatie moet geschieden door socialisatie. Wil men haar niet, dan moet er een andere bedrijfsvorm worden aangegeven, die de krachtsverspilling tegengaat. Inzake het overheidsbedrijf merkt Spr. voorts op, dat er tusschen indirecte belastingen en fiscale monopolies zeer zeker een verschil is, als het monopolie niet anders vraagt dan een redelijke winst, zooals niemand in de vrije bedrijven zou wraken.

De heer L. Steketee (Watergraafsmeer) meent, dat de heer Lohman steeds voorstander was van het denkbeeld, dat de Staat de oppereigenaar is van alles en dat hij alles uitgeeft aan de particulieren, maar diensvolgens ook het recht heeft, in het particulier bedrijfsleven in te grijpen. Spr. verdedigt overheidssteun aan groote naamlooze vennootschappen, mits aan deze bedrijfsconcentratie dan ook eischen gesteld worden in het belang van het personeel. Dat er aan het werk van overheidspersoneel gebreken kleven is zeer verklaarbaar, daar de opleiding der ambtenaren niet deugt.

De heer K. Sijbranda (Heerlen) noemt zich zelf spreekbuis van de delvers van het zwarte goud. Hij meent, dat Prof. Diepenhorst in zijn referaat optreedt als de barmhartige Samaritaan voor het conservatieve geitenbokje, waarvan hij in zijn openingsrede gewaagde. Spr. miste in het referaat van Prof. Diepenhorst het positieve. Hij had gewild een duidelijke aanwijzing van wat voor socialisatie in aanmerking komt, b.v. spoorweg- en mijnbedrijf. De referent vreesde politieke inmenging bij de staatsbedrijven, maar Spr. vreest ze ook bij particuliere bedrijven. Speelt b.v. ook in de annexatiebeweging niet het vreemde industriekapitaal een rol? Verder neemt

Spr. het op voor het overheidspersoneel, dat als regel gaarne bij zijn arbeid het goede wil, maar wel eens belemmerd wordt in zijn streven. Ook vraagt hij, of Prof. D. niet ten onrechte onder christenen zich beroept op den prikkel van het egoïsme.

De heer Ds. J. de Vries (Tilburg) heeft er zich over verbaasd, dat Prof. D. over den socialisatiedrang zoo weinig zegt van principiëelen aard. Is er geen grens, die de socialisatie niet overschrijden mag? De quaestie van de leiding is een zuiver practische en Spr. acht het lang nog niet uitgemaakt, dat die leiding in het overheidsbedrijf noodwendig slechter moet zijn dan in het particulier bedrijf. Komt door den drang der omstandigheden de socialisatie al meer en meer, dan vraagt Spr., of de christen zich daarbij mag aanpassen zonder een bepaalde grens in acht te nemen. Concreet stelt Spr. deze drie vragen: 1°. is socialisatie als algemeen begrip geoorloofd? 2°. is zij theoretisch mogelijk en uitvoerbaar? 3°. is zij practisch mogelijk en gewenscht?

Hierna krijgt de heer Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Sr. (Den Haag) het woord voor een „persoonlijk feit", zooals men het in de Tweede Kamer zou noemen. Hij verklaart, dat hetgeen de heer Steketee hem in den mond heeft gelegd in zake de macht van den Staat, niet door hem verkondigd is. Wel heeft hij in den oorlogstijd eens gezegd in de Tweede Kamer, dat de particuliere eigendom geen goddelijke instelling is en de aarde, die ons allen moet voeden, voor ons allen is. Haar opbrengst moet zoo groot mogelijk gemaakt worden; daarop steunt het particulier bezit. Principiëel zou Spr. niet zijn tegen landnationalisatie, maar practisch zou hij haar een ramp achten. Voorts meent de heer Lohman even te moeten opkomen tegen de uitlating van den heer Schorer over het werk van ambtenaren. Spr. was tientallen van jaren in Staatsdienst, aanvankelijk op zeer slechte bezoldiging. Hij klaagde daarover nimmer, wijl hij het een eer achtte, te werken in publieken dienst. Dat besef vergoedt veel en is ook veelzins een stimulans bij den arbeid. De fout bij de werklieden in publieken dienst is slechts, dat zij de destinctie niet voelen van te zijn in dien dienst. Algemeen gaat het besef dier distinctie hoe langer hoe meer verloren. Dat besef moet weer terugkeeren, het moet het overheidspersoneel een aanleiding zijn, meer dan anderen te dulden van wie boven hen staan en geheel af te zien van het stakingsrecht.

Thans is het woord aan de referenten voor hun repliek en wel het allereerst aan Prof. Diepenhorst. Deze verdedigde zich tegen de bedenking, dat hij te zeer negatief zou zijn geweest. Zijn referaat kon echter niet anders uitvallen, daar juist de verdeeling van taak tusschen hem en Mr. Rutgers zoo was, dat de referaten zoo moesten worden opgezet. Groot geschil met Mr. R. is er bij Spr. niet; diens betoog zou hij vrijwel geheel voor zijn rekening kunnen nemen. Intusschen blijft Spr. op zijn standpunt, allereerst met name ten opzichte van de fiscale monopolies. Hij wijst erop, dat, als er eenig verschil is tusschen fiscale monopolies en indirecte belastingen, dit verschil ten ongunste van de fiscale monopolies uitvalt. Indirecte belastingen kunnen niet achterwege blijven én omdat de directe belastingen niet zonder grens kunnen worden opgedreven én omdat door de

belastingen het democratische denkbeeld gehuldigd wordt, dat vrijwel ieder, schier ongemerkt iets medebetaalt aan de kosten van het staatsbestuur. Met fiscale monopolies redt men wellicht den naam, maar in het wezen der zaak voert men indirecte belastingen in. Ook dan heeft men de nadeelen van indirecte heffingen en bovendien nog alle nadeelen, aan het overheidsbedrijf verbonden.

Spreker gaat nu na in groote trekken welke argumenten *pro* hier ten gunste van de staatsexploitatie ontwikkeld zijn om daaraan de opsomming van enkele bezwaren te verbinden.

Men beroept zich ten gunste van het overheidsbedrijf op de sociale mogelijkheden, die het oplevert. Maar is die functie van het overheidsbedrijf niet veel geringer geworden door den invloed van de vakorganisaties en de wetgeving? Wordt in Amsterdam door den heer Wibaut niet geëischt, dat de gemeente niet zal voorgaan, maar dat zij zich aansluiten zal bij wat door het collectief arbeidscontract bereikt werd? En in het buitenland èn in het binnenland staat veelszins de zaak zoo, dat de toestanden in het particuliere bedrijf niet minder, maar eer beter zijn dan die in het overheidsbedrijf.

Verschillende sprekers hebben excessen van het particuliere bedrijf breed uitgestald ter inleiding van de verdediging van den socialisatie-eisch. Wij gaan niet curieuselijk onderzoeken of de misbruiken niet te schril gekleurd zijn: wij nemen aan, dat ze bestaan, maar dan volgt daaruit geenszins, dat het forsche middel van naasting de eenige remedie is, die uitkomst kan brengen. Zeer wel kunnen de bezwaren van den staat-ondernemer de grieven aan de particuliere exploitatie verbonden, verre in beteekenis overtreffen.

Het is eene verkeerde hebbelijkheid van de voorstanders der socialisatie, wanneer zij tot meerdere glorie van hun betoog de tegenstelling ingang weten te doen vinden: staatsbedrijf of absoluut vrij bedrijf. Wie zich met hand en tand tegen de overheids-exploitatie verzet, kiest daarmee niet voor het laat-maar-waaien-stelsel, kan voor overheidsinmenging die uitingen van booze winzucht inperkt, warm gezind zijn.

Die winzucht steekt velen. De ondernemerswinst op zich zelve veroordeelen zij wel is waar niet, maar op grond van de abnormale ondernemerswinst, door particulieren gemaakt, worden lonkjes naar de overheids-exploitatie geworpen.

De zeer overdreven voorstellingen, welke men zich, met name in arbeiderskringen, maakt van de ondernemerswinsten, welke aan den Staat kunnen getrokken worden, zijn in hoofdzaak het gevolg van misverstand met betrekking tot de kosten, in economischen zin van een onderneming. Het is vooral de groote opbloei van de vennootschappen, welke hiertoe heeft medegewerkt, al heeft zij ook weer in sommige opzichten het kostenbegrip verhelderd. Een particulier, die een zaak heeft en goed boek houdt, zal wel nagenoeg altijd, alvorens van winst te spreken, van de bruto-overschotten aftrekken, behalve een behoorlijke afschrijving op de bezittingen in het bedrijf gebezigd, een matige doch vaste rente van de kapitalen, in het bedrijf gestoken. Wanneer men van soliede beleggingen 4 % kan maken, zonder andere moeite dan tweemaal per jaar coupons te knippen, dan kan men bezwaarlijk van winst in zijn onderneming

spreken, wanneer deze winsten minder dan 4 % van het daarin gebezigd kapitaal opbrengt.

Bij naamlooze vennootschappen echter pleegt men reeds van winst te spreken zoodra er (al of niet na behoorlijke afschrijving) eenig — zij het nog zoo klein — overschot is, dat wellicht niet eens tot uitkeering van 1 % in staat stelt.

Zijn in dit opzicht de winsten met het kapitaal in naamlooze vennootschappen gemaakt, geflatteerd, nog in ander opzicht zijn ze overdreven voorgesteld. Het is onbillijk om scherp te belichten het hooge winstcijfer van enkele ondernemingen en daarbij geheel weg te cijferen de „Sturm- en Drangperiode", welke deze veelal hebben doorgemaakt. Bijna alle ondernemingen hebben jaren beleefd, waarin zelfs niet het geringste dividend kon worden uitgekeerd. In de annalen van zeer vele bedrijven, waartoe behooren de meest bloeiende, komen voor perioden, waarin de ondergang onvermijdelijk scheen en alleen door kloeken durf en nietssparende energie van sterke persoonlijkheden het gevaar kan worden bezworen.

Het afkeurend gemompel over de groote particuliere ondernemerswinsten alzoo heeft bitter weinig te beduiden en schenkt luttele positieve kracht.

Evenmin mag overwegende invloed worden toegekend aan de bewering dat door de overheidsexploitatie, die de bedrijven in één hand samenvoegt, een eind wordt gemaakt aan de verspilling van allerlei onkosten, welke de concurrentie der particuliere bedrijven onvermijdelijk maakt.

Twee bedenkingen hiertegen verdienen overweging. In de eerste plaats; aan de concentratie is een grens. De kostenbesparing kan inderdaad voorkomen bij een zeer homogeen artikel, waarbij weinig uiteenloopende soorten voorkomen als b.v. kolen en zout. De vervaardiging echter van zeer verschillende artikelen — die de afwijkende smaken van verschillende categoriën van het publiek in het gevlei komt — kan niet in één of enkele fabrieken worden geconcentreerd. Hoe zal b.v. ooit de concentratie van textielfabrieken, de saamtrekking van de vervaardiging der modeartikelen bevrediging kunnen schenken?

De tweede opmerking is dat de kostenbesparing door saamtrekking verkregen geheel kan worden opgeheven door andere factoren, die een minder economisch beheer bewerken.

Eindelijk dient nog te worden vermeld een argument, dat ook hier, boven alle andere ten gunste van de overheidsexploitatie wordt bijgebracht: in het particuliere bedrijfsleven ontstaan al meer en meer monopolies, komen de ondernemingen in handen van enkele bedrijfsmagnaten en veel verkieselijker dan het particuliere monopolie is dan het staatsmonopolie.

Die concentratie in het particuliere bedrijf, is overdreven voorgesteld. Breed zijn de terreinen, waarop het klein- en middenbedrijf in onverzwakte kracht wordt aangetroffen. Breed zijn de terreinen, waarop van bedrijfssamentrekking niets valt te bespeuren.

Op het haast onafzienbare gebied van land- en tuinbouw is het kleinbedrijf onbetwist meester. In de belangrijkste takken van de grootindustrie — door Mr. Patijn werd hieraan ter vergadering van de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde

en de Statistiek terecht herinnerd — is van monopolie niets, letterlijk niets te ontwaren. Waar is het in de textielnijverheid, de spiritusnijverheid, de sigarenfabricage, de machinefabricage, de margarinefabricage?

Merkwaardig waren ook de andere cijfers, door den Voorzitter der Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en Statistiek in herinnering gebracht: Ons land heeft een aantal levensverzekering-maatschappijen zoo groot als nergens ter wereld. De officieele publicaties doen zien, dat men hier, behalve 57 begrafenisfondsen, niet minder dan 115 levensverzekering-maatschappijen vindt tegen 43 in Duitschland en 27 in Frankrijk.

Bij het hypotheek-bankwezen hetzelfde verschijnsel! In 1912 waren in ons land gevestigd 52 hypotheekbanken tegen 36 in het Duitsche rijk en 13 in Denemarken.

Het is waar op bankgebied — denkt aan de Nationale Bankvereeniging en Rotterdamsche Bank — is een saamvoeging van beheer te ontwaren. Echter draagt die concentratie voor de credietverleening in de provincie te goede vruchten, dan dat men met fulminante bestrijding van een denkbeeldig monopolie naasting mag bepleiten.

Kort saamgevat is de ervaring van het practische bedrijfsleven aldus: breed zijn de terreinen, waarop de trusts en kartels niet bloeien kunnen. De gang van zaken in den oorlogstijd geeft geen recht tot de bewering dat het particuliere monopolie allengs sterker wordt. Vele zijn de factoren, die thans remmend op den bloei der ondernemersbonden inwerken.

En ook al bestaan die trusts en kartels, dan nog is de vereenzelviging met monopolies onjuist. De onderlinge mededinging wordt door deze niet vernietigd; niet op uitbanning, maar op regeling der concurrentie sturen zij aan.

Het schrikbeeld van particuliere monopolies is dan ook in zijn algemeenheid een onvoldoend motief om naar overheidsannexatie te streven. Daar schuilt waarheid in het woord van den voortreffelijken kenner der ondernemersbonden, Robert Liefmann, wanneer hij staatsexploitatie betitelt als het plompste middel om de nadeelen der kartels en trusts op te ruimen.

De aangevoerde gronden voor overheidsexploitatie zijn alzoo te zwak.

En dan hebbe men oog voor de ontzettende nadeelen.

Spreker verwacht van den staatsboer, noch van den staatstuinder het noeste werken, het ploeteren van den particulieren werker. Dat komt van den gezonden prikkel van het eigenbelang, dat niet met egoïsme op een lijn mag worden gesteld. Al gaat het te ver, te beweren, dat — zooals Helfferich zeide — de overheidsbedrijven de slachtplaatsen zijn van de motorische kracht der energie, ontkend kan niet, dat de energie er niet tot haar recht komt. En zeide niet Mr. Rutgers in zijn „ethisch" betoog, dat het kenmerk van de democratie niet is een zuinig beheer? Spr. blijft zijn hart trouwens ook vasthouden als hij denkt aan den politieken invloed, die z. i. niet kan worden uitgeschakeld en een grooten omvang zal aannemen. Ook blijft hij handhaven zijn bezwaar tegen de ambtenaren, die als zoodanig niet kozen voor het worstelen en ploeteren, het op en neergaan in het particuliere bedrijfsleven, maar voor het geleidelijk

ambtenaarsleven. Ze gaan op in orde en regelmaat, maar lucht, licht en beweging kennen ze niet en die juist heeft het bedrijfswezen noodig. De ambtenaren willen wel goed, maar het geheele karakter van den overheidsdienst brengt iets zielloos in hun doen en laten, dat ook het bedrijfsleven zal drukken, als het daar zijn intrede doet. Zeker men zoekt daarom naar nieuwe vormen voor het niet-vrije bedrijf, maar.... vindt ze niet. Een staatscommissie zal hier ook niet helpen! Ten slotte beantwoordt Spr. de eerste vraag van den heer De Vries met verwijzing naar zijn referaat, nog eens uiteenzettende, dat de overheid de vrije maatschappelijke sfeer niet mag verdringen, maar slechts gebreken mag wegnemen. Een preciese grens is niet aan te geven. Spr. zou wellicht zoo ver willen gaan, ook het mijnbedrijf te socialiseeren. Is wijders het economische leven sterk ingezonken, dan moet de overheid wellicht zeer veel ter hand nemen, maar regel moet blijven, dat het particuliere bedrijf zijn vrijheid behoudt. Basis en uitgangspunt blijft het particuliere bedrijf, dat door energie en krachtsontplooiing een grootscher macht in het leven is geworden, welker werk niet door het overheidsgezag mag worden vernietigd.

Mr. Rutgers, hierna het woord verkrijgende, wijst er op, dat de sociale gedachte, die in het overheidsbedrijf belichaamd wordt, deze is, dat hij, die er in arbeidt, een sociale, een publieke functie vervult, zich stelt in dienst der gemeenschap, voor welke de overheid optreedt, die niet op winstbejag uit is. Regeling der arbeidsvoorwaarden in het overheidsbedrijf is zaak en taak van de overheid: in dit opzicht is er verschil tusschen het overheidsbedrijf en het vrije bedrijf. Om de publieke functie, die het overheidsbedrijf vervuld, kan er geen sprake zijn van ondernemerswinst. Spr. wijst er verder op, dat de prijsvaststelling in overheidsbedrijven niet naar den marktprijs *kan* geschieden als zulk een bedrijf monopolistisch is, daar er dan geen marktprijs is, maar dat het vanwege de concurrentie wel naar den marktprijs *moet* geschieden als het bedrijf niet monopolistisch is. In zake de vraag naar algemeene „socialisatie" merkt Spr. voorts op, dat men zich voor gemeenplaatsen moet hoeden en in elk geval afzonderlijk moet uitmaken, of een overheidsbedrijf gewenscht, resp. noodig is. Men late zich niet onder de suggestie van schoonklinkende leuzen brengen, evenmin als onder contraire suggestie. Dat standpunt nam ook zijn coreferent in, die voor sommige bedrijven inderdaad op practische gronden voor het overheidsbedrijf zich uitsprak. Eindelijk vestigt Spr. er nog de aandacht op, dat staking in particulieren dienst vergrijp aan de menschheid kan zijn (mijnwezen, brood- en melkvoorziening enz.) maar geen schending van ambtsplicht is, die het in overheidsdienst wel is. En ten slotte spreekt Mr. R. nog als zijn opvatting uit, dat hij zeker is, dat in het overheidsbedrijf de verspilling van productieve kracht kan worden gekeerd.

Het debat hiermede geëindigd zijnde, brengt de Voorzitter onder warm applaus van de vergadering dank aan Prof. Diepenhorst voor diens belangrijk en vaak geestig betoog, wijl er later op het Congres geen gelegenheid meer zijn zal, dezen referent te bedanken, daar hij zelf den voorzittersstoel verder zal bekleeden!

TWEEDE DAG

(Middagvergaderingen).

Referenten: Mr. J. A. de Wilde en Dr. H. J. Lovink.

I. OVERHEID EN MIDDENSTAND.

Door Mr. J. A. de Wilde.

In het groote proces der productie van goederen, die in de menschelijke behoeften voorzien, hebben alle rangen en klassen der maatschappij een aandeel. De aard en de beteekenis van dat aandeel kan echter zeer verschillend zijn. De leider van een grootbedrijf, de kapitalist, de koopman en de handarbeider spelen elk een andere rol.

Maar hoe uiteenloopend en onderscheiden elks aandeel ook moge zijn, geen van de personen, die wij noemden, zou in de huidige ontwikkelingsphase, zonder schade voor het geheel kunnen worden gemist. Zij allen werken mede aan het produceeren van goederen en ieder zorgt op zijn wijze, dat de consumenten datgene ontvangen, wat zij voor hun instandhouding en hun genot noodig hebben.

Doch boven al den menschelijken arbeid en het beschikbaar stellen van krachten en kapitalen gaat uit de onnaspeurlijke rijkdom, welken God gelegd heeft in Zijn schepping. Want daaruit alleen brengt de mensch te voorschijn al wat hij voor zijn onderhoud noodig heeft en hij maakt daartoe gebruik van de krachten, die naar vaste, onveranderlijke wetten, in al het geschapene werkzaam zijn.

De mensch, die naar het Goddelijk gebod de aarde vervult, haar aan zich onderwerpt en heerschappij voert over de stof, is voortdurend in die schepping bezig en vertoont in het beheerschen en leiden der machten en in de gebruikmaking en bewerking van de stof het beeld Gods.

Maar hieruit vloeit dan ook aanstonds voort, dat de mensch, die zelf deel der schepping uitmaakt, wat hij ook in deze wereld moge praesteeren, hetzij door geestelijken, hetzij door handenarbeid, hetzij door beschikbaarstelling van kapitaal, alles vooraf van God ontvangt, om daarmede tot Zijn eer, naar Zijn gebod en tot 's naasten heil werkzaam te zijn.

Het is er echter verre van af, dat een daaraan beantwoordende toestand zou worden aangetroffen. Uit den mensch van het eerste hoofdstuk

van Genesis is de millioenen omvattende menschheid voortgekomen, die in ras en taal, in woonplaats en zeden, in ontwikkeling en beschaving, in kunde en doorzicht, in kracht en energie een eindelooze variatie oplevert. De ongelijkheid nu, die van nature onder de menschen bestaat, wordt door de inwerking der zonde geaccentueerd en wat harmonisch moest samenstemmen, wordt maar al te vaak tot een disharmonie. De mensch is er niet tevreden mede de natuur naar Gods bevel aan zich te onderwerpen, maar wie sterk is, neigt er toe den zwakke voor zich in slavernij te doen bukken. Daarom vertoont de geschiedenis van het economisch leven van alle volken zonder uitzondering niet alleen een strijd, die ten doel heeft de krachten der natuur tot gehoorzaamheid te brengen, maar ook een strijd van mensch tegen mensch, van groep tegen groep, van natie tegen natie.

Gelukkig gaat die strijd niet ongebreideld voort. Dat zou op vernietiging van het menschelijk geslacht uitloopen. Er werken in het maatschappelijk leven heilzame tegenkrachten van zedelijken en religieusen aard. Maar ook deze tegenkrachten zouden niet in staat zijn het onheil af te weren, indien er onder Gods bestel niet een macht ware geïnstitueerd, die het zwaard draagt tot heil der goeden en tot bestraffing en beteugeling der boozen, de macht der Overheid, welke in het midden des volks als Gods dienaresse het recht handhaaft en het maatschappelijk leven door haar gezag en wetgeving steunt en schraagt. Ook deze overheidsmacht is in handen van menschen, en dus van zondaren, gelegd. Alle eeuwen door is zij daarom misbruikt, en zal zij misbruikt worden. Maar niettemin is zij daarom onmisbaar en voorkomt zij doorgaans den strijd van allen tegen allen. Het komt er echter op aan de zondige geaardheid van de overheidspersonen nooit uit het oog te verliezen en er daarom naar te streven, dat ook hun macht niet buiten de natuurlijke grenzen worde uitgebreid, de toepassing van die macht aan de eeuwige beginselen van Gods Woord getoetst en aan het volk een gezonde invloed op de wetgeving verzekerd worde.

Het besef dient niet afgestompt, maar verscherpt te worden, dat de maatschappelijke kringen hun eigen rechten en vrijheden hebben en dat de Overheid slechts heeft in te grijpen om de booze gevolgen van de ontbindende werking der zonde te weerstaan en de vaak te zwakke krachten, die het goede voor de maatschappij zoeken, te sterken en te helpen.

Bij elke poging tot oplossing van maatschappelijke vraagstukken hebben wij dan ook in de eerste plaats de maatschappij zelf met de in haar werkzaam zijnde menschen en groepen en krachten te bestudeeren en na te speuren in hoeverre het maatschappelijk organisme zelf in staat is hinderlijke kwalen te overwinnen en eerst wanneer blijkt, dat dit zonder overheidshulp niet gaat, moet deze met haar macht en dwingend gezag ingrijpen. Maar ook bij dat ingrijpen behoort zij de meest nauwgezette voorzichtigheid in acht te nemen. Zij vergete nooit, dat er operateurs zijn wier operaties slagen ten koste van het leven van den patiënt.

* * *

Ter beoordeeling van de talrijke kwesties, die zich in het economisch en sociale leven aan ons opdringen, is vóór alles zeker historisch inzicht

noodig. Zonder de geschiedenis te raadplegen kan niemand een juist inzicht krijgen in den stand van het productieproces, en zal ook niemand in staat zijn wenken te geven voor de richting, waarin het, voorzooveel dit van menschelijk overleg afhankelijk is, ontwikkeld moet worden.

In dat proces der productie neemt ook de middenstand zijn plaats in. Het begrip „middenstand" is alleen historisch te verklaren. Er zijn natuurlijk allerlei middenstanden. Kleinere landbouwers, ambtenaren, renteniers, journalisten enz. zou men met evenveel recht middenstanders kunnen noemen als winkeliers en kleinere kooplieden en industriëelen. Historisch heeft zich echter het begrip in dezen zin ontwikkeld, dat alleen laatstgenoemden er onder vallen, terwijl men dan niet zelden, om alle misverstand te voorkomen, hen aanduidt met den naam van handeldrijvenden en industriëelen middenstand.

Deze, we zouden haast zeggen „klassieke" middenstand, is in West-Europa reeds in de middeleeuwen tot ontwikkeling gekomen, en hij heeft zich, in publiekrechtelijk erkende gilden georganiseerd, het eerst in de steden rechten en privileges verworven en den grondslag gelegd voor een politieke en sociale ontwikkeling in de richting der vrijheid.

De taak van den industriëelen en handeldrijvenden middenstand is onderscheiden. De eerste omvat de nijverheidsbedrijven van bescheiden omvang, waarin de patroon meestal zelf meewerkt, en de tweede de winkeliers en den kleineren koopmansstand.

Deze stand nu acht zich in onze dagen in zijn bestaan bedreigd, en niet ten onrechte.

Daardoor komen wij aanstonds te staan voor een vijftal vragen:

1o. Welke maatschappelijke functie verricht de middenstand?

2o. Kan deze functie zonder schade voor het maatschappelijk leven door anderen worden overgenomen?

3o. Wat deed de middenstand om zijn positie steviger te maken?

4o. Bestaat er aanleiding voor de Overheid om zich het lot van den middenstand aan te trekken?

5o. Zoo ja, hoe heeft de Overheid dan haar hulp te verleenen?

* * *

Het wil ons voorkomen, dat men de beteekenis van het werk, dat de middenstand verricht, vaak miskent. Dat werk draagt een productief karakter. Men kan natuurlijk over de vraag, welk werk productief is en welk niet lang strijden. Het antwoord hangt geheel af van wat men onder „productief" verstaat.

Voor den consument komt het er op aan, dat hij de goederen, die hij ter vervulling zijner stoffelijke en geestelijke behoeften noodig heeft, inderdaad ontvangt. Ieder, die hem tot de ontvangst daarvan in staat stelt, is hem van dienst, verricht nuttigen arbeid en verdient daarvoor op passende wijze beloond te worden.

Wat baat het U, dat er in Zeeland en Groningen koren groeit, indien er geen landbouwers zijn, die het verzamelen en dorschen, geen molenaars die het malen, geen schippers of spoorwegondernemers, die het vervoeren,

geen bakkers die het bereiden, geen broodbezorgers, die het rondbrengen? Ook de distributie der goederen is in een ontwikkelde maatschappij als de onze een zeer integreerend deel van den productieven arbeid, indien men „productief" opvat in dien zin, dat daaronder alle arbeid valt, welke een voorwerp, dat Gij noodig hebt, meer onder Uw bereik brengt.

De handeldrijvende middenstand belast zich in hoofdzaak met de distributie der goederen. Hij knoopt connecties aan met fabrikanten en andere producenten, verzamelt de benoodigde waren in pakhuizen en magazijnen, stalt ze uit in winkels, bezorgt ze desgewenscht bij U thuis en laat zich daarvoor betalen door op de prijzen, die hij zelf besteden moet, een zeker percentage te leggen, waaruit hij deels zijn onkosten bestrijdt en deels voor zichzelf winst reserveert.

Aan deze taak is een belangrijk stuk arbeid verbonden, een arbeid, waartoe lang niet ieder bekwaam is. Het beste slaagt hij, die „koopmanseigenschappen" bezit. De meest op den voorgrond tredende eigenschappen van een koopman in den nobelen zin van het woord zijn: eerlijkheid, trouw aan zijn woord, doorzicht, warenkennis, voorzichtigheid gepaard met durf, nauwkeurigheid, aanpassingsvermogen, zuinigheid en vooral ook ijver en energie.

De arbeid van den industriëelen middenstand draagt een ander karakter, al dient men in het oog te houden, dat de kleine industriëel zich dikwijls zelf belast met de distributie der goederen, die hij geproduceerd heeft. In zooverre toont hij een zeer groote overeenkomst met den handeldrijvenden middenstander. Aan de productieve waarde van hetgeen de kleine industriëel verricht, zal uit den aard der zaak niemand twijfelen. Een molenaar, een meubelmaker, een schoenmaker en zooveel anderen als men op wil noemen, verrichten een uit maatschappelijk oogpunt beschouwd zeer nuttigen arbeid, doordat zij de grondstoffen vervormen en meer geschikt voor het gebruik van den consement maken.

* * *

Bij de beantwoording der vraag, of de maatschappelijke functie, welke tot heden toe door den middenstand verricht werd zonder schade door anderen kan worden overgenomen, behoort men niet allereerst een theoretisch-dogmatisch, maar een practisch standpunt in te nemen.

Dat talrijke dogmatici den ondergang van den middenstand voorspellen, baart geen verwondering. Zij achten zijn verdwijning een belang voor de geheele maatschappij, en gaan daarbij voor wat den industriëelen middenstand betreft, uit van de stelling, dat het grootbedrijf goedkooper kan produceeren dan de kleine middenstander, omdat uit den aard der zaak de kostprijs van af te leveren artikelen daalt, naarmate de fabrikant door kapitaalkracht en grooter afzetgebied in staat is grootere hoeveelheden op de markt te brengen. De groot-industriëel kan zich de beste en goedkoopst werkende machines aanschaffen, hij is in staat zijn bedrijf zoo hygiënisch mogelijk in te richten, kan doorgaans hoogere loonen uitkeeren en zal in de meeste gevallen zijn grondstoffen op gunstiger condities kunnen inslaan.

Ook den handeldrijvenden middenstand dragen velen geen goed hart toe. Zij achten hem grootendeels overbodig en daarom parasitair. Als ideaal stellen zij dan, dat de goederen rechtstreeks door de producenten (landbouwers en fabrikanten) geleverd worden aan de consumenten of dat althans door coöperatie — hetzij der producenten, hetzij der consumenten — de tusschenhandel wordt uitgeschakeld. In verband met het parasitair karakter, dat men aan den handeldrijvenden middenstand of ten minste aan een groot deel daarvan toeschrijft, meent men dat in de prijzen, welke doorgaans de consumenten betalen moeten, een deel begrepen is, dat de winst vormt van den handelaar en den winkelier, en dat geheel onevenredig is aan de beteekenis, welke deze personen in het productieproces innemen.

Op het standpunt dergenen, die zoo over den middenstand oordeelen, zou het allerminst te betreuren zijn, dat hij langzamerhand van het tooneel verdween en door groot-kapitaal, coöperatie en zelfs door Staat en Gemeente vervangen werd.

Toch ziet men in de practijk, dat zoowel de industrieële als de handeldrijvende middenstand nog geen neiging toont zich finaal in andere groepen op te lossen. Het leven is niet altijd even logisch als sommige geleerden. En dat komt, omdat die geleerden in hun logica wel eens feiten over het hoofd zien, welke de juistheid hunner praemissen aantasten. Ook zijn zij soms al te licht geneigd om een verschijnsel, dat zich in een bepaalden tak van handel of industrie voordoet, te generaliseeren. Zoo zag men twintig jaar geleden de kleine schoen-industrie in de Langstraat langzaam en zeker verdwijnen en plaats maken voor het grootbedrijf. Doch in de laatste jaren heeft men weer een herleving dier kleine industrie kunnen waarnemen.

De verklaring van de taaiheid van het klein-bedrijf en den kleinhandel, bij onmiskenbare nadeelen die er aan verbonden zijn, zit in een klein voordeel, dat het in elk geval op het grootbedrijf voor heeft. En dat is het element van het persoonlijk belang en de persoonlijke toewijding van den eigenaar, die zelf altijd bij zijn zaken is, ze dag aan dag behartigt en zorgt dat er zoo weinig mogelijk tusschen kade en schip verdwijnt. In de groote bedrijven en warenhuizen, die meestal met aandeelenkapitaal worden gedreven door directeuren, welke, ook al zijn ze persoonlijk bij den bloei geinteresseerd, toch altijd min of meer de positie van ambtenaren innemen, wordt doorgaans het bovenvermelde voordeel gemist en althans niet in gelijke mate aangetroffen. Het is in verband hiermede nog zoo zeker niet, dat het grootbedrijf goedkooper weet te „distribueeren" dan het kleinbedrijf. En daarop komt het toch aan.

Daar komt dan bij voor den handeldrijvenden middenstand de niet weg te cijferen beteekenis van het zelf aanprijzen der goederen, het zich richten naar den smaak van het publiek, het acht geven op gerechtvaardigde en zelfs minder gerechtvaardigde klachten. De bediening in een warenhuis is nu eenmaal anders dan in een winkel of magazijn van meer bescheiden omvang. De smaak van het publiek is een zaak, waarmede de winkelier

meestal beter rekening kan houden dan de directeur van het warenhuis of de bestuurder eener coöperatie. Dit geldt zelfs niet alleen voor goederen van luxe en genot, maar het gaat tot op zekere hoogte ook door voor levensmiddelen.

Met betrekking tot den industriëelen middenstand mag er op gewezen worden, dat de toepassing van de kracht der electriciteit aan het kleinbedrijf zeer ten goede is gekomen, omdat die kracht niet alleen goedkoop is in het gebruik, maar ook niet zoo groot kapitaal voor aanschaffing van machines eischt.

Intusschen staat de zaak voor den industriëelen middenstand eenigszins anders dan voor den handeldrijvenden. De strijd van den eerstgenoemden zal allicht de zwaarste zijn, voor zooverre hij zich niet belast met de fabricage van z.g. „smaakartikelen", waarbij individueele bewerking en verwerking van de stof van groote beteekenis is. Een kleinbedrijf zal ook niet zelden neiging vertoonen òf tot den rang van grootbedrijf op te klimmen, òf te verdwijnen.

Indien de middenstand, en met name de handeldrijvende middenstand, verdween, zou de functie, welke hij tot heden toe verricht heeft, noodwending door anderen moeten verricht worden, en wel door ambtenaren of employés van staatsbedrijven of coöperatieve vereenigingen en naamlooze vennootschappen.

Het zou dan echter zeer de vraag zijn of sommige van de koopmanseigenschappen die wij boven hebben opgesomd, wel zoodanig tot haar recht zouden komen als thans het geval is. Het vrije en particuliere bedrijf bleek doorgaans in dit opzicht op het staats- en coöperatief bedrijf iets vóór te hebben. Deze eigenschappen zijn in hoofdzaak doorzicht in zaken, menschenkennis, warenkennis, aanpassingsvermogen, zuinigheid, ijver en energie en ze hebben een zeer groot economisch effect.

En nu is het zeer zeker niet te ontkennen, dat vele kleine winkeliertjes en kleine baasjes een zeer ongelukkig en min of meer parasitair bestaan hebben, maar zij vormen grensgevallen, die men in een maatschappij als de onze, zoolang er geen betere organisatie van het bedrijfsleven zal zijn tot stand gekomen, steeds zal aantreffen, en zij kunnen dan ook bestreden worden, zonder daarom nog den middenstand als zoodanig aan te vallen. Integendeel, de middenstand heeft van deze grensbewoners meer last dan gemak.

Wij zijn de overtuiging toegedaan, dat onder de bestaande omstandigheden uitschakeling van den middenstand een heel ander gevolg zou hebben dan velen ervan verwachten en dat de consumenten er niet door gebaat, maar zeer zeker geschaad zouden worden. De prijzen der producten zouden niet dalen, maar stijgen, en de bediening van het publiek, ook een zaak van zeer groot belang, zou er buiten kijf onder lijden.

* * *

Het bovenstaande neemt niet weg, dat elke poging om den middenstand kunstmatig in het leven te houden, bij ons op verzet zou stuiten. Indien

waarlijk mocht blijken, dat zijn verdwijnen in het maatschappelijk belang gewenscht ware, dan zouden kunstmatige middelen ook weinig helpen.

Het was en is een zeer groote fout van vele middenstanders uit vroeger en later tijd, dat zij bij de gevaren die zij duchtten louter een beroep deden op het publiek en de Overheid. Zij verkondigden dan de leer, dat elk burger moreel verplicht was bij den middenstand zijn inkoopen te doen en het kleinbedrijf te steunen, en wendden inmiddels allerlei tot mislukkig gedoemde pogingen aan om, ter behartiging hunner belangen, „middenstanders" in de vertegenwoordigende lichamen te brengen. Deze houding leidde uit den aard der zaak tot geen resultaat, omdat het publiek, de ongrijpbare massa, nu eenmaal geen medelijden kent tegenover zwakkelingen en de Overheid niet geroepen is onzeewaardige schepen in de nationale vaart te houden.

Langen tijd heeft de middenstand, die inderdaad van alle kanten bedreigd werd, fouten getoond, die op een debâcle moesten uitloopen.

De grootste fout was wel het op de spits gedreven individualisme, dat de middenstanders kenmerkte. Door de liberale economie en het wegvallen der gildenorganisaties ontving dit individualisme een gunstigen bodem om op te tieren.

De toestand is jaren lang zóó geweest, dat de eene middenstander in den anderen standgenoot, die hetzelfde bedrijf uitoefende of denzelfden handel dreef, zijn natuurlijken vijand zag. En we zouden niet durven beweren, dat er van dezen vroegeren toestand geen sporen meer over zijn. De onderlinge concurrentie nam dikwijls een onedel karakter aan. Kwaadspreken van andermans waren, goederenvervalsching, listig en soms lasterlijk gestelde reclame, wendden velen als middel aan, om gevreesden concurrenten het hoofd te kunnen bieden.

Maar afgescheiden hiervan, bracht het individualisme er de middenstanders toe om van alle organisatie af te zien en zonder eenig overleg met mannen van hetzelfde vak den strijd om het bestaan voort te zetten.

Het natuurlijk gevolg daarvan was, dat de middenstander hoe langer hoe meer eenzelvig en conservatief werd en verzuimde zijn blik te verruimen. De middelen, welke de nieuwe tijd bracht en waarvan anderen wisten te profiteeren, werden door hem niet aangewend en tot betrekkelijk groote zaken toe, was het niet zelden met de ontwikkeling van den patroon en met zijn boekhouding meer dan treurig gesteld. Ook in den tijd van het op de spits gedreven individualisme waren er, gelijk vanzelf spreekt, mannen in den middenstand, die oog hadden voor de nieuwe eischen des tijds, maar de overgroote meerderheid was bekrompen van blik, sloot zich in een zeer enge omgeving op, vergenoegde zich met tegen ieder, die er naar hooren wilde, te klagen over en te protesteeren tegen de opkomende coöperatie en het naar voren dringend grootbedrijf, en liet intusschen na uit de teekenen der tijden de lessen te trekken, die noodzakelijk getrokken moesten worden.

Terwijl de middenstand er de hoogste wijsheid in bleef zien, dat iedere neringdoende en industriëel geheel op zichzelf stond en trachtte zich zoo

goed mogelijk door de wereld te slaan, kwam in het leven der kapitalisten en arbeiders en andere bevolkingsgroepen de sterke drang naar organisatie op.

In breede kringen der maatschappij, niet het minst onder de burgerlijke en militaire ambtenaren en arbeiders, drong de gedachte door, dat zij den winkelier wel konden missen en zelf de winst, die hij op de door hem verkochte artikelen maakte, in den zak konden steken. Deze opvatting vond haar uitwerking in de oprichting van coöperatieve vereenigingen, waarvan tal van winkeliers de dupe werden.

Tegelijkertijd voltrok zich in het grootbedrijf al meer een geweldige evolutie. Door samenbrenging van groote kapitalen werden op groote schaal fabrieken ingericht, met de nieuwste machines voorzien, die de productie in het groot ter hand namen en aan vele kleine industriëelen in ons vrijhandelsland, dat ook door buitenlandsche producten werd overstroomd, een doodelijke concurrentie aandeden. Ten slotte telde men tal van industrieën, die uitsluitend in groote, met veel kapitaal gedreven fabrieken werden uitgeoefend. Deze groote bedrijven hadden niet alleen vóór, dat ze goedkooper konden leveren, maar zij waren doorgaans ook in staat betere loonen en arbeidsvoorwaarden aan hun arbeiders te verzekeren, zoodat ten slotte de man van het kleine bedrijf in een geheel geïsoleerde positie kwam te staan.

Vanzelf voegde zich daar nog het kwaad bij, dat de middenstander, op zijn eentje produceerend en handelend, zonder voldoend kapitaal, afhankelijk werd van zijn leveranciers, die hem, niet zelden onder bedreiging met een bankroet, noodzaakten bij den inkoop van grondstoffen en goederen condities te aanvaarden, die hij als vrij en kapitaalkrachtig man zeker nooit aangenomen zou hebben. En tegelijkertijd bleef onder het consumeerend publiek de fatale gewoonte bestaan, om een goed deel van de inkoopen die het deed, niet aanstonds te betalen, maar op rekening te laten schrijven, zoodat de kleine industriëel en winkelier financiëel van twee kanten tegelijk in de engte werd gedreven.

Toen de middenstander op dit alles slechts reageerde in den vorm van klaagliederen over zijn gedrukten toestand, begon eindelijk ook de publieke opinie, die langen tijd den middenstand gunstig was geweest, zich te wijzigen. Daarop hadden ook de nieuwere of weer opnieuw opgestelde theorieën omtrent het parasitair karakter van den middenstand grooten invloed. Duizenden begonnen hem als overbodig, als een sta-in-den-weg te beschouwen. En statistieken gingen dienst doen om te bewijzen, hoeveel deze onnutte stand in den vorm van winst en vrijwel noodelooze bedrijfsonkosten in de wacht sleepte ten nadeele der consumenten.

Maar eindelijk kwam er dan toch ontwaking. Ten slotte hebben middenstanders met arbeiders en kapitalisten gemeen, dat zij, als het er op aan gaat komen, zich niet weerloos laten wegduwen. Zij kwamen tot zelfonderzoek en begonnen te begrijpen, dat de oorzaak der malaise niet alleen buiten hen, maar ook in eigen boezem moest gezocht worden. Hoe langer hoe meer kwamen er uit den middenstand mannen naar voren, die met

kwalijk te overschatten inspanning het doodend individualisme bestreden, hun standgenooten tot organisatie opriepen en ten slotte slaagden.

En zoo staan we voor het feit, dat thans een groot deel van den middenstand tot organisatie is overgegaan, dat de opvattingen omtrent concurrentie zijn gewijzigd, dat een gevoel van saamhoorigheid het vroegere individualisme verdrongen heeft, dat het gezichtsveld is verbreed en men nu niet langer schroomt middelen aan te wenden, die den rechtgeaarden middenstander van twintig jaren geleden den schrik op het lijf zouden hebben gejaagd.

Niet langer staat de eenling eenzaam op zijn post, maar in vereenigingen en bonden georganiseerd, hebben de middenstanders hun eigen gebreken en tekortkomingen onder het oog gezien, op contrôle en keuring hunner waren aangedrongen, oneerlijke concurrentie bestreden, hun positie tegenover de consumenten steviger gemaakt, financiëele instellingen gesticht, cursussen en scholen opgericht, coöperaties in het leven geroepen, collectieve contracten afgesloten, tentoonstellingen geopend, kortom, er is een levenwekkende actie opgekomen. En na aldus zich te hebben geredresseerd, komt de middenstand ook tot de Overheid met de vraag, of zij bij de oplossing van enkele kwesties, waarbij het particulier initiatief te kort schiet, de behulpzame hand wil bieden.

* * *

Bestaat er aanleiding voor de Overheid om zich het lot van den middenstand aan te trekken?

Wie denkt bij deze vraag niet onwillekeurig aan de woorden, die Dr. A. Kuyper als Minister van Binnenlandsche Zaken bij de opening van het eerste Nationale Congres voor den Handeldrijvenden Middenstand in 1903, gesproken heeft? „Metterdaad", zoo zeide hij, „is de Regeering ten volle bereid om op die punten hulp te verleenen ten aanzien waarvan wettelijke regeling noodig is, en zij is overtuigd, dat de Staten-Generaal gaarne bereid zullen zijn haar daarbij te steunen. Maar de middenstand wake er voor, uitsluitend op de Regeering te steunen. De middenstand leere op eigen woord en eigen kracht vertrouwen; hij toone geloof in eigen toekomst, maar boven dit alles verwachte hij Gods zegen".

Dit woord heeft de middenstand ter harte genomen. Hij staat daar niet langer, innerlijk verdeeld en van onderling wantrouwen vervuld, als een zwakke, uitstervende klasse, maar veeleer als een stand, die in het economisch leven een belangrijke rol speelt en overtuigd is ook in de toekomst met of zonder hulp der Overheid een belangrijke rol te zullen spelen.

Van middelen om hem kunstmatig op de been te houden, moet de middenstand niets meer hebben. Hij heeft begrepen, dat zulke middelen toch geen doel treffen. Maar hij vraagt steun en hulp van de Overheid om des te beter in staat te zijn in het belang des volks zijn gewichtige taak te vervullen.

Tegenover zulk een middenstand kan de Overheid niet onverschillig zijn.

Hij toch is van zeer groote beteekenis voor heel het volksleven en voor de sociale verhoudingen.

Reeds wezen wij er op, dat het de middenstand was, die het eerst de politieke en sociale vrijheden heeft veroverd, die van zoo grooten invloed zijn geweest op de staatkundige en economische ontwikkeling der West-Europeesche landen.

Maar ook heden ten dage speelt de middenstand, afgescheiden van zijn productieve praestaties, een rol, die waardeering verdient. In zijn midden wordt nog altijd aangetroffen een groote mate van vrijheidszin en hij brengt nog voortdurend krachten naar voren, die voor heel het volksleven van niet te onderschatten beteekenis zijn.

Terwijl de hoogere standen veelal afdwaalden van het geloof hunner vaderen, wordt in den middenstand nog altijd een groote kern gevonden van mannen, die voor het religieuse leven der natie een groote steun zijn. In zijn midden worden ook de burgerlijke deugden veelal nog hoog gehouden.

Daarbij komt, dat de schrille tegenstelling van grootkapitalisten en arbeiders verzacht wordt door den overgang, dien de middenstand vormt, welke trouwens voortdurend een zeer groot contingent arbeiderszonen in zich opneemt. Indien men een statistiek te zijner beschikking had, die aangaf hoeveel middenstanders uit de arbeidende klasse spruiten, zou men verbaasd staan over het groote aantal. Dit is te verklaren uit het feit, dat het voor de middenstanders allereerst aankomt op persoonlijke energie en doorzettingsvermogen en dat mannen zonder kapitaal, met die eigenschappen toegerust, zeer vaak in den industriëelen en handeldrijvenden middenstand een plaats kunnen vinden. Wel hangt hiermede het euvel samen, dat niet zelden een arbeider, die „hooger op" wil en „voor zich zelf begint" als middenstander een kwijnend en inderdaad parasitair bestaan leidt. Maar het feit als zoodanig valt toch niet te betwisten.

Indien dan ook een bevolkingsgroep, als de middenstand vormt, zich van haar roeping en taak bewust is en de kracht in zich voelt om aan de velerlei gevaren die haar van alle zijden bedreigen het hoofd te bieden, door zich, althans in deze tijden, een onmiskenbare schakel in het productieproces te toonen, kan de Overheid zich niet onttrekken aan den plicht, om ook harerzijds de behulpzame hand te bieden en binnen de juiste perken aan dien stand den steun te verleenen, welken hij behoeft.

* * *

We hebben hierbij niet uit het oog te verliezen, dat de Overheid door haar wetgeving reeds vele maatregelen nam, welke speciaal aan den middenstand ten goede komen. Terwijl de arbeidende klasse langen tijd verwaarloosd werd, wat hare rechtspositie aangaat, en eerst enkele jaren geleden de bepalingen omtrent het arbeidscontract zijn uitgebreid, bestonden in het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Koophandel reeds van ouds een stel wetsbepalingen, welke inzonderheid voor den handeldrijvenden en industriëelen middenstand van belang waren.

Intusschen dient daaraan aanstond de opmerking te worden toegevoegd, dat de wetgeving, zooals die in de bovenvermelde wetboeken en in dat van Burgerlijke Rechtsvordering gecodificeerd is, verouderd mag heeten. Vooral aan de procedure kleven gebreken, die er den middenstand dikwijls van af doen zien zijn recht te zoeken. Een proces, ook in de eenvoudigste zaken, die door een paar deskundigen in zeer korten tijd en zonder veel omslag en papiervermorsing zouden kunnen worden beslist, duurt soms maanden, in enkele gevallen zelfs jaren, terwijl de kosten dikwijls zeer groot en de afloop niet zelden onzeker is. Wanneer niet veldaan kan worden aan de veelal strenge bepalingen van het bewijsrecht, loopt een koopman kans dat hem een rechtmatige vordering wordt ontzegd.

Wij zouden het denkbeeld aan de hand willen doen, dat de Overheid naast juristen ook aan bekwame kooplieden een plaats geeft onder de rechters, die handelszaken te berechten hebben. Het schijnt ons toe, dat daarvoor zeer wel geschikte mannen te vinden zijn, indien men het oog slaat op die kooplieden, die na eerst gedurende een reeks van jaren met energie in hun zaken te zijn werkzaam geweest, zich wat meer rust gaan gunnen en nu dikwijls in organisaties of op sociaal en politiek gebied een rol spelen.

Behalve de zooeven genoemde wetten, die voor een niet gering deel ten profijte van den middenstand strekken, mag ook gewezen worden op die vele maatregelen betreffende het onderwijs, het verkeerswezen, de posterij, de verlichting enz., die wel aan het geheele volk ten goede komen, maar waarvan toch de middenstand niet zelden het grootste nut trekt.

Maar afgescheiden nu van die velerlei overheidsbemoeiing, die den middenstand reeds sinds jaar en dag ten goede komt, dient gevraagd te worden, of er niet ook speciale maatregelen in het belang van den middenstand van Overheidswege getroffen dienen te worden in verband met de eischen, welke deze tijd stelt.

Hierbij zij op den voorgrond gesteld, dat Overheidsbemoeiing slechts behoort te dragen het karakter van het dienen van het algemeen welzijn, het publiek belang.

Standsbevoorrechting is uit den booze, kweekt verbittering, en is feitelijk revolutionair. De Overheid als dienaresse Gods, heerscht over het gansche volk, en moet altijd weer bij haar wetgeving de belangen van dat volk doen wegen.

Ten aanzien van de nieuw opkomende vormen van productie (waaronder wij ook de distributie begrijpen) heeft de Overheid een strikt neutraal standpunt in te nemen. Als Overheid behoort zij geen voorliefde te hebben, hetzij voor het grootbedrijf, hetzij voor het kleinbedrijf, hetzij voor de coöperatie, hetzij voor den detailhandel van particulieren. Zij mist de kwaliteiten, welke haar in staat stellen te beoordeelen, welke productievorm in de toekomst zal blijken het meest economisch te zijn. Dit oordeel moet aan de vrije maatschappij worden overgelaten, welke wellicht aan al die verschillende vormen waarde zal blijken toe te kennen. Alleen heeft de Overheid te waken, in den fellen strijd, die op maatschappelijk

gebied gevoerd wordt, tegen de excessen, die tot onderdrukking en misbruik van macht leiden.

We hebben trachten aan te toonen, dat het heele volk bij een gezonden middenstand belang heeft. En nu die middenstand zelf de handen uit de mouw steekt en door organisatie en aanwending van de tallooze middelen, die de moderne ontwikkeling biedt, voor zich een plaats handhaaft in het groote productieproces, heeft de Overheid zeer zeker na te gaan of ook zij de behulpzame hand kan bieden om een gezonden groei te bevorderen.

De tijd van de absolute staatsonthouding is voorbij. Wel gaat de maatschappelijke orde logisch vóór de staatsorde, en is de Overheid ingesteld om der zonde wil, zoodat zij ten aanzien van de op maatschappelijk gebied te treffen maatregelen slechts aanvullend heeft op te treden. Zijn de maatschappelijke krachten sterk genoeg om bepaalde maatschappelijke oogmerken en doeleinden te verwezenlijken, dan heeft de Overheid geen andere taak dan het recht te handhaven. Maar schieten zij te kort, dan ligt het op haar weg in het belang des volks hulp te bieden.

Daarbij volge zij het spoor, dat de vrij opgekomen middenstandsorganisatie aanwijst.

Deze organisatie heeft ten doel om de verhoudingen in den middenstand zelf te verbeteren, onedele concurrentie te bestrijden, het middenstandscrediet te versterken, maatregelen van gemeenschappelijk nut te treffen en den stand als zoodanig tot hoogere ontwikkeling te brengen.

De middenstandsorganisatie heeft onmiddellijk begrepen het groote nut van de bestrijding der warenvervalsching. Deze warenvervalsching nam in sommige tijden een zeer grooten omvan aan, en bracht den naam van den middenstand in discrediet. Het is een van de voornaamste eischen, welke aan den kleinen industriëel, den winkelier en koopman mag worden gesteld, dat hij, voor zooverre van hem afhangt, goede waar levert, waarvoor hij instaat.

Het spreekt echter vanzelf, dat zoolang de middenstandsorganisatie niet algemeen is, en er nog zeer velen worden gevonden, die op eigen beenen blijven staan, de stand als zoodanig niet veel meer kan doen dan door bewerking van de publieke opinie het euvel der warenvervalsching tegen te gaan.

De Overheid, die ten deze natuurlijk ook, en zelfs in de eerste plaats, te rekenen heeft met de belangen van den consument, heeft tegen warenvervalsching niet alleen door strafbepalingen, maar ook door het oprichten van keuringsbureaux en proefstations maatregelen getroffen. Vooral de keuringsdienst is er een van hoog gewicht. Deze is thans gedeeltelijk Rijks- en gedeeltelijk Gemeentezaak. Het belang van den middenstand eischt, dat deze dienst over heel het land wordt uitgebreid en dat, in overleg met de organisaties, streng tegen elke vervalsching wordt opgetreden. Hier heeft men met een materie te doen, waarin de Overheid zeer veel kan bereiken, veel meer dan op het gebied van de bestrijding der onedele concurrentie. Het is toe te juichen, dat daartegen nu eindelijk een strafbepaling in ons Wetboek is opgenomen en dat de jurisprudentie van den Hoogen Raad

door zijn arrest van 31 Januari 1919 een betere richting ingeslagen heeft, maar daarmede is men er niet. Wat uitkomst bieden kan is alleen een voortgaande organisatie, waarin de verantwoordelijkheid der individueele leden sterk wordt gevoeld, en wier bestuur met kracht en tact de bijna altijd zeer netelige kwesties der onedele concurrentie behandelt.

Van grooter gewicht nog is het streven van den middenstand om het credietvraagstuk en wat daarmede samenhangt zoo goed mogelijk op te lossen. Geldelijke afhankelijkheid drukt neer. Vele levensvatbare zaken hebben lang gekwijnd, omdat hun eigenaar eenerzijds met groote sommen onder de menschen zat en anderzijds in het krijt stond bij zijn leveranciers. Het dunkt ons een zaak van groot gewicht, dat het geven van lange credieten radicaal wordt afgeschaft en dat geen winkelier op langer termijn dan een maand levert.

Het vraagstuk van het crediet heeft echter — wij zinspeelden daar reeds eerder op — nog een andere zijde. Het is in 't algemeen wenschelijk, dat ook de minder bemiddelde middenstander niet afhankelijk is van zijn leverancier. In de laatste jaren zijn door onderscheidene middenstandsorganisaties tal van voorschotbanken opgericht, die met het geld van den middenstand werken. Dit verschijnsel valt zeer toe te juichen, omdat het gevaar dreigt, bij de concentreering van het bankwezen, dat de middenstand op een andere manier dan vroeger, geheel afhankelijk wordt van de grootkapitalisten. De rol, die de banken spelen in het economisch leven, ook van ons volk, is in de laatste jaren geheel gewijzigd. Zij zijn het feitelijk, die allen handel, en ook hoe langer hoe meer den kleinhandel, financieren. Daarmede verrichten zij ongetwijfeld een nuttigen arbeid en bieden zij aan het economisch verkeer een grooten steun. Maar nu de groote banken langzaam maar zeker tot samensmelting komen, gaan zij op den duur in den staat een macht vormen, die te groot is. Van macht wordt altijd weer misbruik gemaakt. En dit klemt te meer, omdat de groote bank-concentraties niet alleen met nationaal, maar ook met vreemd kapitaal werken.

Het is daartegenover zeer juist gezien van den middenstand, dat hij zich in coöperatieven of vennootschappelijken vorm zelf in staat heeft gesteld een deel van de taak der groote banken over te nemen en het rouleerend kapitaal zooveel mogelijk zelf ter beschikking te houden en zelf te financieren.

Uit den aard der zaak kan de Overheid op dit gebied rechtstreeks niet veel doen. Preventieve maatregelen tegen de gevaren van het groote bankbedrijf, waarop wij zooeven wezen, hebben ook hun bezwaren. Het dunkt ons allermeest gewenscht, dat het volk zelf van het bestaan dier gevaren doordrongen is en zich er zoo veel mogelijk tegen wapent.

Een van de middelen nu is de middenstandscredietbank. En het pleitte voor het inzicht van Minister Talma, dat onder zijn bewind voor de oprichtingskosten dier banken gelden van Regeeringswege werden beschikbaar gesteld, teneinde de stichting ervan aan te moedigen. Veel meer kan o.i. de Overheid op dit gebied vooralsnog niet verrichten. Wel bestaat de mogelijkheid dat in later tijd bepaalde practische maatregelen van de

Overheid tegen de concentratie van het groote bank-kapitaal noodig zijn en dan kan zij zonder twijfel in de vele middenstandsbanken een der middelen vinden om de te nemen maatregelen doeltreffend te maken.

Alleen wijzen we in dit verband op het gevaar, dat ook de middenstandsbanken een conglomeratie kunnen gaan vormen, die niet meer aan het doel beantwoordt, maar den middenstanders evengoed de wet stelt als de groote geassociëerde bankinstellingen. Daartegen kan het coöperatief karakter der banken nog het best weerstand bieden.

De organisaties van den middenstand hebben van stonden aan goed begrepen, dat zij niet alleen een taak te verrichten hadden ten aanzien van het bevorderen eener betere verhouding tusschen de middenstanders zelf, en van een versterking hunner financiëele positie, maar dat de kleinindustriëel en de koopman ook een betere o p l e i d i n g behoorden te hebben dan den meesten ten deel gevallen is. Een van de meest in 't oog springende fouten was steeds het gemis van een flinke boekhouding, van goede vakkennis en van een juist overzicht der kosten. Bij velen werd dit gemis door zekeren aangeboren aanleg om zaken te doen minder sterk gevoeld, maar in tallooze gevallen heeft het zich gevoelig gewroken. Ook kwam men tot het besef, dat het personeel, in dienst der middenstanders, een behoorlijke opleiding behoort te genieten.

In verband daarmede hebben vele organisaties inrichtingen van onderwijs en vakscholen opgericht, die over 't algemeen tot bloei geraakten. Zelfs heeft men cursussen geopend voor volwassenen, teneinde hun alsnog de zoo noodige elementaire kennis betreffende handel en bedrijf bij te brengen.

De Overheid behoort alle ernstige pogingen, welke in deze richting ondernomen worden, krachtig te steunen. Zij kan natuurlijk ook zelve dergelijke cursussen en scholen stichten en in stand houden, en doet dat reeds in vele gevallen. Het is evenwel van groot belang om hier vooral ook aandacht te schenken aan hetgeen opkomt uit het particulier initiatief. Daardoor toch wordt het levend contact met de practijk in hooge mate bevorderd en wordt de belangstelling der middenstanders zelf levendig gehouden. De Overheid behoort in de subsidiëering van zulke instellingen niet karig te zijn en zou goed doen deze materie in een a f z o n d e r l i j k e wet te regelen.

Niet alleen wordt daardoor de middenstand zelf beter gewapend in den strijd, dien hij te voeren heeft om staande te blijven, maar ook uit een oogpunt van algemeen landsbelang verdient de ontwikkeling en goede opleiding van de aanstaande klein-industriëelen en kooplieden aanbeveling. Het moet er bij dit onderwijs niet om te doen zijn geleerdheid bij te brengen, maar de leerlingen door practisch onderricht zóó voor te bereiden voor de taak, die hen in het leven wacht, dat zij die op de meest doelmatige en practische wijze vervullen kunnen.

Naast de practische opleiding bestaat er dan zeer zeker nog ruimte voor hooger handels- en technisch onderwijs, dat aan sommigen gelegenheid biedt zich wetenschappelijk te vormen.

Nu wij een afzonderlijk Departement van Onderwijs rijk zijn, bestaat er

meer kans, dat er een algeheele herziening van de Onderwijswetgeving komt, waarbij aan het hooger en lager technisch onderwijs de plaats wordt aangewezen, welke, ook in het belang van den middenstand, het toekomt.

* * *

Bij de punten, welke wij zooeven hebben behandeld, is het gebleken, dat de organisaties van den middenstand reeds een rol van beteekenis spelen.

Aan die organisatie zelve dient thans in verband met de roeping der Overheid een enkel woord gewijd.

Men kan daarbij onderscheid maken tusschen de stands- en de vakorganisaties. De eerste dragen een generaal karakter en beoogen de belangen van den middenstand in 't algemeen, de laatstgenoemde dragen een speciaal karakter en beoogen de belangen van vakgenooten te bevorderen. De toetreding tot deze organisaties is geheel vrijwillig en het is nog altijd slechts een klein gedeelte van den middenstand, dat er deel in heeft. Naarmate echter het gevoel van saamhoorigheid groeit, en de organisatorische gedachte meer veld wint, zullen ook deze organisaties toenemen in beteekenis en hoe langer hoe meer leden gaan tellen.

Naar onze meening is in de toekomst nog een groote taak voor deze vereenigingen weggelegd. Hoe langer hoe meer toch blijkt het ongewenscht, dat de Overheid geheel zelfstandig allerlei maatregelen treft, welke voor de verschillende maatschappelijke groepen in 't leven worden geroepen. Zeer sterk komt dit uit op het gebied van den Arbeid. Door het inmengen van de politiek in de sociale wetgeving, is deze feitelijk jaren lang in hare ontwikkeling tegengehouden. En men zal er toe moeten komen om niet langer van boven af allerlei regelingen aan het leven op te leggen, maar aan dat leven zelf te vragen regelingen te ontwerpen, die daarna de sanctie der Overheid kunnen verkrijgen.

Daartoe is het noodig, dat aan het georganiseerde leven van de groote groepen der samenleving een publiekrechtelijk karakter worde toegekend en het schijnt ons toe, dat het einddoel behoort te wezen om al wat daarop betrekking heeft op den duur onder te brengen onder een departement voor sociale en economische aangelegenheden. De drie factoren in het productieproces, de arbeid, de middenstand en het kapitaal zijn zoo nauw met elkander verbonden en loopen op de grenzen ook zoodanig ineen, dat heel dat rijk gevariëerde leven uit één gezichtspunt behoort te worden bezien.

De gezonde gedachte moet gepropageerd worden, dat de Overheid, die een politiek karakter draagt, steeds meer tot de maatschappij zelve kome, om van haar het licht te ontvangen, dat zij bij haar bemoeiingen met het bedrijfs- en zakenleven noodig heeft, en voorts, dat zij de bevoegdheid aan de door de belanghebbende groepen zelf aangewezen organen toekent om bindende regelen en voorschriften te ontwerpen en onder haar hoogere sanctie uit te vaardigen.

Zonder twijfel doen zich bij de beantwoording der vraag, hoe het publiekrechtelijk karakter der middenstandsorganisatie erkend en wettelijk geregeld dient te worden, zeer groote moeilijkheden voor.

Het is vóór alle dingen noodig, dat de organisatie zelve zoo uitgebreid mogelijk zij, aangezien het niet zou aangaan een publiekrechtelijk karakter toe te kennen aan een organisatie, die slechts een klein deel der belanghebbenden omvat. Indien echter het aantal georganiseerden steeds grooter wordt en de niet-georganiseerden een uitzondering gaan vormen, breekt voor de Overheid de tijd aan, om haar wetgeving in den bovenaangegeven zin te wijzigen. Daarbij zal het niet anders kunnen, of het verplicht lidmaatschap zal moeten worden ingevoerd. Maar met dit verplicht lidmaatschap hangt de onverbiddelijke eisch samen, dat de organisatie alzoo zij ingericht, dat ieder zonder gewetensbezwaar er deel van kan uitmaken. Dit nu zal nooit te bereiken zijn dan door rekening te houden met het feit, dat Nederland een in ethisch en religieus opzicht zeer gemengde bevolking heeft. In de publiekrechtelijke organisatie moet dan ook plaats zijn voor vertegenwoordiging van de onderscheidene richtingen, die men in het leven ook van den middenstand aantreft.

Dat de Overheid zich ernstig ga zetten om dit vraagstuk in overweging te nemen, is reeds bij de huidige ontwikkeling een eisch, die gesteld mag worden. Er zijn toch reeds bedrijven — we denken aan het drukkersbedrijf — die zoodanig zijn georganiseerd, dat er feitelijk het verplichte lidmaatschap bestaat. Maar dit is er nu zonder wettelijke regeling en brengt dan ook niet geringe gevaren mede. Deze gevaren betreffen de gewetensvrijheid der individuen, de onderlinge verhoudingen, de strafmaatregelen, het collectief contract en de positie der consumenten. De gewetensvrijheid dient van Overheidswege gewaarborgd te worden. En het schijnt ons toe, dat dit juist bij een officiëele wettelijke erkenning en bevoegdverklaring der organisaties, zeer gemakkelijk kan. Bij een goede regeling dezer materie zal het zelden voorkomen, dat iemand om des gewetens wil weigert lid eener organisatie te zijn. Maar doet zich dit geval voor, en kan aan den ernst van den bezwaarde niet getwijfeld worden, dan moet hij, al zullen uit te vaardigen besluiten ook door hem in zijn bedrijf geëerbiedigd behooren te worden, persoonlijk zijn vrijheid om buiten de organisatie te blijven staan, behouden.

Niet minder streng dient gewaakt te worden tegen misbruik van macht, waardoor een minderheid zou worden onderdrukt. Natuurlijk zal het wel altijd zoo blijven, dat besluiten ten slotte door een meerderheid genomen moeten worden en dat de minderheid er zich aan zal hebben te onderwerpen. Dit behoeft allerminst op onderdrukking uit te loopen. Maar het is ook mogelijk, dat de meerderheid misbruik maakt van haar positie. Daarom zal er bij publiekrechtelijk erkende organisaties steeds een r e c h t v a n a p p è l moeten zijn, waarbij zooveel mogelijk publiek de bezwaren dergenen, die zich miskend of achteruitgesteld achten, kunnen worden onderzocht door onpartijdigen. Wij zeggen: zooveel mogelijk publiek, opdat de openbare meening er zich mee kunne bemoeien en de waarborgen voor een goede rechtspraak versterkt worden.

Alleen wanneer de publiekrechtelijk erkende organisatie van arbeiders en middenstanders er is, zal het collectief contract tot volle ontplooiing

kunnen komen. Heden ten dage is de juridische beteekenis van dit contract, dat slechts even terloops in het Burgerlijk Wetboek in één artikel meer aangeduid dan behandeld wordt, nog zeer gering, veel geringer dan zijn economische beteekenis. Het collectief contract kan een middel zijn om tusschen de arbeiders en werkgevers verzoening tot stand te brengen en beider positie te versterken. De berechting van geschillen, die uit zulk een collectief contract voortvloeien, behoort o.i. aan den gewonen burgerlijken rechter, althans in eerste instantie, onttrokken te worden, en moet onder juridische leiding door practische onpartijdige personen geschieden. Men zoekt vaak de onpartijdigheid in de samenstelling eener arbitrale commissie, die dan voor de helft uit arbeiders en voor de andere helft uit patroons moet bestaan. Onze ervaring van zulk een rechtspraak is niet onverdeeld gunstig. Alleen waarlijk onpartijdige menschen kunnen recht spreken en op den duur het vertrouwen van alle partijen winnen.

Bij de voortgaande ontwikkeling van het collectief contract en de straks publiekrechtelijk erkende organisatie van middenstand en arbeiders loopt natuurlijk de consument het gevaar het kind van de rekening te worden. Indien zij, die onmisbaar zijn in het groote productieproces de handen ineenslaan en maatregelen kunnen treffen, die een algemeen bindend karakter dragen, zal dit zonder twijfel ook van invloed zijn op de prijsbepaling. Nu staat het vast, dat de consument een prijs behoort te betalen, waardoor de arbeider, de kapitalist en de middenstander inderdaad krijgen wat hun toekomt. De kostprijs der goederen moet op peil zijn. Maar hij kan ook te hoog boven peil worden opgevoerd. En daarom ligt ook hier een roeping voor de Overheid. Zij behoort het publiek te beschermen tegen de overmacht der organisaties.

Daarom zal op den duur de Overheid er toe moeten overgaan om een lichaam te creëeren, dat ten deze zeggenschap heeft. Daarvoor is thans de tijd nog niet rijp. Maar het schijnt ons toe, dat die tijd komt. Het zal zeker ook hier bovenal aankomen op het gevoel van verantwoordelijkheid dergenen die leden der organisaties zijn. Maar toch zal er wel altijd zekere neiging gevonden worden om misbruik te maken van de machtspositie waartoe een goed georgansieerde, vrijwel onmisbare klasse der samenleving komt. En dan heeft de Overheid op haar hoede te zijn.

Het is dan ook wel zeker, dat de ontwikkeling bij den voltooiden uitbouw van het collectief contract en bij de wettelijk erkende positie der organisaties om binnen haar sfeer bindende regelingen te maken, niet zal ophouden. Er zal dan ook een plaats moeten worden toegekend aan de consumenten, opdat die ten slotte niet de lijdende partij worden. En ook deze moeilijkheid zal wel niet anders kunnen ondervangen worden dan door een rechtspraak, die ten slotte in hoogste instantie in handen der Overheid zelve rust.

* * *

Evenwel, zoover zijn wij nog niet, al wijst alles er op, dat het dien kant uit gaat.

Maar wij hebben op het collectief contract en de publiekrechtelijk erkende organisaties, ook van den middenstand, gewezen, omdat naar onze overtuiging in die richting de gewenschte ontwikkeling moet worden gezocht. De werkzaamheid der Overheid moet hierin bestaan, dat zij het leven zelf ruimte biedt, zekerheid verschaft, en binnen bepaalde grenzen verordeningsrecht geeft. Doet zij dit niet, dan gaat het leven in zijn verschillende schakeeringen een rechtstreeksch beroep doen op de Overheid om in te grijpen, dan ontaardt de Staatkunde in een jacht naar materiëele voordeelen en wordt alle gezonde politieke actie gesmoord.

De Overheid heeft tegenover den middenstand een roeping, zeer zeker. Maar de middenstand heeft allereerst tegenover zichzelf een roeping. Feitelijk komt de roeping der Overheid tegenover den middenstand hierop neer, dat zij hem gelegenheid geve, rechtszekerheid schenke, de baan effene om zich naar eigen aard te ontwikkelen.

En dan kan de Overheid financiëel ten aanzien van vak- en handelsonderwijs, en zelfs van tentoonstellingen, plaatsingsbureaux, hulp bieden. Maar haar allervoornaamste hulp dient te bestaan in de e r k e n n i n g van den middenstand als schakel in het economisch leven des volks, en t o e k e n n i n g van het recht aan dien middenstand om langs organisatorischen weg, zonder andere groepen afbreuk of nadeel te doen, al die maatregelen te treffen, die aan zijn bloei en ontwikkeling ten bate van het volksgeheel ten goede kunnen komen.

Het ware in verband hiermede zeker wenschelijk, dat reeds nu aan het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel een afzonderlijke afdeeling voor de middenstandsbelangen werd ingesteld, die eenerzijds verband houdt met de afdeeling Handel en anderzijds met de afdeeling Industrie, terwijl de weg voor de publiekrechtelijk erkende organisatie van den middenstand kon worden gebaand door de instelling van Middenstandskamers, die uit de vrije organisaties opkomen, en aan wie onder meer het maken van verordeningen, voor den middenstand van belang, kon worden opgedragen, voorloopig in den vorm van verplichte adviezen, terwijl aan die Kamers voorlichting zou behooren te worden gevraagd bij alle vraagstukken, die de Overheid te beslissen krijgt, en die met de belangen van den middenstand rechtstreeks in verband staan.

* * *

God schiep het leven van den menschelijken arbeid. Wie dat leven naspeurt, wordt altijd weer getroffen door de eindelooze variatie en de innerlijke eenheid. Het zou een harmonie kunnen vormen, als de zonde niet storend tusschenbeide ware gekomen. Nu is de schoone variatie dikwijls een bron van strijd en lijden. De verschillende krachten, die harmonisch moesten samenstemmen, botsen altijd weer vijandelijk op elkander.

De invloed van hooger, geestelijk beginsel, doet zich gelukkig nog dikwijls in dien strijd bespeuren. Maar het is niet in staat, omdat het door velen òf verworpen, òf niet toegepast wordt, de ontbinding in het maatschappelijk leven tegen te gaan. Daarom treedt de Overheid met haar

wetgeving in. Die wetgeving behoort de teugel te zijn, waaraan de burgers en de groepen van burgers gehoorzamen.

En dan stuurt de Overheid het best, indien de teugel door wie goed wil schier niet gevoeld wordt, en toch het gansche leven zoodanig wordt geleid in het rechte spoor, dat elke volkskring naar eigen aard en aanleg, dat iedere maatschappelijke stand naar het karakter zijner positie in het groote proces van den menschelijken arbeid zich zoo voorspoedig mogelijk kan ontwikkelen.

SAMENVATTING.

I.

Het besef dient niet afgestompt, maar verscherpt te worden, dat de maatschappij en de maatschappelijke kringen hun eigen rechten en vrijheden hebben en dat de Overheid slechts heeft in te grijpen om de booze gevolgen van de ontbindende werking der zonde te weerstaan en de vaak te zwakke krachten, die het goede voor de maatschappij zoeken, te sterken en te helpen.

II.

De middenstand, waaronder wij verstaan winkeliers en kleinere kooplieden en industriëelen, is in West-Europa reeds in de middeleeuwen tot ontwikkeling gekomen en hij heeft zich, in publiekrechtelijk erkende gilden georganiseerd, het eerst in de steden rechten en privileges verworven en den grondslag gelegd voor een politieke en sociale ontwikkeling in de richting der vrijheid.

III.

De arbeid, dien de middenstand in het maatschappelijk leven verricht, draagt een productief karakter.

IV.

Niet zonder schade voor het geheele volksleven zou de maatschappelijke functie, welke tot heden toe de middenstand verricht, door anderen kunnen worden overgenomen.

V.

Elke poging om den middenstand k u n s t m a t i g in het leven te houden, behoort op verzet te stuiten. Indien mocht blijken, dat zijn verdwijnen in het maatschappelijk belang gewenscht ware, zouden pogingen om hem kunstmatig overeind te houden, ook weinig baten.

VI.

Langen tijd is het op de spits gedreven individualisme de grootste fout der middenstanders geweest. Gevolg daarvan was achterlijkheid, onedele concurrentie, een vernederend beroep op publiek en Overheid, gemis aan eenigszins beduidende organisatie.

VII.

Door gebrek aan organisatie werden vele middenstanders financiëel afhankelijk van hun leveranciers en van hun cliëntèle, en door gemis van krachtig optreden werd de publieke opinie ongunstig gestemd.

VIII.

Eindelijk kwam de middenstand tot organisatie en zelfonderzoek, onder leiding van mannen, wier inspanning om het taaie individualisme te bestrijden, niet hoog genoeg kan worden gewaardeerd.

IX.

Thans komt ook de middenstand tot de Overheid met de vraag, of zij, bij de oplossing van enkele kwesties, waarbij het particulier initiatief te kort schiet, de behulpzame hand wil bieden. Hij doet dit niet langer als een zwakke, uitstervende klasse, maar als een stand, die in het economisch leven een belangrijke rol speelt en overtuigd is ook in de toekomst met of zonder hulp der Overheid een belangrijke rol te zullen spelen.

X.

Onder deze omstandigheden mag de Overheid zich niet onverschillig toonen. Immers, afgescheiden van zijn productieve praestaties, speelt de middenstand een rol, die waardeering verdient, en van beteekenis is ook voor het religieuse en ethische leven onzes volks. Hij verzacht ook de schrille tegenstelling van groot-kapitalisten en arbeiders en neemt voortdurend vele arbeiders en arbeiderskinderen in zich op.

XI.

In de bestaande wetgeving (men denke aan het Burgerlijk Wetboek, het Wetboek van Koophandel, het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering) zijn reeds van ouds vele regelingen getroffen, die in het bijzonder aan den middenstand ten goede komen. Deze wetgeving is echter niet meer op de hoogte van haar tijd. Het schijnt o.m. gewenscht, dat de Overheid, naast juristen, ook aan bekwame kooplieden een plaats geeft onder de rechters die handelszaken te berechten hebben.

XII.

Met betrekking tot speciale maatregelen, die de Overheid met het oog op den middenstand behoort te treffen, moet deze zich laten leiden door het motief: bevordering van het algemeen welzijn, het publiek belang.

Standsbevoorrechting is uit den booze, kweekt verbittering en is feitelijk revolutionair.

XIII.

Ten aanzien van de nieuw opkomende vormen van productie (waaronder ook de distributie worde begrepen) heeft de Overheid een strikt neutraal standpunt in te nemen. Zij toone geen voorliefde, hetzij voor het grootbedrijf, hetzij voor het kleinbedrijf, hetzij voor de coöperatie, hetzij voor den detailhandel. Daarin oordeele de vrije maatschappij. De Overheid wake tegen excessen, die tot onderdrukking en misbruik van macht leiden.

XIV.

De maatschappelijke orde gaat vóór de staatsorde. Zijn de maatschappelijke krachten sterk genoeg om bepaalde maatschappelijke oogmerken te verwezenlijken, dan heeft de Overheid geen andere taak dan het recht te handhaven. Schieten deze krachten te kort, dan ligt het op haar weg in het belang des volks hulp te bieden. Zij volge daarbij op dit gebied het spoor, dat de middenstandsorganisatie aanwijst.

XV.

De Overheid bestrijde krachtig de warenvervalsching door strafbepalingen, oprichting van proefstations en keuringsdiensten, en breide deze diensten over 't geheele land uit.

Op dit gebied kan de Overheid meer bereiken, dan op dat der bestrijding van onedele concurrentie. Hoewel de daartegen ingevoerde strafbepaling valt toe te juichen en de op 31 Jan. 1919 gewijzigde jurisprudentie van den Hoogen Raad hoopvol stemt, kan toch alleen een voortgaande organisatie der middenstanders zelf op den duur uitkomst bieden.

XVI.

De Overheid heeft een roeping ten aanzien van het crediet-vraagstuk. Veel kan zij voorloopig op dit gebied nog niet doen. Maar mede in verband met de concentreering van het groot-kapitalistisch bankwezen, kan zij, door beschikbaarstelling van gelden voor oprichtingskosten, de oprichting van coöperatieve- of vennootschappelijke middenstandscredietbanken bevorderen.

XVII.

Op het gebied van het handels- en vakonderwijs steune de Overheid zooveel mogelijk het particulier initiatief der middenstandsorganisaties. Zij kan ook zelve scholen en cursussen oprichten, maar door steun aan het particulier initiatief wordt het contact van het onderwijs met de practijk behouden en blijft de belangstelling der middenstanders zelf levendig.

Liefst regele zij deze materie zoo spoedig mogelijk bij afzonderlijke wet.

XVIII.

Het blijkt hoe langer hoe meer ongewenscht dat de Overheid g e h e e l

zelfstandig voor verschillende maatschappelijke groepen allerlei diepingrijpende maatregelen treft.

Daarom behoort aan het georganiseerde leven van de groote groepen der samenleving een publiekrechtelijk karakter te worden toegekend. Het einddoel moet wezen dit alles onder te brengen onder een Departement voor sociale en economische aangelegenheden, waar de beteekenis en behoeften van de drie hoofdfactoren in het productieproces, den arbeid, den middenstand en het kapitaal uit één gezichtspunt worden bezien.

XIX.

Op den duur zal het verplichte lidmaatschap moeten worden ingevoerd, maar zóó, dat gewetensbezwaren worden ontzien en onderdrukking van minderheden worde voorkomen. Daartoe zal er bij publiekrechtelijk erkende organisatie van den middenstand steeds een recht van appèl moeten zijn, waarbij de bezwaren dergenen, die zich miskend achten, zooveel mogelijk publiekelijk worden onderzocht.

XX.

Voor den middenstand is ook het collectief contract van zeer groot belang, en bij publiekrechtelijk erkende organisatie zal dit belang nog grooter worden. Daarbij behoort, ter berechting van geschillen, de rechtspraak in eersten aanleg aan den gewonen burgerlijken rechter te worden onttrokken en toevertrouwd aan onpartijdige personen onder juridische leiding. Men zoeke de onpartijdigheid niet in de samenstelling, maar in de personen van het college dat recht spreekt.

XXI.

Bij de voortgaande ontwikkeling van het collectief contract dient nauwlettend gewaakt voor de belangen der consumenten, speciaal in verband met de prijsbepaling. De Overheid zal lichamen in 't leven moeten roepen, die ten deze in laatste instantie zeggenschap hebben.

XXII.

Voorloopig stelle de Regeering aan het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel een afzonderlijke afdeeling voor de middenstandsbelangen in, die eenerzijds verband houdt met de afdeeling Handel en anderzijds met de afdeeling Industrie.

XXIII.

De weg tot publiekrechtelijk erkende organisatie van den middenstand kan worden gebaand door de instelling van Middenstandskamers, die uit de vrije organisaties zelve opkomen.

Gedachtenwisseling.

Aangezien Prof. Diepenhorst elders presideert, is in deze vergadering voorzitter Prof. Slotemaker de Bruine, die vraagt of de referent zijn referaat nog nader wil toelichten. Daar dit niet het geval is, kan, nadat de debaters zich hebben opgegeven en de tijd is verdeeld, dadelijk het woord aan de debaters worden verleend.

Eerste spreker is Prof. Mr. A. Anema (Amsterdam) die zich, verheugt, dat er, blijkens de opkomst in deze vergadering, veel belangstelling is voor den middenstand. Dat spreekt van grooten vooruitgang. Spr. meent echter min of meer te moeten waarschuwen. De middenstandsbeweging is uit het buitenland naar ons overgekomen, maar in verschillende landen is de middenmoot, waarom het bij den middenstand gaat, zeer verschillend van aard. In verband daarmede heeft Spr. zich afgevraagd, of we wel moeten spreken van een afzonderlijke middenstandsbeweging. Oude vormen van middenstand verdwijnen, maar nieuwe komen op. Men kan nauwelijks definieeren wat de middenstand is. Er zijn zelfs haast geen boeken meer, zooals vroeger, speciaal over den middenstand. Is het niet beter, zonder een speciale middenstandsbeweging en een speciale middenstandsorganisatie in alle soorten van bedrijven te zorgen voor steun aan de kleine en middelgroote bedrijven, opdat deze niet ondergaan, maar in hun bestaan gesterkt worden?

De heer H. J. de Groot (Den Haag) is erdoor getroffen, dat bij het onderzoek naar den middenstand steeds ervan gewaagd is, dat het onderwijs de ruggegraat van den middenstand is. Hij betreurt het, dat de referent slechts heel terloops van het vakonderwijs gewaagt. In „Patrimonium" heeft Spr. eens tegen tal van debaters het nut van het vakonderwijs moeten verdedigen. Thans is die geringschatting veelszins verdwenen. Eigenaardig is ook, dat de middenstand zelf niet steeds inzag, wat voor een goed vakonderwijs noodig is. Anderen hebben hun hulp erbij moeten verleenen. Naast middenstanders heeft men in de besturen van inrichtingen van vakonderwijs ook noodig mannen, die een breederen kijk op het maatschappelijk leven hebben dan in het algemeen bij middenstanders is te vinden. Voor organisatie en administratie is dat dringend noodig.

De heer J. Kaajan Jr. (Groningen) vraagt, hoe het moet, wanneer de overheid zelf er aan schuld draagt, dat de zeewaardigheid van schepen te niet gaat; moeten die schepen dan ook uit de nationale vaart verdwijnen? Hij juicht het toe, dat de referent de middenstandscredietbanken verdedigd heeft, maar vraagt, of de referent weet, dat er in het geheim een aanslag op haar zelfstandigheid wordt beraamd. Voorts voelt Spr. niet veel voor den tusschenschakel van middenstandskamers tusschen middenstand en regeering; hij voelt meer voor rechtstreeks contact en overleg.

De heer K. Meima (Sneek) zegt er den referent dank voor, dat deze zoo uitstekend heeft weergegeven wat er in den middenstand leeft. Hij wenscht er intusschen de aandacht op te vestigen, dat de middenstanders vier dingen goed beseffen moeten. Zij moeten beter leeren

verstaan, dat zij een levenstaak hebben, hun van God gegeven. Zij moeten voorts beter leeren beseffen, dat zij goed onderlegd moeten zijn op het gebied van hun vak in het algemeen, van warenkennis in het bijzonder en daarnaast ook speciaal van administratie. De middenstanders kennen hun eigen wettelijke verplichtingen ook niet en zouden ook niet weten, hoe ze na te komen. Hiermede houdt verband het credietvraagstuk, dat vaak moeilijkheid oplevert. Spr. zou voor de middenstanders wel een soort examen willen, van overheidswege ingesteld, als waarborg, dat de betrokkenen hun zaken behoorlijk kunnen drijven. Ten slotte spreekt de heer Meima ook over de noodzakelijkheid van organisatie, die niet gemist kan worden in verband met de bemoeiing der overheid, in welker voornemen thans een middenstandsraad een plaats inneemt.

De heer A. H. Niewenhuis (Rotterdam) vraagt ook, of de overheid geen taak heeft ten opzichte van hen, die in nering hun broodwinning gaan zoeken, in dien zin, dat een soort examen wordt ingesteld. Spr. vestigt ook de aandacht op die soort middenstanders, die met hun technische taak vaak staan tusschen werkgevers en werknemers. Hij vraagt of hun opleiding goed is en of niet de overheid zich er mede bemoeien moet, dat het middelbaar technisch onderwijs aan billijke eischen voldoe. Bij welken kring, zoo vraagt Spr. verder, moeten deze technische middenstanders zich aansluiten: bij de arbeiders behooren zij toch niet thuis.

De heer J. Schouten (Rotterdam) wil niet debatteeren, wijl nog te veel voor hem in zake den middenstand in het duister ligt, maar slechts een vraag stellen. De eerste stelling van den referent acht hij voorheen de gangbare opvatting onder ons te hebben weergegeven. Maar tegenwoordig wil men overheidsingrijpen mede om het levenspeil der geheele maatschappij omhoog te brengen. Is deze gedachte, zoo vraagt hij, in strijd met de eerste stelling en onjuist? Indien neen, dan ware het wellicht goed de eerste stelling ten aanzien van deze quaestie eenigszins aan te vullen. Voorts vraagt Spr. of er niet veel te veel kleine winkeliers en industrieelen zijn, die dientengevolge goeddeels improductief zijn. Wordt het productieproces niet te duur, blijft er niet te veel aan maat en strijkstok hangen, zijn die overtollige menschen niet schadelijk? Zijn er geen maatregelen te nemen om den arbeid van den middenstand in dit opzicht productiever te maken. Spr. vraagt in verband met punt 13, of de overheid het recht heeft, bepaalde productievormen voor te trekken, zooals b.v. ten aanzien van het bakkerijbedrijf. Mag de overheid door haar maatregelen een bepaalden bedrijfsvorm in het gedrang brengen of moet zij dan liever van haar maatregelen afzien.

De heer C. Smeenk (Arnhem) wijst ook op het teveel aan middenstanders èn in het buitenland èn bij ons. In Hamburg heeft men ± 4500 sigarenwinkeliers geteld. Dat beteekent oneconomische distributie. De referent behandelt dat punt naar Spr.'s meening niet voldoende. Hij zou wenschen een concentratie van het bedrijf, b.v. ook ten aanzien van de bakkers, die in onze straten des morgens in veel te grooten getale hun brood aan den man brengen. De heer

Smeenk bespreekt verder de quaestie der organisatie, waarvan de referent geen gesloten organisatie schijnt te willen maken. Mag de beslissing over de al of niet toelating tot de organisatie overgelaten worden aan de organisatie zelf?

De heer Dr. H. W. Smit ('s-Gravenland) wenscht te spreken over stelling 18, waarmede hij het geheel eens is. Maar hij vraagt: hoever mogen wij daarin gaan? Het schijnt een teeken des tijds te zijn, dat op terrein van arbeid en middenstand alles zich organiseert. Men kent al een nijverheids-, een arbeiders- en een middenstandsraad. Daarvoor is het publiekrechtelijk karakter noodig. De politieke vertegenwoordiging kan in deze de taak niet vervullen, die vervuld moet worden. Spr. vraagt dan ook, of we niet verder moeten gaan dan het nu reeds bestaande. Is niet noodig een Kamer van Maatschappij, die de drie genoemde lichamen moet omvatten, een Kamer, die op haar terrein de taak van de Tweede Kamer overneemt? De leden dier nieuwe Kamer konden dan naar evenredige vertegenwoordiging gekozen worden uit de huidige en erkende organisaties. Kan ten deze niet door het congres een doel gesteld worden: dat zou een sterke stimulans geven aan onzen arbeid op dit terrein, ook ten bate van den middenstand. Spr. heeft in overleg met den referent deze concept conclusie voorgesteld:

„Het tweede Christelijk-Sociaal Congres, gezien het referaat van Mr. J. A. de Wilde aangaande „Overheid en Middenstand",

„gehoord de bespreking naar aanleiding van dit referaat gevoerd, besluit dat aan het georganiseerde leven van de groote groepen der samenleving een publiekrechtelijk karakter moet worden toegekend,

„spreekt uit, dat het doel dezer publiekrechtelijke ontwikkeling moet zijn een kamer voor sociale en economische aangelegenheden, welke de desbetreffende wetgevende taak van de huidige Tweede Kamer overneemt en wenscht dat de leden dezer Kamer naar het beginsel van evenredige vertegenwoording uit de erkende maatschappelijke organisaties gekozen worden."

De Voorzitter zegt toe, de concept conclusie bij het bestuur in bespreking te zullen brengen.

De heer P. Wielinga (Assen) meent, dat Prof. Anema het verdwijnen van den middenstand min of meer in uitzicht heeft gesteld. Liever dan aan die uitspraak sluit Spr. zich aan bij een ander woord van Prof. Anema, die in het blad „De Christen-Patroon" het goed recht van een Christelijke middenstandsbeweging duidelijk erkende. Naar Spr.'s meening drijft de middenstand vooral hierop, dat hij niet werkt met de dommekracht van het kapitaal, maar alleen komen kan waar hij wil door middel van zijn geestelijke eigenschappen. Daardoor is hij voor de samenleving van zoo groote beteekenis. Intusschen heeft Spr. niet begrepen, waarom de Overheid niet beoordeelen kan, welke bedrijfsvorm de meest economische is. Hij meent, dat de Overheid wel ter dege kan beoordeelen of het gewenscht is, het kleinbedrijf naast het grootbedrijf te handhaven. Ten slotte meent hij er den nadruk op te moeten leggen, dat het voor den Christelijken middenstand nu de tijd is om zijn organisatie

te voltooien, opdat hij gereed zij als de Overheid komt met haar maat regelen, ten aanzien waarvan aan de organisatie een taak toegedacht is.

Nadat 5 minuten gepauzeerd is en gezongen is

GEZANG 2 : 1.

Den hoogen God alleen zij eer!
Elk kniel' voor hem aanbiddend neer!
Elk moet Hem dank bewijzen!
Ja Hem, die ons zoo eindloos goed
Verzorgt, en in gevaar behoedt
Moet al het schepsel prijzen.
Heft aan, heft aan, roemt Zijn gena'!
Hij sloeg ons mededoogend ga',
Hij schonk ons Zijn bescherming.
Zingt dan den hoogen God ter eer!
Aanbidt Hem! buigt u dankend neer!
Loof God! looft Zijn ontferming!

is het woord aan Prof. Anema voor een correctie. Spr. wil den indruk wegnemen als zou hij de middenstandsbeweging willen verzwakken. Neen, hij wil haar juist versterkt zien. Zij heeft een toekomst. Wij moeten haar krachtig en goed maken. Maar als het aankomt op organisatie, kan men wel een tamelijk strenge afscheiding om de arbeiders wereldtrekken, doch is het geheel onmogelijk ten aanzien van den middenstand naar boven een grens te trekken. Daarom heeft spr. het waarschijnlijk beter genoemd, de bedrijven te organiseeren en daarbinnen het kleine en gemiddelde te steunen. Spr. dringt daarom juist aan op een goede organisatie. De Staat kan niets meer doen dan ruim baan maken voor het initiatief en de energie van den middenstand. Maar de middenstand zelf moet zijn bloei scheppen: dan alleen is haar bestaan verzekerd. Daartoe moeten dan echter de middenstanders elkaar niet beschouwen als elkaars vijanden.

Het woord wordt, met toestemming der vergadering, nog even gevoerd door den heer M. A. Hoffmans (Arnhem). Deze, stelling XI besprekende, betreurt het, dat de rechter zelden gebruik maakt van de medewerking van den koopman als curator in faillissementen. Hij vraagt of er geen macht is om de rechtbanken te noodzaken, van haar bevoegdheid gebruik te maken.

Mr. de Wilde, thans het woord verkrijgende, constateert, dat tegen zijn referaat geen bezwaren van principiëelen aard zijn ingebracht. Hij mag dus aannemen, dat we als Christenen ook ten deze in de hoofdzaken met elkaar eens geestes te zijn. Vast staat onder ons dan, dat de middenstand een productief karakter draagt. Daarmede hangt samen, dat de middenstand niet is een uitstervende klasse. In de derde plaats constateert hij, dat zelfs door de juristen geen bezwaar gemaakt is tegen kooplieden in de rechtbanken. Spr. stelt zich dat zoo voor, dat we bij de rechtbanken krijgen handelskamers onder voorzitterschap van juristen, maar voorts met kooplieden, op welker benoeming de middenstandsorganisatie invloed kan uitoefenen. Ten slotte constateert Spr., dat geen bezwaar is gemaakt tegen zijn denkbeelden ter zake van de maatschappelijke orde, die gaat voor de staatsorde; ter zake van de gewenschte publiekrechte-

lijke organisatie; en ter zake van het onpartijdige karakter der rechterlijke colleges, die hebben te beslissen over zaken, voortvloeiende uit het collectief arbeidscontract.

De referent is het eens met Prof. Anema over de moeilijkheid van de begrenzing van den middenstand, maar het begrip van middenstand staat even goed vast als dat van grootindustieel. Aan de praktijk moet het overgelaten worden, de begrenzing te maken en uit te maken of we gaan moeten in de richting van bedrijfsorganisatie. Inzake de bezwaren van den heer De Groot merkt Spr. op, dat hij geen bedenking heeft tegen ingrijpen der Overheid op het gebied van het vakonderwijs. Maar hij wil het vakonderwijs niet los maken van de organisaties. Dat onderwijs moet zich onmiddellijk kunnen aanpassen bij de eischen van de praktijk. Waar in het buitenland de Overheid alleen de zaak behartigt, past zich het vakonderwijs niet voldoende aan het practische leven aan. Intusschen voelt de middenstand zelf. dat hij het alleen niet kan, waarom hij de z.g. intellectueelen erin betrekt. — Wat betreft het brengen van middenstanders in staten en raden, wijst Spr. er op, dat men daarmede een zeer gevaarlijken weg opgaat. Voorts raadt hij tot waakzaamheid tegen de voorgenomen maatregelen, waarvan de heer Kaajan gewaagde, tegenover de middenstands-credietbanken.

Tegenover denzelfden spreker merkt de referent op, dat men de middenstandskamers niet mag afmeten naar de Kamers van Arbeid. welker mislukking van te voren was te voorzien, daar dit instituut geheel verkeerd geregeld werd. — Voor een soort examen voelt de referent veel, mits het geen middel worde in de hand van een groep om anderen te weren. Het examen zou de vele beunhaasjes kunnen doen verdwijnen en daardoor hun onproductief bestaan als zoodanig opheffen. Komende tot den heer Schouten, stelt Spr. zich op het standpunt, dat hetgeen de heer Schouten op het oog had met zijn eerste vraag, wel ter dege valt onder de betrokken stelling zooals zij luidt. In de tweede plaats herhaalt de referent, dat de organisatie van den middenstand zelf moet zorgen, dat er niet te veel middenstanders zijn. En ten slotte merkt Spr. op, dat de Overheid doortasten moet in het algemeen belang, ook dan als een zekere bedrijfsvorm er schade door zou lijden, maar den eenen bedrijfsvorm als zoodanig bevoordeelen en den anderen tegenwerken mag zij niet. Den heer Smeenk voert de referent tegen, dat deze wel wat overdrijft. De conclusie, dat in 4500 sigarenwinkels zooveel parasitisme is, is niet juist, daar het vaak zoo is, dat naast het verkoopen van sigaren binnen- of buitenshuis allerlei productieve arbeid verricht wordt. Ook in het bakkersbedrijf is het niet zoo, dat de broodbezorging grootendeels improductief werkzaam zijn, want de broodbezorging is onmisbaar en in sterke mate productief, vooral omdat elke bakker zijn eigen klanten bedient. Voorts merkt de referent nog op, dat hij voorshands de toetreding tot de organisaties geheel vrij zou willen laten, al ontkent hij niet, dat in de toekomst wellicht enkele voorwaarden van toelating gesteld zullen dienen te worden.

De vergadering wordt te 4 uur 20, na dankgebed door Dr. Smit, van 's Gravenland, gesloten.

II. OVERHEID EN LANDBOUW.

Door Dr. H. J. Lovink.

Toen de Voorzitter van het Tweede Sociaal Congres mij vóór eenigen tijd de vraag stelde, of het mij mogelijk was een referaat samen te stellen over de toekomst van onzen landbouw, heb ik die uitnoodiging gaarne aangenomen, omdat zij mij na jarenlange afwezigheid een welkome gelegenheid zoude bieden, dit vraagstuk onder de zoozeer gewijzigde omstandigheden van nabij te bezien.

Intusschen leidden de omstandigheden er al spoedig toe, dat ik geruimen tijd elders moest vertoeven en het zou mij daarom niet mogelijk geweest zijn binnen den mij toegemeten tijd aan het verzoek van den Voorzitter te voldoen, ware het niet dat de heer J. Smid, Referendaris bij de Directie van den Landbouw, zich bereid verklaarde mij zijn medewerking te verleenen waarvoor ik hem hier gaarne mijn hartelijken dank betuig.

Uit den aard der zaak was het niet mogelijk alles te behandelen, waartoe het onderwerp overigens ruimschoots aanleiding geeft. Uit dien hoofde worden slechts hier en daar eenige grepen gedaan.

Zoo wordt in het eerste gedeelte een zeer beknopt overzicht gegeven van eenige voor het doel belangrijke feiten betreffende de ontwikkeling van het landbouwbedrijf; in het tweede gedeelte wordt het vraagstuk der bedrijfsvrijheid besproken; in het derde vindt men een en ander omtrent de taak, welke in de toekomst den Staat wacht; in het vierde en vijfde gedeelte zijn eenige beschouwingen gewijd aan de te verwachten financiëele uitkomsten van het bedrijf en hun invloed op de richting der productie, terwijl tenslotte eenige conclusies volgen, welke bij de mondelinge bespreking als leiddraad kunnen dienen.

I.

De belangrijkste onderdeelen van den Nederlandschen landbouw zijn akkerbouw en veehouderij. Daarnaast is, vooral in de laatste halve eeuw, de tuinbouw op den voorgrond getreden. De boschbouw is van weinig beteekenis.

Van ouds heeft in ons land de veeteelt eene belangrijke rol gespeeld, als gevolg van de gesteldheid van den bodem. In het laatst der 18e en het begin der 19e eeuw zien wij tengevolge van de veepest en de hooge graanprijzen eene verschuiving van de veehouderij naar den akkerbouw. Zoo werd in dien tijd o.a. Groningen van eene veehoudende eene akkerbouwende provincie.

Omstreeks het midden der 19e eeuw kon Nederland nagenoeg in zijn eigen behoefte aan broodgraan voorzien. In de tweede helft der 19e eeuw werd dit anders.

De bevolking nam toe. In plaats van roggebrood, waarvan wij de grondstof zelf verbouwden, kwam tarwebrood meer op den voorgrond. Tengevolge van de lage graanprijzen in de 80er jaren, ging de graanbouw

achteruit, deels doordien bouwland in grasland werd omgezet, doch bovenal door het meer op den voorgrond treden van de teelt van suikerbieten, aardappelen en verschillende handelsgewassen. Voorts werd de zelf verbouwde rogge voor veevoeder gebruikt, terwijl zich naast den landbouw de tuinbouw sterk ontwikkelde. Een en ander leidde er toe, dat bij het begin van den oorlog wij dezen toestand hadden.

Ons broodgraan moesten wij voor een aanzienlijk deel uit het buitenland krijgen. Een groot deel van onze eigen bodemproductie moest in den vorm van vleesch, boter, kaas, eieren, tuinbouwproducten in het buitenland worden afgezet.

De oorzaken, die tot dezen toestand leidden, waren verschillende:

1o. de eigenaardige gesteldheid van onzen bodem en ons klimaat, waardoor ons land bijzonder geschikt is voor weide- en tuinbouw;

2o. de zich ontwikkelende verbruiksgebieden in de nabijheid van ons land; inzonderheid zijn in deze te noemen Engeland, België en Duitschland met hunne sterk toenemende stedelijke en industrieële bevolking;

3o. het hier te lande steeds gehuldigde vrijhandelsstelsel.

Van dezen toestand had het groote publiek hier te lande, dat ver van den landbouw en alles wat daarmede verband houdt, staat, zich nimmer voldoende rekenschap gegeven. Plotseling werd het in den zomer van 1914 echter wakker geschud toen het vernam, dat wat wij hier aan voedsel noodig hadden, voor een groot deel uit het buitenland moest komen en dat, wat wij hier voortbrachten, slechts voor een deel te gebruiken was en voor een zeer groot deel in het buitenland moest worden afgezet.

In de eerste dagen van den oorlog was zoowel de invoer als de uitvoer onmogelijk. Boter en eieren waren spotgoedkoop, maar graan kwam er niet en de broodvoorziening — dit kon ieder gemakkelijk nacijferen — was slechts voor enkele maanden verzekerd. Bovendien dreef onze veehouderij, speciaal de varkensmesterij, voor een groot deel op den aanvoer van buitenlandsch graan. Wij liepen dus, zoo het scheen, aan alle kanten vast.

Gelukkig viel het nogal mee. Nadat de legers hun vasten loop hadden genomen, kwam er groote vraag naar onze producten uit de oorlogvoerende landen, terwijl de aanvoer van broodgraan en maïs voor veevoeder spoedig kon worden hervat. De hooge prijzen, die onze producten, speciaal voor uitvoer naar Duitschland, konden opbrengen, dreef onze landbouwproductie nog meer in de richting van export. De aanvoer van veevoeder was in de eerste jaren van den oorlog grooter dan ooit te voren.

Hetzelfde geldt van onzen export van varkensvleesch, boter, kaas en eieren. Door den export dienstbaar te maken aan de binnenlandsche voorziening tegen lage prijzen, kwam hij ook den consument ten goede.

Dit alles veranderde echter, toen de Geassociëerden een stelsel van rantsoeneering op ons land gingen toepassen en nog meer, toen Amerika aan den oorlog deelnam, waardoor onze aanvoer van broodgraan, vee-

voeder en ook van sommige kunstmeststoffen zoo goed als stop werd gezet.

Alle tarwe en rogge, die wij verbouwden, moest toen worden gebruikt voor de broodvoorziening. Vermengd met aardappelmeel, erwtenmeel, ja zelfs lijnkoek, was er nog nauwelijks genoeg om de helft van het normale rantsoen te verstrekken. Terwijl vroeger groote hoeveelheden voedergraan en koeken etc. uit het buitenland werden aangevoerd, moest nu zelfs het zelf verbouwde graan aan het vee worden onthouden.

Onze varkens- en pluimveestapel ging in korten tijd sterk achteruit. Met den rundveestapel was dit wel niet in die mate het geval, maar in den winter kon nauwelijks onderhoudsvoer worden verstrekt, zoodat, terwijl wij vroeger groote hoeveelheden dierlijke producten uitvoerden, er thans op verre na niet genoeg was om ook maar een zeer matig melk-, boter-, kaas- en vleeschrantsoen te verstrekken.

Ons geheele landbouwsysteem moest plotseling worden omgezet, wat nog te moeilijker was, wijl ook de aanvoer van meststoffen werd gestaakt of althans sterk verminderde. Vooral op de lichtere gronden werd het bemestingsvraagstuk zeer nijpend en wat het einde had moeten zijn, indien de oorlog nog langer had geduurd, is niet moeilijk te raden: uitputting van den bodem en als gevolg daarvan halve oogsten met steeds toenemend voedsel-tekort.

Gelukkig mag men hopen, dat het ergste thans is geleden. Langzamerhand treedt beterschap in, al zal het nog lang kunnen duren voor alles weer ten naasten bij zijn ouden gang gaat.

II.

De vraag doet zich nu op: waar gaat het met onzen landbouw in de toekomst heen?

Het antwoord, dat op deze vraag moet worden gegeven, staat in nauw verband met de houding, welke de Overheid voortaan ten aanzien van den landbouw zal aannemen. Men kan zich daarbij op tweeërlei standpunt stellen, n.l.:

1e. dat de landbouw zijne bedrijfsvrijheid niet weer terug krijgt, en

2e. dat dit wel plaats heeft.

Er zijn er, die wenschen dat aan de Overheid, nog meer dan in de oorlogsjaren het geval was, de directe leiding van de productie en van de distributie in handen wordt gegeven. Ten einde een inzicht te krijgen in de wijze, waarop men zich de werkzaamheid van de Overheid in deze voorstelt, moge o.m. worden verwezen naar het praeadvies, door den heer Wibaut voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en Statistiek samengesteld en naar eene door hem in October 1918 gehouden voordracht ter vergadering van het Democratisch Genootschap te Amsterdam.

Als beginsel staat daarbij voorop, dat onze landbouw in de eerste plaats moet worden dienstbaar gemaakt aan de voedselvoorziening van eigen land. De heer Wibaut maakt er den landbouw als het ware een verwijt van,

dat hij zich in de laatste jaren zoo sterk op productie voor export had toegelegd.

Het is wel merkwaardig van deze zijde die opmerking te hooren. Deze ontwikkeling toch is een natuurlijk gevolg van het ook door den heer Wibaut en zijne medestanders steeds verdedigde vrijhandelssysteem. Wil men echter in de toekomst onzen landbouw dienstbaar maken aan de voorziening der binnenlandsche behoefte, zoo behoeft de landbouw daar geen principiëel bezwaar tegen te hebben. Zijne positie wordt daardoor eerder beter dan slechter. Aan de in de laatste jaren gevoerde exportpolitiek toch kleefde dit groote bezwaar, dat de toestand zeer onzeker was. Telkens dreigde het zwaard van Damocles in den vorm van invoer-bemoeilijking door verhooging van invoerrechten of anderszins.

Meer dan tegen het beginsel op zichzelf moet echter bezwaar worden gemaakt tegen de wijze, waarop men het bovengenoemde doel wenscht te bereiken. De Overheid zal uitmaken of de grond voor levensmiddelenproductie geschikt is en wat daarop zal worden geteeld. De Overheid zal met de distributie der levensmiddelen worden belast en de producent zal aan haar de producten moeten leveren op de wijze en tegen de prijzen, die zij bepaalt. Kortom, men zou krijgen eene uitbreiding van het systeem, waarvan wij in de oorlogsjaren alle gebreken hebben leeren kennen.

Het ligt niet in de bedoeling dit systeem hier uitvoerig te bespreken. Alleen zij op enkele punten, zoowel wat betreft de productie, de distributie als de kosten, gewezen.

Het lijkt in theorie misschien heel rationeel, dat de Overheid, voorgelicht door der zake kundige personen, door cultuurvoorschriften den landbouwers voorschrijft, welken grond zij moeten bebouwen, wat zij daarop moeten telen en hoe zij zulks moeten doen.

Twee zaken worden daarbij echter vergeten. In de eerste plaats, dat de omstandigheden, waaronder geproduceerd moet worden, eene oneindige verscheidenheid vertoonen, waarmede de Overheid noch hare adviseurs, hoe talrijk die ook mogen zijn, bezwaarlijk in details bekend kunnen wezen. Het is per slot van rekening alleen de bedrijfsleider, die kan beoordeelen krachtens zijne jarenlange ter plaatse opgedane ervaring en rekening houdende met de eischen van het geheele bedrijf op welke wijze een bepaald stuk land moet worden behandeld en wat er op moet worden geteeld. De moeilijkheden, welke zich voordoen bij de uitvoering van de betrekkelijk eenvoudige Scheurwet geven reeds eenig denkbeeld van de bezwaren, welke het gevolg zouden zijn van een systeem, dat de directe leiding der productie stelt in handen van de Overheid.

En in de tweede plaats rijst de vraag of een toestand op den duur houdbaar is, waarbij de Overheid het bedrijf regelt, terwijl de gevolgen van de bij die regeling begane fouten komen voor den landbouwer.

Wat de distributie aangaat, stelt men zich op het standpunt, alsof het mogelijk zou zijn, al het geproduceerde op eene centrale opslagplaats bijeen

te brengen en van daar uit weer de geheele bevolking te voorzien. In theorie lijkt ook dit zeer rationeel en het zou dit ook zijn, indien wij te doen hadden met eene weinig samengestelde, op eene b e p e r k t e oppervlakte gevestigde, maatschappij en de opbrengst der productie op een gegeven oogenblik uit het productieproces te voorschijn kwam. Voor een groot deel is die productie echter eene het geheele jaar door nu eens sterker dan weer langzamer vloeiende bron, waaruit een gedeelte der bevolking zich bovendien onmiddellijk zelf voorziet. Het gevolg daarvan is — dit hebben de oorlogsjaren wel zeer duidelijk geleerd —, dat het vrijwel ondoenlijk is met voldoende juistheid de hoeveelheid producten te bepalen, die in eene bepaalde periode beschikbaar komen en het aantal personen, dat daarvan moet worden voorzien.

Het vrije verkeer heeft een aanpassingsvermogen aan steeds wisselende vooruitzichten; de overheidsdistributie mist uit den aard der zaak dit aanpassingsvermogen doordien er volgens vaste voorschriften moet worden gehandeld.

Bij de overheidsvoorziening berust de verantwoordelijkheid voor den goeden gang van zaken bij betrekkelijk zeer weinigen. Deze personen kunnen zeer bekwaam, zeer ijverig en zeer nauwgezet zijn; zij kunnen niettemin maar zeer weinig zelf doen en zelf zien.

Bij de vrijheid van het bedrijf is de verantwoordelijkheid over duizenden producenten en handelaars verdeeld. Fouten, door hen begaan, strekken tot hun eigen schade, buitengewone zorg en toewijding tot hun eigen voordeel.

Hier ligt het groote geheim, waardoor aan het vrije bedrijf gelukt, wat het overheidsbedrijf niet kan. Hier ligt ook de oorzaak, waardoor veel, wat de Overheid doet, zoo duur wordt.

Men make zich daarom geen al te groote illusies omtrent de goedkoopte der producten onder het systeem der directe overheidsleiding. Tot voor den oorlog produceerde onze landbouw goedkoop. De arbeidsloonen waren laag en de ondernemerswinst was betrekkelijk gering.

Gaat men op den voet, zooals wij nu twee jaren hebben bijgewoond, de productiekosten vaststellen, dan zal men op een behoorlijk loon en eene redelijke ondernemerswinst moeten rekenen, zoowel bij de productie als bij de distributie.

Bij de vrijheid van bedrijf stelt ieder zich tevreden met wat de markt hem toekent. Bij het systeem der overheidsdistributie heeft de vaststelling van prijzen, loonen en winsten plaats door onderhandeling. Ieder maakt daarbij zijne rekening op. De producent eene rekening der productiekosten, de arbeider van de kosten van zijne huishouding, de handelaar van de kosten en het risico van zijn bedrijf enz. Nu ligt het in den aard der zaak, dat ieder zooveel mogelijk naar zich toe tracht te halen en hij moet het al heel bont maken, als het onredelijke van zijne eischen kan worden aangetoond. Maar zelfs als bij belanghebbenden dit streven niet voorzit en zij geheel te goeder trouw zijn, komt men toch tot te hooge cijfers.

De oorzaak ligt hierin, dat rekening wordt gehouden met wat men zou

moeten verdienen om behoorlijk te kunnen bestaan naar de begrippen, welke men daaromtrent heeft. Dit bedrag nu ligt in het algemeen ver boven hetgeen op de vrije markt wordt verkregen, enkele gelukkigen uitgezonderd. Het gevolg van een en ander zijn veel te hooge prijzen.

Gedurende de oorlogsjaren hebben de consumenten en de schatkist gezamenlijk de lasten daarvan gedragen. Bij voortzetting en uitbreiding van het garantie- en distributiesysteem zou de schatkist onmogelijk kunnen doorgaan op den in de laatste jaren gevolgden weg. De lasten zouden dus uitsluitend komen voor rekening van de verbruikers. Ook op grond van het bovenstaande moet het dan ook wenschelijk worden geacht, de bedrijfsvrijheid, zoodra zulks mogelijk is, te herstellen.

Dat daartoe niet dadelijk na het sluiten van den vrede kan worden overgegaan en dat men daarbij zeer voorzichtig moet te werk gaan, ligt echter voor de hand. De oorzaken, die het ingrijpen der Regeering noodig maakten, zullen nog korteren of langeren tijd blijven bestaan. Bovendien is onze Regeering niet vrij, maar zal zij rekening moeten houden met de door de Geassociëerden gevolgde politiek.

Deze politiek komt hierop neer, dat met het oog op den beperkten voorraad grondstoffen voor industrie en landbouw alsmede van levensmiddelen, speciaal granen, en ten einde zooveel mogelijk gebrek te voorkmen, een stelsel van wereldrantsoeneering is ingevoerd, ja voor enkele producten zelfs in- en verkooporganen in het leven zijn geroepen.

Zooals bekend is, heeft Nederland met de Geassociëerden eene overeenkomst gesloten, waardoor het zich in de naaste toekomst eene zekere hoeveelheid grondstoffen en levensmiddelen heeft verzekerd. Deze hoeveelheid is, althans voor zoover thans kan geoordeeld worden, echter niet zoo groot, dat aan de geheele behoefte kan worden voldaan. Rantsoeneering van den binnenlandschen verbruiker en beperking van den export blijft dus noodig. [1])

Wanneer wij onze economische vrijheid geheel terug zullen erlangen, moet de toekomst leeren, terwijl het ook hier niet de plaats is om alle factoren, die hierop invloed kunnen uitoefenen, na te gaan en te bespreken.

Intusschen kan men vrijwel overal waarnemen, ook in de landen, die ons op tijdelijk rantsoen stelden, dat eene sterke strooming bestaat om zoo spoedig mogelijk van alle lastige bemoeiingen der Regeeringen, wanneer deze niet strikt geboden zijn, bevrijd te worden.

III.

Zijn wij eenmaal zoover, dan treedt de vraag op den voorgrond in hoeverre de indirecte overheidsbemoeiing, die ook reeds voor den oorlog bestond, dient te worden gewijzigd en uitgebreid.

In de eerste plaats zal krachtiger moeten worden gewerkt tot verhooging der productie. De wereldoorlog heeft een scherp licht laten vallen op onze

---

[1]) In den laatsten tijd werden de rantsoenen verhoogd en zijn de vooruitzichten dientengevolge weder gunstiger geworden. Ook voor den landbouw.

afhankelijkheid van het buitenland in zake de voedselvoorziening. Door de eigenaardige inrichting van ons landbouwsysteem, waarbij wij niet alles wat hier geproduceerd wordt, binnenslands kunnen gebruiken, is die afhankelijkheid grooter dan strikt noodig is. Toch staat dit systeem voor een aanzienlijk deel in verband met het karakter van onzen bodem en onze ligging, zoodat het niet mogelijk is met den bestaanden toestand geheel te breken. Wel verdient echter de vraag overweging of onze landbouw niet meer voor de binnenlandsche voorziening kan produceeren dan tot dusver geschiedde.

Doch zelfs al was het mogelijk onzen landbouw alleen voor de binnenlandsche markt te doen werken, zoo zou tengevolge van zijne dichte bevolking Nederland toch niet in eigen behoefte aan landbouwvoortbrengselen kunnen voorzien. Verhooging der productie blijft dus van het allergrootste belang. Sedert omstreeks 1890 is door onderwijs en voorlichting in verschillenden vorm krachtig en niet zonder succes in deze richting gewerkt. In de laatste jaren zijn echter speciale aangelegenheden sterk naar voren gekomen, welke in den eerstkomenden tijd de aandacht vragen.

Door de droogmaking der Zuiderzee zal eene provincie aan ons land worden toegevoegd, waardoor niet alleen de totale productie van levensmiddelen aanzienlijk zal worden vergroot, maar ook aan tal van landbouwers en tuinders een bestaan kan worden verzekerd.

Van minstens evenveel belang is de drooglegging van uitgestrekte vruchtbare terreinen in het Oosten en Zuiden des lands. Door een in 1917 door de Directie van den Landbouw uitgegeven rapport zijn de geesten in deze wakker geschud. De tijdsomstandigheden zijn voor de opgewekte beweging gunstig en het is te verwachten, dat aan de onhoudbare toestanden in verschillende streken, binnen niet al te langen tijd een einde komt.

Naast ontwatering is ruilverkaveling een levensbelang voor den vooruitgang van den landbouw in menige thans achterlijke streek.

Dat voorts met de ontginning van woeste gronden dient te worden voortgegaan, waarbij ook op stichting van landbouwbedrijven behoort te worden gelet, behoeft nauwelijks betoog.

Naast bevordering der productie verdient de afzet der producten meer aandacht. Deze afzet heeft plaats naar het buiten- en naar het binnenland. Aan den afzet naar het buitenland is vóór den oorlog meer aandacht geschonken dan aan dien in het binnenland. De behoefte aan Regeeringssteun op het gebied van den export werd sterker gevoeld, doordien de kleine producenten niet in staat zijn het oog te houden op wat er met hunne exportproducten gebeurt. De slechte naam, die verschillende van onze producten op de buitenlandsche markten hadden gekregen tengevolge van de praktijken van gewetenlooze knoeiers, opende in het laatst der vorige eeuw de oogen voor de schade, welke zoodoende werd aangericht. Langzamerhand werden van Regeeringswege verschillende maatregelen genomen of gesteund, die beoogden aan die toestanden een eind te maken en den afzet te bevorderen.

Ofschoon op deze aangelegenheid voortdurend de aandacht moet blijven gevestigd, kan toch met voldoening op hetgeen is bereikt worden teruggezien.

Ontkend kan echter niet worden, dat de binnenlandsche distributie al te zeer uit het oog is verloren. De ervaring, in de oorlogsjaren opgedaan, heeft voldoende geleerd, dat ook op dit gebied groote misstanden bestonden, waardoor de prijs der voortbrengselen dikwijls buitensporig werd verhoogd en de kwaliteit zeer te wenschen overliet. Al is in het bovenstaande de wenschelijkheid bepleit om de directe overheidsbemoeiing in zake de distributie bij het weer intreden van normale toestanden te doen ophouden, daarmede is allerminst gezegd, dat de Overheid tot het „laissez faire" van vóór den oorlog moet terugkeeren.

Door verbreiding van meer kennis, door vergemakkelijking van het transport, door toezicht op knoeierijen en door tal van maatregelen meer, dient in samenwerking met belanghebbenden langs indirecten weg aan den afzet in het binnenland meer leiding te worden gegeven, waarbij de gedurende de oorlogsjaren opgedane ervaring ongetwijfeld groote diensten kan bewijzen. En waar hier van de Regeering wordt gesproken, wordt niet alleen bedoeld de Rijksregeering, maar is vooral ook het oog gevestigd op de besturen onzer groote gemeenten.

In de derde plaats vragen verschillende maatregelen ter verbetering van de toestanden der arbeidende bevolking te platten lande de aandacht. Het is niet te ontkennen, dat de drang naar sociale hervorming van de industrie en de steden is uitgegaan. Dit heeft tengevolge gehad, dat bij die hervormingen ook steeds de toestanden, zooals die in de steden en de industrieële centra waren, tot grondslag hebben gediend. Als men nagaat, welk groot verschil er bestaat tusschen het industrieële- en het landbouwproductieproces en men bedenkt, dat dit verschil grooten invloed heeft op de arbeidsverhoudingen, is het begrijpelijk, dat men huiverig is geweest de ten aanzien der industrieële bevolking genomen maatregelen zonder meer op den landbouw toe te passen. Daardoor is echter een achterstand ontstaan, die niet alleen nadeelig was voor de arbeidende bevolking te platten lande, maar ook de landbouwproductie ongetwijfeld heeft geschaad door het wegtrekken der betere elementen naar de industrie en de steden.

Eene krachtige actie ter verbetering van sociale toestanden te platten lande zal daarom noodzakelijk zijn.

Met name mogen hier worden genoemd de uitvoering van de wet tot verstrekking van grond aan landarbeiders, verbetering van woningtoestanden, arbeidswetgeving, zorg voor ouden van dagen, zieken en invaliden, werkloozen enz.

Maar bij al die maatregelen komt het er vooral op aan, dat de getroffen regelingen en hare uitvoering voldoende rekening houden met en zich aansluiten bij de landbouwtoestanden. Ten einde dit te bereiken is het zeer gewenscht, dat door onze sociaal-economen meer studie wordt gemaakt van den landbouw en omgekeerd, dat men in landbouwkringen meer aandacht schenkt aan sociale vraagstukken.

IV.

Thans zal worden stilgestaan bij de vraag, welke de vooruitzichten zijn van de financiëele uitkomsten van het bedrijf. [1]) Het ligt in den aard der zaak, dat deze uitkomsten in de eerste plaats van beteekenis zijn voor de landbouwers, maar indirect toch ook voor de arbeiders en voor het geheele economische leven. Men heeft dit niet zoo op te vatten, dat, als de boer geld heeft, iedereen het heeft. De tegenwoordige omstandigheden leeren wel, dat zulks niet juist is. Deze omstandigheden zijn trouwens zeer abnormaal. In elk geval is dit echter wel waar, dat, indien in een land als het onze het den landbouwers slecht gaat, dit een zeer ongunstigen invloed heeft op de algemeene welvaart. De financiëele uitkomsten van het bedrijf toch oefenen grooten invloed uit op de productie zelf, zoowel wat betreft de energie, waarmede wordt geproduceerd als de richting, welke aan de productie wordt gegeven.

De financiëele uitkomsten van het bedrijf nu worden bepaald door de ontvangsten en door de uitgaven. De ontvangsten staan wederom onder den invloed van de opbrengsten, die worden verkregen en van de prijzen, welke daarvoor worden gemaakt.

Onder de uitgaven spelen een voorname rol: landprijzen, grondstoffen, loonen en belastingen.

Van de meeste van die verschillende factoren is met zekerheid weinig te zeggen. Het meest karakteristieke van onzen tijd met betrekking tot het economische leven der toekomst is ongetwijfeld „onzekerheid".

Die onzekerheid maant tot voorzichtigheid wat betreft het aangaan van verplichtingen voor de toekomst. Het maant ook tot voorzichtigheid bij het doen van voorspellingen. De volgende beschouwingen hebben dan ook minder ten doel bepaalde voorspellingen te doen, dan wel den weg te wijzen om bij de steeds wisselende toestanden het standpunt te bepalen, vanuit hetwelk deze kunnen worden bezien. Oriënteering, zou men kunnen zeggen, is haar voornaamste doel. In de eerste plaats zal dan worden stilgestaan bij de prijzen.

Wij leven tegenwoordig in een tijdperk van hooge, buitengewoon hooge prijzen.

De publieke opinie staat steeds, dit leert de ervaring, veel meer onder den invloed van wat op het oogenblik is, dan wat op grond van ernstige studie kan worden verwacht. Dit heeft tengevolge, dat men thans vrijwel als vaststaande aanneemt, dat de prijzen langen tijd hoog zullen blijven. Het is zeer goed mogelijk, dat zij, die dit voorspellen, gelijk hebben. Toch mag de opmerking worden gemaakt, dat er in de prijsvorming nog zeer

---

[1]) Volledigheidshalve zij nog opgemerkt, dat een bespreking van de vraag over het al of niet wenschelijke van het invoeren van beschermende rechten achterwege is gebleven. Niet alleen omdat een behandeling van dit onderwerp minder in den gedachtengang van het referaat past, doch bovenal omdat het mij wil voorkomen dat beschouwingen hierover, met het oog op de onderhandelingen in Parijs ontijdig zouden zijn.

veel onverklaard is, voor zoover de waarde van het geld daarbij eene rol speelt. Het ligt echter niet in de bedoeling, hierover verder uit te weiden. Het terrein, dat daarmede zou worden betreden, ligt daarvoor te zeer op het gebied van deskundigen.

Schakelt men den invloed, die gebeurtenissen met betrekking tot het geld op de prijzen der landbouwproducten uitoefenen, uit, dan blijft over die, voortvloeiende uit alles wat verband houdt met productie en verbruik. Daarbij zal dan ook eenigszins uitvoerig worden stilgestaan en wel ten aanzien van granen, veeteeltproducten en tuinbouwvoortbrengselen.

Wat de granen aangaat, zijn voor tal van jaren hooge prijzen voorspeld, o.a. door Mr. Treub.

Deze grondt zijne voorspelling op de hooge vrachten en op toenemende industrialiseering der graan-exporteerende landen. Dit laat zich hooren. Toch moet men in hare algemeenheid met deze voorspelling zeer voorzichtig zijn.

Naar het mij wil voorkomen zijn drie tijdperken te onderscheiden, in elk waarvan zich verschillende invloeden of dezelfde invloeden met zeer verschillende kracht zullen doen gevoelen.

Het eerste tijdperk nu betreft de periode onmiddellijk volgende op het sluiten van den vrede. Eigenlijk kan men zeggen, dat men daar op dit oogenblik reeds in verkeert.

De berichten omtrent den graanoogst en de graanvoorraden in andere werelddeelen, speciaal in Amerika, luiden bepaald gunstig. Gewaarschuwd moet echter worden voor het trekken van optimistische conclusiën daaruit. Tegenover die gunstige overzeesche toestanden staan groot gebrek aan voorraden in Europa en slechte vooruitzichten, wat betreft den oogst voor het volgende jaar, ja vermoedelijk voor een aantal jaren.

De oorlog heeft tengevolge gehad, dat in het grootste deel van Europa door onvoldoende bewerking en bemesting het productievermogen van den grond zeer veel is achteruitgegaan. Dit geldt voor de centrale rijken, voor Frankrijk, voor Italië, voor Rusland, ja ook, al is het in mindere mate, voor de neutrale landen. Zelfs als in Rusland en in de centrale rijken spoedig geregelde toestanden terugkeeren, zal het toch nog wel enkele jaren duren voor de productie weer op het peil van vóór den oorlog is en evenveel kan worden verbruikt als voorheen.

Gedurende den oorlog is het broodrantsoen in verschillende landen ver beneden het gewone verbruik geweest. Zoo spoedig mogelijk zal men dit verbruik trachten te herstellen.

Opgemerkt moet daarbij worden, dat de legers abnormaal veel hebben verbruikt, welk abnormaal verbruik thans grootendeels is vervallen. Zeer belangrijk is voorts het verbruik van graan beperkt, doordien veel minder aan het vee werd vervoederd.

De noodzakelijkheid om minder graan te vervoederen zal nog geruimen tijd blijven bestaan. Het is mogelijk, dat rantsoeneering in deze noodig blijkt. Ook, dat de vermindering van den veestapel en de verminderde

vraag naar dierlijke producten in deze langs natuurlijken weg de noodige beperking tot stand brengen.

Wat de vrachten betreft is het vrij zeker, dat deze in de periode, waarvan hier gesproken wordt, nog hoog zullen blijven. In de eerste plaats tengevolge van het gebrek aan scheepsruimte in verband met de groote vraag en in de tweede plaats door de hoogere arbeidsloonen, die in het scheepvaartbedrijf zullen moeten worden uitgekeerd.

Als eenmaal het geheele economische leven zich weder heeft hersteld, de Europeesche landen hun landbouwproductie weer op den voet van voor den oorlog hebben gebracht, de legers naar hunne haardsteden zijn teruggekeerd en de door den oorlog opgeteerde voorraden, voor zoover zulks met het oog op den wereldvoorraad mogelijk is, zijn aangevuld, dan breekt eene tweede periode aan.

De productie van graan is weder op behoorlijk peil gebracht. Hoe zal het dan echter staan met het verbruik?

Hierbij komt eene belangrijke zaak naar voren, waarop de aandacht moet worden gevestigd.

De oorlog heeft ten gevolge gehad eene geweldige verarming der menschheid speciaal in Europa. Over 't algemeen geeft men zich daarvan nog geen voldoende rekenschap. Men verkeert in den waan, dat dit gebrek en de daaruit voortspruitende duurte in de eerste plaats door loons- en salarisverhooging kan te niet worden gedaan.

Het is te hopen, dat men spoedig van dien ijdelen waan wordt genezen en gaat beseffen, dat meer arbeid en grooter zuinigheid de eenige middelen zijn, waardoor de gevolgen van den oorlog kunnen worden bestreden. Wil men daarbij eene betere verdeeling van den te verrichten arbeid en van de totale verteringen over de verschillende leden der Maatschappij, deze is toe te juichen, mits maar wordt gezorgd, dat in totaal meer wordt geproduceerd en minder wordt verteerd dan vóór den oorlog. In de eerstvolgende jaren toch zal een belangrijk deel van den menschelijken arbeid moeten worden aangewend tot herstel van alles, wat in den oorlog is vernield niet alleen, maar ook van wat door het achterwege blijven van het onderhoud is versleten. Het gevolg daarvan zal zijn, dat zoo zuinig mogelijk moet worden geleefd. Een enkel cijfer moge de noodzakelijkheid daarvan toelichten. In een Duitsch tijdschrift heeft kort geleden eene becijfering gestaan van wat in Duitschland zou moeten worden opgebracht ter betaling van rente en een matige aflossing van de oorlogsleeningen plus het kapitaal, noodig om de bij de wapenstilstandsvoorwaarden door de Geallieerden te eischen schadevergoedingen te betalen. Men kwam daarbij tot een bedrag van 300 Mark per inwoner jaarlijks of 1500 Mark voor een gezin van 5 personen. Nu wordt door Walter Rathenau in zijn bekend boek „Von kommenden Dingen" het gemiddeld inkomen van een gezin in Duitschland vóór den oorlog geraamd op 3000 Mark per jaar. De helft van dat inkomen zou dus moeten worden besteed aan het betalen alleen der genoemde rente. Nu is het waar, dat tengevolge van de daling van de waarde van het geld het gemiddeld inkomen thans vermoedelijk belangrijk

hooger dan 3000 Mark moet worden gesteld. Aan den anderen kant moet echter worden bedacht, dat er ook nog geld moet zijn voor de pensioenen voor gewonden en nagelaten betrekkingen van gesneuvelden, voor de aanvullingen der voorraden en voor de herstellingen aan gebouwen, spoorwegen, machines enz. in eigen land. Wat hier voor Duitschland geldt, geldt ook voor de andere centrale rijken, ook voor Rusland en voor een deel ook nog voor de landen der Entente. Men moet hiervan iets gezien hebben om zich een denkbeeld te kunnen vormen van de ontzettende sommen, die voor het doel noodig zullen zijn.

Men kan er zich dus niet genoeg van doordringen, dat na den vrede groote zuinigheid zal moeten worden betracht. Dit zal vermoedelijk ten gevolge hebben een sterk verminderd gebruik van dierlijke voedingsmiddelen. We zien toch overal, dat menschen met zeer beperkt inkomen zich hoofdzakelijk met plantaardig voedsel tevreden stellen. Zeer terecht. Door het graan niet in den vorm van brood of andere meelspijs te nuttigen, maar het eerst om te zetten in vleesch, melk of eieren, verliest men meer dan de helft der voedingswaarde.

Wanneer nu inderdaad eene groote inkrimping van het verbruik van dierlijke producten voor de deur mocht staan — en ook de achteruitgang van den veestapel in Europa geeft recht tot dit vermoeden — dan zou daardoor zooveel graan vrij komen, dat zelfs bij verminderde productie er graan in overvloed zou zijn, wat natuurlijk niet zou nalaten zijn invloed op de prijzen te doen gevoelen.

Wat de vrachten betreft, is het voorts zeer de vraag of, als eenmaal de oorlog is geliquideerd, er wel zooveel vraag naar scheepsruimte zal bestaan als vóór 1914 en ook of de hooge loonen zullen zijn te handhaven, wanneer er minder vraag is naar arbeiders.

Er zijn schrijvers, die eene geweldige opleving van het economische leven verwachten. Dat die verwachtingen zullen uitkomen is allerminst zeker. De geweldige kapitaalverspilling, welke heeft plaats gehad, alsmede de te verwachten strubbelingen op de arbeidsmarkt, zullen zoo'n remmenden invloed uitoefenen, dat men goed zal doen, zich geen al te groote illusies te maken omtrent de economische opleving na den oorlog. Blijft die uit, dan is het de vraag, of de beschikbare tonnenmaat — we spreken hier niet over de eerstvolgende maanden, maar over de periode, die daarop volgt — niet ruim voldoende zal blijken te zijn en of de vrachten dan hoog zullen kunnen blijven.

En thans de industrialiseering der graan-exporteerende landen en de invloed daarvan op de graanprijzen. Het betreft hier eene belangrijke quaestie, waaraan helaas niet voldoende wordt gedacht.

Nederland, en hetzelfde geldt van de meeste West-Europeesche landen, steunt, wat zijne levensmiddelenvoorziening betreft, voor een belangrijk deel op den landbouw in opkomende landbouwstaten en in de koloniën. Europa ontvangt van die landen landbouwproducten en grondstoffen en betaalt ze met industrieproducten. Naarmate echter de landen van overzee door toenemende bevolking en meer beschikbaar kapitaal hun zelf

verbouwde levensmiddelen en grondstoffen dienstbaar maken aan de ontwikkeling van een eigen industrie — men lette hierbij ook op de strooming in onze eigen koloniën —, zullen deze minder behoefte hebben aan de industrieproducten uit Europa en ook minder levensmiddelen en grondstoffen beschikbaar hebben voor uitvoer.

Men zal zich op den duur in Europa dus op eigen bodem moeten voeden en zulks zou, voor zoover dit bij de steeds voortgaande toename der bevolking mogelijk is, leiden tot hooge prijzen voor graan en andere levensmiddelen. De vraag is echter, wanneer deze tijd komt en op deze vraag kan worden geantwoord, dat het nog wel jaren kan duren, vóór de nadering zijn invloed krachtig op de prijzen zal doen gevoelen.

Wat de veeteeltproducten betreft, moet worden opgemerkt, dat in de eerstvolgende periode de productie zeer zal zijn beperkt, eensdeels tengevolge van den grooten achteruitgang van den veestapel, anderdeels door gebrek aan krachtvoer.

Het ligt dan ook voor de hand, dat velen hooge prijzen verwachten voor vee zoowel als voor veeteeltproducten. De vraag is echter of men zich in deze geen al te groote illusiën maakt. Zooals in het voorgaande reeds is opgemerkt, is vermindering van het verbruik niet onmogelijk en het is nu de vraag, welke invloed het sterkst is, die van den teruggang van den veestapel en van de productie of die van de vermindering van het verbruik. Het is niet onwaarschijnlijk, dat in den eersten tijd na den vrede de eerste factor de overhand heeft. Naarmate de toestanden meer normaal worden zal echter vermoedelijk de tweede invloed zich het sterkst doen gelden.

Ten aanzien van de tuinbouwproducten dient onderscheid te worden gemaakt tusschen grove groenten en het gewone fruit eenerzijds en weeldeproducten anderzijds en wat de laatste betreft tusschen producten welke over de geheele wereld een markt hebben en die met een beperkt afzetgebied. Voor de grove groenten zal vermoedelijk het verbruik toenemen, of althans niet belangrijk verminderen, daar wij hier te doen hebben met een goedkoop voedingsmiddel. De vooruitzichten van de teelt van goedkoope tuinbouwproducten worden, naar men vrij algemeen aanneemt, dan ook niet zoo zeer bedreigd door de te verwachten vermindering van het verbruik als wel door de groote uitbreiding van deze culturen en het eventueel invoeren of verhoogen van beschermende rechten in de landen van afzet.

Anders dan met grove groenten en goedkoop fruit staat het met de zoete, onder glas geteelde groenten, fijn fruit en de voortbrengselen der boom- en bloemkweekerij.

De wereld is zoodanig verarmd en de drang naar eene billijke inkomstenverdeeling is zoo groot, dat alle weelde zal moeten worden beperkt. Al wordt dit thans nog niet algemeen ingezien, de nood zal langzamerhand dit inzicht wel brengen.

Voor onze intensieve groenten- en fruitteelt, speciaal in Zuid-Holland, ziet het er daarom, naar het mij voorkomt, minder hoopvol uit. Voor de bloembollen- en de boomkweekerij-producten kan het nog wat

meevallen, daar zij een grooter markt hebben, verondersteld altijd, dat die markt voor genoemde producten open blijft.

V.

Onder de uitgaven van het bedrijf valt in de eerste plaats wat moet worden betaald voor het gebruik van den grond, zij het in den vorm van een hypotheekrente, zij het in dien van pacht. Het is een algemeen voorkomend verschijnsel, dat de prijzen van den grond stijgen met de verbetering van de financieële uitkomsten van het bedrijf. Dit heeft ten gevolge, dat hij, die na het tot stand komen dier verbetering land koopt of pacht, er weinig of niet van profiteert. Komt er eene kentering in de financieële resultaten, dan zijn het vooral deze nieuwe koopers of pachters, welke in moeilijkheden komen.

Het schijnt, dat de boerenstand de neiging heeft al te zeer onder den indruk te komen van den tijdelijken toestand. In de oorlogsjaren is dit weer duidelijk aan het licht getreden. Terwijl toch bij eenig nadenken gemakkelijk is te begrijpen, dat de prijzen der producten niet zoo hoog zullen blijven als zij tijdens den oorlog zijn geweest en voorts uit de ontreddering der maatschappij ook voor den landbouwer allerlei gevaren kunnen voortvloeien, zijn voor land prijzen besteed, alsof er nooit weer een andere tijd komt. Voor hen, die het gekochte contant betalen, kan men zich bij dien toestand nog neerleggen. Zij, die met grootendeels geleend geld kochten of op eenigszins langen termijn pachtten, handelden echter zeer onverantwoordelijk.

Onder de bedrijfsuitgaven vallen in de tweede plaats die voor grondstoffen, waaronder meststoffen en voedermiddelen wel de voornaamste plaats bekleeden. Vroeger waren de uitgaven voor den aankoop van deze grondstoffen zeer gering. Men gebruikte geen anderen dan den zelf gewonnen mest en het zelf verbouwde krachtvoeder. Dit is in de laatste 30 jaren totaal veranderd.

De prijzen der meststoffen zijn, voor zoover zij nog verkrijgbaar waren, tijdens den oorlog buitengewoon gestegen. Zullen die prijzen hoog blijven? Ziedaar eene vraag, waarop moeilijk een antwoord is te geven. Eene groote rol in deze spelen ongetwijfeld de vrachten en de loonen. Voor sommige komt daar nog bij het langzamerhand uitgeput raken van den voorraad. Men denke b.v. aan chilisalpeter, al stemt de vooruitgang in zake de bereiding van stikstofmest uit de luchtstikstof in deze hoopvol.

Blijven de mestprijzen hoog, dan zal zelfs bij betrekkelijk hooge productenprijzen voor de mestgierige zand- en veengronden het financieële resultaat van het bedrijf ongunstig kunnen zijn.

In de tweede plaats moeten worden genoemd de voedermiddelen. Door onze veehouders werd, zooals reeds werd opgemerkt, in de laatste jaren vóór den oorlog enorm veel buitenlandsch krachtvoer gebruikt. Dat verbruik bedroeg in 1913 ruim 1,5 millioen tonnen. Vermoedelijk zal, zooals in het voorafgaande is betoogd, de afzet der veehouderijproducten na den

oorlog groote moeilijkheden ondervinden.[1]) Komen daar dan bij betrekkelijk hooge prijzen van het krachtvoer, dan ziet het er voor sommige takken van veehouderij, speciaal de varkensmesterij en de pluimveehouderij, niet te best uit.

Wat de rundveehouderij betreft, kan men, zooals men in de twee laatste jaren reeds heeft moeten doen, weer tot het oude gebruik terugkeeren, om 's winters op stal weinig te melken en te mesten. Men heeft dan weinig krachtvoer noodig. De productie heeft plaats in den weidetijd, terwijl 's winters hoofdzakelijk slechts hooi als onderhoudsvoeder wordt verstrekt.

Met mest en krachtvoer zijn de voornaamste grondstoffen genoemd. Echter niet alle. De oorlog heeft ons helder bewust doen worden, hoe verbazend groot het aantal grondstoffen is en welk een invloed eene aanzienlijke stijging van de prijzen van al die grondstoffen heeft op het totaal der productiekosten. Om nog een punt te noemen, hoe sterk is niet de stijging der polderlasten tengevolge van de rijzing der kolenprijzen voor de stoombemaling geweest?

Ten slotte iets over de arbeidsloonen. Deze zijn in de oorlogsjaren in verband met de prijzen der producten enorm gestegen. Zoolang de prijzen hoog blijven, levert dit weinig bezwaar op. Anders wordt het, wanneer de financiëele resultaten van het bedrijf teruggaan. De loonen zullen dan ook weer moeten dalen. De arbeiders zullen zich daartegen verzetten, waarvan het gevolg zal zijn meer werkloosheid en minder intensieve cultuur. De landbouwers zullen op loon zooveel mogelijk bezuinigen, waardoor die takken van voortbrenging, welke weinig arbeid eischen, op den voorgrond en die, welke veel arbeidskracht vorderen, op den achtergrond zullen geraken.

Nu zal men kunnen beweren, dat de loonen overal zullen stijgen, zoodat de productenprijzen over de geheele wereld wel hoog moeten zijn.

Inderdaad is niet te ontkennen, dat, onder den drang der arbeiders, de Geassocieerden bij hunne maatregelen ook rekening houden met loonstijging, zoowel in den landbouw als bij de vrachtvaart en de prijzen baseeren op die hooge loonen.

Hierbij doen zich twee vragen voor. In de eerste plaats deze, of de arbeiders van die hooge loonen dan wel profiteeren. En eene andere vraag is, of, zoo het vrije ruilverkeer is hersteld, de hooge prijzen zich zullen kunnen handhaven en of het heele stelsel niet zal leiden tot een crisis.

Eindelijk nog een enkel woord over de belastingen. De groote sommen, die zoowel door den Staat als door de gemeenten zijn geleend, zoowel als de verhooging der loonen en salarissen in overheidsdienst, alsmede het voortdurend toenemen van de overheidszorg, doen de belastingen enorm stijgen. Zoolang de productenprijzen hoog blijven, zijn deze te dragen. Anders wordt het echter, wanneer de prijzen dalen. Men zal dan voor groote moeilijkheden komen te staan, die des te grooter worden, naarmate de belastingen minder rekening houden met de draagkracht.

[1]) Ook door concurrentie van andere landen.

SAMENVATTING.

Wanneer wij ten slotte het voorgaande in het kort samenvatten, zoo komen wij tot de volgende conclusiën:

I.

De directe inmenging van de Overheid met het landbouwbedrijf dient met inachtneming van een overgangstijdperk te worden gestaakt.

II.

De indirecte bemoeiing dient te worden uitgebreid, zoowel ter verhooging der productie als ter verbetering van binnenlandschen en buitenlandschen afzet.

III.

Aan sociale maatregelen, rekening houdende met de landbouwtoestanden, moet meer aandacht worden geschonken.

IV.

Omtrent de financiëele resultaten van het bedrijf is met voldoende zekerheid weinig te zeggen. Allerlei onberekenbare factoren zullen daarop hun invloed doen gelden. Het is mogelijk, dat er nog een aantal voor den landbouwer gunstige jaren komen. Het tegengestelde is echter eveneens mogelijk.

V.

Voor den akkerbouw, speciaal op de betere gronden en voor den groven tuinbouw schijnen de vooruitzichten gunstiger dan voor de veehouderij — met uitzondering wellicht van fokvee — en de teelt van fijnere tuinbouwproducten.

VI.

Het gevolg daarvan zal vermoedelijk zijn eene uitbreiding van den akkerbouw en inkrimping van de veehouderij.

In de benedenzaal vergaderde de sectie Landbouw, onder leiding van Prof. Mr. P. A. Diepenhorst.

Te 2 uur opende hij de vergadering, verzocht te zingen

PSALM 25 : 2.

Heer, ai! maak mij uwe wegen,
Door uw woord en Geest, bekend;
Leer mij, hoe die zijn gelegen,
En waarheen G'uw treden wendt;
Leidt mij in uw waarheid, leer
IJvrig mij uw wet betrachten;
Want Gij zijt mijn heil, o Heer!
'k Blijf U al den dag verwachten.

en nadat aan dezen wensch voldaan was, sprak hij een kort woord tot Dr. H. J. Lovink, om hem er voor te danken, dat deze tusschen de vele drukke werkzaamheden in verband met Nederland's voedselvoorziening, tijd heeft weten te vinden voor het referaat: „Overheid en Landbouw", dat dezen middag onderwerp van bespreking zal zijn.

Hierna verzocht de voorzitter hen, die van gedachte wenschten te wisselen met den referent, zich bij hem op te geven Een negen tal personen gaf zich op.

Gedachtenwisseling.

De heer Mr. J. W. Goedbloed (Goes) verklaarde dat het referaat van Dr. Lovink alom met groote instemming is ontvangen. De 1ste en 2de stelling der samenvatting worden door de landbouwers geheel beaamd. Naar aanleiding der 3de stelling, vroeg hij, of 't niet mogelijk is een organisatie in het leven te roepen, waardoor het mogelijk zal zijn, dat de landbouwers hunne wenschen kenbaar maken. Door zulk een lichaam zou de regeering ook regelmatig hare inlichtingen kunnen ontvangen. Dan zullen de boeren ook gaarne medewerken aan de tot stand koming van sociale maatregelen voor het landbouwbedrijf. Men denke echter niet, dat de invoering van verschillende maatregelen zoo gemakkelijk zal zijn. Om één voorbeeld te geven b.v. wat de 8 uren dag betreft, er zijn boeren genoeg, wier arbeiders vier uur moeten rijden, eer zij zijn aan het land, waar gewerkt moet worden. Met de vier uur, noodig om terug te rijden, is in zulke gevallen den 8-urigen werktijd om, hoewel er in 't geheel niet gewerkt is.

De heer P. Haagsma (Terschelling) heeft bij de in het referaat voorgestelde sociale maatregelen noode gemist: beperking van den arbeidstijd. Deze is speciaal in Friesland nog veel te lang. Dit is een ernstige bedreiging van het gezinsleven. Uit de kringen der landbouwarbeiders wordt zoo vaak — en terecht — de klacht vernomen: „Wij zien onze kinderen slechts Zondags". De lange werktijd brengt ook met zich verstomping van den arbeider.

De heer J. C. baron van Haersolte (Arnhem) vroeg den referent een inlichting naar aanleiding der voorlaatste en laatste alinea van pag. 135 van zijn referaat, en wel of 't de bedoeling van den referent is geweest er op te wijzen, dat het ook in 't belang van den arbeider is, onzerzijds niet mede te doen aan de wilde jacht naar loonsver-

hooging. Zulk een jacht is roofbouw op het kapitaal. Verder zeide spr., dat de zoo zeer gesmade indirecte belastingen, geen ongelijken druk op de bevolking veroorzaken. Ten slotte vroeg hij, in verband met de 4de stelling der samenvatting, of niet gestreden moet worden tegen achterlijke organisatorische toestanden in het landbouwbedrijf.

De heer Ds. H. C. Hogerzeil (Naarden) betreurde het, dat niet meer landarbeiders in de vergadering waren. Naar aanleiding der voorlaatste alinea op pag. 129 van het referaat vroeg hij, dat 't toch zeker niet de meening van den referent was, om — zelfs bij nog verdere stijging der productiekosten — de loonen der arbeiders te verlagen. De arbeider moet behoorlijk kunnen leven. Verder merkte hij op, dat de referent 't niet eens schijnt te zijn met den heer F. M. Wibaut, n.l. waar deze de steden door inrichting van een eigen landbouwbedrijf zoo onafhankelijk mogelijk wil maken van het platteland. Toch is 't gewenscht, niet geheel afhankelijk te zijn en Spr. vroeg, of 't niet mogelijk is, dat er samenwerking komt tusschen de arbeiderscoöperaties en -vereenigingen in de groote steden en die op het platte land, zoodat de laatsten landbouwproducten leveren aan de eersten. Ware dit contact er geweest, dan zou voor de arbeiders in de groote steden de toestand makkelijker zijn geweest. De voorziening der andere groepen van de bevolking zal nog werk genoeg voor den handel laten. Toen Spr. predikant in Smilde was, en daar een te veel aan arbeidskrachten was, (waardoor de loonen werden gedrukt), heeft hij er toe aangespoord, dat de arbeiders, die geen werk in de fabrieken konden vinden, landbouwarbeid zouden gaan verrichten. Dat is geschied en het gevolg is geweest, dat de loonen niet daalden, en dat verschillende arbeiders hun eigen land kregen.

De heer J. A. Knetsch (Lisse) merkte op, dat de referent over „hooge graanprijzen" heeft gesproken, doch niet heeft aangegeven, wat hooge prijzen zijn. Vermoedelijk bedoelde referent de prijzen, die de internationale graanmarkt oplegt. Door de abnormale omstandigheden zal de Nederlandsche graanbouw echter niet kunnen concurreeren met het buitenland. Toch meent ook de referent, dat onze graanproductie zal moeten worden opgevoerd. Doch hoe dan? Door lage loonen en lage productiekosten komt men er niet. Buitenlandsche aanvoer op onze markt bemoeilijken of verbieden zal ook onmogelijk zijn. Toch zal er wat moeten geschieden, want zijn de voorraden weer aangevuld, dan zal de graanbouw hier niet loonend meer zijn, en dreigt dus vermindering der productie. Spr. meende, dat de referent te veel rekening heeft gehouden met de graanbouw alleen.

Stelling IV der samenvatting opent geen perspectief. Volgens Spr. zijn de vooruitzichten voor de vlas- en aardappelbouw gunstig, evenals die van verbouw van conservenproducten, vooral met 't oog op export. Ook de vooruitzichten voor den verbouw van land- en tuinbouwzaden schijnen zeer gunstig. Wat de overheidsbemoeiing betreft, deze was er reeds voor den oorlog, al was zij meer indirect. Geheel zich terugtrekken moet de Overheid zeker niet doen.

Ten slotte merkte hij op, dat er wisseling is tusschen de arbeiders in handel en industrie en die in het landbouwbedrijf. Het achterblijven der sociale maatregelen in het landbouwbedrijf, bij die in

de industrie zal zeker ongunstige gevolgen voor den landbouw hebben.

De heer D. O. Norel (Zutphen) vroeg den referent of deze het ook mogelijk acht, dat de grondbelasting naar draagkracht worde geregeld. Dit in verband met eventueele hypotheken op den eigendom. Bij het thans aanhangige wetsontwerp wordt voorgesteld de belasting te regelen naar de verkoopswaarde. Spr. verzocht, — indien de tijd zulks toe mocht laten —, een antwoord op deze vraag: „Of het tegenwoordig tijdstip wel geschikt is voor een regeling naar verkoopswaarde, waar deze zoo zeer aan schommelingen onderhevig is en het te voorzien is dat op de hooge verkoopsprijzen beslist een verlaging moet volgen.

Naar Spr. meening is belasting naar draagkracht voor de grondbelasting onmogelijk, omdat zij een zakelijke belasting is, en is er geen bezwaar tegen de schatting naar verkoopswaarde, omdat de tegenwoordige toestand onhoudbaar is.

De heer Ds. D. Steenhuis (Loppersum) heeft bij het lezen van het referaat zich de vraag gesteld, of dit niet wat eenzijdig is, en te veel handelt over het bedrijf en de positie van de werkgevers. Op pag. 133, 2de alinea van zijn referaat geeft de referent enkele sociale maatregelen aan, die uitgevoerd moeten worden, doch besluit dien zin met *enz.*, en dat *enz.* is Spr. te onbepaald. Over de loonen heeft de referent niet veel gezegd. Wie zijn leven geeft voor een bedrijf, moet uit dat bedrijf kunnen leven. De loonen moeten zeker niet weer verlaagd worden, laat men dan liever niet de koopsom voor het land en de boerderijen zoo opjagen, en daarin ook, evenals in de industrie, meer rekening te houden met de bedrijfsonkosten.

Indien het Congres een resolutie aanneemt, dan hoopte Spr. dat daarin er op zal worden aangedrongen, dat een bijslag of subsidie worde gegeven aan de landarbeiders, wien grond wordt verstrekt, en op beperking van den arbeidsduur. Voor dit laatste behoeft men niet bang te zijn, het bedrijf past zich aan nieuwe toestanden best aan. Dat is in de praktijk gebleken.

De heer L. Steketee (Amsterdam) merkte op, dat dit referaat geen recht bevat voor de arbeiders. De boeren denken niet erg gunstig over de loonen hunner knechts. Daarom zijn zij bang voor organisatie der landarbeiders. (Protesten uit de vergadering.) Ik hoop dat 't niet zoo is, en verwacht dan, dat de boeren de actie van het Chr. Nat. Vakverbond tot organisatie der landarbeiders zullen steunen. (Applaus uit de vergadering). De heer Kruithof neme acte van der boeren handgeklap. Er was een tijd, dat de boeren in Tholen aan hun arbeiders 70 cent loon per dag uitkeerden, en toen deze dreigden naar Engeland te zullen gaan, kon het loon op f 2.— per dag worden gebracht. Zoo zijn de boeren. Als een boer 't eene jaar b.v. f 2000.— verdient en 't volgend jaar f 1000.—, dan vertelt hij heel lakoniek: „Ik verlies f 1000.—."

Ook de boeren gaan hun bedrijf meer concentreeren. Spr. ontwikkelde dezelfde gedachte, reeds in de morgenvergadering door hem aangegeven, n.l. de naamlooze vennootschap als leider van het grootbedrijf. Het Rijk kan de uitbreiding daarvan bevorderen, onder de koninklijke goedkeuring der statuten ook betrekken: goedkeuring van het arbeidscontract, en tevens dan een deel van de winst opeischen. Dan zal worden voorkomen, dat het geld vloeit in de zakken

der boeren, terwijl de arbeiders in het buitenland werk moeten zoeken.

De heer R. Troost (Cubaard) zeide, dat het Sociaal Congres staat in het teeken van den arbeider. Dat is goed, een geschoold arbeider komt een goed loon toe, ook in het landbouwbedrijf. Doch hoe moeten de hooge loonen, die nu gegeven worden behouden worden? Daarop geeft het referaat geen antwoord. Er moet meer gelet worden op de pachten. Die worden schrikkelijk opgedreven, en 't zal straks, vooral als de garantieprijzen zullen vervallen, den boeren onmogelijk zijn de hooge loonen uit te betalen. Spr. vroeg voorts, of het Rijk voor de huurboeren niet kan doen, wat zij voor andere huurders door de Huurcommissiewet en Huuropzeggingswet heeft gedaan. Anders is te vreezen, dat vele huurboeren, door de hooge pachtkosten en de hooge loonen in moeilijkheden komen. Spr. had ook gaarne de meening van den referent gehoord over de coöperaties op zuivelgebied, die bij de distributie zeer goede diensten hebben bewezen.

Alvorens den referent het woord te geven, verklaarde Prof. Diepenhorst, dat hij overwogen had om na de woorden van de heer Steketee te protesteeren tegen de onjuiste waardeering van den boerenstand door dezen spreker. Hij wilde dit nu doen, vooral daar hij als voorzitter van den Christelijken Boeren- en Tuindersbond nooit iets bemerkt heeft van een verzet der boeren tegen de vakorganisatie der arbeiders, zooals de heer Steketee 't hier wilde doen voorkomen. (Applaus uit de vergadering.)

Dr. Lovink, hierna het woord verkrijgend, dankte den voorzitter voor het woord van welkom, dat deze uit naam der vergadering tot hem had gericht. Reeds spoedig na zijn terugkeer uit Indië is hij weer hier aan 't werk gegaan, en hij heeft dit met genoegen gedaan omdat hij zich nooit geheel van den Nederlandschen landbouw heeft kunnen losmaken.

Tot beantwoording der sprekers komend, wees hij er op, hoe hij in de drie laatste stellingen der samenvatting van zijn referaat, de boeren heeft willen waarschuwen voor den nieuwen toestand, die voor den landbouw zal aanbreken, vooral doordat de garantieprijzen zullen worden opgeheven.

Wat betreft een betere vertegenwoordiging van den landbouw, de regeering heeft altijd groote behoefte aan goede voorlichting uit het bedrijf. Doch het is dikwijls moeilijk gebleken, de juiste personen te vinden, die van voorlichting kunnen dienen. Tijdens het ministerie-Kuyper is een poging tot vertegenwoordiging van den landbouw gewaagd. Toen was Spr. er tegen, omdat hij geloofde, dat een organisatie, zooals destijds was voorgesteld, veel geld zou kosten en veel teleurstelling zou brengen. Toen is er niets van gekomen, doch Spr. is een warm voorstander van een goede vertegenwoordiging van den landbouw. Misschien zal in hervorming der bestaande organisaties de oplossing gevonden moeten worden. De zaak is in hooge mate actueel, en Spr. wilde zijnerzijds de toezegging doen, dat de kwestie in stude zal worden genomen.

De bestaande distributieregelingen zullen niet, zonder meer, moeten verdwijnen. Dit heeft spr. in zijn referaat reeds aangegeven. In die regelingen was veel goeds, dat behouden zal kunnen blijven. De

melkvoorziening der groote steden b.v. zal geregeld moeten worden, evenals de voorziening in de behoeften aan groenten, vruchten, kaas enz. Of het Rijk of de gemeente daarbij regelend zal moeten optreden, is nog niet uit te maken. Over de vraag op welke wijze de melkvoorziening ware te regelen is reeds een commissie benoemd.

De internationale positie van den landbouw is zeer onzeker. In Amerika is onder den druk der buitengewone omstandigheden de graanproductie sinds 1917 zeer vermeerderd. Dit is gedaan om voorbereid te zijn op wat er ook zou geschieden. Daardoor schijnt er daar een overvloed van graan te zijn. Of die hoog opgedreven productie bestendigd zal blijven is echter in 't geheel niet zeker. Zoowel in Amerika als in Engeland zijn garantieprijzen gesteld, in laatstgenoemd land zelfs tot 1922.

Daarbij komt, dat in andere landen de landbouw zoowel als de veestapel sterk achteruit zijn gegaan. In Frankrijk verminderde de veestapel met 2.300.000 stuks, in Duitschland met 3.000.000 stuks. En wat de landbouwproducten betreft: Frankrijk produceerde 2.500.000 K.G. tarwe, 500.000 K.G. rogge en 200.000 K.G. aardappelen minder en voor Duitschland zijn die cijfers resp.: 400.000, 500.000 en 500.000 K.G.

De vooruitzichten voor den Nederlandschen landbouw nog nader te preciseeren heeft spr. dan ook niet aangedurfd, vooral ook omdat de besprekingen te Parijs daarop van grooten invloed zullen zijn. Doch, zooals ook reeds in het referaat is gezegd, de groote onzekerheid maant tot groote voorzichtigheid.

Sommige sprekers hadden blijkbaar verwacht, dat in het referaat meer de sociale maatregelen in het landbouwbedrijf op den voorgrond zouden zijn gebracht. Zij, die hem kennen, weten dat de referent den arbeidersstand een goed hart toedraagt. Verschillende zaken heeft hij echter in zijn referaat niet genoemd, omdat hij nog zoo kort in het vaderland terug was. Als over enkele jaren weer een congres wordt gehouden, hoopt hij op verschillende punten breedvoeriger te kunnen ingaan.

Wat de hooge loonen betreft, bij de tegenwoordige hooge prijzen kunnen die hooge loonen betaald worden. Doch als de prijzen dalen wordt de toestand moeilijker. Dan is er gevaar, dat dit op de loonen zal worden verhaald, de daling der graanprijzen in de tachtiger jaren heeft dat bewezen. Spr. hoopt echter, dat er in den landbouw naar gestreefd zal worden goede loonen te geven.

De kwestie van het pachtstelsel verdient zeer zeker de aandacht, en spr. is verheugd te kunnen mededeelen, dat binnenkort een Staatscommissie zal worden benoemd, die deze zaak nader onder de oogen zal hebben te zien.

Wat de coöperaties op zuivelgebied betreft, deze hebben inderdaad zeer goede diensten bewezen, en zullen in de toekomst nog goede diensten kunnen bewijzen.

Trouwens door samenwerking in het landbouwbedrijf is veel, zeer veel te bereiken, en gebleken is, dat de organisaties uit kleinen kring opgekomen, 't best werken.

Wanneer moeilijke tijden nog mochten komen, hoopte spr., dat de organisaties krachtig zullen kunnen medewerken om die moeilijkheden het hoofd te bieden.

In 't Oosten, zoo besloot spr., bestaat een spreekwoord, waarin het maatschappelijk leven met een boom wordt vergeleken, en waarvan de landbouw de wortels, handel en industrie takken en bladeren zijn. Zijn de wortels ziek, dan kwijnt de geheele boom. Spr. hoopte, dat de wortels van den Nederlandschen boom gezond zullen blijken te zijn, d.w.z. dat de Nederlandsche landbouwers paraat zullen zijn, en dat de Chr. boeren vooral zullen toonen hun roeping te verstaan. (Applaus uit de vergadering).

Prof. Diepenhorst herinnerde aan de afspraak in de morgenvergadering gemaakt, waardoor 't hem onmogelijk was Dr. Lovink reeds nu dank te zeggen voor zijn aandeel in het welslagen van dit congres. Doch iets wilde hij nog zeggen. In het boek met referaten staat, dat Dr. H. Lovinck heeft geschreven het referaat: „Overheid en landbouw". Dr. Lovink's naam is hier mishandeld, doch de zetter, die deze c in den naam bracht, heeft een vooruitzienden geest gehad, want dit c-tje is het cum-laude, dat Dr. Lovink voor zijn referaat verdient. (Gelach en Applaus.)

Ds. K. Fernhout van Amsterdam sloot deze sectievergadering met dankgebed.

TWEEDE DAG

Vrouwenvergadering.

Referenten: Mej. E. M. F. Kleijn te Driebergen, Mej. Dudok van Heel te Zetten en Mevrouw van Hoogstraten-Schoch van Zeist.

Terwijl de hiervoor vermelde twee vergaderingen in het gebouw der „Maatschappij voor den Werkenden Stand" plaats vonden, kwamen de vrouwelijke leden van het Congres in het gebouw van het „Nut" samen. De vergaderzaal was goed gevuld toen de bijeenkomst geopend werd door presidente, Mevr. Havelaar-van Beek Calkoen, die deed zingen

PSALM 25 : 2.

Heer, ai! maak mij uwe wegen,
Door uw Woord en Geest bekend,
Leer mij, hoe die zijn gelegen,
En waarheen G'uw treden wendt:
Leid mij in uw waarheid; leer
IJvrig mij uw wet betrachten:
Want Gij zijt mijn heil, o Heer!
'k Blijf U al den dag verwachten.

Na het zingen van dit vers ging zij voor in gebed. Daarna sprak zij als volgt haar

Openingswoord.

Toen het plan tot het houden van een afzonderlijke vrouwenvergadering op dit Congres mij werd voorgelegd, reisden mijne gedachten terstond naar Amerika, en meende ik daarin een Transatlantische nieuwigheid te zien. Daar immers kan men zich geen groote conferentie of vergadering indenken, zonder dat ook de vrouwen saamkomen, zoodat zelfs de Synode der Gereformeerde Kerken in Amerika hare Ladies Day heeft. — Maar de acta van het vorig congres bekeerden mij al spoedig van deze dwaling, immers reeds in 1891 kwamen ook de vrouwen van Christelijk-socialen huize in grooten getale samen en bespraken de vraagstukken, die toen onder haar als brandend werden beschouwd. — Weinigen onder ons hebben die vergadering toen bijgewoond, wij waren nog niet op een leeftijd

om daarin belang te stellen, de school legde nog beslag op onzen tijd. — Maar als wij nu de acta naslaan, dan bewonderen wij de vooruitstrevendheid van het oudere geslacht, dat in den tijd, toen de vrouwenquaestie pas bestond, toen met name de Christelijke vrouw nog veel minder medeleefde, met zulk een wel voorbereid, en ook goed ten uitvoer gebracht plan voor het voetlicht kwam. Wat de brandende vraagstukken waren, dat heeft het prospectus dezer vergadering U reeds getoond, men handelde over het zedelijkheids- over het drankvraagstuk, men besprak de eischen, die de Charitas, de Christelijke barmhartigheid aan de Christus-belijdsters stelde, men wierp zich midden in het practisch leven, aangevuurd door het diep besef, dat er véél goed te maken, en met 's Heeren hulp nog veel te redden viel.

Thans is dat alles zoo heel anders geworden. Waren de Christen-vrouwen op bovengenoemd terrein, — hoe kan het ook anders? —, de baanbreeksters, emancipeerden zij zich daar met bewonderenswaardige snelheid, de vrouwenbeweging bleef haar vreemd, en van het werken der voorstandsters dier beweging, die toen in haar eerste optreden aller oog op zich vestigden, hielden zij zich verre. Dit was niet te verwonderen. Want al waren furies als Mrs. Pankhurst en haar aanhang van militante suffragettes in ons nuchter land gelukkig onbekend, het valt toch niet tegen te spreken, dat men toen ook hier, zelfs waar men 't recht aan zijne zijde had, afstootte door het onvrouwelijke, het overdrevene, het onnoodig-heftige in woorden, geschriften en eischen.

De Christen-vrouwen konden zich in die omgeving niet thuis gevoelen, vooral niet omdat zij zich daar ook meermalen in hare heiligste gevoelens zouden hebben gekrenkt gezien.

Deze toestand is jarenlang stationnair gebleven, de enkelen onder onze zusters, die wel vooruit wilden, die vroegen om kiesrecht, om verbetering der huwelijksvoorwaarden, om betere bescherming der vrouw op arbeidsgebied, die een universitaire opleiding begeerden, zij konden de groote massa niet mede krijgen, met veelal te groote angstvalligheid hield men aan het oude vast. Maar eenige jaren geleden kwam gaandeweg de kentering. Door de actie der verschillende neutrale vrouwenvereenigingen, bleek het ten slotte voor de Regeering noodig zich uit te spreken, en — al vonden die vereenigingen, dat zij al zeer weinig vorderden, van onzen kant zagen velen met bezorgdheid den nieuwen koers onherroepelijk naderbij komen; maar rekenend met onzen conservatieven landsaard waande men zich nog vele jaren zeker. Tot op eens in November van het vorige jaar de Regeering met toezeggingen kwam van een zoo vèr reikende strekking, dat wij ons nu plotseling voor de noodzakelijkheid zien geplaatst de vrouwen van Christen huize mobiel te maken, opdat zij, wanneer de plannen verwezenlijkt zijn, ook terstond hare plaats met eere en kennis van zaken zullen kunnen innemen.

Nu moge men hierover gunstig of ongunstig oordeelen, men moge er vurig belang in stellen, of er z. a. een onzer Kamerleden dit eens uitdrukte, ongematigd onverschillig tegenover staan, men zal den toestand moeten aanvaarden zooals hij zich thans voordoet, en afzijdig zal men zich niet kunnen houden. Echter beoogt deze ver-

gadering geen politiek doel, dat ik op onze komende staatkundige verplichtingen wees, wil niet zeggen, dat wij U saamriepen om deze te bestudeeren, maar ik wilde slechts doen uitkomen, onder hoe geheel verschillende omstandigheden wij thans vergaderen als vóór 28 jaren, en hoe het alleszins begrijpelijk zal zijn, indien de spreeksters, al is het maar terloops, voor den nieuwen koers onze aandacht vragen; dat zij die niet zouden noemen, lijkt mij niet waarschijnlijk; „de lucht zit er vol van", mag men wel zeggen, en het zou moeilijk zijn in dezen tijd voor vrouwen over eenig sociaal onderwerp het woord te voeren, zonder haar te wijzen op hetgeen in ons land komende is, en in de landen rondom reeds is verwezenlijkt.

Maar de ruimste plaats hebben we, aan ons beginsel getrouw, toch willen toekennen aan hetgeen altijd bij uitnemendheid het terrein voor vrouwelijke werkzaamheid zal blijven, wil de maatschappij nog niet meer ontwricht worden dan zij al is, ik bedoel het huisgezin en de christelijke barmhartigheid,

Indien zich dan ook bij de behandeling der verschillende onderwerpen eenige vragen bij ons mochten voordoen, dan hoop en vertrouw ik, dat die geen diepgaand verschil zullen aantoonen in onze opvatting omtrent onze roeping als Christenvrouwen, en dat, als die vragen aanstonds onder woorden worden gebracht, zij slechts zullen blijk geven van de vastheid van ons beginsel, omdat het diep in ons hart gegrift staat, dat het een beginsel is, ontleend aan het levend en eeuwig blijvend Woord van God.

Hierna werd aan de orde gesteld het onderwerp:

DE VROUW IN DIENST DER BARMHARTIGHEID,

door Mejuffrouw A. F Dudok van Heel.

Zooals in deze moderne tijden het zoeklicht over de oorlogsvelden het ontdekkend schijnsel doet uitgaan, zoo breidt het zoekende Licht van het Evangelie steeds verder zijn ontdekkende stralen uit, inzicht gevend, ontstellend en vertroostend.

Nooit bevredigd, nooit voldaan is de Christelijke barmhartigheid, steeds met zoekende liefde bezield, of zij mocht vinden, of zij mocht terug brengen tot haar oorsprong de dolende, in schijn zoo vaak verwarde ziel.

Want dit is haar kenmerk, dat ze niet zich tevreden kan stellen met een bepaald gebied, een bepaald terrein, maar dat alles wat tot de steer van het zieleleven behoort, hare belangstelling heeft.

Wiens hart bewogen is van barmhartigheid, ziet in iedere persoon een *ziel*, die waarde heeft en vindt voor terrein van actie steeds nieuwe gronden, waar het zoekende liefde-licht de verhelderende stralen moet uitzenden.

Terecht zegt daarom Florence Nightingale: *„Barmhartigheid tegenover de ziel, is de ziel aller barmhartigheid"*, en dit leert ons zien hoe onbegrensd hare werkzaamheid is, zoo wijd en diep als de verschillende nooden van de ziel.

En dit zal het best verstaan, diegene, die den nood van de eigen ziel het diepst beseft en die getuigen kan: Mij is barmhartigheid

geschied. Alleen in de mate, dat wij gevoelen zelf barmhartigheid te behoeven, kunnen wij anderen bijstaan in hun nood, zooals zij, die diep lijden zelf doormaakten, het best troost kunnen bieden.

Hier ligt zeker wel in de eerste plaats de taak der vrouw.

Het zal wel zoo zijn, dat de groote gevoelens, die het hart bewegen, zoo oud als het leven zelf zijn; grooter dan de uitingen van haat en afgunst, die de eerste menschen van God den Schepper deden afwijken, is zeker ook het van God den Verzoener in het hart gelegde teeken der terugwinnende liefde, de barmhartigheid, terwijl het herscheppende licht des Geestes tot vernieuwing dringt.

Wij zien in de eerste Christengemeente den zin der barmhartigheid krachtdadig ontwaken, wij hooren van vrouwen, diep bewogen van hart, die in navolging van Christus, Hem in daden belijdend, hare taak volbrengen onder de armen. Wij lezen van een Tabitha, of Dorcas, wier naam thans nog terug te vinden is in menige vereeniging van liefdadigheid. Welk een kracht en gloed zijn er van zulke vrouwen in dienst der barmhartigheid uitgegaan.

We lezen van vrouwen in de Chr. kerk, van een *Catharina van Siena*, van een *Elisabeth van Thuringen* en de legende weelt nog tal van heerlijke symbolische sproken om haar liefdewerk.

Maar meer en meer komt het in het liefdewerk tot organisatie, ziet men, dat door samenwerking alleen, versnippering en verspilling van krachten kan worden voorkomen, en dat zoo alleen grootere dingen kunnen worden bereikt.

Tot deze ontplooiing geraakt men echter eerst door veel ervaring.

In de middeneeuwen trekt men zich in den dienst der barmhartigheid nog terug uit het volle leven; in de vlucht uit de wereld zoekt men het heil voor de ziel. De *vlucht* uit de wereld, niet hare *beheersching* is de opgaaf van den christen; sterven is beter dan leven, het streven is daarop gericht het lijden, hier en hiernamaals te ontkomen om de zaligheid te verwerven. Maar dit ééne wordt ook gezocht met een ijver, een opoffering van alles, zooals het in geen anderen tijd gevonden wordt.

De intrede in de een of andere orde scheen de meest directe weg tot den Hemel.

Er werden dus zooveel mogelijk kloosters gesticht om veel van deze toevluchtsoorden te bezitten.

Toen aan Otto van Bamberg verweten werd, dat hij te veel kloosters stichtte, was zijn antwoord: „Deze wereld is een verbanningsoord, daarom hebben wij behoefte aan vele tehuizen en toevluchten. Als degenen, die in de wereld zijn, door roovers worden overvallen en half dood geslagen, zullen zij ervaren, hoe goed het is als de hulp nabij is".

In de kloosters wijdden monniken en nonnen zich aan gebed, meditatie, maar ook aan verpleging, aan onderwijs, maar daar niet allen kloosterlingen kunnen zijn, zien wij hoe het kloosterleven wordt uitgedragen in de wereld, door het prediken en beoefenen van ascetisme, afstand doen van bezit, het zich geven in den dienst der armoede, het brengen van offers.

De vroomheid der middeneeuwen beweegt zich nog om deze ge-

dachte: *het offer dat men brengt, geeft men om te ontvangen; het offer maakt vele zonden goed.*

Uit dit motief zijn een stroom van liefdewerken voortgekomen, men denke aan de verpleging der melaatschen, die ontzettende ziekte, die in die tijden zoo hevig woedde.

De heilige *Elisabeth* wijdde in het bijzonder haar leven aan de verpleging der melaatschen uit liefde tot Hem, die om onzentwille was uitgedreven, naar de uitlegging van Jes. 53: „Hij was veracht en de onwaardigste onder de menschen en verzocht in krankheid", dat in de middeneeuwen gelezen werd als: „Hij was als een melaatsche".

Door de gedachte van offer ter wille van loon, zegt Uhlhorn in zijn werk: „Die Chr. Liebestätigkeit", is de armenzorg, die alle armen en noodlijdende gemeenteleden omvat, niettegenstaande alle uitingen van liefde, niet bevorderd.

Later na den 30-jarigen krijg komt echter uit de Roomsche kerk een instelling voort, die vooral in Frankrijk waar ze ontstond, een rijk liefde-leven openbaarde en meer naar buiten trad in *„les filles de la Charité"*, de zusters van barmhartigheid.

Het schijnt dat de Fransche vrouw door combinatie van enthousiasme en volharding, bewegelijkheid en zin voor discipline in het bijzonder voor het werk van barmhartigheid geschikt is; zij vereenigt handigheid, beslistheid en vastberadenheid met de gave van met zachtheid te heerschen.

Deze zusters van barmhartigheid zijn door en door een Fransche uiting, die men wel heeft getracht na te volgen, doch die nergens zoo tot haar recht kwam als in Frankrijk.

In den tijd na 1610, den glanstijd van de Fransche Koningen, valt ook de bloeitijd van de kerk. Er ontstaat een nauwe samenwerking tusschen vóórmannen in den dienst der barmhartigheid als Frans de Sales en Vincentius di Paulo met de vrouwen die hun behulpzaam zijn, waaronder *Madame Chantal* en *Madame le Gras* uitmunten. Volmaakte overgave wordt door Vincentius geëischt, maar het werk zelf wordt niet in de eerste plaats aan regelen gebonden; de arbeid wordt uit den nood geboren en ontbloeit onder het werken en streven.

Om de armenzorg in betere banen te leiden ontstond de *„Confrérie de la Charité"*, een vereeniging van vrouwen en jonge meisjes, die zich wijdden aan plaatselijke armen en zieken, waaruit voortkwam de noodzakelijkheid van *opleiding* voor armenzorg en ziekenverpleging.

Het eerste jonge meisje, dat zich gaf aan deze opleiding en die naar Parijs kwam, om de armen en kranken te dienen, de eerste zuster van barmhartigheid, stierf aldaar bij de verpleging van een pest-epidemie.

Nog te weinig voorbereiding, nog te weinig onderling verband was er, men had nog geen reserve, geen plaatsvervangsters in nood.

In *Louise Marillac, Madame le Gras* heeft Vincentius de begaafde vrouw gevonden, die hem ter zijde stond. Zij begon haar levenswerk met vier jonge meisjes; 25 Maart 1634 legde Mevrouw le Gras de belofte af aan dit werk der opleiding haar leven te wijden.

Het nieuwe in het werk van Vincentius, want wij zagen immers,

dat ook in de middeneeuwen de vrouw reeds deel nam aan het werk der dienende liefde, is, dat hij een schaar opgeleide vrouwen bereid maakte om te worden uitgezonden, waar de nood haar riep, niet gebonden aan eigen klooster; geschoolde krachten voor alle takken van liefdearbeid.

In tegenstelling met de middeleeuwen krijgt nu de arbeid der vrouw de overhand, daarom is deze tijd voor ons van belang.

Als Vincentius er op wijst hoe in vroegere tijden diaconessen bestonden en het ambt langzamerhand verdween, zegt hij: „Nu heeft God eenige vrouwen er toe geroepen, moeders te zijn van verlaten kinderen, leidsvrouwen van hospitalen, bedienaressen der uitdeelingen."

En nu leeren we zien, dat het werk der barmhartigheid niet is gelegen in *uiterlijken vorm*, maar in de *gesteldheid des harten*. Daarom stelt Vincentius aan zijn zusters den hoogen eisch van heiligmaking; zij zijn verplicht innerlijk en naar buiten een even rein en deugdzaam leven te leiden als de nonnen in de kloosters, maar zij zijn geroepen gebed en meditatie te verlaten ter wille van hun dienst, dat is naar de uitspraak van Vincentius: „*God dienen om Zijn zelfs wil.*"

Ongewoon snel breidden zich de verschillende stichtingen uit van de Confrérie de la Charité.

Bij den dood van Vincentius in 1660 waren er reeds 28 stichtingen van les filles de la Charité, die voor de revolutie stegen tot een aantal van 400.

Meest van buiten komen de meisjes, maar tot flinke arbeidsters worden zij opgeleid door Mevr. le Gras. Uhlhorn deelt ons mede, dat zij de zieken in de hospitalen verzorgen, zij worden tot moeders voor de vondelingen en weezen, zij zoeken de verdoolden op om hen weer op den rechten weg te leiden, zij brengen troost zelfs in het bagno der galeislaven, op de slagvelden zijn zij behulpzaam en overal arbeiden zij met die opofferende liefde, die bereid is het eigen leven te geven.

In het bijzonder trekt onze aandacht de zorg voor de vondelingen, die vooral in de Romaansche landen zoo noodig bleek. Alleen Parijs telde toen jaarlijks 400 vondelingen, die werden ondergebracht in la Couche. Daar leerde men al de ellende kennen, die deze kinderen hadden door te maken, verminkingen, sterfgevallen voor en na.

De kinderen werden tot Madame le Gras en hare zusters gebracht en ten slotte stichtte de regeering het Hôpital des enfants trouvés.

Zien wij reeds in de 17de eeuw de vrouw in de Roomsche kerk zulk een werkzaam aandeel nemen in de openbare liefdadigheid, zien we om en in de tijd van Vincentius ook sporen daarvan in de Prot. kerk, in de Ver. van les filles de Sédan en les Dames de la Rochelle, toch komt dit eerst veel later bij de Protestanten tot haar recht.

Het eerst ontplooit zich deze werkzaamheid in de armenzorg, maar wij weten dat *Louise Scheppler*, de getrouwe dienstmaagd van Oberlin reeds in 1779 haar eerste kinderbewaarplaats begon, evenals de vrome vorstin *Pauline von Lippe Detmold;* totdat *Amalia Sieveking*, opgewekt door den ijver der zusters van barmhartigheid, zelf regelen schiep voor een nieuw zusterambt, naast het reeds bestaande.

Ook in Engeland, waar de vrouw zich aanvankelijk terugtrok uit het openbare leven, kwam dit tot ontplooiing door het optreden van *Hannah More* met haar woord: *Het beroep van de vrouw is de uitoefening der barmhartigheid; de verzorging der armen hare taak.* Dit woord heeft zij in haar leven waargemaakt, door het oprichten van vereenigingen en scholen voor armen.

Van grooter beteekenis was nog het optreden van *Elisabeth Fry* in 1813, de ijverige hervormster van het gevangeniswezen, die ook in Holland de daar gevestigde strafgevangenis voor vrouwen bezocht, die, zooals Johanna W. A. Naber zegt in hare „Wegbereidsters" weldra het uitgangspunt zou worden van de bekende Heldringgestichten te Zetten.

In Duitschland was het *Amalia Sieveking*, die door haar dapper optreden bij het uitbreken van de cholera-epidemie in 1831 in Hamburg de leiding van het hospitaal aldaar in handen kreeg.

Nu eerst werd de groote waarde erkend van de vrouw in dienst der barmhartigheid en overal werden Diaconessenhuizen gesticht, die vooral in Duitschland tot hoogen bloei kwamen en die aldaar omvatten alle takken van vrouwelijke barmhartigheid, en inwendige zending.

Het was *Florence Nightingale*, de groote baanbreekster op het gebied van ziekenzorg, die na veel voorbereiding besloot zelf een leertijd te gaan doormaken aan de diaconessen-inrichting van Fliedner te Kaiserswerth. Daar vond zij hare idealen vereenigd: een Protestantsche inrichting, die al de voordeelen der oude kloosterorden bood, zonder hare bindende geloften. Daar voelde zij zich op hare plaats: „Nooit heb ik inniger liefde aangetroffen en zuiverder, belangloozer toewijding dan daar," schreef zij nog jaren later. Het werd de voorbereiding tot haar grootsche taak in den Krimoorlog.

Holland echter, dat rijk was aan velerlei instellingen van weldadigheid heeft de leiding genomen voor een nieuwen tak van arbeid, dien onder de gevallenen.

Toen *Mevrouw Butler* de groote voorvechtster op het gebied der zedelijkheid, haar werk begon met den strijdkreet: „Het schreit in ons naar rechtvaardiging", vond zij bij haar komst in Holland den weg wel voorbereid.

In Frankrijk had de eenvoudige naaister *Lacombe* den stoot gegeven tot de latere oprichting van de Roomsch-Katholieke Huizen van den „Goeden Herder". Met het werk harer handen hebben de 120 meisjes die zij om zich wist te verzamelen en te leiden, het huis verdiend, dat haar dak en bescherming bood.

„*Tegen hoop in met hoop in het hart,*" was de leus dezer bewonderenswaardige vrouw.

Ook Fliedner had gelijktijdig dit werk met dat van het gevangeniswezen ondernomen.

Wie echter, zegt Theodor Schäfer in zijn werk over de „Weibliche Diaconie", den machtigsten dam opwierp tegen den verderfelijken stroom der ontucht en met de vurige volharding van zijn gansche persoonlijkheid als evangelisch Christen optrad was de Hollandsche predikant O. G. Heldring.

Het hoofdwerk zijns levens was de stichting van het Asyl Steenbeek in 1848. Daarmee, zegt Uhlhorn, is hij allen voorgegaan en de inrichting van Steenbeek heeft ook in andere landen tot model van deze Moederhuizen gediend.

Hij wist *Mej. Voûte* tot zijn medewerkster te maken en tot eerste Directrice van Steenbeek. Evenals Amalia Sieveking en anderen heeft ook deze moedige vrouw, wantrouwen en smaad ondergaan tot men kwam tot de erkenning van haar arbeid en van dien harer mede-arbeidsters.

Nog leeft in ons midden één dier moedige vrouwen, die haar ter zijde stonden en in de volle kracht harer jeugd zich kwam geven voor deze taak, doch te jong bevonden elders hare opleiding kreeg, later terugkeerde om nooit meer los te laten met hare liefde het werk, dat geheel haar leven bezielde.

Het werk stond niet stil. Bij Heldrings dood in 1876 waren reeds 975 verpleegden op Steenbeek opgenomen; in al zijne gestichten tot redding 2211.

In 1856 volgde de stichting van Talitha-Kûmi voor verwaarloosde kinderen; immers, daar hoopte men nog door opvoeding te kunnen helpen en leiden. Bethel volgde in 1862 voor jonge meisjes, die men wenschte te beschermen naar de leuze: *voorkomen is beter dan genezen.*

Het is noodig ons tot dit werk te concentreeren, daar de tijd ontbreekt verder het geheele ontwikkelingsgebied der barmhartigheid te volgen, maar dit geschiedt ook daarom, omdat in het werk te Zetten, het meest uitkomt de arbeid aan de persoon, aan de ziel. Niet gemaakt, niet uitgedacht is dit werk, het is het werk, waartoe men is gedreven door den nood, de jammerlijke toestanden, de verwordingen, die het hart met diepe deernis vervullen en die van zelf moeten leiden tot de oplossing van allerlei vraagstukken van moreelen en maatschappelijken aard.

De ervaring leerde, dat alle opvoeding en opleiding, alle bekrachtiging en versterking op den duur slechts baten kan, zoo het leidt tot vernieuwing van hart, tot heiligmaking van leven.

Dit alles behoort tot de zedelijke verheffing, de ware vrijmaking der vrouw.

Zoo in het vrouwenvraagstuk en den wensch naar vrouwenkiesrecht deze verheffende vrijmaking der vrouw op zedelijk gebied recht wedervaart, dan zal dit zeker tot zegen worden voor gezin en maatschappij, want al deze nooden roepen in het vrouwenhart om oplossing.

Het werk van getuigen tegen verkeerde toestanden is dan ook altijd verbonden geweest aan het werk van redden te Zetten, dat eertijds is genoemd het geweten van Nederland, omdat van daaruit steeds een stem van protest zich deed hooren tegen alles, wat door willekeurige maatregelen de bescherming van vrouw en kind in den weg stond.

Dit was het groote levenswerk van Dr. H. Pierson binnen en buiten onze grenzen.

Het Magdalenahuis voor de ongehuwde moeder met haar onbeschermde kleine was zijne stichting, waaruit van zelf het Kinderhuis ontsproot.

Door het aanhoudend getuigen werd de kroon gezet op al dit werk door de *invoering* der Kinderwetten, door de wet op het *Onderzoek naar het Vaderschap.*

En dit is wel een zeer verblijdend verschijnsel, dat van vele van deze kinderen, geboren uit zondige toestanden en vaak voortgekomen uit jammerlijke omstandigheden, kan worden getuigd, dat zij zijn geworden tot uitnemende menschen door kracht en trouw van karakter, eigenschappen die der wereld in haar ontredderden toestand tot steun zullen zijn.

In dat werk althans ligt een nieuwe hoop voor de toekomst.

Uit het gecombineerde werk van Jos. Butler, die in 1883 den Haag bezocht en het Asyl Steenbeek, in aansluiting met vooraanstaande vrouwen als Mevr. Douairière *de Klerck* geb. *Van Hoogendorp* ontstond de *Vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk bewustzijn.* Een stroom van werkzaamheden vond nu uiting.

In aansluiting met de Comité's tot opbeuring dezer vrouwen en Doorgangshuizen in verband met Steenbeek, ontstonden vele nieuwe vereenigingen, men denke aan het werk van de Vereen. ter behartiging van de belangen van jonge meisjes, het Stationswerk en zoo vele andere.

Het licht was ontstoken, de barmhartigheid vond nieuwe banen.

Steenbeek werd de groote basis in ons land waarheen de ongelukkige slachtoffers der zonde gebracht werden, het Moederhuis voor al het Zettensche werk.

Niet altijd wordt het doel van het werk begrepen door de vrouw, die men poogt te redden; de banden van de slavernij zijn vasthoudend en moeilijk te verbreken, maar het is het werk der dienende liefde om vast te houden en van menigeen kan worden getuigd, dat zij tot een nieuw leven is gekomen.

Jarenlang is er daarginds in de stilte gewerkt; diepte, innerlijke kracht, beginselvastheid moest worden verkregen, éér men tot uitbreiding kon overgaan. De beginselstrijd nam een groot deel der krachten in beslag.

Drie fundamenteele groepen zien wij in het werk te Zetten: Steenbeek, Talitha-Kumi, Bethel.

Door de stichting van het Magdalenahuis werd een nieuwe verbinding gelegd, terwijl onder de leiding van de tegenwoordige Directeuren „Pella" daartusschen werd gevoegd, opdat door betere indeeling en groepeering het werk meer nog tot zijn recht zou komen.

Behalve het werk der redding zien we daar de inrichtingen voor onderwijs.

Nog in Heldrings tijd werd de Chr. Normaalschool, thans Kweekschool, opgericht om tegemoet te komen aan het gebrek aan Chr. onderwijzeressen. Komt dus éénerzijds naar Zetten wat redding en opvoeding behoeft, anderzijds zendt Zetten nieuwe krachten uit om het licht van het Evangelie onder onze jeugd te brengen.

Ook de Opleidingshuizen, kleinere Tehuizen, waar de opleiding meer in gezinsvorm kan worden gegeven, volgden, terwijl daarnaast een Vakschool voor Vrouwenarbeid opleiding biedt in huishoudelijke vakken.

Op het programma staan een Observatiehuis tot opname van ver-

Na deze rede zong de vergadering het 1ste en 3de Couplet van Gelukkig Vaderland

Gelukkig is het land,
dat God de Heer beschermt,
Als daar met moord en brand
de vijand rondom zwermt
En dat men meent, hij zal
Schier overwinnen al,
Dat dan, dat dan, dat dan
hij zelf komt tot den val.

Gedankt moet zijn de Heer,
de God, die eeuwig leeft,
Dat Hij te Zijner eer
ons d' overwinning geeft.
Wat wonder heeft de kracht
des Heeren al gewrocht.
o Heer, o Heer, o Heer
hoe groot is Uwe macht.

waarna aan de orde gesteld werd de inleiding over

DE VROUW EN HET PUBLIEKE LEVEN,

door Mejuffrouw E. M. F. Kleyn.

Mevrouw de Presidente,
Geachte Vergadering! I.

Het *publieke* leven ligt buiten de omtuining, is onbegrensd en voor ieder voorbijganger zichtbaar; 't staat tegenover het andere, omheinde, begrensde en voor velen *verborgen* terrein der samenleving. Het is niet in alle tijden even belangrijk en ook niet steeds samengesteld uit dezelfde factoren; soms is de vrouw geheel uitgeschakeld [1]), soms heel het huisgezin er in opgenomen [2]).

Het publieke leven omvat de religie, — wat den eeredienst betreft in haar openbaring naar buiten — de staatkunde, het gebied van wetenschap en kunst; ook behooren er toe de meeste beroepen en alle ambten.

De plaats der vrouw in het publieke leven is ten allen tijde en onder alle volken bepaald door de religie, het gezinsverband en de productiewijze. Wat de oude, vóór-Christelijke volken betreft, hierover zijn in de laatste jaren verrassende bijzonderheden aan 't licht gekomen, bijzonderheden, die er op wijzen, hoe én de man én de vrouw getracht hebben de door de zonde verloren harmonie in de schepping te herstellen, maar dit niet hebben gekund. [3])

Voor *hem* was het zweet zijns aanschijns, voor *haar* 't kinderen baren met smart — heel het samenstel van haar lichaam — *het*

---

[1]) Bij de Grieken, vóór Pericles o. a.
[2]) Zooals bij de oude Germanen.
[3]) Zie o. a. *De vrouw in het oude Babylonië* door Prof. Dr. F. M. Th. Böhl in Nieuwe Theol. Studiën No. 6, 1918.

groote beletsel om weer te komen tot heerschappij over al het geschapene en in verbittering dreef vaak de man de vrouw terug van wat eens hun *beider* gebied was, waar zij *samen* hun taak hadden, ieder in de lijn van eigen wezen.

Hij gebruikte heerschappij over haar, die in wezen van hem onderscheiden, de zwakkere, als wezen in eenheid met hem geschapen was naar Gods Beeld, zelfs geestelijk sterker kon zijn dan hij. Dan beheerschte de man het publieke leven en ook het leven in het gezin op een wijze, die niet overeenkwam met Gods wil. Omgekeerd deed dit ook de vrouw, als zij door ontkenning van het wezensverschil zich *daarvan* zocht te emancipeeren.

Dit was het feminisme der Oudheid, de strijd, waarvan Paulus spreekt in Rom. 1 : 28. Die strijd ontstond al vroeg in Gods schepping en eindigde in het religieuze en nationale leven der volken meest met achteruitzetting der vrouw. Haar positie *daalde*, totdat God er weer den factor inbracht, die boven het nationaal-religieuze stond en de waarde van het individu niet langer afhing van de prestatie voor het staats- of volksleven, maar wederom van zijn verhouding tot zijn Schepper. Dit geschiedde, toen de maagd te Bethlehem in den stal van een overvolle caravansera, dus midden in het publieke leven, haar Zoon, den Immanuël — die het beeld Gods herstellen zou — in de kribbe terneder lei. Toen zongen Gods engelen en kwamen de herders met haast om te aanbidden.

Nauwelijks heeft de Rabbi van Nazareth zich in het openbare leven begeven, of Hij breekt met de traditie, dat een rabbi in Israël nooit met vrouwen of kinderen sprak. Wij lezen van vrouwen, die hem volgen op Zijn weg; vrouwen van stand zelfs, die haar afzondering verlaten en hem dienen met haar goederen; vrouwen, die Hij geneest; vrouwen, de zusters van Lazarus, die Hij liefheeft; vrouwen, die hem zalven in het publiek; vrouwen op Zijn lijdensweg; vrouwen bij het kruis en vrouwen bij het graf.

En dan wederom vrouwen, vergaderd met de discipelen, verwachtend de komst des Geestes; vrouwen, uitgaande door dien Geest in de gemeente en in de heidenwereld, werkend met de broeders, een schat van namen, waarvan Paulus getuigt: die met mij gestreden hebben in het Evangelie, en daaronder waren purperverkoopsters en tentenmaaksters.

Sedert had de vrouw, in Christus, weer haar taak en plaats *in het publieke leven* en alleen dáár, waar staats- of volksleven weer de waardemeters voor het individu werden, daalde de positie der vrouw. Treffend voorbeeld hiervan is de plaats der vrouw in de Turksche landen.

II.

De vrouw naast den man in het openbare leven en als zijn hulpe door hem beschermd, gedragen door de gemeenschap der heiligen!

Maar wat in 4000 jaar was geruineerd kon eerst langzaam weer worden hersteld en had ook den strijd te voeren tegen de zonde, in eigen kring en in de wereld.

De kleine Christelijke gemeenschap scheen den Romeinen voor het publieke leven staatsgevaarlijk. Zij gaven wel den keizer, wat

des keizers was, maar ook Gode, wat Godes was, n.l. de aanbidding, die geen mensch, zelfs geen gestorven keizer en ook geen levenden Caesar toekwam. En ook hun vrouwen, die zij geheel als hun gelijken beschouwden, weigerden die.

Vrouwen daardoor ook onder de eerste martelaars publiek verscheurd in de arena, een schouwspel geworden zijnde, maar getuigend in het openbaar van zelfverloochening tegenover zelfzucht, van Christelijke liefde tegenover egoïsme en haat. En dan gaat niet het Christendom, maar de antieke cultuur ten onder. Rome wordt weer het centrale punt, maar nu van de kerk der Middeleeuwen.

De landen der barbaren worden gekerstend en naast de verheven figuur van den apostel van het Noorden, Bonifatius, verrijst een edele vrouwengestalte Lioba. Bonifatius had begrepen, dat het zendingswerk allereerst vrouwen behoefde, vooral voor de opvoeding der rijpere vrouwelijke jeugd.

Vele vrouwen wilden dit werk toen ondernemen en boven allen onderscheidde zich Lioba, de abdis van het klooster Taubersheim, een vrouw, ervaren in vele wetenschappen. Die groote kloosters der Middeleeuwen stonden niet, als de latere, buiten het publieke leven en dienden mede om het vrouwenvraagstuk van toen op te lossen. Sommige abdissen, o.a. die van Thorn, namen een plaats in onder de rijksgrooten en trokken met veel statie op naar den Rijksdag, waarvan zij geen figuranten, maar actieve leden waren.

Wij kunnen hier geen overzicht geven van de belangrijke plaats der vrouw in het gildewezen en het publieke leven der latere Middeleeuwen; evenmin, hoe zij in onze nieuwe geschiedenis haar intrede deed door actieve deelneming aan wederdooperij en kerkhervorming; dit laatste ook al door de groote plaats, die zij toen in het beroepsleven innam en aan haar bijzondere voorliefde voor de bestudeering van theologische vraagstukken.

Wij kunnen er hier slechts op aandringen, dat men van de gegevens, die hierover voorhanden zijn, toch gebruik make bij het geschiedenisonderwijs onzer rijpere vrouwelijke jeugd. Onze Geuzenvrouwkens, die opgingen in de politiek van den dag, waren er niets minder vrouw om!

Als later, na jaren, waarin de vrouw, vooral door de kerk niet begrepen, tot de dagen der Aufklärung toe, weinig opvoeding en dus geringen invloed op het openbare leven erlangt, de revolutie losbreekt, schijnt 't eerst gunstig voor een nieuwe en betere saamwerking tusschen man en vrouw te staan. *Nauwelijks kwam echter 't geloof aan een Drie-eenig God en de heiligheid van het gezin in verachting of de Christelijke vrouw voelde, dat de samenwerking mislukt was.* Weldra werd bovendien door de mannen, als Robespierre en Napoleon het gevaar ingezien, dat de door het staatsgezag bevrijde vrouw kon opleveren en de vrouw weer zooveel mogelijk van het publieke terrein geweerd. In het doodsche Christendom dat nu volgde, kwam zij tot verdere ontplooiing van haar gaven ook nagenoeg niet.

Met opzet zwijg ik, in hetgeen ik nu zeggen ga, over de vrouw als factor in het productiewezen en haar optreden *daardoor* in 't openbare leven der negentiende en der twintigste eeuw. Dat komt

morgen aan de orde. Toch kan ik de historie nog niet geheel laten rusten.

In zijn boek over „De vrouw in de hedendaagsche maatschappij" zegt Professor Bavinck zeer weinig over den invloed van Afscheiding en Reveil op de houding der Christelijke vrouw in Nederland tegenover het publieke leven. Toch is die houding zóó positief geweest, dat zij den weg baande voor een wijd veld van vrouwelijken arbeid, waarvan Jonkvr. A. van Hogendorp schreef, dat 't was „arbeid der sociale rechtvaardigheid, die de vrouw in staat zou stellen haar van God opgelegde plichten in huisgezin en maatschappij te vervullen; arbeid — want ook die moest komen — der persoonlijke onafhankelijkheid, waarin de vrouw zich de wegen geopend zag om, *wel toegerust*, in eigen levensonderhoud en dat der haren te voorzien."

De leidsters van deze actie uit de Reveilkringen moesten onder ons veel meer herdacht worden. Johanna Naber deed het in haar levensbeschrijving van Anna van Hogendorp, maar wie beschrijft voor ons eens den kring van Mevrouw Groen van Prinsterer? Als Bavinck zegt: „De eigenlijke vrouwenbeweging kwam op met den nieuwen liberalen en radicalen geest, die in de vrouwenwereld binnendrong en vooral door een man als Multatuli bevorderd werd," dan geldt dit alleen voor de Perk-Kruseman actie en de daaruit ontstane vrouwenkiesrecht beweging. Daarvóór was een andere actie ontstaan, die zich *later* grootendeels vastzette in den nieuwen Anti-revolutionairen en Christelijk-Historischen geest, die vooral door Groen van Prinsterer bevorderd werd. De invloed van Mevrouw Groen op de jongemeisjes uit haar omgeving is zóó groot geweest, dat haar naam hier in verband met 't werk van haar echtgenoot moet genoemd worden naast die van Mevrouw Capadose, de freules Van de Velde, Wautier, Van der Heim, Elout en Mej. Gosenson, om nu maar alleen een der *Haagsche* kringen te noemen. Deze vrouwen zaten in schoolbesturen met mannen als Esser, Capadose, Groen, Elout en Mackay, namen deel aan het openbare leven van haar tijd en waren lang niet conservatief in het maatschappelijke. Ook namen zij wel degelijk minder aristocratische elementen in haar kring op, meer dan misschien zelfs thans in deze kringen geschiedt.

Dat er toen geen fusie ontstond tusschen haar actie en de even later ontstane, politieke vrouwenbeweging is, omdat de eerste zich kenmerkte door een zeer geprononceerd zoeken, ook op het publieke terrein des levens, van het jenseitige, terwijl de andere het diesseitige voorop stelde.

De scheiding tusschen de geloovigen en de wereld was in toonaangevende kringen scherp getrokken en zoo kwam er steeds meer afstand tusschen de historisch-Christelijke, dus overwegend orthodoxe vrouwenactie en de geheel politieke, godsdienstig-neutrale vrouwenbeweging. Er was een verbindingsschakel van invloedrijke vrouwen, die kerkelijk orthodox en politiek liberaal waren, maar de terreinen bleven gescheiden, omdat de onderwijskwestie na 1850 sterk in de politiek werd aangedraaid en ook hierin de protestantsche vrouwen niet één waren. *Een Christelijke Vrouwenbeweging in sociaal-politieken zin ontstond toen niet.*

Langzamerhand ontwikkelden zich daarop de middenstanden: de

coëducatie werd algemeen; het vakonderwijs voor meisjes begon. Een deel van de jongere generatie der Christelijke vrouwen kwam kalmpjes voortgaande in het spoor der Groen-Elout actie, als vrucht van zeer hoogstaand, niet-neutraal geschiedenis-onderwijs, als van zelf tot een inzien van het logische van het medeleven der vrouw in practisch-staatkundige kwesties.

Een ander, verreweg het grootste deel, voornamelijk uit de kleine bourgeoisie en de volksklasse, bleef, door gebrek aan vrijen tijd, onvoldoende ontwikkeling, *na* de schooljaren en 't conservatisme der kerkelijke organisaties (als catechisaties en meisjesvereenigingen), 't weinig sociale der preeken en ook door een verklaarbaren schroom en neiging tot het huiselijke, ons vrouwen eigen, op eerbiedigen afstand van hetgeen op wetenschap of politiek geleek en zedig benauwd voor alles, wat naar manhaftigheid zweemde.

Ook deze vrouwen en, wat misschien voor het publieke leven nog meer zegt, de mannen uit die kringen, zien, dat de maatschappelijke evoluties, de staatkundige veranderingen en de kerkelijke toestanden van dien aard zijn, dat grooter vrouwelijke invloed op 't publieke levensterrein niet langer mag ontbreken.

a. Eerst onderging de maatschappij ingrijpende veranderingen, De door de vrouwen krachtig bevorderde actie tegen de prostitutie (1911) had zeer goede zedelijkheidswetten tengevolge; de actie tegen drankmisbruik; 't werk onder fabrieksarbeidsters; Pro Juventute; de voogdijraden en andere lichamen gaven prachtigen vrouwenarbeid te zien. Het beroepsleven werd voor vrouwen iets zeer gewoons gevonden en ook de vrouwen uit de beste Christelijke kringen, bewogen zich buiten philanthropie en kerkelijken arbeid, in het publieke leven, deden examens, aanvaardden dientengevolge betrekkingen.

b. De staat en de staatkunde verschilden ook van hetgeen zij vroeger geweest waren. Het parlement veranderde door de democratie van karakter. Wanneer woningtoezicht, kindervoeding, arbeid der gehuwde vrouw vóór en na zwangerschap ter sprake, wanneer het huisgezin zelfs, in behandeling kwam, werd de stem der vrouw onmisbaar en de oude dispuut-methode onverdragelijk. „Men moet wel een vaste overtuiging hebben, omtrent de superioriteit van het mannelijk geslacht, indien men het staatsbelang thans alleen gediend acht met een door de mannen te nemen beslissing." Niet de propagandiste, niet de feministe, maar de vrouw der Christelijke gemeenschap, die in 't oude Rome zelfs door een cynicus als Petronius onwillekeurig als „domina" werd aangesproken, in haar hooge waardigheid als Christin zal een invloed ten goede op ons staatkundig leven kunnen hebben.

Ons dienen in de politiek zal niet anders zijn, dan volledíger hulp bewijzen in sferen, waar onze medewerking nu reeds zijdelings wordt bewezen en gewaardeerd.

c. En ten slotte: de kerk. Op dit terrein nog geen voldoende vrouwenhulp. Wel een zoeken van de ambten door de vrouw,[1]) zelfs van die, waarin de man, als 't ware, God vertegenwoordigt en die

[1]) Gevolg van het moderne feminisme.

dus inherent zijn aan het man-wezen, evenals de magistratuur in 't staatkundige — maar geen voldoende saamwerking in de meer vrouwelijke lijn der huisbezoekdiensten, het catechetisch onderwijs en de diaconale zorg — toch, voor wie toeziet, wel een kleine wolk als eener vrouwenhand.

In de Reveilkringen bloeide op, wat de Christelijke vrouw na 1795 had gemist: *de achtergrond, die de samenwerking tusschen man en vrouw in het gezin, maar ook daarbuiten moet steunen.*

Daar de kerk voor een deel God Drieëenig losliet, zoodat zij open stond voor alle rationalistische meeningen, voor een ander deel, *het werk* der vrouw vereenzelvigde met het afgesloten levensterrein en dus haar taak op aarde nog steeds niet *ten vollle* verstond, zorgde Gods Geest, dat *de Chr. gemeenschap* zich weer bewust werd, wáár het om ging. Dit zal, naar wij hopen, door de pressie van het socialisme, ook in de kerk tot grootere openbaring komen.

III.

Wanneer wij de nooden op deze verschillende publieke levensterreinen overzien en de machten leeren kennen, die daar Christus het gezag en de leiding betwisten, dan voelen wij, wat ons, Christelijke vrouwen, nog aan *moed* ontbreekt tegenover de in onze dagen zoo heftig optredende socialistische vrouw. Wij gevoelen dan ook, dat we nog niet allen den geestdrift voor ons beginsel hebben, dien zij bezit, dat wij ons nog niet als een eenheid geven *kunnen*. Toch is de sociaal-democratische vrouwenbeweging nog jong.

Toen in 1872 Bebel en Liebknecht Sr., de eerste sociaal-democratische Rijksdagleden in Duitschland, tengevolge van hun houding in den Rijksdag gedurende den oorlog van 1870, in de staatsgevangenis te Hubertusburg, waren opgesloten, gebruikte Bebel, van oorsprong een R. Cath. Wanderbursche van 't draaiersvak, dien rusttijd om zich te ontwikkelen met behulp van Liebknecht.

Hij studeerde er economie en geschiedenis, las Stuart Mill, Marx, Thomas Moore, Plato, Aristoteles; vertaalde ten slotte: Etude sur la doctrine du Christianisme", als: „Wahre Gestalt des Christentums" en voegde daar als bijlage aan toe: „Ueber die Gegenwart und künftige Gestalt der Frau."

Dit werd aanleiding tot zijn werk: „Die Frau in die Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft", dat als tweede druk heet: „Die Frau und das Sozialismus." Dit boek heeft grooten invloed gehad op de arbeidersvrouw in Duitschland en de ideeën erin vervat zijn ook ijverig gepropageerd in ons land; theoretisch door Mevr. Roland Holst, Enka, Mevr. Kruyt-Hogerzeil e. a. m. op lezingen en in geschriften; practisch door Suze Groeneweg en andere sociaal-democratische vrouwen der arbeiderspartij.

Wij, positief Christelijke en tevens sociaal voelende vrouwen, kunnen onzen neus niet buiten de deur steken, of wij komen met die socialistische vrouwenbeweging in aanraking. Wij zien er de verwoestingen van om ons heen en wij ontdekken, in den klassenstrijd met schaamte, dat zij zeggen te doen, wat volgens hen, 't Christendom met al zijn phrases van naastenliefde, ongedaan liet.

coëducatie werd algemeen; het vakonderwijs voor meisjes begon. Een deel van de jongere generatie der Christelijke vrouwen kwam kalmpjes voortgaande in het spoor der Groen-Elout actie, als vrucht van zeer hoogstaand, niet-neutraal geschiedenis-onderwijs, als van zelf tot een inzien van het logische van het medeleven der vrouw in practisch-staatkundige kwesties.

Een ander, verreweg het grootste deel, voornamelijk uit de kleine bourgeoisie en de volksklasse, bleef, door gebrek aan vrijen tijd, onvoldoende ontwikkeling, *na* de schooljaren en 't conservatisme der kerkelijke organisaties (als catechisaties en meisjesvereenigingen), 't weinig sociale der preeken en ook door een verklaarbaren schroom en neiging tot het huiselijke, ons vrouwen eigen, op eerbiedigen afstand van hetgeen op wetenschap of politiek geleek en zedig benauwd voor alles, wat naar manhaftigheid zweemde.

Ook deze vrouwen en, wat misschien voor het publieke leven nog meer zegt, de mannen uit die kringen, zien, dat de maatschappelijke evoluties, de staatkundige veranderingen en de kerkelijke toestanden van dien aard zijn, dat grooter vrouwelijke invloed op 't publieke levensterrein niet langer mag ontbreken.

a. Eerst onderging de maatschappij ingrijpende veranderingen, De door de vrouwen krachtig bevorderde actie tegen de prostitutie (1911) had zeer goede zedelijkheidswetten tengevolge; de actie tegen drankmisbruik; 't werk onder fabrieksarbeidsters; Pro Juventute; de voogdijraden en andere lichamen gaven prachtigen vrouwenarbeid te zien. Het beroepsleven werd voor vrouwen iets zeer gewoons gevonden en ook de vrouwen uit de beste Christelijke kringen, bewogen zich buiten philanthropie en kerkelijken arbeid, in het publieke leven, deden examens, aanvaardden dientengevolge betrekkingen.

b. De staat en de staatkunde verschilden ook van hetgeen zij vroeger geweest waren. Het parlement veranderde door de democratie van karakter. Wanneer woningtoezicht, kindervoeding, arbeid der gehuwde vrouw vóór en na zwangerschap ter sprake, wanneer het huisgezin zelfs, in behandeling kwam, werd de stem der vrouw onmisbaar en de oude dispuut-methode onverdragelijk. „Men moet wel een vaste overtuiging hebben, omtrent de superioriteit van het mannelijk geslacht, indien men het staatsbelang thans alleen gediend acht met een door de mannen te nemen beslissing." Niet de propagandiste, niet de feministe, maar de vrouw der Christelijke gemeenschap, die in 't oude Rome zelfs door een cynicus als Petronius onwillekeurig als „domina" werd aangesproken, in haar hooge waardigheid als Christin zal een invloed ten goede op ons staatkundig leven kunnen hebben.

Ons dienen in de politiek zal niet anders zijn, dan volleediger hulp bewijzen in sferen, waar onze medewerking nu reeds zijdelings wordt bewezen en gewaardeerd.

c. En ten slotte: de kerk. Op dit terrein nog geen voldoende vrouwenhulp. Wel een zoeken van de ambten door de vrouw,[1]) zelfs van die, waarin de man, als 't ware, God vertegenwoordigt en die

[1]) Gevolg van het moderne feminisme.

dus inherent zijn aan het man-wezen, evenals de magistratuur in 't staatkundige — maar geen voldoende saamwerking in de meer vrouwelijke lijn der huisbezoekdiensten, het catechetisch onderwijs en de diaconale zorg — toch, voor wie toeziet, wel een kleine wolk als eener vrouwenhand.

In de Reveilkringen bloeide op, wat de Christelijke vrouw na 1795 had gemist: *de achtergrond, die de samenwerking tusschen man en vrouw in het gezin, maar ook daarbuiten moet steunen.*

Daar de kerk voor een deel God Drieëenig losliet, zoodat zij open stond voor alle rationalistische meeningen, voor een ander deel, *het werk* der vrouw vereenzelvigde met het afgesloten levensterrein en dus haar taak op aarde nog steeds niet *ten vollle* verstond, zorgde Gods Geest, dat *de Chr. gemeenschap* zich weer bewust werd, wáár het om ging. Dit zal, naar wij hopen, door de pressie van het socialisme, ook in de kerk tot grootere openbaring komen.

III.

Wanneer wij de nooden op deze verschillende publieke levensterreinen overzien en de machten leeren kennen, die daar Christus het gezag en de leiding betwisten, dan voelen wij, wat ons, Christelijke vrouwen, nog aan *moed* ontbreekt tegenover de in onze dagen zoo heftig optredende socialistische vrouw. Wij gevoelen dan ook, dat we nog niet allen den geestdrift voor ons beginsel hebben, dien zij bezit, dat wij ons nog niet als een eenheid geven *kunnen*. Toch is de sociaal-democratische vrouwenbeweging nog jong.

Toen in 1872 Bebel en Liebknecht Sr., de eerste sociaal-democratische Rijksdagleden in Duitschland, tengevolge van hun houding in den Rijksdag gedurende den oorlog van 1870, in de staatsgevangenis te Hubertusburg, waren opgesloten, gebruikte Bebel, van oorsprong een R. Cath. Wanderbursche van 't draaiersvak, dien rusttijd om zich te ontwikkelen met behulp van Liebknecht.

Hij studeerde er economie en geschiedenis, las Stuart Mill, Marx, Thomas Moore, Plato, Aristoteles; vertaalde ten slotte: Etude sur la doctrine du Christianisme", als: „Wahre Gestalt des Christentums" en voegde daar als bijlage aan toe: „Ueber die Gegenwart und künftige Gestalt der Frau."

Dit werd aanleiding tot zijn werk: „Die Frau in die Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft", dat als tweede druk heet: „Die Frau und das Sozialismus." Dit boek heeft grooten invloed gehad op de arbeidersvrouw in Duitschland en de ideeën erin vervat zijn ook ijverig gepropageerd in ons land; theoretisch door Mevr. Roland Holst, Enka, Mevr. Kruyt-Hogerzeil e. a. m. op lezingen en in geschriften; practisch door Suze Groeneweg en andere sociaal-democratische vrouwen der arbeiderspartij.

Wij, positief Christelijke en tevens sociaal voelende vrouwen, kunnen onzen neus niet buiten de deur steken, of wij komen met die socialistische vrouwenbeweging in aanraking. Wij zien er de verwoestingen van om ons heen en wij ontdekken, in den klassenstrijd met schaamte, dat zij zeggen te doen, wat volgens hen, 't Christendom met al zijn phrases van naastenliefde, ongedaan liet.

Wij zien met schrik, dat zij óók een historische lijn in haar werk hebben, die lijnrecht ingaat tegen Gods scheppingswerk en die uitloopt op verwoesting van wat ons 't hoogst en 't heiligst is; maar wij ontwaren tevens, dat de vijand de zwakke plekken en de fouten van ons Christelijk leven weet te gebruiken om zijn macht uit te breiden.

De vrouwen uit de socialistische gemeenschap *ontwikkelden zich* om door haar invloed op het publieke leven, ook vele in ons oog ergerlijke misstanden te verbeteren. Zij doen het volgens háár beginsel en dat van haar partij, terwijl het evengoed en dan tot eer van God, had kunnen gebeuren, als *wij* 't hadden gedaan, als *onze* partij 't had kunnen ondernemen, als de Christenen — mannen, zoowel als vrouwen — meer liefde hadden gehad voor de armen, die zij altijd met zich hebben, ook voor de geestelijk armen.

De jeugdorganisaties der socialisten zijn sterk; haar werk onder de rijpere jeugd, wordt met enthousiasme gedaan door gestudeerde mannen en vrouwen.

De voornaamste vakken, waarin zij de arbeidersjeugd na de schooljaren voorlichten, zijn: staathuishoudkunde, algemeene geschiedenis, arbeidswetgeving en kennis der staatsinrichting. Bij de studie der geschiedenis vergeten zij niet kennis te verspreiden over het wezen, den oorsprong en de ontwikkeling van godsdienst en kerk, volgens hun idee. Waarom? „Wel, omdat," zeggen zij, „wanneer wij socialisten de jonge arbeiders laten gaan, die Protestantsch-Christelijk zijn opgevoed, waar komen zij dan te land? Eerst in de Chr. Jongelingsvereeniging en dan in Patrimonium of Protestantsche vakbonden. Zij worden daar hoe langer hoe meer in de Chr. wereldbeschouwing geconfijt, gaan er hoe langer hoe meer in op en wij sociaal-democraten weten, hoe verbazend moeilijk het is ze daar nog te bereiken en over te halen."

Voelt ge nu, geachte Vergadering, hoe de socialisten winnen als onze gestudeerde Chr. mannen en vrouwen de vrouwelijke jeugd niet gaan voorlichten na de schooljaren en wij ze niet helpen zich daaraan te geven?

Zeker, wij behoeven de dingen niet te overdrijven. Ik weet, dat kennis en liefde hier niet alles is en dat een jong meisje, uit de S.D.A.P. academisch opgeleid en met groote geestdrift voor het sociale werk, als zij zich zelf niet geheel, of grootendeels, financieel redden kan evenmin een *bestaan* in 't socialistisch sociale werk kan vinden als wij in het Christelijke. Maar waarom zouden wij ook niet alvast in een gewone betrekking, of op een andere plaats sociaal werk doen, zoo wij onze roeping in het publieke leven als de roomsche vrouwen, apologetisch-religieus verstaan?

Laten wij, om te beginnen, alle stands-*pretenties* uit ons midden weg doen, opdat wij weten, wat te antwoorden op een redeneering als deze, dat „de algemeene waarheid is: de bevrijding der vrouw is het werk van het socialisme, en is doorkruist door deze bijzondere waarheid, dat het socialisme de opheffing van de klasse-voorrechten, ook voor de vrouw, beteekent." Opdat wij weten, wat te antwoorden, *als uitsluitend aan het productie-proces* de vormen van den staat en den eigendom, de vorming van het gezin en de positie der vrouw

worden ontleend, wanneer de vreugde en de vloek van het Paradijs leugen wordt geheeten en het Christendom, met zijn vaderschap van God, misleiding wordt genoemd, met het doel verzonnen om den man prioriteit boven de vrouw te geven.

Zoo verdreef steeds de radicale democratie de oude goden en wie het Christendom niet erkent, als *de* Godsopenbaring bij uitnemendheid, heeft in den bloeitijd van het socialisme, die achter ons ligt, daarmee afgedaan. Hij verwacht van de revolutie de bevrijding der menschheid van God, én van Christus, én van den Heiligen Geest. zooals zij eens is bevrijd van Zeus en andere oude goden. In die dagen zal de vrouw vieren het *Feest der Gedachtenis*, zooals Mevrouw Roland Holst het heeft bezongen.

IV.

Laat het Christendom zich verdringen? Liggen de pilaren ervan: „'t Geloof aan God Drieëenig en 't goddelijk recht van het gezin", niet vast in de vrouwenharten? Zóó vast, dat het socialisme eraan wanhoopt ze te kunnen ontwrichten? Ondergaat niet ons publieke leven thans iets wonders? Veel mannen, geleerden zelfs, democraten, ijveraars van den vooruitgang, zijn teruggekeerd uit den oorlog en, meer dan wij dachten, is Jezus van Nazareth aan de fronten geweest. Als wij die mannen thans hooren, bemerken wij, dat zij nu gelooven aan *iets*, dat vaststaat, waar alles wankelt. Eén hunner noemde het: de kerk, die niet omver wordt gestooten door den wind uit de prairiën.

Deze mannen doen thans een beroep op het Christendom, op u en op mij. Zij zijn niet conservatief of reactionnair geworden; zij zijn sociaal dezelfden gebleven, alleen zij zoeken het *iets*, want zij gevoelen de geestelijke waarde ook der maatschappelijke vragen. Zij wijzen ons op onze hooge roeping, omdat zij zagen, dat Jezus Christus *geen* cultuurgod, maar de *Eeuwige* is. Zij zeggen ons, dat wij moeten uitgaan in het publieke leven — *nu* — en Hem prediken ook op het terrein der wetenschap, vrouwen zoowel als mannen. Daarom vraag ik nog enkele oogenblikken uw aandacht voor: *De Vrouw en de wetenschap* en voor *De Vrouw en de politiek*.

De vrouwen der Oudheid, die buiten Christus het terrein der wetenschap betraden, moesten daartoe meestal ook lichamelijk publiek worden en wij zien het in de uitleving der socialistische en feministische beginselen, ook in wetenschap en kunst, hoe ook nu nog, buiten Christus, in het publieke leven de vrouw de christelijke moraal met voeten treedt. Een enkel voorbeeld: Ellen Key schrijft „*In de Vrouw en de moraal*": George Eliot was 30 à 40 jaar geleden een kolossale ethische kracht. Zij heeft allen geholpen, die van het Christendom overgingen tot een nieuwe levensbeschouwing.

Een ander [mevr. Roland Holst] hoort Shelley zingen en jubelt dan: „de materieele, productieve krachten waren opgekomen, die de oude ideeën, de oude gevoelens en de oude zeden zouden begraven. Tallooze geslachten lang was door den godsdienst aan de vrouw, een deemoedig onderworpen en een gehoorzaam leven in het verborgene geboden, was de vrouw, die zoo leefde, door de kunst verheerlijkt en de wil zoo te leven in haar door de opvoeding

bestendigd." Waar de uitleving der nieuwe beginselen op neerkomt, zien wij in de verklaring van ons eerste vrouwelijke 2e Kamerlid, Suze Groeneweg: „Wij zullen trachten zonder geweld ons doel te bereiken en de mogelijkheid is er; maar zoo niet, dan met onze volle kracht er op los."

We zien het nog tragischer in de bolsjewistische verhoudingen op sexueel gebied tusschen man en vrouw, die in revolutionaire kringen ingang vonden.

Maar daartegenover gevoelen wij, dat ook deze Samaritaansche een ziel heeft, die misschien met een vraag, die voor haar over zijn persoon beslist op Jezus wacht. En als Zijn Geest *ons* nu zendt naar haar bron om haar te wijzen op háár verhouding tot God en wij hebben onze talenten in zweetdoeken begraven, terwijl andere vrouwen die hebben ontwikkeld, zijn wij dan niet ontrouw? Als wij nu niet om Zijnentwil en met Hem in het publieke leven gaan geven, zal 't dan niet eenmaal tot ons luiden: „En gij hebt mij niet gediend?"

Geachte Vergadering! Ik weet evengoed als gij, dat de ouders om ons heen, die om een zeer waarschijnlijk getal te noemen, in 1919 ongeveer 6000 meisjes op de H.B.S. en ± 1500 op 't Gymnasium zullen hebben, dit zullen doen om heel andere redenen, dan om het ongeloof te bestrijden. Maar als bij deze meisjes er maar *enkelen* zijn, die door haar studie God verheerlijken, dan zijn de baten daarvan, voor 't publieke leven, groot. Met de meisjesopvoeding zijn wij er nog niet. Voor 't beroepsleven niet en evenmin voor de algemeene en wetenschappelijke ontwikkeling. Men leze hierover 't laatste hoofdstuk van Bavinck's boek maar eens ernstig na. Toch was 't feit, dat in 1872 de Universiteitspoort in Nederland voor eenige geestdriftige meisjes openging, op zich zelf geen ramp, integendeel, het is vijf en veertig jaar reeds een zegen voor menige jonge vrouw geweest, die door de colleges, daár bijgewoond, zelfstandig wetenschappelijk leerde werken en door de universiteit in het publieke leven een plaats kon verwerven, die haar in een onafhankelijke sociale positie bracht, welke haar geestelijk ook meestal bevredigde. [1])

Er is en er wordt mooi werk gedaan door universitair opgeleide vrouwen en daarin komt de *vrouw* menigmaal geheel tot haar recht, vooral als dokter. Dit is haar een groote voldoening na de zware studie.

Verleden jaar overleed één onzer vrouwelijke artsen op 43 jarigen leeftijd, overwerkt, zooals een harer patienten in een dagblad „In Memoriam" schreef. Dat overkomt ook menig manlijk arts. 't Bijzonder treffende in 't bedoelde „In Memoriam" ligt daar niet in, maar hierin, dat die patiente schreef: „dat zij ons niet meer zal helpen met haar kunde, noch ons bemoedigen met haar altijd vriendelijken glimlach, kortom dat wij haar steun in moeilijke oogenblikken moeten missen. Die lieve oogen in dat zachte gelaat, zij zullen ons niet meer sterken in die momenten, waarop wij daaraan zoo groote behoefte hebben."

---

[1]) Zie voor gegevens hierover het Vrouwenjaarboekje 1919. Uitgave Nat. Bureau voor vrouwenarbeid, 's-Gravenhage.

Dat een vrouw dit getuigt van een andere vrouw, die haar arts was, pleit zeker voor haar, die de wetenschap aldus diende. Of wilt gij een voorbeeld uit onze kringen? Gij kunt daar tevens uit zien, wat de gemeenschap der geloovigen kan beteekenen voor een wetenschappelijke vrouw.

Een onzer jonge vrouwelijke artsen, werd in de ergste griep-periode naar een dorp geroepen om daar gewoon als dokter op te treden. Toevallig is zij ook een zeer vrouwelijke vrouw, die de zwaarte voelde der verantwoordelijkheid. Zij schreef: „'k Heb nog nooit zoo gewaardeerd om naar de kerk te kunnen gaan en de gemeenschap nooit zoo gevoeld als op 't oogenblik. Niet, dat de menschen hier zoo hoog staan, maar ik voel een band. Als ik later bij een patient kom, en de familie heb ik in de kerk gezien, dan is alles in je werk anders." Haar vier weken dorps-dokterpraktijk hebben èn in het dorp, èn bij haar mooie herinneringen achtergelaten en waren wetenschappelijk voor haar van groote waarde.

Zulke dingen en dergelijke staaltjes van wetenschappelijken vrouwenarbeid, vindt men thans in iedere faculteit, ook in die, welke minder dan de medische, met het sociale leven in aanraking komen. Ze bewijzen toch wel, dat *niet* geheel billijk is de vraag in verschillende kringen, ook onder de hoogleeraren opgekomen: „levert de universitaire opleiding voor onze vrouwen en voor de samenleving niet meer nadeelen op, dan de wetenschap er voordeelen van plukt?"[1])

Wat de mannen betreft, hoort men die vraag nooit zoo stellen en toch is percentsgewijze het moreele gevaar van het student-zijn voor de jongens veel grooter gebleken, door den groentijd en zijn gevolgen, dan het publieke der opleiding en de examenstudie bij elkaar, voor de meisjes.

Wat voordeelen *direct* voor de wetenschap betreft, weten wij heel goed, dat van de tien jongens-studenten er misschien één een wetenschappelijk man, een geleerde in den volstrekten zin des woords wordt en de negen andere een gewoon-beroepsleven leiden en daarin hun kennis practisch toepassen. Het verschil tusschen de meisjes- en de jongensstudenten bestaat feitelijk alleen hierin, dat verscheidene meisjes niet afstudeeren door een huwelijk, dat meestal een beroepsleven voor haar onnoodig maakt en er ook wel een paar meer om gezondheidsredenen staken, dan onder de jongens.

Menigmaal komt het echter ook onder de mannelijke studenten voor, dat zij totaal ongeschikt blijken, om physieke of psychische redenen en 't bijltje er bij neerleggen vóór hun candidaats.

Dat er in de thans verloopen jaren van academische vrouwenstudie een hooggeleerd en minder geleerd pro en contra over die studie ontstond is niet zoozeer te wijten aan het negatief resultaat dier studie voor de wetenschap als zoodanig, dan wel aan voor de *academie* ongeschikte meisjes, die studeerden — wat veroorzaakt werd door de slechte vooruitzichten voor de ontwikkelde vrouw in andere beroepen[2]) — en aan de te hoog gespannen idealen der

[1]) Zie hiervoor weer het Vrouwenjaarboekje blz. 366—368.

[2]) B. v. bij het L. O.

pioniersters, meest uit de feministische kringen der neutraal opgevoeden gekomen.

Dat zij die zoo hoog spanden kwam, omdat zij, evenals de meeste professoren en mannelijke studenten, nog te veel aan het antieke student-zijn, 't leven in een maatschappij op zich zelve, vastzaten en de universiteit uitsluitend beschouwden als kweekplaats van geleerden. Als heel het publieke leven, onderging echter ook het hoogeschoolwezen den invloed der toenemende democratie. Dit bleek, toen de H. B. S.-ers werden toegelaten; dit bleek ook, toen de vrouw binnentrad. Dit blijkt nog telkens uit een geheele wijziging van het universitaire leven in modernen stijl.

In Christelijke kringen begint de meisjesstudie toe te nemen, maar met den universitairen weg is men voorzichtig. De N. C. S. V. telt op de 799 mannelijke leden slechts 112 vrouwelijke, nauwelijks 14 %. De Unie van Gereformeerde meisjesstudenten in haar tweejarig bestaan 20 leden, voor het meerendeel ook lid van de N. C. S. V. Zij gaven onlangs een Dies-diner, waarover een der mann. afgevaardigden in het orgaan der Ger. corpora schreef, dat het in „voorbereiding en uitvoering" echt vrouwelijk was. Hij schreef hierover met enthousiasme en dit is verblijdend.

Een andere reden toch, waarom het universitaire leven voor de meisjes niet voldoet, is dat zij het studentenleven te *onvrouwelijk* hebben opgevat. Nu dit minder wordt, komt er veel meer begrijpen van de meisjes-studenten door de jongens en meer waardeering tusschen de seksen onderling. Hoe meer de meisjes zich in haar vrije uren als jongens gedragen; zich vormen in haar disputen en debatten naar het mannelijk model; roeien in trui-en-broek; of tot laat in den nacht discussieeren en fuiven, hoe grooter haar physieke ongeschiktheid en de verwijdering tusschen de seksen.

De meisjes beginnen dat zelve in te zien en gaan er de jongens op wijzen. [1]) Het bijna huiselijke verkeer tusschen jongens en meisjes in gemengde corpsen, als Unitas, V. C. S. B. en N. C. S. V. werkt de normale verhoudingen in de hand en de ernstige bespreking der moeilijkheden tusschen de meisjes onderling en een steeds beter begrijpen daarvan door de jongens, reduceeren de bezwaren der academische studie voor meisjes tot de momenteele hersenoverlading aan de examens verbonden, die meestal een grooter of kleiner conflict met het vrouwelijk lichaam meebrengt, een conflict, dat echter ook bij de examens M. O. en soms zelfs bij de L. O. akten plaats heeft. In de meeste gevallen richt het *geen* onherstelbare schade aan.

Veel bedenkelijker is de onvrouwelijke voorbereiding der meisjes tot het student-zijn. Daardoor [2]), maar ook door de meestal te groote vrijheid, die het meisje der H. B. S. en 't gymnasium van haar 12e tot 18e jaar buiten de schooluren geniet, is zij nog veel te weinig *vrouw* als zij aan de universiteit komt. En iedere achttienjarige vrouw, die het publieke levensterrein betreedt, moet, bewust of onbewust,

---

[1]) Zie de Nrs. van *Minerva* Febr. 1919.

[2]) D. i. door een tekort aan vrouwelijke leiding op school en aan vrouwelijke bezigheden na de lesuren.

beschermd worden door het diepe besef van het *onveranderlijke van haar vrouw-zijn*, of zij krijgt grooter knak, dan het zwaarste examen haar geeft.

Wanneer zij als studente op haar vijf en twintigste jaar tot dat besef komt, is het voor de meeste meisjes te laat. Heeft zij het voldoende, als zij aankomt en is zij dan bovendien een geloovig meisje, dan kan zij wetenschappelijk, zoowel als sociaal een groote morecle kracht in de studeerende wereld zijn. Dan zal zij later als vrouwelijke vrouw een zegen in het publieke leven brengen.

V.

Behalve voor onze taak in de maatschappij hebben wij de wetenschap noodig voor de politiek. Niet alsof wij allen daarvoor *studeeren* moeten. Dat doen de mannen evenmin en kan met het algemeen kiesrecht zeker niet. Maar er is theoretische en practische staatkunde. Voor vragen van staatsrecht, volkenrecht, economie en diplomatie zullen weinig vrouwen wetenschappelijk gaan werken, doch wij kunnen er ons door de resultaten der wetenschap van op de hoogte brengen, die in de meisjesopvoeding opnemen en later in de practische staatkunde vrouwelijk en christelijk toepassen.

Op dit terrein hangen theorie en praktijk niet zoo nauw samen, als men zou vermoeden. Op het gebied der practische staatkunde is door de weinige vrouwen, die er toe werden geroepen, de vrouwelijke staatshoofden, soms superieur werk gedaan. Men denke aan Elisabeth van Engeland en Catharina II van Rusland. Als vrouw stond hooger Maria Theresia van Oostenrijk en voor de staatkunde presteerde zij niet zooveel minder, terwijl in de toekomst als voorbeelden van gelukkige vereeniging van theoretische en practische staatkunde met de hoedanigheden van vrouw en moeder in den edelen zin, zullen worden genoemd Neerlands constitutioneele koninginnen Wilhelmina en Emma.

De meesten onzer zullen dus zeker voor de politiek kunnen volstaan met *practische* staatkunde. En voor *die* politiek ontbreken ons de gaven niet. Prof. Brugmans zegt in zijn mooie artikel over „De plaats der Vrouw in de politiek", dat *ons* eigen is de speciale menschenkennis, die de juiste personen weet te kiezen. Voorts heeft, volgens dezen geleerde, de vrouw „een sterke neiging om de dingen in volle realiteit, maar tevens in kleinen kring naar voren te brengen; 't generale ontgaat haar. Maar juist de kennis van het individu, zijn krachten, zijn bedoelingen, zijn wenschen, zijn geheimen, dat alles is echt vrouwelijk."

Daarom zullen wij in de politiek zeer veel voor den man kunnen zijn, maar niets zijn zonder hem. Immers wij hebben ook de gebreken onzer deugden „vooral de neiging om het individueele verre te stellen boven het algemeene, met name om de staatszaken geheel als persoonlijke aangelegenheden te behandelen."

Bovendien is ons gevoel van verantwoordelijkheid dikwijls te zwakker, naarmate de politieke beginselen te sterker zijn en met volstrekte toewijding worden gediend. [1]) Wij zullen dat gevoel van

[1]) Voorbeelden o. a. van Prof. Brugmans: Madame Roland.

verantwoordelijkheid zwaar moeten gevoelen door het tegenwoordige kiesstelsel, in de afzondering van het stemlokaal, voor de stem, die wij uitbrengen.

Maar wij zullen het kunnen, omdat wij met de mannen samen het zullen doen, biddend om wijsheid, gesteund door het partijverband. Als bewuste, als de sociaal ontroerde vrouwen van rechtsche geschiedbeschouwing, erkennen wij de waarde der democratiseerende tendenzen van onzen tijd. Jarenlang staan wij reeds naast de mannen, die onze beginselen in het wetenschappelijke en in het politieke leven verdedigen. We komen niet in de politiek zonder antecedenten.

Ook *onze* tranen liggen op Talma's graf en, als Zelafead's dochters, ontvingen wij ons patrimonium (Num. 27 : 1—8), onze christelijk-historische, onze anti-revolutionnaire beginselen, en leefden wij mede in het midden der broederen. Wij zijn bereid, thans meer dan ooit, ons te scharen aan de zijde van hen, die het goede voor ons volk zoeken op *alle* levensterrein.

Hoever wij in het publieke leven kunnen gaan?

Zoover het samenstel van ons lichaam en onze ziel dit toelaat. Daarom: knoeien mogen wij niet en de Christelijke moraal moeten wij handhaven. De ambten, die vooral mannelijke eigenschappen, eigenschappen voor 't groote, 't geniale, als: discipline, zelfbewustzijn, koenheid, bezonnenheid, vereischen, heeft God allereerst den man opgedragen. Wij loopen kans er te falen als vrouw; wij zullen zeker falen, als wij het te zelfstandig ondernemen, (b.v. vrouwenpartijen gaan vormen in de politiek.) Met ons zelve mogen wij geen proeven wagen. In vervormingen van wezen en moraal, ziet de ongeloovige, de radicale democratie, ten slotte geen bezwaar, maar wij bestrijden deze dingen op bijbelsche gronden, juist uit liefde tot den naaste en tot ons zelf.

In naam van Hem, die ons, vrouwen, ook daartoe bevrijdde, heet ik u welkom in den strijd. Het publieke leven heeft u noodig als vrouw, om uw vrouwelijken invloed; maar heeft u bovenal noodig als belijdend Christin. Des Heeren weg is in wervelwind en storm. (Nah. 1 : 3).

Waar Hare Majesteit, onze geëerbiedigde en beminde Vorstin ons zoo schoon voorgaat, dat zelfs een doctoraat honoris causa Haar ten deel viel, daar zullen wij niet achterblijven ons te ontwikkelen, thans *vooral* in staatkundig-sociale kwesties. Bovenal echter zij onze Koningin ons hierin ten voorbeeld, dat wij in het publieke leven mogen getuigen: „Alle reactie uitgesloten. *Jezus Christus* is ook voor de toekomst." Dan zullen wij ervaren, hoe Zijn Geest ook leidt de veranderingen om ons heen naar Gods einddoel, *het eeuwige vrederijk*, waar geen vloek meer zal zijn over man noch vrouw, noch aarde; geen zonde, maar louter reinheid en recht.[1])

[1]) *Literatuur.*

I. Mej. Dr. C. Gerlings. De vrouw in het Oud-Christelijke gemeenteleven. Acad. Proefschrift. (Uitg. A. H. Kruyt, Amsterdam).

II. Mej. Dr. H. C. H. Moquette. De Vrouw. Maatschappelijk leven. (Uitg. Meulenhoff, Amsterdam.)

III. Dr. H. Bavinck. De Vrouw in de hedendaagsche Maatschappij. (Uitgave J. H. Kok, Kampen).

Gedachtenwisseling.

Vier dames gaven zich op voor het debat, of het stellen van eenige vragen.

Mej. Joh. Naber (Amsterdam) betuigde haar instemming met het referaat der spreekster en vroeg, hoe spr. er over dacht, dat de vrouw in het politieke leven moet optreden — in eng gesloten vrouwenkringen, óf in samenwerking met de mannen.

Mej. Kleyn antwoordde, dat volgens haar persoonlijke meening het optreden der Chr. vrouw in de politiek pas officiëel begint met het gaan naar de stembus. Spr. is van meening, dat de vrouwen zich bij de bestaande partijen en kiesvereenigingen der mannen moeten aansluiten, doch dat ze daar flink haar vrouwelijken invloed moeten laten gelden en zich daartoe kunnen voorbereiden in eigen discussies en zoo met een opinie voor den dag zullen leeren komen.

Mej. Naber dankt nog met eenige vriendelijke woorden voor dit antwoord.

Mevr. Van Schelven (Rotterdam) zou graag weten, wàt Spr. vindt van de coëducatie voor het meisje van 12—18 jaar. Moet de vóór-opvoeding tot de universiteit *geheel* verschillend zijn van die der jongens, opdat zij dan ook als vrouw aan de universiteit kan komen?

Spr. antwoordt hierop, dat de coëducatie voor de meeste meisjes fnuikend is, daar zij te veel vrije manieren en mannelijke denkwijzen overnemen en niet als vrouwelijke vrouw aan de Universiteit verschijnen. Dit is nog een braakliggend terrein, dat nog voor veel verbetering, zooal niet algeheele splitsing der opleiding, vatbaar is. Spr. kon er uiteraard en om des tijds wille in haar referaat niet uitvoeriger over zijn.

Mej. de Bruin vraagt, welken kant we uitmoeten met onze meisjesvereenigingen.

Het antwoord hierop luidt, dat dit veel afhangt van het peil, waarop de meisjes staan. Behandeling der sociale vragen is zeker thans noodig, doch meestal zal 't geraden zijn eenvoudig te beginnen. Opklimmen kan men hierin altijd.

Mej. Talma (Utrecht) spreekt nog een woord over de coëducatie der a.s. meisjesstudenten. Volgens haar is de opleiding aan gymnasium en H. B. S. *niet* onvrouwelijk en voelen de meisjes zich voldoende vrouw, als zij student worden en is de generatie met de jongens-

---

IV. Van Vrouwenleven. (1813—1913). Uitg. Römelingh en Co., Groningen).

V. Encyclopaedisch Handboek. De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk.

De artikelen over:

a. Plaats en taak der vrouw in den Staat.
b. De vrouw en de politiek.
c. De vrouw en de wetenschap. (Uitg. Elsevier's Maatschappij).

VI. Mevr. Roland Holst. De socialistische opvoeding der jeugd. (Uitg. Maatschappij v.h. H. A. Wakker en Co., Rotterdam).

VII. Mevr. Roland Holst. De maatschappelijke ontwikkeling en de bevrijding der vrouw. (Brusse. Uitg. Maatschappij, Rotterdam.)

manieren uitgestorven. Wel is er op 't oogenblik een critieke toestand onder de afgestudeerde meisjes. Zij meenen, dat er iets niet in orde is en voelen zich onbevredigd. Is de maatschappij er dan nog niet rijp voor ze te ontvangen?

Mej. K l e y n antwoordt, dat er nog wel goede uitzonderingen zijn op de onvrouwelijke meisjes, maar de meeste meisjes maken den indruk, na coëducatie, dat ze, als vrouw, voor haar vrouwelijke taak, nog niet klaar zijn. Een echt vrouwelijk meisje *blijft* vrouwelijk, niettegenstaande alles.

De maatschappij is wel klaar om de gestudeerde vrouw te ontvangen, maar maatschappelijk schijnen de afgestudeerde vrouwen zelf er nog niet klaar voor te zijn, een vrouwelijke taak te aanvaarden.

Op deze discussie volgde de inleiding over

DE VROUW EN HET GEZINSLEVEN

door Mevrouw van Hoogstraten-Schoch.

Hooggeachte Toehoorderessen.

Het is nog zoo heel lang niet geleden — 't was in een der oorlogsjaren — dat een der Belgische aalmoezeniers mij uitnoodigde om op een avond in de kerk-barak op de troostelooze, eindelooze heidevlakte van het kamp van Zeist voor de geïnterneerde Belgische soldaten te komen spreken. Een der dingen, die mij dien avond het meest troffen, was niet die zaal, stampvol met menschen, die met de grootste aandacht luisterden naar een Evangelie, dat ze nog nooit gehoord hadden, maar wel de woorden van den aalmoezenier, waarmede hij als 't ware zijn Evangelieverkondiging inleidde. „Mannen" — zeide hij — „ik kom je vanavond over iets zeer kostbaars vertellen, over iets zeer moois. — Jullie weet wel, dat de dierbaarste, waardevolste bezittingen, die we hebben, dat we die niet in onze handen kunnen nemen, dat we die niet zien kunnen. Als je vrouw thuis je liet merken, dat ze van je hield, als de vroolijke lach van je kindertjes schalde door het vertrek, als je binnenkwam, dan voelde je daar binnen in je hart, hoe rijk je was, en welk een groote bezitting je toebehoorde en dat je deze schat met die van geen koning zoudt willen ruilen".

Over die woorden heb ik nog dikwijls nagedacht, als ik mijzelve rekenschap afvroeg van de beteekenis van het gezin. Ik heb verleden gelezen, hoe iemand schreef over het woord „moeder". Dat woord — zeide hij — is als een psalm, een rustig madrignaal, een troostvol lied. Ik neem zijne woorden over en zeg: „Het woord „gezin" is als een psalm, een rustig madrignaal, een troostvol lied. Het heeft den mensch sterk gemaakt als een held, zelfbewust als een koning en blij als een kind. Vanaf dat de Spreukendichter haar bezong in zijn lied, hebben millioenen en millioenen vrouwen haar leven besteed om die kostbare wijkplaats te vormen en te beschutten. Ik zou ook haast niets zoo waardevols en eerbiedwaardigs weten op deze dikwijls zoo duistere aarde, als het blijde, gelukkige gezinsleven van een man en vrouw, die elkaar liefhebben. Herinnert ge u, hoe mooi Selma Lagerlöf over het gezin schrijft? Ik haal het u even aan, want beter kan men er haast

niet over spreken: „Is zij ook niet bewonderenswaardig — vraagt ze — die kleine wijkplaats van ons? Zij neemt ons met vreugde op, als teêre, hulpelooze, lastige kinderen. Zij heeft een eervolle plaats voor ons, als wij zwak en gebrekkig zijn van ouderdom. Het tehuis geeft den man blijmoedigheid en veerkracht, wanneer hij er in weerkeert, moe van den arbeid. Het tehuis omhult hem even warm, hetzij de wereld hem verguist of verheft. Er heerschen daar geen wetten, maar gewoonten en gebruiken, die men volgt, omdat ze nuttig en doelmatig zijn. Er wordt daar gestraft, niet om te straffen, maar om op te voeden. Daar is gelegenheid, elk soort gaven aan te wenden, maar wie geen talenten heeft, kan zich even bemind maken, als de meest verstandelijk begaafde. Het tehuis kan arme dienstboden in zijn sfeer opnemen en ze levenslang behouden. Het tehuis verliest nóóit een der zijnen uit het gezicht, en daar wordt het beste kalf geslacht, als de verloren zoon wederkeert. Er is niets *zoo geliefd, zoo hoog gewaardeerd*, als dat wat de vrouw stichtte: het huisgezin — het gezinsleven".

Maar ik ga in dezen trant niet door. Ik ben hier niet gekomen om u als 't ware de heerlijkheid en de blijdschap van het gezinsleven in glocìende bewoordingen te schetsen, dat ware nutteloos werk, een „prêcher pour les convertis". Als ik vanmiddag tot u spreek over de vrouw en het gezinsleven, dan is het omdat ik u en mezelf wil waarschuwen voor de gevaren, die ons gezinsleven in onzen tijd bedreigen, gevaren, die waarlijk niet denkbeeldig zijn en die we wel onder de oogen moeten zien.

Onder de gevaren, die ons, vrouwen, en ons gezinsleven bedreigen, zou ik willen noemen:

1. de nog zoo veelvuldig voorkomende beroepsarbeid der gehuwde vrouw;

2. de voortdurende stijging van alle arbeidersloonen en het steeds duurder worden van alle dingen, die voor ons levensonderhoud noodig zijn;

3. de socialistische en revolutionaire idealen en de zoogenaamde moderne levensbeschouwing.

Alle weldenkende menschen zijn het — dunkt mij — er over eens, dat de beroepsarbeid der gehuwde vrouw een bedroevend verschijnsel is. Marianne Weber zegt, dat de „fürchterliche Veröding des Heims" het ergste is. Daar is geen schrijver haast, die de vervloekingen van dien arbeid niet met schrille kleuren schildert.

Mej. Mr. E. C. van Dorp schrijft in haar praeadvies over de maatschappelijke beteekenis van den arbeid der gehuwde vrouw: „Ik zie geen ander gevolg van den beroepsarbeid der gehuwde vrouw dan een ethisch uit elkaar vallen van het gezin, een toenemende gemoedsonrust, een ten gronde richten van veel persoonlijk geluk. Waar het gezin niet de volle toewijding der moeder heeft, daar komt het te kort aan warmte en rust.

Niettegenstaande dit alles zien wij, dat de uittocht uit de gezinnen aanhoudt. Gansch ten onrechte heeft men dit verschijnsel toegeschreven aan vrouwen-emancipatie en aan hare ontworsteling aan maatschappelijken en geestelijken druk.

Mej. Mr. van Dorp zegt: „De proletarische vrouw werkt niet uit een

verlangen naar zielsbevrediging, maar uit de noodzakelijkheid om te voorzien in het dagelijksche brood. Met het verdwijnen der gilden is iedere opzettelijke slagboom voor haar gevallen. Zij is de fabrieken en werkplaatsen binnengestroomd, toen het moderne feminisme nog in de windselen lag, niets afwetend van-, zich niet bekommerend om abstracte theoriceën. Reeds in 1788 — constateert Lily Braun — werkten 59000 vrouwen in de Engelsche en Schotsche fabrieken.

„Het is ook een groote vergissing — zegt zij — om het te willen voorstellen, alsof de grootindustrie den vrouwen veel werk uit handen genomen heeft. Het is waar, dat wij nu niet meer onze zijde en ons linnen behoeven te weven, en ons brood behoeven te bakken, maar het onsoliede en slechte goed, dat tegenwoordig in den handel is gekomen, houdt een huisvrouw zes dagen in de week aan het verstellen. Vroeger bezaten de menschen deugdelijke kleedingstukken, die ze jaren aan één stuk droegen, en die van een onverslijtbare kwaliteit waren. Wie onzer heeft niet met eerbied betast en bevingerd het ondergoed soms van haar over-over-grootmoeder. En nu.... één jaar, twee jaar, heel veel langer houden de bovenkleeren het niet uit, ook al omdat de wispelturige mode ook den allerarmste dwingt tot constante verandering. Daarom heeft een knappe arbeidersvrouw den geheelen dag noodig, wil zij den boel goed bij elkaar houden, voor goed eten zorgen, nieuwe kleeren naaien en oude verstellen. Wij spreken nu niet eens van het groote tijdverlies, dat verbonden is aan het doen van inkoopen en van de verre afstanden, die de burgervrouw daarbij af te leggen heeft".

Mej. Mr. E. C. van Dorp wijst er ook op, hoe in onze dagen de vrouwen uit den arbeidersstand het zooveel moeilijker hebben dan vroeger, omdat hare gezinnen zooveel talrijker zijn tegenwoordig. Men spreekt wel van ouderwetsche, groote gezinnen, maar dat kan alleen betrekking hebben op de welgestelde families.

De zuigelingensterfte was in vroeger tijden onder het volk zóó groot, dat er maar weinig talrijke families gevonden werden.

Tegenwoordig zijn onder de arbeidersbevolking huisgezinnen met veel kinderen regel.

Daar nu de vrouw niet aan de behoefte van haar groot gezin kan voldoen, zoekt zij arbeid buitenshuis. Zij vergeet hierbij, dat de geldelijke voordeelen niet opwegen tegen de ontzettende nadeelen, die hare afwezigheid in het gezin met zich medebrengt.

Collett geeft het woord aan een arbeiderszoon, die het troosteloos relaas van zijn jeugd besluit met als zijn overtuiging uit te spreken, dat de oorzaak van de ruwheid en het zedenbederf onder de proletarische jeugd is te zoeken in de verlatenheid, waarin ze opgroeit.

En het zijn niet alleen de arbeidersvrouwen, die door bijverdienste haar huisgezin op peil trachten te houden. Denken wij alleen maar aan gehuwde ambtenaressen, onderwijzeressen, modistes, bedrijfshoofden van strijkinrichtingen, telefonistes, telegrafistes, postambtenaressen, te veel om op te noemen.

Als tweede gevaar, dat ons gezinsleven bedreigt, noemde ik u de voortdurende stijging van alle arbeidsloonen, het duurder worden van alles, wat tot ons levensonderhoud behoort. Ik vergat er bij te voe-

gen: terwijl de inkomsten der huisgezinnen in zeer vele gevallen hiermede geen gelijken tred hebben gehouden. Het is wel merkwaardig, dat wij, vrouwen, in dezen tijd ons kiesrecht zullen krijgen. In dezen tijd zullen wij geroepen worden om ons bezig te houden met- en te oordeelen over de huishouding van den Staat, terwijl onze eigene huishouding ingewikkelder zal zijn dan ooit.

Over verbetering van woningtoestanden, over verbetering van volksgezondheid in ons land en onze koloniën, over schoolvoeding en schoolkleeding voor den minstbezittende, over het langer schoolgaan van de kinderen tot het 14de jaar, over huishoud- en vakonderricht aan onze meisjes, over moederschapszorg zullen wij moeten nadenken, ons oordeel moeten vormen, terwijl in ons eigen huis problemen ons aanstaren, die we vooralsnog niet bij machte zijn om op te lossen.

De enorme stijging van loonen zal binnenkort vele van onze huismoeders verhinderen om langer een dienstbode te houden.

De enorme duurte van wasch-, naai- en strijkloon, arbeidsloon aan behangers, ververs, timmerlieden, zullen velen onzer dwingen weer alles zelf te doen.

Ik weet niet of ge wel ooit gelezen hebt het aardige stukje, dat de geestige Egberta C. van der Mandele hierover schreef in de „Groene Amsterdammer". Ik haal het u even aan: „Als Maandags en Vrijdags de kraampjes gerijd staan op de Prinsegracht van onze residentie, is het, of de oude linden lachen; ik hoor het in hun ruischen. Het is of ook de vensters van de oude patriciershuizen oolijke lichtjes laten twinkelen in hunne hoeken, de boomen en de huizen verstaan elkaar en de oude takken knikken naar de mooie, oude, nog ongerepte gevels en zeggen: ja, ja, 't is waar; de oude tijd komt weer terug. Is dat zoo? Is het werkelijk een overoude waarheid, dat al 's werelds gedoe slechts een kringloop is, dat we weer teruggaan naar de tijden van weleer, de tijden van onze grootmoeders en overgrootmoeders?

„Onze dames — ook de dames uit de hoogere standen — koopen weer zelf op de markt haar veters en japonstoffen, die in de winkels veel duurder zijn.

„We leeren weer zelf onze blousjes maken, we maken ze zelf weer „à la main", omdat de naaimachine op non-activiteit wordt gesteld, omdat ze een dubbele draad neemt, en het garen nu zoo duur is. Straks nemen we de wasch weer in huis, net als onze grootmoeder, die er zoo trotsch op was, dat niets de deur uitging. Wie den geheelen dag bij den weg is, of tennissen gaat, en zich niet bemoeit met hare huishouding, komt bedrogen uit. Men moet woekeren met z'n tijd, z'n materiaal, z'n levensmiddelen, z'n geld, en onze grootmoeders hadden niet geheel en al ongelijk, als ze beweerden, dat een goede huisvrouw haar gewicht aan goud waard is".

De nood der tijden, de groote veranderingen in de samenleving, dwingen ons, huisvrouwen, terug naar ons gezin, juist in een tijd, dat allerlei dingen, die onze aandacht vragen, ons er uit halen.

Het dienstbodenvraagstuk is er een, dat dreigt actueel te worden, en de berichten, die uit andere landen tot ons komen, stemmen niet hoopvol. Ik hoorde een dezer dagen nog van een jonge Hollandsche vrouw, die naar Amerika gegaan was, en die daar wegens totaal ge-

brek aan huishoudelijke hulp oud en afgewerkt en verzwakt was vóór haar tijd. Een brief uit Engeland deelde mij eveneens mede, hoe de huisvrouw ook daar zich gedwongen ziet, alles aan te pakken.

Een moeder, die boven haar krachten moet werken, die den ganschen dag „the maid of all work" is, de huishoudelijke slavin, kan niet het gezellige, rustige middelpunt blijven, dat ze tot nu toe geweest is.

Vergeet niet, dat juist deze toestanden ons zullen drijven in de armen der eenheidsidealen van de modern voelende menschen van onzen tijd. De eenheidswoningen, ze zijn al geteekend, de voorloopige plannen voor één-keuken-woningen zijn al uitgewerkt door den architect Staal.

In 1917 reeds werd besloten tot het stichten van een één-keuken-woning, waarin men zou hebben een gemeenschappelijke eetzaal, chrêche, badhuis, liften, stofzuigers, etc. In Amsterdam is korten tijd geleden een vergadering van 200 belangstellenden gehouden. De concept-statuten werden gemaakt en ter lezing gelegd in een der kantoorlokalen van de heeren Polenaar, Heerengracht 598.

Als bindend werden de volgende besluiten genomen:

1. De toekomstige bewoners zijn verplicht gebruik te maken van de gemeenschappelijke keuken.

2. De voorloopige plannen worden uitgewerkt door den architect Staal. Secretaresse van de huish. commissie is Mevr. Wibaut—Bastert.

Wie van ons korter of langer tijd kennis gemaakt heeft met hotelleven, weet hoe moeilijk aan een goede opvoeding de hand is te houden, als men zich gedwongen ziet in een gemeenschappelijke zaal het eten te nuttigen hoe het intieme en teere van het gezinsleven doodgedrukt wordt, als men dagelijks met zoovele anderen gedwongen wordt in aanraking te komen.

Zij vergeten, welk een behoefte een mensch heeft aan beperking en begrenzing en omtuining — aan een eigen plek, aan een eigen kring, — aan kalmte, en rust, en stilte.

Op dit pad voortgaande, komt men terecht bij de socialistische, revolutionaire idealen, die naar mijn bescheiden meening een groot gevaar voor de instandhouding van ons gezinsleven opleveren.

De socialisten hebben zich over het gezinsleven zeer duidelijk uitgesproken. De Duitsche schrijver Müller-Lyer, die, hoewel geen socialist, in zijn ideeën toch na aan hen verwant is, en dikwijls met graagte door hen wordt aangehaald, zegt in een zijner geschriften: „Nu worden in 60 kleine huishoudingen 60 haardvuren gebrand, de spijzen worden in 2 tot 300 kleine potjes en pannetjes bereid, die dan alle weer met de hand omgespoeld moeten worden. 60 huisvrouwen loopen met den korf aan den arm naar de markt, koopen in kleine porties (duur en slecht) vleesch, groenten, een emmer kolen enz., vullen de heele woning met kooklucht, poetsen de schoenen met de hand in de keuken, omdat er geen andere plaats is — verspillen in kleinzieligen, geestdoodenden arbeid tijd, geld en arbeidskracht, want machines kunnen in zulk een klein bedrijf niet worden aangewend. In een georganiseerde groot-huishouding daarentegen zou het tiende deel der vrouwen voldoende zijn, om al deze werkzaamheden beter, goedkooper en met minder moeite klaar te spelen.

„Denken we ons die 60 klein-bedrijven organisch verbonden, dan kan een enkele groote centrale keuken, waarin een werkelijke meester in de kookkunst heerscht, een overvloediger en meer afwisselend voedsel voor den halven prijs klaar maken. Huishoudelijke machines als spoelmachines zouden aangewend kunnen worden. Centrale verwarming niet te vergeten. Koud- en warmwaterleidingen, waschtafels met afvoer, centrale wasscherij. Logeerkamers voor aller gebruik, leeszalen, muziekkamers, donkere kamers voor 't fotografeeren, badkamers, tuin en kinderspeelzaal".

Op een ander oogenblik spreekt Müller Lyer heel gemoedelijk over „de oplossing van het gezin". Volgens hem is in de geschiedenis van het gezin een ontwikkelingslijn aan te toonen, die loopt in de richting van zijn oplossing. Hij gelooft ook (die arme), dat het huwelijksleven rustiger en vreediger zal zijn, wanneer man en vrouw minder samen zijn. Het gebrek aan afstand verstompt de liefde. Hij raadt aan „Godwinsche huwelijken", waar man en vrouw gescheiden wonen.

Ook Van der Goes heeft in de „Nieuwe Tijd" geschreven over de vernietiging van het gezinsleven, en ook Mevrouw Mansholt—Andrea gelooft en vindt dat het van zelf spreekt, dat, wanneer het waar is, dat de banden van het gezin losser zullen worden en wanneer de taak der ouders zich zal beperken tot in het leven roepen van krachtige kinderen, dat dan het gezin niet meer de plaats kan zijn, waar kinderen verzorgd en karakters gevormd kunnen worden.

Van der Goes zegt ook nog in een zijner geschrifen, dat als de Hel niet reeds uitgevonden was geweest, men veeleer naar de trekken van menige arbeidershuishouding het beeld eener meest afschrikwekkende plaats, het verblijf der verdoemden had kunnen ontwerpen. Het kapitalistisch stelsel heeft het gezinsleven van de arbeidersklasse vernietigd. Herstel van dit gezinsleven zou zijn een stap achteruit.

Ik vond juist dezer dagen in de Maart-aflevering van de „Women's Magazine" een hoofdartikel van de aardige redactrice Flora Klickman. Zij zegt: „Wat spreken de menschen toch over gemeentelijke wasscherijen. Vergeten zij, welke schade het doen zou aan de zenuwen van de huisvrouw, als zij haar linnengoed met gaten en winkelhaken terug krijgt, ik zeg u, 6 keer langer kan men met zijn waschgoed doen als men het zelf wascht.

„Er wordt gedweept met centrale verwarming, maar men vergeet dat lang niet iedereen tegen die droge verwarmde lucht kan, vele menschen krijgen er hoofdpijn van en een akelige droge huid. In Amerika, de bakermat der radiators is iedereen de koning te rijk, die weer een open haard heeft. Zeker, er zijn voordeelen, maar ook veel nadeelen.

„De centrale keuken — het ideaal van velen!!! Ik vraag u: wie betaalt de hooge salarissen, de dure aanschaffing van alle benoodigdheden, de hooge huren der gebouwen? Ons eigen gekookt eten is toch immers veel lekkerder. Vergeten we toch nooit, dat het een vrouw aangeboren is om te zorgen voor de haren, voordat ze nog met de pop speelt, is haar liefste speelgoed een kookkacheltje. Weet ge — zegt ze — wat we kunnen doen, we zullen veel arbeid besparen, als we alle gezellige dingen in ons huis wegzetten, de karpetten verbannen en de gezellige

kleedjes, en onze prettige kacheltjes en de kleurige gordijnen en de fleurige kussens, vervolgens coöperatief eten en gemeentelijk laten wasschen — maar onze woning zou een inrichting worden en geen tehuis".

Laten we niet altijd praten over vermindering van arbeid, de arbeid blijft toch, maar we moeten ze niet op de schouders van anderen willen schuiven. Juist wij, intellectueele vrouwen, moeten het voorbeeld geven, onze tijd roept ons tot nieuwen arbeid, zeker, maar de oude is evengoed daar en wacht op ons.

Wat mij ook altijd zoo treft bij het lezen van „De Proletarische Vrouw" — een blad, dat ik geregeld lees — is, dat er altijd zoo de nadruk wordt gelegd op het ploeteren en zwoegen, het sjouwen en slaven van de huismoeder. „Wij moeten — ik haal even aan uit het blad van 25 Jan. 1919 — de vrouwen leeren, dat wij allen één gemeenschappelijken vijand hebben, het kapitalistische stelsel, dat zich prachtig voor kan doen, dat speculeert door middel van den pastoor en den dominé, op het gevoel van de vrouwen, maar dat, ontdaan van allen schijn, een vijand is van de arbeidersklasse, dus ook van haar. Wij moeten dezen vrouwen haar armzalig, slavig arbeidersbestaan doen beseffen...."

Zelden zie ik een goed woord over het eigen huishoudelijk werk, dat de meeste goede moeders toch zoo graag zelf doen, en meestal wordt vergeten, dat er bij een huismoeder alleen van sjouwen, ploeteren, zwoegen en slaven kan gesproken worden, als zij veel kleine kinderen heeft, die in leeftijd weinig met elkaar verschillen, maar dat die moeilijke tijd ophoudt, zoodra als er opgroeiende meisjes in huis zijn.

Nu weet ik wel, dat het met al die socialistische idealen nog zoo'n vaart niet zal loopen, vooral nu wij, vrouwen, het kiesrecht zullen krijgen. Wij, huisvrouwen, hebben in deze oorlogsjaren maar al te zeer tot onze schade gezien, wat gemeenschapszorg beteekent en hoe moeilijk het voor den Saat is om voor huismoeder in 't groot te spelen. Wij hebben niet voor niet bemerkt, hoe, wanneer de Staat iets in handen neemt, liefde en zorg uitgeschakeld worden, maar het is goed, dat wij weten, waarheen ze ons drijven willen.

De socialisten zelve zijn over ons eventueel optreden niet gerust. In „Het Volk" heeft de heer Schaper gewaarschuwd, dat men in deze dagen van het komend vrouwenkiesrecht in geschrift en zelfs in particulier gesprek, die aanduidingen en aanvallen op huwelijk, gezins-, godsdienstig leven vermijde, opdat niet de vrouw uit instinct voor een niet-socialistische partij ga kiezen.

„De vrouw, ook de arbeidersvrouw voelt over het algemeen veel voor godsdienstig leven, althans voor volkomen vrijheid om aan godsdienstige behoeften te voldoen voor ieder die het begeert. Zij hecht voorts aan geregeld en wettig huwelijk, zonder te voelen voor vrije liefde en soortgelijke. Zij houdt eindelijk van een eigen gezin, hoeveel moeilijkheid dit brenge".

„Terecht vreest hij hier — zegt de „Nederlander" in zijn artikel „de strijd om de vrouw" —, want socialistische schrijvers en dichters en redenaars en wetenschappelijken hebben op elk dezer punten dingen gezegd, die vierkant ingaan tegen dat vrouwelijk gevoel. Godsdienst is

wegverklaard of weggespot. Met het wettig huwelijk is gelachen, de toekomststaat is zoo geteekend, dat eigen gezinsleven daar uitgesloten is.

Over de gevaren der revolutionaire en bolsjewistische ideeën, die ook het gezinsleven bedreigen, behoef ik niet lang te spreken. Dat wij die zegeningen niet hoog stellen, „n'en déplaise" Mevrouw Roland Holst, is wel een uitgemaakte zaak. Het decreet van het anarchistische bestuur van Saratow, hoofdstad der Wolga-republiek, uitgevaardigd 28 Februari 1918, waarbij het huwelijk afgeschaft en alle vrouwen het eigendom van het volk werden, heeft ons een kreet van afschuw, neen, van onmachtige woede ontlokt, de verhalen uit Rusland hebben onze vermoedens maar al te zeer bevestigd en als het waar is, wat mij ten stelligste verzekerd werd, dat een vrouw op het oogenblik niet ongemoeid door Duitschland reizen kan, dan danken wij ervoor om naar een modern heidendom terug te keeren.

Er is echter een geestelijke besmetting in de lucht — ik haal weer even de „Nederlander" aan — er zijn ook menschen, die meenen hun Christelijke belijdenis in de gelijkheidstheorie van de anarchisten en bolsjewisten te kunnen uitleven en het is onze zedelijke plicht, ook voor ons, die gelooven aan de heilige onlaakbaarheid van het huwelijksleven, daartegen krachtig verweer te bieden.

Ik heb ook gezegd, dat een van de gevaren, die ons gezinsleven bedreigen, zijn de moderne ideeën. Zij bereiken ons door de kanalen der *nieuwe literatuur*. Hebt ge wel eens opgemerkt hoe ze haast nooit een goed woord te vertellen heeft over het gezinsleven. De held van het verhaal heeft altijd op een zeker oogenblik niet genoeg aan zijn vrouw, die meestal ons ten tooneele wordt gevoerd als een vervelend, weinig beteekenend, in haar kinderen opgaand schepseltje, dan wordt de groote strijd ons in vele finesses geteekend, hoe hij verliefd raakt, 't liefst op zijn schoonzuster of anders op een willekeurige vriendin, die komt logeeren.

Ik zal me wel wachten om iets af te doen van de groote kunstwaarde van deze literaire producten, maar een feit blijft het toch dat op enkele uitzonderingen na — b.v. de Vlaamsche poëzie — het gezinsleven ons telkens wordt voorgesteld als een knellende band een zware keten. En dat alles leest ons opgroeiend geslacht en het laat zich beetjes bij beetjes wijsmaken, dat alleen kruidenierszielen zich gelukkig kunnen voelen in de duffe burgerlijke atmosfeer van het eenvoudige gezinsleven. Schreef niet een jonge student in het Januari-nummer van de Utrechtsche „Vox Studiosorum", toen hij een recensie gaf over het boek „Verzwegen Strijd", van Jo van Ammers Küller (ook weer een ongelukkig huwelijksleven, ten breede uitgemeten): Wanneer zal er eens eindelijk een Nederlandsch auteur zijn, die eens een gelukkig huwelijk beschrijft, die met diepe ontroering het leven zal teekenen van man en vrouw, elkander dragend, door sterke, hooge liefde, een liefde, die geen gevoeletje, maar daad, maar realiteit is. Want waarlijk, zoo langzamerhand krijgen we toch wel genoeg van al die ongelukkige huwelijken.... trouwens ik begrijp niet recht, waarom het gelukkige huwelijk nu niet ook eens in de mode komt, want het mes zou van twee kanten snijden, immers

vooreerst zou de auteur, die er zich aan waagde een origineel zijn, een chef van een nieuwe richting misschien, en ten tweede zou het geval zelf zooiets absoluut nieuws en ongekends voor tal van lezers zijn, dat ze gretig naar dit boek zouden grijpen als naar het nieuwste wonder binnen hun beperkten gezichtskring".

Dames, als ik u nu de gevaren heb opgesomd, die in de toekomst ons kostbaarste, heiligste bezit bedreigen, dan gevoelt ge met mij, dat ik er nog niet ben. Het is nog niet genoeg, dat ik tot u zeg: Post u met mij voor de deur onzer woningen, laten wij, vrouwen van dezen tijd, ons toch niet laten berooven van ons heerlijk Nederlandsch erfstuk, wij, die het van onze moeders en grootmoeders leerden, hoe wij een gelukkig tehuis konden maken, laten we een verbond sluiten, een vast verbond, om ons dit gezegende, dit heilige, dit heerlijke niet te laten ontrooven, met de woorden: „Zij zullen ons niet hebben, de goden van den tijd".

Wij beveiligen geen bezittingen met leuzen. De „Nederlander" zegt in het stuk: „In den strijd om de vrouw": 't Is niet genoeg om op een volksvergadering te daveren: „op voor godsdienst, huwelijk en gezin". Er zijn sociale toestanden, die huwelijk en gezinsleven veel feller afbreken dan ooit een socialistische leer kon doen. Denk aan woningvraagstuk, aan één- en twee-kamer-woningen, en zie, dat daar de zedelijke opvoeding der kinderen, het reine huwelijk tot een reuzentaak wordt gemaakt.

„Daar kan men waarlijk niet volstaan met wat dierbaar spreken over Gods onwrikbare huwelijks-ordinantie."

Dames, moeders onder ons, er moet sociale ontroering in onze harten komen, niet zoo'n beetje philantropisch geliefhebber, dat ons zoo van harte gehaat maakt bij degenen, die wij met onze bemoeiingen denken te zegenen. Wij moeten met ernst, met liefde de groote vraagstukken van dezen dag in studie nemen en ons door bekwame christen-menschen laten voorlichten.

Hoe geven wij 't best de moeder aan haar gezin terug? Hoe verlichten wij haar strijd om het bestaan? Hoe is moederschapszorg het best aan te wenden?....

Laat ons, zooveel wij kunnen, de uittocht der dienstmeisjes uit onze gezinnen tegenhouden, door onze liefderijke behandeling, door onze tegemoetkoming aan billijke wenschen.

Het is niet alleen om ons bestwil, maar zeer zeker ook om het hare.

Laten wij bij elkander de wetenschap levendig houden van de groote beteekenis van het oordeelkundig besturen eener huishouding, laten wij elkander helpen ook door onze Huisvrouwenvereeniging om methodisch de dingen in elkaar te zetten, onzen tijd regelmatig te verdeelen en mocht de stijging van loonen nog toenemen, elkander helpen om bij de afwezigheid van vaste hulp, tijdelijke hulp in huis te nemen.

Laten wij oorlog voeren tegen de dwaze, oude opvatting, alsof een man zijn vrouw eigenlijk zoo maar voor niets den kost geeft, maar bij haar het gevoel van eigenwaarde en gepast zelfvertrouwen aanwakkeren, omdat ze zoo'n heerlijk, heilig ambt bekleedt.

Laten wij, vrouwen, elkander de helpende hand reiken en tezamen

de belangen in 't oog houden van het beste wat wij hebben, onze mannen en kinderen.

Wij, Hollandsche vrouwen, zijn beroemd om de gezellige tehuizen, die wij stichten, en waarlijk niet alleen „the upper ten". Ge hadt het sommige Belgen maar eens moeten hooren vertellen, wat zij dachten van onze Hollandsche huiskamers! Een Belg zeide tegen mij: „Wat ben ik blij, dat mijn vrouw hier in 't land geweest is, wat heeft ze van de Hollandsche vrouwen veel geleerd!"

Tot nog toe hebben we ons nog te weinig bekommerd over haar, die onmachtig zijn een gezellig gezinsleven en een goed thuis te maken. Het gaat ons maar al te vaak, als dien ouden onbekenden heer, met wien ik verleden in de tram zat, en die met een breeden lach op zijn gelaat en ongeveinsde verbazing in zijn stem zeide: „Maar mijn goede mevrouw, wat kunnen ons andere menschen schelen, als wij het maar goed hebben. Als *ik* moest kiezen tusschen de twee alternatieven: „of de heele wereld moest doodgeschoten worden, of ik, dan koos *ik* om te blijven leven". Deze man kwam er rond voor uit, hoe egoïstisch zijn levensbeschouwing was, vele menschen met mooie leuzen op de lippen handelen weinig anders.

Wij moeten niet langer gedoogen, dat onze weduwen met groote gezinnen, door onze christelijke barmhartigheid niet genoeg ondersteund, voor bijverdienste naar werkhuizen worden gedwongen, soms 4 of 5 dagen in de week. Wat moet er, neen wat komt er van zoo'n gezin terecht. Het trof mij zoo, dat ik juist na een gesprek met een van u, waarin men mij zeide, dat men niet dezelfde eischen voor alle soort gezinnen kon stellen, en dat de kinderen toch op straat spelen, een nu gezeten burgerjuffrouw, die hier in Amsterdam op een der bovenhuizen opgroeide, mij ongevraagd verzekerde: „Als ik aan mijn jeugd denk, dan is het me nog een nachtmerrie; moeder was weduwe met 5 kinderen en ze ging altijd uit werken...."

Hoeveel brave moeders verliezen den moed om haar gezin op peil te houden, omdat ze in dagen van hare bevalling de noodige hulp en versterking moesten missen. Hoe enthousiast moesten wij, vrouwen, niet allen meehelpen om haar een blijde moederschap te bezorgen.

Ach! wat moesten we met meer liefde onze dienstmeisjes klaarmaken voor 't leven, ze onderrichten met onuitputtelijk geduld en ons verblijd voelen, als er in ons huis een goede aanstaande huisvrouw gevormd was.

Als wij hier spreken over de heerlijkheid en over de kostbaarheid van het gezin, dan denken we misschien even met een gevoel van berouw, dat het onze nog lang niet aan zijn ideaal beantwoordt en dat wij zelve....

Maar geen nood, het zal ons gaan als Raniero, den stoutmoedigen kruisridder, den lichtdrager, van wien weer Selma Lagerlöf vertelt, en wiens leven door een onzer predikanten eens werd vergeleken met dat van den Christen. In de kerk van het Heilige Graf had hij de gewijde kaars aangestoken en nu wilde hij het eeuwige licht overbrengen naar de kerk van zijn vaderland te Florence. Achterwaarts rijdt hij, om met zijn lichaam de vlam te beschutten, steeds de eene gewijde kaars aanstekend aan de andere. Raniero, de lichtdrager, die

te Florence aankomt, is een andere dan de woeste kruisridder, die de stad eens verliet. Zijn hart was teer en zacht geworden als dat van een kind en toen ze hem begroeven, spraken ze er over, hoe zachtmoedig en vriendelijk hij geweest was.

Als wij onze heilige idealen levend bewaren, de vlam ervan intact en brandende willen overleveren aan de volgende geslachten, dan zal ook in ons hart het vurige verlangen ontstaan, om in onze eigen omgeving, zooveel als in ons vermogen is, alle dingen aan dat ideaal te laten beantwoorden.

Wij, christen-vrouwen, wij zien elkander aan, wij weten van de heilige vlam, die Jezus Christus ontstak in onze harten, en die wij brandend moeten houden op onzen weg door het leven.

Wie begeert niet, goed en heilig te zijn, wiens oogen gestaard hebben in de gewijde vlam van het Licht der Wereld?

Gedachtenwisseling.

Mej. van Hoogstraten (Arnhem) vraagt hoe het huiselijk en het maatschappelijk leven van de gehuwde vrouw vereenigd kan worden.

Spr. antwoordt, dat als een huisvrouw haar tijd met overleg indeelt, zij verbaasd zal staan, hoeveel zij vereenigen kan. Het welzijn van het huishouden moet altijd no. 1 komen, door het lezen van geschriften kan de gehuwde vrouw van alles op de hoogte komen. Het bezoeken van avondvergaderingen en dergelijke kan zij aan de ongehuwden overlaten.

Mej. van IJsselstein (Den Haag) vraagt nog eene opmerking te mogen maken naar aanleiding van het gesprokene door Mej. Dudok van Heel. Zij zegt, dat er velen zijn, die zich willen geven, ook in den dienst der barmhartigheid, doch dat de salarieering niet voldoende is, vooral voor degenen, die hare studie volbracht hebben en hooge eischen aan het leven stellen.

Mej. Dudok van Heel antwoordt hierop, dat inwoning, geneeskundige hulp, vaak ook pensioneering reeds gewaarborgd zijn. Daar dit, gepaard met hoogere salarieering, de draagkracht van de philantropie thans nog te boven gaat, is er juist in het referaat op algemeenen steun aangedrongen.

Veel ervaring zal blijken noodig te zijn naast verkregen kennis; echter blijft hoofdzaak de eisch van algeheele toewijding. Langzamerhand zullen voor bruikbare, geschoolde krachten ook de geschikte plaatsen gevonden worden.

Mevrouw Diepenhorst-de Gaay Fortman, van Amsterdam, thans het woord verkrijgende, doet hierna het volgende

VOORSTEL.

Het komt mij voor, dat wij niet van hier mogen gaan zonder te trachten voor de toekomst iets blijvends tot stand te brengen. Wij zijn hier samen als christenvrouwen en de geachte referenten hebben duidelijk in het licht gesteld den band die ons bindt. Ik stel u voor den

onderlingen band te versterken door elk jaar eene vergadering in dezen geest te beleggen. Vele zijn de onderwerpen, waarvoor de vrouw in de toekomst belangstelling zal toonen, velen onzer gevoelen zich onbekwaam om over verschillende problemen te oordeelen, voorlichting zal ons allen welkom zijn. De vrouwen aan de andere zijde zijn ons ver vooruit. Ook de Roomsch-Katholieken hebben goed georganiseerde vrouwenvereenigingen opgericht met het oog op de plichten, die de vrouw, wellicht binnenkort, zullen opgelegd worden.

Laten wij, vrouwen van geloovig Protestantschen huize, niet langer achterblijven. Wij hebben de plaats, die wij weldra zullen gaan bekleeden, niet gezocht. Velen hebben haar in 't geheel niet begeerd en verlangen ze nog niet.

Maar als wij geplaatst worden voor nieuwe toestanden, zullen wij onze taak ook aanvaarden en daarbij de Banier van het Evangelie hoog houden.

Die band moet ons binden.

Wij komen nog niet met een wèloverwogen en scherp belijnd plan voor den dag.

Wij stellen ons voor, dat wij elk jaar eene samenkomst als deze zullen beleggen, waarop mannen of vrouwen ons voorlichten.

Het zal goed zijn, wanneer er in de toekomst een bureau komt, waar men inlichtingen zal kunnen verkrijgen betreffende de bestudeering van sociale vraagstukken en waaraan door studiekringen voorlichting wordt gegeven. Dit bureau zal zich in verbinding moeten stellen met deskundige personen.

Zoo mogelijk moeten wij komen tot de uitgave van brochures, waarin speciale onderwerpen worden behandeld. Ook de uitgave van populaire blaadjes, waarin de arbeidersvrouwen voorgelicht worden, moet ter hand genomen.

Zooals ik reeds zeide, belijnd zijn deze plannen niet: voor verbetering en aanvulling alleszins vatbaar. Daarom komen wij tot u met het volgende voorstel:

„Machtig het bestaande vrouwencomité om een en ander te overwegen en een definitief plan voor te bereiden. Laten wij in het najaar, b.v. September, samenkomen om zijn voorstellen te bespreken, laten wij ons dan tevens organiseeren en een bestuur kiezen."

Van harte hoop ik, dat wij iets zullen bereiken tot welzijn van ons vaderland. Wanneer wij een open oog toonen te hebben voor de ellende om ons heen, dan volgen wij onze hooge Landsvrouwe, wier eerste woord na bange revolutiedagen was: reactie zij uitgesloten. Maar Die ook getuigde, dat, in die voor de Kroon zoo hoogst pijnlijke dagen, het Evangelie Haar troost was. Scharen wij ons dan achter onze Landsmoeder als Hare trouwe kinderen.

Veel wijst er op, dat ons land een bangen tijd tegemoet gaat, een tijd, waarin het woord des Zwijgers moedwillig zal worden verzaakt.

De revolutie heeft ons ouder gemaakt — maar ook jonger, want wij zijn getuige geweest van een opwaking onder ons volk, van een krachtig partij kiezen voor God en voor Oranje en immers, zoo lang Gods Woord nog onder ons stand houdt, zullen de goden, ook van deze eeuw, ons niet overwinnen.

Spontaan werd door de vergadering aangeheven het „Zij zullen het niet hebben". Daarna werd het voorstel met algemeene stemmen aangenomen.

Tenslotte is het woord aan Mej. H. S. S. Kuyper van Den Haag tot het voorlezen van haar

SLUITINGSREDE.

Zoo iets ons heden middag is duidelijk geworden, is het zeker wel de groote verandering, die de positie der vrouw de laatste jaren heeft ondergaan.

Vooral treft dit, wie zooals ik, nu 28 jaren geleden het eerste Christelijk Sociaal Congres heeft bijgewoond. Vraagstukken, het vrouwenleven betreffend, die nu brandend zijn van urgentie, werden toen niet eens genoemd. Wel herinner ik mij, dat ik, toen, als jong meisje, mij voor de vraag gesteld zag, welke beroepen de vrouw mocht uitoefenen. En dat ik toen dit als antwoord vond: „de vrouw, geschapen op en voor het gezin, kieze zooveel mogelijk die beroepen, die, rechtstreeks of zijdelings, zijn ontleend aan het gezinsleven. De velerlei arbeid, zoo de physieke als de psychische, die het gezin van de vrouw vraagt, specificeert zich in de maatschappij in allerlei beroepen. De vrouw, juist omdat zij op het gezinsleven is aangelegd, zal in al *deze* beroepen het best tot haar recht komen en dus ook den besten arbeid verrichten."

Welke veranderingen hebben plaats gegrepen in de 28 jaren, die ons scheiden van het eerste Christelijk Sociaal Congres!

De *beroepen*, waarin de vrouw kan werkzaam zijn, hebben zich aanmerkelijk uitgebreid en ontwikkeld.

Ook de *vrouw zelve* heeft zich gewijzigd, zich ontwikkeld, zich meerdere vrijheid verworven.

Maar wat bovenal en geweldig veranderd is, is *de maatschappij*. De groote oorlog heeft haar ten eenenmale uit haar voegen gerukt; schier onderst boven gekeerd; veel, dat in haar groeide en bloeide, te pletter geslagen. En, we weten het allen, we staan hierbij nog niet voor een voldongen feit, maar voor een proces, dat nog in wording, waarschijnlijk zelfs nog pas in zijn aanvang is. En niemand, die zeggen kan, waar het ons heen zal voeren.

In den chaos is één ding duidelijk, zeker, onafwendbaar. Meer dan eens zijn we er heden middag aan herinnerd. Die verscheurde, uit duizend wonden bloedende maatschappij roept in haar nood om de hulp der vrouw.

Zie, dat is bij al de ellende, die ons omringt, een heerlijke gedachte. Want immers het helpen is ons, vrouwen, ingeschapen. Ja, om te helpen, om hulp te verleenen heeft God ons op Zijne aarde geplaatst. De allereerste naam, waarmee de vrouw in de Schrift wordt aangeduid is dan ook „*eene hulpe*." Als „hulpe" is de vrouw door God eerst gedacht, tot „hulpe" is zij toen door God in het leven geroepen.

Dat is de hooge roeping, de adelbrief der vrouw. Daar zijn al haar krachten en gaven op gericht. Dat is het geheim van haar wonderen invloed, van haar teedere toewijding, van haar onuit-

puttelijke vindingrijkheid, van de stille kracht, die in haar werkt.

Ware er nu geen zonde tusschenbeide gekomen, dan zou die stille kracht, die wondere invloed, die van de vrouw uitgaat, nooit anders dan ten goede hebben gewerkt.

Ja, indien de vrouw trouw ware gebleven aan haar hooge roeping als „hulpe", — dan zou zij in de ure der verleiding den man hebben kunnen bewaren voor den val.

Nu heeft zij haar invloed misbruikt, om den man Gods gebod te doen overtreden.

Door de poort van haar invloed is de zonde de wereld ingekomen en daarna is, mede door haar invloed, de zonde in die wereld tot zoo schrikkelijke ontwikkeling gekomen.

Laten wij, vrouwen, dat toch nooit vergeten. Wij hebben een groote *schuld* tegenover de menschelijke samenleving. Ook de ellende, die de maatschappij thàns te doorworstelen heeft, komt mede voor onze rekening. Wij, vrouwen, dragen mede de verantwoordelijkheid voor de verwording en verwildering der hedendaagsche samenleving.

Maar die verwording en verwildering zegt niet alleen luide tot ons, wat de vrouw misdeed, en wat zij nog misdoet, — maar ook: hoeveel er voor de vrouw te helpen valt. De schreiende nood om ons heen herinnert er ons aan, dat de invloed der vrouw kan zijn ten vloek, maar ook, dat de invloed der vrouw kan zijn ten zegen.

De hulp, die de maatschappij thans van ons vraagt, het feit, dat de vrouw zich opmaakt om meer dan ooit vroeger de maatschappij in te gaan en deel te nemen aan haar leven, kàn — laten wij het ons toch voor gezegd houden — de maatschappij nog veel verder van de wijs brengen.

De vrouw kan die arme, doodelijk-kranke maatschappij verkéérde hulp brengen en nameloos veel kwaad doen.

En daarom is het niet onverschillig, wèlke hulp wij, Christenvrouwen, de maatschappij geven zullen.

Ernstig en biddend hebben wij dan ook toe te zien, dat wij die hulp-behoevende maatschappij die „hulpe" brengen, die God ons heeft opgelegd te geven.

In de eerste plaats moeten wij die hulpe brengen als *vrouwen*, met volle erkenning van den eigen aanleg, de eigen gaven, de eigen roeping, die God ons, als vrouwen, in onderscheiding van den man gegeven heeft.

Bij het onderscheid tusschen man en vrouw staan wij in eerbiedige bewondering voor een der schoonste scheppingsordinantiën Gods.

Wie dat onderscheid op wil heffen, of weigert de gevolgen er van te eerbiedigen, en de vrouw als den man gelijksoortig wil behandelen, — bederft Gods werk, wederstaat Zijn heilig bedoelen, en berokkent onberekenbare schade aan de vrouw zelve, en aan alles, wat de hulp der vrouw noodig heeft.

„Gelijkstelling" van man en vrouw is niet alleen onzin, maar ook een onmogelijkheid. Want een mensch kan niet gelijkstellen, wat God, juist ter verhooging van den rijkdom en de schoonheid van het leven, ongelijk geschapen heeft.

Wij moeten den moed hebben, de maatschappij in te gaan als

vrouwen. Wij moeten de ontredderde maatschappij gaan brengen, datgene wat alleen wij vrouwen haar geven kunnen: *vrouwelijke* hulpe.

Als wij dat niet doen, als wij, nu de maatschappij onze hulp inroept en wij dus meer dan ooit vroeger aan het publieke leven zullen deelnemen, onzen vrouwenaard gaan verloochenen, het gezinsleven gaan verwaarloozen, de dienende liefde en de volgzame lijdzaamheid gaan minachten, als wij zouden prijsgeven wat Petrus noemt: *„den zachtmoedigen en stillen geest, die kostelijk is voor God"*, dan zullen wij de maatschappij niet alleen géén hulpe brengen, maar haar ontreddering verergeren, en tevens onze droeve en donkere wereld berooven van den glans van een van Gods schoonste gaven.

Die gave Gods is *ons* toevertrouwd, ons, vrouwen.

En die gave is wel verschillend, maar waarlijk niet minder dan de gaven, waarmee God den *man* gesierd heeft.

Zeker, God heeft ons anders geschapen en toegerust dan den man. Doch daarin ligt niet onze zwakheid, maar integendeel juist omdat *God* ons aldus schiep en aldus toerustte, onze kracht. *Zwak* staan wij alleen, zoo wij dwazelijk pogen den man na te doen. Want dan komt uit, wat wij *niet* kunnen, waarin wij gebrekkig zijn, waarin wij falen.

Maar *sterk* zijn wij, zoo wij de wijsheid van onzen Schepper vertrouwen, en alleen die kracht gebruiken en ontwikkelen, die Hij ons verleend heeft. Als wij onszelf willen zijn; dankbaar, tevreden en gelukkig, dat wij *vrouwen* mogen zijn, en als vrouwen, met onze eigen, door Hem ons geschonken *vrouwelijke* gaven, Hem mogen dienen in allen arbeid, waartoe Hij ons roept.

Er is een treffende tekst in den Bijbel, waarin God zelf de gave die Hij de vrouw schonk het hoogste recht doet wedervaren.

Als God ons zeggen wil, hoe teeder Hij troosten kan, Hij, die toch onze *Vader* is, zegt Hij: *„Als een, dien zijne moeder troost, alzoo zal ik u troosten."* Niet zooals een *vader*, maar als een *moeder* troost God. Want in dit opzicht is de moeder meer dan de vader, — de vrouw meer dan de man.

Een kind dat verdriet heeft gaat niet naar *vader*, maar naar *moeder* om getroost te worden. Een kind dat verlegen of bang is, schuilt bij *moeder*, niet bij vader. Het kind beredeneert dat niet, het kind voelt dat juist en zuiver. Het kind voelt het helpend, troostend, opbeurend karakter der vrouw.

Is dat niet precies, wat de maatschappij thans doet? Ze is krank, bang, ongelukkig. En nu strekt ze de handen uit om ons, vrouwen, hulp te vragen.

Laten we tot haar uitgaan, niet met mannen-idealen en mannenarbeid, maar als moeders, met harten vol erbarming, met handen bereid en bekwaam om te helpen.

Maar veel meer nog dan als *vrouwen* hebben wij als *Christen*-vrouwen een roeping tegenover de noodlijdende maatschappij.

De wereld, die wij, vrouwen, het eerst aan de zonde en daarmee aan de ellende hebben overgeleverd, heeft God *alzoo* lief gehad, dat Hij Zijn eeniggeboren Zoon voor haar gegeven heeft.

Christus heeft ook *onze* schuld verzoend, en de vloek, die mede

door onze zonde over de wereld is gekomen, genadiglijk willen temperen.

Christus heeft met name de vrouw vrijgemaakt van de boeien, waarin de zonde haar geklonken had.

Wij danken onze vrijheid aan onzen Heiland, die ze om ons verwierf. Ook de Christenvrouw is *„tot vrijheid geroepen"*.

Wij vragen daarom geen vrijheid aan het moderne Heidendom, dat man en vrouw als gelijke nummers van de gemeenschap wil doen leven.

Wij vragen geen vrijheid. Want wij hebben vrijheid. Onze eigen Christelijke vrijheid. En als die vrijheid door den drang der wereldgebeurtenissen tot meerdere ontwikkeling komt, dan eerbiedigen wij hierin een bestel Gods, dan vreezen wij niet die ontwikkeling te aanvaarden, doch bevorderen haar zelfs. Ook wij, Christenvrouwen, durven, vrijmoedig en blijmoedig, *„staan in de vrijheid, waarmede Christus ons vrij gemaakt heeft"*.

Maar ook alleen in *die* vrijheid. Wij willen niet de vrijheid van Psalm II: het verscheuren der banden, die God ons heeft opgelegd.

Christelijke vrijheid te bezitten is ons een onuitsprekelijk voorrecht. Want het is, ook voor ons, vrouwen, de hoogste vrijheid, die denkbaar is.

Maar deze schat, dien wij van onzen Heiland ontvangen hebben, legt ons ook een groote verantwoordelijkheid op.

Want ook de vrijheid der Christenvrouw is *„duur gekocht"*. Laten wij ook dit nooit vergeten. Ook wij zijn onszelfs niet, maar in leven en sterven het eigendom van onzen Zaligmaker, die ons kocht met Zijn bloed.

De vrijheid, die wij danken aan onzen Heiland, werd voor ons verworven met een doel. Niet om onszelfswille zijn wij vrij gemaakt, maar om Gods wille. Opdat te niet zou gedaan worden, wat de zonde in ons vrouwelijk wezen bedorven heeft. Opdat weer onbelemmerd zou kunnen blinken die heerlijke roeping, waartoe God de zonde looze vrouw schiep: de roeping van te zijn *eene hulpe*. Onze banden zijn geslaakt, opdat onze handen te vrijer zouden zijn, om te helpen.

Christus heeft Zichzelf voor ons gegeven, ook opdat wij, Christelijke vrouwen, in den besten en hoogsten zin des woords *vrouwen* zouden zijn.

En daarom de meerdere vrijheid, die onze tijd ons brengt, zal voor ons beteekenen: meerdere vrijheid, om beter te helpen.

Vrij om te helpen, — ziedaar het ideaal van ons, Christenvrouwen, in dezen tijd.

Vrijheid en helpen, — vrijheid en dienen zijn waarlijk geen tegenstellingen. Wie dat meent, miskent den eigen aard der vrouw, onderschat haar op helpen aangelegd wezen, verstaat niet het Christelijk levensgeheim, dat ook de Christenvrouw van dezen tijd kracht zal geven haar roeping te volbrengen.

Paulus verstond het, toen hij schreef aan de gemeente van Galatië, die hij met zooveel kracht tot de volle aanvaarding harer Christelijke vrijheid opwekte:

„Gij zijt tot vrijheid geroepen, ... dient elkander door de liefde".

Ook Petrus zag zóó en niet anders de Christelijke vrijheid, toen

hij zeide: „*Als vrijen en niet de vrijheid hebbende als een deksel der boosheid, maar als dienstknechten van God*".

Zoo willen ook wij, Christenvrouwen, de maatschappij ingaan. In het volle bezit van onze Christelijke vrijheid, die wij ons door geen remmend conservatisme ontrooven laten, maar die wij ook tot geen prijs willen uitruilen voor de valsche vrijheid der revolutie; — in heilige vreugde, dat God ons roept tot nieuwen arbeid en nieuwe ontplooiïng van gaven en krachten, die Hij zelf ons inschiep.

Maar ook in het diepe besef van onze verantwoordelijkheid, om, als vrijgemaakte Christenvrouwen, nooit anders te begeeren of te bedoelen, dan, gedrongen door de liefde van Christus, in de maatschappij *Hem* te dienen.

En waar wij in deze, ook voor ons, vrouwen, zoo beteekenisvolle tijden, het groote voorrecht hebben, geregeerd te worden door een Koningin, wier hoogste bedoelen het is, als Christenvrouwe eene Hulpe te zijn voor haar volk, — laten wij ons dan eendrachtiglijk scharen rondom Haar troon, en op de noodkreet van het maatschappelijk leven: „*Kom over en help ons*", *dit* antwoorden met de bede van Haar en ons heerlijk Wilhelmus:

„Wie vroom begeert te leven
Bidt God nacht ende dag,
Dat Hij mij kracht mag geven,
Dat ik u helpen mag".

De presidente dankt de spreeksters en stelt voor de samenkomst te sluiten met het zingen van het laatste vers van den Avondzang, waarop de vergadering staande aanheft:

O Vader, dat Uw liefd' ons blijk'.
O Zoon, maak ons Uw beeld gelijk;
O Geest, zend Uwen troost ons neer;
Drieëenig God, U zij al d'eer.

DERDE DAG

(Morgenvergadering).

Referenten: Mej. H. W. Crommelin en Prof. Dr. H. Bavinck.

DE VROUW IN HET BEROEPSLEVEN.

Door Mej. H. W. Crommelin.

Indien het mogelijk ware dat iemand de laatste 50 of 60 jaren slapend had doorgebracht en nu in eens in onze hedendaagsche samenleving ontwaakte, hoe zou zoo iemand zich verbazen. Zich verbazen over velerlei: over onze verbeterde techniek: onze telefoon, onze vliegmachines en auto's, ons electrisch licht, ons versnelde verkeer (de achteruitgang door den oorlog een oogenblik buiten beschouwing latend), maar toch zeker niet het minst over de veranderde positie der vrouw. Hij zou haar die vroeger zich meestal bewoog binnen den engen kring van haar eigen huisgezin, vinden overal op de markt des levens: in de fabriek, het bureau, de academische gehoorzaal; hij zou haar zien bekleeden allerlei betrekkingen die men vroeger als van zelf sprekend alleen aan mannen toevertrouwde. En aan dien omkeer in de positie der vrouw zou hij zich veel moeilijker kunnen aanpassen dan aan de verbeterde techniek van het leven. Want het laatste geldt meer de uitwendige zijde van ons bestaan, het toelaten van de vrouw op het terrein van het openbare leven eischt een omkeer in ons denken, in onze wereldbeschouwing, zoowel voor den man als voor de vrouw zelve.

En hiertoe is men niet zoo dadelijk bereid. Men wil zich eerst bezinnen. Ook onder ons die niet geslapen hebben — ook niet in overdrachtelijken zin — maar die de laatste tientallen van jaren hebben meegeleefd, die zelf hebben meegewerkt, bewust of onbewust aan het proces der verandering, ook onder ons zijn er velen die zich eens willen bezinnen en zichzelven en elkander willen afvragen hoe wij toch staan tegenover de kwestie van de vrouw en het beroepsleven en de verschillende nevenvragen die zich als vanzelf hierbij voordoen. Ik denk hierbij aan de kwesties van het vrouwenloon, de vakorganisatie en den arbeid der gehuwde vrouw.[1])

Ik geloof dat dit het doel is, dat het Voorbereidingscomité van dit Congres zich voor oogen stelde en waartoe het mij uitnoodigde om deze belangrijke punten in uw midden te behandelen. Wij willen onszelf afvragen hoe wij moeten staan tegenover deze beweging, of wij er in mede moeten loopen in steeds versneld tempo, of wij haar als lijdelijk toeschouwer moeten

[1]) Over den arbeid der gehuwde vrouw zal ik zeer weinig zeggen, omdat ik weet, dat Prof. Bavinck dit onderwerp behandelt.

blijven aanzien of dat het onze taak is haar een halt toe te roepen, misschien zelfs alles moeten aanwenden om haar gang te stuiten.

Wij willen onszelven dit afvragen als christelijk sociaal voelende menschen, d. w. z. menschen, die in Jezus Christus zien het Licht der Wereld, niet slechts voor 1900 jaren, maar het Licht der Wereld ook in onze verwarde 20ste eeuw, zoowel voor de enkele ziel als voor de geheele maatschappij en die de beginselen van het Evangelie naar ons beste weten willen toepassen op elk terrein van het leven.

De taak om u hierbij eenigszins tot gids te zijn is niet gemakkelijk, maar ik wil het beproeven na het vertrouwen, dat in mij gesteld is.

Beginnen wij met een rondblik op het terrein van de vrouwelijke werkzaamheid in de zeer verscheidene beroepen, waar zij haar intree heeft gedaan. Het „Vrouwenjaarboekje voor Nederland" [1]) voor 1918 geeft ons hiervan een uitnemend beeld. Ik doe er slechts enkele grepen uit.

Onder de rubriek vrouwelijke doctoren med. en artsen, vinden wij er ruim 100 voor Nederland en 17 voor de Koloniën; vrouwelijke apothekers zijn er 103 in ons land en 8 in de Koloniën, vrouwelijke dentisten 60 in Nederland en 8 in de Koloniën. Wie, die niet meer tot het jongere geslacht behoort, denkt hierbij niet terug aan de tijden, toen een vrouwelijke dokter tot de grootste zeldzaamheden behoorde.

Een Deensch dokter zeide in vroeger jaren: „De prostitutie is een onvermijdelijk kwaad, maar de vrouwelijke doctoren zijn een vermijdelijk kwaad".

Onder deze vrouwelijke doctoren zijn er sommige, die zich zeer onderscheiden en wier namen aan velen bekend zijn. Onder de doctoren in Ned.-Indië zijn er zeven uitgezonden door de Regeering voor de pestbestrijding.

Ook op ander gebied komen de vrouwen hoe langer hoe meer naar voren.

De meesten van ons zullen meenen dat het ingenieursvak niet zoozeer aantrekkelijk moet zijn voor de vrouw. Het trekt hen dan ook niet in zulke groote getallen, maar toch vinden wij twee civiel-ingenieurs, één bouwkundig ingenieur, drie electrotechnische ingenieurs en niet minder dan 34 scheikundige ingenieurs of technologen. Sommige van deze laatste zijn werkzaam als leerares. Vrouwelijke advocaten zijn er een 25, terwijl vele Meesters in de Rechten op andere wijze werkzaam zijn in de meest verschillende betrekkingen als ambtenaressen, leeraressen enz. Vrouwelijke archivarissen zijn er te Alkmaar, Kampen en Leeuwarden, terwijl er te Rotterdam een vrouwelijke adjunct-archivaris is.

Talrijk zijn de leeraressen aan Hoogere Burgerscholen en Gymnasia (ook Christelijke H. B. S. en Gymnasia), de assistenten aan de Hoogescholen, terwijl eindelijk op dit gebied het hoogste werd bereikt door Prof. Dr. Johanna Westerdijk, buitengewoon hoogleeraar in de phytopathologie (ziekteleer der planten) te Utrecht. In het geheel werd door 210 Nederlandsche vrouwen (waarvan twee overleden zijn) de doctorstitel behaald;

[1]) Bewerkt aan het Nat. Bureau voor Vrouwenarbeid, door Marie Heinen, Adjunct-Directrice. 14e Jaargang. Verkrijgbaar Van Speykstraat 30, 's-Gravenhage. Prijs f 1.25 plus portokosten.

39 verwierven hierbij het praedicaat „cum laude" terwijl 3 vrouwen honoris causa tot doctor bevorderd zijn.

Verder hebben op tal van bureaux vrouwen zich een weg gebaand. Wij treffen ze aan in dienst der Gemeenten als ambtenaar op de Gemeente-Secretarie, van het Gemeentelijk Statistisch Bureau, bij het Gemeentelijk Bouw- en Woning-Toezicht en niet het minst op de levensmiddelenbureaux van de Distributie.

In den dienst van het Rijk als inspectrices van onderwijs, van arbeid, bij de post, telegraaf en telefoon. Ook in dienst der spoorwegmaatschappijen zijn de vrouwen talrijk. In het particulier bedrijf kunnen wij merken dat op banken, levensverzekeringen enz. steeds meer vrouwen in dienst worden genomen. Ook de mobilisatie heeft hiertoe meegewerkt.

Dit alles is genoeg om ons te doen zien dat er een geheele omkeering heeft plaats gehad. En wat door eene langzame evolutie plaats greep, is in de laatste jaren in de oorlogvoerende landen met eene duizelingwekkende snelheid voltooid. Veelal hebben daar de vrouwen de plaatsen van de gemobiliseerde mannen ingenomen in den landbouw, in de fabrieken (bovenal de munitiefabrieken), op de spoorwegen, trams, op de kantoren enz. En over het algemeen hebben zij het kranig gedaan.

Ik geef hier een paar citaten uit het artikel van Anna Polak in den Economist: „Veranderde groepeeringen van mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten". [1]) „Tot de merkwaardigste prestaties van vrouwen in de Engelsche nijverheid is wel het bovengrondsche werk in de steenkolenmijnen te rekenen, terwijl te Liverpool tal van vrouwen werden aangenomen als dokwerksters en in de scheepstimmerwerven langs de Tyne honderden vrouwen werken. Zij zijn schroevendraaisters, klinksters, ze schilderen en meniën en men beweert, dat alleen door hare hulp de Engelsche scheepsbouw in deze jaren zich kan handhaven".

„Bij de boven- en ondergrondsche spoorwegen zijn vrouwen aangesteld als bedienden, opzichters, beambten, o.a. kaartjesknipsters. Bij de Fransche spoorwegen bedroeg haar aantal in 1916 reeds meer dan 25000 en zoowel de reinheid der wagons, als de orde aan de stations hebben bij de verandering van personeel blijkbaar belangrijk gewonnen".

Ook enkele klachten vermeldt deze brochure.

„Zoo schijnt de Berlijnsche trammaatschappij in den laatsten tijd aan mannen, die niet meer of nog niet dienstplichtig zijn, de voorkeur te geven boven conductrices, aan wie ongestadigheid van temperament, gemis aan gezag in 't bizonder over dames-passagiers, alsmede een tekort aan tegenwoordigheid van geest worden verweten".

„In Engeland werd volgens Mercurius van 8 Mei 1915, welk blad op zijn beurt weer citeert uit een belangwekkend werk: „Women workers in seven Professions", door vele patroons geklaagd over gebrek aan ernst,

[1]) Veranderde Groepeering van mannelijke en vrouwelijke Arbeidskrachten, door Anna Polak. Overdruk uit den Economist, Jaargang 1916.
No. 26 der goedkoope uitgaven, bewerkt aan het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, Van Speykstraat 30, 's-Gravenhage. Prijs f 0.25.

aan initiatief en doorzettingsvermogen bij de nieuwe vrouwelijke klerken en vele zouden toen reeds voornemens zijn geweest hun vrouwelijk personeel aanstonds na het eindigen van den oorlog weder weg te sturen".

Zoo wisselen lof en blaam elkander voortdurend af over den beroepsarbeid der vrouw in de vakken, die tot nu toe uitsluitend aan mannen werden toevertrouwd.

Wij moeten met deze abnormale toestanden eenigszins rekenen. Eenigszins. Niet te veel. Deze toestanden kunnen niet blijvend zijn. Als eindelijk de vrede gesloten is en de gemobiliseerden overal terugkomen, zullen zij in de meeste gevallen hunne oude plaatsen wel weer innemen. Dit is hun door Lloyd George beloofd en in de andere landen wordt deze wensch en verwachting ook uitgesproken. Toch zoude het zeer onwaarschijnlijk zijn als er van al dezen vermeerderden vrouwenarbeid niets overbleef. Er zullen vele weduwen zijn die voor het onderhoud van hun gezin moeten werken. En in sommige industrieën wenscht men de vrouwen niet meer te zien vertrekken.

Hoewel wat er in het ééne land gebeurt vanzelf ook invloed uitoefent op de toestanden in het andere land, wensch ik mij toch verder te bepalen bij onze Nederlandsche toestanden, waar zulk een geweldige omkeering der maatschappij niet heeft plaats gehad.

Hoe staan wij nu eigenlijk tegenover den beroepsarbeid der vrouw ten onzent?

Ik moet beginnen met te zeggen, dat wij ons schromelijk vergissen wanneer wij meenen, gelijk zoo velen doen, dat er thans niet alleen numeriek maar ook relatief veel meer vrouwen in beroepsarbeid werken dan een 50, 60, 70 jaar geleden.

Dit is niet zoo. De statistiek, die men dikwijls zoo dor vindt, maar die toch eigenlijk zoo welsprekend is, leert het ons anders. Volgens de beroepstelling van 1849 oefende ruim 21 pCt. van de vrouwelijke bevolking (de kinderen er onder begrepen) een beroep uit, in 1859 was het 18 pCt., in 1889 slechts 15,4 pCt., maar van toen af stijgt het gestadig tot 16,18 in 1899 en 18,3 pCt. in 1909. [1])

Van 1849 tot 1889 dus een sterke daling van vrouwelijken arbeid. Dit is het gevolg van een sterke vermindering van kinderarbeid als resultaat van de sociale wetgeving, die kinderarbeid verbood. Tevens kwam er langzamerhand eene daling in den arbeid der gehuwde vrouw. De stijging van de laatste jaren sinds 1889 komt geheel op rekening der ongehuwde volwassen vrouw.

In 1889 waren van alle beroepsarbeidsters 25,1 pCt. gehuwd, in 1899 22,5 pCt., in 1909 23,3 pCt. Dit laatste cijfer lijkt een stijging aan te geven. Maar dit komt uitsluitend doordat in de rubriek landbouw de gehuwde boerinnen als gehuwde beroepsarbeidsters zijn meegeteld, hetgeen bij vroegere tellingen niet werd gedaan.

[1]) Mr. Clara Wichmann, in „De Vrouw in Nederland voor honderd jaar en thans", door D. J. van den Berch v. Eysinga, Elias en Mr. Clara Wichmann blz. 65 en 66.

De daling in den arbeid der gehuwde vrouw is een typisch Nederlandsch verschijnsel. In Duitschland was er vóór den oorlog reeds het omgekeerde; in Engeland evenzeer, hoewel de stijging vóór den oorlog tot stilstand was gekomen. Zoude de meer huiselijke aard van de Nederlandsche vrouw zich hier kenbaar maken?

De stijging komt dus op rekening van de ongehuwde volwassen vrouw. En nu moeten wij hierbij nog eene beperking maken. De vrouwenarbeid in de arbeidersklasse en in de kleine burgerij was reeds sinds eeuwen zeer veelvuldig. Het is echter onze tijd die de vrouw uit de hoogere burgerklassen, ja somtijds zelfs uit de patricische en aristocratische geslachten aan het werk heeft gezet. Van de ongehuwde vrouwen boven de 18 tot aan 50 jaren oefent thans de meerderheid een beroep uit.

Ik aarzel niet dit zeer beslist op de creditzijde van onzen tijd te boeken.

Hoe menige ongetrouwde vrouw uit den beschaafden stand sleet een droevig, kleurloos bestaan, vruchteloos wachtend op een man, opgaand in beuzelarijtjes, jaloezietjes, of wel hare krachten versnipperend aan allerlei goed bedoelde maar onsystematische philanthropie. En dit ras is nog niet uitgestorven al gaan de exemplaren gelukkig tot de zeldzaamheden behooren.

Als zij geen fortuin had, was zij veelal tot een last voor hare familie, die het steeds betreurde dat zij niet tot een huwelijk was gekomen.

Sommigen voelden niet hoe beperkt haar leven was, gelijk een vogeltje, dat in een kooi werd geboren, de vrijheid niet mist; anderen, wien de drang naar vrijheid, naar zelf ontplooiing ingeboren was, leden bitter. Natuurlijk waren er ook vroeger gelukkige uitzonderingen. Er waren er die tehuis werkelijke plichten hadden te vervullen, die zich in hunne omgeving in grooten of kleinen kring zeer nuttig wisten te maken. Ik denk hierbij b.v. aan zoovele werkzame dames op het platteland, die een zegen waren voor de omringende bevolking, al deed ook hier het gebrek aan opleiding zich wel eens gevoelen.

Bovenal zij, die waarlijk God willen dienen, worden steeds door Hem gebruikt en voelen zich in dien dienst bevredigd. Maar toch ook voor hen was het dikwijls moeilijk. Ik heb onlangs onuitgegeven brieven gelezen uit de jaren 1860—1870 van een edele jonge vrouw aan hare zuster, en ben diep onder den indruk van den strijd, die daaruit spreekt.

Het was iemand, begaafd naar alle kanten en bezield met liefde tot God en de menschen. Zij wilde het leven aanvaarden als eene gave uit Gods hand, maar de haar omringende maatschappij maakte het haar zoo moeilijk. Zij kon hare gaven en talenten niet tot haar recht laten komen, totdat zij op 30-jarigen leeftijd een huwelijk deed, dat haar zeer gelukkig maakte.

En bij hoevelen was dit niet het geval. Niet alleen bij haar die ongehuwd bleven, ook bij haar die later trouwden. En bij sommigen werd het huwelijk aangegrepen als een redmiddel, om te ontkomen aan een vegeteerend leven, dat den naam van leven eigenlijk niet dragen mag.

Geen wonder, dat tegenwoordig vele ouders wenschen dat hunne dochter voor iets zal worden opgeleid, ook al heeft zij dit uit een financiëel oogpunt niet strikt noodig.

„Ook al blijft mijn meisje eenige dochter, toch zal zij iets moeten worden", zeide eenmaal eene moeder tot mij.

Zulk eene moeder verstaat haar tijd en de nooden van het jonge meisjeshart.

Het is dus te hopen, dat het percentage der beroeplooze ongetrouwde vrouwen steeds kleiner zal worden. Steeds kleiner.... ik zou het niet geheel willen doen verdwijnen.

Er zijn vrouwen wier krachten geheel of grootendeels ingenomen worden door de verzorging van oude of ziekelijke ouders of bloedverwanten. Voor de statistiek zijn zij beroepsloos, maar ethisch gesproken hebben zij hun beroep thuis. Voor haar zou het verkeerd zijn, een treden uit den weg die God voor haar afgebakend heeft, indien zij terwille van een zelf gekozen loopbaan hare eerste plichten tehuis veronachtzaamden.

Ieder die een teer geweten heeft, nog meer ieder die zich door God laat leiden voelt spoedig genoeg waar de plicht haar roept en ontvangt ook de kracht om die te volbrengen. Men kan hier geen vaste regels stellen. Het huishouden heeft zich in de laatste halve eeuw zoozeer vereenvoudigd, dat het onmogelijk de krachten van meerdere dochters thuis in beslag kan nemen. Maar er zijn nu eenmaal meisjes en vrouwen die zich geheel aan huiselijke zorgen moeten wijden.

Eene vrouw die echter eene goede opleiding heeft genoten, die misschien vroeger een vak heeft beoefend, zal altijd meer zout in zichzelve hebben, zal zelfs in het meest prozaïsche leven toch waarschijnlijk eenigen tijd overhouden voor zelf-ontwikkeling, ook omdat zij geleerd heeft met haar tijd te woekeren. Maar ook al kon zij dit niet, haar taak is vanzelf aangewezen. En wie een duidelijk aangewezen taak heeft voelt zich gelukkig en bevredigd. Hier geldt het woord: Een iegelijk zij in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd. (Rom. 14 : 5.)

Ik denk hierbij als vanzelf aan de schoone woorden van Frederick W. Robertson: „Woman's subjection? What do say you to His? „Obedient", „a servant", „wherefore God also higly halt exalted Him" Me thinks a thoughtful, high minded woman would scarcly feel degraded by a lot which assimilates her to the divinest man. He came „not to be ministered unto but to minister".... Trust me, a noble woman laying on herself the duties of her sex, while fit for higher things — the world has nothing to show more like the Son of Man than that". [1])

[1]) Frederick W. Robertsons Life and Letters. Deze woorden zijn moeilijk te vertalen, maar komen toch ongeveer hierop neer: „De onderwerping der Vrouw? Wat zegt gij dan van de Zijne? „Gehoorzaam", „de gestaltenis eens dienstknechts", „daarom heeft God Hem ook uitermate verhoogd". Mij dunkt eene nadenkende, hoog gevoelende vrouw kan zich niet vernederd voelen door een lot dat haar nader brengt tot den goddelijksten Man. Hij kwam „niet om gediend te worden maar om te dienen"..... Geloof mij, eene edele vrouw die de vrouwelijke plichten op zich neemt terwijl zij voor hooger dingen bekwaam is — er is niets ter wereld dat meer gelijkt op den Zoon des Menschen dan dat."

Zegt men dat ik hiermede geheel tot de ouderwetsche opvatting omtrent de vrouw terugkeer, zoo protesteer ik hiertegen. Het offer moet vrijwillig worden gebracht en niet gedwongen of uit sleur, uit gewoonte, omdat er zich niets anders voordoet.

Dat er eenige wijziging gekomen is in de soorten van arbeid aan de vrouw opgedragen, zien wij reeds uit de door mij genoemde vrije beroepen, waarin de vrouw zich langzamerhand een plaats heeft verworven.

De omkeer waar ik in het begin op doelde, bestaat dus niet daarin dat er relatief meer vrouwen werken dan in vroegere jaren, maar dat het gedeeltelijk andere vrouwen zijn en dat zij gedeeltelijk ander werk verrichten.

Moeten wij het goedkeuren of niet, dat de vrouw tot de zoogenaamde hoogere beroepen wordt toegelaten, of moeten wij daarin zien een verloochenen van de natuur der vrouw, een veronachtzamen van de huiselijke bezigheden, een omkeering, zooals sommigen meenen, van de door God ingestelde natuurorde?

Ik persoonlijk kan mij niet anders dan verblijden over deze vrijheid die aan de vrouw geschonken wordt en ik denk hierbij aan het woord van Schiller:

„Für den Sklaven wenn er die Ketten bricht,
Für den freien Menschen erzittert nicht."

De vrijheid zal misschien, neen zeker, wel eens misbruikt worden en zal bij de getrouwde vrouw althans wel eens leiden tot verwaarloozing van hare taak als vrouw en moeder. Maar wat wordt er in deze zondige wereld nooit misbruikt?

Optima corrupta pessima sunt.

Wie een maatregel zou willen weren omdat hij wel eens tot misbruiken aanleiding kan geven, zou ten slotte geen enkele verandering of hervorming meer voorstaan. Het Christendom is de godsdienst der vrijheid. Wij moeten het met de vrijheid wagen en aan de individueele gewetens de toepassing overlaten.

Sommigen meenen dat de vrouw door zich in het publieke leven te mengen en beroepen op zich te nemen, die tot nu toe alleen aan mannen werden toevertrouwd, hare vrouwelijke bekoring zou verliezen. [1])

Ik meen dat het „ewig Weibliche" dieper zit, dan dat het door eenige studie of werkzaamheid zou worden verdreven. De vrouwen aan de Universiteit toonen nog steeds veel bekoring voor hunne mannelijke collega's te hebben, getuige de vele verlovingen die aldaar ontstaan. Ook als eene vrouw hetzelfde doet als een man, doet zij het op andere wijze. Toch is het goed dat studeerende en werkende vrouwen dit gevaar onder de oogen zien.

Het feit dat een jong meisje, van welken stand ook, de wereld voor zich heeft en een ruim veld van werkzaamheden voor zich ziet, waaruit zij kan kiezen, dat zij niet behoeft te wachten op het huwelijk om zich te kunnen

[1]) Zie de Kroniek van de „Stemmen voor Waarheid en Vrede", van Jan. 1919.

geven, om eene positie in de maatschappij te bekleeden, waarin zij hare gaven en krachten kan ontplooien, dat noem ik heerlijk.

Zeker, zij zal daarin wel eens mistasten. Er zijn er velen, die naar de Universiteit gaan en die ten slotte merken, dat haar aanleg niet in die uitsluitend wetenschappelijke richting ligt; hetzij dat hare lichaamskrachten niet sterk genoeg zijn voor voortgezette studie, hetzij dat haar geest minder geschikt is voor het abstracte denken en meer behoefte heeft aan het concrete, het onmiddellijk toegepaste.

Er zijn er dan ook velen die hunne studie niet voltooien, sommigen ook omdat zij aan de Academie zich verloven.

Volgens het Vrouwenjaarboekje van 1918 waren er in het jaar 1916—1917 853 vrouwen aan de verschillende Nederlandsche Universiteiten ingeschreven, terwijl er nog 291 enkele lessen volgden.

In dat zelfde jaar kwamen voor 25 vrouwelijke promoties waaronder 2 cum laude, werden er 9 vrouwen bevorderd tot arts, 11 tot tandarts, 13 tot apotheker, 7 tot technisch ingenieur, 2 slaagden voor het examen der handelseconomie te Rotterdam, 1 voor het 2e prop. ex. der Alg. Doopsgezinde Sociëteit, zoodat er 68 het doel bereikten, dat zij zich voor oogen stelden bij hunne aankomst aan de Universiteit. Hoewel dit cijfer nog niet zoo heel hoog is, verheft het zich toch aanmerkelijk boven het percentage dat Prof. Damstee aangeeft. Van de 79 dames die de studie der classieke letteren begonnen, brachten volgens hem slechts 4 het tot een gelukkig einde. Waarschijnlijk is het dat de lange en moeilijke studie van de classieke letteren te veel van het uithoudingsvermogen der meeste vrouwen vergt.

Prof. Bumm deelt mede, dat van de 1242 vrouwelijke studenten die in de jaren 1908—1912 aan de Berlijnsche Hoogeschool studeerden er 60 pCt. tot uitoefening van haar beroep kwamen en dat van de overige 40 pCt. de meeste in het huwelijk traden.[1])

De studie aan de Academie is dus niet voor alle vrouwen geschikt. Zij is het evenmin voor alle mannen. Maar ik geef gaarne toe dat het percentage vrouwen voor wie ze ongeschikt is grooter is dan het percentage mannen.

De mindere lichaamskracht der vrouw, haar grootere emotionaliteit en mindere capaciteit tot abstract denken,[2]) en het feit dat verloving en huwelijk dikwijls een eind maken aan de vrouwelijke studie zullen hiervan wel de hoofdoorzaken zijn.

Maar in het feit dat een zeker percentage het niet volhoudt, zie ik toch geen reden om de vrouwen-studie in het algemeen af te keuren.

Dat ware eene beleediging voor het aantal vrouwen dat het wèl en met eere volhoudt.

Wel is er reden dat meisjes zichzelven nauwkeurig afvragen of zij

---

[1]) Dr. H. Bavinck, „De Vrouw in de hedendaagsche Maatschappij," bl. 102. J. H. Kok te Kampen.

[2]) Zie hieromtrent de geschriften van Prof. Heymans, o.a. „De Psychologie der Vrouw", uitg. Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam.

lichamelijk en geestelijk geschikt zijn voor de academische studie en dat ouders dit probleem ook ernstig onder de oogen zien. Er is eenig gevaar dat de universitaire studie voor meisjes een modezaak wordt en dat vele er door imitatiezucht gedreven naar toe gaan. Zoo iets loopt natuurlijk op mislukking uit.

Voor vele vrouwen is een opleiding tot eenvoudiger beroepsarbeid, tot den schoonen arbeid van diacones of verpleegster of tot sociaal werk, zooals de School voor Maatschappelijk Werk, de Diaconessenschool beoogt, veel geschikter dan de streng wetenschappelijke opleiding.

Nu de vrouw zich zulk eene belangrijke plaats op de wereldmarkt heeft veroverd, komt de vraag steeds meer op den voorgrond: hoe verhoudt zich het loon dat zij verdient tegenover dat van den man?

Het antwoord is niet twijfelachtig. In de meeste gevallen is het loon van de vrouw aanmerkelijk minder dan dat van haren mannelijken collega. Bij den arbeid gedurende den oorlog blijkt dit ook telkens in alle landen.

In een Fransche statistiek van L. de Pissargewski [1]) wordt uitgerekend dat het vrouwenloon in Rusland 60 à 70 pCt. van het mannenloon bedraagt; in Denemarken 65 pCt., in Noorwegen 55 à 60 pCt., in Frankrijk 60 pCt., in Oostenrijk-Hongarije 65 pCt., in de Vereenigde Staten 60 pCt., in Engeland 55 pCt.

De verhouding blijkt dus het gunstigst in Europeesch Rusland, Denemarken en Oostenrijk-Hongarije, het ongunstigst in Duitschland, Engeland en België. Van Holland is geen statistiek opgegeven.

Hoewel hoogst nauwkeurig opgemaakt heeft deze statistiek toch slechts b e t r e k k e l i j k e waarde (de heer De Pissargewski, die ze opmaakte, is de eerste om dit te erkennen). Vooreerst omdat ze niet alle over denzelfden tijd loopen, de Engelsche cijfers dateeren van 1908—1909, de Fransche reeds van 1893, de Deensche en Noorsche eindigen bij 1905, de Zweedsche en Oostenrijksche worden tot 1908 voortgezet.

Maar vooral geldt deze bedenking. De cijfers geven het tijdloon op, terwijl men in verschillende takken van nijverheid, soms ook van landbouw, niet kan zien of de door mannen en vrouwen verrichte werkzaamheden precies dezelfde waren.

Bij de weefindustrie in Engeland is het anders. Daarin vinden wij voor de katoenweverijen, waar iedere arbeidskracht man of vrouw 4 getouwen bedient, een loonsverhoogingscijfer genoteerd van 94 pCt.; in de wolweverijen, bij de bediening van één getouw van 62 pCt.; in de linnenweverijen bij de bediening van 2 getouwen 79 pCt.

Hier is het dus precies dezelfde arbeid, geen tijdloon maar stukloon, die echter ongelijk wordt betaald. Dit doet ons vermoeden dat ook in

---

[1]) Deze statistiek, evenals de gegevens en cijfers die nu volgen, zijn door mij overgenomen uit de belangwekkende studie van Anna Polak „Gelijk Loon voor gelijken arbeid". Overdruk uit „Onze Eeuw" 1917. No. 28 der goedkoope uitgaven, bewerkt aan het Bureau voor Vrouwenarbeid, Van Speykstraat 30, 's-Gravenhage. Prijs f 0.30.

andere gevallen het volbrachte werk van de vrouw niet zooveel van dat van den man zal hebben verschild, in alle geval niet zooveel om een dergelijk onderscheid in loon te motiveeren.

Wij moeten de droevige waarheid erkennen: vrouwenarbeid wordt over het geheel minder gewaardeerd, minder betaald dan mannenarbeid. Over het geheel, niet overal. Ik wil nu eerst eenige voorbeelden geven van gelijke betaling, om dan nog meer te putten uit den rijken voorraad voorbeelden van ongelijk loon. Ik zal mij hiermede bij Nederland bepalen.

Vrouwelijke geneeskundigen, tandartsen enz., bepalen zelf hun honorarium en stellen dit natuurlijk niet lager dan hunne mannelijke collega's.

Bij de salariëering der ambtenaren in dienst van Rijk en Gemeente is de maatstaf ongelijk. Bij de Departementen van Binnenlandsche Zaken, Waterstaat en Landbouw, Nijverheid en Handel helt men over naar gelijkheid; aan de Departementen van Algemeen Bestuur, het Centraal-Bureau voor de Statistiek, den Octrooiraad, de Rijksverzekeringsbank, aan de Rijkslandbouwproefstations en het Rijksbureau voor Zaad-Contrôle, in den dienst der Posterijen en Telegraphie en bij de Rijkspostspaarbank wordt in de bezoldiging geen verschil gemaakt tusschen mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten. Leeraren en leeraressen van Rijks Hoogere Burgerscholen worden volgens eenzelfden maatstaf gesalariëerd, evenals mannelijke en vrouwelijke assistenten aan de Rijksuniversiteiten. Het salaris van de directie der Rijkskweekschool voor meisjes te Apeldoorn is even hoog als dat van hare collega's aan de Rijkskweekscholen voor jongens.

Aan 31 der 33 openbare gymnasia is de voet van salariëering gelijk voor mannen en vrouwen. Te Amsterdam en Rotterdam is een lager salaris voor vrouwelijke werkkrachten bestemd.

In dienst der Gemeente worden de ambtenaren van beide geslachten aan de Secretarieën, bij den Gemeentelijken Keuringsdienst gelijk gesalariëerd. Ook de salariëering van inspecteur en inspectrice van het Lager Onderwijs, welk laatste beroep alleen te Amsterdam wordt vervuld, is gelijk.

Op de Gemeentelijke H. B. S. in Den Haag en in Arnhem zijn de salarissen gelijk.

Bij het Lager Onderwijs zijn in een 20-tal gemeenten van ons land, waaronder Den Haag, Arnhem, Haarlem, Utrecht, Zwolle, de salarissen van mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten gelijk. Mochten de voorstellen der z.g. Bevredigings-commissie, die de geheele bezoldiging naar het Rijk wil overbrengen, ooit wet worden, dan zou er over de gansche linie ongelijkheid gaan heerschen, aangezien die Commissie de beide laatste periodieke verhoogingen niet aan vrouwen wenscht toegekend te zien.

In de industrie zijn er maar heel weinig gevallen van gelijk loon; de bezoldiging der scheerders en scheersters in de weverijen te Enschedé maakt daarop een gunstige uitzondering.

Wat de ongelijke salariëering betreft, behoef ik maar eenige grepen te doen uit het groote aantal voorbeelden.

Om bij het Rijk te beginnen, wij zagen dat het in menig opzicht gelijk salariëert. Maar niet overal. Het Departement van Justitie bezoldigt volgens K. B. van 12 Maart 1910 adjunct-directeuren van gevangenissen en Rijkswerkinrichtingen met f 1300 tot f 2100; adjunct-directrices met f 1000 tot f 1400. De hoofdbewaarder wordt beloond met f 825 tot f 925, de hoofdbewaarster met f 725 tot f 800, en zoo door tot in de lagere rangen.

Ook de onderwijzers aan de gevangenissen worden lager bezoldigd en de directeuren en directrices en de mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten aan tuchtscholen en Rijksopvoedingsgestichten worden eveneens zeer ongelijk bezoldigd.

In den dienst der Gemeente wordt de vrouwelijke schoolarts, de vrouwelijke apotheker en apothekers-assistente in de hoofdstad lager bezoldigd dan hare mannelijke ambtgenooten.

Bij de Gemeentelijke H. B. S. en de Lagere Scholen is ook meestal de salariëering ongelijk. De uitzonderingen hierop werden door mij gememoreerd.

Het verschil in salariëering treft dubbel, wanneer het een arbeidsveld geldt, dat bij uitstek vrouwelijk is, waar de vrouw meer dan de man wordt gewaardeerd, zooals de ziekenverpleging. In tal van ziekenhuizen en krankzinnigengestichten worden de hoofdverplegers, eerste verplegers en gediplomeerde verplegers hooger beloond dan het vrouwelijk personeel van gelijken rang. Ja, zelfs de l e e r l i n g-verplegers ontvangen meestal f 50 of f 100 meer per jaar dan de leerling-verpleegsters. Soms is er ook weer gelijkheid, zooals voor de i n w o n e n d e verpleegsters en verplegers 2de klasse in de Gemeente-Ziekenhuizen te Amsterdam, waar er voor de uitwonenden wederom een verschil in salaris bestaat, dat niet minder dan f 250 à f 500 bedraagt.

Wat de verkoopsters in winkels aangaat, ook hier is meest ongelijkheid van loon. Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid stelde in 1915 een enquête in naar het arbeidsleven der verkoopsters in manufacturen-zaken en zaken van deftige mode-artikelen. Deze enquête bracht allerlei misstanden aan het licht, van arbeidsduur, behandeling, gebrek aan goede localiteit, doch ook misstanden met betrekking tot het salaris.

„Dat ook de salarieering dringend verbetering behoeft, daarvan levert ons Hoofdstuk II overvloedige bewijzen. Naast een aantal goede en enkele voortreffelijke salarissen, zien wij een menigte andere, dikwijls juist in bloeiende bedrijven, waar de belooning, r e l a t i e f beschouwd, in ieder geval in wanverhouding staat tot de h o e v e e l h e i d van den gevorderden arbeid, terwijl ze, a b s o l u u t beschouwd, zelfs geen bescheiden levensonderhoud vertegenwoordigt." [1])

In ééne zaak deelde men de enquêtrice mede, dat aldaar mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten precies dezelfde bezoldiging ontvingen, met de bijvoeging, dat men in die gelijkheid een zeldzaam voorkomende uit-

[1]) „De Verkoopster in Manufacturenzaken en zaken van Mode-Artikelen", door Anna Polak. No. 23 der goedkoope uitgaven, bewerkt aan het Bureau voor Vrouwenarbeid, Van Speykstraat, 's-Gravenhage. Prijs f 0.30.

zondering had te zien. Later merkte de enquêtrice dat dit werkelijk een zeldzaam geval was. Alleen in dergelijke zaken zijn in ons land pl.m. 7000 verkoopsters, de enquête won inlichtingen omtrent 2000.

Het verschil in loon tusschen mannen en vrouwen komt misschien het allermeest uit in de industrie. Aldaar worden vrouwen genomen juist omdat zij goedkoope werkkrachten zijn. Het Centraal Verslag der Arbeidsinspectie van 1912 spreekt dit ronduit uit: „Terstond dient gewezen op twee machtige factoren, die tot tewerkstellen van meer vrouwen in de industrie hebben geleid, n.l. de door de sterke uitbreiding der industrie ontstane vraag naar steeds meer arbeidskrachten, bij voorkeur goedkoope."

Zoo is volgens den heer Oudegeest het gemiddelde loon in het textielbedrijf voor vrouwen belangrijk lager dan voor de mannen, behoudens de zoo even genoemde uitzondering te Enschedé.

In de steenfabrieken te Angerloo verdienden de mannen voor het opzetten f 1.80, de vrouwen f 1.50 per dag. In Friesland krijgen de mannen voor hetzelfde werk dikwijls hooger loon dan de vrouwen. In de nettenboeterijen te Enkhuizen werden de vrouwen bezoldigd met 12, de mannen met 15 cent per uur.

Zelfs in collectieve arbeidscontracten wordt nu en dan een dergelijk verschil aangetroffen. In de een paar jaar geleden gesloten overeenkomst tusschen de „Vereeniging van Fabrikanten van Gouden en Zilveren Werken" eenerzijds en den „Nederlandschen Bond van Goud- en Zilversmeden en aanverwante vakken", en den „Nederlandschen R.-K. Metaalbewerkersbond" aan den anderen kant, wordt het minimum-loon voor mannelijke gezellen bepaald op 25 à 30 cents, naar gelang der Gemeente, voor vrouwen meisjes op 16 à 18 cents per uur, voor jongens-leerlingen na 3 jaren op 10, voor meisjes-leerlingen, eveneens na 3 jaar, op 7 cents per uur.

Gelukkig is hier de practijk somtijds beter dan de leer en houden de patroons zich niet altijd aan de minimum-loonen.

Te Amsterdam wordt in een zaak, waar de vrouwen uitsluitend polisseuses zijn, 20 cents per uur uitbetaald, terwijl in twee fabrieken aldaar, waar zij deelnemen aan het eigenlijke kettingmaken het uurloon zelfs tot 22 cents, d.i. dus 4 cents meer dan het minimum-loon, stijgt. Het loonsverschil tusschen beide geslachten door de beide vakorganisaties gesanctionneerd, wordt dus in de practijk wel eens verkleind, maar volstrekt niet opgeheven.

Het grootste verschil in loon vindt men waarschijnlijk wel in de kleedingindustrie. In een collectieve arbeidsovereenkomst, in 1916 afgesloten, werd het minimum-uurloon voor zelfstandige dames-kleermakers bepaald op 40 en 45 cents; voor „pompiers" d.w.z. degenen die geen nieuw werk maken, doch alleen veranderingen aanbrengen, op 35 cents.

Het minimum-uurloon der zelfstandige dames-kleermaaksters bedraagt evenwel slechts 26 cents, dat der zelfstandige taille-werksters 23 cents, dat der zelfstandige rokkenwerksters 20 cent. Dit is zoowat de helft van het mannenloon.

In het collectieve contract der typografen van 1913 werd bedongen dat

het vrouwenloon $^1/_8$ minder mag, doch niet behoeft te bedragen dan het mannenloon.

In de arbeidsregelingen en contracten van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkersbond werd van het begin af aan geen onderscheid van het loon toegestaan. Ook in het contract van de Boekbinders dat in 1916 werd gesloten, wordt de gelijkheid gehuldigd en wel op initiatief van den Secretaris der Werkgevers-Organisatie.

In de kantoorwereld heerscht ook meestal ongelijkheid van salariëering. Er zijn gevallen van gelijke bezoldiging, doch de ongelijkheid overtreft de gelijkheid verre. In dit geval is de ongelijkheid niet altijd zoo gemakkelijk te constateeren, omdat het opgedragen werk verschillend is en soms opzettelijk verschillend wordt gehouden om het onderscheid in loon minder in 't oog te doen loopen. Sommige bezigheden kan men ook moeilijk aan vrouwen opdragen. Zoo heeft men mij gezegd, dat het vrijwel onmogelijk zal zijn om eene vrouw naar de Beurs te sturen. Het lawaai en rumoer en de drukte aldaar moèt voor vrouwelijke zintuigen en zenuwen te machtig zijn.

Eindelijk in de rubriek huiselijke diensten, waaraan nog steeds een kleine 40 pCt. van de vrouwen die in beroepen werken zich wijdt, is er ongelijkheid. De vrouwelijke dienstbode ontvangt minder loon dan de huisknecht.

De vraag is nu hoe wij als mensch en als Christen hier tegenover moeten staan.

In beginsel kan ik niet anders zeggen dan dat ik dezen toestand absoluut verkeerd vind.

Vooreerst uit een rechtvaardigheidsoogpunt: gelijke arbeid moet gelijk gesalariëerd worden, onverschillig wie ze verricht. Juist van christelijk standpunt erkennen wij niet de minderwaardigheid der vrouw, al wil dit natuurlijk niet zeggen, dat man en vrouw identiek zijn, hetgeen wel niemand zal willen beweren.

Ten tweede, omdat het vrouwenloon niet alleen r e l a t i e f te weinig is in vergelijking van den man, maar ook in vele gevallen a b s o l u u t te weinig, om haar eigen brood te verdienen, nog veel minder om te voorzien in de behoeften van een gezin, waar zij als weduwe of verlaten vrouw hiertoe gedwongen is. Het is in de kringen, die zich met armenzorg bezig houden dan ook overbekend, dat het voor eene vrouw uit den arbeidenden stand zoo goed als onmogelijk is voor een gezin den kost te verdienen, wanneer zij haar man heeft verloren.

Ten derde, de lagere vrouwenloonen zijn een groot gevaar voor den geheelen loonstandaard. Dit laatste argument trad hoe langer hoe meer naar voren in de oorlogvoerende landen. De vrouwen voelen zich vernederd, dat zij hetzelfde werk als de mannen voor minder loon moeten verrichten, maar ook de mannen zijn ontevreden. Zij duchten van den goedkooperen vrouwenarbeid een deloyale concurrentie, vooral nu in dezen tijd de industrie toch in vele gevallen moeite zal hebben zich staande te

houden. Daardoor ontstaat in Engeland, Duitschland en Frankrijk protest van de zijde der vakvereenigingen, die eene algeheele daling van den loonstandaard vreezen.

Voordat wij nu verder gaan met het bespreken der middelen tot verbetering, is het goed de oorzaken na te gaan die geleid hebben tot deze algemeen lagere loonen.

Een der redenen, waarmede eene lagere salariëering wordt bepleit, is deze: De man moet een huishouden onderhouden, de vrouw in de meeste gevallen niet. Deze oorzaak heeft, naar mijn gevoel, den meesten grond van waarheid. De reden, waarom b.v. de directeur van eene tuchtschool een hooger salaris heeft dan de directrice is, omdat men veronderstelt dat de directeur een gezin heeft, terwijl de directrice ongehuwd of weduwe zal zijn. Een dergelijke redeneering vind ik ook niet geheel en al onbillijk. Maar om geheel billijk te zijn zoude men het salaris van den ongehuwden directeur gelijk moeten stellen met dat van de directrice en alleen voor den gehuwden directeur eene hoogere bezoldiging uittrekken. Of nog eerlijker: een ongehuwde directeur of directrice zooveel en een gehuwde directeur of directrice zooveel meer. De practijk zal dan in den regel uitwijzen, dat men den directeur gehuwd, de directrice ongehuwd wenscht en zoo zal in dit geval de salariëering vrijwel op hetzelfde neerkomen, maar de kwestie is dan zuiverder gesteld. Natuurlijk kan ook de ongehuwde man of vrouw bloedverwanten hebben, waar hij of zij voor zorgen moet, zoodat ook deze regeling weer niet geheel billijk is voor elk individueel geval, maar de wet moet nu eenmaal vaste lijnen trekken.

In alle gevallen waar de kwestie van de gezinsvorming w e r k e l ij k door de Overheid wordt bedoeld, zoude de oplossing op deze wijze het best te vinden zijn, voor schoolartsen, inspecteurs(rices), onderwijzers(essen). Bij verplegers wordt deze maatstaf reeds dikwijls toegepast.

Soms echter is dit argument maar een voorwendsel, b.v. in de salariëering van onderwijzers. Te Rotterdam is dit verschil in het eindsalaris tusschen mannen en vrouwen der Openbare Lagere School slechts f 100. Voor dit geld zal men toch moeilijk vrouw en kinderen kunnen onderhouden!

Daarom meen ik dat deze redeneering in waarheid slechts geldt voor eenige, meestal naar evenredigheid vrij hoog bezoldigde betrekkingen, waarvan men zeggen kan dat de arbeid op zichzelf reeds betaald is door de lagere salariëering en dat er voor het huwelijk een toeslag bij wordt gegeven.

In de lagere volksklassen werkt dit argument meestal totaal verkeerd. Het loon is uurloon of stukloon en wordt gegeven aan iederen man of iedere vrouw buiten berekening der omstandigheden. De vrouw uit den arbeidenden stand, die haar huis uit moet om te verdienen, doet dit niet uit weelde. Zoo de man leeft, is het om het inkomen te vergrooten, daar zijne verdiensten ontoereikend zijn, of hij een gedeelte ervan verdrinkt, of zoo zij weduwe is of gescheiden, is het geheele gezin op haar aangewezen. In beide gevallen geeft zij haren kostbaren tijd dien zij in haar gezin zoo goed kan gebruiken en er is geen enkele reden om haar

daarvoor minder te betalen. Indien er ongelijkheid moet bestaan, zoude ik nog liever de vrouw hooger willen beloonen, omdat haar werktijd ontnomen wordt aan het gezin, dat haar zorgende hand zoo broodnoodig heeft.

Wat de bezoldiging van onderwijzers(essen) aangaat, zoo is het de wensch van alle Onderwijzersbonden, Prot. Chr., R.-C. en Neutraal, dat eene gelijke bezoldiging voor beide geslachten worde ingevoerd.

De Chr. Unie van Onderwijzers, die in Januari j.l. vergaderde, sprak als haar wensch uit, dat het salaris van eene onderwijzeres gelijk zou zijn aan dat van een ongehuwden onderwijzer, terwijl een gehuwde onderwijzeres een toeslag zou genieten evenals een gehuwde onderwijzer.

Een andere grond van lagere salariëering ligt hierin, dat men in den regel vindt, dat een man meer geld noodig heeft, zich vrijer moet kunnen bewegen. Bij een jong mensch, die als ambtenaar op eene Secretarie een aanvangssalaris van f 300 ontving, hoorde ik de opmerking maken: „dat is net genoeg om zijne sigaren te betalen". Van een meisje zoude men toch nooit zeggen: „f 300 dat is net genoeg voor kleine snoeperijen, eau de cologne, lavendelwater of iets dergelijks". En ook in een stand, waar men niet zoo royaal met het geld omspringt, heeft men toch altijd het idee, dat de man meer geld noodig heeft voor zijne persoonlijke liefhebberijen. Van jongsaf-aan wordt dit er in gebracht. Vader geeft het voorbeeld. Geld voor een borrel, voor een glas bier moet er zijn. Of, indien hij zoo wijs is geen alcohol te gebruiken, voor sigaren en tabak moet toch altijd gezorgd worden. En de jongens leeren al heel vroeg hetzelfde. Men kan zich wel eens ergeren, wanneer men jongens ziet, waarvan de moeder als weduwe door Diaconie of Burgerlijk Armbestuur ruim ondersteund wordt, met een sigarettenkoker rondloopend, zelf rookend en anderen aanbiedend, terwijl de moeder zich soms het noodige ontzegt. Gelukkig is er nu in de meeste plaatsen een rookverbod voor kinderen beneden 14, meestal beneden 16 jaar. Maar na dien tijd kan er nog heel wat afgerookt worden. En dit rooken is teekenend voor het geheel. De jongens eischen meer voor zichzelf dan de meisjes en de maatschappij geeft hen hooger loonen om aan die eischen te kunnen voldoen. Dit werkt naar beide zijden verkeerd. De jongens gevoelen zich toch al licht „het heertje", hun geheele opvoeding werkt hiertoe mede en door de hoogere loonen die zij verdienen, gaan zij zich nog meer boven hunne zusters verheffen, hetgeen een zeer verderfelijken invloed heeft op hun geheele verhouding tegenover het vrouwelijk geslacht. Door hun gevoel van superioriteit denken zij zoo licht, dat zij de vrouw op allerlei wijzen kunnen misbruiken voor hun eigen doeleinden.

En de meisjes — ik wil haar volstrekt niet voorstellen als onnoozele verdrukte lammeren of als „heilige boontjes", ik weet al te goed dat vele van hen voor blousjes, lintjes en strikjes, voor snoepgoed meer geld verteren, den ouders dus meer kosten dan noodig is — maar toch een meisje moet hare behoeften in den regel veel meer beperken dan een jongen. Door de verkeerde beschouwing van de maatschappij, waarvan de loonregeling een uitvloeisel is, worden hier de verkwistendheid, zoo al niet

de uitspattingen beloond, terwijl de bescheidenheid en de ingetogenheid aan het kortste einde trekt.

Waar het jonge meisje alleen op de wereld staat, zooals b.v. vele winkelmeisjes, kantoorklerkjes, verpleegsters enz. in onze groote steden, leidt dit er licht toe, dat zij psysiek zich niet het noodige gunt, van eenige ontspanning geen kwestie is en zij allicht lichamelijk achteruitgaat, terwijl de moed en de energie er niet beter op worden. Anderen, die niet zoo degelijk zijn en van pret en opschik houden, komen al te licht in de verleiding op verkeerde wegen bijverdiensten te zoeken.

Doch ook op het jonge meisje thuis is de invloed verkeerd; zij voelt zich achtergesteld bij hare broers, omdat zij zelden kan verdienen als deze en dit bezorgt haar dikwijls een gevoel van moedeloosheid.

Een derde oorzaak die met de vorige nauw samenhangt is, dat meisjes zich voor minder loon aanbieden. De oudere economie, die geheel op vraag en aanbod steunde, is nog niet geheel vervangen, al heeft de actie der vakvereenigingen met hare loonregelingen, collectieve contracten, enz. de onbelemmerde werking van vraag en aanbod verhinderd.

De vrouwen worden nog steeds gebruikt als „goedkoope werkkracht". Zelfs de collectieve contracten door de vakvereenigingen onderteekend, erkennen, wij zagen het reeds, veelal het goed recht van een lager vrouwenloon. En waar verreweg het grootste deel der vrouwen ongeorganiseerd is, verwondert het ons niet dat de maatschappij, zelfzuchtig als de mensch van nature is, profiteert van die goedkoope werkkrachten die zich aanbieden.

Als wij in onze dagbladen telkens lezen van boekhoudsters, steno-typisten enz., die gevraagd worden, kan men meestal er bij denken: hier wordt eene „goedkoope werkkracht" gezocht. Vooral als er bijgevoegd wordt dat men verlangd salaris moet opgeven. De meisjes, die zulk eene betrekking hoog noodig hebben voor zichzelf of om hunne familie te helpen, durven uit vrees om niet te slagen, slechts een laag salaris op te geven en zoo helpen zij mede om de bezoldiging laag te houden. „Ik kan voor zooveel per maand meisjes krijgen", denkt de chef en hij profiteert van die mogelijkheid. Zoo gaat het in meer dan één bedrijf.

Ten slotte is er nog dikwijls het gebrek aan opleiding en daardoor de geheele of halve onbekwaamheid.

Voor de opleiding van meisjes wordt veel minder gedaan dan voor die van de jongens. Het is reeds veel verbeterd bij vroeger. In de hoogere standen door het feit dat de meisjes het Gymnasium, de jongens de H. B. S., de Universiteit bezoeken. In de andere kringen door verlengd schoolbezoek (waarschijnlijk spoedig met een 7de leerjaar uitgebreid), herhalingsonderwijs, huishoud- en industriescholen, handelscursussen, enz.

Toch is het een feit, dat vele meisjes hunne betrekking ingaan veel minder degelijk daarvoor toegerust dan de jongens. Voor haar willen de ouders niet zooveel onkosten maken; de opvoeding der jongens kost reeds zooveel.

Daarom komen zij op een kantoor, een atelier, een winkel en voelen zelf dat zij niet volkomen berekend zijn voor hare taak. Zij moeten zich daardoor reeds met een geringer loon tevreden stellen. Zij durven niet meer

te vragen, want zij zijn bang dat men haar anders niet nemen zal. Een goede opleiding geeft het aangename gevoel: „ik kan overal mijne diensten aanbieden". Dit nu missen ze. Als gevolg hiervan wordt het dikwijls een sukkelen, een gaan van het eene vak naar het andere, overal zonder werkelijke bekwaamheid. De vluggen slaan er zichzelf wel doorheen, leeren door de practijk, volgen 's avonds nog een handelscursus. Maar de middelmatige, de minder begaafden, dat zijn de slachtoffers.

Bij de enquête naar den toestand der verkoopsters in manufacturen- en modezaken werd ook veelvuldig door de werkgevers geklaagd over het gebrek aan elementaire ontwikkeling, aan capaciteit der meisjes.

Een minder belangrijke factor, maar toch een die meetelt, is het feit dat vele ouders en meisjes niet genoeg op de hoogte zijn van betrekkingen waar vooruitzichten in zijn.

Sommige vakken zijn in de mode, daar willen vele meisjes heen, met dit gevolg, dat zij overvuld raken en dientengevolge het aanbod de vraag overtreft, de loonen gedrukt en de arbeidsvoorwaarden verslechterd worden. Zoo is er b.v op het oogenblik een groote liefhebberij voor het vak van apothekers-bediende, zeker een mooi beroep voor eene vrouw, maar dat nu minder vooruitzichten biedt door den overvloed van aanbod.

De leiddraden voor meisjes bij de keuze van een beroep, door Anna Polak voor het geheele land en voor Amsterdam, Rotterdam en Den Haag [1]) afzonderlijk uitgegeven, willen eenige leiding geven in de gewenschte richting. Zij worden aan de meisjes die de school verlaten uitgereikt.

In dit verband wil ik er ook nog op wijzen, dat het voor de geheele maatschappij jammer is, dat het vak van dienstbode, waar de vraag nog steeds het aanbod overtreft, bij vele meisjes in discrediet raakt. Het percentage dat zich aan huiselijke diensten wijdt neemt af, niet zoozeer snel, maar gestadig. In 1889 kwamen er op 100 in beroepen werkzame vrouwen 44.5 voor rekening van huiselijke diensten; in 1899 43.8, in 1909 39.7. Er is wel reden te vermoeden dat de telling van 1919 weer een vermindering zal aanwijzen, tenminste de algemeene dienstboden-nood doet dit veronderstellen.

De dienstboden-kwestie is te ingewikkeld om met een enkel woord hier af te doen. Daaraan kon misschien wel een geheel referaat worden gewijd. Maar ik geloof dat ik niet te veel zeg, als ik uitspreek dat het èn voor de meisjes èn voor de meesteressen gelukkiger zou zijn, als de dienstbodenstand weer meer in eer werd hersteld.

Het is gelukkig, dat er allerlei beroepen zijn waaraan een meisje zich kan wijden, maar dan moet er toch ook aanleg, bekwaamheid en eenige opleiding voor zijn. Vele meisjes verkiezen een atelier, fabriek of kantoor, niet omdat zij in het werk aldaar zooveel lust hebben, maar omdat zij 's avonds vrij zijn en er meer verdienen.

De vrijheid 's avonds wordt niet altijd op de beste wijze gebruikt en het

---

[1]) Alle uitgegeven aan het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, Van Speykstraat 80, 's-Gravenhage.

meerdere loon is in den regel schijn. Ze krijgen meer geld in handen, maar als men uitrekent wat de inwonende dienstbode ontvangt, niet alleen aan loon, maar aan kost, inwoning, vrije geneeskundige hulp en soms allerlei extra's, dan komt bijna altijd de rekening ten voordeele van het dienen uit.

Dit moet men meer bedenken. Natuurlijk er zijn gezinnen, waar de verdienste van eene inwonende dochter broodnoodig is, waar men 's avonds gezellig bij elkander zit en de meisjes er niet aan denken om langs de straat te slenteren. Er zijn meisjes die lust hebben in een of ander vak op zichzelf en ik zou haar daarvan natuurlijk niet willen afhouden. Ik zou alleen willen, dat de meisjes en vooral de ouders, nuchter het voor en het tegen van beide tegen elkander opwogen en zich niet lieten verblinden door valschen schijn. Dan bedenke men ook, dat een goede dienst een betere opleiding is voor het huwelijk in den arbeidenden of kleinen-burgerstand, dan het werken op fabriek of atelier.

Dat de meesteressen door verbetering van condities, vriendelijke behandeling, door het waken tegen het zich overwerken van nog jeugdige meisjes, door pensioenregeling ook veel zouden kunnen doen om den dienstbodenstand in de algemeene achting der meisjes te doen rijzen, dit lijdt geen twijfel. Is dit niet een schoone roeping voor christelijke gezinnen?

Nu wij de verschillende oorzaken van het onderscheid in loon tusschen mannen en vrouwen eenigszins hebben nagegaan, komt de vraag van zelf aan de orde: Hoe brengen wij hierin verbetering? Op enkele punten ligt het antwoord reeds opgesloten in wat ik gezegd heb omtrent de oorzaken.

Maar de zaak is natuurlijk te belangrijk om niet dieper op in te gaan. In het algemeen gezegd, moet de verbetering gezocht worden in eene algeheele omkeering der publieke opinie, door een ruimer deelname der vrouwen aan de vakbeweging en door verbeterde vakopleiding der vrouwen.

De geheele maatschappij in al hare lagen moet gevoelen dat er onrecht geschiedt, dat deze toestanden niet mogen bestendigd worden, dat gelijk loon voor gelijken arbeid een eisch is van billijkheid en recht.

Als deze gedachte overal doordringt dan zullen het Rijk en de Gemeente, waar zij hierin nog te kort schieten — wij hebben gezien dat in menig geval Rijk en Gemeente mannen en vrouwen gelijk bezoldigen — hunne houding herzien.

En daarmede zoude aan de particuliere werkgevers, aan de vakvereenigingen een goed voorbeeld worden gegeven. Het is nu een nieuwe tijd waarin de maatschappij als het ware nieuw opgebouwd wordt. Laat dit een der zuilen zijn waarop het nieuwe economische gebouw rust: gelijk loon voor gelijken arbeid.[1])

Deze omkeering in de publieke opinie geschiedt natuurlijk niet vanzelf. De belanghebbenden zelf en hare ouders zijn in de eerste plaats geroepen om die te doen ontstaan. En hier is juist eene roeping voor de meer intel-

---

[1]) De Chr. Werklieden-Vereen. „Patrimonium" heeft dezen eisch reeds in haar Programma opgenomen.

lectueele vrouw die een betere opleiding heeft genoten. Zij moet weigeren hare krachten te geven, daar waar zij voor denzelfden arbeid een lager salaris ontvangt dan de man.

Men kan het aan de economisch zwakke, slecht opgeleide vrouw niet zoozeer kwalijk nemen dat zij arbeidt voor een hongerloontje waarvoor een man zou bedanken. Zij, of hare moeder, een arme weduwe of hare broertjes en zusjes, die nog niets kunnen verdienen, hebben dit hongerloontje zoo noodig. Men kan het haar niet kwalijk nemen en toch bestendigt zij een verkeerden toestand.

Maar ouders, die meer bemiddeld zijn, die kunnen kiezen voor hunne dochters, moeten weigeren hen naar betrekkingen te doen solliciteeren, waarbij zij als goedkoopere arbeidskracht dienst doen. De concurrentie moet eerlijk zijn. Stelt men den arbeid van eene vrouw niet genoeg op prijs om haar hetzelfde loon te geven als aan den man, dan stelle men haar niet aan. Geen fier, onafhankelijk meisje moet onder de markt willen werken en geen fiere onafhankelijke ouders moeten hierin toestemmen. Zij komt dan op, niet alleen voor zich zelve, maar voor geheel het vrouwelijk geslacht, ook voor de economisch zwakkeren. Gelukkig zijn er voor goed opgeleide meisjes een aantal betrekkingen die gelijk met den man gesalarieërd worden. Daar kunnen zij hunne krachten geven.

Indien deze gedragslijn meer algemeen werd gevolgd en men met een geringere bezoldiging geen academisch gevormde of op andere wijze goed opgeleide meisjes kon krijgen, dan zoude een van tweeën moeten gebeuren: Of in vele plaatsen werden de vrouwenloonen herzien of men zou geen vrouwen meer aannemen.

Ik geloof, dat in de meeste gevallen de loonen zouden worden herzien. Maar als de vrouw hier en daar geweerd werd, lijkt mij dit toe niet zulk een overwegend bezwaar te zijn. Iets wat kunstmatig in stand moet worden gehouden is meestal niet waard om te blijven bestaan. Waar de vrouw niet eerlijk met den man kan concurreeren, daar ruime zij voor hem het veld. Het zal waarschijnlijk toch in die beroepen zijn waar zij krachtens haar aard minder geschikt voor is. Ik vind het volstrekt niet noodig of wenschelijk dat de vrouw alles doet wat de man doet, maar als zij het doet dan moet zij gelijk betaald worden.

Als een middel, dat vooral voor de economisch zwakkeren krachtig kan werken, noem ik de aansluiting bij de vakorganisatie. De economisch zwakke kan niet altijd werk weigeren, omdat het loon te gering is. Zij kan niet altijd gaan daar waar zij weet dat de toestanden beter zijn. Voor haar ligt de weg van vakorganisatie open.

De vakvereeniging kan dikwijls verkrijgen wat het individu niet kan bereiken. Alleen die voelen voor den verhoogden loonstandaard van vrouwenarbeid dringen er dan ook op aan, dat de vrouw veel meer dan tot nu toe tot de vakvereeniging toetrede. Deze stem klinkt ook krachtig in de oorlogvoerende landen door de vrees voor de concurrentie van de lagere loonen der vrouw.

In ons land zijn nog zeer weinig vrouwen in vakvereenigingen georga-

niseerd. Van de honderdduizenden vrouwen die in ons land in handel, industrie, verzekeringswezen en landbouw hun brood verdienen waren er op 1 Januari 1915 maar 8921 georganiseerd (volgens opgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek), waarvan 8339 in gemengde vakvereenigingen en 582 in vakvereenigingen welke uitsluitend uit vrouwen bestaan.

Die 582 zijn op de volgende wijze verdeeld:

Ned. Bond van Rijkstelefonisten	101	leden
R.-K. Vrouwen Apothekers Assistentenbond . . .	17	„
Christelijke Naaisters Vereen. te Amsterdam . .	41	„
Vereen. van Gemeente Telefonisten	161	„
R. K. Vereen. v. Waschindustrie in het Bleekersvak te Haarlem	16	„
R.-K. Vereen. van Vrouwen in de Kleedingindustrie St. Gerardus Majella te Rotterdam	30	„
Tilburgsche R.-K. Dienstb. Vereen. St. Zita . . .	7	„
Samen	582	leden

Nu zijn er onder Christenen menschen die bezwaar hebben tegen vakvereenigingen in het algemeen om hun meestal strijdvaardig karakter. Hen zoude ik willen wijzen op het gedeelte over vakvereenigingen in het Tweede deel van de Christelijk Sociale Studiën van Dr. Slotemaker de Bruine. Hierin zet Dr. S. d. B. uiteen, dat de vakvereenigingen oorspronkelijk niet bedoeld zijn als organen van klassenstrijd, wat zij al te dikwijls zijn geworden, maar dat zij noodzakelijk zijn als organisatie van den arbeid en eenigszins de plaats moeten innemen van de gilden die na de Fransche revolutie zijn verdwenen.

Op de vraag of de vakvereenigingen al of niet speciaal Christelijk moeten zijn luidt het antwoord van denzelfden schrijver „dat de oprichting van godsdienstig-gekleurde vakvereenigingen onnoodig moest zijn en ook overal onnoodig en verkeerd is, waar de traditiën onder ons volk nog sterk genoeg werken, om te waarborgen, dat geen christelijke overtuiging zal worden gekwetst."

Wat uit ons, gedoopte en in zijn groote meerderheid nog min of meer christelijk en kerkelijk gevoelende volk opkomt, dat moet overeenkomen met de christelijke traditiën, ook al staat het woord „christelijk" er niet buiten op.

Alleen wanneer dit niet langer het geval is, mogen en moeten Christenen zich afzonderlijk organiseeren." [1])

Hier is dus een dubbele roeping, juist voor de christelijke vrouw, te trachten te zijn een zout in de wereld der vakvereeniging, om er uit te weren zoo mogelijk alles wat werkelijk onchristelijk is, en waar dit niet langer gaat zelve den stoot te geven tot de oprichting van eene christelijke vakvereeniging.

[1]) Dr. Slotemaker de Bruine, „Christelijk Sociale Studiën." 4e druk, Utrecht G. J. A. Ruys, 2e bundel, blz. 316.

Zelfs onder het kleine aantal georganiseerde vrouwen is er meer dan één confessioneele.

Over de kwestie of het beter is dat mannen en vrouwen gezamenlijk georganiseerd zijn of de vrouwen afzonderlijk, wil ik niet geheel beslissen. Ik zou meenen, dat de gezamenlijke actie, waar dit mogelijk is, de beste is. Maar dan moeten in vele gevallen de vrouwen eerst nog in hunne organisatie propaganda maken voor het idee „gelijk loon voor gelijken arbeid". Er kunnen echter omstandigheden zijn, die haar dringen tot afzonderlijke organisatie.

In de vakvereenigingen kunnen ook allerlei andere zaken, den vrouwenarbeid rakend, worden besproken en door hare actie langzamerhand worden verkregen.

Reeds in 1909 werd door het Ned. Verbond van Vakvereenigingen onder instemming van de daarbij georganiseerde arbeidsters aangedrongen bij den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel op algeheele herziening der Arbeidswet, ten einde daardoor te komen tot betere bescherming van vrouwen en jeugdige personen. De bepalingen betreffen verbod van te zware lasten, te slechte ventilatie, te hooge of te lage temperatuur in de fabrieken enz.

In 1910 werd door hetzelfde Verbond van Vakvereenigingen een adres aan de Tweede Kamer ingediend naar aanleiding van een ontwerp-herziening Arbeidswet, waarin nog meer werd gevraagd, o. a. kortere werkuren voor vrouwen en meisjes ten einde het huiselijk leven niet te zeer te benadeelen, vrije Zaterdagmiddag en voor gehuwde vrouwen 8 weken rust met de bevalling.

De vrouw is toch reeds door de wet meer beschermd dan de man.

De links-feministen zijn hiertegen, omdat zij meenen, dat dit somtijds haar kans op gelijke betaling vermindert.

Landen die sterk onder den invloed staan van links-feministisch denkende vrouwen en mannen hebben zich dan ook nog niet, of eerst uiterst langzaam en aarzelend, durven aansluiten bij de Berner Conventie, die nachtarbeid voor vrouwen in bepaalde gevallen verbiedt.

De rechts-feministen leggen den nadruk op het feit, dat de vrouw anders is dan de man, veelal zwakker dan hij, en vragen voor haar extra bescherming. De meeste landen staan, wat hun nieuwere wetgeving betreft, onder rechts-feministisch inzicht. [1])

M. i. hebben zij gelijk, want de gezondheid van de vrouw en haar kind, het welzijn van het geheele gezin is ten slotte nog meer waard dan zelfs het hoogere loon. Wat de arbeidsduur betreft, zoo is op dit punt spoedig geen extra bescherming voor vrouwen of jeugdige personen meer noodig, nu voor alle arbeiders hoe langer hoe meer de 8-urige werkdag en de 45-urige werkweek in zwang komt en wellicht van overheidswege wordt geregeld.

---

[1]) Mevr. W. van Itallie—van Embden, „Over den Loonarbeid der gehuwde Vrouw". In „De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwen-Vraagstuk" blz. 241 en 242.

Hoe meer de arbeidswetgeving in haar geheel verbetert, hoe meer de behoefte aan bescherming der vrouw wegvalt. Die bescherming echter die haar als huisvrouw en moeder te beurt valt moet natuurlijk blijvend verkregen werden. [1])

Het allergelukkigst zoude het echter zijn, indien door loonsverhooging der mannen de gehuwde vrouw in de fabriek althans niet meer behoefde te werken. Alle schrijvers over dit onderwerp zijn het hierover eens, dat de proletarische vrouw haar gezin niet uit weelde, slechts uit noodzaak verlaat.

Is het loon van den man hoog, de vrouwen blijven thuis, boven een weekloon van f 16 voor den man vindt men weinig vrouwen-arbeidsters. [2])

Het getal gehuwde proletarische arbeidsters is in ons land gering en regelmatig langzaam dalende. [3])

Zoolang er echter nog eenige arbeid buitenshuis van getrouwde vrouwen plaats heeft, is het de roeping van particulieren of Gemeente om het gemis voor het huisgezin eenigermate te vergoeden, door het oprichten van kinderbewaarplaatsen, zoowel voor zuigelingen, kleine en schoolgaande kinderen.

Somtijds wordt de oplossing voor het probleem van de gehuwde fabrieksarbeidster gezocht in het invoeren van een halven werkdag.

Al deze dingen zijn echter slechts halve maatregelen; laat ons hopen, dat de fabrieksarbeid der gehuwde vrouw door de verbeterde sociale omstandigheden en door haar eigen verbeterd inzicht in de noodzakelijkheid van haar plaats als huisvrouw en moeder vanzelve zal verdwijnen.

Ten slotte wil ik nog deze opmerking maken, dat het niet mijne bedoeling is, dat het w e e k loon der vrouw steeds gelijk zij aan dat van den man. Maar voor hetzelfde werk zij het uurloon of stukloon hetzelfde.

Eindelijk de vakopleiding der meisjes. Dit is iets dat zoo vanzelf spreekt, dat ik er eigenlijk niet veel behoef bij te voegen, na wat ik er reeds over gezegd heb.

Alleen dit. De vakopleiding is in ons land zelfs voor jongens nog in hare kinderjaren. Voor meisjes nog veel meer.

Maar er komt toch allerlei gelegenheid voor meisjes om zich degelijk voor het een of ander te bekwamen.

O.a. worden nu ook in alle provinciën, met uitzondering van Drente en Limburg, cursussen gegeven in Landbouw-Huishoudonderwijs voor de vrouwelijke bevolking. De meeste dier cursussen loopen in een jaar af. In Noord-Holland heeft men echter een 2-, 4- en 5-jarigen cursus.

---

[1]) De kwestie is nu weer zeer actueel door het Socialisten- en Arbeiders-Congres te Bern. Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid in ons land zond een schrijven waarin gevraagd wordt geen bizondere beschermende maatregelen voor vrouwelijke arbeidskrachten voor te stellen met uitzondering van een arbeidsverbod voor en na de bevalling, met volle behoud van loon.

[2]) Mevr. W. van Itallie—van Embden, „Over den Loonraad der gehuwde Vrouw". In „De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwen-Vraagstuk" blz. 242.

[3]) Praeadvies van S. P. de Vooys in de Vereen. voor Staathuishoudkunde en Statistiek.

In steden komt er hoe langer hoe meer gelegenheid ook voor meisjes om zich in het een of ander vak te bekwamen.

Ik kan aan alle meisjes, van welken rang of stand van harte aanraden, dat ze allen trachten zich voor een vak of beroep of tak van sociaal werk ten volle te bekwamen.

Natuurlijk is hiervoor de medewerking der ouders vereischt. In vele gevallen moeten zij de lust tot arbeid of studie bij hare dochters opwekken.

Volgens het Vrouwenjaarboekje zijn er thans 300 beroepen open voor de vrouw, voor 200 hiervan is opleiding te verkrijgen.

Onnoodig te zeggen, dat vakstudie niet ten koste van het huishouden behoeft te zijn. Onze eeuw, die de eeuw is van het beroepsleven der vrouw, is ook weer de eeuw der huishoudscholen.

De kundigheden die noodig zijn tot het besturen van een huishouden in haar eigen stand, moet elke vrouw, hetzij thuis, hetzij op een huishoudschool leeren.

Slechts in de tweede plaats kome de vakstudie.

Nu is er op dit punt een bezwaar bij sommige ouders, die vinden dat de studie van hunne zoons reeds zooveel kost en die aarzelen voor hunne dochters veel geld voor studie uit te geven, omdat zij in geval van een huwelijk er toch niet veel aan hebben.

Hierop kan men antwoorden, dat lang niet alle vrouwen tot een huwelijk komen (23 pct. der vrouwen tusschen 25 en 50 is ongehuwd) en ten tweede dat zelfs in het geval van een huwelijk, de studie niet verloren is.

De discipline van het werken, misschien van het wetenschappelijk denken, van de overwinning van menige moeilijkheid blijven levenslang ons eigendom. En ook de practische kennis kan in vele gevallen in het huwelijk worden ten nutte gemaakt. Iets tweeslachtigs blijft er zeker altijd in de opvoeding van de vrouw tot een beroep.

De financiëele moeilijkheid geldt echter toch het meest de kostbare studie aan de Universiteit, die voor betrekkelijk een gering aantal meisjes is weggelegd.

Laten ouders met hun eigen geweten uitmaken, wat zij kunnen doen voor de uitrusting van hunne dochters voor het leven, dat op het oogenblik zoo veel van ons vraagt.

Een nieuwe maatschappij is in wording. In deze maatschappij willen ook de vrouwen medewerken, meer dan vroeger. En de nieuwe maatschappij roept om den arbeid der vrouw telkens meer.

Juist omdat de vrouw anders is dan de man, daarom kan de maatschappij haar niet ontberen. In het huisgezin van den Staat moeten, evenals in het gewone huisgezin, man en vrouw hunne krachten geven, elkander aanvullend en steunend.

Om de nieuwe maatschappij op te bouwen is noodig veel tact, veel liefde en fijne intuïtie. Zal de vrouw, bovenal de christelijke vrouw, hier niet iets, neen, veel kunnen geven?

Er zijn in het Feminisme gevaren, waarvoor wij niet blind moeten zijn, maar voor de christelijke vrouw is het Feminisme niet anders dan de ge-

legenheid om onbelemmerd zich te kunnen geven in den dienst der menschheid en dus in werkelijkheid in den dienst van God.

Voor mij is er geen twijfel, dat de vrijmaking der vrouw in den grond der zaak uitgaat van Jezus Christus.

Toen Jezus Christus nederzat aan de put van Samaria en aldaar sprak met eene vrouw, en nog wel een Samaritaansche vrouw, en tegenover haar erkende, dat Hij de Messias was, toen brak Hij in dat oogenblik met twee groote vooroordeelen van de toenmalige maatschappij, ook van de Joden: het vooroordeel tegenover de vrouw en tegenover een andere nationaliteit.

En Paulus? Ik hoorde Prof. Ramsay, den grooten kenner van den Apostel Paulus, eens spreken over Galaten 3 : 28. Hij zeide, dat Paulus in dezen brief aan de Galaten, meer dan in eenig ander geschrift, zijn eigen diepste overtuiging heeft gegeven.

En in dien brief dat fiere woord: „Daarin is noch Jood, noch Griek, noch dienstbare, noch vrije, daarin is geen man en vrouw; want gij zijt één in Christus Jezus".

Hier wordt de bijl gelegd aan den wortel van de drie leugens der toenmalige gedachtenwereld: de superioriteit van den Jood over den Griek, van den vrije over den dienstbare, van den man over de vrouw.

Deze drie leugens heerschen nog in de wereld, zij het in eenigszins anderen vorm. Maar onze tijd is bezig ze te vernietigen.

Daarom heb ik onzen tijd lief, niettegenstaande al zijne zonde, verwarring en strijd, met al de liefde mijner ziel; dank ik God, dat ik juist in dezen tijd mag leven en bid ik Hem mij te gebruiken als Zijne mede-arbeidster.

Is dit niet ons aller roeping, om bij de vernietiging der leugens te wijzen op die ééne groote waarheid: Gij zijt één in Christus Jezus?

Alleen waar die waarheid zegeviert, hebben de drie leugens de vlucht genomen.

SAMENVATTING.

I.

De beroepsarbeid der vrouw heeft in de laatste jaren een ongekende vlucht genomen.

II.

Het aantal vrouwen dat zich aan beroepsarbeid wijdt is echter sinds 1849 relatief niet gestegen.

Kinderarbeid en arbeid der gehuwde vrouw zijn sedert dien tijd afgenomen. De stijging in het percentage der arbeidende vrouwen sinds 1899 komt geheel op rekening der ongehuwde volwassen vrouw.

III.

Het meerendeel der ongehuwde vrouwen verricht thans beroepsarbeid. Dit mag een verblijdend verschijnsel worden genoemd.

IV.

De vrouwenarbeid heeft zich eenigermate verplaatst. „Huiselijke diensten" nemen in geringe mate af terwijl het fabriekswezen een eenigszins grooter percentage van den vrouwenarbeid in beslag neemt.

Belangrijk is het feit dat de vrije beroepen een plaats inruimen voor de vrouw.

V.

Bij deze toename van arbeidsgelegenheid treedt het loonvraagstuk op den voorgrond.

VI.

Het loon of salaris der vrouwen variëert in verschillende landen tusschen 55 en 70 pCt. van het loon of salaris der mannen.

VII.

In ons land is de salariëering der vrouwen zeer ongelijk. Rijk en Gemeente salariëeren haar somtijds gelijk aan den man, doch in vele gevallen is dit niet het geval. In de industrie is het vrouwenloon bijna altijd minder dan het mannenloon.

VIII.

Deze ongelijkheid is verkeerd: a) uit rechtvaardigheidsoogpunt; b) omdat in vele gevallen het loon niet alleen relatief maar ook absoluut te weinig is; c) omdat de lagere vrouwenloonen een gevaar zijn voor den geheelen loonstandaard.

IX.

De oorzaken van het geringere loon zijn: a) het argument dat de man een gezin moet onderhouden en de vrouw meestal niet; b) de gedachte dat de man zich vrijer moet kunnen bewegen; c) het feit dat de vrouw zich voor minder geld aanbiedt; d) het gebrek aan opleiding en daardoor aan vakkennis bij vele vrouwen.

X.

Verbetering moet hierin gebracht worden: a) door een algeheele verandering der publieke opinie; b) door meerdere vakorganisatie bij de vrouwen; c) door verbeterde vakopleiding.

XI.

Het Feminisme heeft zijne bezwaren. Voor de christelijke vrouw opent het echter de gelegenheid om zich onbelemmerd te geven in den dienst der menschheid, in den dienst van God.

Gal. 3 : 28.

DE BEROEPSARBEID DER GEHUWDE VROUW

Door Prof. Dr. H. Bavinck.

Van arbeid spreekt men ook wel in natuurwetenschappelijken zin en verstaat er dan onder alle krachtverbruik, dat in de anorganische en organische wereld plaats grijpt; maar speciaal denken we daarbij toch aan de bewuste, opzettelijke en doelmatige werkzaamheid van den mensch, waardoor hij de natuur aan zich onderwerpt en aan de cultuur het aanzijn geeft.

Die arbeid is van den aanvang af aan den mensch eigen geweest; hij werd hem niet eerst vanwege zijne overtreding van Gods gebod opgelegd, maar was met zijne schepping gegeven en lag opgesloten in het beeld Gods, waarnaar hij geschapen was; want God is niet ledig, maar werkt altijd. De onderwerping der aarde was de taak, waartoe hij aanstonds met zijne schepping geroepen werd; omdat hij beeld Gods was, moest hij heer der aarde zijn. De indeeling der week staat daarmede in verband; zes dagen moest de mensch arbeiden, om daarna op den zevenden dag naar het voorbeeld zijns Makers te rusten.

Arbeid is daarom op zichzelf geen vloek, maar een zegen. Hij beantwoordt aan de psychische en physische natuur van den mensch, die op de wisseling van werken en rusten, van inspanning en ontspanning aangelegd is; en hij is niet alleen noodig voor de uitoefening van 's menschen heerschappij over de wereld, maar evenzeer tot ontwikkeling van zijne eigene gaven en krachten, tot sterking van zijne spieren en zenuwen, tot verrijking van zijn ziel en zijn geest, tot vorming zijner gansche persoonlijkheid.

Eerst tengevolge der zonde is deze arbeid met moeite en verdriet verbonden. Het vreugderijke en verheffende is er dikwerf uit weggenomen, omdat het aardrijk om des menschen wil vervloekt is, en de mensch daaruit alle dagen zijns levens moet eten met smart. De mensch wordt thans tot arbeid en moeite geboren, zoo vanzelfsprekend en natuurlijk, als de spranken der vurige kolen zich verheffen tot vliegen, Job 5 : 7. Ook zoo is de arbeid nog veelszins ten zegen; hij blijft de vruchten dragen, die uit zijne eigene natuur voortkomen; hij blijft een uitnemend middel tot ontwikkeling der persoonlijkheid en tot onderwerping der aarde. Maar de ongerechtigheid maakt dien arbeid toch menigmaal moeilijk en zwaar, zoodat eene overdreven verheerlijking van den arbeid uit reactie een pleidooi voor het recht der luiheid in het leven roept, welke anders toch niet ten onrechte een oorkussen van den duivel heet.

In het derde hoofdstuk van Genesis wordt verder aan den man de arbeid opgedragen, aan de vrouw de belofte van het moederschap geschonken. Dit onderscheid van levenstaak is geen tegenstelling; want als de man arbeidt in het zweet zijns aanschijns, dan werkt hij daarmede aan den bouw en de instandhouding van het gezin, waarvan hij het hoofd is; en als de vrouw de belofte van het smartvolle moederschap ontvangt, dan ligt daarin ook de roeping opgesloten, om hare kinderen te verzorgen en op te voeden, en

daarvoor in en buiten haar huis allerlei arbeid te verrichten. In Spreuken 31 bezingt Lemuel daarom den lof der deugdelijke huisvrouw, die wol en vlas zoekt en werkt met lust harer handen, die haar brood van verre doet komen en haar huis spijze geeft, die hare handen uitstrekt naar de spil en fijn lijnwaad verkoopt, die zich over den ellendige ontfermt en lacht over den toekomenden dag.

Deze lof geldt de vrouw uit het welvarende gezin, die ook dikwerf elders, in Babylonië en Egypte, in Griekenland en Rome hoog gewaardeerd werd. Maar de vrouwen uit den minderen stand bij de cultuurvolken, en de vrouwen bij de onbeschaafde volkeren hadden het meestal zwaar te verantwoorden. Niet zelden waren ze slavin van den man, lastdier voor het zwaarste werk, geroepen tot arbeid niet alleen in, maar ook buiten het gezin, in den stal, op het veld en in de werkplaats. En als in de beschaafde maatschappijen de rijkdom en de weelde toenamen en de zeden achteruitgingen, dan kwam allengs de deftige matrone van ouds bij de geestige, ontwikkelde hetaere op den achtergrond te staan; de mannen zochten bij haar vertier en sleepten allengs ook de vrouwen mede in hun val. In zulk eene bedorven maatschappij trad volgens Rom. 1 het Christendom op, dat daarom de vrouw tot het huisgezin terugriep en haar onderdanigheid, kuischheid en eenvoud aanbeval, Ef. 5, 22, Col. 3 : 18, Tit. 2 : 5, 1 Petr. 3 : 1—6.

Daarmede heeft het Christendom aan de wereld eene buitengewone weldaad bewezen. Het heeft de vrouw in haar eere hersteld, het huwelijk geheiligd, het huisgezin vernieuwd, en de godsdienstig-zedelijke opvoeding der kinderen den ouders op het hart gebonden. Maar al werd het nu wederom de eerste plicht der vrouw, om, gelijk het in Tit. 2 : 5 heet, het huis te bewaren, daarmede werd toch niet alle arbeid buitenshuis aan de vrouw in de Christelijke maatschappij ontnomen. Ten allen tijde werd en wordt er door de vrouw velerlei arbeid verricht, die niet in de woning geschiedt noch ook direct met het moederschap en de opvoeding der kinderen in verband staat. In oude tijden was het huisgezin een afgesloten en zelfstandig geheel; het was de periode van het „besloten huishouden". Man, vrouw, ouders, kinderen, grootouders en kleinkinderen, slaven en slavinnen woonden samen op hetzelfde erf, en maakten de ééne familie uit; en deze voorzag zelf in al hare behoeften aan spijze, drank, kleeding, deksel, huisraad, enz., en oefende in eigen kring allerlei bedrijven uit. De vrouwen waren daarbij even productief als de mannen, zij het ook in andere soorten van arbeid; zeldem of nooit gingen zij in huishoudelijke werkzaamheden en in de opvoeding der kinderen op; zij verrichtten er allerlei productieven arbeid op het veld of in de werkplaats bij.

In de Middeleeuwen kregen zij eene aanmerkelijke verlichting van haar zware taak; want toen de techniek zich ontwikkelde en de arbeidsverdeeling toenam, werden vele bedrijven zelfstandig en kwamen in handen van de mannen in het gilde, dat voor de vrouwen niet openstond. Maar spoedig werd toen ook de vrouw tot beroepsarbeid geroepen, die dus volstrekt niet eerst door de moderne grootindustrie is veroorzaakt. Vooral in de textielnijverheid, maar ook wel in andere bedrijven, zooals bakkerij en kleer-

makerij, werd arbeid door vrouwen verricht, en meer en meer kwamen allerlei vakken voor haar open te staan. Zij mochten het vak leeren, en ook als gezel en meesteres optreden; de weduwe mocht het bedrijf van haar man voortzetten. Een vrouwelijk bedrijfshoofd was geen ongewoon verschijnsel. Ook in den handel trad zij niet zelden als hoofd der firma op. De gehuwde vrouw was in het Middeleeuwsche handelsrecht reeds als openbare koopvrouw bekend.

Maar de moderne cultuur heeft toch aan den arbeid der vrouw eene groote uitbreiding gegeven. Hierbij zijn echter twee stroomingen in de vrouwenbeweging te onderscheiden, die, hoewel op de grenzen ineenvloeiende, toch merkbaar van elkander verschillen. De eigenlijke, feministische vrouwenbeweging is niet door de grootindustrie ontstaan en niet uit den nood geboren; ze kwam reeds vroeger sporadisch, bijv. in den Hellenistischen tijd en in de Renaissance voor; maar ze werd toch eerst van beteekenis door en na het rationalisme der 18e eeuw, werd gevoed door de vrijheidsideeën der Fransche Revolutie, en drong in de vorige eeuw tot alle cultuurvolken door. Emancipatie, vrijmaking der vrouw van den man en het huwelijk, werd haar wachtwoord. Bij de vrouwen der arbeidende bevolking vond deze strooming weinig ingang, maar des te meer won ze aan invloed en steun in de klein- en grootburgerlijke kringen, waar tengevolge van het late huwen of het caelibatair leven der mannen, van de vrees voor het opzetten van een huishouden en de toenemende duurte van het leven, de huwelijkskansen voor de dochters des huizes steeds verminderden. Als daar nu nog bijkwam, dat hare hulp in de huishouding best kon worden gemist, dan zagen deze meisjes zich tot een nutteloos leven gedoemd. Hoevele harer brachten haar tijd met allerlei nietigheden en ijdelheden door! Ze waren, als Eline Vere, met al haar rijkdom en weelde, ten slotte toch beklagenswaardige schepselen. Trots alle eenzijdigheid en overdrijving was de emancipatie-gedachte voor haar een uitkomst, eene bevrijding uit traditioneele boeien en ouderwetsche gewoonten. Dank zij deze gedachte, mochten ze vrijer zich bewegen, fietsen en tennissen, alleen op straat en op reis gaan; en in huis behoefden zij niet eindeloos uit den treure op een man te wachten, ze konden zich voorbereiden voor een beroep, en straks, zoo noodig, onafhankelijk van den man in eigen onderhoud voorzien. Economische overwegingen speelden bij deze opleiding tot en uitoefening van een beroep zonder twijfel eene groote rol. Maar de omkeer in de zeden en gewoonten gaven daarbij toch den doorslag.

En van den kant der maatschappij namen schier van jaar tot jaar de vrije beroepen toe, welke ook voor vrouwen zich openden en haar arbeid op prijs stelden. Tal van wegen, wier toegang vroeger door wet of zede verboden was, ontsloten zich thans met of zonder geweld. Winkels en magazijnen, kantoren en bureaux, scholen en universiteiten openden de deuren; en binnen stroomde eene groote schaar van jeugdige vrouwen, die een leven van arbeid verkozen boven een ijdel en ledig bestaan. Sommigen dreven de emancipatie daarbij

zóó ver, dat zij aan den beroepsarbeid der vrouw den voorrang toekenden, als het eerst noodige voor de ontplooiing harer persoonlijkheid, en daaraan de verzorging van het gezin ten offer wilden brengen. Maar ook wie zoover niet durfden gaan, streefden naar eene vervorming en inkrimping van den huiselijken arbeid, of trachtten moederschap en beroepsarbeid op min of meer gebrekkige wijze met elkander te vereenigen.

Er doet zich hier een probleem voor, dat op zichzelf reeds allerlei moeilijkheden insluit, en waarmede ook de overheid in aanraking komt, als haar ambtenaressen in het huwelijk treden en een huisgezin te verzorgen krijgen. Een Koninklijk Besluit van 2 Maart 1904 bepaalde, dat alleen ongehuwde vrouwen bij den post- en telegraafdienst zouden kunnen worden aangesteld, en dat vrouwelijke ambtenaren, die in het huwelijk traden, eervol uit den dienst zouden worden ontslagen. De Minister, die dit Besluit uitlokte, voerde drie redenen voor deze zijne handelwijze aan: in de eerste plaats staat de gehuwde ambtenares niet altijd en overal ter beschikking voor haar dienst, terwijl overplaatsing de vrouw en moeder van haar man en gezin verwijdert; ten andere kan eene ambtenares in zwangeren toestand haar dienst niet steeds stipt en op tijd aanvangen, noch geregeld en naar behooren waarnemen; en ten derde zou zij in zulk een toestand, noch met het oog op zichzelve, noch ook met het oog op het publiek, op een kantoor en voor het loket op hare plaats zijn. Verschillende gemeenteraden, Veendam, Rotterdam, Amsterdam enz., namen daarna soortgelijk besluit ten aanzien van onderwijzeressen, die in het huwelijk treden of in zwangeren toestand verkeeren. Maar het Koninklijk Besluit van 1904 werd reeds op 3 October 1907, onder het Kabinet-de Meester weder ingetrokken. En een wetsontwerp van Minister Heemskerk, tot regeling van de positie van vrouwelijke rijksambtenaren en onderwijzeressen bij het openbaar lager onderwijs, die in het huwelijk treden, dat aan den onzekeren toestand een einde wilde maken en daarom bepaalde, dat ambtenaressen en onderwijzeressen bij de intrede in het huwelijk eervol zouden worden ontslagen, ontmoette hevige bestrijding, en werd ook nimmer tot wet verheven.

De tegenstanders van een dergelijk ontslag brengen daartegen allerlei bezwaren in. Zij voeren aan, dat een ontslag uitsluitend gegeven mag worden bij gebleken ongeschiktheid tot den dienst, dat zulke ongeschiktheid echter bij het aangaan van een huwelijk niet blijkt, en bij zwangerschap en moederschap door een tijdelijk verlof van eenige weken ondervangen kan worden. Maar ten eerste staat het recht, om zulk eene ontslagbepaling in het dienstcontract op te nemen, voor elken werkgever en ook voor de overheid vast; ten andere zijn in den regel, enkele zeldzame uitzonderingen misschien daargelaten, beroepsarbeid en moederschap, wat men ook redeneere, met elkander onvereenigbaar, zoodat de meeste vrouwen, als zij in het huwelijk treden, den beroepsarbeid laten varen; en ten derde hangt het streven, om beide toch te vereenigen, met moderne denkbeelden saam, die indruischen tegen de grondslagen, waarop huwelijk, gezin en maatschappij zijn opgebouwd. Maar juist, omdat deze moderne

denkbeelden meer en meer ingang vinden, is er met wettelijke maatregelen alleen tegen dit euvel weinig te doen. Het bijna op een dreigement gelijkende argument, dat een wetsontwerp als het bovengenoemde bij aanneming door de Staten-Generaal, het concubinaat, de vrije liefde en de kinderbeperking in de hand zou werken, zegt in dezen genoeg. Er is meer noodig dan wettelijke regelingen, herstel nl. en bevestiging van de zedelijke grondslagen, waarop het volksleven rust, en daaraan mede te werken is de roeping van allen zonder onderscheid, door woord en daad, in getuigenis en voorbeeld. Waarin ook opgesloten ligt de plicht, om indien eenigszins mogelijk, het loon van den man zoo te verhoogen, dat de vrouw bij de intrede in het huwelijk den beroepsarbeid niet behoeft aan te houden, om het geringe inkomen van het gezin te vermeerderen. [1])

Van anderen aard is de arbeid, die door de vrouw uit de lagere volksklassen in de tegenwoordige maatschappij buitenshuis wordt verricht. Deze staat ongetwijfeld nauw met het opkomen der grootindustrie in verband. De loonarbeid der vrouw is wel niet het eerst door haar ontstaan, maar kwam ook vroeger, in de Oudheid en in de Middeleeuwen voor. Maar de moderne grootindustrie heeft dien arbeid toch intensief en extensief belangrijk uitgebreid. De omkeer, dien het stoomwezen en fabrieksbedrijf in de moderne maatschappij hebben teweeggebracht, is haast niet voor overschatting vatbaar. Want arbeidsverdeeling, vermeerdering van productie, uitbreiding van het verkeer, wereldhandel, hooge vlucht van bank- en credietwezen, omzetting van den agrarischen in den industriëelen staat, trek naar de stad, groei der steden, verdubbeling der bevolking — het staat alles onderling en met het stoom- en fabriekswezen in verband; heel de maatschappij is er door veranderd.

Ook voor de vrouw is deze verandering van groote beteekenis geweest. Want zoolang de man in zijn ambacht of in de huisindustrie zijn brood verdiende, kon hij daarbij thuis door vrouw en kinderen worden geholpen. Maar toen de man voor zijn werk naar de fabriek moest gaan, ontving hij een loon, dat ongenoegzaam was voor het onderhoud van zijn gezin. Zijne huisgenooten werden dus gedwongen, om ook in de fabriek te gaan arbeiden, teneinde door bijverdiensten de inkomsten van het gezin te vermeerderen. En die fabriek kon alles gebruiken, de arbeidskracht van den man niet alleen, maar ook van de vrouw en van de kinderen, van jongens en meisjes, na en zelfs in den schoolleeftijd. Want de machine verrichtte het zwaarste werk, en deed den menschelijken arbeid menigmaal in niet veel

[1]) In het buitenland loopen de bepalingen ver uiteen. In Duitschland, Oostenrijk-Hongarije, Zweden en Engeland worden vrouwelijke ambtenaren, als ze in het huwelijk treden, gewoonlijk ontslagen. In Zwitserland kan de vrouw, die in het huwelijk treedt, bij de posterijen tijdelijk in dienst blijven. In Italië, Frankrijk, België mogen vrouwelijke ambtenaren, die gaan huwen, in dienst blijven, maar meestal zijn ze in onderschikte betrekkingen, met niet te zware diensten, werkzaam. Zie de Bijlage bij de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer over Hoofdstuk IX der Staatsbegrooting voor het jaar 1907. In de aanstelling der onderwijzeres in Pruisen staat, dat zij bij het huwelijk verplicht is, ontslag te nemen. Een ministerieel besluit van 1907 stond uitzonderingen toe, voorzoover de belangen der school en de bijzondere belangen der onderwijzeres er door gebaat werden. Een ministerieel besluit van Oct. 1917 bepaalde, dat tijdens den oorlog gehuwde onderwijzeressen in de school konden worden toegelaten.

meer dan eentonige hand- of armbewegingen bestaan, die door de vrouw en door de kinderen evengoed als door den man konden worden verricht. De zware concurrentie dwong er bovendien toe, om de goedkoopste arbeidskrachten in dienst te nemen, deze zooveel mogelijk te exploiteeren, en door deze middelen steeds goedkooper en tevens onsolider goederen te produceeren. Het snelle verbruik dezer goederen, door de heerschappij der mode bevorderd, kwam weer aan de vermeerdering der productie en aan de uitbreiding der fabrieken ten goede. Zoo keerde de beweging, als in een cirkel, weer tot haar eigen uitgangspunt terug; exploitatie van arbeidskrachten en warenproductie werden dienstbaar aan geldverdienen en winstmakerij.

Rekent men daarbij, dat de man zijn loon dikwerf niet geheel aan zijn gezin afstaat, maar, zijn vrouw en kinderen bedriegend, een groot gedeelte voor zichzelven behoudt, voor tabak en sigaren, voor drank bovenal; dat het ook geene zeldzaamheid is, als de man zijne vrouw moedwillig verlaat, of ook door den dood van haar genomen wordt — en het wordt duidelijk, dat de gehuwde vrouw menigmaal zelve er op uit moet, om den kost te verdienen voor zichzelve en voor haar kroost. Gewoonte en opvoeding leggen hierbij ook wel gewicht in de schaal; de wensch, om iets te sparen voor den kwaden dag, laat zich soms ook wel gelden. Maar over het algemeen kan men zeggen, dat de gehuwde vrouw uit den werkmansstand, niet door begeerte of lust, en nog veel minder door het feministisch ideaal van de economische zelfstandigheid der vrouw of van de ontvouwing harer persoonlijkheid, maar eenvoudig door den nood tot den beroepsarbeid gedreven wordt.

Over aard en omvang van den vrouwelijken beroepsarbeid behoeven wij hier niet in bijzonderheden te treden, en kunnen we met eenige algemeene opmerkingen volstaan. Volgens de beroepstelling op 31 December 1909 bedroeg de geheele vrouwelijke bevolking boven 12 jaar in ons land: 2,139,882 personen; daarvan waren werkzaam in een beroep 540,885, dat is 25,2 percent, tegen 23.2 in het jaar 1899. Vergeleken met de beroepuitoefenende manlijke bevolking, vormde het aantal vrouwen, in een beroep werkzaam, 29 percent in 1899, en 31,4 percent in 1909. Naar beide berekeningen had er dus eene toename van de in beroep werkzame vrouwen plaats. En dit is een verschijnsel, dat niet alleen in ons vaderland zich voordoet, maar ook elders in alle cultuurstaten voorkomt. De vrouw dringt steeds meer in alle beroepen binnen, en het aantal beroepen, dat voor haar gesloten is, krimpt gaandeweg in. Het percentage van vrouwen, dat in landen als België, Duitschland, Engeland in een beroep werkzaam is, is daar, vergeleken met het aantal mannen, aanmerkelijk hooger dan in ons vaderland. En dit percentage is in de laatste jaren nog weer abnormaal hoog gestegen in alle oorlogvoerende landen. Het aantal vrouwen, dat daar als kellners, conducteurs, brievenbestellers, als arbeidsters in ijzer- en staalfabrieken, bij het vervaardigen van bommen en granaten, in vliegdienst en achter het front de plaats van mannen heeft ingenomen, loopt in de honderdduizenden.

De oorlog heeft dus eene buitengewone verschuiving in den arbeid der mannen en der vrouwen gebracht, en het is te hopen, dat deze tijdelijk zal zijn, en zoo niet spoedig, dan toch langzamerhand voor meer normale verhoudingen zal plaats maken. Maar ook afgezien van den oorlog, was zulk eene verschuiving, doch in andere richting, waar te nemen. Ofschoon de vrouwenarbeid in algemeenen zin toeneemt, neemt hij toch volstrekt niet in alle beroepen toe, en ook niet in alle gelijkelijk. Er zijn beroepen, waarin de arbeid der vrouw relatief afneemt, b.v. in de katoen- en wolindustrie, de steenfabricage, de veenderijen; en er zijn andere, waarin hij relatief toeneemt, zooals b.v. in de bedrijven van kleeding, reiniging, voedingsmiddelen, in de textielindustrie, ziekenverpleging, onderwijs en kantoorarbeid. De vrouwen in huiselijke diensten gingen in aantal achteruit, maar ze stegen in beroepen en bedrijven, en dan in den handel weer meer dan in den landbouw enz. En ook hierin hebben we met een verschijnsel te doen, dat een algemeen karakter vertoont en in onderscheidene landen zich voordoet.

Ofschoon het aantal vrouwen, die in een beroep werkzaam zijn, in vrij sterke mate toeneemt, vormt daaronder het aantal gehuwde vrouwen eene dalende reeks. De volkstelling in 1899 had tot resultaat, dat de vrouwelijke bevolking boven de 12 jaar 1,860,072 bedroeg; 433,400 of 23 perc. oefenden daarvan een beroep uit. Van deze waren 97000 gehuwd, dat is ongeveer 22 perc., en van alle gehuwde vrouwen (1,022,142) 9,5 perc. Daaronder zijn echter ook de weduwen en gescheiden vrouwen begrepen; wanneer deze afzonderlijk worden geteld, bedroeg het aantal gehuwde vrouwen 838,247, waarvan 43,366 in een beroep werkzaam zijn, en het aantal weduwen en gescheiden vrouwen 183,895, waarvan 54,407 een beroep uitoefenen. Op het geheele aantal beroephebbende vrouwen maakten dus de gehuwde vrouwen 10 perc., en de weduwen of gescheiden vrouwen 13 perc. uit.

De volkstelling op 31 Dec. 1909 had tot uitkomst, dat de vrouwelijke bevolking boven de 12 jaar bestond uit 2,139,882 personen, van welke 540,885, dat is 25,2 perc., werkzaam waren in een beroep. Van deze waren in de nijverheidsbedrijven (waaronder de veenderijen), in den landbouw, in den warenhandel en in het verkeerswezen tezamen 105,606 vrouwen gehuwd, en voorts in nijverheid, landbouw, handel, verkeer, en huiselijke diensten saam 54,270 weduwen en gescheiden vrouwen werkzaam, dat is resp. ruim 5 en ruim 10 perc. van alle in beroep werkzame vrouwen. Van eene toename van den arbeid der gehuwde vrouw is dus geen sprake; over het geheel genomen, valt er eene vrij sterke vermindering te constateeren, inzonderheid in zware bedrijven, zooals steenfabricage, veenderijen. Trouwens in vele van deze bedrijven, zooals van diamant, bouw, hout, stroo, papier, boekdrukkerij, chemische industrie, machinerieën enz. is het aantal arbeidende vrouwen zeer gering, en de arbeid van gehuwde vrouwen eene uitzondering. En vooral vertoont het aantal arbeidende gehuwde vrouwen in ons land een gunstig cijfer, wanneer wij het vergelijken met dat in andere industrieële landen. Volgens Edmund Fischer is het aandeel

der gehuwde vrouwen in de geheele industrie vrij gering; terwijl het in Oostenrijk vóór den oorlog 6, in Duitschland 4, in Denemarken en Noorwegen 3 perc. bedroeg, stijgt het in ons land niet hooger dan 2 percent.

Bovendien behoort men bij den arbeid tusschen zijne verschillende vormen onderscheid te maken. Arbeid is op zichzelf gezond, een voorrecht en een zegen. Maar veel hangt af, inzonderheid voor de vrouw, van den aard en den duur van den arbeid. De vrouw, die werkzaam is in een vrij beroep, aan het hoofd van eene onderneming staat, directrice is in een of ander bedrijf, is niet te vergelijken met eene arbeidster, die dag aan dag uit werken gaat. Onder de arbeidsters is er weder groot verschil tusschen haar, die arbeiden op het veld, in huis, winkel of kantoor, of in de fabriek. Want de veldarbeid brengt afwisseling mede en biedt na zwaren arbeid vele dagen van rust. Ook de huiselijke diensten, door de waschvrouw, de naaister, de strijkster, de schoonmaakster verricht; de huisindustrie, mits verbeterd, inzonderheid wat werkplaats, loon en duur betreft; de arbeid in winkel en kantoor enz. zijn te verkiezen boven den geestdoodenden en eentonigen arbeid in de fabriek. Maar al moet men billijkheidshalve met al deze gegevens rekening houden, de beroepsarbeid is voor de gehuwde vrouw toch nog bedenkelijk genoeg, en de eigenlijke loonarbeid brengt voor haar en voor haar gezin ernstige nadeelen mede.

De eerste schade, die van de vereeniging van moederschap en beroepsarbeid het gevolg is, wordt toegebracht aan de vrouw zelve. Enkele krachtige vrouwen mogen het een met het ander verbinden, verreweg de meeste kunnen dat niet, vergen te veel van hare kracht, en worden tenslotte uitgeput. Wie de vrouw belast met de dubbele taak van huisverzorging en beroep, maakt zich schuldig aan eene onmededoogende uitbuiting van hare kracht. Inzonderheid is de beroepsarbeid voor de gehuwde vrouw schadelijk in tijden van zwangerschap, in bepaalde perioden, bij veel te langen werkdag, bij geringe en slechte voeding enz. Bloedarmoede, zenuwzwakte, vrouwelijke kwalen van onderscheiden aard zijn er het gevolg van. En het is niet te verwonderen, dat het percentage van verzuim bij de vrouwen veel ongunstiger is dan bij de mannen, en dat de gevallen van ongeschiktheid voor den dienst, bijv. bij post, telegraphie en telephonie bij de gehuwde vrouwen aanmerkelijk stijgen. Wel is waar, valt het dikwerf moeilijk uit te maken, of deze schade voor de gezondheid het directe gevolg van den arbeid is; dikwerf zijn er ook andere factoren in het spel, zooals eene slechte woning, eene ongezonde streek, al of niet opzettelijke verwaarloozing enz. Ook is het wel waarschijnlijk, dat de gezondheidstoestand der getrouwde, arbeidende vrouw reeds vóór haar huwelijk door den arbeid benadeeld is. En eindelijk staat men er menigmaal verbaasd van, hoe mannen, vrouwen en kinderen in de ellendigste woningtoestanden en in de treurigste omstandigheden leven en tieren, gezond en vroolijk kunnen zijn. Maar dat alles neemt toch niet weg, dat er, hoe verwonderlijk veel een mensch ook doen en dragen kan, er toch eene grens aan zijn vermogen is, en dat, als deze grens wordt overschreden, het organisme

er onder lijden moet. Dit is nu zonder twijfel dikwerf het geval, als de gehuwde vrouw behalve haar huiselijke werkzaamheden ook nog dagelijks beroepsarbeid te verrichten heeft, zich daardoor overwerkt en oud wordt vóór den tijd.

Niet minder schadelijk is de beroepsarbeid der gehuwde vrouw voor het gezinsleven, voor man en kinderen. De voortdurende uithuizigheid der vrouw werkt in elk opzicht nadeelig. Het huis verliest zijne aantrekkelijkheid en gezelligheid, als de vrouw elken dag uit werken gaat; het leven wordt er voor man en kinderen kleurloos en vreugdeloos door. De schade neemt te grooter omvang aan, als de vrouw niet enkele dagen in de week, en niet enkele weken in het jaar, zooals bij seizoenarbeid, werkzaamheden buitenshuis verricht, maar dag aan dag naar de fabriek gaat, des morgens vrij vroeg het huis verlaat, des avonds vrij laat daarin terugkeert, vermoeid door den arbeid en door het misschien nog loopende afleggen van een kleineren of grooteren afstand. Het spreekt vanzelf, dat er van de waarneming van het huishouden in zulk een geval niet met ernst sprake kan zijn. De huiselijke werkzaamheden moeten dan inderhaast 's morgens vroeg of 's avonds laat worden verricht; hulp voor de huishouding is er niet te verkrijgen; de ingrediënten, noodig voor reiniging, schoonmaak en verstelwerk ontbreken; aan de bereiding van den maaltijd wordt weinig zorg besteed; heel de huishouding gaat van jaar tot jaar achteruit, ze verkeert in een staat van verval. De ergste schade ondervinden de man en de kinderen; de man koopt er uit en zoekt elders zijn vertier; en de kinderen worden verwaarloosd, loopen op straat, en verwilderen meer en meer. Gemis aan moederlijke verzorging is zelfs oorzaak, dat vele kinderen gedoemd zijn tot een vroegtijdigen dood; de groote zuigelingensterfte in de lagere volkskringen is, al behoeven andere invloeden, zooals kunstmatige voeding, onkunde enz., niet miskend te worden, toch vooral daaraan toe te schrijven, dat de verzorging door de moeder heeft ontbroken en door geene andere te vervangen is.

De financiëele voordeelen van den arbeid der gehuwde vrouw wegen daarom niet op tegen de nadeelen, die er bijna onafscheidelijk mede verbonden zijn, te minder, wijl de arbeid der vrouw nog al te dikwerf met en laag loon wordt betaald. Men behoeft nog niet eens in rekening te brengen, dat de loonarbeid der vrouw, zooals sommigen meenen, ook de onzedelijkheid en de criminaliteit der kinderen in de hand werkt, om van zijne schadelijke invloeden op heel het gezinsleven overtuigd te zijn. En wat wel eens te zijnen gunste aangevoerd wordt, de economische zelfstandigheid der vrouw en de meerdere waardeering van hare gaven en krachten — deze zijn er zeker niet het gevolg van; want de gehuwde, arbeidende vrouw wordt menigmaal nog als een indringster en onderkruipster beschouwd, en de bewering harer economische zelfstandigheid staat in schrille tegenspraak met hare harde dienstbaarheid.

Allen, die van deze nadeelen van den loonarbeid der gehuwde vrouw met ernst kennis namen, hebben daarom de vraag opgeworpen, of in de

bestaande toestanden niet eenige verbetering ware aan te brengen. En pogingen zijn er in verschillende richting voorgesteld en beproefd. Het radicaalst ware zeker, als de overheid allen arbeid der gehuwde vrouw buitenshuis verbood. Maar ook zij, die van het schadelijke van zulken arbeid voor het gezinsleven ten volle overtuigd zijn en hem hoogst ongewenscht achten, durven zulk een absoluut verbod toch niet aan. In de eerste plaats rijst daarbij de vraag, of de overheid de bevoegdheid heeft, om door zulk een verbod inbreuk te maken op de vrijheid en het recht der burgers. De grenzen der staatsmacht breiden zich in de tegenwoordige maatschappij wel gaandeweg uit, maar ze zouden toch al te wijd worden getrokken, als de overheid ging beoordeelen en vaststellen, hoe eene gehuwde vrouw haar leven had in te richten. Bovendien zou zulk een verbod tot groote willekeur leiden. Er is n.l. allerlei beroepsarbeid, die door de gehuwde vrouw wordt verricht, arbeid in huis en buitenshuis, in den stal en in de schuur, arbeid in anderer woning, op het veld, in de fabriek, arbeid, die dag aan dag, of arbeid, die enkele dagen of halve dagen in de week of enkele dagen in het jaar wordt verricht, arbeid in vrije beroepen en in dienstbetrekkingen enz. Het gaat niet aan, deze alle over ééne kam te scheren en te treffen met hetzelfde verbod. Men zou dus onderscheid moeten maken, maar daarmede tevens de deur openen voor allerlei willekeur, en allicht den schijn op zich laden, dat men aan de gehuwde vrouw uit den arbeidenden stand vrijheden en rechten ontnam, welke men gunde aan die uit den burgerstand. Voor een verbod zou toch zonder twijfel vóór alles de fabrieksarbeid in aanmerking komen, maar in de arbeiderskringen zou zulk een verbod, met vrijlating van allen anderen arbeid der gehuwde vrouw, wrevel wekken en prikkelen tot verzet. Immers zou het aan het arbeidersgezin een bron van inkomsten onttrekken, welke het voor zijn bestaan niet missen kan, en die zeker niet, zooals sommigen meenen, door eene evenredige verhooging van het loon van den man vergoed zou worden. Gevolg zou dan ook alleen wezen, dat de wet op allerlei manier ontdoken werd, dat de vrouw naar anderen arbeid uitzag, die nog zwaarder en schadelijker was dan die in de fabriek, en nog minder werd beloond (bijv. huisindustrie, verkapte bedelarij enz.), en dat de bedoeling der wet, n.l. de bewaring van het gezinsleven, de opvoeding der kinderen en de vermindering der kindersterfte, toch niet werd bereikt. Het middel zou allicht erger zijn dan de kwaal.

Anderen hebben daarom in tegengestelde richting eene oplossing gezocht en de vrouw, ten bate van haar beroepsarbeid, van hare gezinstaak willen bevrijden. Het zijn vooral socialistische mannen en vrouwen geweest, Bebel, Lily Braun, Mevrouw Rolant Holst e. a., die deze bevrijding der vrouw van de huishouding zich als ideaal hebben voor oogen gesteld; het hangt ten nauwste saam met hunne gedachten over den oorsprong van huwelijk en huisgezin. Beide toch zijn naar hunne meening niet met de schepping van man en vrouw gegeven maar zijn historisch ontstaan, in verband met veranderingen, die in het productiestelsel plaats grepen. Oorspronkelijk was er gemeenschappelijk bezit van vrouwen en goederen, evenals bij

de dieren des velds. Maar toen dit communisme allengs plaats maakte voor de private voortbrenging en het private bezit, toen ontstonden ook langzamerhand het monogame huwelijk en het besloten gezin. Beide zijn dus tijdelijke, voorbijgaande bestaansvormen, bestemd om met de geheele kapitalistische maatschappij te verdwijnen en voor andere instituten plaats te maken. Het socialisme streeft er dus naar, om het gezin als economische eenheid op te heffen, om in de plaats van het omheinde, hiërarchische huisgezin een anderen levenskring te vormen, waarin man en vrouw beiden producenten en economisch onafhankelijk zijn, en om de kinderen aan de verzorging door de gemeenschap toe te vertrouwen.

Tegen deze theorie staat lijnrecht de belijdenis over, dat huwelijk en gezin van de schepping af aan gegeven en in de natuur van man en vrouw gegrond zijn. Want men kan wel beweren, dat de natuur, bepaaldelijk dan van de vrouw, zoo geworden is onder den druk der toestanden, waarin zij geleefd heeft en daarom onder andere omstandigheden ook wel langzaam aan weer veranderen zal. Maar deze bewering mist genoegzaam bewijs, vindt weerspraak bij de meeste vrouwen zelve, en gaat buiten de historie om. Want deze leert, dat huwelijk en gezin in een of anderen, dikwerf zeer verbasterden, vorm bij alle volken en in alle tijden voorkomen; ze vormen allerwege den grondslag van de menschelijke samenleving. Man en vrouw zijn onderscheiden, maar vullen in het onderscheid elkander aan en zijn voor elkander bestemd. Terwijl de man de vrouw overtreft in intellect, in wetenschap en techniek, in maatschappelijken en staatkundigen arbeid, gaat de vrouw den man ver te boven in toewijding, zelfverloochening en geduld. Als de vrouw daarom haar levensdoel gaat zoeken in beroep of arbeid, dan doet zij altijd min of meer haar eigen natuur geweld aan; en als zij daarmede huwelijk, gezinsleven en huishouding verbinden wil, dan komt dat bijna altijd op verwaarloozing van het een of van het ander of van beide neer.

Daarmede wordt volstrekt niet beweerd, dat iedere vrouw (evenmin als elke man) voor het huwelijk en voor het gezin bestemd is, en anders hare bestemming mist. Jezus heeft in Matth. 19 : 12 anders geleerd. Evenals er mannen zijn, die als Paulus de gave der onthouding hebben en zelfs wenschen, dat allen waren gelijk zij, zoo zijn er ook vrouwen, die zich van huisuit geroepen voelen of ook door de leiding van haar leven geroepen worden, om hare gaven in andere richting te ontwikkelen, om zich te wijden aan het werk der zending of der barmhartigheid, om zich toe te leggen op de beoefening van kunst of wetenschap, en die dan òf ongehuwd blijven òf beroepsarbeid met huiselijke plichten op min of meer gelukkige wijze weten te verbinden. Maar dit zijn uitzonderingen, die den regel bevestigen. De regel is, dat man en vrouw zich met elkander verbinden in den echt, om elkander te helpen en bij te staan, en de kinderen, die zij krijgen zullen, op te voeden in de vreeze en ter eere Gods. En er bestaat niet de minste grond voor de verwachting, dat dit in de toekomst anders worden zal.

Want, ongetwijfeld hebben gezinsleven en huishouding door de moderne

wijze van productie eene groote verandering, eene zeer merkbare inkrimping ondergaan. De productie, vergemakkelijkt door de technische ontwikkeling van landbouw en nijverheid, van verkeer en handel, is zelfstandig geworden en vormt thans een eigen, belangrijk proces in de menschelijke samenleving. Terwijl de familie vroeger eene, op eigen erf wonende, corporatie was, die in hoofdzaak alles voortbracht, wat zij tot haar verbruik noodig had, is het huisgezin thans in den regel tot ouders en kinderen beperkt, heeft het de productie verloren en is het alleen nog eene gemeenschap van verbruik. Tal van werkzaamheden, spinnen, weven, naaien, breien, kleermaken, bakken, bierbrouwen, inmaak enz. zijn daarmede geheel of grootendeels aan het huisgezin ontnomen, of ook door centrale verwarming, verlichting door gas en electriciteit, kooktoestellen, naaimachines, stofzuigers, ijskasten, centrale keukens, coöperatieve winkels, gemeentelijke wasscherijen enz. vergemakkelijkt en vereenvoudigd. En zeker zijn we met deze hervorming van het gezin nog lang niet aan het einde.

Maar indien men uit al deze veranderingen zou willen besluiten tot de langzame verdwijning van het gezin, dan zou men zich toch aan eene voorbarige en ongegronde conclusie schuldig maken. Er staat nl. tegenover: ten eerste, dat de liefde van man en vrouw, en de liefde van ouders en kinderen hare vastigheid heeft in de menschelijke natuur zelve. Zeker kleven er aan het tegenwoordige huwelijk vele gebreken, maar deze komen niet voort uit de instelling van het huwelijk zelve, maar ten deele uit de bestaande, voor verbetering vatbare, huwelijkswetgeving, en voor het grootste gedeelte uit de zondige hartstochten, die menigmaal het huwelijksleven verwoesten en de schuld op het huwelijk zelf werpen. De predikers der vrije liefde moesten daarom bedenken, dat zij, met hunne beschouwingen op deze zondige hartstochten speculeerend, groote zedelijke schade toebrengen aan de menschelijke samenleving, en haar niet vooruitbrengen, doch terugleiden tot dien dierlijken toestand, die volgens hen de oorspronkelijke toestand van het menschelijk geslacht is geweest. Ten tweede zijn de werkzaamheden in het huisgezin wel veelszins verminderd of vereenvoudigd, maar men vergete niet, dat zij in anderen zin deels gewijzigd, deels zelfs uitgebreid zijn. Afgezien daarvan, dat in tal van gezinnen nog vele werkzaamheden van vroeger worden voortgezet, naaien, wasschen, strijken, inmaak enz.; het moderne leven stelt aan woning, huisraad, voedsel, kleeding, reiniging, verwarming, gezondheid enz. veel hoogere eischen, dan de tijden, die aan den onzen zijn voorafgegaan. De woning, ook van den werkman is veel gezelliger ingericht en van veel meer gemakken voorzien; huiskamer, keuken en slaapkamer zijn afzonderlijke vertrekken geworden; de kleeding wisselt met het seizoen en met het jaar, omdat zij onsolider geworden en aan de mode onderworpen is, enz. Ook in de moderne huishouding is er daarom nog veel voor de vrouw te doen. Als de dochters uit den arbeidenden stand buitenshuis werk gaan zoeken, dan is dit wel voor een deel uit ledigheid en verveling, maar voor een grooter deel uit behoefte aan bijverdienste voor het gezin te verklaren.

En als datzelfde verschijnsel in de burgerklasse zich voordoet, dan speelt daarbij ook de nieuwe denkwijze eene rol, die van hart en hoofd der jeugdige vrouw zich heeft meester gemaakt. In de derde plaats zij hieraan nog toegevoegd, dat het huisgezin, in onderscheiding van de familie in vroeger tijd, in den regel tot ouders en kinderen beperkt en dus aanmerkelijk ingekrompen is. Maar daardoor heeft het toch tevens een veel intiemer karakter verkregen, komt de individualiteit van ieder lid des gezins veel beter tot haar recht, heeft de vrouw gewonnen aan zelfstandigheid, en wordt er van de opvoeding der kinderen, en van elk kind in het bijzonder, veel meer werk gemaakt. De familiezin is verzwakt, omdat bloedverwantschap en stand van minder beteekenis worden geacht; maar de vrije genegenheid, die ouders en kinderen aan elkander verbindt, is daarmede niet gestorven; zij is er veeleer inniger en dieper door geworden.

In de richting van het socialistisch feminisme is dus evenmin de oplossing te zoeken, als in het absolute verbod van den beroeps- of loonarbeid der gehuwde vrouw. De oplossing zou op niets minder komen te staan, dan op ontbinding van het huisgezin en verbreking van den huwelijksband. En de economische zelfstandigheid, die er mede beoogd wordt, zou er toch niet door bereikt worden en is ook op zichzelve volstrekt geen ideaal. De Amerikaansche vrouw, die profiteert van elke vereenvoudigde en doelmatige inrichting van het huisgezin, haar vrijen tijd buitenshuis doorbrengt en man en kinderen aan hun lot overlaat, is geen voorbeeld, dat navolging verdient. Veel hooger staat voor de vrouw de arbeid in en voor het gezin, want deze is in den regel de beste gelegenheid, om hare eigenaardige gaven te ontwikkelen en om haar, door het huisgezin heen, tot een onwaardeerbaren zegen te stellen voor maatschappij en kerk en staat.

Maar indien de genoemde pogingen, om verbetering in den toestand te brengen, om afdoende redenen te verwerpen zijn, welke maatregelen blijven er dan over, om de arbeidende, gehuwde vrouw te hulp te komen? Het socialisme moge op onzen steun niet kunnen rekenen; het individualisme, dat ieder naar zijne eigene krachten verwijst, en de theorie van het „laisser aller, laisser passer" huldigt, bewees reeds in eene vroegere periode zijne ongenoegzaamheid en kan ook thans niet bevredigen. Het vergeet, dat velen arm en zwak, hulpeloos en hulpbehoevend zijn, en is in zijn wezen niet alleen onbarmhartig, maar ook onrechtvaardig.

Bij de beantwoording dezer vraag sta nu op den voorgrond, dat tusschen individu en Staat nog die rijkgelede, veelvormige gemeenschap instaat, welke gewoonlijk als de maatschappij wordt aangeduid. In die maatschappij werken allerlei krachten, degenereerende en regenereerende, ontbindende en verwoestende, maar ook behoudende en herstellende. Het leven dier maatschappij is in voortdurende wisseling en beweging; actie en reactie, inspanning en ontspanning, arbeid en rust, vraag en aanbod, vooruitgang en terugtred, wisselen elkaar gestadig af, als vloed

en ebbe in de zee, als de middelpunt-zoekende en de middelpunt-vliedende kracht in de natuur. Als de groot-industrie vrouwen en kinderen naar de fabrieken roept, hunne arbeidskracht op egoïstische wijze exploiteert, en tal van offers maakt, dan komt uit de maatschappij zelve de reactie op, die om hulp en bescherming smeekt en aan de uitbuiting paal en perk gesteld wil zien.

Zulk eene reactie is van groote beteekenis. Ze is daaraan te danken, dat er in de maatschappij nog andere dan physische krachten werken, n.l. religieuse, ethische, hygiënische, aesthetische enz. En deze maken de conscientie wakker en vernieuwen het besef, dat vaders hunne kinderen niet tot toorn mogen verwekken, dat heeren hunne dienstknechten niet mogen behandelen als slaven, dat vrouwen hare dienstboden niet mogen afbeulen, dat er in één woord tusschen alle menschen onderling zedelijke verhoudingen bestaan, die in de wet Gods gegrond zijn en in de consciëntie weerklank vinden. Deze ethische verhoudingen worden tegenwoordig meestal van weinig waarde geacht; men wil thans alle verhoudingen regelen door schriftelijke contracten en wettelijke overeenkomsten, door scherpe afbakening van rechten en plichten over en weer. Maar als het ethische element in de menschelijke verhoudingen gaat ontbreken, en ze alleen door wet en recht, door macht en dwang geregeld moeten worden, dan vallen alle klassen in de maatschappij uiteen, komen ze vijandig tegenover elkaar te staan en triumfeert het recht van den sterkste. Het socialisme verklaart zich vóór het pacifisme tusschen de volken, maar het predikt door zijn klassenstrijd de revolutie in de maatschappij.

De herleving van het religieus-ethische bewustzijn ten aanzien van de sociale verhoudingen is de grondslag, waarop, zoo noodig, de staat alleen zijne wetgeving opbouwen kan. Als deze zedelijke beseffen ontbreken, is alle wetgeving machteloos; want „de staat vermag niet persoonlijk leven te wekken", en kan ook de verhoudingen in de maatschappij niet regelen, zooals ze naar de zedewet behooren te zijn. Hiertoe is niet uitsluitend, maar toch met name de kerk in staat, die tegenwoordig wel algemeen geminacht wordt, maar toch door hare voortdurende prediking en stillen arbeid de godsdienstig-zedelijke overtuigingen in stand houdt en bevestigt. Naarmate deze overtuigingen sterker zijn en doorwerken in de maatschappij, wint de wetgeving van den staat aan invloed en kracht. Ze gaat niet voorop, maar volgt. Want het ideaal is niet, dat de staat alles doe, maar dat in den staat ieder het zijne doe, de enkele, maar ook het huisgezin, de school, de kerk, de onderneming, de universiteit enz., en dat daarna, des noodig, de overheid hare hand biede tot bescherming en steun.

Aan deze overheidshulp heeft de maatschappij tegenwoordig echter meer dan ooit behoefte. Want sedert de organisatie, die in de Middeleeuwen opkwam, in verval geraakte en door de Fransche Revolutie gesloopt werd, ontbreekt het haar aan die vormen, welke bij haar leven passen. Deze leemte laat zich te ernstiger gevoelen, wijl de moderne

cultuur met haar buitengewone uitbreiding van machine- en fabriekwezen, van landbouw en nijverheid, van handel en verkeer, het sociale leven zoo samengesteld en ingewikkeld maakt, dat ieder verlegen staat tegenover de talrijke zwaarwichtige problemen, welke het aan de orde stelt. En deze problemen nemen daardoor een nog ernstiger karakter aan, wijl er in het geestelijk en zedelijk leven eene groote onvastheid is ingetreden, en de hedendaagsche maatschappij door de tegenstrijdigste meeningen, door allerlei twisten en partijschappen wordt verscheurd. In dezen nood zien allen op naar den staat als den aardschen god, van wien de hulp moet komen. Geen stand of klasse, geen vereeniging of genootschap, geen bedrijf of onderneming, of ze kloppen aan om steun bij de overheid. Dat hierbij groote overdrijving en ergerlijk misbruik plaats heeft, staat vast. Maar dit opzien tot den staat is toch ook bewijs, dat de maatschappij zich zelve alleen niet meer te redden weet. De nooden zijn te groot, de eischen van het leven te zwaar.

In bijzondere mate geldt dit van den arbeidenden stand, die in zekeren zin de dupe is geworden van de moderne cultuur. Want het fabriekwezen heeft hem van alle privaat bezit der productiemiddelen beroofd en hem alleen zijne arbeidskracht nog overgelaten; het heeft hem gedoemd tot een dikwerf eentonigen, geestdoodenden arbeid in werkplaatsen met oorverdoovend geraas, en hem alle vreugde aan zijn werk ontnomen; en het onderhield hem met een loon, dat dikwerf zoo gering was, dat ook vrouwen en kinderen door bijverdiensten het moesten verhoogen. In deze toestanden, die in den aanvang uiterst treurig waren, is langzamerhand, mede door de wetgeving des lands, groote verbetering aangebracht. Maar deze moet voortgezet worden, door de maatschappij zelve in de eerste plaats, doch daarna ook door de helpende hand van den staat. Het recht voor het ingrijpen van regeeringswege ligt in de misstanden, die vroeger vooral en ook nu nog op het terrein van den arbeid voorkomen. De sociale wetgeving had haar oorsprong in de schade, welke geestelijk en stoffelijk, ethisch en hygiënisch, aan de arbeidende bevolking in de fabrieken, vooral aan de kinderen en de vrouwen werd toegebracht; en ze heeft daarin nog altijd haar grond. Wijl de arbeiders, en inzonderheid de vrouwen en kinderen, zichzelf niet voldoende helpen kunnen, is de overheid geroepen, om voor hunne belangen op te komen en tegenover aanranding en geweld hun recht te handhaven. In alle beschaafde landen hebben de regeeringen dan ook vroeger of later dezen weg ingeslagen en in den moeilijken strijd om het bestaan aan de zwakken bescherming en steun geboden.

Ofschoon deze overheidsbescherming over het algemeen instemming en sympathie vindt, zijn er toch, die tegen eene b ij z o n d e r e bescherming van de gehuwde of ongehuwde v r o u w bezwaren inbrengen; hier te lande bijv. Mevrouw Rutgers-Hoitsema en Mej. Anna Polak. Zij merken op, dat een werkgever, eventueel ook de staat, geen andere reden voor ontslag mag laten gelden dan het belang van den dienst, en dat het sluiten van een huwelijk door eene ambtenares of eene onderwijzeres

daarvoor niet in aanmerking mag komen. Zij houden staande, dat aan de vrouw, even onverkort als aan den man, het recht en de vrijheid moet worden gelaten, om te arbeiden gelijk zij wil en door dien arbeid in haar levensonderhoud te voorzien. En met name trachten zij te betoogen, dat bijzondere bescherming de vrouw dwingt, om met minder loon dan de man tevreden te zijn, de betere plaatsen aan den man af te staan, en zelf arbeid te gaan zoeken, die minder aangenaam is en slechter wordt betaald. Heel die bijzondere bescherming der vrouw is volgens hare meening voortgekomen uit de zucht, om in de concurrentie tusschen man en vrouw aan den man het overwicht te verschaffen, de vrouw van de arbeidsmarkt weg te drijven en naar het huisgezin terug te dringen.

Indien dit laatste, de terugkeer der arbeidende vrouw tot haar gezin, een gevolg van de wetgeving ware, zouden velen haar daarom eer prijzen dan laken. Maar de gansche voorstelling van het feminisme is phantastisch gekleurd en met de werkelijkheid in strijd. De bescherming der vrouw kwam niet voort uit den wensch der overheid, om de vrouw als concurrente van den man te verzwakken; en ze had ook niet ten doel, om haar naar het huisgezin terug te drijven; ze werd eenvoudig geboren uit den schreienden nood, waarin de vrouw, de gehuwde en de ongehuwde, gebracht werd door het moderne productiesysteem, en waarvan door Marx, Engels e. a. zulk een droevig tafereel werd opgehangen. Bijzondere bescherming werd daarom niet alleen aan de vrouw en de moeder verleend, maar ook aan de kinderen, aan bepaalde klassen van arbeiders, zooals aan steenhouwers, mijnwerkers, fabrieksarbeiders enz., zelfs aan dieren, om ze te beschermen tegen de mishandeling van den mensch. En aan de vrouw werd ze niet in alle bedrijven, maar slechts in sommige, vooral in den fabrieksarbeid, verleend. En in één geval wordt de bijzondere bescherming van vrouwen door niemand, ook niet door Mevr. Rutgers, gewraakt, n.l. als ze in zwangeren toestand verkeeren of kraamvrouwen zijn. De arbeidswet hier te lande schrijft voor, dat eene vrouw in fabrieken en werkplaatsen geen arbeid verrichten mag vier weken na hare bevalling; en sommigen willen dezen rusttijd zelfs nog tot zes weken na en tot twee à vier weken vóór de bevalling uitgebreid zien.

Zwangerschap en bevalling zijn echter niet de eenige redenen, waarom de vrouw op eene bijzondere bescherming aanspraak heeft. De grond daarvoor ligt in de natuur der vrouw zelve, in de eigenaardige plaats en taak, die haar, in onderscheiding van den man, is toegewezen. De vrouw is nu eenmaal, niet de mindere van, maar toch eene andere dan de man. Zij is met den man dezelfde menschelijke natuur deelachtig, maar deze is bij haar, in verband met haar roeping en bestemming, zoowel psychisch als physisch anders georganiseerd. Gewerkt heeft de vrouw ten allen tijde en in elke maatschappij, soms harder nog dan de man; maar van den beginne af heeft haar arbeid zich van dien van den man onderscheiden. Die differentiatie is allerwege waar te nemen, en werkt tot op den huidigen dag in de moderne maatschappijen door. Er zijn tal

van bedrijven, waarin alleen mannen arbeiden, die voor de vrouwen niet geschikt zijn en zoo goed als nooit door haar worden gezocht; en er zijn andere, waarvoor de vrouwen bijzondere geschiktheid bezitten, en waarvoor bij mannen de lust, de tact, de bekwaamheid ontbreekt. Zelfs in dezelfde bedrijven loopen de werkzaamheden van mannen en vrouwen uiteen; de werkzaamheden bijv. welke spierkracht en draagkracht eischen, zijn aan de mannen, die, waarbij het op lenigheid, netheid, handigheid aankomt, zijn aan de vrouwen toebetrouwd.

Willekeur en toeval geven deze regelen niet aan de hand, maar de natuur, die sterker is dan de leer. De vrouw is over het algemeen veel minder dan de man tot den beroepsarbeid geschikt; zij leeft meer concreet, is meer aan personen, dan aan dingen gehecht, werkt in abstracte beroepen met minder energie en ambitie; naarmate zij zich verder van den huiselijken arbeid verwijdert, loopt zij gevaar van al te snel verbruik harer kracht. In den oorlogstijd heeft zij buitengewonen arbeid verricht en aller lof zich waardig gemaakt. Maar men vrage niet, zoo is er onlangs terecht opgemerkt, men vrage niet, tot welken prijs. Zware, ongewone, langdurige arbeid, inzonderheid in de fabriek, heeft in den regel voor de vrouw veel nadeeliger gevolgen dan voor den man; aan verschillende beroepsziekten is zij meer onderhevig dan hij; voor verschillende vergiften is zij meer en op veel vroeger leeftijd gevoelig; langdurig staan en zitten, tillen en torschen, klimmen en sjouwen vallen haar zwaarder dan den man. En de kwalen en ziekten, die daarvan dikwerf het gevolg zijn, zijn talrijker en meer verscheiden dan bij den man; ze staan met haar vrouwelijke constitutie in verband. De verzuimen der vrouw zijn om die reden ook gewoonlijk veel talrijker, dan die van den man; zelfs bij het onderwijs, een terrein overigens, waar zij thuis is, is het aantal schooltijden, door haar wegens ongesteldheid verzuimd, aanmerkelijk hooger dan die van haar mannelijken collega.

Deze nadeelen van den beroepsarbeid zijn voor de vrouw te ernstiger, omdat zij haar niet alleen persoonlijk treffen, maar in haar ook de toekomstige moeder. Nog meer, zegt Mevr. Roland Holst, dan de slechte werkingen op het vrouwelijk organisme zelf, heeft de verderfelijke invloed (van den fabrieksarbeid) op het volgende geslacht geleid tot de wettelijke bescherming van vrouwenarbeid. De talrijke miskramen en doodgeboren kinderen en de groote kindersterfte, deze treurige verschijnselen zijn het, die de Staat zoekt te bestrijden door den arbeidstijd der vrouwen in het algemeen te beperken, enkele beroepen voor haar te sluiten, en fabrieksarbeid gedurende een bepaalden tijd vóór en na de bevalling te verbieden. Het is daarom een reden van blijdschap, dat de tegenwoordige Minister van Arbeid zijn voornemen heeft te kennen gegeven, om de sociale wetgeving met kracht voort te zetten, en bepaaldelijk ook, om een wetsvoorstel in te dienen betreffende den arbeid van vrouwen in fabrieken en werkplaatsen. Zonder twijfel is aan heel deze sociale wetgeving eene schaduwzijde verbonden; zij moest niet alleen niet noodig zijn, maar ze breidt de staatsmacht ook in die mate uit, dat de vrijheid der maatschappij er meer

en meer door in het gedrang komt, en ze kan in bepaalde gevallen hard en pijnlijk werken, en in plaats van het leed, dat zij bedoelt te verzachten, nieuw lijden en ongerief veroorzaken. Wettelijke beperking van arbeidstijd kan bijv. aan sommige personen schade berokkenen; maar de voordeelen zijn toch, wanneer wij de geheele sociale wetgeving overzien, aanmerkelijk grooter dan de nadeelen.

Bij de regeling van den arbeid der gehuwde vrouw springen die voordeelen nog veel sterker in het oog. Want zij komen niet alleen aan de vrouw persoonlijk ten goede, maar in haar ook aan de echtgenoote en de moeder, aan man en kinderen en heel het gezin. Met al deze gegevens heeft de wettelijke regeling van den beroepsarbeid der gehuwde vrouw rekening te houden; zij heeft er voor te waken, dat de vrouw als arbeidster toch tevens de gelegenheid ontvangt, om als mensch, als echtgenoote en als moeder haar taak te vervullen en aan haar bestemming te beantwoorden. Indien wij alles, wat hierbij in aanmerking komt, kortelijk mogen samenvatten en tijdshalve van critiek op de bijzondere maatregelen ons mogen onthouden, dan heeft de wettelijke bescherming van den arbeid der gehuwde vrouw 1e ervoor te zorgen, dat de fabrieksarbeid voor meisjes beneden 16 jaar verboden en haar ontwikkeling door voortgezet lager, vak-, practisch kook- en huishoud-onderwijs bevorderd wordt; 2e dag en duur van den arbeid zoo te beperken, dat deze de acht uren per dag niet overschrijde, in vastgestelden schafttijd en in den nacht, des Zaterdagmiddags en des Zondags stilsta; 3e deze arbeidsregeling zoo uit te breiden, dat ze niet alleen op den arbeid in fabrieken en werkplaatsen, maar ook op dien in kantoren en winkels, in bedrijf en op het veld, toepasselijk is, met inachtneming echter van het onderscheid, dat ten dezen in den arbeid bestaat; 4e bepaalde bedrijven, en bepaalde werkzaamheden in eenig bedrijf, die voor de gezondheid der vrouw bijzonder schadelijk zijn, voor haar te sluiten; 5e aan de zwangere vrouw twee weken vóór en vier weken na hare bevalling den arbeid in de fabriek te verbieden; 6e aan de arbeidende vrouw, die kleine kinderen te verzorgen heeft, tegemoet te komen door localen voor kinderverzorging in de fabriek, door crèches, kinderbewaarplaatsen, fröbelscholen; 7e door sociale wetten van invaliditeits-, ziekte-, ouderdoms-, pensioens-, moederschaps-, weduwen- en weezenverzekering, alsmede door zorg voor betere woningen, centrale keukens en waschinrichtingen het bestaan en het welzijn van het gezin boven nijpende zorgen voor de toekomst te verheffen; 8e aan deze wetgeving de hand te houden, opdat ze niet, als thans nog zoo dikwerf, ontdoken worde; en 9e indirect er toe mede te werken, dat, misschien door de instelling van een minimum-loonraad, het loon van den man zoodanig wordt verhoogd, dat de beroepsarbeid der gehuwde vrouw vanzelf ophoudt. Want de gehuwde vrouw wordt in den regel slechts door nood tot fabrieksarbeid gedreven; als deze vermindert, doordat het gezin kan bestaan van het loon van den man, dan geeft de vrouw den arbeid buitenshuis gewoonlijk op.

Dezelfde redenen, die de vrouw aanspraak geven op bijzondere bescherming, verklaren tevens, waarom haar arbeid in den regel lager ge-

schat en betaald wordt dan die van den man. Men behoeft niet te ontkennen, dat ook lage zelfzucht hierbij al te dikwerf invloed heeft; maar het verschijnsel is te algemeen en te constant, dan dat het uit deze oorzaak alleen zou te begrijpen zijn. Er zijn hierbij nog andere factoren in het spel. Ten eerste staat de vrouw, gelijk ook vroeger reeds werd opgemerkt, in den regel in den beroepsarbeid bij den man ten achter. Ten tweede geniet zij gewoonlijk eene veel minder degelijke en langdurige opleiding. Ten derde is zij meestal in een of ander beroep slechts voor enkele jaren, nl. tot haar huwelijk, werkzaam. En ten vierde wordt haar loon doorgaans berekend naar hetgeen zij voor haar eigen onderhoud behoeft, terwijl de maatschappij bij het loon van den man ook rekent met zijn gezin en zijn stand.

Bijzondere bescherming der vrouw, lager schatting en geringer belooning van haar arbeid, houden dus verband met de eigenaardige plaats en taak, welke ten allen tijde in de maatschappij haar toekomen. Indien het proces, te midden waarvan wij leven, doorgaat, en het aantal vrouwen toeneemt, dat, naar eigen aanleg of lust, of ook door de omstandigheden genoodzaakt, aan beroepsarbeid haar leven gaat wijden, en daarvoor eene opleiding ontvangt, welke gelijkwaardig is aan die van den man, dan zal, zooals in menig geval (diamantbedrijf, boekdrukkerij, schoolonderwijs enz.) reeds blijkt, het loon van de vrouw meer en meer gelijk worden aan dat van den man. Zelfs zal dan allengs de bijzondere bescherming, die thans aan de vrouw wordt verleend, haar bijzonder karakter in vele opzichten verliezen en in de algemeene bescherming van den arbeider worden opgelost. Trouwens, de bijzondere bescherming der vrouw heeft die algemeene bescherming voorbereid en ingeleid. Ook voor den mannelijken arbeider is of wordt binnen korten tijd de achturige werkdag, de vrije Zaterdagmiddag, de Zondagsrust ingevoerd en de nachtarbeid afgeschaft. Al deze hervormingen vinden aanvankelijk verzet, maar ze gaan toch door en worden steeds verder voortgezet.

Waar dit alles op uitloopen zal, weten wij niet. Op de vraag, of wij voor- of achteruitgaan, is het moeilijk, antwoord te geven. Er zijn teekenen, die ons met zorg voor de toekomst vervullen. Als de godsdienstzin uitslijt, het zedelijk besef verzwakt, de oorsprong van man en vrouw, van huwelijk en huisgezin op evolutionische wijze wordt verklaard, als de vrouw zich vrijmaken wil van en zich verheffen wil boven den man, dan ziet het er voor de toekomstige maatschappij niet rooskleurig uit. Dan gaan we waarschijnlijk eene oplossing van het gezin en eene onderstbovenkeering der maatschappelijke verhoudingen tegemoet.

Maar naast de verwoestende, werken er, Gode zij dank, in de maatschappij ook steeds behoudende en vernieuwende krachten; de vloed wisselt af met de ebbe; de slinger slaat door en keert terug. Als eene zekere grens is bereikt, treedt de reactie in. Toen kort geleden de arbeidsloonen in Duitschland op aandrang der werklieden zoo hoog waren opgevoerd, dat een voortgezette stijging niet meer door de heerschende duurte kon worden gerechtvaardigd en een noodlottigen invloed op geheel het econo-

mische leven zou uitoefenen, toen moest de Pruisische regeering zelve een besluit uitvaardigen, waarin gezegd wordt, dat de loonbeweging zich zoodanig heeft ontwikkeld, dat zij het geheele economische leven moet vernietigen. Voor vele staatsbedrijven bestond ernstig gevaar, dat de uitgaven de inkomsten zouden overtreffen, zoodat het de gebiedende plicht der regeering was te voorkomen, dat de loonen hooger zouden stijgen dan de inkomsten toelieten. Zoo is er op alle gebied en in alle dingen orde en maat; er zijn overal grenzen, die niet overschreden, palen, die niet verzet kunnen worden. In deze wondere wereldorde wordt de goede voorzienigheid Gods openbaar, die tegenover de booze machten der duisternis zijn wijzen en heiligen raad volvoert en het kwade nog ten goede weet te leiden. Misschien, dat de chaotische toestanden, waarin wij godsdienstig en zedelijk, politiek, sociaal en economisch in deze tijden leven, eene betere orde van zaken voorbereiden, al is het ook dat wij de nieuwe aarde, waarin gerechtigheid woont, eerst verwachten aan het einde der eeuwen.

SAMENVATTING.

I.

Gezinstaak en beroepsarbeid, hetzij in vrije, hetzij in onvrije loontrekkende beroepen, zijn voor de gehuwde vrouw in den regel niet te vereenigen.

II.

Ofschoon beroepsarbeid voor de gehuwde vrouw zelve en voor haar gezin groote schade meebrengt, is toch een volstrekt verbod, noch uit het oogpunt van recht noch uit dat van billijkheid aan te bevelen.

III.

Wijl als regel behoort te gelden, dat de gezinstaak in het leven der gehuwde vrouw de eerste plaats inneemt en niet aan den beroepsarbeid mag worden opgeofferd, is het een plicht der overheid te achten, om de gehuwde vrouw, inzonderheid in loondiensten, tegen uitbuiting harer krachten in bescherming te nemen.

IV.

Bij deze bescherming grijpe de overheid zoo weinig mogelijk gewelddadig in, maar sluite zich aan bij de economische en sociale ontwikkeling, welke de maatschappij zelve meer en meer in deze richting neemt.

DERDE DAG.

(Morgenvergadering.)

Te kwart voor tien precies opent Prof. Diepenhorst de vergadering en laat hij zingen Psalm 97 : 7,

Gods vriendlijk aangezicht
Heeft vroolijkheid en licht,
Voor all' oprechte harten,
Ten troost verspreid in smarten.
Juicht, vromen, om uw lot;
Verblijdt u steeds in God;
Roemt, roemt zijn heiligheid;
Zoo word' zijn lof verbreid
Voor al dit heilgenot.

waarna op zijn verzoek Prof. Slotemaker de Bruine voor gaat in gebed. De voorzitter deelt voorts mede, dat een heel pak telegrammen met goede wenschen is ingekomen. Ze allen te lezen zou te veel tijd eischen, vandaar dat hij bij wijze van uitzondering slechts twee telegrammen voorleest. Het eerste is van H. M. de Koningin en luidt aldus:

's-Gravenhage, 11-3 1919.

Hare Majesteit is zeer getroffen door de van U en alle op het Congres aanwezige mannen en vrouwen ontvangen betuiging van gehechtheid en trouw aan Vaderland en Vorstin, alsmede door de uitgesproken zegebede. Hare Majesteit draagt mij op, U allen Hoogstderzelver oprechten dank te betuigen.

Adjudant van Dienst.

Dit telegram wordt met luid applaus begroet. Evenzoo het tweede telegram, dat voorgelezen wordt en dat van den volgenden inhoud is:

Zuerich, 9-3-1919.

Zum Kongresz der Christlichen Arbeiterschaft Hollands Grusz und Glueckwunsch. Es lebe die internationale Christliche Arbeitersolidaritaet.

Namens der Christlichsozialen Arbeiterschaft der Schweiz,
WIDMER.

De voorzitter merkt bij dit laatste telegram op, dat het niet geheel juist is geadresseerd, maar dat het niet te min aan het congres

in hooge mate welkom is. Hij vraagt machtiging, om te antwoorden, dat het congres niet van arbeiders alleen uitgaat, maar mede van tal van andere belangstellenden in de arbeidersbeweging, en dat deze alle, dankende voor de geuite goede wenschen, hunnerzijds de beste wenschen uitspreken voor het sociale streven van de christelijke arbeiders in Zwitserland.

Aan de orde is thans het onderwerp: De vrouw in het beroepsleven, waarover referaten zijn geleverd door Mej. H. W. Crommelin en Prof. Dr. H. Bavinck. Voordat aan debatters het woord gegeven kan worden krijgt Mej. Crommelin even het woord om mede te deelen, dat huishoudonderwijs ook in Drente bestaat en dat het er goed en met animo gegeven wordt. Hierna wordt de beschikbare tijd onder de debatters verdeeld, met dien verstande, dat ieder hoogstens 10 minuten te zijner beschikking krijgt.

Gedachtenwisseling.

Het eerst is het woord aan Mej. Mr. C. Frida Katz (Amsterdam), die aldus spreekt:

Ik zou hier gaarne iets willen opmerken, naar aanleiding van den zielskreet van eenige meisjes-studenten, gistermiddag op de vrouwenvergadering, dat zij zich onbevredigd voelen en niet weten, waar dat aan ligt. Wij mogen dit niet zonder meer voorbijgaan, het is een ernstige zaak, die onder de oogen gezien moet worden. Wij kunnen haar niet onbeantwoord laten, anders zouden wij die meisjes steenen geven inplaats van brood. Zeker is het moeilijk een antwoord te vinden, maar het heeft mij getroffen, dat er wel wat veel gesproken is van *de* vrouw en *den* man, terwijl toch de waarheid deze is, dat aan den eenen kant staat *de* vrouw, aan den anderen kant *de* man, maar dat daar tusschen ligt een groote schakeering van vrouwen met min of meer mannelijke en mannen met min of meer vrouwelijke eigenschappen. Als nu de vrouwen een mogelijkheid vinden voor haar mannelijke, de mannen voor hun vrouwelijke eigenschappen, zullen deze vrouwen juist positief vrouwelijk, de mannen positief mannelijk worden. Het moge een paradox lijken, maar toch is dit gebleken waar te zijn. Een vrouw, die bepaalde mannelijke eigenschappen heeft en die kan omzetten in studie en nuttigen arbeid in de maatschappij, zal geen „mannelijke" vrouw worden, maar een „*flinke vrouw*", die *al* hare krachten tot ontplooiing kan brengen.

Doordat men dit echter eeuwenlang niet heeft ingezien, is dit stuk in de vrouwen onderdrukt en daarom heeft zich in den aanvang der vrouwenemancipatie op verkeerde wijze baangebroken. De vrouwen zijn meer naar het andere uiterste overgeslagen en hebben zoodoende haar vrouwelijke eigenschappen weer onderdrukt. Zij zullen moeten dit leeren inzien en nauwkeuriger nagaan, wat zij voor haar vrouwelijke, wat voor haar mannelijke eigenschappen behoeven; ieder is daarbij individueel onderscheiden. Tact en intuitie zullen weer meer tot hun recht moeten komen, een uitweg gezocht worden voor de verlangens van haar ziel en haar hart. Men heeft gistermiddag getracht de fout te zoeken in coëducatie. Dat blijkt mij onjuist. Niet deze — als zoodanig — draagt de schuld. Laat men

haar niet weer gaan uitbannen, want dan komen honderden vrouwen wederom in den druk. Maar de coëducatie moet verbeterd, meer op de vrouwen berekend worden. Dát is iets geheél anders. Natuurlijk kleven haar nog vele fouten aan, doordat de grondslag nog gevormd wordt door een systeem, op mannen alleen berekend. Er zullen meer vrouwelijke *leer*krachten moeten komen. Bij de opleiding zal rekening gehouden moeten worden zoowel met de eischen van het hart, als van het intellect.

En bij dit alles verwacht ik juist zooveel van de Christenvrouw. Als zij meer en meer zal gaan studeeren, zal zij zich door haar dagelijkschen omgang met God en het diepe besef harer verantwoordelijkheid, laten leiden door haar innerlijke stem en zóó tot harmonische ontwikkeling komen. Als dan haar studie volbracht is, zal zij in elk vak, in haar arbeid zelve, iets speciaal vrouwelijks kunnen leggen, de haar eigene toewijding kunnen geven. Juist in dezen tijd van velerlei beroering is er voor haar een groote taak. De geheele wereld schreit — om zoo te zeggen — om den arbeid van de Christenvrouw.

Mevrouw Kromsigt (Amsterdam) stelt voor een pensioenverzekering van weduwen op te richten.

De heer J. ten Kate (Amsterdam) wijst op het groote verschil tusschen fabrieksarbeid van de gehuwde en ongehuwde vrouw. Prof. Bavinck wil geen volstrekt verbod voor de gehuwde vrouw. Spr. wil zulk een verbod wel, geldende zelfs ook voor huiselijken arbeid buitenshuis verricht. De gehuwde arbeidersvrouw wil van zulk een arbeid liever niet weten en doet er bij voorkeur niet aan mee. Huiselijke arbeid in huis is voor haar nummer één. Een achturendag verlangt ze daarbij niet. Naast haar lichamelijke taak heeft ze in huis een geestelijk-zedelijke taak, die niet licht is. Als zelfs een vrouw zonder kinderen buitenshuis arbeid verricht, b.v. als ambtenares, maakt ze van het huisgezin niets. Spr. wijst ook op Noord-Brabant waar de huiskamer van den arbeider vaak veel op een werkplaats gelijkt. Ook des Zondags. Daar wil de man in zijn vrijen tijd niet zijn, vandaar dat hij dan zich licht er aan gewend van kroeg tot kroeg te gaan.

Ds. W. J. Roscam Abbing, (Leiden), spreekt ook over het gemis van een absoluut verbod. Hij veronderstelt, dat de referent de wenschelijkheid erkent, dat de gehuwde vrouw geen arbeid in de fabriek verricht. Zelfs geeft de referent toe het recht der Overheid aan beperkende bepalingen te maken. Dit impliceert de bevoegdheid van het stellen van een absoluut verbod. Het is slechts een kwestie van meer of minder. Iedere wetsbepaling is een inbreuk op de vrijheid van den burger. Men denke aan de gedwongen winkelsluiting, aan het verbod op straat matjes te kloppen, aan de gedwongen vrije Zaterdagmiddag, enz. Is dit alles geoorloofd, waarom zou dan het vorenbedoelde absolute verbod ontoelaatbaar zijn? Is dit soms bemoeienis met de inrichting van het leven der gehuwde vrouw? Neen, tenzij alleen negatief. Mag de Overheid de gehuwde vrouw een zekere verdienste niet doen derven? De ervaring te Leiden leert, dat het loon der gehuwde vrouw in werkelijkheid vaak volstrekt geen winst voor het gezin is. (Applaus). Juist het thuis zijn der vrouw

is voor het gezin van zoo groote beteekenis. Spr. vraagt ten slotte of de Overheid niet moet voorgaan in den strijd tegen den arbeid der gehuwde vrouw? (Applaus).

De heer A. Mastenbroek (Rotterdam) sluit zich aan bij den vorigen spreker. Hij had van Prof. Bavinck forscher lijnen gewild. Vooral de laatste stelling is vaag. De economische en sociale ontwikkeling is niet een organisch iets. Zelve moeten we op de ontwikkeling invloed uitoefenen, de bepaling van onze gedragslijn. Dat is vooral volstrekt noodig in verband met de voorgenomen maatregelen van Minister Aalberse. Stelling 3 van mej. Crommelin acht spr. niet juist. Hij wil in dit verband niet van een verblijdend verschijnsel spreken. De vrouw krijgt zoo niet de meest juiste opvoeding voor haar latere taak. In zake stelling 7 en 8 merkt hij op, dat niet steeds gelijk loon voor gelijken arbeid kan worden betaald. Dit zou misschien zoo kunnen zijn als er een commissie voor loonbepaling was, die zich nimmer vergiste. Zelf zou spr. die gelijkheid ook niet willen, omdat de behoeften verschillend zijn. In de oude familiehuishouding met naturaverkeer zou de vader van een gezin ook meer ontvangen hebben, dan de man zonder gezin. Het z. g. gelijke loon voor gelijken arbeid zou voor ongehuwden beteekenen veel meer dan ze behoeven. Spr. staat voor hooger loon voor gehuwden en toeslag voor kinderen. Ten slotte hoopt hij, dat de Overheid den vrouwenarbeid in eigen dienst zal beperken (applaus).

De heer A. van Schaick (Amsterdam) wijst er op, dat het meisje vaak nutteloos bestaan had. Beroepsarbeid voert de vrouw eigenlijk af van haar ware taak. Door dien arbeid wordt ze ook concurrent van den man en werkt ze mee om in vele gevallen het huwen onmogelijk te maken. De beroepen van verpleegster, dienstbode enz. komen helaas in discrediet. Men wil „iets" worden. Maar dat is vaak een kwaad, dat ongelukkige huwelijken tot gevolg kan hebben. Spr. zou de beroepsarbeid der vrouw alleen dan verblijdend willen noemen, als het ging om echt vrouwelijke beroepen (applaus).

Zuster G. A. Both (Zutphen) vraagt of de vrouw zich afzonderlijk moet organiseeren of met de mannen te zamen. Ook vraagt ze of de arbeid van de verpleegster beroepsarbeid is. En ook of de verpleegsters zich moeten organiseeren in een christelijke organisatie. De R. K. en moderne zusters gingen reeds voor. Ook op dit terrein is positie innemen tegen het ongeloof noodig. Maar dan moet de bangheid voor vakbonden prijs gegeven worden (applaus).

Dr. P. J. Kromsigt (Amsterdam) meent dat de wil ook op dit congres tot zijn recht moet komen. Hij vindt een forschen greep noodig en niet alleen wikken en wegen. Daarom is hij tegen stelling 4 van Prof. Bavinck. Dit congres staat een beetje onder den invloed van de angst voor den Staat. De oude klassieke school is nog overal. Spr. wil christelijke Staatszorg maar bestrijdt daarom socialistische Staatszorg. De Overheid is er om der zondewil. Maar de zonde is een kwaad ding. Zachte heelmeesters maken ook in dit verband stinkende wonden. Evolutie helpt niet, ook geen christelijke evolutie. We moeten geen achteraankomers zijn, maar voorttrekkers (applaus). Spr. wil een absoluut verbod. Tegen de bakkerswet voerde men ook geleerde bezwaren aan, maar wat toen niet heette te kunnen, geschiedt

nu. Wat de man met zijn sociale overdenking niet kan, doet de vrouw met haar sociale ontroering (applaus). In dit teeken moet het congres staan: dat we zijn voorttrekkers van een eigen christelijk type (applaus).

De voorzitter merkt op, dat geen angst voor den Staat het congres beheerscht. Niemand onder ons wil geen christelijke Staatszorg. Al het dusver gesprokene is in overeenstemming met wat Dr. Kromsigt wil (applaus).

De heer W. Kok (Den Haag) bestrijdt mej. Crommelin in zake de quaestie van het gelijke loon voor man en vrouw. De referente zegt, dat de vakbonden in de kleedingindustrie het bestaande verschil erkennen. Zeker zijn de cijfers die mej. Crommelin voor Amsterdam geeft juist: In Den Haag en Rotterdam is het nog erger. In 1916 werd daar niet meer bereikt dan 15 % toeslag, maar zonder dat de regelloosheid werd weggenomen. Dit alles wordt echter niet als rechtmatig erkend. De werklieden in de kleedingindustrie zijn in Den Haag niet in vakbonden georganiseerd: vandaar dat er minder bereikt werd dan in Amsterdam. De mannen in het dameskleedingbedrijf zijn veel geoefender dan de vrouwen. Onder tien mannelijke arbeiders zijn er zes boven de 30 jaar. Onder tien vrouwen zes beneden 20. Bij het mannenloon worden vooral de behoeften naar voren gebracht. Het verlangde loon is eigenlijk gezinsloon, geen grondloon. Men zou dus eerst moeten uitmaken hoe groot het grondloon is. Spr. verbaast er zich over, dat de referente eigenlijk een pleidooi hield voor de neutrale vakbonden. De Christelijke organisatie groeit en gaat naar de 1000 leden. We mogen geen steun zoeken in niet-Christelijke organisaties. Onze menschen denken er niet meer aan. Maar dan moet er ook veel sociale ontroering zijn. We moeten strijden voor recht en naastenliefde. Het moet ons te doen zijn om toepassing van het recht, dat uit God is, tot zegen van alle klassen der maatschappij.

De heer W. C. F. Scheps (Den Haag) vraagt een opheldering over de laatste zinsnede van pag. 48 der referaten. Hij had de gevaren graag iets uitvoeriger behandeld gezien. Op het platteland zijn velen lang niet sympathiek gestemd. Hij vraagt of de gevaren niet grooter zijn, dan referente meent en grooter ook dan de voordeelen.

De heer Jhr. Mr. D. J. de Geer (Den Haag) is niet bevredigd door Prof. Bavinck. De lijn, die hij in het referaat gewenscht had, wordt er in gemist. De ontheffing van den gezinsarbeid wordt er in verworpen, maar ook de ontheffing van den fabrieksarbeid. Er is een tusschenweg, die van bescherming. Wat Prof. Bavinck daarvan zegt is weinig. Alleen punt 4 komt hier in aanmerking. Enkele bedrijven moeten voor de vrouw gesloten blijven. Gelden daartegen echter niet alle bezwaren, die Prof. Bavinck aanvoert tegen een absoluut verbod? Al zijn argumenten zijn ontleend aan de doctrinair liberale school. Spr. herinnert aan de geschiedenis van de Speetwet: toen vroegen de vrouwen zelf uitbreiding van den toegestanen arbeid. Spr. wil Minister Aalberse steunen ter zake van het algemeen verbod, dat deze stellen wil. De formeele vrijheid, die men niet aanranden wil, is vaak economische onvrijheid. Het argument van de economische noodzaak acht hij onhoudbaar. Voorts brengt hij de quaestie

van de gehuwde ambtenares ter sprake. Hij gelooft niet, dat de vrees gerechtvaardigd is, als zouden concubinaat en dergelijke dingen het gevolg zijn van een arbeidsverbod van de gehuwde ambtenares. Spr. meent dat de wetgever den werkgever wel terdege een voorschrift mag geven ten aanzien van wat hij (de wetgever) meent dat de werkgever verplicht is. Hij verdedigt in dit verband het arbeidsverbod voor de gehuwde vrouw. Ook brengt hij hulde aan mej. Crommelin voor haar referaat, al meent hij, dat zij het element der behoefte te zeer uitschakelt. In Rotterdam heeft men bij de salarisregeling wel terdege met de behoeften gerekend. Periodieke verhoogingen berusten ook op gezinsbehoeften. Mej. Crommelin gaat te zeer in tegen het meer en meer veldwinnend denkbeeld van het gezinsloon. Ongehuwde mannen en vrouwen moeten minder verdienen dan de gehuwde man, maar natuurlijk niet de gehuwde vrouw (applaus).

Prof. Bavinck thans het woord verkrijgende dankt de debatters voor de degelijkheid van hun betoogen. Er zou geen tweede congres zijn samen te stellen dat zoo ernstig de zaken bespreekt als dit. Hij wil zijnerzijds ten eerste spreken over de studie der vrouw. Het terrein der wetenschap is langzamerhand door de vrouw veroverd. Juist door dat veroveren kreeg de begeerde zaak te meer aantrekkelijkheid. De vrouw ging met geheel haar ziel begeeren, te mogen studeeren. De waarde daarvan overzag ze niet. Vandaar dat groote deceptie haar deel werd. Zij had zich dat geheel anders voorgesteld. Men beoordeelt de studie heel vaak verkeerd. Zij eischt veel én van geest én van lichaam. De vrouw heeft voor studie niet denzelfden aanleg, als de man. De vrouw, die wil gaan studeeren, moet vooraf alles wel overdenken. Wellicht is het noodig een bureau op te richten voor beroepskeuze der vrouw. Te meer omdat ook de practijk veelszins ontnuchtert. De concurrentie met den man is vaak moeilijk. De vrouw krijgt veelal weinig practijk. De vrouwen gaan om hulp en raad liever naar mannen, dan naar vrouwen.

Een tweede quaestie is de coëducatie. Spr. is er tegenstander van. In de lagere school levert ze geen gevaar op. Maar op ± 13-jarigen leeftijd gaan jongen en meisje psychisch en physisch geheel uit elkaar, dat is niet alleen op school, maar ook in geheel de maatschappij zoo. We leven in een mannenmaatschappij, die niet rekent met de eigenaardigheid der vrouw. Daardoor is coëducatie in strijd met het belang der vrouw. Spr. wijst in dit verband op H. B. S. en Gymnasium Veel meisjes willen slechts voor de maatschappij iets bereiken, maar moeten vakken leeren, die haar geheel tot ballast zijn. Na de lagere school moet er dus splitsing zijn, die zelfs tot in de medische faculteit wordt doorgetrokken. Spr. vraagt wat daar thans van het schaamtegevoel der vrouw overblijft. Hij wijst er overigens op, dat in Amerika de coëducatie is opgekomen uit den nood der tijden. Later heeft men er een theorie van gemaakt. Ze werd mode, ook in Engeland en bij ons. Intusschen is in Amerika de reactie er reeds. Volgens Spr. staat de zaak zoo, dat er bij uitzondering weleens een cursus door beide secten kan worden gevolgd, maar dat voor het overige coëducatie moet zijn uitgesloten.

In de derde plaats is er de quaestie van gelijk loon voor gelijken

arbeid. Dat zou een goede regel zijn, maar wanneer is de arbeid gelijk? Immers nooit! Al begint men misschien weleens gelijk, op den duur loopt de arbeid zeer uiteen. De arbeid van den man en die van de vrouw vullen elkaar aan, maar zijn in geen enkel opzicht aan elkaar gelijk. Eer is er ontzaglijke verscheidenheid. Men moet zich ook ten deze verwonderen over den rijkdom en de kennis Gods. De vrouw grijpt de variëteit niet voldoende zooals, om slechts één voorbeeld te noemen, blijkt bij een romanschrijfster als mevr. Bosboom-Toussaint. Het is onjuist de menschen over één kam te scheren. De persoons-paedagogiek komt tegenwoordig meer tot haar recht boven de staatspaedagogiek. Spr. juicht dat toe al is hij van de staatspaedagogiek geen onvoorwaardelijk voorstander. Intusschen meent hij, dat, als de praestatie van man en vrouw gelijk zijn ook het loon gelijk mag wezen, maar dat is zelden het geval, zelfs bij het onderwijs niet waar de vrouw veel meer verzuim heeft en veel spoediger opgebruikt is dan de man.

Als vierde quaestie bespreekt Prof. Bavinck het „iets" willen worden, dat tegenwoordig algemeen is ook bij de meisjes. De moeders begrijpen dat niet steeds. Vooral de oudere met name op het platteland niet. Dat is niet vreemd, want de cultuurcentra geven den toon aan. Intusschen zit er iets billijks in de begeerte om iets te worden. Juist daarom is een bureau van beroepskeuze goed. Niet om de vrouw van het huwelijk af te houden, maar om haar aan te wijzen, wat voor haar te doen is. Ook voor de voorbereiding van het gezin heeft dat beteekenis. Thans is de toestand zoo, dat de dienstboden hooger loon vragen, maar niets kennen of kunnen. Dat is de fout van onze tegenwoordige maatschappij. Een vijfde punt is het absolute verbod van fabrieksarbeid der vrouw. Spr. weet niet of dit verbod van minister Aalberse is te verwachten. Wij zijn in ons Vaderland op den goeden weg. De beroepsarbeid der vrouw is bij ons miniem en vermindert nog. Bij dit evolutieproces is geen wettelijk ingrijpen noodig. Er is ook een revolutie in goeden zin: er zijn niet alleen degenereerende maar ook regenereerende krachten. Er is eb en vloed. Zichzagsgewijze gaan we vooruit. Dat is een wet in het maatschappelijk leven: er is geen evolutieproces zonder God. In het geen we hebben is veel goeds; volkomen is de toestand niet, maar ook de Staat brengt ons de volkomenheid niet. Staat en maatschappij moeten twee blijven. We moeten niet alles laten reguleeren door de Overheid. De Overheid moet letten op de teekenen der tijden, op de volksconsciëntie, enz. Doet ze dat niet dan komt er van haar maatregelen niets terecht. Zeer zeker moet de wet soms ingrijpen, maar als regel, buiten de noodgevallen, mag ze dat niet. Waar de preciese grens is, is moeilijk aan te geven. Overigens is fabrieksarbeid niet altijd de slechtste arbeid voor de gehuwde vrouw. Uit werken gaan is vaak veel slechter. Algemeene regelen kan men daarvoor niet stellen. Elk geval moet afzonderlijk beschouwd worden. En daarbij mag er dan wel een beetje angst voor den Staat inzitten. Spr. wil wel vooruit, maar den omnipotenten Staat wil hij niet huldigen (applaus). Men spreekt wel van christelijke Staatszorg, maar wat is dat? Spr. vertrouwt dit kabinet nogal, maar vraagt toch hoever die staatszorg zich mag uitstrekken. Men moet niet leunen

op den Staat, maar op zich zelf. Help u zelf, en God zal u helpen, dat moet de leuze zijn. (Krachtig applaus). We moeten zelf ook leeren te geven. Dan leert men een zaak liefhebben. Als de gelijkstelling van bijzondere en openbare scholen komt is het de vraag of wij de vrijheid van onze scholen kunnen handhaven (applaus). Het hangt er maar vanaf of we onze taak verstaan. Zoo ook hier: bescherming moeten we aanvaarden als het noodzakelijk is, ook voor de vrouw, maar zoo min mogelijk. We moeten meer vertrouwen hebben op de leiding Gods dan op den Staat. Dat de bakkersnachtarbeid begint te verdwijnen is het beste bewijs, dat de bakkerswet destijds niet noodzakelijk was. (Daverend applaus).

Het woord is hierna aan mej. Crommelin, die allereerst mededeelt, dat ze een briefje over Limburg gekregen heeft, meedeelende, dat daar ook huishoudonderwijs gegeven wordt. Overigens had ze weinig bestrijding, maar daarbij was relatief nog veel misverstand. Onbevredigdheid hebben niet alleen studeerende meisjes, maar hebben we allen totdat we de plek gevonden hebben, waar God een taak voor ons heeft. Bevrediging vinden we alleen, door ons zelf te geven in dienst van God en in den dienst der menschen. Spr. is blij, dat er voor de vrouw allerlei gelegenheden zijn om te werken. Men wil, dat de gestudeerde vrouwen zich meer geven zullen aan meer vrouwelijken arbeid. B.v. aan opvoeding in gestichten en zij vraagt waarom de vrouwen dat niet doen. De salarieering in geld is niet hoog, maar men heeft er toch alles vrij: de Christelijke philantropische arbeid is niet zoo onvoordeelig. Spr. steunt dan ook den oproep van den heer Snoeck Henkemans, maar meent toch, dat de vrouw zeer veel bevrediging kan vinden in niet vrouwelijke beroepen. Het hangt er maar geheel vanaf hoe we de zaak opvatten. We moeten, zeide een Franschman, het officieele omwikkelen met het persoonlijke. De vrouw moet er persoonlijk cachet leggen op al wat ze doet. Overigens voelt Spr. ook wel wat voor speciale vrouwencolleges: in Engeland was ze zelf een geheel jaar aan zulk een college. En dat jaar was een der beste van haar leven.

Intusschen leven we in een tijd van overgang. De vrouw heeft vele rechten verkregen en nu moet ze zelf maar zien hoe ze daar gebruik van moet maken. Man en vrouw zullen zich in Christus kunnen naderen zonder iets van het mannelijke of het vrouwelijke op te offeren: Christus vervult alle behoeften.

Spr. gelooft niet, dat beroepsarbeid voor de vrouw altijd een slechte voorbereiding voor het huwelijk is. Men denke maar aan het werk der dienstboden; dat is vaak een heel goede voorbereiding. Maar spr. verheugt zich er over, dat ook andere beroepen voor de vrouw openstaan. Voor dienstboden, juffrouwen van gezelschap e.d., zijn altijd nog veel sollicitanten, die anders niets geleerd hebben. Is de studie geen goede voorbereiding voor het huwelijk, dan is dat ook meer de schuld van de ouders dan van de meisjes zelf, maar het huishoudonderwijs moet toch voor alles gaan. In den arbeidenden stand moeten schier alle meisjes iets worden, òf met het oog op de directe verdienste òf met het oog op de toekomst. Dat zien de moeders op het platteland tegenwoordig ook wel. Als de meisjes in

de maatschappij vlug en goed leeren werken komt dat ook aan het huishouden ten goede.

Intusschen staat Spr. voor een gelijk loon voor de ongehuwde vrouw en den ongehuwden man. Ook jonge mannelijke arbeiders moeten niet te veel loon ontvangen. Maar de vrouw mag niet minder ontvangen, omdat ze vrouw is. Wil men de gehuwde vrouw niet evenveel geven als den ongehuwden man, dan geve men toch in elk geval de gescheiden en verlaten vrouw evenveel. Is de arbeid van de vrouw minder waardig dan is dat een gevolg van de slechtere opleiding. Die opleiding moet dan maar verbeterd worden. Maar in het wezen der zaak is de arbeid van de vrouw niet zoo veel minder. Rijk en Gemeenten salarieeren dan ook veelzins al gelijk. In kleermakers- en naaistersbedrijf evenwel zijn de loonen voor de vrouw zeer laag. Daarover moet veel sociale ontroering zijn. We moeten dan ook niet te veel koopen wat het goedkoopste is, als dat schade voor onze zwakkere zusters kan zijn. De arbeidende vrouwen moeten zich intusschen evengoed organiseeren als de mannen, maar in Christelijke organisaties. Ook de Christelijke verpleegsters moeten zich afzonderlijk organiseeren. Overigens merkt spr. nog op, dat de beroepsarbeid der vrouw dieper in haar leven ingrijpt, dan het vrouwenkiesrecht. Meer gevaren van dien arbeid, dan ze in haar referaat genoemd heeft, ziet ze echter niet. En wat de mannen aangaat waarschuwt ze, dat deze zich niet te veel moeten bemoeien met vrouwenzaken (applaus van eenige dames). Zij acht het feminisme een groote zegen voor de Christenen en eindigt met het oog daarop met het bekende woord der Schrift: „Alles is het uwe, en gij zijt van Christus".

Tenslotte merkt Prof. Slotemaker de Bruine naar aanleiding van een in het debat voorgekomen uiting nog op, dat hij blijft bij hetgeen hij in zijn Christelijk Sociale Studiën schreef, dat het een ideaal ware zoo de arbeiders van een bepaald vak allen zaam in een organisatie gebracht konden worden, maar practisch kan dat niet, zeer zeker niet in het confectiebedrijf, zoo ergens dan geldt hier, dat slechts naar Christelijke organisatie mag gestreefd.

Hierna wordt dit samenzijn gesloten met het zingen van Psalm 143 : 10.

Leer mij, o God van zaligheden!
Mijn leven in Uw dienst besteden;
Gij zijt mijn God, vat Gij mijn hand;
Uw goede Geest bestier' mijn schreden,
En leid' mij in een effen land.

DERDE DAG.

(Middagvergadering).

HET LOONVRAAGSTUK.

Referenten: Mr. Dr. J. Schokking, C. Smeenk, Jhr. Mr. K. J. Schorer.

a. GEZINSLOON.

Door Mr. Dr. J. Schokking.

De vraag, die door den term „gezinsloon" aan de orde wordt gesteld, is tegelijk eene van de belangrijkste en moeilijkste, welke zich op sociaal gebied aan ons voordoen.

Van de belangrijkste, omdat zij verband houdt met den voornaamsten grondvorm van het maatschappelijk leven, als hoedanig het gezin blijft gelden.

Van de moeilijkste, omdat hare beantwoording zoowel zal afhangen van de houding, die men in het algemeen tegenover het loonvraagstuk inneemt, als ook omgekeerd die houding kan bepalen. Zij is m. a. w. dermate met de door dit vraagstuk opgeroepen moeilijkheden verbonden, dat zij niet los daarvan kan behandeld worden, terwijl zij toch door haar eigenaardig karakter een afzonderlijke bespreking eischt, waarbij sterker dan bij genoemd probleem de aandacht moet vallen op niet-oeconomische factoren.

Het woord „gezinsloon" uitsprekend, staan wij midden in den strijd over de vraag, of het loon slechts te beschouwen is als de prijs voor geleverde waar, of dat bij de bepaling daarvan ook rekening dient te worden gehouden met het feit, dat de mensch, die zijn arbeidskracht geeft, iets offert, wat met niets anders is gelijk te stellen.

De eerste opvatting, die afkomstig is uit de school van Adam Smith, vindt haar uitdrukking in de vergelijking van den arbeider met den winkelier, zooals b.v. Yves Guyot eens schreef: „Men verkoopt zijn arbeid gelijk de winkelier zijn zout, zijn koffie of suiker, de bakker zijn brood, de slager zijn vleesch verkoopt".[1]) Of misschien wordt zij nog treffender weergegeven door hetgeen De Molinari verklaarde: „Uit economisch oogpunt moeten de arbeiders als ware machines beschouwd worden, die een zekere hoeveelheid productiekrachten leveren en daarvoor nu eenige

[1]) Aangehaald bij C. Smeenk, „Voor het sociale leven", blz. 79.

kosten van onderhoud en vernieuwing terugeischen, om op regelmatige en duurzame wijze te werken".[1])

Van de andere opvatting vindt men b.v. een proeve in wat Minister Loeff schreef in de Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp tot regeling van het arbeidscontract. De arbeidsovereenkomst was in art. 1637a omschreven als: de overeenkomst, waarbij de eene partij, de arbeider, zich verbindt om in dienst van de andere partij, den werkgever, tegen loon gedurende zekeren tijd arbeid te verrichten.

Ter toelichting hiervan nu heet het:

„Deze definitie wijkt af zoowel van die, gegeven door Mr. Drucker als van die, voorgesteld bij het ontwerp van den Minister Cort van der Linden. Zij wijkt in zooverre af van het ontwerp-Drucker, dat zij de uitdrukking „beschikbaar stellen van de arbeidskracht" vermijdt. Deze uitdrukking toch, door Mr. Drucker volgens het spraakgebruik van verschillende schrijvers gebezigd en waarin de opvatting, welke de arbeidsovereenkomst als eene huurovereenkomst beschouwt, aan den dag komt, schijnt niet volkomen juist te zijn.

De arbeidskracht toch is onafscheidelijk aan den arbeider verbonden. Arbeidskracht, hetzij spierkracht, hetzij denkvermogen, is niet anders dan de macht om arbeid te verrichten. Alleen de arbeider heeft over die macht te beschikken. Evenmin als b.v. zijn gehoor of zijn gezicht kan de arbeider zijn arbeidskracht van het lichaam afzonderen en daarover aan anderen de beschikking geven. Hij kan niet meer dan zich verbinden, waar hij het hem geschonken vermogen tot arbeiden in actie brengt, het resultaat van die in werking gestelde arbeidskracht aan een ander af te staan".

Men bemerkt, hierin is geen plaats meer voor de beschouwing van de arbeidskracht zelve als een koopwaar, waarbij de arbeider, de mensch ondergeschikt wordt; maar hier blijft het de mensch, die zijn arbeid ten dienst stelt.

Dit laatste is eigenlijk zoo vanzelf sprekend, dat onwillekeurig de vraag rijst, hoe is men tot die eerste opvatting gekomen en hoe heeft zij zoo langen tijd een overheerschende plaats kunnen innemen?

Want dat zulks het geval is geweest en die opvatting zelfs op het oogenblik nog niet een geheel overwonnen standpunt kan heeten, is ontwijfelbaar.

Het is voor een betere beoordeeling van hetgeen men den achtergrond zou kunnen noemen, waarop wij onder meer andere vragen ook bepaaldelijk die van het gezinsloon ontmoeten, wellicht niet overbodig uit den historischen ontwikkelingsgang van het arbeidsleven zelf het antwoord op de genoemde vraag te vinden.

Onder den invloed immers van de productiewijze in het laatst der 18de eeuw en de grootste helft der 19de eeuw en van een zich daarbij nauw aansluitende economische leer, gewoonlijk de theorie der liberale school genoemd, is het tot die opvatting gekomen van de arbeidskracht als een

[1]) Aangehaald bij C. Smeenk, „Voor het sociale leven", blz. 79.

koopwaar, gelijk een iedere andere. Zij kristalliseerde zich als het ware in de stelling, die tot een dogma werd, dat het loon voor den arbeid alleen door de wet van vraag en aanbod wordt beheerscht. Voor andere overwegingen was eenvoudig geen plaats. Minder in opzet dan als gevolg stond het vast, dat in de loonregeling met geen andere factoren dan de toevallige marktwaarde van den arbeid kon gerekend worden.

Dit was vroeger anders geweest. Onder de heerschappij van de gilden, die voornamelijk ten doel hadden de deugdelijkheid van het werk te verzekeren, was er in het algemeen ook de waarborg voor een voldoend loon, een loon, dat in staat stelde het gezin te verzorgen. Immers, alleen de gezel, die behoorlijk werk leverde en daarin proeven van bekwaamheid gaf, had kans om meester te worden. Daarbij was er geen standsverschil in die mate als in lateren tijd tusschen werkgever en werknemer, geen economische tegenstelling.

De meester en gezel werkten samen, om het opgedragen, of beter bestelde werk uit te voeren. Er was geen arbeiden voor de open markt, maar onmiddellijk voor dengene, die het werk behoefde. Bij de uitvoering van den arbeid was er een betrekking tusschen bepaalde menschen, die elkander als zoodanig ontmoetten en noodig hadden.

Daarin kwam echter langzamerhand verandering, toen buiten het terrein van de gilden werkgelegenheden werden ingericht, waar men niet aan den regel gebonden was van een zeker getal arbeiders, dat niet mocht overschreden worden, en waar een andere verhouding intrad tusschen den leider van de werkplaats en de arbeiders. De afstand tusschen beiden wordt grooter.

Terwijl eenerzijds bij het inrichten van de arbeidsgelegenheid het winstmaken als doel meer op den voorgrond treedt, wordt anderzijds de kans voor den arbeider om een zelfstandige plaats in het maatschappelijk leven in te nemen geringer. De gehuwden en ongehuwden komen al meer naast elkander te staan; een steeds grooter aantal gehuwden blijft in loondienst van anderen.

Wanneer wij er hierbij aan herinneren, dat een toenemende arbeidsverdeeling ten gevolge had, dat het werk een deel van zijn innerlijke waarde voor den persoon van den arbeider verloor, daar de belangstelling in den arbeid om een zelf voltooid resultaat te verkrijgen, schade leed, dan is het duidelijk, dat het belang van den arbeid zich voor steeds meerderen samentrok in de bepaling van het loon. Rijzing en daling hiervan beteekende meer dan vroeger een rijzing of daling van het levensgeluk, voor zoover dit met de voorziening in de levensbehoeften van het gezin samenhangt.

Wij gaan nu meer andere factoren, die op het hier aangeduide proces inwerkten voorbij, als het uitbesteden van werk in huis, waardoor de huisarbeid in het leven trad, en andere handelingen, die in strijd waren met de bepalingen der gilden, welke door haar eigen verwording voor geen gering deel mee oorzaak waren van haar sterk verminderden invloed op het arbeidsleven.

Het is voor ons doel genoeg met enkele woorden aan te wijzen, hoe de loonvraag voor het gezinsleven van een voortdurend grooter deel van de bevolking een vraag van de voornaamste beteekenis werd.

Die vraag heeft bij den overgang van de 18de tot de 19de eeuw, door Sombart als de perioden van Frühkapitalismus en Hochkapitalismus onderscheiden, bovendien een verscherpt karakter. Er viel klacht over een stilstand in de ontwikkeling van den arbeid. Het scheen, dat men niet verder kon; de arbeidsverdeeling had haar grens bereikt; de technische hulpmiddelen waren niet voldoende om de productie op een behoorlijk peil te brengen, en de grondstof, welke destijds bijna uitsluitend verwerkt werd, het hout, raakte op. Indien de machine, die bestemd was om de productie in de 19de eeuw op vroeger ongekende wijze te vermenigvuldigen en het daarmee gepaard gaande gebruik van evenzoo te voren onbekende grondstoffen geen uitweg hadden gebracht, zou men destijds ook waarschijnlijk zijn vastgeloopen.

Maar het was een uitweg, die geen verandering bracht in het proces van de arbeidsverhoudingen; eer was het tegendeel het geval. De afstand tusschen ondernemers en arbeiders werd grooter; de machine nam een aanzienlijk deel van het werk over; de behoefte aan arbeiders was geringer dan er beschikbaar waren en de productie, hoewel door de machine vermeerderd, werd toch door de geringe koopkracht van de bevolking als gevolg van de gevoerde oorlogen in het algemeen tegengehouden.

Zoowel het een als het ander had op de loonen een drukkenden invloed. De loonen daalden en dit wel in die mate, dat voor het onderhoud van het gezin van den arbeider hulp moest worden gezocht in middelen, welke het gezinsleven en zijn ontwikkeling ernstig schaadden.

Hier ligt dan ook de verklaring van de beweging, die in de verschillende landen van ons werelddeel, in het eene wat vroeger dan in het andere, is opgekomen om verandering te krijgen; een beweging, die zich vooral in Engeland aanstonds richtte op een verhooging van het loon.

De practijk zelve stelde de loonvraag aan de orde, terwijl de theoretische behandeling daarvan eerst later volgde. Naarmate bij de ontwikkeling van het industriëele leven en de grootere winsten, daaruit verkregen, de overtuiging zich opdrong, dat het loon van den arbeider daarin een grooter aandeel behoorde te ontvangen, ging men zich rekenschap geven van de vraag, welk deel dit zijn moest, en wat eigenlijk de grondslag van het arbeidsloon uitmaakte.

Dit gebeurde onder den drang der reactie, die ontstond tegen de werking van een stelsel, dat den arbeider tot een verlengstuk van de machine verlaagde; laat het zijn een veelszins onmisbaar en daarom kostbaar verlengstuk, maar waarbij de eischen werden miskend van het menschelijk leven, gelijk dit door God is geschapen en gewild.

Misschien trof die miskenning, zooals reeds even werd aangeduid, het gevoeligst ten opzichte van het gezin. Door het te lage loon kwam dit in de klem. De gezinsvorming, die ook naar het getuigenis der Schrift de weelde van het menschelijk leven uitmaakt en waarin de onderschei-

dene door God aan man en vrouw meegedeelde gaven en talenten het heerlijkst tot ontplooiing komen, werd door te groote zorg gedrukt.

Wel bleef het gezin, voor zoover de vreeze Gods onder de menschen werkte, als een zegen gevoeld, en bood de natuurlijke genegenheid, die ouders en kinderen verbindt, gelukkig in de meeste gevallen een tegenwicht tegen die zorg. Maar men werd op een zware proef gesteld, en het gezin, dat in zijn bestaan een reden tot vreugde was, werd ook menigmaal een oorzaak van leed, als op de kinderen werd gezien. Deze konden in lichamelijk en geestelijk opzicht vaak niet tot behoorlijke ontwikkeling worden gebracht of moesten daarvóór reeds aan het werk om het levensonderhoud te helpen verdienen.

Door verbod van den arbeid voor kinderen en beperking daarvan voor jeugdige personen werd gepoogd dit kwaad eenigermate terug te dringen. Maar het was toch vooral de loonvraag, die zich bleef opdringen, en die in verband met hetgeen wij opmerkten van den aanvang af nauw samenhing met de behoeften van het gezin.

Hier ontwikkelt zich de strijd tusschen de opvatting van het loon, die vasthoudt aan de regeling door de wet van vraag en aanbod en die, welke bij de bepaling van het loon rekening wil houden met de behoeften.

Terwijl van sociaal-democratische zijde de laatste opvatting in het algemeen wordt voorgestaan en door het streven om aan de behoeften een voortdurende uitbreiding te geven ook de loonbepaling hier een punt van voortdurenden strijd blijft, is het vooral onder den invloed van Roomsch-Katholieke sociologen, dat aan die opvatting de uitdrukking is gegeven van gezins- of familieloon.

In hun geschriften vindt men de stelling vooropgeplaatst, dat de bepaling van het loon niet enkel mag worden overgelaten aan de werking van economische wetten, maar in overeenstemming behoort te zijn met de regelen der rechtvaardigheid. Er worden alzoo in de behandeling van het loonvraagstuk zedelijke overwegingen opgenomen, waarom de aldus opgestelde theorie als ethische tegenover de economische wordt geplaatst.

Het is de leer van het rechtvaardige loon, gelijk zij wordt genoemd, en dit op grond van hetgeen de bekende Encycliek Rerum Novarum van 17 Mei 1891 daaromtrent bevat.

Hierin wordt uitgegaan van een tweevoudig karakter van den arbeid, het persoonlijke en het noodzakelijke, dat naar de vertolking, welke Prof. Aengenent van het daarop betrekking hebbende gedeelte geeft, aldus wordt omschreven:

„Werken is zijn krachten inspannen om zaken te verwerven, welke voor de verschillende behoeften des levens, en voornamelijk tot instandhouding van zichzelven, noodzakelijk zijn. In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten. Derhalve heeft bij den mensch de arbeid om zoo te zeggen, twee kenmerken door de natuur er aan gegeven, namelijk dat hij persoonlijk is, daar de arbeidskracht vast zit aan den persoon, en geheel en al is het eigendom van hem, door wien zij wordt uitgeoefend, en tot

wiens nut zij uiteraard bestemd is; vervolgens, dat hij noodzakelijk is, om reden dat de mensch de vruchten van zijn arbeid noodig heeft tot instandhouding des levens. Het leven nu in stand te houden wordt door de natuur zelve, waaraan men ten zeerste moet gehoorzamen, bevolen".[1])

Op dit met wat breeden omhaal van woorden beschreven karakter van den arbeid — in welke omschrijving die verheffing van de natuur ons bovendien vreemd aandoet — wordt met afwijzing van de theorie, dat de grootte van het loon slechts bij vrije overeenkomst wordt bepaald, de leer gebouwd van een minimum-eisch, waaraan het loon moet voldoen.

Om het belang daarvan, in zooverre als dit gedeelte van de Encycliek de voorname grondslag uitmaakt van de beschouwingen der Roomsche sociologen, nemen wij dat ook aan de hand van bovengenoemde vertolking over.

Het luidt: „Indien de arbeid enkel van dien kant beschouwd wordt, dat hij persoonlijk is, dan is er geen twijfel over of het staat den werkman vrij de grootte van het overeengekomen loon te krap te bepalen. Evenals hij toch zijn arbeid vrijwillig geeft, zoo kan hij ook vrijwillig of met een schamel loon of met volstrekt geen loon tevreden zijn. Doch geheel anders dient men te oordeelen, indien men het begrip van het persoonlijke van den arbeid met het begrip van het noodzakelijke ervan verbindt, welk laatste wel in de gedachte maar niet in de werkelijkheid van het eerste scheidbaar is. Inderdaad in het leven te blijven is een plicht dien ieder afzonderlijk heeft en die aan alle menschen gemeen is, waaraan het een misdaad is te kort te schieten. Hieruit komt noodzakelijk het recht voort om zich de dingen te verwerven, waarmede het leven in stand gehouden wordt; en alleen het met zijn arbeid verdiende loon verstrekt aan iederen man uit het volk de gelegenheid om zich die zaken te verschaffen. Laat het dus zijn, dat werkman en patroon vrijelijk ten opzichte van hetzelfde contract en met name ten opzichte van de grootte van het loon overeenstemmen; toch is er nog altoos iets dat zijn grond vindt in de natuurlijke rechtvaardigheid, en wel iets hoogers en gewichtigers dan de vrije wil van de contracteerenden, te weten dat het loon niet ontoereikend mag wezen om den werkman, den matigen wel te verstaan en den oppassenden, te onderhouden. En indien de werkman, door nood gedwongen of gedreven door vrees voor grooter onheil, de harde voorwaarden aanvaardt, welke hij, ofschoon hij niet wil, moet aanvaarden, daar ze door den werkgever of aannemer van het werk worden opgelegd, dan is dit geweld ondergaan, waartegen de rechtvaardigheid in verzet komt".[2])

Wij hebben de woorden, waarop het in deze aanhaling vooral aankomt, onderstreept. Want bij de uitwerking van het loon, dat niet ontoereikend

---

[1]) Cf. Praeadviezen over het onderwerp: Welke behoort de algemeene grondslag te zijn der loonsbepaling?
Uitgave van de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, 1913, blz. 14.

[2]) T. a. p. blz. 14/15.

mag zijn voor den matigen en oppassenden werkman, heeft zich de vraag voorgedaan, of dat minimum-loon als individueel loon of als gezinsloon moet worden opgevat; d. w. z. of in de bepaling daarvan met den arbeider als individu of als hoofd van een „gemiddeld gezin" — dit is de gebruikelijke term in de literatuur — moet gerekend worden.

De steeds meer overheerschende opvatting beweegt zich in de richting van het gezinsloon. De reeds genoemde Prof. Aengenent, een der voornaamste verdedigers in ons land, schreef in zijn aangehaalde praeadvies: „De vraag zelf, of namelijk het arbeidsloon een gezinsloon moet zijn, dan wel een individueel loon, is tegenwoordig onder de voorstanders onzer ethische theorie zoo goed als beslist, en wel ten gunste van het gezinsloon." [1])

Wij gaan den strijd voorbij, die in de schriften der Roomsch-Katholieke publicisten op dit gebied een groote plaats inneemt, over de vraag, of het gezinsloon ook in de Encycliek zelve wordt geleerd. [2])

Die strijd is soms vrij heftig gevoerd; maar het punt, waarover gestreden wordt, is niet altijd duidelijk. Een gevolg hiervan, dat onder degenen, die het gezinsloon voorstaan, verschil is over den zin, waarin dit moet worden opgevat.

Drieërlei gevoelen wordt daarbij ontmoet, dat gewoonlijk onderscheiden wordt door te spreken: a. van relatief, b. van collectief, c. van absoluut familieloon.

Met het eerste wordt bedoeld een loon, dat geregeld wordt overeenkomstig de grootte van het gezin; dat alzoo rijst en daalt met het aantal kinderen. [3])

Onder het tweede, een collectief gezinsloon, wordt verstaan een loon, dat samengesteld is uit verschillende deelen; uit de loonen van het hoofd van het gezin, van de vrouw en de kinderen, welke bij elkander gevoegd, in staat moeten stellen om het gansche gezin te onderhouden. [4])

Het derde eindelijk, het absolute familieloon, is te verstaan als een loon, dat aan den arbeider moet worden uitgekeerd, onverschillig of hij gehuwd is of niet, of hij, gehuwd zijnde, kinderen heeft of niet, maar dat

---

[1]) T. a. p. blz. 29.

[2]) Cf. o.m. A. Nuyens, „Welk is een rechtvaardig den arbeider toekomend loon?", blz. 11, 12.

[3]) De omschrijving, welke Prof. Aengenent daarvan geeft als „een loon, dat in staat is een gezin te onderhouden, onverschillig, hoe groot het ook zij" (cf. t. a. p. blz. 29/30) lijkt ons minder gelukkig.

[4]) Wij meenen de bedoeling aldus juist weer te geven. Want ook op dit punt zijn de verschillende omschrijvingen weinig bepaald. Zoo vindt men bij A. Nuyens, t. a. p. blz. 16 eene ontleend aan Dom Janssens, Benedictijn van Maredsous van dezen inhoud: „Het loon van het arbeidersgezin moet voorzien in de behoeften van het arbeidersgezin; of wil men aan deze collectiviteit een breederen zin geven dan zegge men: het loon van de arbeidersklasse moet voorzien in de behoeften van de arbeidersklasse", enz. Hoort men Prof. Aengenent, dan is het (t. a. p. blz. 30) „een loon, dat in staat is om een gezin te onderhouden, doch dat is samengesteld uit verschillende deelen; vooreerst uit een vast gedeelte, hetwelk door het hoofd des gezins verdiend wordt, en dat de patroon verplicht is te

voldoende is om een gezin te onderhouden. Volgens sommigen een gezin met een maximum aantal kinderen, zonder dat blijkt, hoe groot dat maximum is, volgens anderen met een gemiddeld aantal kinderen, door Prof. Aengenent gesteld op vier of vijf.

Uit deze enkele mededeeling van de verschillende opvattingen omtrent de beteekenis van gezinsloon blijkt wel, hoe weinig dit begrip nog vaststaat. Doch moeilijker wordt de kwestie nog, wanneer gelet wordt op de wijze, waarop de eene opvatting tegenover de andere verdedigd wordt.

Dit geldt bepaaldelijk van de tegenstelling welke gemaakt wordt tusschen het relatieve en absolute familieloon.

Inderdaad schijnt die er te zijn, in zooverre als gezegd wordt, dat bij het laatste de geleverde arbeid de eenige maatstaf blijft voor de belooning, terwijl bij het eerste rekening wordt gehouden met een bijkomende omstandigheid, de meerdere of mindere omvang van het gezin.

Dezen gedachtengang vindt men bij Prof. Aengement, die het absolute familieloon aanprijzend, op blz. 31 van zijn reeds meermalen aangehaald praeadvies schrijft: „Mijns inziens zijn zoowel het relatieve als het collectieve gezinsloon" — wij kunnen dit laatste voor het oogenblik voorbijgaan — „te verwerpen en is het absolute familieloon alleen te verdedigen. Immers het relatieve familieloon gaat uit van de gedachte, dat het loon geëvenredigd moet zijn aan de behoeften van den arbeider. Dit is evenwel, zooals blijkt uit onze voorafgaande uiteenzettingen, onjuist. De eenige maatstaf kan zijn en niets anders zijn dan de waarde van den arbeid, die beoordeeld wordt door de algemeene schatting, welke zich grondt op verschillende objectieve factoren. De behoeften van den werkman kunnen den maatstaf van het loon niet zijn." (Wij spatiëeren.)

En niet minder sterk laat Prof. Bruin zich uit in zijn „Sociologische beginselen", waar deze, het familieloon verdedigend, zegt: „Van verkeerd begrip geeft de bestrijding blijk, als men het familieloon laat beteekenen den eisch, dat het loon berekend moet worden naar de talrijkheid van het gezin, alsof dit de maatstaf van het loon ware. In dien zin wordt door niemand een familieloon verdedigd. Trouwens dit weerlegt zich zelf.

„Anderen geven aan de zaak deze voorstelling, dat de arbeider, behalve het door zijn arbeid verdiende loon, bovendien krachtens de rechtvaardigheid nog een toegift moet ontvangen met het oog op zijn huisgezin.

„Een familieloon aldus opgevat is een ongerijmdheid. Dat verwerpen

---

betalen krachtens strikte rechtvaardigheid, omdat dit het aequivalent is van de waarde van den gepraesteerden arbeid; en ten tweede uit een bewegelijk of veranderlijk gedeelte, hetwelk bestaat in de eerste plaats uit hetgeen de andere leden van het gezin verdienen, en vervolgens uit de verschillende tegemoetkomingen, die de patroons geven in de wisselende behoeften hunner arbeiders". Enz.

Daargelaten weer die groote breedsprakigheid zou er aanleiding zijn tot menige vraag; maar ook tot deze, of de belooning van de andere leden des gezins niet evenals die van het hoofd des gezins naar strikte rechtvaardigheid moet geschieden.

wij met iedereen, die met ons aanneemt, wat wij uitvoerig genoeg hebben betoogd, dat de waarde van den arbeid en niets anders moet betaald worden." [1])

Bij deze opvatting ligt het voor de hand, dat zij, die van oordeel zijn, dat bij de bepaling van het loon alleen gevraagd mag worden naar den gepraesteerden arbeid, tegen de stelling van een familieloon geen bezwaar maken, maar wel als het in den zin van een relatief familieloon wordt verstaan.

Intusschen moet de vraag worden gedaan, of in bovenstaande redeneering niet een verwarrend element ligt, en of men wel recht heeft bij zijn stelling van een familieloon zulk een tegenstelling te maken tusschen de waarde van den arbeid en de behoefte van den werkman.

Wanneer uitgegaan wordt van de overweging, dat het loon in staat moet stellen in het onderhoud van een gezin te voorzien, en daarmee ernst wordt gemaakt, is het niet enkel de vraag meer van de waarde van den arbeid op zich zelf, maar is in de beoordeeling daarvan een element opgenomen, dat aan de behoefte van een gezin wordt ontleend.

Het is dan ook merkwaardig, dat beiden op hetgeen wij boven van hen aanhaalden, nog iets laten volgen. Prof. Aengenent: „Wel vindt men daarin een minimum-maatstaf," d. w. dus z.: in de b e h o e f t e n van den werkman. En Prof. Bruin: „Alleen voegen wij er bij, dat de menschelijke arbeid, waarvan hier sprake is (a b n o r m a l e omstandigheden buitengesloten), minstens het zoogenaamde [2]) familieloon waard is." Dat is dus evenzoo: het familieloon en minimum-maatstaf.

Al weten wij nu wel, dat in de uiteenzetting van de waardebepaling van den arbeid door de beide schrijvers, ofschoon ieder op een verschillende manier, gepoogd wordt het element van de behoefte van een gezin als objectieve factor te verwerken, zoodra de kwestie van een minimumloon aan de orde komt, is er toch de vraag, dat in een bepaalde behoefte wordt voorzien.

Indien dit laatste ten minste niet enkel theoretische beteekenis zal hebben, maar uitwerking zal vinden in de practijk.

Die practijk levert intusschen de moeilijkheid.

Hoe en door wie zal het gezinsloon-minimum worden bepaald?

---

[1]) Cf. „Sociologische beginselen", Leiddraad bij de studie der sociale quaestie, door P. B. Bruin S. J. 2de druk, blz. 294. Er zou aanleiding wezen om in het algemeen de aandacht te vestigen op de bijzonder vrijmoedige wijze, waarop hier geschreven wordt; maar die bewering omtrent het: door niemand verdedigd worden van een familieloon, waarbij met de talrijkheid van het gezin gerekend wordt, is toch wel heel kras. Wij meenen, om alleen dit te noemen, dat de kindertoeslag, waarover wij nog hebben te spreken en die de toepassing is van deze gedachte, niet het minst ook onder de geestverwanten van den schrijver vele aanhangers telt.

[2]) Dat „zoogenaamd" hier is treffend. Er is dan ook aanleiding tot de vraag, of naar de leer van het absolute familieloon hiervan wel gesproken kan worden anders dan in oneigenlijken zin; en of het gemis aan scherpe onderscheiding in dit opzicht geen deel van de schuld draagt van de onklaarheid, die er in de literatuur over dit onderwerp gevonden wordt.

Zal het worden gewaarborgd, of zal er enkel naar worden gestreefd, dat het loon althans die hoogte bereikt?

Het zijn de vragen, die de minimumloonkwestie in het algemeen beheerschen; waarop wij hier niet ingaan, daar zij ons buiten het getrokken kader zouden brengen. Het is voldoende te hebben aangewezen, waar de leer van het absoluut familieloon thuis hoort.

Deze heeft haar voorname beteekenis om den inhoud, dien zij aan de gedachte van het minimum geeft, wat op zich zelf van uitnemend gewicht is.

Ook omdat zij tegenover de beschouwing, die voor de oplossing van de moeilijkheden van het vraagstuk, nevens eene andere regeling van het eigendomsrecht in gezinsbeperking, „organisatie van het huisgezin" — gelijk het bij Mr. van Houten heet [1]) — een uitweg zoekt, in verband met de heiligheid des huwelijks, de rechten van het gezin handhaaft.

Maar wat de oplossing zelve aangaat, brengt zij niet verder dan waar de vraag van een minimum-loon ons plaatst; die vraag slechts versterkend, en, wij zouden er aan willen toevoegen, opdringend om verwezenlijkt te worden.

Die drang ligt niet het minst in de qualificatie van „rechtvaardig loon", welke begrijpelijkerwijs tot misverstand heeft aanleiding gegeven.

Hieruit kan toch licht worden afgeleid, dat dan ook bedoeld wordt, dat er een rechtsplicht tot betaling van zulk een loon zijn zal.

Hoewel de ontwikkeling van het denkbeeld zich ook inderdaad in die richting begint te bewegen, waarbij wij denken aan den drang naar bedrijfsorganisatie, om door middel van een zoodanige wettelijk erkende organisatie het loon te bepalen, wordt daarvan echter bij degenen, die het absoluut familieloon als een rechtvaardig loon verdedigen, weinig gevonden.

Veeleer bepaalt men er zich toe om te spreken van een verplichting, en bedoeld is dan een zedelijke verplichting, geen rechtsplicht.

Deze vraag is het onderwerp geweest van een correspondentie met Kardinaal Goossens, aartsbisschop van Mechelen, die naar aanleiding van een heftige polemiek in zijn diocees in 1891 eenige vragen naar Rome gezonden had. Daarin kwam op de vraag:

„Zondigt de patroon, die een loon betaalt voldoende voor het bestaan van een werkman, maar onvoldoende voor het onderhoud van zijn gezin, hetzij dit met zijn vrouw talrijke kinderen bevatte, hetzij het niet talrijk is?"

dit antwoord voor:

„Hij zal niet tegen de rechtvaardigheid zondigen, maar hij kan somwijlen zondigen, hetzij tegen de liefde, hetzij tegen de natuurlijke billijkheid." [2])

---

[1]) Praeadviezen t. a. p. blz. 39.

[2]) Cf. Nuyens, t. a. p. blz. 19 vlgg., waar hetgeen op deze correspondentie betrekking heeft, uitvoerig wordt meegedeeld.

Hieruit blijkt wel, dat men in Rome huiverig was een stap te doen, die kon worden opgevat, alsof de leer van het familieloon uit de sfeer van de ethiek in die van het recht moest worden overgebracht.

Maar dan is het ook niet zonder bedenking om te spreken van een rechtvaardig loon.[1])

Wij mogen ons intusschen bij een bespreking van dit punt niet langer ophouden.

Het tot heden gevondene samenvattend, komen wij tot de gevolgtrekking, dat de leer van het absolute familieloon, zooals dit door de meesten verdedigd wordt, de leer is omtrent een gekwalificeerd minimum, waarbij het onbeslist blijft, of dit wettelijk in den een of anderen vorm moet worden verwezenlijkt.

Voor zoover thans van eenige bepaalde toepassing van het gezinsloon kan gesproken worden, treffen wij het aan in den vorm van het relatieve.

Dat is alzoo een loonregeling, waarbij met het feit van het al of niet getrouwd zijn en met het al of niet bezit van kinderen en daarbij ook met het aantal kinderen gerekend wordt.

Het is een loonvorm, waaromtrent moeilijk is vast te stellen, in welke mate hij zijn toepassing vindt. Want indien het gewoonlijk wordt voorgesteld, dat die alleen in den publieken dienst zou gevonden worden, moeten wij dit betwisten. Al zijn er geen cijfers mee te deelen, het mag als vaststaand worden aangenomen, dat die loonvorm in het particuliere leven, zij het op bescheiden schaal, wordt aangetroffen.

Wij denken daarbij aan het platteland, waar aan den landarbeider in vasten dienst bij huwelijk een verhooging wordt toegekend; aan het winkelbedrijf, waar soms evenzoo ten opzichte van het vaste bediendenpersoneel gehandeld wordt; aan het kantoorwezen, waarin hetzelfde gebruik wel wordt aangetroffen, en in menige kleine werkplaats, waar nog door samenwerking van patroon en arbeider een band bestaat.

Wij willen hieraan geen te groote beteekenis toekennen; zelfs er aan toevoegen, dat naarmate het grootbedrijf toeneemt en dit niet alleen in de industrie, maar ook op het daarbuiten liggend arbeidsgebied, de loonregeling, welke rekening houdt met het gezinsleven, minder gebruikelijk wordt — doch het is niet onverschillig er aanstonds aan te herinneren, dat

---

[1]) De aanval van Pater Weyers op het praeadvies van zijn geloofsgenoot Prof. Aengenent in de vergadering van de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek op 4 Oct. 1913 mocht wat ruw zijn, vooral waar deze afwezig was, geheel zonder grond was zij niet, als hij o.m. zeide:

„Op de eerste plaats, de inleider spreekt van een strikt rechtvaardig loon. Wat beteekent nu in de Katholieke terminologie een strikt rechtvaardig loon? Het beteekent, dat wanneer een werkgever een loon uitreikt, dat beneden het strikt rechtvaardige is, hij een loondief is, en dat de werknemer, die dat strikt rechtvaardige loon niet ontvangt, in geweten gerechtigd is, zich toe te eigenen, wat er aan te kort komt. Met andere woorden, hij kan zich compenseeren". Zie Verslag van de Algemeene Vergadering, blz. 51.

wij bij het gezinsloon, in den vorm van verhooging bij huwelijk en verdere verhooging bij de uitbreiding van het gezin, niet voor iets gansch nieuws staan. Want het leert, dat de gedachte, die aan het gezinsloon — een loon, dat verband houdt met het gezin en dienovereenkomstig geregeld wordt — ten grondslag ligt, geen vreemde maar een zeer natuurlijke is. En al willen wij daarmede niet de rechtmatigheid bewijzen, noch de wenschelijkheid ervan vaststellen, tegenover vele abstracte redeneeringen, waarmee soms bepaalde maatregelen, ook die van het gezinsloon, bestreden worden, heeft het genoemde feit zijn waarde.

Wanneer er dan ook zijn, die reeds vooraf een dergelijk gezinsloon verwerpen op grond van de overweging, dat het in strijd komt met de stelling, dat alleen de geleverde arbeid en niets anders betaald mag worden of ook met deze, dat het geen algemeene toepassing kan vinden, zijn wij niet bereid, daarvoor dadelijk uit den weg te gaan.

Wij noemden hier twee van de bezwaren, die voornamelijk tegen dit gezinsloon worden ingebracht. Er zijn meerdere, maar op de genoemde wordt toch groote nadruk gelegd, zooals ook Prof. Diepenhorst in zijn belangrijke behandeling van dit deel van de loonkwestie in zijn „Voorlezingen over de Economie" laat uitkomen.[1])

Het eerste daarvan is ontleend aan de stelling, welke wij ook reeds boven tegenkwamen, dat de dienstpraestatie alleen de grondslag mag wezen voor de loonsbepaling en niets anders. Doch met recht wordt door Prof. Diepenhorst de aandacht gevestigd op het stelsel van de periodieke verhoogingen, dat bij de salarisregeling van onderwijzers en talrijke ambtenaren en beambten in publieken dienst bestaat.

Daarin wordt toch blijkbaar met de stijgende behoeften in den voortgang der jaren gerekend.

Het is immers moeilijk aan te nemen, dat er een zoo regelmatige en voortdurende verbetering in den geleverden arbeid zou zijn, dat daardoor alleen die periodieke verhoogingen verklaard kunnen worden. Neen, eer is er aanleiding voor de vraag, of men in het stelsel van periodieke verhoogingen niet te eenzijdig te werk gaat en te weinig rekening houdt met den gepraesteerden arbeid. In elk geval is het een duidelijke weerlegging van de leer, dat er slechts loon naar werk moet zijn en niet ook op de behoefte gelet zou mogen worden.

Hieraan wordt trouwens door hen, die op dezen grond van geen kindertoeslag willen weten in andere gevallen geenszins vastgehouden, waartoe door den genoemden Hoogleeraar gewezen wordt op den afkeer, zoowel van stukloon als het premiestelsel, welke beide zich op het standpunt van loon naar werk juist zouden aanbevelen.

De tweede voorname bedenking is die, dat het gezinsloon voor geen algemeene toepassing vatbaar is, in zooverre als daarvan het gevolg zou

---

[1]) Mr. P. A. Diepenhorst, „Voorlezingen over de Economie" Dl. III blz. 145 vlgg. Van de hierin voorkomende behandeling hebben wij in het vervolg voor een groot deel een dankbaar gebruik gemaakt.

zijn, dat de gehuwden in het particulier bedrijf achtergesteld zouden worden bij de ongehuwden, die met kinderen gezegend zijn bij de kinderloozen en die met groote gezinnen bij die met weinige kinderen; want er zou bij gelijke bekwaamheid de voorkeur gegeven worden aan arbeiders, die voor geen verhooging in aanmerking kwamen. Op die wijze zou dus de als tegemoetkoming in de meerdere behoeften van het gezin bedoelde maatregel, het tegendeel uitwerken.

Hoewel wij reeds in het begin hebben opgemerkt, dat dit niet zoo absoluut gezegd kan worden, moet het toch in het algemeen worden toegegeven. Wij gaan zelfs wat verder en zien niet in, hoe dit, stel men wil tot een wettelijke loonsbepaling voor het particuliere bedrijf overgaan, geregeld zou moeten worden.

Intusschen is daarmee niet uitgemaakt dat er ook in den publieken dienst geen plaats voor mag zijn, gelijk velen willen. De Overheid staat tegenover hare ambtenaren, beambten en arbeiders in zoodanige verhouding, dat zij, van hare ambtenaren den vollen dienst vragende — en over dezulken handelen wij hier alleen — ook de verplichting heeft om te zorgen, dat zij in hun levensonderhoud kunnen voorzien.

Daarbij nu mag een Overheid, naar christelijke opvatting althans, geen ander standpunt innemen, dan dat zij een zoodanige belooning ontvangen, welke hen in staat stelt het gezin, dat voor hun rekening komt, te onderhouden. Doet zij dit niet, dan is zij zelve oorzaak, dat het gezin schade lijdt en dat vrouw of kinderen verplicht zijn vóór den volwassen leeftijd, die niet overal dezelfde zal wezen, door arbeid in de kosten van het gezin te helpen voorzien.

Hier ligt, naar het ons voorkomt, op zichzelf een voldoende stevige grondslag voor een loon, dat verband houdt met den toestand van het gezin.

Doch nu komen er van twee zijden bedenkingen, die niet zonder grond zijn.

De eene komt van sociaal-democratische zijde, waar men wijst op de remmende werking, welke van een zoodanige regeling uitgaat op het minimumloon, in verband waarmee dan bovendien gewezen wordt op de splitsing, welke tusschen gehuwden en ongehuwden komt in de vakactie.[1])

De andere bedenking komt van degenen, die vreezen voor drang tot uitbreiding van arbeid in publieken dienst, welke onwillekeurig het gevolg zal zijn, als de Overheid door gezinsloon in den vorm van kindertoeslagen de positie voor haar arbeiders zooveel gunstiger maakt dan van die in het particulier bedrijf.

Zooals wij reeds lieten gevoelen, kunnen wij aan deze bedenkingen niet alle beteekenis ontzeggen.

[1]) Cf. Dr. Th. van der Waerden, „Gezinsloon en Kindertoeslag", een bondig maar belangrijk geschrift, waarin een overzicht gevonden wordt van de regelingen, welke in een aantal Duitsche gemeenten getroffen zijn en evenzoo uitvoerig mededeeling wordt gedaan van hetgeen ten onzent in de Tweede Kamer bij de behandeling op 26 Mrt. 1912 van de moties-Ter Laan en -Arts omtrent verhooging der minimum-salarissen der onderwijzers is voorgevallen.

Prof. Diepenhorst, die den kindertoeslag krachtig in bescherming neemt, doet dit, wat de eerste betreft, evenmin. Hij schrijft omtrent die beweerde remmende werking op het streven om te geraken tot een hooger loon: „Zulks kan een gevolg zijn, maar noodzakelijk is het allerminst. Alles hangt hier van de omstandigheden af en niet mag worden vergeten, dat het verleenen van een kindertoeslag niet mag afhangen van de vaststelling van een behoorlijk minimumloon".

Wij ontkennen niet, dat er veel, indien niet alles van de omstandigheden afhangt; maar meenen toch, wat het laatste aangaat te moeten opmerken, dat een kindertoeslag een zekere erkenning inhoudt omtrent de beteekenis van het minimumsalaris.

Wordt dit laatste echter inderdaad op een belangrijk bedrag gesteld, dan moet de kindertoeslag wel eenigszins werken in de richting, die van de andere zijde gevreesd wordt.

Juist omdat wij meenen deze aangelegenheid niet naar abstracte beginselen te moeten behandelen, maar in verband met de feiten, kan ons oordeel over het gezinsloon dan ook slechts onder zeker voorbehoud gunstig zijn.

De voornaamste beteekenis, waarom het zich thans aanbeveelt, ligt in de erkenning daarin van Overheidswege van het gezin, en dat het loon dan ook voldoende móét wezen om in het onderhoud van het gezin te voorzien, hoe groot dit moge zijn, zonder dat vrouw of kinderen daartoe behoeven bij te dragen. Dezelfde gedachte, die er haar toe leidt om aftrek bij belastingen toe te staan naar het getal kinderen beneden zekeren leeftijd.

Intusschen, en hierop dient wel te worden gelet, voor zoover de Overheid daarbij van een bepaalde onderstelling uitgaat omtrent het gezin, brengt de consequentie met zich, dat zij zelve er niet toe meewerkt, dat de gehuwde vrouw door haar in dienst genomen of gehouden wordt. Wil men die consequentie niet, dan kan verhooging van loon wegens huwelijk en kindertoeslag tot vreemde verhoudingen leiden, en zal zij in geen geval als regel kunnen gelden.

Er zullen dan ten minste met het oog daarop bepaalde uitzonderingen moeten worden gemaakt.

Wij komen hier voor een deel in aanraking met die omstandigheden, waarvan Prof. Diepenhorst in een ander verband spreekt, waarvan het oordeel over de wenschelijkheid van kindertoeslag zal afhangen.

Daaronder zal ook rekening moeten worden gehouden met den invloed van de loonregeling in publieken dienst op die in het particuliere bedrijf.

Het is niet mogelijk in het algemeen vast te stellen, hoe de houding van de Overheid in deze aangelegenheid op den loontoestand in het particuliere bedrijf reageeren zal, en toch is dit een punt, dat niet verwaarloosd mag worden.

Er zal daarom telkens in bijzondere gevallen moeten worden nagegaan of het wenschelijk is een kindertoeslag te geven, en zoo ja, tot welk bedrag.

Het kan wezen en zal zich vermoedelijk in den komenden tijd vaak

voordoen, dat de toestand dringt om aan gehuwden een kindertoeslag te geven; maar dat tegelijkertijd om een remmende werking op het minimumloon te voorkomen, dit minimum en de periodieke verhoogingen worden herzien.

Is de kindertoeslag alzoo aan te bevelen, zij hangt zoo nauw samen met andere vragen, die de loonkwestie beheerschen, dat die aanbeveling niet onvoorwaardelijk kan zijn.

Wij zouden dit oordeel gaarne breeder hebben toegelicht zooals de vraag van het gezinsloon in het algemeen volledige behandeling had behooren te ontvangen, dan wij in het bovenstaande gelegenheid hadden te geven.[1])

Dit eene moge intusschen duidelijk geworden zijn, dat het gezinsloon in de loonvraag een element van de grootste beteekenis naar voren heeft gebracht, maar dat men bij de oplossing, welke daaraan gegeven moet worden, nog rondtast.

---

[1]) Inzonderheid wat de kwestie van den kindertoeslag betreft, verwijzen wij hierbij nog behalve naar de bij de reeds genoemde moties-Arts en -Ter Laan gevoerde beraadslagingen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Hand. 1911/12, blz. 2039 vlgg., naar die bij de begrooting van Waterstaat voor het jaar 1912, 6de afd. (Posterijen) op 14 December 1911, Hand. blz. 1318 vlgg., en naar die bij de behandeling van de salarisverhooging voor Burgerlijke R'ksambtenaren over de motie-Bomans op 4/5 Juni 1918, Hand. blz. 2781 vlgg.

SAMENVATTING.

I.

Het denkbeeld van gezinsloon vindt zijn grondslag in de juiste gedachte, dat het gezin de voornaamste grondvorm is van het maatschappelijk leven.

II.

De behoefte aan gezinsloon in den lateren tijd is een gevolg van de omstandigheid, dat het loon, enkel afhankelijk van de wet van vraag en aanbod, niet meer voldoende bleek om een gezin op behoorlijke wijze te onderhouden.

III.

Door de onklaarheid omtrent hetgeen onder gezinsloon is te verstaan, is er weinig preciesheid in de voorstelling, welke men zich t. o. v. de toepassing daarvan maakt.

IV.

De uitdrukking aan het gezinsloon gegeven in den term „absoluut familieloon" leidt in de richting van de vaststelling van een gequalificeerd minimumloon.

V.

De uitdrukking aan het gezinsloon gegeven in den term „relatief familieloon" karakteriseert dit op meer juiste wijze, indien het naar zijn grondgedachte zou worden toegepast.

VI.

Het relatief familieloon is intusschen voor algemeene doorvoering niet vatbaar.

VII.

Voor zooverre het, bepaaldelijk voor arbeid in publieken dienst, kan worden toegepast, verdient het, zij het onder voorbehoud, als desideratum te worden gesteld.

b. DEELNAME IN DE WINST.

Door C. Smeenk.

Tegen het loonstelsel zijn in den loop der tijden vele bezwaren aangevoerd. Tegen de „loonslavernij" was dan ook de bezielende leus, waarmede het socialisme, vooral in een vroegere periode, optrad.

Het congres van Eisenach (1869) sprak met beslistheid uit, dat de sociaal-democratische partij moest streven naar afschaffing van de huidige productiewijze, waarbij de arbeider van de voortbrengingsmiddelen is gescheiden, en in verband daarmee ook van het loonstelsel. Aan den arbeider behoorde de volle arbeidsopbrengst te worden verzekerd.

Ook het program van Gotha (1875) keerde zich tegen het loonstelsel. Ieder moest ontvangen naar zijn „redelijke behoeften". Daartoe moest het, óók volgens Marx, in de socialistische Maatschappij stellig komen. Maar nog niet aanstonds zou dit mogelijk zijn. In de eerste tijden na de sociale revolutie zou bij de verdeeling van verbruiksgoederen de arbeidspraestatie als maatstaf moeten gelden.

De socialistische literatuur is op dit punt niet al te duidelijk. Maar toch won al meer de overtuiging veld, dat aan feitelijke opheffing van het loonstelsel ook in de maatschappij der toekomst niet te denken valt. Wel acht men een zeer ver doorgevoerde, ja algeheele „socialisatie" mogelijk. De voortgaande bedrijfsconcentratie wijst tevens — aldus de heer F. M. Wibaut in een toelichting van het Leidsche program [1]) — het middel aan tot sterke centraliseering van de leiding der productie, tot het brengen dezer leiding in handen van het internationaal georganiseerde proletariaat. De vorm, de organisatie dezer gecentraliseerde kapitalistische bedrijven kan tot grondslag van de socialistische voortbrenging dienen. De opperste leiding daarvan stelt geen andere eischen meer „dan die van gecentraliseerd beheer, waarbij dus alle technische leiding is gekomen van in deze richting geschoolde beambten. Nu nog in dienst van het internationaal industrie- en bankkapitaal. Doch bij de socialistische voortbrenging in dienst der internationale gemeenschap."

Maar ook bij deze voortbrengingswijze — stel, zij ware mogelijk — blijft toch het loonstelsel. Alleen zou zijn te bereiken, dat de loonsbepaling niet meer werd beïnvloed door den kapitalist-ondernemer, die naar bedrijfswinst streeft. Voor de vorming van nieuw kapitaal, noodig voor de uitbreiding der productie, zou de „internationale gemeenschap" moeten zorgen.

Langzamerhand zijn de knappe koppen onder de socialisten, behoudens een enkele uitzondering, het hier wel over eens geworden, dat aan den arbeider, in ruil voor zijn diensten, een zeker inkomen moet worden toegekend, dat óók verband houdt met den arbeid, dien hij praesteert.

Alleen bij een enormen overvloed van álle goederen zou men zich een ándere regeling kunnen denken. In een „Luilekkerland", waarin men

[1]) Het Volk van 9/12 Februari 1912 v.v.

werken kan of op reis gaan, al naar men verkiest, zich voeden kan met al wat men lust, zich kleeden kan, zooals met zijn smaak overeenkomt, omdat alles in onbeperkte mate voorhanden is, zal aan het arbeidsloon, dat de noodige ruilmiddelen oplevert, de behoefte niet meer gevoeld worden.

Maar aan de mogelijkheid van zoo'n „Luilekkerland" gelooft niemand meer, die aan de kinderschoenen is ontwassen.

Zelfs niet de heer F. M. Wibaut, al koestert hij van de maatschappij der toekomst ook zeer hooge verwachtingen. Men hoore hem slechts in zijn Prae-advies: „Het is de verwachting der sociaal-democraten, dat in de socialistische voortbrenging de productiviteit van den arbeid zich zal uitbreiden in thans nog ongekende verhouding, in ongedachte mate, wijl dan voor het eerst de ontwikkeling der techniek zich ten volle zal kunnen uitleven. Naarmate die productiviteit telkens grooter wordt, de toeneming der bevolking aanzienlijk overschrijdt, zullen de vormen van verdeeling inderdaad afdalen, verschrompelen tot vormen. Immers de verdeeling houdt in een socialistische maatschappij op een vraagstuk te zijn, wanneer de voortgebrachte of voort te brengen hoeveelheid groot genoeg is om in alle zich aanmeldende behoeften te kunnen voorzien. De sociaal-democraten echter zijn voldoende bekend met den ontzaggelijken omvang der onvervulde behoeften in het kapitalisme, om zich ten volle rekenschap te geven van de werkelijkheid, dat een langer of korter tijdperk van socialistische voortbrenging, dat is van zich telkens verruimende voortbrenging, zal moeten voorbijgaan eer op zulk een overvloed van begeerlijk product mag worden gerekend, dat elke regeling in de verdeeling zou kunnen worden gemist. De sociaal-democraten geven er zich rekenschap van, dat eer zal kunnen worden gezegd, dat de voortbrenging voorziet in alle redelijke behoeften, eer zal kunnen worden gezegd, dat het aandeel van elk arbeider in het arbeidsproduct in de ruimte groot genoeg is om elke begeerde voorziening te verschaffen, de productie zeer belangrijk zal moeten worden uitgebreid. Het wil zeggen, dat in het productieve bedrijfsleven veel doeltreffender dan thans zal worden voortgebracht, dat veel stelselmatiger dan thans, zelfs dan thans bij de toepassing der meest verfijnde loonmethoden, de grootst mogelijke hoeveelheid maatschappelijk begeerlijk product zal worden nagestreefd." [1])

Het is waarlijk nog fantastisch genoeg! Te weinig wordt hier aandacht geschonken aan het feit, dat wij voor het verkrijgen van een zeer sterk verruimde voortbrenging niet alleen van de ontwikkeling der industrie, maar ook van de landbouwproductie afhankelijk zijn. Toegegeven overigens, dat thans zeer veel productieve kracht wordt verspild, dat een groot aantal personen werkzaam is in niet zeer productieve of zelfs improductieve beroepen, dat een meer rationeele organisatie belangrijke voordeelen afwerpen zou, — moet toch gevraagd, of het socialisme bij machte

[1]) Prae-advies voor de Ver. voor Staathuishoudkunde en Statistiek, over de vraag: Welke behoort de algemeene grondslag te zijn der loonsbepaling? ('s-Gravenhage 1913).

zou zijn, om deze betere organisatie over heel de wereld tot stand te brengen, en vooral of niet de voordeelen daarvan zouden worden geneutraliseerd door andere omstandigheden, waarbij o. m. te denken valt aan de wijze, waarop de sociaal-democratie de arbeiders heeft „opgevoed". In elk geval is het nog niet te bewijzen, dat de socialistische voortbrenging leiden zal tot een veel en veel hoogere productie. Men hoopt, men verwacht het, maar uiteraard moet de absolute zekerheid ontbreken.

De heer Wibaut geeft dan ook niet onduidelijk te verstaan, dat men in afzienbaren tijd nog behoefte aan een „regeling in de verdeeling", m.a.w. aan een loonregeling zal hebben. En zal de productie zoo hoog mogelijk opgevoerd worden, dan zullen allen, die daartoe geestelijk en lichamelijk in staat zijn, ook arbeid moeten verrichten. Op de eene of andere manier zal dus de regel toegepast moeten worden: „wie niet werkt, zal ook niet eten". Weer een reden, waarom men de behoefte zal blijven gevoelen aan een loonregeling in den een of anderen vorm, die zeker verband houdt ook met de arbeidspraestatie.

Anders dan in het „Luilekkerland", waarvan men ons in onze kinderjaren vertelde, zullen in de socialistische maatschappij de gebraden duiven niemand in den mond vliegen. Er moet gewerkt worden, zij het dan, hopelijk gedurende een minder aantal uren en onder gunstiger omstandigheden dan in de huidige samenleving.

Ook Kautsky geeft aan het loonstelsel nog een lang leven, zelfs in de nieuwe maatschappij. „De verdeeling der goederen in een socialistische maatschappij", schrijft hij, „zal in afzienbaren tijd slechts geschieden in vormen die voortkomen uit de bestaande loonvormen en van deze een verdere ontwikkeling zijn. De nieuwe verdeeling zal deze vormen als uitgangspunt moeten nemen.

Kautsky bouwt, evenals Wibaut, zijn verwachting voor het grootste deel op de enorme vermeerdering van de productie onder „het socialisme". Duidelijk blijkt dit uit zijn bekende voordracht, destijds gehouden voor de Delftsche ingenieurs en later uitgegeven onder den eigenaardigen titel Am Tage nach der Revolution. Wel zegt hij daarin, dat het niet de taak der socialisten is, om recepten te ontwerpen voor de gaarkeuken der toekomst; voorts dat „de sociale revolutie" een proces is, dat tamelijk lang duren kan, maar toch waagt hij zich aan een beschouwing van de problemen, waarvoor het socialisme zich geplaatst zal zien, zoodra het de macht ten volle heeft verworven.

Welnu, wat moet die toekomst brengen? Allereerst — betoogt Kautsky — zal het overwinnende proletariaat maatregelen moeten treffen om allen nood, die uit werkloosheid voortvloeit, op te heffen. De „burgerlijke" maatschappij „peutert" aan het werkloosheidsvraagstuk, maar kan het niet radicaal oplossen. Dat blijft de taak van de tot volle machtsontwikkeling gekomen arbeidersklasse. De arbeider moet zekerheid van bestaan hebben, ook wanneer hij niet werkt. Dat feit alleen reeds maakt hem vrij. Bevalt hem straks zekeren arbeid niet, kan hij niet met zijn superieuren overweg, dan zal hij het werk neerleggen. Te eten heeft hij tóch. In al zijn behoeften

zal hij redelijkerwijs steeds kunnen voorzien. Bij een dergelijke situatie zou het kapitalistisch bedrijf niet kunnen bestaan, merkt Kautsky op. De socialistische gemeenschap daarentegen wel?

Kautsky schijnt dus de leus: „wie niet werkt — juister: niet werken wil — zal óók niet eten", niet in practijk te willen brengen. Deze leus wordt thans wel aangeheven, om de onrechtvaardigheid te demonstreeren van déze maatschappij, waarin velen leegloopen, omdat anderen werken en voor rente, voor „meerwaarde" zorgen. Maar straks zal ook wie niet werken wil voor de gemeenschap, toch bevrediging van zijn behoeften kunnen verkrijgen.

Kautsky erkent, dat van den regelmatigen voortgang der productie onder het socialistisch régime alles afhangt. Maar hoe dien voortgang te verzekeren? Niet door het drijven met de hongerzweep! Ook niet door krasse reglementeering. Het zegevierende proletariaat zou geen kazerneachtige reglementeering verdragen. Neen, men moet den arbeid zelf aantrekkelijk maken. „Men moet trachten", schrijft hij, „den arbeid, die heden een last is, tot een lust te maken, zóó, dat het een genoegen wordt te arbeiden". Met vreugde moeten de arbeiders aan het werk gaan, ook aan het minst aantrekkelijke! (Maar Kautsky geeft geen middel aan, om den industrie-arbeid zóó te wijzigen, dat het werk minder monotoon, minder geestdoodend wordt. Dit probleem wordt door hem niet opgelost.)

Voorts zal de arbeider zich wel aan het werk begeven, meent Kautsky, door „de macht der gewoonte". Bovendien leeft er in de arbeidersklasse, ook zonder uitwendige machtsmiddelen, discipline.

Maar veel vertrouwen heeft Kautsky zelf toch blijkbaar in dit alles nog niet. Hij wil den arbeid bovenal aantrekkelijk maken door betere arbeidsvoorwaarden: korten arbeidsduur en.... hooger loon!

Dus toch zoowaar weer het loonstelsel!

Er schuilt, men gevoelt het, méér dan één tegenstrijdigheid in deze redeneering. Veel nuchterder en zakelijker is Bernstein. Hij heeft de arbeiders op het hart gedrukt, dat een hooger loon, een hooger levenspeil, meer comfort en geestelijke genieting ook straks alleen mogelijk zal zijn bij regelmatigen arbeid, waarbij men onderworpen is aan de wetten en bepalingen, die voor het arbeidsleven in nijverheid en landbouw zijn vastgesteld.

Aan afschaffing van het loonstelsel gelooft Bernstein niet. In de Sozialistische Monatshefte van 1906 betoogde hij met nadruk, dat deze communistische utopie moest worden losgelaten. „De leuze van afschaffing van het loonstelsel verliest voor allen afzienbaren tijd evengoed elke beduidenis, als de idee van de afschaffing van het geld reine utopie is". „De strijd, schreef hij, gaat niet tegen het systeem van den loonarbeid, want dat is nauw verbonden met onze op arbeidsverdeeling berustende volkshuishouding, van wier groote voordeelen de menschheid geen afstand kan en mag doen".[1])

[1]) Soz. Monatshefte 1906, 2e band, blz. 839 en vlgg.

Bernstein's conclusie is dan ook, dat niet het loonstelsel zelf moet verdwijnen, maar dat het streven gericht behoort te zijn op verdere ontwikkeling en vervolmaking van dit systeem.

Dat aan die „ontwikkeling" en „vervolmaking" behoefte bestaat, wordt ook wel door mannen erkend, die aan de mogelijkheid van algeheele „socialisatie" over heel de wereld niet gelooven. De groote schaduwzijden en gebreken van het loonstelsel, zooals het tot dusver in de moderne maatschappij werkte, zijn zoowel door theoretici als door mannen van de practijk in het licht gesteld.

Zelfs sprak de Roomsch-Katholieke Oostenrijksche School in de z.g.n. „Haider-thesen" [1]) een principieel veroordeelend vonnis uit over het systeem als zoodanig.

Deze school — waartoe o.a. behooren baron Von Vogelsang, Weiss en Ratzinger —ziet in de vennootschap tusschen kapitaal en arbeid den eenig rechtvaardigen vorm van contract. Zij verwerpt het looncontract, of meent alhans dat den arbeider boven zijn gewone „loon" nog een deel toekomt van de opbrengst van het product. De maatschapsgedachte wordt door hen gepropageerd.

„De arbeidsovereenkomst" — aldus de Haider-thesen — „is geen overeenkomst van koop of verkoop, wijl de arbeid als het zedelijk voortbrengsel van 's menschen werkkracht niet van hem gescheiden kan worden om aan een ander te worden overgedragen. Om dezelfde reden is het geen overeenkomst van verhuur of huur". De Christelijke zedeleer vordert, volgens Von Vogelsang c.s., „dat de overeenkomst tusschen werkgever en werklieden, tot heden zonder eenigen rechtssteun, den vorm aanneme van een overeenkomst van maatschap in den strengen zin van het woord". [2])

De overgroote meerderheid der Roomsche sociologen deelt deze opvatting niet. Aengenent acht de theorie van de Oostenrijksche School onhoudbaar om verschillende redenen. „Vooreerst ontbreekt zeer dikwijls bij den arbeid een product, dat deelbaar is, men denke aan den arbeid, die verricht wordt door een brievenbesteller, een tramconducteur, een kappersbediende[3]) Waar zulk een product wel is aan te wijzen, is het in zeer vele gevallen al zeer duidelijk, dat van een eigendomsrecht op dat product bij den werkman en dus van een verdeeling onmogelijk sprake kan zijn, bijv. als een schilder een huis schildert, een tuinier een tuin aanlegt, is het toch duidelijk, dat door hem noch op het huis noch op den grond eenig recht verkregen wordt. En waar wel een product tot stand komt, dat patroon en arbeider zouden kunnen deelen, daar stuit de berekening, wat nu juist het

[1]) Deze Roomsch-Katholieke sociologen kwamen in 1882 op het slot Haid in Bohemen bijeen. Dáár formuleerden zij hun voornaamste stellingen. Vandaar de naam „Haider-thesen".

[2]) Men zie de toelichting der Haider-thesen door Von Vogelsang in Österreichische Monatschrift für Christlich Sozialreform, band V, blz. 343 en vlgg.

[3]) Hiertegen is wel iets aan te voeren. De kappersbediende bijv. „produceert" niet in eigenlijken zin. Maar de opbrengst van de zaak, waarin hij werkzaam is, is wèl deelbaar.

aandeel is van den patroon, wat van den werkman, op de grootste moeilijkheden, ja is zelfs onmogelijk".[1])

Deze bestrijding van de Oostenrijksche School moge van scherpzinnigheid blijk geven, zij is niet in elk opzicht overtuigend. De „maatschapsgedachte" is ook in het schildersbedrijf zeer wel toe te passen, ook al kan de schilder geen eigendomsrechten op het door hem geschilderde huis doen gelden. Men onderschat Von Vogelsang c.s., indien men meent hen zóó te kunnen bestrijden, al moet erkend, dat zij door hun eigenaardige argumentatie dergelijke opmerkingen uitlokten.

Veel krachtiger staat Aengenent als hij betoogt, dat het looncontract in zich niets onzedelijks heeft. Zeker, het kan aanleiding geven tot uitbuiting. „Men mag de associatie tusschen kapitaal en arbeid, zooals de Oostenrijksche School die voorstaat, idealer vinden; men kan er naar streven, om door productie-coöperaties, waar die kans van slagen hebben, het loonstelsel minder algemeen te maken, maar op zich zelve is het looncontract niet onrechtvaardig". Aengenent voert daarvoor deze gronden aan:

1o. „Van den kant van den arbeider is er zeker niets onzedelijks in gelegen, dat hij afstand doet van dat gedeelte van het product, dat hem krachtens de samenwerking van kapitaal en arbeid zou toekomen, en dat hij arbeidt voor een bepaald loon. Immers als er niets tegen is om voor niets te werken ten bate van een ander, dan is er ook niets tegen, dat men arbeidt voor loon".

2o. „Maar ook van den kant der patroons is er niets tegen, dat zij arbeiders in loondienst nemen. Immers associatie is vlakweg onmogelijk om twee redenen. Vooreerst, bij associatie, waarbij de arbeiders in de winst zouden deelen, moeten zij ook deelen in het verlies en in het risico der onderneming.[2]) Welnu, de arbeiders missen het kapitaal, waarmede zij het verlies en de risico tegenover de patroons zouden kunnen waarborgen. Het is dus niet onredelijk, dat de patroons dien vorm niet aanvaarden, daar op hen het geheele verlies en de geheele risico neerkomt. Zij zeggen derhalve tot de arbeiders: wij willen het geheele risico dragen, ook alle verlies nemen wij voor onze rekening; gij daarentegen kunt rekenen op een vast inkomen. Het is dus niet onredelijk, dat de arbeider afstand moet doen van het geheele arbeidsproduct; dit wordt geheel en al het eigendom van den patroon, doch hij ontvangt een vast loon. Stijgen dan de winsten, dan kan de arbeider evenmin aanspraak maken op hooger loon krachtens de strikte rechtvaardigheid[3]), want hij heeft geheel en al afstand gedaan. Ten tweede, de arbeiders moeten op korte termijnen geld ontvangen om

[1]) Aengenent legt hier nadruk op „strikte rechtvaardigheid". Op andere gronden meent ook hij, dat de arbeider van den bloei der bedrijven terdege profijt moet genieten.

[2]) In ander verband zeggen wij over deze stelling nog een en ander.

[3]) J. D. J. Aengenent, Leerboek der Sociologie, Leiden 1909, blz. 392. Men zie ook het Prae-advies van denzelfden schrijver.

zich en huisgezin te onderhouden. Zij kunnen niet wachten, totdat de onderneming, die dikwijls in de eerste jaren geen winst afwerpt, voordeel oplevert. Ook dit is een reden, waarom associatie onmogelijk is".

3o. „Bovendien, behalve dat de associatie onmogelijk is, bij de pacht van een land of bij het leenen van kapitaal zien wij hetzelfde gebeuren als bij het looncontract. Ook de pachter en de geldleener zien af van hun aandeel in de opbrengst, en stellen zich tevreden met een bepaalde som of een soort procent. Toch noemt niemand dit onrechtvaardig".

Deze laatste redeneering zal wel het minst overtuigen, omdat er een groot verschil is tusschen het pacht- en het looncontract.

Eindelijk noemt A e n g e n e n t nog als een laatste argument, dat Paus L e o XIII het looncontract evenmin veroordeelde als de moraaltheologen.

Ook wij kunnen met de principieele veroordeeling van het loonstelsel geen instemming betuigen. Uit de Heilige Schrift kan niet één uitspraak worden aangehaald, die het loonstelsel op zichzelf wraakt. En tegenover velerlei nadeel, dat wij erkennen, staat toch ook menig voordeel. P a u l L e r o y B e a u l i e u schreef: „Het loon maakt den arbeider verantwoordelijk voor eigen arbeid en verhindert, dat hij afhankelijk wordt van werkzaamheid, zaakkennis en bekwaamheid van anderen. Het loon is een soort verzekering tegen de mogelijke onbekwaamheid van den ondernemer".

Een zeer solide „verzekering" moge het loonstelsel niet zijn — de arbeider ondervindt al spoedig de gevolgen van verkeerd zakenleven — een element van waarheid ligt in deze uitspraak ongetwijfeld. Toch mag wel aandacht worden geschonken aan de pogingen, om het loonstelsel te verbeteren en het arbeidsloon op hooger peil te brengen.

De „Oostenrijksche School" telt onder de Roomsch-Katholieken weinig aanhang.

Maar zij staat toch bij haar verdediging van de „maatschapsgedachte" niet alleen. V o n T h ü n e n, de man, die met zooveel warmte opkwam tegen de theorieën der klassieke economen, deelt de opvatting, dat de arbeider recht heeft op een deel van het product. Hij heeft bovendien een poging gewaagd, om in een algebraïsche formule den maatstaf voor de berekening van het loon vast te leggen: „het natuurlijke loon is de middenevenredige term tusschen de behoeften van den arbeider en het product van zijn arbeid". Stelt men de behoeften voor door a, het product door p, het loon door s, dan wordt het dus: $a : s = s : p$; dus $s^2 = ap$; dus $s = \sqrt{ap}$.[1]) Dat deze poging niet geslaagd mag heeten, behoeft wel geen betoog. Het loonvraagstuk kan men niet met algebraïsche formules oplossen! Zelf heeft V o n T h ü n e n ook in de lijn van het participatiestelsel gewerkt.

De nadeelen van het loonstelsel zijn door zeer velen gevoeld. Theoretici en practici hebben energieke pogingen aangewend, om deze door „winstdeeling" en „bedrijfsmedebezit" („profitsharing" en „copartnership") te ondervangen, ja geheel weg te nemen.

[1]) Men vindt deze uiteenzetting van v. T h ü n e n in een beschouwing over het n a t u u r l i j k l o o n in het tweede deel van D e r i s o l i e r t e S t a a t.

Ch. Gide, de bekende Fransche econoom, bezield vertegenwoordiger van het Protestantsche Solidarisme, somt deze nadeelen van het loonstelsel op; die naar zijn meening zelfs de voordeelen verre overtreffen:

1o. „Door die wijze van belooning wordt de arbeid, d.w.z. de arbeider, want het is inderdaad onmogelijk den een van den ander te scheiden, met een koopwaar gelijkgesteld en ondergaat als zoodanig op de markt alle natuurlijke, maar niet-zedelijke, wetten, die de waarde der koopwaren regelen. In dit opzicht heeft men kunnen zeggen dat het loonstelsel een overblijfsel was van de slavernij en den slavenhandel, waarin de mensch ook als een voorwerp werd beschouwd. Is 't dan ook niet zoo met den grondeigenaar en den kapitalist? zal men zeggen. Zijn ook zij voor hun inkomen, pacht of rente, niet onderworpen aan de wet van vraag en aanbod? Zonder twijfel, maar zij brengen op de markt alleen maar hun goederen, niet hun persoon. Degeen, die zijn persoon tegen geld inruilt zal nooit in dezelfde omstandigheden verkeeren als die een waar tegen geld inruilt".

2o. „Het looncontract is een contract waarbij de arbeider afstand doet van alle recht op de opbrengst van zijn arbeid tegen een vaste som, die de ondernemer zich verbindt hem per week of per maand uit te betalen.

„Welnu, dat als een algemeenen regel de groote massa der arbeiders zich verstoken ziet van alle recht op de vruchten van haar arbeid, dat is een gevaarlijke en onnatuurlijke stand van zaken.

„Zoodra de arbeider geen rechtstreeksch belang heeft bij het werk zijner handen, heeft hij ook geen groot belang om goed te werken of om veel voort te brengen. Alleen plichtsgevoel of vrees — niet meer de vrees voor de zweep, zooals de slaven, maar de vrees om te worden weggezonden en zijn broodwinning te verliezen — kunnen er hem toe brengen zijn best te doen; welnu, van die twee drijfveeren zal de eerste nooit anders dan op zedelijk hoogstaande naturen invloed hebben, en zal ongelukkigerwijs hoe langer hoe zwakker worden naar mate de vijandige verhouding tusschen patroon en arbeider zich scherper afteekent; de tweede, dat moet men ter eere van 't menschelijk geslacht zeggen, heeft nog nooit van den mensch iets goeds kunnen verkrijgen". [1])

3o. „Ten slotte roept dit stelsel tusschen patroon en arbeider een onvermijdelijke tegenstrijdigheid van belangen in 't leven. Immers het is natuurlijk, dat de arbeider meent dat het in zijn belang is zoo min mogelijk werk te doen voor 't loon dat hij beurt, terwijl de patroon van zijn kant zoo veel mogelijk werk zal trachten te verkrijgen voor een minimumloon. Vandaar altijd hernieuwde geschillen in den vorm van werkstakingen, die sedert eenige jaren in alle landen telkens de aandacht van het publiek trekken". [2])

---

[1]) Dit is overdreven. De vrees voor de jammerlijke gevolgen van het verwaarloozen van zijn plicht kan bij den zondigen mensch wel degelijk tot plichtsvervulling leiden.

[2]) Ch. Gide, Leerboek der Staathuishoudkunde, 2de druk, Holl. vert. blz. 421/4.

Gide pleit daarom voor productieve en consumptieve coöperatie en aanvaardt de deelname in de winst als een eerste stap in de betere richting, waarbij de tegenstelling van belangen wordt opgeheven.

Van alle kanten is voor het participatiestelsel propaganda gemaakt. Vooral in Frankrijk. Reeds van 1879 af werkte daar de Société pour l'étude pratique de la participation du personnel dans les bénéfices, die geregeld het tijdschrift Bulletin de la participation aux bénéfices liet verschijnen. Prijzen zijn uitgeloofd voor de beste geschriften over het participatiestelsel. Maxweiler, wiens Le participation aux bénéfices. Contribution à l'étude des modes de rénumération du travail zeer interessant is, werd bekroond. Ook vele andere schrijvers van beteekenis verdedigden het systeem met gloed van overtuiging. Wij denken aan de Franschen Charles Robert en Albert Trombert. Aan Victor Böhmert en Wilhelm Stiel in Duitschland. Aan Gilman, wiens werk Methods of industrial peace eveneens werd bekroond. Gilman's werken zijn er druk gelezen. Meer dan eens kwam de quaestie in het parlement ter sprake. Van onderscheiden kant werd er op aangedrongen, om de firma's die het participatiestelsel toepasten, van staatswege direct of indirect te steunen. Ook in Frankrijk ontbrak het niet aan pogingen — men denke aan het ontwerp van 22 Mei 1913 — om het oprichten van nieuwe, of het omzetten van bestaande vennootschappen in „vennootschappen met arbeidsaandeelen" aan te moedigen. Ten onzent trad J. L. van Marken, wiens naam niet alleen als practisch bedrijfsleider, maar ook als schrijver en sociaal werker met eere wordt genoemd, als kampioen voor winstdeeling op.

Ook Ds. J. C. Sikkel gaat in zijn Vrijmaking van den arbeid in deze lijn. Met sympathie wijst hij op het voorbeeld der Gebrs. Stork & Co. in Hengelo, waarover wij later nog zullen spreken .

Mr. Dr. van de Laar maakte van winstdeeling en bedrijfsmedebezit een belangrijk punt van zijn Christelijk-sociaal program. De hoofdoorzaak der huidige sociale desorganisatie ziet hij in het feit, dat de loonarbeiders van alle bezit der productiemiddelen, van allen invloed op den gang der productie zijn verstoken. Algeheele „socialisatie", een waarlijk-socialistische organisatie der productie — iets geheel anders dan het brengen van een aantal bedrijven in handen van Staat of Gemeente — acht Mr. van de Laar niet wel mogelijk. Wel is „partieele socialisatie" bereikbaar. Daaronder wordt dan vooral bedrijfsmedebezit verstaan, „gepaard met een zekere medezeggenschap der arbeiders in de wijze van arbeiden, in heel de regeling der productie. En daarnaast een juiste regeling van de rechtspositie der arbeiders, bijzonderlijk wat ontslag betreft. Een arbeidersvertegenwoordiging met belangrijke en juist omschreven rechten is hiertoe een besliste voorwaarde".

Heel de sociale positie der arbeiders wordt aldus — meent Mr. van de Laar — in den grond gewijzigd. „Het proletariaat houdt op bezitloos en voor een goed deel rechteloos te zijn. De scherpe scheiding der klassen

vervalt als vanzelf, de arbeiders worden zelf in breede massa's kapitalist, de klassenstrijd heeft zijn hoofdoorzaak verloren. De arbeiders gaan nu werken voor hun eigen fabriek, hun eigen bedrijf, hun eigen onderneming. Zoo komt aan de gescheidenheid van producenten en productiemiddelen al meer een einde, zoo is de bestaande disharmonie opgeheven. De arbeiders zijn nu niet meer het loonproletariaat, dat slechts zijn arbeidskracht kan verkoopen, zij zijn mede-bezitters geworden, aan hen is mede voor een deel de beslissing, het gaat hun alles mede aan. De arbeiders zijn voor een belangrijk deel zelf mede-ondernemers geworden; de leiders der productie worden mede door de arbeiders-aandeelhouders gekozen. Zoo is de klassentegenstelling in den grond opgeheven.

„Dit alles zal ten slotte der productie ten goede komen, wijl de arbeidslust, de arbeidskracht, door het arbeiden voor eigen zaak zoo sterk wordt geprikkeld". [1])

Later kan men wellicht meer gaan in de lijn van zuivere coöperaties. Thans is dit over breede lijn nog niet mogelijk. Niet alleen de vakvereenigingen moeten, meent Mr. van de Laar, den eisch van bedrijfsmedebezit stellen, ook de Overheid moet een gaan in deze lijn door de wetgeving met kracht bevorderen. De wijze waarop dit laatste moet geschieden, wordt niet duidelijk aangegeven.

Het citaat uit de Klaroen vat feitelijk alle voordeelen saam, die van het participatiestelsel, straks uitgebouwd tot een systeem van bedrijfsmedebezit, worden verwacht.

Sceptisch staan daartegenover vele sociaal-democraten. Dit is te begrijpen. Alles, wat van „burgerlijke" zijde wordt aangeprezen en de strekking heeft om „kapitaal" en „arbeid" te verzoenen, staat bij den echten volgeling van Marx in ongunst. Wie meent, dat een nieuwe en betere Maatschappij, vooral door het voeren van den „klassenstrijd" in het leven zal worden geroepen, heeft allicht niet veel op met pogingen, die den socialen vrede bedoelen te bevorderen. J. Braun schreef in Die neue Zeit van 1886, dat onder het mom der winstdeeling de ergste uitbuiting schuilde. Ten onzent trok F. v. d. Goes tegen de „modelfabrieken" ten strijde. Erkend moet, dat vele „modelfabrikanten", vooral in een vroegere periode, door hun optreden tegen de vakbeweging, hun bestrijding van de sociale wetgeving het er naar gemaakt hebben, dat aan de doeltreffendheid van hun systeem, ja zelfs aan hun nobele aspiraties, min of meer werd getwijfeld.

Toch kwam men allengs in den revisionistischen hoek minder scherp te staan tegenover het participatiestelsel. De Belg Louis Bertrand schreef er met sympathie over. En Edmond Fischer merkte zelfs op, dat een onderneming als die van Zeisz in Jena de socialistische gedachte nader stond dan menig staatsbedrijf. [2])

Zoo werd van alle zijden warm voor het systeem van winstdeeling en bedrijfsmedebezit gepleit. Vele ideaal-aangelegde practici hebben het in

---

[1]) De Klaroen, 2e pag. no. 26, 11 Aug. 1910, blz. 416 v.v.
[2]) Sozialistische Monatshefte, 1916, 2e deel, blz. 909.

eigen onderneming pogen te verwezenlijken. Men denke aan Leclaire, Godin, Treese, aan Zeisz vooral! Ook ten onzent bleef Van Marken niet alleen staan. Bekende voorbeelden zijn de N. V. Drukkerij „Trio" te 's-Gravenhage, en de meubelfabriek Labor Omnia Vincit te Oosterbeek.

En toch — een breede vlucht nam het stelsel niet. Het aantal ondernemingen, waar het in beperkten of ruimeren vorm werd toegepast, is in alle landen spoedig te tellen. Von Zwiedineck-Südenhorst erkent dan ook, dat het systeem van winstdeeling, hoe hoog ook geroemd, geen noemenswaardige verbreiding heeft gevonden.[1])

Kumpman zegt, dat zoowel de theorie als de practijk zich van het stelsel afgewend heeft.[2]) Wilhelm Stiel klaagt eveneens over de geringe vorderingen, die in de laatste jaren zijn gemaakt. En Mr. M. W. F. Treub, die voorheen van profit-sharing, copartnership en productieve coöperatie nog al eenige verwachting koesterde, werd eveneens door de resultaten teleurgesteld. In den tweeden druk van zijn Drie hoofdstukken uit de geschiedenis der Staathuishoudkunde, in 1904 verschenen, schreef hij reeds: „De eischen, welke de productieve associatie aan haar beoefenaars stelt, zijn slechts in uitzonderingsgevallen voor dezen niet te zwaar. Of dat in de toekomst anders worden zal, is niet te voorspellen. Betere resultaten heeft de samenwerking van kapitaal en arbeid in sommige zoogenaamde „copartnershipsondernemingen" opgeleverd, maar ook hier zijn zooveel moeilijkheden, dat deze ondernemingsvorm het nog niet tot een krachtigen wasdom heeft kunnen brengen.

„Wie niet blind is voor de feiten der maatschappelijke ontwikkeling moet erkennen dat de arbeiders tot nog toe betere resultaten hebben bereikt, waar zij er naar gestreefd hebben hunne arbeidsvoorwaarden als loonarbeiders te verbeteren, dan waar zij gepoogd hebben hunne positie als loonarbeider voor die van deelgenoot in een productieve onderneming te doen plaats maken".[3])

Merkwaardig is ook wat de heer D. W. Stork te Hengelo, op 21 October 1918 zeide in een toespraak tot zijn personeel. Aan de fabriek bestaan allerlei veelszins uitnemende instellingen: Ziekenfonds, Badinrichting, Spaarkassen, Studiefonds, Liefdadigheidsfonds, Pensioenfonds, etc. Maar de idee van het zoogenaamd „copartnership" kwam niet tot ontwikkeling.

De heer Stork zeide: „De ouderen herinneren zich zeker, hoe ik, bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan onzer vereeniging (van personeel) in 1906, in mijn feestrede de verwachting heb uitgesproken, dat de uitgifte van certificaten onder ons personeel zich langzamerhand zoude ontwikkelen tot zoogenaamd „Co-partnership", d.i. belangrijke deelname in het kapitaal, en tevens medezeggenschap in het beheer, door het personeel. Deze ver-

[1]) Grundriss der Sozialöconomik, dl. 6, blz. 81.
[2]) Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 36e band, blz. 480.
[3]) T. a. pl. blz. 128.

wachting is niet vervuld: het is eene illusie gebleken. Er bestaan drie redenen, waarom mijn wensch van toen niet is vervuld, die ik u als volgt wil verklaren:

„In de eerste plaats heeft het kapitaal onzer firma zich in veel sterker mate uitgebreid, dan wij toen konden verwachten. Voor een industrieele onderneming geldt in zeer sterke mate de spreuk: „Stilstand is achteruitgang". Wanneer de omstandigheden er op wijzen, dat de zaak moet worden uitgebreid, of nieuwe afdeelingen moeten worden gesticht, dan zijn de leiders zoowel aan de zaak als aan het personeel verplicht tot zulke uitbreidingen over te gaan. Zoo moest ons kapitaal vanaf 1906 tot heden worden verdrievoudigd. Dit jaar alleen werd ons commanditair kapitaal met f 2.500.000 vermeerderd, zoodat het nu 5 à 6 millioen gulden bedraagt. Het behoeft geen betoog, dat het geheel onmogelijk zoude geweest zijn een dergelijke som ook maar voor een eenigszins belangrijk gedeelte onder ons personeel geplaatst te krijgen.

„In de tweede plaats schuilt er ook een principieele fout in het denkbeeld van „Co-partnership", althans voor een groote onderneming als de onze. Zal men de werklieden om zoo te zeggen als compagnons aan de zaak verbinden, dan is het noodig dat ook zij voor een bepaalden niet te korten tijd, verbonden worden. Ieder begrijpt, dat het niet aangaat personen, die deelen in de risico's van de zaak, toe te staan deze op korten termijn den rug toe te keeren, als het eens tijdelijk minder goed gaat. M.a.w. dergelijke compagnons kunnen den dienst niet met een termijn van bijv. 14 dagen opzeggen en zulk een verbintenis voor langen duur is van de werklieden niet te vorderen. Misschien wel van een aantal ouderen, die met hunne betrekking tevreden zijn en hun lot wel voor goed aan de zaak willen binden. Maar van jonge werklieden kan men een dergelijk contract niet verlangen, en het zoude noodig zijn vooral ook aan de jonge krachten aandeel in de ondernemingswinsten te geven, om hen, aan wier diensten de fabriek groote behoefte heeft, niet bij ouderen achter te stellen.

„In de derde plaats voelen de werklieden zelf niet zeer veel voor het deelen in altijd wisselvallige winsten. Dit blijkt meer en meer, nu, ook ten gevolge van regeeringsmaatregelen van den laatsten tijd, de aansluiting bij de vakvereenigingen zeer toeneemt. Hoewel zij door onze firma nooit zijn tegengewerkt, konden de vakvereenigingen vroeger bij ons geen vasten voet krijgen, omdat men algemeen van oordeel was, dat de regeling der toestanden bij ons op bevredigende wijze geschiedde, en hunne hulp daarbij onnoodig was.[1]) Dat dit thans anders geworden is, bewijzen de kernvergaderingen van den laatsten tijd. Men hecht meer aan directe loonsverhooging dan aan aandeel in wisselvallige winsten, en dat is ook een der redenen, waarom de commanditaire deelneming nooit die beteekenis kon krijgen, die ik daarvan vroeger verwacht heb.

„De richting, waarin in den laatsten tijd de oplossing van het arbeids-

[1]) Wij laten deze uitspraak natuurlijk geheel voor rekening van den heer Stork. Alleen merken wij op, dat hij hier de regeling der arbeidsvoorwaarden te individualistisch ziet.

vraagstuk in de Nederlandsche metaalindustrie wordt gezocht, wijst naar het collectieve arbeidscontract".

Deze uitspraak van den heer Stork brengt er ons als vanzelf toe, om na te gaan hoe in de kringen der georganiseerde arbeiders over het systeem van winstdeeling en bedrijfsmedebezit veelal gedacht wordt.

Algemeen wordt hier onderschreven het sympathieke betoog van Von Thünen, dat ook de arbeider moet deelen in den voorspoed der bedrijven. Immers heeft ook hij aan dit welslagen krachtig medegewerkt. Maar in den regel zoekt men in arbeiderskringen de toepassing van dit beginsel niet op de min of meer „individualistische" wijze van het participatiestelsel. Bij dit systeem toch brengt men een groep arbeiders in een betere conditie. De arbeidsvoorwaarden verschillen al naar de ondernemingen groote of kleine winsten maken. De belangengemeenschap tusschen álle arbeiders, die in een bepaalde branche werkzaam zijn, komt niet tot haar recht.

Veel afbreuk aan de waardeering van het systeem in arbeiderskringen deed de wijze waarop het heel dikwijls werd toegepast. Niet zelden ging immers de winstdeeling gepaard met verzet tegen de vakorganisatie. Ja, het werd door „model-ondernemers" wel openlijk uitgesproken, dat men de eigen arbeiders door profit-sharing en co-partnership wilde isoleeren van hun kameraden. Daartegen nu reageerde het solidariteitsbesef. De directie van de Engelsche South Metropolitan Gas Company bijv. kwam in het bewogen jaar van de groote dokwerkersstaking, in 1889, met het systeem van deelname in de winst. Maar.... de werklieden zouden bij een staking, onder welke omstandigheden ook, hun winstaandeel over het loopende jaar geheel verliezen. Nog sterker: leden van Vakvereenigingen zouden onder geen beding voor het ontvangen van dividend in aanmerking komen! Door de actie der Vakvereenigingen moest de directie ten slotte beide bepalingen schrappen. Haar pogen werd verijdeld. Maar zulke voorstellen zijn toch weinig geschikt, om het systeem populair te maken onder de arbeiders.

Men wijte de antipathie, of juister: de geringe sympathie, niet alleen aan de prediking van den klassenstrijd. Zeker, daarvan gaat een verderfelijke invloed uit. Maar toch — een werkelijk goede sociale maatregel, die voor breedere toepassing vatbaar is, wordt op den duur niet tegengehouden door „klassenstrijdtheorieën". Men ziet het aan de ontwikkeling van het collectieve arbeidscontract! Bovendien herinneren wij aan het reeds medegedeelde feit, dat ook zelfs van revisionistisch-sociaal-democratische zijde over het participatiestelsel niet onsympathiek werd geoordeeld.

Neen, veel meer kwaad deed de practische toepassing, die herhaaldelijk gepaard ging met verzet tegen de arbeidersbeweging. Soms bleek ook maar al te duidelijk, dat het „winstaandeel" slechts een „liflafje" — het woord wordt door P. Leroy Beaulieu gebezigd — bij het loon was, waarmede zelfs bij de bepaling van het loon terdege rekening werd gehouden. Het wekelijksche loon was niet zelden lager dan het loon, dat de Vakvereeniging elders wist te bedingen.

De afzonderlijke overeenkomsten tusschen een ondernemer en de bepaalde, in zijn bedrijf werkzame arbeiders, zijn uit vakvereenigingsoogpunt niet zonder bedenking. Zij breken een krachtige actie over de geheele lijn. Tegenover het voordeel, dat sommigen genieten, kunnen nadeelen staan voor anderen. Misschien wordt een dividend uitgekeerd van 5 of 10 pct. van het loon. Maar door het ontbreken van een gemeenschappelijke actie blijven de loonverschillen in dezelfde groep van ondernemingen wel 15 pct. bedragen. Op den duur schept dit een toestand, die schadelijk is ook voor het „modelbedrijf", tenzij dit over een zeker monopolie beschikt of in een bijzondere conditie verkeert. Maar in elk geval achten de arbeiders dit breken van hun gemeenschappelijke kracht, die zij vooral bij hun actie tegen minder nobele ondernemers niet missen kunnen, een groot nadeel.

Zij zien dan ook liever, dat de werkgever zijn arbeiders op een andere wijze laat gevoelen, dat het zijn onderneming goed gaat. Hij werke het pogen van de organisatie, die uit den drang van het arbeidersleven is opgekomen, zooveel mogelijk in de hand. Allereerst door zijn inrichting te stellen tot een voorbeeld voor anderen ten aanzien van de meest stipte handhaving van het loontarief, de werkuren en de andere arbeidsvoorwaarden. Dit zal er toe leiden, dat ook de werklieden in andere inrichtingen gemakkelijk aan dezelfde voorschriften de hand kunnen houden. Wil hij nog meer doen, dan zal hij een toeslag kunnen geven op het gewone standaardtarief, den arbeidsduur kunnen verkorten zonder loonsvermindering, een pensioenfonds in het leven kunnen roepen met recht op eenige uitkeering aan wie na zekeren tijd, maar vóór het bereiken van den pensioenleeftijd de onderneming verlaat, of wel — wat straks wellicht nog juister is — door extra-stortingen bij den Staat de pensioenen der werklieden verhoogen. In één woord, hij kan allerlei maatregelen nemen, die de belangengemeenschap van zijn arbeiders met de werklieden van andere bedrijven niet verstoort.

Erkend moet evenwel, dat een toepassing van het participatiestelsel mogelijk is, waarbij het bezwaar der Vakvereenigingen wordt ondervangen. Maar in den regel zat juist de bedoeling voor, om de arbeiders te isoleeren, om hen te binden aan een bepaalde onderneming. Wordt het winstaandeel niet geheel uitgekeerd, maar in de zaak belegd, dan is die gebondenheid natuurlijk in zeer sterke mate aanwezig.

Toch moet, naar het ons wil voorkomen, om al deze bezwaren, een gaan in de lijn van winstdeeling en bedrijfsmedebezit, door de arbeidersbeweging niet absoluut worden veroordeeld. Evenmin als de productieve coöperatie, los van de verbruiksvereeniging, volstrekt moet worden afgewezen. Er is bij profit-sharing en co-partnership een toepassing mogelijk, waarbij de actie der Vakvereenigingen voor een hooger standaardloon over de geheele lijn niet wordt belemmerd. De ondernemer bereikt door de winstuitkeering dan eenvoudig dat hij de beste arbeiders aan zijn zaak kan verbinden. Hij zou dit resultaat ook kunnen bereiken door een wekelijkschen toeslag op het loon, bij collectief contract bedongen. Maar de uitkeering van een

jaarlijksch winstaandeel biedt hem meerdere gelegenheid, om met de variëerende uitkomsten der onderneming rekening te houden.

Tegen dit systeem kan men moeilijk als overwegend bezwaar opwerpen, dat de arbeider, die deelt in „de winst", ook mede voor de verliezen aansprakelijk moet worden gesteld. Als er verliezen zijn, krijgt de arbeider natuurlijk geen winstuitkeering. Hij ontvangt zijn loon evenals de obligatiehouder zijn rente. Zelfs is het mogelijk, dat men in tijden van depressie zijn loon verlaagt, terwijl men de rente der geleende kapitalen niet verlagen kan. Mislukt de onderneming, dan verliest de kapitalist geheel of gedeeltelijk zijn geld en de arbeider zijn broodwinning. Het is mogelijk, dat hij spoedig iets anders heeft. Maar de kans is ook zeer groot, dat hij langen tijd werkloos is. Niet onjuist is daarom de opmerking van Ch. Gide, „Kapitaal en arbeid hebben ieder hun bijzondere risico, die men niet moet verwarren". Anders staat de zaak natuurlijk, voor zoover de arbeider mede-aandeelhouder is. Dan deelt hij als zoodanig vanzelf ook in de verliezen.

Er is een ander bezwaar, aan den nood van het arbeidersleven ontleend. In het arbeidersinkomen wordt door de variëerende winstuitkeering een onstandvastig element gebracht.[1]) Is enkele jaren steeds een dividend uitgekeerd, dan richt zich het arbeidersbudget daarnaar en ontstaat ontevredenheid bij het uitblijven. Geheel wegredeneeren kan men dit bezwaar niet. Toch hechten wij er geen groote beteekenis aan. Immers is er een groote schare arbeiders, die variëerende inkomsten heeft. De sociale politiek en de actie der Vakvereenigingen is er op gericht, om altoos een zeker minimum te waarborgen, maar variatie komt ook zonder winstuitkeering herhaaldelijk voor. Als het minimum gewaarborgd is, zijn de bezwaren tegen eenige variatie minder groot.

Moeilijkheden zijn er bij de toepassing in bedrijven, waarin de boekhouding veel te wenschen overlaat. Zoo bijv. in den landbouw. Maar allengs zal dit bezwaar voor de grootere bedrijven toch wel wegvallen. De beteekenis van een goede boekhouding wordt meer en meer in de kringen van alle ondernemers verstaan.

Wel verstaan wij ten volle, dat een onderneming, die nog voldoende stevigheid mist, die aan zware concurrentie het hoofd moet bieden, veiligheidshalve de winst liever reserveert, dan een aanzienlijk deel daarvan te besteden voor uitkeeringen aan het personeel. Gewoonlijk ziet men de dividenduitkeeringen aan het personeel dan ook alleen in ondernemingen, die om de een of andere reden in bijzondere conditie verkeeren.

Wordt de winstuitkeering opgenomen in de individueele arbeidsovereenkomst — die natuurlijk aan de minimum-eischen van het collectieve contract moet voldoen —, en alleen dán draagt zij niet het karakter van een welwillend-verleend douceurtje, dan is contrôle van de zijde der arbeiders eisch. Maar ook daaraan zijn niet zelden groote practische bezwaren

[1]) Zie Mr. P. A. Diepenhorst, Voorlezingen over de Economie, dl. III, blz. 129 e.v., waarin enkele voor- en nadeelen kort worden opgesomd.

verbonden. Zoodat het ons niet behoeft te verwonderen, dat een op gezonden grondslag berustend stelsel van winstdeeling geen toepassing op breede schaal vond.

Evenwel — wordt aan alle bepalingen eener collectieve arbeidsovereenkomst voldaan, is er geen sprake van het op zij schuiven der Vakvereenigingen, dan zien wij van het standpunt der arbeidersbeweging tegen winstuitkeeringen aan het personeel in de gewone particuliere bedrijven evenmin bezwaar als tegen soortgelijke uitkeeringen aan de werklieden in coöperatieve verbruiksondernemingen. Zij kunnen ook voor den bloei der bedrijven goede gevolgen hebben. Men kan, zooals reeds gezegd, de beste arbeiders aan het bedrijf verbinden. En zijn de bedrijfsuitkomsten in hoofdzaak afhankelijk van de wijze, waarop de arbeiders hun taak verrichten, dan ligt er in het variëerende winstaandeel zeer zeker een aansporing tot nauwgezette plichtsbetrachting. Vandaar ook, dat bijv. in de beroemde fabriek van optische instrumenten van Carl Zeiss te Jena, de proef met winstuitkeeringen zoo uitnemend slaagde. Men heeft hier te doen met hoog-gequalificeerden arbeid, die met groote nauwkeurigheid verricht behoort te worden. Daaraan hangt voor de onderneming alles. Bij Zeiss speelt de technisch hoog-ontwikkelde arbeider in het bedrijf een zeer voorname rol.

Dit is lang niet in alle ondernemingen het geval. Soms is het welslagen in hooge mate afhankelijk van de conjunctuur, van de koopmansgave van den ondernemer of van allerlei andere factoren, waarop de arbeider, ondanks al zijn inspanning, geen invloed uitoefenen kan. Dit maakt de maatschapsgedachte niet alleen principieel min of meer aanvechtbaar, maar verhindert ook, dat haar toepassing steeds aan het bedrijf in beduidende mate ten goede kan komen.

De winstuitkeering, in den geest als tot dusver besproken, is en blijft een loonvorm, die voor- en nadeelen heeft, maar die in elk geval de positie der arbeiders niet belangrijk wijzigt.

Anders staat het zeker met een wezenlijk deelgenootschap, met een volledig systeem van bedrijfsmedebezit. Omvat dit medezeggenschap in heel de bedrijfsexploitatie, dan valt niet te ontkennen, dat de positie der arbeiders hierdoor, althans in principe, een groote verandering ondergaat. Zij zijn niet meer radicaal gescheiden van de productiemiddelen. Zij houden op, enkel „loonarbeiders" te zijn, die hun arbeidskracht in anderer dienst besteden. Zij zijn mede-bezitters, mede-ondernemers geworden. Als arbeiders-aandeelhouders hebben zij ook invloed op den gang van zaken in het bedrijf.

Principieel bezwaar tegen dit systeem hebben wij evenmin als tegen de productieve coöperatie of tegen het pogen, om van landarbeiders kleine boeren te maken. Wij zijn niet zóó dogmatisch, dat wij alle arbeiders per se willen binden aan één onfeilbaar middel, dat hen bij toepassing brengen kan op hooger niveau.

Practisch zijn de moeilijkheden bij bedrijfsmedebezit minder groot dan

bij de productie-coöperatie. Die productieve associaties zijn veelal mislukt. De gebrekkige sociale opvoeding der arbeiders deed hen de beteekenis van de bedrijfsleiding niet verstaan. Men vergete hierbij niet, dat de proeven met de productie-coöperaties veelal genomen zijn in een tijd, toen de arbeiders veel minder ontwikkeld waren dan tegenwoordig en nog niet die organisatorische scholing bezaten, waarover zij thans beschikken. Toch stelt productieve coöperatie nog altijd aan alle deelnemers zeer hooge eischen. Bij bedrijfsmedebezit nu hebben de arbeiders als aandeelhouders wel eenigen invloed, maar de leiding zal zich dan toch beter kunnen handhaven dan bij de zuivere productieve associatie. Het is reeds een voordeel, dat de leider, de directeur, veelal niet heeft behoord tot den kring zijner arbeiders-deelgenooten. Dit verschaft hem een zeker prestige. Maar dit is toch het voornaamste nog niet. Dank zijn opleiding, is zijn algemeene ontwikkeling grooter en zijn commercieele kennis uitgebreider. Twee dingen, die voor de leiding van een modern bedrijf méér beteekenis hebben dan technische kennis van het „vak", dat in de onderneming wordt beoefend. Ook zal men bij bedrijfs-medebezit minder tobben met het bijeenbrengen van een flink bedrijfskapitaal dan bij de productieve coöperatie steeds het geval was.

Zoo zijn er, vergelijkenderwijs, vele voordeelen. Maar de bezwaren, waarop ook de heer Stork wees, blijven bestaan.

Reeds dadelijk is het een moeilijke vraag: hoe tot de omzetting der bedrijven te komen? Hoe aan de arbeiders „medebezit" te verschaffen?

Gewoonlijk wordt het winstaandeel geheel of gedeeltelijk omgezet in een aandeel in de onderneming. Men gevoelt ook onmiddellijk het bezwaar: de bewegingsvrijheid van den arbeider dreigt belemmerd te worden. Het bezwaar is echter bij goede regeling nog wel te ondervangen. Er moet dan bij het verlaten der onderneming recht op uitkeering zijn. Dat is billijk. Het aandeel, allengs door den arbeider volgestort, verkreeg immers zekere waarde. Vooral indien de onderneming goed rendeert. Maar in verband met het groote bedrijfskapitaal, dat een moderne onderneming van eenigen omvang behoeft, zal het gedeelte der aandeelen, dat op deze manier in het bezit der arbeiders kan komen, toch slechts gering zijn.

Een andere vraag is: zullen de eigenaren der bestaande ondernemingen voor een ontwikkeling in deze lijn veel gevoelen? Op grond van de tot dusver opgedane ervaring en gelet op de stemming ook in arbeiderskringen, schijnt men wel ontkennend te mogen antwoorden.

Wel kan voor speciale arbeidersgroepen in deze richting iets bereikt worden. Ook bij de oprichting van nieuwe vennootschappen. Van meet af kan men daar vaststellen, dat het aantal „arbeidsaandeelen" een zeker percentage van de kapitaalsaandeelen moet bedragen. Die arbeidsaandeelen zullen dan het gemeenschappelijk eigendom moeten zijn van het vaste personeel. Van een uitkeering bij vertrek behoeft alleen sprake te zijn, indien de arbeider iets gestort heeft, of indien hem een winstaandeel, dat hij anders geregeld zou hebben ontvangen, werd onthouden. De aandeelen zelf behooren onvervreemdbaar te zijn. Zij vertegenwoordigen

een bezit, dat alleen waarde heeft voor wie lid is van de collectieve gemeenschap van het personeel. Alleen schijnt in dezen gedachtengang billijk, dat aan de weduwe en minderjarige kinderen van een overleden arbeider, die gedurende langen tijd zijn krachten aan de onderneming gaf, een zekere uitkeering, in verhouding tot de waarde van het arbeidsaandeel, wordt gewaarborgd.

Op de algemeene vergadering van de vennootschap worden ook de bezitters van arbeidsaandeelen door gevolmachtigden vertegenwoordigd. De aanwijzing geschiedt door de gezamenlijke arbeiders. Bij de verkiezing kan het aantal stemmen van elken arbeider-aandeelhouder in zekere evenredigheid tot zijn loon worden gebracht. Het spreekt van zelf, dat de arbeiders bij deze regeling ook in den raad van beheer behooren vertegenwoordigd te zijn. Bedragen de arbeidsaandeelen ¼ van de kapitaalsaandeelen, dan moet het dividend in dezelfde verhouding worden verdeeld.

Wij wijzen een gaan in deze lijn niet principieel af, mits de onderneming, wat het gewone loon en andere arbeidsvoorwaarden betreft, zich niet onttrekt aan de minimum-arbeidsvoorwaarden bij collectief contract in den betrokken bedrijfstak vastgesteld. Wij willen niet een groep brengen in een bevoorrechte positie, ten nadeele van mede-arbeiders.

Niemand make zich evenwel een overdreven voorstelling van hetgeen op deze manier bereikt kan worden. Men is afhankelijk van de stemming, die onder de leiders der productie, in den kring der kapitaalbezitters en onder de arbeiders voor deze zaak wordt gevonden.

Tot dusver schijnt die sympathie eer af- dan toe te nemen. De cijfers in het tweetal Reports, in 1912 en 1914 verschenen [1]), toonen op welsprekende wijze aan, dat het systeem van winstdeeling en bedrijfsmedebezit nergens breede toepassing vond. Eer valt achteruitgang dan vooruitgang te constateeren.

In Groot-Brittannië voerden in den loop der jaren 299 bedrijven de winstdeeling in. Bij 133 bestond ze in 1912 nog. 64 pCt. van deze laatste ondernemingen voerden haar eerst in na 1900,bij 40 pCt. dagteekende de invoering van 1907 en volgende jaren, zoodat de toepassing nog te kort was, om reeds in 1912 een wel- overwogen oordeel uit te spreken. De statistiek luidt aldus: tot 1870 20 gevallen, waarvan 3 nog in 1912 bestonden, van 1871 tot 1880 18 gevallen, waarvan nog 6 over ten tijde der enquête; van 1881 tot 1890 zijn de cijfers 84 en 30; van 1891 tot 1900 82 en 23; van 1901 tot 1905 27 en 19; van 1906 tot 1910 55 en 49; van 1911 tot Augustus 1912 voerden 13 bedrijven de winstdeeling in.

Gedurende den oorlog was ook in Engeland de vraag aan de orde: hoe voorkomen wij straks schadelijke botsingen tusschen „kapitaal" en „arbeid". De sectie voor Staathuishoudkunde en Statistiek van „The British Association for the Advancement of Science" overwoog allerlei middelen. Maar zij wenschte niet opnieuw pogingen te zien gewaagd, om de „profit-sharing"

[1]) Report on profitsharing and Labour copartnership in the United Kingdom (London 1912) en Report on profitsharing and Lbaour copartnership abroad (London 1914).

en het „co-partnership" op breede schaal ingang te doen vinden. Zij wilde de oplossing zoeken in de lijn van het collectieve contract en van een krachtige sociale politiek.

Wel zijn er in de Engelsch-sprekende wereld ook in den laatsten tijd nog enkele voorbeelden van een geslaagde toepassing. Zoo bevatte Handelsberichten van 23 Januari 1919 een rapport over de schoenen- en laarzenindustrie van Australië, samengesteld door de Australische Interstate Commissie en ingezonden door vice-consul Teppema te Melbourne. Aan het slot van dat rapport wordt het volgende medegedeeld over winstdeeling door werklieden:

„Eenige fabrikanten hebben door een gewijzigden vorm van winstdeeling het lot hunner werklieden verbeterd, terzelfder tijd hun omzet vergrootende. Het ten deze het meest de aandacht trekkende geval slaat op een fabriek, waar de mannelijke werkkrachten tot een coöperatief systeem worden toegelaten, krachtens hetwelk zij 50 pCt. van de winsten ontvangen en indien de bedrijfsonkosten beneden de 7½ pCt worden gehouden, wordt hetgeen beneden dat percentage bespaard wordt, eveneens onder de werklieden verdeeld. Dit systeem, ofschoon slechts korten tijd in werking, heeft reeds een goed winstcijfer tot resultaat gehad, terwijl vroeger de fabriek met verlies werkte".

De vraag is natuurlijk of het „beklijven" zal.

In Duitschland werden in 1913 nog slechts 30 ondernemingen met winstdeeling aangetroffen en van de 54 inrichtingen, die in 1878 het participatiestelsel hadden, gaven het slechts 9 niet prijs. Ook daar wordt de oplossing van het arbeidersvraagstuk vooral in andere lijn gezocht. Eenerzijds won de „socialisatie-gedachte" terrein. Anderzijds worden veelomvattende overeenkomsten gesloten tusschen de organisaties van werkgevers en werklieden.

In Zwitserland waren in 1913 nog slechts 10 ondernemingen, die de winstdeeling kenden.

In het groote Amerika met zijn machtige industrie heeft het participatiestelsel slechts bij een 30-tal ondernemingen toepassing gevonden.

Gunstiger is de toestand in Frankrijk, waar men ook van Overheidswege het streven naar bedrijfsmedebezit eenigszins aanmoedigde. Daar wordt in 114 ondernemingen de winstdeeling aangetroffen. In verband met de opmerking van Aengenent, hiervoren geciteerd, verdient vermelding, dat in 1842 de huisschilder Leclaire het systeem invoerde met een zeldzaam gelukkige uitkomst. Ook het Familistère van Guise mag genoemd worden.

In Nederland vond het systeem toepassing bij eenige, betrekkelijk kleine ondernemingen in het drukkers-, slagers- en meubelmakersvak. Niet ongewoon is een zekere dividenduitkeering aan het personeel bij bankiersondernemingen. Maar slechts in twee bekende fabrieken, die van Van Marken in Delft en de fabriek van rollend spoorwegmateriaal te Amsterdam, werd het stelsel met zeker succes in practijk gebracht. De L. O. V. in Oosterbeek is nog jong.

De ontwikkeling van het bedrijfsleven gaat veelszins in andere lijn. Voor zoover het „openbaar bedrijf" veld wint, kan er van winstdeeling en bedrijfsmedebezit natuurlijk geen sprake zijn. En bij „economische organisatie" als bijv. in het grafisch bedrijf, wordt al evenmin in deze richting de oplossing gezocht. Bij de verbruikscoöperatie neemt de winstdeeling aan de arbeiders als producenten een zeer ondergeschikte plaats in. Daar staat op den voorgrond het dienen van de belangen der arbeiders in hun qualiteit van verbruikers.

Ook wettelijke regeling of het toekennen van bijzondere voorrechten aan vennootschappen met arbeidsaandeelen, is alleen mogelijk, indien de publieke opinie zich krachtig ten gunste van dit systeem gaat uitspreken. Maar zelfs door de arbeiders wordt in deze richting geen actie gevoerd. En zoolang het resultaat slechts ten goede komen kan van een speciale groep — en gezien de moderne bedrijfsverhoudingen en het groote aantal „losse" arbeiders valt aan toepassing over de geheele lijn wel niet te denken —, is ook geen krachtige algemeene actie te verwachten.

Wel blijft de grondgedachte bekoren. De arbeiders nemen toe in ontwikkeling. Zij willen allereerst meespreken over hun arbeidsvoorwaarden. Zij wenschen een rechtspositie in het bedrijf. In den maatschappelijken vooruitgang willen zij, terecht, al meer deelen. Een grooter deel van de materiëele en ideëele cultuurgoederen eischen zij met volle recht voor zich op. Op den duur zullen zij ook inzake de leiding van heel het bedrijf meer invloed willen oefenen. Politieke democratie harmoniëert niet duurzaam met economische afhankelijkheid en onmondigheid.

Maar dit goede beginsel zal, naar het ons wil voorkomen, veelszins op een andere wijze toegepast moeten worden. De ontplooiing van het organisatorische en coöperatieve leven in de Maatschappij eenerzijds, de ontwikkeling van het „openbare bedrijf" in nieuwe vormen[1]) en de „sociale politiek" anderzijds, wijzen ons hier een weg, die meer algemeen betreden kan worden. Maar het ligt buiten het bestek van dit referaat, om met name het denkbeeld van de „bedrijfsorganisatie" verder uit te werken.

Dit zal, vertrouwen wij, door andere inleiders op het tweede Christelijk-sociaal Congres geschieden.

De „oude wereld" van het liberale individualisme, van de geheel vrije, ongebonden „kapitalistische" productie, is voorbij. De Maatschappij gaat in de lijn van organisatie. En het zal de taak der Overheid zijn, om dit organisatieleven in de rechte banen te leiden. Maar in verband daarmede worden ook de arbeiders al meer tot een verantwoordelijke taak geroepen. Worde er dan gearbeid aan hun sociale opvoeding in Christelijken geest!

De gebeurtenissen van dezen tijd in binnen- en buitenland stellen duidelijker dan ooit de noodzakelijkheid daarvan in het licht!

---

[1]) Waardevolle opmerkingen ook over de ontwikkeling van het openbare bedrijf in nieuwe vormen, geeft Dr. J. v. Hettinga Tromp in Het Sociale Arbeidscontract, Amsterdam, 1913.

SAMENVATTING.

I.

Het loonstelsel heeft groote schaduwzijden en ernstige gebreken, maar valt niet principieel te veroordeelen.

Niet het loonstelsel zelf kan en moet verdwijnen, maar het streven behoort gericht te zijn op verdere ontwikkeling en vervolmaking van dit systeem, vooral op wezenlijk medezeggenschap der arbeiders over hun arbeidsvoorwaarden.

II.

Het stelsel van winstdeeling en bedrijfsmedebezit, hoezeer ook met ijver gepropageerd, vond nog slechts toepassing op zeer beperkte schaal.

Het heeft wel enkele voordeelen, maar stuit ook op groote bezwaren, die een algemeene toepassing verhinderen.

III.

De weinige sympathie, die de georganiseerde arbeiders veelal voor het systeem koesteren, moet vooral verklaard worden uit de omstandigheid, dat de toepassing herhaaldelijk gepaard ging met verzet tegen de organisatorische beweging, die uit het leven der arbeiders is opgekomen.

IV.

Er is een toepassing mogelijk, waarbij de voornaamste bezwaren der arbeidersorganisaties worden ondervangen.

V.

In ondernemingen, wier bedrijfsuitkomsten hoofdzakelijk afhankelijk zijn van de wijze, waarop de technisch-geschoolde arbeiders hun taak verrichten, kan het participatiestelsel goede resultaten afwerpen.

VI.

Boven de winstuitkeering — die een loonvorm blijft — staat het systeem van bedrijfsmedebezit. Wel zijn de moeilijkheden hier minder groot dan bij de productieve associatie, maar de bezwaren mogen toch niet worden onderschat.

VII.

Een gaan in de lijn van bedrijfsmedebezit behoeft niet te worden veroordeeld, mits de betrokken ondernemingen zich wat het gewone loon en de andere arbeidsvoorwaarden betreft, aansluiten bij de collectieve contracten, eventueel voor den geheelen bedrijfstak vastgesteld.

VIII.

In verband met de moderne ontwikkeling van het maatschappelijk leven valt een toepassing van het systeem op breede schaal niet te verwachten.

IX.

De grondgedachte blijft bekoren. De arbeiders nemen toe in ontwikkeling. Zij willen, terecht, meespreken over de arbeidsvoorwaarden. Zij begeeren een rechtspositie in het bedrijf. In den maatschappelijken vooruitgang moeten zij al meer deelen. Op den duur zullen zij, ook wat de leiding der productie betreft, meer invloed willen oefenen.

X.

De sympathieke grondgedachte zal op veelszins àndere wijze toegepast moeten worden. De ontplooiing van het organisatorische en coöperatieve leven in de Maatschappij eenerzijds, de ontwikkeling van het openbare bedrijf in nieuwe vormen en van de sociale politiek anderzijds, wijzen hier een weg, die meer algemeen kan en moet worden betreden.

c. HET TALYORSTELSEL.

Door Jhr. Mr. K. J. Schorer.

Hem die het taylorstelsel bestudeert moet het opvallen, dat het niets op zichzelf nieuws bevat, doch slechts eene consequente toepassing is van reeds bekende gegevens. Zooals Taylor zelf zegt: het is niet eene uitvinding, doch eene evolutie. (Publications Posthumes).

Frederick Winslow Taylor heeft zeer goed ingezien, dat de menschelijke arbeid de meest gewichtige factor bij de productie van goederen is, en dat de aanwending van dien arbeid nog nimmer tot in de uiterste puntjes was nagegaan en geboekt.

Hij constateerde, dat met de arbeidsprestatie van den mensch veelal in de nijverheid verkwistend wordt omgegaan, en dat op dit zoo kostbare goed nog heel wat te bezuinigen viel, indien men zich van de aanwending van den arbeid eerst maar eens behoorlijk rekenschap gaf. Hij trok dus in den kring zijner onderzoekingen den arbeidsgang in zijn geheelen omvang. Juist dat hier het menschelijk arbeidsvermogen tot voorwerp eener diepgaande studie wordt gemaakt, moet ons terstond wakker maken en wakker houden. Immers het arbeidsvermogen is het kostbaarste goed, dat de mensch van den Schepper heeft ontvangen. Het is dat deel van het nationale vermogen, dat vóór alles geen schade mag lijden bij de voortbrenging van goederen; het is in één woord het kostbaarste bezit van het individu, van het volk in zijn geheel. Wanneer wij dus zien, dat een ingenieur ten einde het rendement der door hem geleide industriëele onderneming te verhoogen de arbeidsprestatie gaat bestudeeren, dan is er voor ons alle reden om ons af te vragen, of bij de conclusiën, die hij trekt, de arbeidsprestatie niet te eenzijdig is beschouwd, en wel te zeer uit het oogpunt van den ondernemer. Taylor evenwel heeft steeds beweerd, en gemeend aangetoond te hebben, dat zijn systeem de belangen van beide groepen, zoowel van werkgevers als van werknemers, geheel vereenigt, ja zelfs met elkaar verzoent.

Alvorens een oordeel over de door Taylor opgestelde regelen voor de bedrijfsleiding uit te spreken, dienen wij na te gaan, welke die regelen zijn. Dit valt uit de geschriften van Taylor niet zoo heel gemakkelijk te zien, omdat hij de gave mist zijne gedachten kort en duidelijk te systematiseeren, en nu eens dit element, dan weder een ander op den voorgrond stelt. Zijn geschriften maken op mij den indruk van het boekstaven van ervaringen door een ingenieur in de practijk. Hij noemt zijn hoofdwerk „The principles of scientific Management", doch het blijft intuïtieve toepassing van physiologische en psychologische gegevens en het boekstaven van bereikte successen. Zuivere empirie, en van eigenlijke onbevooroordeelde, objectieve wetenschap geen spoor; ja zelfs een tekort, voor zoover het niet technische uitvindingen en verbeteringen betreft.

De regelen door Taylor opgesteld voor de bedrijfsleiding van werkplaatsen hebben ten doel e e n v o r m i g h e i d in het geheele bedrijf te

bereiken door het aannemen van standaardmodellen voor machines, werktuigen, opslagplaatsen, halffabrikaten etc.; het planmatig arbeiden door het systematizeeren der werkmethoden, het analyseeren van het arbeidsproces, uitschakelen van onnoodige bewegingen etc.; het aandrijven van den arbeider ten einde hem een groote hoeveelheid arbeid te doen verrichten. Aldus wordt het stelsel gekenschetst in het rapport der in 1911 door het Amerikaansche Huis van Afgevaardigden ingestelde Commissie, wier taak het was te onderzoeken of de invoering van het systeem in de staatsbedrijven wenschelijk is. Het systeem culmineert in de normalizeering der werktuigen en de normalizeering van de arbeidsverrichting.

Tegen het eenvormig opbouwen van een bedrijf door de geheele productie te doen verrichten door machines en werktuigen, die proefondervindelijk den arbeid vergemakkelijken, bestaat bij niemand bezwaar. Wat aan tijd en kracht kan worden bespaard door een eenvormig product; door rationeele wijze van opberging der werktuigen; door verkorting van den tijd door het steeds ter plaatse zijn van de door den arbeider benoodigde werktuigen; door verbetering der werktuigen — dit alles kan slechts worden toegejuicht. Men vergete echter niet, dat deze rationalizeering der arbeidshulpmiddelen reeds op zich zelve een studie en kapitaal vereischt, die voor kleine bedrijven onbereikbaar zijn. Dit element is zeer zeker bij de inrichting van nieuwe bedrijven van het grootste gewicht, doch raakt de ons interesseerende kwestie slechts zijdelings. Het is een zuiver technisch vraagstuk, dat door Taylor zeer zeker een aanzienlijke verbetering heeft ontvangen. Ik herinner hier b.v. aan zijne studiën over de beste wijze van drijfriemen te spannen en op te leggen; aan zijne verbeteringen van den kolenschep, die aangepast werd aan het te verwerken materiaal in verhouding tot de aan te wenden kracht; aan de verbeteringen die Gilbreth aanbracht in het materiaal van de metselaars; aan de verbetering der wijzen waarop metaal wordt gesneden; de uitvinding na 26 jaar zoekens en een uitgave van $ 100.000 van het sneldraaistaal.

In deze richting, het normalizeeren der machines en werktuigen, is zeer zeker het laatste woord nog lang niet gesproken en zal nog veel nuttigs kunnen geschieden.

Een veel gewichtiger element in het systeem is het systematizeeren en normalizeeren van de arbeidsprestatie.

Hier komt allereerst de arbeidsverdeeling ter sprake. De invoering van den machinalen arbeid maakt deze eerst werkelijk mogelijk. Wij weten hoe reeds Adam Smith in zijn „Wealth of Nations" (1776) op hare voordeelen heeft gewezen. Verhooging van de vaardigheid van den enkelen arbeider. Besparing van tijd. De mogelijkheid harer consequente toepassing door de uitvinding der machine (Spinmachine 1738. Weef- en stoommachine in het tijdvak 1750—1800).

Een der gevolgen van de toepassing der arbeidsverdeeling en der machinale voortbrenging is de overbrenging van de vaardigheid van den arbeider op de machine. Deze ontvreemdt hem een deel van zijne arbeids-

methoden en vereenvoudigt den door hem te leveren arbeid. Ik roep U als voorbeeld de zoo buitengewone machine voor den geest, die in het glasblazersbedrijf thans gebezigd wordt. Ziet men haar in werking, dan meent men een duizendarmige polyp aan den arbeid te zien. De handgrepen der arbeiders zijn gereduceerd, vereenvoudigd; voor het meerendeel overgebracht op de machine.

In het moderne fabrieksbedrijf speelt, door het overbrengen van het denken van den arbeider op de machine, de teekenafdeeling, die de ontwerpen maakt, de modellen vaststelt, een bijzonder groote rol.

De kern nu van het systematizeeren van den arbeid volgens Taylor is, dat hij in deze richting consequent doorgaat en den arbeider datgene ontneemt, wat deze nog als zijn geestelijk eigendom bezat: het stelt regelen volgens welke hij een werkstuk afwerkte. De wijze waarop hij dit met behulp van het model, de teekening, op de machine geheel of voor een deel voltooide.

Taylor laat den arbeider niets, althans zoo weinig mogelijk van eigen initiatief in zijn arbeid over. De ervaring in den arbeid opgedaan wordt naar de plan-afdeeling overgebracht. Zij denkt voor den arbeider en reikt hem bij den aanvang van den arbeid een kaart uit, waarop elke handgreep hem is voorgeschreven, met den tijd dien hij er voor mag besteden. De geoefendheid, handigheid van den arbeider op de machine over te brengen, en zijne arbeidsprestatie van te voren nauwkeurig te bepalen vormen ontegenzeggelijk de strekking in de moderne industrie. Dit moet men niet uit het oog verliezen om te ontdekken, dat Taylor zich met zijn denkbeelden beweegt in de lijn die de ontwikkeling van de industriëele productie moet en zal nemen. Zoo deelt Taylor in de „Publications Posthumus" mede, dat b.v. thans voor de betonfabrikatie in een boek van 700 pagina's alle gegevens voor de beweging en den tijd der arbeidsprestatiën zijn neergelegd.

Het lijkt mij, dat dit rationalizeeren van de arbeidsverrichting de kern van het taylorstelsel is, van waar uit zich alle verdere regelen die hij opstelt als een noodzakelijk gevolg ontwikkelen. Ik vind dit denkbeeld dan ook geheel onomwonden weergegeven in „Primer of Scientific Management" van Frank B. Gilbreth, een medewerker van Taylor, die erkent, dat eene volledige scheiding van den geestelijken en den lichamelijken arbeid hier plaats grijpt. Aan de ervaring van den arbeider, aan de traditie in het vak of in de werkplaats wordt niets meer overgelaten. Elke arbeid wordt geheel voorbereid. „De arbeider heeft slechts uit te voeren wat de theoretisch begaafdere hem voorschrijft. De doorvoering van deze gedachte, niets meer en niets minder, is de nieuwe wetenschap, die Taylor ons bracht. Niets anders dan het letten op schijnbaar onbeduidende, onopgemerkte kleinigheden, die tot dusver als bijzaken en op zichzelf genomen, menigeen vanzelfsprekend schenen, in hun geheel en onderling verband echter juist gewaardeerd van buitengemeene beteekenis zijn. Dit geldt voor elke beweging, elke hanteering, elken stap die bij den arbeid gedaan wordt; aan elken lichamelijken arbeid des arbeiders in de werkplaats

gaat een intellectueele in het enkel voor dit doel gehouden arbeidsverdeelingsbureau vooraf". (Das A, B, C der wissenschaftlichen Betriebsleitung. Vertaling van „Primer of Scientific Management" van Frank B. Gilbreth door Dr. Colin-Ross. Berlin. Jul. Springer 1917 p. 2.)

Uit dit principe volgt, dat de geheele bearbeiding niet alleen wordt voorbereid door teekeningen en modellen, doch ook wat de hanteering van de benoodigde machines en werktuigen betreft, en niet het minst gewichtige: wat den daaraan te besteden tijdsduur aangaat.

Om den tijdsduur van elke bearbeiding te bepalen wordt de handeling geanalyzeerd in onderdeelen. Deze worden o.a. door de kinematograaf vastgelegd (45 opnamen in de seconde); onnoodige bewegingen worden uitgeschakeld. De tijd wordt met het horloge (stopwatch) vastgesteld. De taak voor den eersteklas arbeider wordt aldus bepaald. De geheele prestatie wordt gerationalizeerd en genormalizeerd. Er is aldus een standaardprestatie vastgelegd, die als basis strekt voor de loonsbepaling.

De taak, het pensum wordt op grond dier standaardprestatie vastgesteld.

Taylor legt er herhaaldelijk den nadruk op, dat op den graad van vermoeidheid dient te worden gelet en dat door den bedrijfsleider door proeven dient te worden bepaald, wanneer de arbeid door rust moet worden afgewisseld. Hij zelf heeft b.v. bij het opladen van ijzer langdurige proeven genomen om te weten te komen hoe het maximum arbeidsprestatie door rustpoozen was te bereiken.

Uit het denkbeeld: scheiding van intellectueelen arbeid van lichamelijken volgt, dat de leiding, die thans voor den geheelen arbeidsgang verantwoordelijk is, den arbeider moet opvoeden, en voortdurend voorlichten. Herhaaldelijk wijst Taylor er met nadruk op, dat zonder een geheel andere verhouding van arbeider tot patroon, waarbij de arbeider in dezen zijn medewerker ziet, geen sprake kan zijn van toepassing zijner denkbeelden. De mentaliteit van den arbeider moet zich wijzigen. Deze wijziging in de mentaliteit is de conditio sine qua non van „Scientific Management". Het duurt soms jaren voordat de patroon dit weet te bereiken. Taylor erkent, dat niemand zijn denkwijze gemakkelijk wijzigt, de arbeider evenmin.

Die voortdurende leiding, opvoeding, kan niet door één werkmeester worden gegeven. Eén werkmeester kan dat niet af. De werkmeester wordt door Taylor eveneens onderverdeeld en valt in acht leiders uiteen, die elk een afzonderlijke taak hebben.

Door deze voortdurende contrôle wordt het terughouden van den arbeid, het luieren, gebroken en moet ieder arbeider in prestatie en tempo van den arbeid het beste geven wat hij kan. Taylor legt er den nadruk op, dat dit terughouden van den arbeid een kanker is, waaraan alle bedrijven lijden, omdat de arbeider bij het stukloon geen reden heeft om het maximum te leveren, daar hij dan moet vreezen, dat de eenheidsprijs verlaagd wordt en hij dus toch geen hooger loon bereikt. Dit „rate cutting" acht Taylor terecht verderfelijk. Bij den arbeider staat het nu

eenmaal vast, dat de ondernemer toch niet een zekere loongrens overschrijdt en het den arbeider dus eerder schaadt hard te werken.

Vandaar dat Taylor getracht heeft in zijn differentiëel stukloon met premie eene belooning te vinden, die den arbeider terstond de belooning geeft voor zijn grootere inspanning. Hier stuiten wij derhalve op het stimuleeren, het aandrijven van den arbeider, dat Taylor heeft willen verzachten door een hoog loon. De belooning met premiën boven het normale loon is evenmin nieuw als eenig ander denkbeeld van Taylor. Premie vereenigd met dagloon bij onvoldoende contrôle gaf veel maar slecht werk. Taylor's differentiëel loon ziet er als volgt uit. De arbeider is gehouden zich te houden aan de voorschriften van het arbeidsverdeelingsbureau en de taak op grond der bewegings- en tijdstudiën volgens de voorgeschreven methode uit te voeren. Hij begint met het normale loon, het zoogenaamde grondloon. Heeft hij zich er aan gewend zich aan de voorschriften te houden, dan ontvangt hij 10 pct. toeslag, het zoogenaamde middelloon. Heeft hij de voorgeschreven taak bereikt, dan wordt hij betaald naar den derden loontrap, die het grondloon met 30 tot 100 pct. overtreft. Hetgeen boven het pensum wordt geleverd, wordt als stukwerk betaald naar de hoogste loonschaal. Bereikt hij echter de taak niet, dan valt hij terug op het grondloon. Het systeem gaat dus uit van de gedachte, dat waar eenmaal een taak zoo juist mogelijk is bepaald, die taak moet worden afgewerkt, nu de leiding door doelmatige machines en werktuigen, goede instructie en voorlichting, het bereiken van het maximum mogelijk maakte. De straf van het niet bereiken van het maximum is betaling van de geheele prestatie naar het grondloon, dat dan in verhouding tot de inspanning als straf werken moet, omdat het een lage belooning is.

Taylor en Gilbreth stellen voorop, dat deze loonbetaling alleen goed kan werken, indien het geheele bedrijf als 't ware automatisch in elkaar grijpt.

Taylor legt er den nadruk op, dat zijn stelsel niet in de loonkwestie zijn kracht zoekt. Er zijn taylor-bedrijven, waarin gewoon dagloon, het stukloon, het Town-Halsey loonsysteem, het premiesysteem van H. E. Gannt en het differentiëel premiesysteem van Taylor naast elkaar worden toegepast.

Taylor wijst er met nadruk op, dat de arbeider terstond moet weten of zijne inspanning beloond wordt. In zijn systeem ontvangt de arbeider den volgenden ochtend met zijn taakkaart voor den nieuwen dag een afrekening over den vorigen. Omdat alle systemen, die den arbeider laten deelen in de winsten van het bedrijf hem eerst na een geruimen tijd zijn winstaandeel toonen, hebben zij, naar Taylor's meening, gefaald.

Uit deze principes van Taylor volgt geheel consequent, dat de arbeider i n d i v i d u e e l moet worden behandeld. Taylor wordt niet moede in allerlei vormen er den nadruk op te leggen, dat de bedrijfsleider, die naar zijne regelen en wenschen de onderneming wil leiden, het denkbeeld geheel moet laten varen den arbeid voor ploegen te regelen. Neen, de enkele arbeider moet aan het systeem worden gewend en moet als enkeling tegen-

over de leiding staan, die er hem van moet overtuigen, dat zij het goed met hem voor heeft. Het hooge loon moet hem naar de leiding doen luisteren. Hij moet met lust zijn arbeid verrichten en geheel voor Taylor's denkbeelden zijn gewonnen. Met groepen van arbeiders moet die leiding zich nooit inlaten. Het rendement van het individu zinkt bij den ploegenarbeid tot de prestatie van den zwaksten arbeider. Collectieve regelingen leiden niet tot het door Taylor beoogde doel der verhoogde prestatie. Integendeel, zijn systeem is volgens hemzelf het middel om de macht der vakvereeniging te breken.

De stimuleering van den arbeider ter bereiking van een versneld tempo van den arbeid gaat derhalve bij Taylor gepaard met zijne isoleering van zijne medearbeiders.

Taylor wijst er herhaaldelijk met nadruk op, dat zijn bedrijfssysteem met voorzichtigheid dient toegepast te worden. Geleidelijke invoering, langdurige en zorgvuldige voorbereiding door bekwame hoofden is een vereischte, zonder hetwelk mislukking en verdere hoogst ongunstige gevolgen niet uit zullen blijven. Een nauwkeurige organisatie der bedrijfsbureaux is noodzakelijk. De eerste twee tot vier jaren geeft het systeem meer kosten, eerst daarna werpt het voordeel af door verhoogde productie. Volgens Taylor kan men aannemen, dat zonder aanwending van meer kapitaal gemiddeld het rendement eener onderneming wordt verdubbeld.

Men moet bij de beoordeeling van Taylor's denkbeelden nimmer uit het oog verliezen, dat hij als Amerikaan, werkzaam in de industrie, allereerst geld wil verdienen en dat voor hem de sociale gezichtspunten geheel anders zijn dan voor ons.

Om U den geest van Taylor te leeren kennen en tevens de toepassing der hierboven uiteengezette beginselen, zal ik hem nu zelf aan 't woord laten, om U te doen zien hoe zijn regelen in werkelijkheid werken en hoe hij ze heeft toegepast.

„Het afladen en inladen van ruw ijzer zal als eerste voorbeeld dienen. Juist deze arbeid is gekozen, omdat zij typisch de wellicht ruwste en eenvoudigste vorm van arbeid is, dien men van een arbeider kan verlangen. De handen zijn het eenige werktuig dat tot aanwending komt. De ruwijzerlader bukt zich, neemt een ijzeren staaf van ongeveer 42 K.G. op, draagt hem een paar passen ver en werpt hem op den grond of stapelt hem op een hoop. Deze arbeid is gewis eenvoudig en elementair. Een intelligenten gorilla zou men kunnen dresseeren, zoodat hij een zeker even flink en practisch ijzerlader zou worden als welk mensch ook. En toch ligt er in het juiste opheffen en wegdragen van ruwijzer een zoo groote vorm van wijze wetten, eene zoodanige wetenschap, dat het ook voor den bekwaamsten arbeider niet mogelijk is, zonder de hulp van een ontwikkeld man de grondbeginselen van deze wetenschap te verstaan en daarnaar te werk te gaan. Ook de verdere voorbeelden zullen uitwijzen, dat bijna in de geheele techniek de theorie, die aan elke afzonderlijke handeling van den arbeid te gronde ligt, zoo omvangrijk en moeilijk is, dat de arbeider die daarvoor veel gevoelt, uit gebrek aan ontwikkeling of aanleg niet in staat is,

deze wetenschap te verstaan. Dit moge als algemeen grondbeginsel opgesteld worden, waarvan de waarheid te helderder aan het licht treedt naar gelang wij in de rijen der voorbeelden voortschrijden. In de eerste plaats zullen de vier grondbegrippen bij het voorbeeld: verladen van ruwijzer gedemonstreerd worden, dan zullen meer voorbeelden der aanwending op verschillend gebied van den arbeid volgen, beginnend met den eenvoudigsten en eindigend met den gecompliceerdsten vorm van den arbeid.

Een der eerste werken, die ik uitvoerde, toen ik begon mijne denkbeelden bij de Bethlehem Staalwerken in te voeren, was de toepassing van het pensumsysteem op het verladen van ruwijzer. Bij den aanvang van den Spaansch-Amerikaanschen oorlog lagen eenige 80,000 t. (t. is 1016 K.G.) in kleine hoopen op een open plaats, die aan de fabriek grensde, opgestapeld. De prijzen van ruwijzer waren zoodanig gedaald, dat het niet met profijt kon worden van de hand gedaan en daarom opgeslagen werd. In het begin van den oorlog stegen de prijzen weder, en de geweldige voorraad moest worden verkocht; dat gaf ons goede gelegenheid, den arbeiders zoowel als den eigenaars en der directie reeds in tamelijken omvang de voordeelen van den pensumarbeid boven den van ouds overgeleverden dag- of stukarbeid aan een zeer elementaire soort van arbeid aan te toonen.

De Bethlehem Steel Co. had vijf hoogovens. Het verladen van het geproduceerde ruwijzer geschiedde sinds jaren door een bijzondere arbeidersgroep. Deze bestond toen uit 75 man, allen goede gemiddelde verladers, die onder een uitstekenden baas, die zelf ruwijzerverlader geweest was, stonden. Alles in aanmerking genomen werd het werk zoo snel en goedkoop uitgevoerd als waar ook.

Een spoorweg werd onmiddellijk langs de ruwijzerstapels gelegd. Dikke planken werden tegen de wagens aangelegd. Elke man nam van den stapel een staaf van 40 K.G., liep daarmede de plank op en wierp de staaf in den wagen.

Wij constateerden, dat in deze groep iedere man gemiddeld 12½ t. per dag verlaadde; tot onze verrassing bevonden wij bij een ingesteld onderzoek, dat een eerste klas ruwijzerverlader niet 12½ t. doch 47 tot 48 t. per dag verladen zoude. Dit pensum leek ons zóó buitengewoon groot, dat wij ons verplicht achtten onze berekening herhaaldelijk te controleeren, voordat wij van onze zaak geheel zeker waren. Eenmaal echter overtuigd, dat 47 t. een behoorlijke dagtaak voor een eerste klas ruwijzerverlader was, stond ons helder voor oogen, wat wij als arbeidsleiders op grond der nieuwe ideëen te doen hadden. Wij moesten er op letten, dat iedere man per dag 47 t. verlaadde in stede van 12½ t., zooals te voren. Wij moesten er verder op letten, dat dit werk zonder „strike", zonder twist met de arbeiders gedaan werd, en dat de lieden bij het verladen van dagelijks 47 t. vroolijker en tevredener zouden zijn dan bij hun 12½ t. van voorheen.

Ons eerste streven was nu drie meest geschikte menschen uit te zoeken, want één ding deugt niet voor allen. Het nieuwe systeem maakt het tot een regel, waarvan niet mag worden afgeweken, bij onderhandelingen met

werklieden steeds slechts een enkelen man uit te pikken. Want ieder arbeider heeft zijne nauw begrensde bekwaamheden, en wij willen de arbeiders niet „en masse" behandelen, doch zooveel doenlijk iederen man voor zich tot zijn hoogste krachtsontwikkeling (efficiency) en prosperiteit opvoeden. Onze eerste schrede was derhalve den rechten man te vinden met wien wij konden aanvangen. Wij sloegen de 75 man daarom drie à vier dagen zorgvuldig gade.

Ten slotte waren wij op vier lieden opmerkzaam geworden, die ons physiek geschikt leken dagelijks 47 t. ruwijzer te verladen. Ieder dezer lieden werd toen tot voorwerp van eene zorgvuldige studie gemaakt. Wij gingen hun leven na, voor zoover dit practisch mogelijk was; onderzoekingen werden ingesteld naar hun karakter, hunne gewoonten, en hun eerzucht. Ten slotte zochten wij uit de vier den man met wien wij het best konden beginnen. Hij was een korte krachtige Pennsylvaniër, een zoogenaamde Pennsylvanian Dutchman. Wij bemerkten, dat hij na volbrachten arbeid den terugweg naar huis van ongeveer een half uur even frisch aflegde als 's morgens den weg naar den arbeid. Bij een loon van f 2.87½ per dag was het hem gelukt een klein stuk grond te verwerven.

's Morgens voor zijn werk en 's avonds werkte hij er aan om op dien grond voor zich een klein woonhuis te metselen. Hij gold voor buitengewoon spaarzaam. Dezen man willen wij Smit noemen. Onze opgaaf bestond er nu in Smit er toe te brengen 47 t. per dag te verladen, zonder zijne levenslust te storen, en in tegendeel hem vroolijk en gelukkig daarbij te maken.

Dit geschiedde op de volgende wijze. Smit werd tot ons geroepen en ongeveer het volgende gesprek met hem gevoerd.

Hier volgt een dialoog, waarin Smit wordt overgehaald het te beproeven een eerste klas te worden en meer te verdienen.

Smit begon te werken en in regelmatige tusschenpoozen werd hem door den man, die bij hem als leermeester stond, gezegd: „Nu heft ge een staaf op en gaat er mee! nu gaat ge zitten, en rust U uit".

Hij werkte, wanneer het hem bevolen werd te werken, en rustte wanneer hem bevolen werd te rusten, en om half zes 's middags had hij 47½ t. op den wagen geladen.

De drie jaren gedurende welke ik te Bethlehem was, arbeidde hij steeds in dit tempo en leverde het verlangde pensum zonder verzuim. Hij verdiende den geheelen tijd door f 4.62½ per dag, gemiddeld, terwijl hij voordien nooit meer dan f 2.87½ had verdiend, wat toen in Bethlehem een normaal dagloon was.

Hij ontving dus 60 pCt. meer loon dan de andere arbeiders, die niet onder het pensumsysteem werkten. Een man na den anderen werd uitgezocht en onderwezen 47 t. ruwijzer te verladen, tot allen het ruwijzer aldus bewerkten. Allen ontvingen een toeslag van 60 pCt. op hun loon".

Het bleek evenwel — dat staat elders in het boek van Taylor vermeld —

dat slechts één op de acht van de 75 man dat pensum kon leveren.

Andere voorbeelden:

„Het metselen is een der oudste handwerken. Sedert 400 jaren is nauwelijks een vooruitgang, noch wat de werktuigen betreft, noch wat het materiaal betreft, noch wat de methode van het metselen betreft, gemaakt. Niettegenstaande millioenen van menschen dit handwerk hebben beoefend, kan men geen verbetering constateeren gedurende generatiën. Hier mocht men zich dus van wetenschappelijke analysen en studiën weinig beloven.

Een ingenieur Frank B. Gilbreth, die in zijn jeugd zelf metselen had geleerd, besloot de wetenschappelijke arbeidsmethode op het metselen toe te passen. Hij begon een buitengewoon interessant onderzoek van elke beweging van het metselen, elimineerde een voor een alle onnoodige bewegingen en vermeed langen tijd vorderende handgrepen door snellere. Elk kleinste element, dat op eenige wijze de vlugheid of de vermoeidheid van den metselaar kon beïnvloeden, werd onderzocht. Hij bepaalde precies de positie, die beide voeten van den arbeider innemen moesten, de afstand van den kalkbak en de steenen daarvan en van den muur. Daardoor vervielen de gebruikelijke een of twee passen van en naar den muur bij het plaatsen van den steen. Hij zocht en vond op welke hoogte kalk en steen het voordeeligst te plaatsen waren, hij construeerde eene stelling met een vlak daarop voor het materiaal, zoodat steen, kalk, metselaar en muur in juisten afstand tot elkaar kwamen te staan. Deze stellage werd versteld naar gelang de muur in hoogte toenam, en wel werd dit verstellen der houten constructie door één man telkens verricht. Door deze regeling bleef het den metselaar bespaard zich telkens diep te bukken om naar den steen of de kalk te grijpen, en zich dan weer op te richten. Men bedenke hoeveel menschelijke kracht gedurende al die jaren verkwist werd, daardoor dat elke metselaar zijn lichaam, zeggen wij van 75 K.G. gewicht, een halven meter diep moest neerbuigen en dan weer oprichten om een steen van 2 K.G. te verplaatsen.

Verdere studiën hebben er toe geleid, dat de afgeladen steenen vóórdat zij den metselaar bereiken, zorgvuldig door een arbeider worden gesorteerd, en met de beste hoeken en kanten naar boven gekeerd in een eenvoudig houten raam worden geplaatst. Dit raam, een soort vlakke kist zonder deksel, is zoo geconstrueerd, dat de metselaar elken steen zonder moeite met de hand en zonder tijdverlies kan vatten. De metselaar behoeft nu niet meer elken steen naar alle zijden te wenden en te draaien vóór dat hij hem legt, en spaart bovendien tijd, dien hij gebruikte, om te besluiten, welk het beste vlak van den steen is, bestemd voor den buitenkant van den muur. Buitendien wordt aldus in de meeste gevallen tijd gewonnen, die anders noodig is om een steen uit een maar neergestorten hoop uit te trekken. De houten ramen met steenen worden door helpers op een voorgeschreven plaats op de verstelbare stellage bij de kalk geplaatst.

Gilbreth wist door een verbeterde kalkmenging te voorkomen, dat de metselaar met zijn troffel op den steen klopt. Deze legde nu den steen met

een enkelvoudigen druk van zijn hand. Door deze detailstudiën der enkelvoudige handgrepen en bewegingen bij het metselen onder normale toestanden reduceerde Gilbreth het aantal dier handgrepen en bewegingen van 18 per steen op 5 en in enkele gevallen zelfs tot 2. Hij heeft alle gegevens voor dit systematisch onderzoek neergelegd in een hoofdstuk „motion-study" van zijn boek „Bricklaying-system"."

Taylor vertelt verder, dat Gilbreth zelfs bij georganiseerde arbeiders een prestatie van 350 steenen per uur wist te bereiken, terwijl zij onder het oude systeem 120 steenen per uur metselden. Een aanmerkelijke verbetering van het loon was het gevolg. Zij die dit nieuwe metselen niet konden leeren vielen uit. Taylor haalt daartegenover aan, dat in een stad in het buitenland de arbeidersorganisatie den metselaars had verboden bij stedelijken bouw meer dan 275 steenen per dag te leggen en bij bouw voor particulieren meer dan 375 per dag.

Men bedenke nog, dat de muren gelijktijdig moeten stijgen, allen dus gelijk snel of gelijk langzaam moeten werken. Taylor zegt dan ook dat hier alleen dwang de invoering van zijne methode mogelijk kan maken. De leiding is dus hier de hoofdzaak, zij moet de harmonische samenwerking bewerken.

Taylor demonstreert aan dit voorbeeld vier grondbegrippen van zijne methode.

1o. de afleiding en de opbouw der wetenschap van het metselen naar vaste voorschriften voor elke beweging van den arbeider, alsook de doelmatige verbetering en normalizeering van alle gereedschappen en arbeidsvoorwaarden door de leiding, niet door den arbeider.

2o. de zorgvuldige keuze der geschikte menschen en de daarop volgende opvoeding tot eerste klas metselaars met uitsluiting van al die menschen, wien de goede wil of de geschiktheid ontbreekt, zich aan de nieuwe methoden aan te passen.

3o. het leggen van een band tusschen de geschikte arbeiders en de wetenschap door voortdurende hulp en contrôle door den bedrijfsleider en door betaling van een aanzienlijke dagpremie voor snel en gehoorzaam werken.

4o. een bijna gelijke verdeeling der verantwoordelijkheid tusschen arbeider en leiding.

Hier moge nog volgen het voorbeeld der sorteerders van rijwielkogeltjes. Zij sorteeren door de kogeltjes op den rug der hand te laten glijden. 10½ uur arbeidstijd. Het bleek dat zij na 8 uren voor een groot deel niets deden. Zij werden onderzocht op eenen persoonlijken reactie-coëfficiënt (psychologisch). Bij een snelle reactie mochten zij blijven. Allen die langzaam reageerden werden uitgeschakeld. Taylor zegt: „Zoo verloren wij vele van de intelligentste, vlijtigste en eerlijkste meisjes, alleen omdat haar de snelle waarneming en reactie tot besluiten ontbrak".

Er bestond een strenge contrôle op de qualiteit. Stimuleeren door premiën voor extra aflevering. Anderen werden verlaagd in loon of ontslagen.

Experimenten met de stop-watch; — opgeteekend om te kunnen uit-

maken wanneer het snelst en het best werd gewerkt; — juist ook om oververmoeien te voorkomen. Deze proeven toonden aan, dat de meisjes een groot deel van den tijd niets deden, daar zij praatten en werkten of werkelijk stil zaten. Geconstateerd werd dat zij na 1¼ uur nerveus worden.

Daarop voerde men rustpoozen van 10 minuten in, waarin zij mochten praten. Zij werden echter tevens zoover uit elkaar gezet, dat zij bij het werk niet konden praten.

Nu kwam de vraag van het loon. Elk meisje kreeg dagelijks een vast voorgeschreven taak-pensum. Loon was het differentiëel loonsysteem met premie; — belooning èn naar hoeveelheid der afgeleverde kogels èn naar qualiteit.

Dagelijks ontvingen zij haar premie. Terstond loon naar werken. Het eindresultaat was, dat 35 meisjes dezelfde productie leverden als voorheen 120 (Taylor spreekt hier van „arbeid"). Daarbij was de nauwkeurigheid van den arbeid, niettegenstaande de versnelling van het tempo, ⅔ maal grooter dan bij het vroegere tempo. Taylor zet uiteen, dat de voordeelen der meisjes daarbij de volgende waren:

1o. Zij verdienden 30 tot 100 pct. meer dan voorheen.

2o. De arbeidsduur was van 10½ op 8½ uur gevallen. Zaterdagmiddag vrij. Buitendien hadden zij 4 met juistheid verdeelde rustpoozen per dag, die een zich overwerken voor een gezonde arbeidster onmogelijk maakten.

3o. Elk meisje had het gevoel alsof de leiding zich bijzonder juist voor haar interesseerde en voor haar zorgde. Zij wist, dat zij steeds een gaarne helpend leermeester in de leiding kon vinden.

De fabriek had de volgende voordeelen:

1o. Een ook werkelijke verbetering der qualiteit.

2o. Een aanzienlijke vermindering der kosten van de contrôle niettegenstaande alle bijzondere uitgaven voor een grooter bureau, leermeesters, tijdstudiën, de inspecteurs en de hoogere loonen.

3o. Een harmonie tusschen arbeider en leiding. Twisten en strikes waren uitgesloten. Aldus Taylor.

Het behoeft geen betoog, dat de resultaten voor den ondernemer met toepassing van de taylorregelen buitengemeen gunstig zijn. Wij zagen dit reeds in de zooeven aangehaalde voorbeelden. Niettegenstaande de verhouding der poductieve arbeiders tot de niet-productieve (administratieve) arbeidskrachten in de taylorbedrijven is als van 1 tot 3, terwijl die verhouding in de tegenwoordige bedrijven bedraagt 1 tot 7, en zelfs 1 tot 12, is het geheele bedrijf nog zeer winstgevend.

De volgende tabel geeft een overzicht van den door de sjouwerlieden bij de Bethlehem Steelworks in stukwerk verrichten arbeid, bestaande in het vervoeren van ruwe grondstoffen, zooals ertsen, cokes, gietijzer, zand, kalksteen, sintels, asch, ketelsteen, enz. en wel over het jaar dat eindigde op 30 April 1901. Dit werk bestond hoofdzakelijk in het laden en lossen van wagens, zoowel bij aankomst en vertrek van de fabriek, als voor locaal transport, en het geschiedde geheel door handenarbeid, dus zonder gebruik te maken van kranen of andere toestellen.

	Voor de taylorisatie.	Na de taylorisatie.
Hoeveelheid verplaatst materiaal	924040 ton	924040 ton
Totale kosten	ƒ 168000.—	ƒ 78000.—
Netto winst door Taylorstelsel	„	„ 90000.—
Kosten per ton per dag	18.24 ct.	8.34 ct.
Gemiddeld dagloon v. d. arbeider	„ 2.88	„ 4.68
Arbeidstaak per man per dag	16 ton	57 ton

In de Midvale works, waar Taylor werkzaam is geweest, bleek, dat zijne beginselen inderdaad het beoogde resultaat hadden:

	Per draaibank en per dag.	
	Differentiëel loon.	Gewoon stukloon.
Arbeidsloon	ƒ 8.70	ƒ 6.—
Machinekosten	„ 8.40	„ 8.40
Totaal	ƒ 17.10	ƒ 14.40
Productie per dag	10 stuks.	5 stuks.
Kosten per stuk	ƒ 1.71	ƒ 2.88

Clemens Heisz „Das Taylorsystem", Schmollers Jahrbuch 1914 p. 223, noemt nog toepassingen der beginselen in Duitschland bij Borsig in Tegel, bij Ludwig Loewe en Co., die evencens succes hadden.

Wij kunnen gerust aannemen, dat eene juiste toepassing der taylorbeginselen de ondernemerswinst aanzienlijk verhoogt, zonder aanwending van meer kapitaal, als in een niet getaylorizeerd bedrijf.

Men zoude geneigd zijn aan te nemen, dat dit systeem, dat thans zoozeer de aandacht trekt, terstond algemeen toepassing gevonden heeft. Dit is evenwel allerminst het geval. Het schijnt toch, dat het voor de practici een harde noot is om te kraken, en dat de denkbeelden van Taylor nog iets anders vereischen dan ze enkel te kennen. De toepassing lijkt mij een buitengewoon moeilijk en ingewikkeld probleem van technischen, psychologischen en physiologischen aard.

Wanneer wij aan toepassing denken, moeten wij die niet verwarren met aanloopen, die men hier en daar neemt en die niets zijn dan partiëele aanwending. Het taylorsysteem eischt veel meer dan b.v. enkel toepassing van een premieloon-systeem, dikwijls van eigen vinding, of de seriefabrikatie of standarizeering der machines, en normalizeering der werktuigen, opberging etc.

De invoering is dan ook zoo tijdroovend, kostbaar en moeilijk, dat daartoe veel meer behoort dan een goede wil!

C. Bertrand Thompson in „The Taylor System of Scientific Management", Chicago 1916, zegt: „Het totaal aantal van toepassingen van scientific management in de Vereenigde Staten „definitely" mij bekend is 172. Hiervan zijn 149 fabrieken en reparatie- inrichtingen, uitmakende

1,2 pct. van de 12.784 ondernemingen die in 1909 meer dan 100 arbeiders in dienst hadden". Het aantal arbeiders in die 149 ondernemingen werkzaam vormt, naar Thompson's schatting, ten getale van 59000, 1 pct. van de 4.115.843 die in 1909 in ondernemingen met meer dan 100 arbeiders werkten.

Thompson wijst er op, dat er vele „failures", mislukkingen, zijn bij de invoering. Als oorzaken daarvan noemt hij, dat de zich daarvoor uitgevende experts dikwijls niet zaakkundig genoeg zijn voor dit moeilijke werk; voorts den tegenstand vooral van de werkmeesters en andere leiders; gebrek aan finantiëele draagkracht der ondernemingen bij finantiëele depressiën, zooals in 1907, 1913 en 1914. Hij constateert dat de productie met dezelfde machine, met denzelfden arbeider onder het taylor-regiem 2, 3, zelfs 7 tot 10 maal meer rendement kan geven. De loonen stegen met 10 tot 70 pct. bij 50 tot 85 pct. der arbeiders daar, waar het systeem meer dan drie jaren in werking was.

Doch niet het minst verdient het de aandacht, dat Thompson van 113 ondernemingen zegt dat slechts 52,2 pct. een volledig succes opleverden en 30,2 pct. een volledige mislukking. Alweder blijkt, dat de toepassing niet automatisch kan geschieden en blijkbaar de kans van mislukking groot is.

Opvallend is het, dat in het land, dat deze denkbeelden voortbracht, de toepassing betrekkelijk zoo gering is, en van zoo weinig beteekenis. Eene toepassing, die in geen verhouding staat tot de belangstelling die deze proefnemingen overal hebben gaande gemaakt.

Toch moet de invloed van Taylor's denkbeelden daarom niet worden onderschat. Zij liggen naar mijne meening geheel in de lijn der ontwikkeling van de industriëele productie, die steeds elke vereenvoudiging in de voortbrenging gepaard met kostenbesparing door geringere aanwending van menschelijk arbeidsvermogen heeft aanvaard, en waartegen nimmer eenig verzet van de zijde der arbeidsnemers op den duur is geslaagd. Men denke aan de invoering der machine, die toch sterk aan de invoering van het taylorstelsel doet denken (1840. Manchester).

Wij staan op 't oogenblik aan het begin eener periode, waarin de verarming der volken door kapitaalvernietiging zich hevig zal doen gevoelen. Enkel een intensiever verkeer door handel en transport, gepaard gaande met een verhoogde voortbrenging van goederen kan ons voor de dreigende verarming bewaren. Wij dienen derhalve aan te grijpen wat goed in Taylor's denkbeelden is, en uit te schakelen al hetgeen de volkskracht schaden kan.

Goed is de voorkoming van verkwisting van tijd en werkkracht en geld door ondoelmatige inrichting, gebrekkige organisatie der bedrijven. Rationeele productie is een vereischte. Dat op dit gebied nog enorm veel te bereiken valt, is niet te ontkennen. Sleur en luiheid zijn hier de vijanden die dienen te worden bestreden. Tegen de rationalizeering en normalizeering der fabrieksbedrijven kan niemand bezwaar hebben. Zij maken het den arbeider mogelijk met minder inspanning zijn arbeid te verrichten.

Ik stel voorop, dat geen onzer den gang der ontwikkeling van de

industrie kan tegenhouden, zoodra deze industrie op de wereldmarkt moet concurreeren. In de lijn dier ontwikkeling ligt de verdere rationalizeering van den arbeid; ligt dus inderdaad de scheiding van het geestelijke, intellectueele van het lichamelijke. Het arbeidsprocédé blijft niet meer bezit van den arbeider, doch wordt voorbereid, berekend en hem voorgeschreven. De arbeider zal in dien ontwikkelingsgang nog nauwer aan de machine worden verbonden, nog meer worden gespecializeerd. Mede een gevolg dezer verdere ontgeestelijking van de arbeidsverrichting zal hierin zijn gelegen, dat de volleerde vakarbeider vervangen kan worden door aan te leeren minder kostbare krachten. Waar Taylor van den eerste-klas-arbeider spreekt, is dit niet de ouderwetsche zeer hoogstaande vakman, doch de zich snel aanpassende ongeleerde kracht, die de hem voorgeschreven werkwijze volgt.

Taylor depreciëert juist den bestaanden eerste-klas-arbeid en maakt zich ook langs dien weg los van de vakvereeniging, die in de Vereenigde Staten de arbeidersaristocratie vormt.

Men kan dien ontwikkelingsgang, die met de uitvinding der machine een aanvang nam, betreuren, en wie denkt niet met verlangen terug aan den romantischen tijd van het kunstvolle handwerk, en toch der werkelijkheid recht in de oogen zien.

Indien dit juist is gezien, dan volgt daaruit echter niet, dat nu de arbeider als instrument moet worden gedacht, en dat alles moet worden aangewend om hem machteloos als enkeling over te leveren aan de door het bedrijfsbureau vastgestelde taak en tempo, en toe te staan, dat hij door een individueel premieloonsysteem zijn kracht restloos aanwendt.

Hier lijkt mij de achillespees van het taylorstelsel te liggen.

Immers wat ons als wetenschappelijk wordt voorgehouden is dit geenszins.

Taylor en zijn volgelingen stellen met tijd- en bewegingsstudiën een taak met haar tempo voor den arbeider vast en bepalen de rustpoozen.

Terecht is er door Dr. Josefa Ioteyko op gewezen in haar belangrijk werk „La science du travail et son organisation", dat een groote leemte in het werk van Taylor is gelegen in het ontbreken van wetenschappelijke gegevens over de v e r m o e i d h e i d der arbeiders. Men neemt de mededeelingen der tayloristen daaromtrent aan als vaststaande gegevens. Wij denken hier aan Smit, en de kogelsorteerders. Dr. Ioteyko wijst er met allen nadruk op, dat het meten der vermoeienis een zeer teere zaak is, die alleen kan worden ondernomen door physiologen, die in deze studie specialisten zijn. Juist omdat Taylor en de zijnen de gebruikelijke werkwijzen omverwerpen, de bewegingen omvormen en versnellen, en daardoor den menschelijken motor een geheel nieuwe gedaante geven en hem daartoe dwingen, kan de wetenschappelijke contrôle niet worden gemist.

Tevergeefs zoekt men in de taylorliteratuur naar gegevens, waaruit de taylormannen hun gegevens over de vermoeidheidsgrens putten. Het zijn enkel proefnemingen door onbevoegden (waartoe Taylor zelf gerekend moet worden) die hen tot hun stellingen leiden.

Het verwijt, dat het taylorstelsel leidt tot algeheele uitputting door over-

spanning, lijkt mij dan ook niet ontzenuwd, en het gevaar daarvoor zeer dreigend. Hier worden waarborgen geëischt, die geheel ontbreken. Zoolang niet is bewezen, dat een langdurig werken onder dit systeem geen afbreuk doet aan de werkkracht, kan het systeem zoo maar niet worden toegepast, en verdient het alle overweging of hier niet inderdaad roofbouw aan de arbeidskrachten wordt gepleegd.

Weinig geruststellend is te dezen opzichte hetgeen Robert Franklin Hoxie, assistant professor of political economy, University of Chicago, mededeelt in zijn bekend boek: „Scientific Management and Labor", New York 1916, waarvan een zeer goed résumé te vinden is in „Monthley Review of the U. S. Bureau of Labor Statistics", vol. II, Jan. 1916 no. 1. Hoxie heeft bij zijne enquête bevonden, dat al hetgeen scientific management opeischt als preventieve middelen om den arbeider tegen overspanning en uitputting te beschermen in de werkelijkheid niet wordt gevonden. In geen enkel bedrijf heeft hij de bestudeering van den vermoeidheidsgraad aangetroffen. Integendeel deelt hij mede, dat het hem en zijn medewerkers is gebleken, dat het systeem op dit punt absoluut is te kort geschoten. Hij zegt: „Er is niets in de bijzondere methodes van wetenschappelijk bedrijfsbeheer dat het „speeding up" voorkomt waar de technische voorwaarden het toelaten en voordeelig maken". Ook Heisz in het reeds genoemde artikel vindt het het sterkste stuk der geheele taylorliteratuur, dat nuchter denkende menschen maar zoo op gezag van de taylorschrijvers moeten aannemen, dat de arbeider zonder groote vermoeienis, enkel door verbeteringen der werktuigen en bewegingen, het dubbele en zelfs viervoudige quantum arbeid zoude kunnen leveren. H. Münsterberg in zijn „Psychologie und Wirtschaftsleben", Leipzig 1913, maakt zich eveneens aan die fout schuldig,

Even arbitrair is de vaststelling van het loon. Ik heb in het differentiëel premieloonstelsel niets anders kunnen zien dan een relatieve verhooging, die een prikkel is om het zoogenaamde grondloon te boven te komen. Taylor zelf zegt, dat eene verhooging van het grondloon met 60 pct. juist is, daar bij hoogere belooning de prikkel van den arbeider verdwijnt. Waarom? Buitendien is de angst om terug te vallen in het te lage loon voor den op premie arbeidenden man niet meer een gerechtvaardigde prikkel, doch een motief tot overspanning. Het is hier hoog loon of een zeer laag loon als de taak niet wordt volbracht. De loonkwestie behoort zeer zeker anders opgelost te worden dan door Taylor. Het lijdt immers geen twijfel en ligt voor de hand, dat de vaststelling van het grondloon en der premie onderworpen is aan de wrijving en den strijd om het loon, dien wij allen kennen. Het is dan ook een vraag of Taylor niet veel te boud spreekt, indien hij beweert, dat zijn systeem stakingen zoo goed als onmogelijk maakt. In de „Publications Posthumus" deelt hij mede, dat enkel twee of drie malen stakingen voorkwamen bij overgang van het oude in zijn systeem, doch nimmer in taylorbedrijven. Hier zal ontegenzeggelijk de vakvereeniging een woord moeten meespreken of de publiekrechtelijke regeling van den arbeid moeten ingrijpen. Doch wat blijft er dan over van het idee van

Taylor om een elite van ongeorganiseerde arbeiders te vormen, die trouw en vroolijk met de leiding homogeen zijn?

Van een ethisch oogpunt uit bezien lijkt mij de poging, om de solidariteit tusschen de arbeiders te verbreken, eene reactie, die alleen in Amerika kans van slagen kan hebben, en alleen daar kan opkomen. Voor Europeesche arbeidstoestanden is deze tactiek niet bruikbaar, en dat lijkt mij gelukkig. Voor onze toestanden, die zich in de richting van het collectieve arbeidscontract met publiekrechtelijke sanctie bewegen, lijkt mij de tayloropvatting ten eenenmale onbruikbaar en ongewenscht.

Ik vraag mij ook af of het stukwerk niet nog een factor in zich bergt die een voordeel is èn voor den arbeider èn voor den ondernemer. Het stukwerk heeft dit voor, dat in tijden van gunstige conjunctuur de arbeider zijn maximum kan geven en de hooge loonen, die het bedrijf kan betalen, erlangt, terwijl hij in crisistijden door minder te produceeren toch nog een behoorlijk loon kan verdienen. Wat echter moet met den arbeider geschieden, die zijn hoogste prestatie reeds geeft? Hoe zal de onderneming hem in crisistijd het hooge loon kunnen betalen, als zij tengevolge van de gewijzigde conjunctuur met het product geen weg weet?

Economisch is het differentiëel stukloon premiestelsel natuurlijk een lapmiddel. Immers aan economische wetten, waaraan de geheele productie is onderworpen, kan het den arbeider niet onttrekken. Het stukloon heeft daarop nog voor, dat het een zekere onberekenbare elasticiteit in zich bergt.

Het taylorstelsel op de geheele nijverheid toegepast kan slechts tengevolge hebben, dat het maximumloon, dat het in 't vooruitzicht stelt, moet dalen. Hieruit volgt alweder, dat de denkbeelden van Taylor die zijn van een ingenieur, die zijn bedrijf enorm verbetert, doch op economische en sociale vragen hoegenaamd geen kijk heeft. Dat dit juist is blijkt wel hieruit, dat Taylor, noch zijn volgelingen gewag maken van de verkorting van den arbeidsdag, noch van de vraag of soms de versnelde productie den arbeider sneller verslijt, en derhalve een volledige en gewijzigde regeling der ouderdomsverzekering op den leeftijd van 40 à 45 jaar niet gewenscht is.

Wat had meer voor de hand gelegen dan om deze zoo terstond naar voren tredende vragen, die als 't ware het complement zijn van het taylorstelsel; te behandelen. Immers kan enkel de verkorting van den arbeidsduur een compenstatie geven tegen de steeds verder voortschrijdende automatizeering van den arbeid in de fabriek. Wie hier over de verkorting zwijgt, miskent het eenige groote voordeel, dat uit de toepassing der taylorideeën is te trekken. Hier verschijnen Taylor en zijn aanhang dan ook geheel in het licht van bedrijfsleiders, die enkel de ondernemersbelangen dienen en ons met groote woorden willen diets maken, dat zij door hun systeem de harmonie der tegenstrijdige interessen bewerken. Geloove wie het kan!

Ik meen, dat het ontbreken van een antwoord op zoo diep ingrijpende vragen uit een sociaal-ethisch gezichtspunt den geschriften van Taylor en de zijnen elke hoogere waarde ontneemt. Zij zijn inderdaad niets anders dan geschriften van ingenieurs over een bijzonder geslaagde wijze van het rendement van den menschelijken arbeid in de fabrieken te verhoogen.

Waar zij de pretensie hebben meer te zijn, schieten zij ten eenenmale te kort en zijn zelfs soms cynisch of belachelijk. Zoo vond ik in een geschrift vermeld, dat men den werklieden, die geen tijd voor sport hebben, toch niet het genoegen moet ontnemen om onderling wedstrijden te houden in het hoogste arbeidsproduct.

Bij de beoordeeling van het taylorstelsel moet men allereerst rekening houden met de arbeidstoestanden in Amerika. Men vergete niet, dat Sombart terecht de Vereenigde Staten het Kanaän van het kapitalisme noemt. De voortdurende toevoer van ongeorganiseerde arbeidskrachten door de immigratie maakt het steeds mogelijk werkkrachten te krijgen, die er niet tegen opzien met de vakvereeniging te breken of geen rekening te houden. In vele bedrijven is slechts een zeer klein gedeelte engelsch sprekend; de rest zijn Polen, Italianen, Slaven etc. etc. Men stelle daar nu eens tegenover Australië, waar sinds 1913 in de staatsbedrijven het stukwerk is afgeschaft; waar de socialisten in de Federatie de meerderheid hebben sinds 1911; waar geen spoorwegen meer gebouwd worden om de hooge kosten, die de „government stroke", het „ca-canny", het tempo der arbeiders in de staatsbedrijven, met zich brengt, en men zal terstond beseffen, dat in Australië aan een toepassing van Taylor's denkbeelden niet te denken valt. Het taylorstelsel is in laatste instantie eene oplossing van den strijd om het arbeidtempo op eene voor den werkgever bijzonder voordeelige wijze. (Junghann. Der Kampf um die Arbeitsleitung in Australiën und Amerika. Zeitschrift für die Gesamte Staatswissenschaft. 1914. p. 263.)

Eene wijze die niet voldoende rekening houdt met de persoonlijkheid van den mensch, die geheel voorbijziet, niet wil erkennen, dat de mensch is geschapen naar Gods beeld. Zoo juist is die tendens neergelegd in het rapport der commissie uit het Amerikaansche Huis van Afgevaardigden (1911): „Een machine is een zielloos ding — het heeft geen leven, geen hersens, geen gevoel en geen plaats in de maatschappij. Met den arbeider is dit anders. Hij is een levend, zich bewegend, gevoelend, maatschappelijk wezen; hij heeft recht op alle rechten, voorrechten, kansen en overwegingen, die men tegenover anderen in acht neemt. Hij zou minder dan een mensch zijn, als hij zich niet verzette tegen een systeem, dat met hem omgaat als met het lastdier of een levenlooze machine".

Vraagt men mij of het wenschelijk is de invoering der taylormethoden te bevorderen, dan antwoord ik daarop bevestigend voor zoover door betere inrichting der bedrijven tijd en kracht wordt bespaard en het tempo aldus wordt bevorderd. Geheel te verwerpen acht ik het systeem waar het ten einde het tempo op te voeren willekeurig een normaal-taak vaststelt en den arbeider door premiebelooning tracht te verlokken tot het aanwenden van het uiterste zijner kracht; terwijl ik elke poging om het solidariteitsgevoel der arbeiders te ondermijnen door met den enkelen arbeider te onderhandelen, niet alleen veroordeel, doch uitgesloten acht in Nederland, waar de georganiseerde arbeiders zullen blijken sterk aaneengesloten te zijn.

Ik verwacht wel, dat de industrie de betere bedrijfsinrichting zal over-

nemen; seriefabrikatie, uniformiteit van werktuigen etc.; doch dat eene verwezenlijking van de denkbeelden der taylorschool bij ons te gecompliceerd en te kostbaar zal blijken om ingevoerd te worden, terwijl buitendien de arbeiders zich tegen de consequente toepassing zullen verzetten. Men zie evenwel bij de beoordeeling dezer denkbeelden en methoden niet voorbij, dat de verdere scheiding van de intellectueele momenten van de lichamelijke bij de arbeidsverrichting, de bezuiniging van menschelijk arbeidsvermogen, geheel in de lijn der industriëele ontwikkeling ligt, en dus niet zal zijn tegen te houden. Ons streven zal moeten zijn die ontwikkeling met waarborgen te omgeven, die eene verwoesting der nationale arbeidskracht beletten. Eene verhoogde productie zoude té duur gekocht zijn, indien zij met roofbouw aan de arbeidskracht van den Nederlandschen arbeider gepaard zoude gaan.

Men vergete dan ten slotte niet, dat ten onzent de dollar noch door den ondernemer, noch door den arbeider met die hevigheid wordt begeerd als aan gene zijde van den oceaan, en dat ten onzent het gevoel van solidariteit niet alleen tusschen de arbeiders bestaat, doch wel degelijk ook bij den ondernemer, die zich niet kan onttrekken aan de sociaal-ethische gevoelens zijner omgeving, die vaak tevens de zijne zijn. Ik kan hiervoor geen ander woord vinden, dan dat wij, als sinds eeuwen saamgebonden volk, al zijn wij technisch niet zoo hoog ontwikkeld als de Amerikanen, innerlijk beschaafder zijn en meer gevoelen voor het welzijn van onzen naaste.

Voor U en mij zal het antwoord op bovenstaande vragen niet moeilijk zijn. Wij zien in den arbeider onzen broeder, dien wij ons moeilijk als een met stopwatch en kinematograaf bestudeerd object kunnen denken, tenzij met zijne toestemming, en dan door mannen der wetenschap. Voor ons allen heeft de arbeid een hoogeren zin. Ook bij den arbeid blijft de mensch het naar Gods evenbeeld geschapen wezen, dat onzen eerbied eischt.

Van dat beginsel uitgaande zullen wij in deze ingewikkelde materie het pad niet bijster worden; allereerst moet alle nadruk vallen op den persoon van den arbeidenden mensch; eerst daarna kan de vraag onder het oog worden gezien hoe van hem meer arbeidsrendement is te verkrijgen.

Wij behoeven ons daarbij geen illusie te maken omtrent de werkelijkheid: de toekomst in de industrie staat in het teeken van den strijd om het arbeidstempo. Moge het ons, als Christenen, gegeven zijn er toe mede te werken dien strijd tot een harmonische oplossing te brengen.

SAMENVATTING.

I.

In Nederland zal slechts van het zoogenaamde taylorstelsel datgene kunnen worden overgenomen, wat ziet op de verbetering der machines en werktuigen, alsmede der voorwaarden, waaronder de arbeid wordt verricht.

II.

De toepassing van het individueel behandelen der arbeiders is door de solidariteit der arbeiders ten onzent vrijwel uitgesloten, en in elk geval af te keuren.

III.

De industrie ontwikkelt zich in de richting der verdere automatizeering van den arbeid, waarbij intellectueele en lichamelijke arbeid bij de arbeidsverrichting steeds sterker zullen worden gescheiden.

IV.

Het zoogenaamde taylorstelsel is een onjuiste oplossing der hieruit voortvloeiende versnelling van het arbeidstempo voorzoover het de vermoeidheidsgrens in verband met de maximumtaak niet langs physiologischen weg wetenschappelijk bepaalt.

V.

De vaststelling der taak, als normale hoeveelheid arbeid te verrichten in een bepaalden tijd, dient in overleg met de arbeiders of publiekrechtelijk te geschieden, daar het taylorstelsel niet een objectieven maatstaf waarborgt.

VI.

Zoolang niet bewezen is, dat de methodes van het taylorstelsel niet schadelijk voor de gezondheid zijn, door het teweegbrengen van voortijdige uitputting en overspanning, dienen bij de invoering waarborgen gegeven te worden bij het vaststellen van taak en tempo.

VII.

Economisch is het differentiëel stukloonsysteem met premie van Taylor geen oplossing van den loonstrijd, waar immers grondloon en premie eenzijdig worden vastgesteld, zoodat het niet uitgesloten kan zijn, dat stakingen in taylorbedrijven voorkomen.

VIII.

Bij algemeene verbreiding van dit loonstelsel dalen de loonen automatisch, en zal het differentiëel stukloon met premie van Taylor enkel blijken een tijdelijke oplossing te zijn, terwijl ook reeds de automatizeering van den arbeid de daling, althans de nivelleering, van het loon in de hand werkt.

IX.

Het taylorstelsel is de oplossing van den strijd om het arbeidstempo op

eene voor den ondernemer zeer voordeelige wijze. Deze oplossing is alleen in de Vereenigde Staten mogelijk, waar de voortdurende toevoer van immigranten een sterke organisatie van den arbeid uitsluit, en naast een arbeidersaristokratie (American Federation of Labor) een proletariaat voorloopig blijft bestaan.

LITERATUUR.

Dr. Junghann. Der Kampf um die Arbeitsleistung in Australiën und Amerika. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 1914. p. 259.

G. Gorham. An introduction to the study of organized labor in America. Ph. D. New-York 1916.

C. Legien, Aus Amerika's Arbeiterbewegung. Berlin 1914. Paul Singer. G.m.b.H.

Dr. Josefa Ioteyko. La science du travail et son organisation. Paris 1917. F. Alcan.

R. F. Hoxie. Why organized labor opposes scientific mansgement. The Quarterly Journal of Economics. Vol. XXXI, no. 1, 1916.

R. F. Hoxie. Scientific Management and Labor. Monthly Review of the U. S. Bureau of Labor-statistics. Vol. II. January 1916, no. 1.

Dr. i.r. Th. van der Waerden. Het Taylorstelsel. Amsterdam 1916.

Clemens Heisz. Das Taylorsystem, Schmollers Jahrbuch, Jahrg. 38, 1914, p. 183.

R. F. Hoxie. Scientific Management and Labor. New-York 1916.

C. Bertrand Thompson, The Taylorsystem of Scientific Management. Chicago 1916, ed. A. W. Shaw Comp.

W. Kochmann. Das Taylorsystem und seine Volkswirtschaftliche Bedeutung. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1914, p. 391.

Prof. A. Wallichs. Erfahrungen mit dem Taylorsystem. Archiv für exacte Wirtschaftsforschung, 1914, p. 310.

R. Seubert. Aus der Praxis des Taylorsystems. Berlin 1914.

Fr. D. de Kok O. F. M. Loonstelsels, Arbeidshoeveelheid en Taylorsysteem, De Katholiek, Juni 1917.

H. Münsterberg. Psychologie und Wirtschaftsleben. Berlin 1916.

F. W. Taylor. De beginselen der wetenschappelijke bedrijfsleiding, vertaald door H. J. Hendrikse, Eindhoven 1913.

F. W. Taylor. Die Grundsätze wissenschaftlicher Betriebsleitung, vertaling van „The Principles of Scientific Management", door Dr. R. Rösler, München und Berlin, 1913.

H. J. Hendrikse. Over arbeidsprestatie en loonregeling, Amsterdam 1909.

Dr. Colin-Ross. Das A, B, C der wissenschaftlichen Betriebführung, Vertaling van „Primer of Scientific Management" van Frank B. Gilbreth, Berlin 1917.

Prof. J. G. A. Volmer, Het Taylorstelsel, Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid, Juli, September 1917.

F. W. Taylor. Publications Posthumus, Traduction M. F. Schwers. Bulletin of the Taylor Society. II. no. 5, Dec. 1916. Paris H. Dunod et E. Pinat, éd. 1917.

De Voorzitter opent te 2 uur de vergadering en laat zingen Gezang 272 : 3.

Gij, Gij zijt de beste gave.
Die een hart verlangen kan;
Aardsche rijkdom, schat of have
Hebben daar geen schaduw van.
Kruisig gij mijn ouden zin;
Neem geheel mijn boezem in,
En vernieuw mij telken dage;
Dat ik Jezus' beeltnis drage!

Daarna kan, aangezien de referenten het woord voorshands niet wenschen, overgegaan worden tot tijdverdeeling voor de debatters. Er blijken er 18 te zijn, zoodat elk 5 minuten krijgt.

Gedachtenwisseling.

De heer J. R. Snoeck Henkemans (Den Haag) zegt, dat de heer Schokking het absoluut familieloon heeft bepleit. Hij is het daarmee eens, maar vindt dat het scherper naar voren gebracht had moeten zijn. Het absoluut familieloon is een loon van welks minimum een arbeider met een gemiddeld gezin leven kan. De referent verzuimde echter te zeggen welk middel er is om het loon naar behooren te bepalen. Eenzijdige loonsbepaling werkt verkeerd. Daarom moeten we scherp positie nemen voor loonraden of iets dergelijks. De eischen van een goede loonsbepaling kunnen alleen tot hun recht komen in een maatschappij met een Christelijk levensbeginsel, niet in een maatschappij met klassenstrijd.

De heer A. Colijn (Den Haag) heeft een voornaam bezwaar tegen het referaat van den heer Schorer. Het klare onderscheid tusschen de idee en de uitwerking van het Taylorstelsel is verdoezeld. De toepassing van het systeem geschiedde door technici niet voor die taak berekend. De individueele onderhandelingen vormen niet het essentieele deel van het Taylorstelsel. Had Taylor meer economische kennis gehad, hij zou de onmisbaarheid van collectieve onderhandeling hebben erkend. Intusschen zou Spr., al is hij geen individualist, toch wel eenige ruimte willen geven aan het individueele bij de loonsbepaling.

De heer M. G. J. Kempers (Harderwijk) steunt den heer Schokking inzake het gezinsloon. In meer dan eene qualiteit, ook als hoofd eener gemeente, acht hij het gezinsloon van beteekenis. Hij komt terug op het betoog van mej. Crommelin en verdedigt een meer vrouwelijke opleiding tegenover de universitaire. Hij vindt het gezinsloon zoo uitnemend, omdat het leidt tot bevordering van het huwelijk en van het gezin. De vrouw behoort bij de woning en de woning bij de vrouw. Maar het krijgen van een woning en een vrouw moet mogelijk gemaakt worden door het relatieve gezinsloon.

De heer H. Amelink (Rotterdam) meent, dat het betoog van den heer Schokking ons niet veel verder brengt. Het absolute gezinsloon helpt ons niet, daar loonsverhooging leidt tot hooger levenskosten. Tegen relatief gezinsloon bestaan geen principieele bezwaren. Wel

bestaat het practische bezwaar, dat soms de minder degelijke arbeider met hooger loon naar huis gaat, dan de meer degelijke. Spr. vraagt of de zaak niet ware te vinden door sociale verzekering, met uitkeering aan groote gezinnen.

De heer P. J. Dam (Hilversum) vindt het standpunt van de referenten te zwevend. Hij vraagt den heer Schokking waarom men van den particulieren werkgever niet eischt, dat hij den arbeider zoo beloone, dat deze in de behoefte van zijn gezin kan voorzien als hij zijn geheele arbeidskracht geeft. Zijnerzijds is Spr. voorstander van relatief familieloon. Tegenover den heer Smeenk merkt hij op, dat het participatiestelsel, tegenover gewone loonsverhoogingen dit voor heeft, dat niet weer in prijsstijging verloren gaat, wat de arbeider meer krijgt. Het groote bezwaar tegen het stelsel is, dat de arbeider in goede tijden went aan inkomsten, die niet blijvend zijn. Met het oog op tijden van inzinking levert dat gevaar op.

De heer Baas (Amsterdam) zegt, dat de organisaties altijd absoluut familieloon vragen. Men wil de loonen zoozeer omhoog brengen, dat iemand met een gezin er van leven kan. Een groot gezin geeft vaak groote zorgen, maar aan groote zorgen verbindt God vaak grooten zegen. Ook de arbeider moet zelf verantwoordelijkheid leeren dragen. Zal aan de loonsverhooging, met als gevolg duurder leven, eens een eind moeten komen? Zal daarbij winstdeeling en bedrijfsmedebezit kunnen helpen? Spr. vraagt verder of bedrijfsorganisatie helpen kan of wel dat wellicht meer socialisatie noodig is? En of die allicht de planeet meer bewoonbaar kan maken? En inzake het Taylorstelsel oppert hij de vraag of de organisatie niet op de planafdeeling een man moet hebben, die is een ingenieur en physioloog en bovendien nog een praktisch mensch. Hij meent, dat de organisatie geen menschen heeft om invloed uit te oefenen op de planafdeeling. In het algemeen, zoo merkt Spr. tenslotte op, denken de arbeiders over zulke dingen niet erg gunstig.

De heer Steketee (Amsterdam) vindt dat de lusten, die de aarde oplevert, beter verdeeld moeten worden. Twee, drie en meer personen moeten meer krijgen dan één. Hij staat voor relatief gezinsloon, met een grondloon, waar men van leven kan. Het gezinsloon-systeem kan doorgevoerd worden, zelfs voor alle bedrijven. Het kan in den weg van sociale verzekering, waarbij Spr. echter waarschuwt tegen administratieve rompslomp. Hij meent, dat met geconcentreerde bedrijven alles te bereiken is en staat daarom voor naamlooze vennootschappen met collectieve arbeidscontracten, waarin alles geregeld is.

De heer Sybranda (Heerlen) noemt het Taylorstelsel koud, hard en zielloos. In dat stelsel gaat het niet om den ouderwetschen vakman, maar om de snel zich aanpassende ongeschoolde kracht. We moeten den eigenlijken prikkel tot den arbeid weer leeren zoeken in den arbeider zelf. De Christelijke arbeider moet weer leeren, dat arbeid een zegen en niet een vloek, een stuk paradijs en niet een hel is. Spr. merkt voorts op, dat het Taylorstelsel als systeem moet worden verworpen, omdat het is roofbouw op den arbeider, maar vooral ook gevaarlijk zijn de aanloopen tot het eigenlijke stelsel, de contrôleboekjes e. d.

De heer M. de Jong (Amsterdam) verzet zich ook met alle kracht tegen het Taylorstelsel. Het maakt van menschen machines. Als de taak moest vastgesteld worden in overleg met de arbeiders, dan zal

het nooit zoover komen. Taylor heeft uitgevonden hoe ten koste van de arbeiders de ondernemerswinst moet worden vergroot. Daartegen vraagt Spr. een protest van het congres. Als noodmaatregel kan het systeem misschien aanvaard in het belang van de productiebevordering, maar voor het overige moet het worden verworpen. De ervaringen ermede opgedaan zijn trouwens niet gunstig.

De heer H. J. de Groot (Den Haag) betoogt, dat het Taylorsysteem een gevolg is van concurrentie en zucht naar winst. De mensch wordt van de machine, die in dienst van die beide staat, een onderdeel. Het Taylorstelsel is niet een nationaal, maar een internationaal vraagstuk. Het bederft veel in het maatschappelijk leven, zelfs ook de vakopleiding. Een getayloriseerde fabriek in ons land geeft zelf brochures uit ter beantwoording van de vraag: Wat moet mijn zoon worden? Maar het Taylorstelsel geeft geen vakopleiding, doch oefent slechts in het zooveel mogelijk uit mensch en machines te halen. (Applaus).

De heer Kaajan (Groningen) is onvoldaan over de heeren Schokking en Smeenk. Ze trekken geen positieve lijnen. Ze rekenen niet voldoende met de praktische doorvoerbaarheid van wat ze willen. Vooral de heer Schokking had een betere oplossing aan de hand moeten doen. Onder meer zou Spr. willen een wettelijke bepaling hoeveel volwassen arbeiders, vergeleken met andere, een patroon in dienst moet hebben.

De heer Knottenbelt (Barneveld) vraagt hoe bedrijfsmedebezit in de praktijk moet worden toegepast.

De heer W. Kok (Den Haag) vraagt of de heer Schorer niet vreest, dat als het Taylorstelsel wordt toegepast de vrije persoonlijkheid verloren zal gaan. Te weinig hebben de Christenen er tegen gestreden. We kunnen het niet tegenhouden, maar dan moeten we de scherpe kanten er van af zien te nemen. Voorts vraagt hij hoe in het kleermakersbedrijf e. d. de winst moet worden bepaald. De winst is uit allerlei elementen samengesteld, waaraan de arbeider part noch deel heeft. Door het referaat van den heer Schokking is Spr. teleurgesteld. Wijl het geen vaste lijnen trekt. Een predikant had anders moeten optreden, vooral omdat hier veel zonde tegen het zevende gebod in 't spel is en alles moet gedaan worden om die zonde tegen te gaan. Hij vraagt of het niet mogelijk is sociale verzekering, waarvoor de patroons ponds pondsgewijze de premie betalen. In elk geval wil hij, dat de Christenen hierin niet achteraan komen. (Applaus).

De heer Haagsma (Terschelling) vindt, dat de krachtige wil, het besef van het heilige moeten ontbreekt. Noch de heer Schokking, noch de heer Smeenk is positief. We moeten niet slechts overwegen, maar doen. Anders komt de socialistische maatschappij! Van alle zijden wordt kindertoeslag gevraagd. Het nieuw-malthusianisme breidt zich uit. De gezinnen zijn in nood. In het vrije bedrijf neemt de loonsbepaling naar behoefte reeds een plaats in. Spr. hoopt dat straks één conclusie van het congres het relatief familieloon als eisch zal stellen èn voor de overheid èn voor de vrije bedrijven. (Applaus).

De heer F. J. Welzenbach (Amsterdam) merkt op, dat we verlegen zitten met het loonvraagstuk. Van weerskanten is het halen, wat er van te halen is. Dat verbiedt de Christelijke liefde, die ons wel den

weg wijzen zou als niet de meesten onzer medeburgers zich daarvan afwendden. Het loon pleegt te klein te zijn, vooral door de telkens zich voordoende prijsstijging, meestal is er eerst prijsstijging en dan loonsverhooging, wat telkens weer van voren af aan begint. De bedoeling van het loon moet echter niet zijn iemand wat schijven te geven, maar hem levensonderhoud te verstrekken. Er moet dus vastgesteld worden, wat de arbeider behoeft. Stelt men zich op dat standpunt, dan komt ook gemakkelijk loonsverhooging tot stand, indien ze noodig is.

De heer J. W. Rouw (Bussum) vraagt waarom, als een arbeider recht heeft op toereikend gezinsloon, dan ook geen extra prijzen voor sommige winkeliers worden vastgesteld. Hij meent, dat de verantwoordelijkheid voor het gezin moet blijven bij den arbeider zelf. Een grooter loon voor een grooter gezin heeft geen aanspraak meer op den naam van loon. Daarom is hij wel voor absoluut, maar niet voor relatief gezinsloon.

De voor de referenten beschikbare tijd wordt thans aldus verdeeld: dat de heer Smeenk, die het minst is aangevallen 10 minuten krijgt, terwijl voor de andere heeren 20 minuten gereserveerd worden.

De heer Schokking begint met op te merken, dat men uit het oog verloren heeft, dat de quaestie van het gezinsloon gebracht was binnen het kader van het loonvraagstuk. Breeder ware de zaak opgezet door de vraag, hoe een gezin kan worden onderhouden, maar de vraag was of gezinsloon ons geven kan wat we noodig hadden. Intusschen heeft de vergadering het niet verder gebracht dan de referent in zijn referaat. De debaters hebben elkaar afgemaakt. De opmerking van den heer Rouw was een duidelijk bewijs voor een hoe moeilijke kwestie we hier staan. We kunnen niet volstaan met de opmerking, dat het de tijd is om iets te doen. De vraag is of het kan en hoe het kan. Aanvankelijk was Spr. veel meer voor kindertoeslag dan na zijn onderzoek. Het gezinsloon moet zijn een loon, dat rekent met de behoeften van het gezin. Absoluut gezinsloon is dan ook eigenlijk geen gezinsloon, wel het relatieve. Dit laatste wil Spr. aanvaarden, maar met voorbehoud. Het is alleen mogelijk in den publieken dienst, die het loon anders kan regelen, dan het vrije bedrijf. Toch is de opvatting, dat de Overheid met het kindertal moet rekenen, niet zonder bedenking. De kindertoeslag werkt namelijk remmend op het grondloon. Maar juist in de algemeene belooning moet grooter stijging komen. (Applaus). Zeker erkent Spr., dat ook de particulier het loon moet bepalen naar de behoefte. Maar kan de particulier aan dien eisch zonder meer voldoen? Hij moet toch rekening houden met den prijs, dien hij zelf bedingen kan. Spr. staat tegenover de Roomsche sociologen, in welker theorieën men eigenlijk blijft staan bij een gequalifiseerd minimum. Maar kan het dan niet gevonden worden in den vorm van sociale verzekering? Maar hoe dat dan te doen? Moet de patroon de premie betalen? Zoo ja, dan zoekt hij menschen waarvoor dat niet noodig is. Met betaling van Rijkswege van toeslag aan groote gezinnen zijn we buiten het loonvraagstuk. Met deze quaestie hangt overigens samen, die van de gehuwde vrouw. Moet deze vrouwenarbeid verboden worden, dan kan het absolute familieloon een gevolg hebben tegenovergesteld aan wat we wenschen.

De strijd ervoor komt van de zijde van hen, die niet de eerbiediging van het gezin willen. Het absolute familieloon kan kinderlooze huwelijken bevorderen. Men moet zich niet blind staren op het absoluut, noch op het relatief familieloon, maar zoeken naar een complex van bepalingen, waarbij met de behoeften van het gezin gerekend wordt. Een enkele bepaling kan niet helpen. Overigens kan elke maatrekel omslaan in het tegendeel van wat men wenscht als niet het Christelijk beginsel overheerscht. Christenen moeten niet altijd het goedkoopste koopen, wat te krijgen is. Meer dan door de wet moet de maatschappij verbeterd worden, doordat men zijn leven anders gaat inrichten. Vooral in de kringen der Christelijke patroons moet gereageerd worden tegen de wet van vraag en aanbod. En er kome weer meer eere voor het gezin, ook voor het groote gezin.

De heer Schorer, thans aan het woord komende, zet uiteen, dat het Taylorstelsel niets is dan besparing van materiaal, van plaats, van tijd en van menschelijke arbeidskracht. Alleen in Amerika kon de wetenschappelijke bedrijfsleiding opkomen. Alleen daar is voldoende toeloop van ongeorganiseerde arbeidskrachten. De bloei van het systeem past zich geheel niet aan bij de sympathie, die het in theorie had. De toepassing heeft relatief geringe beteekenis. In Australië had in 1911 het socialisme in de federatie gezegevierd. Voor den oorlog had Australië een korten arbeidsdag en hoog loon. De prijzen stegen echter meer dan de loonen en zoo bleek ook hier, dat de socialistische gelukstaat de verarming van allen is. We geven onze moderne beschaving aan dezen gelukstaat prijs. Maar ook met Amerika's uitbuiting van den mensch gaan we niet mee. Evenmin als met Australië's geringschatting van den arbeid. Hebben we den arm der Overheid noodig om eerbiediging van den arbeider af te dwingen, dan zullen we ons er van bedienen. Het Taylorstelsel kan niet ingevoerd worden, tenzij de mentaliteit van den arbeider geheel verandert. Het komt in dat systeem aan op individueele onderhandelingen met den arbeider. Erger is, dat in het Taylorstelsel een absolute scheiding tusschen het ideëele en het materieele van den arbeid bestaat. De arbeider behoeft zelfs niet te denken: gehoorzamen is voldoende. Ook Hoxie betoogt, dat het collectief arbeidscontract bij het Taylorstelsel onmogelijk is. De toepassing van het systeem is een physisch, psychisch, sociologisch en economisch probleem. Het stelsel heeft tengevolge een buitengewoon sterke selectie van arbeiders. En is heel in strijd met het systeem van de goede minimale loonen, waarvoor juist het collectief arbeidscontract opkomt.

De bedoeling van Spr.'s referaat was, dat, als het Taylorsysteem mocht doordringen, waarborgen moeten worden gesteld ten behoeve van den arbeider. De Achillespees van het stelsel is dat van herstel van krachten, door rustpoozen in verband met vermoeidheidsgrenzen praktisch niet veel komt. Spr. gelooft dat het Taylorstelsel komen zal door den drang van internationale omstandigheden. Dan moeten waarborgen gevraagd, opdat de werkkrachten van den Nederlandschen arbeider niet ontijdig worden verwoest. De noodige menschen voor controle zullen wel komen. Zoo ook de noodige nieuwe organen: reeds zijn premie-commissies voorgesteld geworden. Een absoluut verbod van het Taylorstelsel wil Spr. niet. Wat er bij ons is, is slechts een slecht begin, dat al in een zeer bijzondere mate te veroordeelen is,

maar Spr. blijft er bij, dat het goede in het systeem moet worden aanvaard: het zuiver technische, dat rationeeler is dan hetgeen dusver bestond. Spr. zou dus een conclusie willen, dat waarborgen noodig zijn, vast te stellen in medewerking met de vakorganisaties, desnoods langs publiekrechtelijken weg. De leuze moet zijn: liever arm, dan rijk tengevolge der verwoesting van anderer arbeidskracht. (Applaus).

De heer Smeenk erkent, dat in winstdeeling en bedrijfsmedebezit geen oplossing van het loonvraagstuk te vinden is op de reëele lijn. Men vat de noodige solidariteit niet voldoende op. De arbeiders willen een collectieve verhooging van het levenspeil. In deze goede gedachte ligt echter opgesloten, dat wij de beteekenis van den arbeider moeten eeren en ontzien. De arbeider zou moeten komen tot meer medezeggenschap in het geheele bedrijfsleven, ook bij prijsbepaling. De oplossing van het loonvraagstuk zal in deze richting gevonden moeten worden. Intusschen is Spr. op economisch gebied geen dogmaticus en hoopt hij vrij te blijven van dogmatisme, doch ook van illusie. Niettemin heeft hij groote verwachtingen van de tot elkaar brenging en de samenwerking van arbeiders en ondernemers, van staatsbemoeiing en van sociale politiek.

De voorzitter doet thans zingen Psalm 100 : 4

Want goedertieren is de Heer;
Zijn goedheid eindigt nimmermeer;
Zijn trouw en waarheid houdt haar kracht,
Tot in het laatste nageslacht.

waarna op zijn verzoek Ds. J. C. Sikkel, van Amsterdam, voorgaat in dankgebed. Hiermede is de middagvergadering van den derden dag ten einde.

VIERDE DAG.

Morgenvergadering.

MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIE.

Referenten: Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine (theoretisch), H. Diemer (praktisch).

ORGANISATIE DER MAATSCHAPPIJ.

Door Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine.

I.

Het onderwerp, dat in deze bladzijden wordt behandeld, heeft voor de christelijk-sociale strevingen een extra belangwekkenden kant. Terwijl het ons natuurlijk binnenvoert in het tastbare leven met al zijn vragen in zake organisatie en al zijn quaesties van practijk, onderstelt het toch voortdurend een bepaalde geestelijke overtuiging. En dan wel zoo, dat deze overtuiging niet wordt aangehecht, maar dat zij den onmisbaren ondergrond vormt voor den geheelen bovenbouw. En dat zij zelfs daar werkzaam is, waar zij niet herkend wordt; ja, waar zij niet eenmaal wordt aanvaard.

Menigmaal moet het tegendeel geconstateerd worden en vormen het geestelijke en het sociale een tegenstelling of komen zij slechts in zeer losse aaneenschakeling voor.

Een tegenstelling daar, waar dit geestelijke louter betrekking heeft op den inwendigen mensch, op ons zieleleven en ons eeuwig bestaan, terwijl het sociale zich beperkt tot de aarde en het stoffelijke als zoodanig. De beide grootheden hebben dan met elkander niets van doen. En die het diepst geestelijk gevoelen, laten de sociale vragen ter zijde; die het meest krachtig sociaal gevoelen, laten het Christendom voor wat het is. Terwijl degenen, die toch tusschen deze beide grootheden een samenbinding zoeken, zich telkens als heen en weder geworpen voelen.

Of er is louter een losse aaneenschakeling. Door de sociale uiteenzetting en de sociale studie worden eenige christelijke termen heengevlochten, waarbij men bijna den indruk krijgt, dat het Christendom in het sociale wordt ingelardeerd. Of wel, men gaat van bepaald christelijk standpunt uit en onderzoekt dan voortdurend de beginselen en peinst over de vraag, welke toepassing zij vergen; maar zóó, dat men in dit onderzoek steken blijft en zonder dat het ooit tot daden komt.

Het onderwerp, in deze bladzijden behandeld, stelt ons nu ten dezen voor een nuchter feit. Niet voor een theorie omtrent, doch voor het nuchtere feit van den zeer wezenlijken samenhang. Wat hier voor het aardsche, sociale wordt gevergd, is slechts te verstaan van uit een geestelijken bodem en het geestelijke, dat hier wordt vermeld, openbaart zich onmiddellijk als kracht, als zuurdeesem, die alles doordringt.

II.

Het gaat hier toch over de algemeene vraag, hoe de menschheid en hoe groepen binnen die menschheid moeten worden beschouwd.

Drie antwoorden laten zich hier denken: zij vormen een hoop individuen, zij vormen een machine, zij vormen een organisme.

Wie aan een hoop individuen denkt, gaat geheel uit van den enkeling. Ieder moet individueel werken en louter met zich zelf rekenen. Er ontstaat een concurrentie, menigmaal zelfs een zeer wilde jacht. Waarbij niet kan ontkend worden, dat veel uitbloei van persoonlijke kracht zich vertoont en dus belangrijke resultaten worden verkregen. Maar ter anderer zijde loopt men vast in die jacht, die aan tallooze individuen groote lichamelijke, zedelijke, geestelijke schade berokkent.

Om dit te voorkomen moeten dan alle individuen gedwongen worden in een bepaald gareel te gaan en zich langs een afgebakenden weg te bewegen. Zij worden tezamen, massaal behandeld en worden als een machine gezien, waarbij het algemeene en uniforme werken het eenige is; waarbij voor individueele, afzonderlijke krachtsontplooiing evenmin plaats blijft als voor openbaring van persoonlijke gaven. Alles wordt genivelleerd, ten slotte verdort alles en er gaat weder een roep op om de erkenning van de enkelen, wat neerkomt op een vernieuwd loslaten van het geheel.

Gansch anders staat het, zoo men de menschheid ziet als een organisme. Daar worden de gedachte aan den enkele en die aan den samenhang vereenigd. Gelijk Paulus in I Cor. XII de christelijke gemeente een lichaam noemde en hare lidmaten leden van dat lichaam, waarbij dus de enkeling zijn plaats vindt zonder dat de samenhang teloor gaat .... zoo vormt ook de menschheid een lichaam en zijn bij die eenheid tegelijk de leden te onderscheiden. Van groepen en kringen binnen die menschheid moet ditzelfde evenzeer worden gezegd.

Bij dezen blik is alle eenzijdigheid onmogelijk geworden. Wie eenmaal heeft gevoeld wat de Profeet zoo scherp geformuleerd heeft: „Hebben wij niet allen éénen Vader? Heeft niet één God ons geschapen?" of wat Paulus heeft uitgesproken in dat woord: „Als één lid lijdt, zoo lijden al de leden mede" — die kan onmogelijk bij het louter individueele blijven staan. Maar terwijl hij als vanzelf den samenhang en dus in zekeren zin het massale gevoelt, is vermaling of vertreding van den enkele in dit massale evenzeer onmogelijk. Immers, die enkele is door God geschapen; is een lid van het lichaam met eigen taak en plaats.

In het tijdvak vóór en tijdens de Fransche revolutie viel alle nadruk op het individueele. Het heeft zich wel het sterkst geopenbaard in het

decreet van Juni 1791, waarin het verbod om te vergaderen werd uitgevaardigd voor burgers van hetzelfde beroep, voor werklieden, voor anderen, die immers, als zij toevallig samen waren, niet eens een voorzitter of secretaris mochten benoemen en geen besluiten konden nemen noch registers houden „over hun beweerde gemeenschappelijke belangen". En waarom dit? Het is duidelijk: Omdat men enkel wist van het bestaan der individuen en aan den samenhang binnen een bepaalden stand evenmin dacht als aan het hebben van een gezamenlijke taak. Ruim tien jaren tevoren had trouwens, om slechts één schrijver uit velen te noemen — maar dan een, die met wel groote klaarheid spreekt — had J. Bentham in zijn „Principles of Morals and Legislation" Ch. I, 4 zich ongeveer aldus uitgelaten, dat het gemeenschappelijk belang een van de meest gebezigde uitdrukkingen is binnen de phraseologie op het gebied van de ethiek. Als de uitdrukking een zin heeft, moet zij beteekenen, dat de gemeenschap een fictief lichaam is, saamgesteld uit individueele personen, die beschouwd worden als de fictieve leden van dat lichaam. Het gemeenschappelijk belang kan echter — zoo meent hij — nooit iets anders zijn dan de som der individueele belangen.

Gelijk men ziet, is hier alle besef teloorgegaan van een zekeren samenhang. Ook van deze gansche gedachtenwereld, die in het einde van de achttiende eeuw zoo veelvuldig heerschte, kan men aanwijzen, dat zij door een geestelijke overtuiging gedragen wordt; de overtuiging namelijk, dat de ontwikkeling van het geheel het best gevonden wordt zoo alle enkelen zich ongestoord kunnen ontwikkelen. Wat weder niet anders kan worden gehoopt dan zoo men den enkelen mensch als in aanleg en bedoeling „goed" ziet, zoodat noch breideling noch stuur van noode is.

Naarmate in de negentiende eeuw de feiten deze individualistische beschouwing als volkomen onhoudbaar hebben geteekend, omdat die feiten al te scherp spraken, werd er geroepen om een macht, die dwingend zou kunnen optreden, en zag men op naar den staat, die uniform regelend en massaal alles ziende de uitkomst brengen moest; gelijk bij voorbeeld en vooral de Sociaal-democratie vele jaren heeft betoogd.

Een christelijke maatschappij-beschouwing kan noch met dit individueele noch met dit massale zich vergenoegen. Zij erkent gemakkelijk het juiste in elk der beide standpunten, maar weet ook de schaduwzijde op te merken: het schoone van het individueele naast het bederf door het individualistische, het schoone van de solidariteit naast het bederf door het massale. Het vasthouden nu van die lichtzijde met gelijktijdige vermijding der schaduwzijde schijnt slechts mogelijk, waar de menschheid of waar een groep binnen die menschheid als een organisme wordt gezien.

III.

Het gevondene geldt ook voor de wereld van den arbeid, waar dus ook regeling noodig zijn zal. Om den samenhang, die er wezenlijk is, nu ook tot uiting te brengen, kan het organiseeren niet worden gemist. Organi-

seeren beduidt, dat de enkele zich schikken moet, en schijnt dus het tegendeel van vrijheid te beduiden. Maar die „vrijheid" beduidt bandeloosheid en voert in haar gevolg den ondergang van mannen en vrouwen en kinderen mede, de verspilling van tijd en kracht en ontwikkeling, de beschadiging van lichaam en ziel. Daar moest wel worden beschermd en moest plaats zijn voor organisatie en afspraak en meerderheidsbesluit en gehandhaafde wet — in één woord: voor het anti-individualistische.

Maar dit behoeft volstrekt niet te leiden tot dooding van de individualiteit en van de vrije krachten. Het is namelijk mogelijk, dat deze organisatie niet opgelegd wordt van boven af, maar groeit van binnen uit; dat zij uitgaat van het individueele en gedifferentiëerde, om dan met inachtneming van deze elementen het gemeenschappelijke te bouwen.

Deze overtuiging nu is de ondergrond en het uitgangspunt voor het onderwerp, dat ons gaat bezighouden: De arbeidswereld behoeft eigen organen, omdat zij een organisme is.

Al aanstonds worde echter opgemerkt, dat hierbij niet gedacht wordt aan één organisatie naar één model voor alle tijden. De negentiende en de twintigste eeuw dragen immers een eigen karakter, dat o.m. wordt bepaald door de komst van een breed kapitalisme, den opbloei van het industrialisme en in verband met die beide het ontstaan en straks de consolideering van den vierden stand. Hier ontstaan dus nieuwe sociale en economische toestanden, zoodat aan copiëeren zelfs niet kan worden gedacht. Wie met name de regelingen van den gildentijd kortweg zou terug-wenschen, zou daarmede verraden, dat ook voor hem de samenleving niet een levend organisme is maar een doode machine; dat hij aan de mogelijkheid gelooft om het leven te wringen in een bepaald gareel. Het blijft hier bij het algemeene beginsel en de groote lijn, dat organisatie en organen niet gemist kunnen worden; maar met de mogelijkheid voor een telkens andere toepassing in verband met telkens nieuwe toestanden.

Het groote beginsel, waarvan wij spreken, brengt met zich, dat geen heil verwacht kan worden van staatsonthouding om enkel plaats te laten voor het optreden van de individuen. De staat zal moeten ingrijpen, omdat hij alleen het gezamenlijke kan ordenen, de ordening kan sanctioneeren en bewaren. Maar dit voert weder niet tot een staats-albemoeienis, waarbij de enkeling wordt weggedrukt. De staat moet de organen scheppen, liever nog: den groei van reeds bestaande organen aankweeken en leiden; waarna dan van de werking dier organen het overige moet worden verwacht.

Indien van den aanvang af deze dingen waren ingezien en men niet door een valsche vrijheidsleuze zich had laten leiden, dan zou nimmer de individueele ellende zoo groot gegroeid zijn, noch ooit het straffe optreden van den staat zoo krachtig zijn verdedigd.

IV.

In onze dagen is de begeerte naar zulk een organisatie en zulke organen algemeen. Slechts zelden spruit zij, althans aanwijsbaar, voort uit een positief christelijke overtuiging. Dikwijls is het enkel de macht der

feiten, die tot den eisch drijft — waarmede een zijdelingsch bewijs is gegeven voor de grootschheid en den socialen kant van het Evangelie, dat immers alom zijn invloed oefenen moet en blijkbaar alleen den juisten blik verschaft ook voor de maatschappelijke vragen.

Wij geven een reeks uitspraken, opzettelijk zeer bont gekozen zoowel wat de sociale als wat de geestelijke overtuiging der zegslieden betreft.

Eerst is hier dan de vraag te vermelden naar een sociale Kamer naast een politieke. Men meene niet, dat in dezen gedachtengang niets zou gewonnen wezen, omdat immers een sociale Kamer evenzeer als de politieke alle dingen legt in de handen van den staat. Want juist de samenstelling van zulk een sociaal lichaam wordt begeerd, omdat daar meer blik op het sociale leven, meer begaafdheid voor de sociale taak en meer onmiddellijke medewerking van de volksgroepen zou gewaarborgd zijn. Zoo hebben Roomsche sociologen meermalen de ordening van ondernemers en arbeiders in beroepsstanden gevergd, waarna dezen dan een sociale Kamer zouden kunnen samenstellen. Zoo heeft een liberaal man als Dr. Eerdmans gepleit voor een Eerste Kamer, gekozen door de Provinciale Staten, de Gemeenteraden, de Waterschappen, de Kamers van Arbeid. Zoo heeft Mr. Anema, een Anti-Revolutionair, de gedachte geopperd, dat de Eerste Kamer de vertegenwoordiging worde van de maatschappij, terwijl de Tweede die blijve van den staat. En Mr. Treub, hoewel nadrukkelijk opmerkend, dat hij tot zijn beschouwingen niet komt vanuit christelijk oogpunt, acht toch organisme in plaats van individualisme als grondslag voor het staatsrecht onmisbaar en meent, dat wij op weg zijn naar een hooger ontwikkelingsstadium van vertegenwoordiging dan wat door het algemeen kiesrecht verkregen wordt. Het maatschappelijk organisme moet zich afspiegelen. En hij zou een Eerste Kamer wenschen, saamgesteld uit werkgevers en werknemers, beide verdeeld over eenige groote groepen van bedrijven.

Voorts is er het zoeken naar „nieuwe organen". Op de Jaarvergadering November 1917 van den Vrijzinnig-Democratischen Bond bleek men zeer sterk het gevaar te gevoelen, dat in den komenden tijd scherpe arbeidsgeschillen zullen ontstaan. Daartegen zouden zoowel arbeiders als patroons zich moeten organiseeren, terwijl zij in dit streven door den wetgever zouden moeten worden gesteund. Want naast de behoefte, dat het tegenwoordig distributie-dwangstelsel spoedig verdwijne en dat de individueele krachten weer kans op volle ontplooiing erlangen, blijft het de taak van den wetgever om te zorgen, dat niet groepen van ons volk in dezen economischen strijd ten onder gaan. De wetgever wachte dan echter niet alle dingen van thans reeds fungeerende of nieuw te vormen zuivere staatsorganen, doch zoeke het in de lijn van onze Kamers van Arbeid, hoewel dan zonder twijfel belangrijk gereorganiseerd. In dezelfde lijn laat telkens Dr. J. van Hettinga Tromp zich hooren. De ervaring in Amsterdam opgedaan aangaande de onmacht van den Gemeenteraad om de sociale ordeningen te vinden, doet hem vragen naar nieuwe organen, omdat deze ordening toch gevonden worden moet.

Een Vrij-Liberaal man als Mr. Smissaert wordt toch eigenlijk gedreven

door een zelfde complex van gedachten, wanneer hij in „Onze Eeuw" 1915, I 123 constateert, dat Regeering en Kamer niet op de hoogte zijn van de toestanden, dat de Regeering toch maar vast met een voor-ontwerp begint, vervolgens een onderzoek doet instellen, daarna haar ontwerp wijzigt enz., alles 't achterste voren — welke aanwijzing geen nut kan hebben, tenzij hieruit de eisch volgt, dat organen worden gevonden, die het noodige inzicht wél kunnen verschaffen en de noodige plannen met kennis van zaken ontwerpen.

Veel radicaler dan hij drukt Mr. Kranenburg zich uit in „Vragen des Tijds" 1917, I 125; maar zijn critiek op de bestaande toestanden gaat van dezelfde principen uit. De juristen, zoo verzekert hij, koesteren geenerlei illusie meer betreffende het vermogen van den wetgever om de rechtsvorming te blijven beheerschen. In het moderne rechtsleven is er behoefte aan nieuwe rechtscheppende organen.

Niet anders Mr. Krabbe in het zesde hoofdstuk van zijn „De Moderne Staats-idee". Hij acht, dat de Kamer als geheel te ver af staat van het leven, dat telkens in de behandelde stof is betrokken, om dit leven met kennis van zaken te kunnen leiden en dat men zich daar dus met leuzen of met beginselen contenteert. Hetzelfde geldt eigenlijk ook van de Provinciale Staten en den Gemeenteraad. In plaats van de leden dezer colleges, die immers gekozen worden krachtens politieke overwegingen, hebben wij behoefte aan mannen, die gekozen worden om hun maatschappelijke kennis en maatschappelijken blik, en aan organen uit deze mannen geformeerd. De handel, de industrie, de landbouw moeten door de belanghebbenden zelf worden behartigd en geleid. Op dit oogenblik is weliswaar bij deze belangenkringen, bijv. tusschen de arbeiders en de patroons, een scherpe worsteling om de macht te ontdekken; maar deze zou verminderen en verdwijnen, wanneer zij mede recht-vormend konden optreden. Daarnaast staat nog het feit, dat er groote achterstand is in de wetgeving, omdat de Kamer haar taak niet aan kan, terwijl het leven hierop niet kan wachten en dus zich zelf redt door een zekere ongeorganiseerde rechtsvorming.

Hoewel ietwat aarzelend, hebben toch ook Sociaal-democraten zich in denzelfden geest uitgelaten. Het „Rapport over de reorganisatie van de Kamers van Arbeid" vraagt om Arbeidsraden, die wellicht in zake bescherming en verzekering het werk van den staat zouden kunnen overnemen. Welnu, in de commissie ad hoc vonden ook de heeren H. Polak en J. H. Schaper hun plaats, die geen afzonderlijke nota hebben ingediend om van hun afwijkende meening te doen blijken — hetgeen ook niet te wachten was, omdat de heer Polak in het „Weekblad" van den A. N. D. B. voor zulke organen heeft gepleit en de heer Schaper blijkens „De Socialistische Gids" 1917 blz. 830 wel iets gevoelt voor arbeidsraden, onderwijsraden enz., die het parlement kunnen voorlichten, het werk voorbereiden, de werkzaamheden verlichten. In hetzelfde periodiek trouwens van 1918 blz. 186 geeft de heer J. H. de Roode aan gereorganiseerde Kamers of Raden van Arbeid een goede kans, omdat min of meer gereglementeerde samenkomsten van arbeiders en werkgevers zeker nut zouden kunnen stichten.

V.

Wanneer alom de onmacht van den wetgever gevoeld wordt om via ééne uniforme regeling alles te ordenen, dan moet zonder eenigen twijfel ook de wetgever zelf zijn onmacht hebben ervaren en moet dit in de bestaande wetgeving blijken.

Dit is dan ook het geval en wij geven daarvan eenige bewijzen.

Niet enkel in zake sociale wetgeving in den engsten zin. Op meer dan één terrein toch heeft de wetgever organen te werk gesteld, die eigenlijk een andere taak hadden, maar die hier een nieuwe taak ontvingen, omdat de „nieuwe organen" ontbreken.

Soms fungeert de Gemeenteraad als zulk een orgaan. In de Leerplichtwet wordt het z.g. landbouwverlof mogelijk gemaakt. De vraag is, wanneer dit verleend zal worden. Volgens art. 15 der wet is de Gemeenteraad bevoegd te regelen, gedurende welke tijden het landbouwverlof kan worden verleend. Waarom heeft de wetgever deze tijden niet vastgelegd in de wet, toen hij de stof zelf regelde? Waarom draagt hij een deel van zijn taak aan den Gemeenteraad over? De Memorie van toelichting antwoordt, dat de plaatselijke omstandigheden, wat de verdeeling van de landbouwwerkzaamheden betreft, dit noodzakelijk maken. Zij zijn immers zoo verschillend, dat het onmogelijk is in de wet voor het geheele land bepaalde maanden aan te wijzen, binnen welke de verloven moeten vallen; een dergelijke regeling moet worden overgelaten aan de plaatselijke besturen. En dan nog eens bijzonder duidelijk in de Memorie van antwoord: Zelfs niet aan Gedeputeerde Staten, maar aan den Gemeenteraad moet deze bevoegdheid worden verleend, omdat Gedeputeerden van de locale toestanden niet voldoende goed op de hoogte kunnen zijn.

Elders treedt de rechter op als nieuw orgaan. Volgens de wet op het Arbeidscontract, artikel 1639d toch is de arbeider verplicht om in het algemeen datgene te doen en na te laten, wat een goed arbeider in gelijke omstandigheden behoort te doen en na te laten. Dat men door deze wetsbepaling veel wijzer wordt, zal men niet beweren. Zij gelijkt bedenkelijk veel op de definitie: dat de cirkel rond is; en men mag vragen, waarom de wetgever een dergelijke niets-zeggende bepaling in de wet heeft opgenomen. Het antwoord moet luiden: dat hij geen kans zag om te bepalen, zeer in het algemeen, wat de arbeider verplicht is te doen en dat hij nu dit bepalen gelegd heeft op de schouders van den rechter, die immers moet optreden als een conflict ontstaat; dat beteekent: die alsdan wél een beslissing moet nemen; dat beteekent: die feitelijk de wetgeving voortzet.

Soms geldt de patroon als orgaan. Dezelfde wet kent in artikel 1637j een reglement, vastgesteld door den patroon en onder zekere voorwaarden verbindend. Dit reglement gaat over de arbeidsvoorwaarden, terwijl de wet reeds over de arbeidsvoorwaarden gaat.

Soms fungeeren patroons en arbeiders tezamen als orgaan. Volgens Arbeidscontract 1637n is een collectief contract tusschen beide groepen gesloten onder bepaalde voorwaarden bindend; d. i. patroons en arbeiders tezamen vullen hier de leemte aan, door de wet gelaten.

Zeer dikwijls fungeert de Kroon als orgaan door een Koninklijk Besluit of een Algemeenen Maatregel van Bestuur. De juridische bijzonderheden omtrent dit een en ander blijven hier rusten; ten dezen zij onder meer verwezen naar het werk van Mr. van der Pot. Maar waarom treedt de Kroon hier op? Blijkbaar omdat een algemeene regeling door de wet als volkomen onmogelijk werd gevoeld. Volgens de Memorie van toelichting bij de Arbeidswet van 1904 gold mede als motief, dat men eerst een bepaling zeer soepel wilde houden, om haar pas later, als zij deugdelijk gebleken was, in de wet vast te leggen. Soms drijft hier de begeerte om onmiddellijk te kunnen ingrijpen met vermijding van den langen weg, die overigens voor het tot stand komen van een wet wordt gevorderd.

Wij geven uit onze wetten eenige voorbeelden van het bedoelde.

In de Hinderwet van 1875 worden in artikel 2 de bedrijven aangewezen, waarop de wet van toepassing is. In artikel 3 echter wordt aanvulling van die lijst bij algemeenen maatregel van bestuur mogelijk gesteld; blijkbaar, omdat niet steeds de wetgever gelijken tred kan houden met de vergroeiing of ontwikkeling in het bedrijfsleven. Te gelijker tijd wordt echter geëischt, dat zulk een aanvulling binnen een jaar door de wet zal zijn bekrachtigd; blijkbaar om den invloed van de wetgevende organen op de wet te bestendigen.

In de Arbeidswet 1889 artikel 4 werd bepaald, dat een algemeene maatregel van bestuur aan vrouwen en jeugdigen voorwaardelijk of onvoorwaardelijk arbeid verbieden kan, terwijl toch de Arbeidswet zelf zich met dit onderwerp bezig hield.

In de Veiligheidswet 1895 wordt sedert eenigen tijd in artikel 7 voorgeschreven, dat een algemeene maatregel van bestuur bepaalt, wat door het hoofd of den bestuurder van een fabriek gedaan moet worden voor zindelijkheid, zuivere temperatuur, veiligheid. En zelfs volgt daar de gedachte, dat dit zal moeten geschieden met inachtneming van voorschriften te geven door den Inspecteur. Gelijk men ziet kan hier de Kroon de haar verleende bevoegdheid dus nog weder aan een ander overdragen.

In de Ongevallenwet 1901 wordt vastgesteld, dat een algemeene maatregel van bestuur de risico-overdracht regelen zal benevens alles wat nog verder ter voorbereiding van de uitvoering der wet zal noodig zijn.

In de Arbeidswet 1911 schrijft artikel 7 tweede lid voor, dat het Districtshoofd van de Arbeids-inspectie voorschriften omtrent de rusttijden geven mag, onverminderd wat de wet zelf reeds in het eerste lid heeft bepaald.

In de Steenhouwerswet 1911 worden in artikel 6 nadere schriftelijke voorschriften vanwege het Districtshoofd in uitzicht gesteld en het is niet oninteressant om na te lezen, wat door de heeren Drucker en Tydeman over deze wijze van wetgeven en overdracht van bevoegdheid in de Kamer opgemerkt is.

Nog één voorbeeld: de Stuwadoorswet 1914 artikel 10 stelt vast, dat er voor het verrichten van Zondagsarbeid uitdrukkelijk vergunning noodig is en dat in deze vergunning tevens de voorwaarden moeten zijn aange-

geven. In artikel 12 worden voorschriften bij algemeenen maatregel van bestuur gevergd voor den toegang tot de zeeschepen.

VI.

Al deze gegeven voorbeelden bewijzen hetzelfde; namelijk dat de wetgever zijn onmacht heeft gevoeld om alle dingen uniform bij de wet te regelen.

Toch staan de gevallen nog volstrekt niet gelijk.

Waar de patroons of de patroons en de arbeiders tezamen als nieuw orgaan worden aangewezen, ligt daarin een erkenning van de krachten en organisaties, die in het leven zelf zijn gegroeid. Al het overige is surrogaat van een goede regeling, niets meer.

De rechter wordt hier gesteld voor een taak, waarvoor hij niet benoemd is en die eigenlijk een onmogelijke taak moet heeten, omdat de bedoelde artikelen geen aanwijzing geven van hetgeen zij hebben gewild.

En als de Kroon hier optreedt — daarover heeft vooral Mr. Smissaert reeds in „Onze Eeuw" 1904, II 351 gesproken — dan is er immers voor de Kamer geen enkele waarborg, dat hetzij door de Kroon hetzij door de arbeids-inspectie bepalingen zullen worden getroffen en voorschriften zullen worden gegeven ook maar eenigermate in een geest als de Kamer zou begeeren. Bovendien wordt op deze wijze aan patroons en arbeiders beide alle zekerheid ontnomen, dat een wenschelijke continuïteit in de bepalingen zal blijven heerschen. Zij worden niet, als een verandering op komst is, eenigen tijd van te voren gewaarschuwd, gelijk dat bij den langen wetgevenden weg wél het geval is; zij kunnen zich dus niet op de nieuwe toestanden voorbereiden. Zij hebben eindelijk niet den allerminsten waarborg, dat door de Kroon of de Inspectie meer zaakkundig de vragen zullen worden beslist dan dat door de Kamer had kunnen geschieden.

Het bleek ons reeds, dat deze bezwaren ten deele zijn gevoeld. Wij denken aan de bepaling in artikel 3 der Hinderwet. Daar behoudt de volksvertegenwoordiging haar recht om tenslotte te beslissen; een stap in de verkeerde richting, omdat de Kamer evenmin bij machte is omtrent de in geding komende vraag een zaakkundige beslissing te nemen — maar in elk geval een erkenning, dat het overdragen der verplichting of bevoegdheid op de Kroon een fout is.

Natuurlijk heeft de ervaring meer dan eens hetzelfde bewezen. Ook bij deze soepele wetgeving was men niet tegen mislukking gevrijwaard. Wij noemen slechts het reeds zeer bekende en beroemde — zoo men wil: beruchte — lot van den algemeenen maatregel van bestuur omtrent den arbeid van vrouwen en jeugdigen in de steenfabrieken, die verscheen 21 Januari 1897, veranderd werd Maart 1903, geschorst Mei 1903, gewijzigd November 1903.

De nieuwe toestanden, waarvoor de oorlog ons heeft geplaatst, zullen het probleem nog meer dringend maken.

Ongetwijfeld zal toeneming van de staatsbedrijven worden gezien, de z.g. „socialisatie", waaromtrent Renner met zijn „Verstaatlichung" veel

belangrijks heeft gezegd. En zoo vaak de overheid door socialiseering van weer een bedrijf de taak zal hebben sociaal op te treden, zal de onmacht opnieuw blijken van de gewone overheidsorganen voor deze taak.

Maar het is niet twijfelachtig, of naast de „socialisatie" een andere regeling het vrije bedrijf zal vervangen; een regeling namelijk, waarbij het particulier bedrijf in stand gehouden wordt doch de vrijheid van den bedrijfsleider zeer sterk wordt beperkt. Reeds in de jaarvergadering van „Boaz" Maart 1918 heeft de heer Colijn als noodzakelijk gesteld, dat ingegrepen wordt in het beschikkingsrecht der reeders over de laadruimte der schepen; en dat wel niet slechts nationaal doch zelfs gezien over de gansche wereld. En Walther Rathenau heeft in „Die neue Wirtschaft" verzekerd, dat het vrije spel der krachten een einde heeft. Zeker zal van overheidswege worden invloed geoefend op de plaats der vestiging van bedrijven, op de geoorloofdheid van het gebruik der grondstoffen, op het vervaardigen van tusschenproducten; op zooveel meer als niet buiten den invloed van den staat gehouden worden kan, nu slechts door een breed overzien van de economische behoeften aan de behoeften der verarmde wereld zal kunnen worden tegemoetgekomen.

Men behoeft slechts een oogenblik zich in te denken in de uiterst kiesche en pijnlijke taak, die hierdoor aan de overheid wordt opgelegd, om te verstaan, dat die overheid haar nieuwe taak zeker niet zal kunnen volvoeren zonder andere organen dan waarover zij tot nog toe beschikt. Gelijk dan ook Mr. Treub in zijn „De Economische Toekomst van Nederland" een college gevraagd heeft van deskundigen ter voorlichting van de regeering omtrent de vrachtpolitiek, den handel, de nijverheid. In Januari 1919 is trouwens reeds de Nijverheids-raad geconstitueerd. Nog anderen vroegen — wij denken aan het artikel in „De Economist" 1917, blz. 654 v.v. over de Export-centrale — tusschen-organen voor de regeling van den export, alzoo dat deze regeling geschiedt met veel regeeringsrelatie en toch niet door regeeringsorganen.

VII.

Men ziet, dat er eenheid is in de critiek op den gang der dingen. Zoowel de theorie als de practijk doen hetzelfde geluid hooren en het geluid klinkt vanuit allerlei kringen met sociaal en geestelijk de meest verscheiden overtuiging. In het voorafgaande werd daarom soms opzettelijk de politieke of sociale kleur der zegslieden vermeld, opdat de eenheid nog scherper zou blijken.

Bijna een gelijke eenheid nu vindt men bij het aanwijzen der geneesmiddelen.

Een enkele maal inderdaad wacht men het nog van de aanvankelijk vrije regeling, die straks via den wetgever bindend worden moet. Het is duidelijk, waarom men dezen weg inslaat. Hier toch worden allerlei belangrijke goederen bewaard; de invloed van het parlement blijft bestendigd, de wetgeving behoudt haar constantie, het bedrijf ziet de komende veranderingen vooruit, de wetgever beschikt over ervaring.

Toch erkennen de meesten, dat dit middel onvoldoende en onzuiver is. Zelfs daar wordt deze erkenning gegeven, waar men niet blind is voor de groote gevaren, die aan het instituut der nieuwe organen kleven. Zoo heeft Mr. Levy in 1917 zich om juridische overwegingen tegen deze decentralisatie verzet. Hij eischt toch, dat er één recht zal zijn, geldend voor alle burgers, dat de constitutioneele waarborgen voor de wetgeving blijven werken, dat niet de belanghebbenden zelf wetgever worden. Om deze redenen kan hij onmogelijk een verordeningsbevoegdheid van nieuwe organen aanvaarden. Toch vraagt ook hij bijv. in het „Tijdschrift tegen de Werkloosheid" December 1917, dat speciale lichamen uit de nijverheid zullen worden saamgesteld voor de uitvoering van wettelijke regels; niet — men lette er op — voor de wetgeving, maar dan toch wel voor de uitvoering der wet door personen, die niet in het ambtelijk kader zijn opgenomen, met minder bureaucratische eenzijdigheid en met meer technische deskundigheid. Het is waar, dat zijn betoog speciaal de arbeidsreserven geldt. Maar het is even zeker, dat het als vanzelf breeder toepassing vergt. Aldus namelijk, dat de wet de regels vaststelt, maar dat de uitvoering der wet gelegd wordt nòch in de handen van bureaucraten nòch in die van de Kroon, doch van lichamen uit de nijverheid; dat is: dat nòch de willekeur nòch de onkunde aan het stuurrad worden geplaatst.

De reeds genoemde Mr. Kranenburg gaat in deze lijn veel verder. In „Vragen des Tijds" 1917, I 125 acht hij arbeidsraden als rechtscheppende organen noodig. En hij verwacht daarvan uitnemende dingen. De plicht toch om onpartijdig te zijn, de plicht om een rechtvaardige oplossing te vinden, om de belangen-taxatie minder van emotioneele en eenzijdige beoordeeling afhankelijk te maken, de rechtvormende taak zelf.... dit alles zal de leden der arbeidsraden noodzakelijk dwingen om de relatieve gegrondheid van de verschillende standpunten nuchter te beoordeelen en de onderscheiden belangen af te wegen. Hij zou daarop als contrôle het vernietigingsrecht van het centraal gezag op grond van strijd met de wet of met het algemeen belang willen aanwenden en wijst er op, dat dit door de werking van de ministeriëele verantwoordelijkheid in laatste instantie ook aan het parlement nog weder contrôle geeft.

Voor deze gansche in gang zijnde ontwikkeling doet zich nu een nieuw, wel is waar zijdelingsch maar uiterst merkwaardig argument gelden, ontleend aan den gang der politieke dingen. Velen toch vreezen, dat de evenredige vertegenwoordiging de kans op zuiver parlementaire kabinetten verkleint; of althans, dat de noodzaak niet zal zijn te ontkennen om op andere wijze dan tot nu toe den goeden gang der dingen te verzekeren, als de Kamer al meer blijkt voor haar taak niet-berekend te zijn. Het zou beteekenen, dat de invloed van het volk juist bij de invoering van het algemeen kiesrecht vermindert. Wie dit betreurt in het belang van echte democratie trachte dan echter niet tegen dezen stroom op te roeien, die immers toch niet te keeren is; doch hij grave een andere bedding. Immers, hij poge de maatschappelijke krachten zelf in te schakelen in de vaststelling van hetgeen tenslotte regel en wet wezen zal; welke inschakeling van

maatschappelijke krachten het best door de nieuwe organen zal worden verkregen en waarbij een blijvende invloed van het volk verzekerd is.

In zijn „Moderne Staatsidee", straks nog eens uitvoerig in zijn „Rechtsgezag" heeft Mr. Krabbe in dezen geest gesproken en even uitvoerig Mr. Paul Scholten in „Onze Eeuw" van Juli 1918.

VIII.

In groote lijn is nu wel duidelijk, wat men zoekt. Oudtijds kon men de grens tusschen staat en maatschappij, dus ook tusschen beiderlei taak gemakkelijk aangeven. Reeds lang is deze grens verdoezeld, maar het uitwisschen zou noodlottig werken. Welk gedrag belooft hier uitkomst?

Menigmaal zoekt men het in een verschuiven van de grens. Wie eerst zeer individueel gevoelden, gunden nu wat meer invloed aan den staat; wie eerst zeer socialistisch dachten, erkenden nu iets gemakkelijker het goed recht van maatschappelijke krachten. Dit proces is inderdaad ter weerszijden gaande. Nauwlijks zal men meer extreme individualisten en extrême socialisten vinden. Staats-al-onthouding en staats-al-bemoeienis worden niet meer bepleit.

Met dit al blijft men heen en weer schuiven over hetzelfde terrein, zoekt men het in iets meer of minder. Hier is op den duur geen afdoende uitkomst te hopen. Noodig is een volkomen nieuwe blik, waarbij niet meer de staat en de maatschappij liggen in hetzelfde vlak en de grens tusschen die twee een weinig wijkt naar rechts of naar links; doch een, waarbij de staat gezien wordt als staande boven beide, boven staat en boven maatschappij. Doch dan niet zoo, dat hij tenslotte alles drukt en wringt; maar zoo dat hij als immers de eenige, die daartoe bekwaam is, ordenend optreedt en organen schept. Hij stelt de zeer algemeene regels, maar laat de toepassing en de uitwerking over aan die organen. Hij regelt de sanctie en de contrôle; maar de vrije maatschappelijke krachten ontvangen dan alle kans en ruime baan voor grootsche ontplooiing.

Ook hierbij denken wij niet uitsluitend aan het economisch leven in engeren zin . Elders toch, bijv. in zake de school, doet zich hetzelfde voor. Het kortelings verschenen „Nutsrapport" in zake de uitwerking van artikel 192 Grondwet vraagt de instelling van schoolraden. Waarom? Om de navolgende overwegingen: Wanneer de Gemeenteraden de zaak regelen, dan mengt zich opnieuw de politiek in de paedagogische vragen èn dan gaat alles uiterst langzaam. Wordt de zaak van den Gemeenteraad overgebracht naar den Rijkswetgever, dan doen dezelfde bezwaren zich op. Er is derhalve behoefte aan nieuwe organen, die de zaak van het onderwijs om der wille van het onderwijs behartigen en die daarvoor een levende belangstelling gevoelen: de schoolraden derhalve. Deze leven in het onderwijs en hebben kennis daarvan; hun moeten rechten en plichten worden toegekend als thans rusten op den Gemeenteraad, zelfs tot het recht toe om opcenten te heffen voor de benoodigde gelden; en straks met niet de Gedeputeerde Staten doch een onderwijsraad als college van hooger beroep.

De nieuwe Minister van Onderwijs heeft reeds — Stukken 1918/1919

No. 256, 3 — in de Memorie van toelichting tot zijn begrooting de instelling van een onderwijsraad wenschelijk geacht, om voor het geheele onderwijsgebied aan den minister voorlichting te geven. Straks bij het ontwerp van wet ingediend bij Koninklijke Boodschap van 29 November 1918, Stukken no. 265 wordt in artikel 4 gewenscht, dat de raad aan den minister desgevraagd of eigener beweging advies zal geven en wordt in de Memorie van toelichting deze gedachte aldus uitgebreid: dat hij werkzaam zal zijn ter voorbereiding van de maatregelen van algemeene strekking, die in zake het onderwijs moeten worden genomen.

Omtrent het economisch leven doet zich dezelfde behoefte gevoelen, omdat — gelijk wij reeds zagen — er groote achterstand is in de wetgeving en een groot onvermogen bij den wetgever; ook omdat bij de economische spanning, waarin de wereld sedert den oorlog verkeert, het gevaar voor economische botsingen zoo uiterst groot is.

Eindelijk nog om een zijdelingsch argument. Zijdelingsch wel is waar, maar naar het ons voorkomt niet zonder waardij. Het is bekend, dat voor arbeiders in gemeentebedrijven of voor arbeiders in particuliere, maar voor de gemeenschap zeer gewichtige bedrijven extra regeling van hun positie menigmaal wordt gewenscht. De arbeiders bij het spoorwegbedrijf, een waterleiding, een telephoon enz. zullen, ook wanneer zij niet in dienst zijn van gesocialiseerde bedrijven, aan speciale regelen vanwege den staat moeten onderworpen zijn om het algemeen belang. Maar zal de staat hier zelf regelend optreden? Zal hij niet veel beter doen door uit te lokken, dat er nieuwe organen worden gevormd en dat deze met een bepaalde taak worden bekleed? Dan toch zal voor beide groepen van arbeiders, zooeven bedoeld, de regeling van hun rechtspositie veel beter kunnen geschieden dan door rechtstreeksche bemoeienis van den staat.

Het zoo overal en algemeen gewenschte wordt wellicht het best geïllustreerd door de vermelding van een eenvoudige gedachte als deze: dat ter bescherming van den arbeider de wetgever den eisch stelt, dat een winkel één werkdagmiddag gesloten zij, of dat de gehuwde vrouw — zoolang zij tenminste nog in loonarbeid werken moet — één werkmiddag per week vrij zij; waarbij dan de wet zich er beslist van onthoudt om rechtstreeks of zijdelings te bepalen, welke middag dat wezen moet. Zij heeft haar taak vervuld door de grondidee te poneeren; organen uit het leven zelf opgekomen, regelen nu de toepassing naar iedere gemeente of plaats, naar ieder bedrijf, naar het jaargetijde enz. Dan zijn vastheid en soepelheid beide verkregen; een sterke aanpassing aan het leven zonder offering van de grondgedachte.

IX.

Wat zal nu in bijzonderheden omtrent deze organen zijn op te merken? Vooral omtrent hun samenstelling en hun taak?

Eerst stuiten wij hier op de vraag, of de wetgever zich het reeds in de maatschappij gegroeide zal moeten herinneren. Er zijn organisaties van

patroons en van arbeiders. Deze hebben allerlei regelingen getroffen, tot het collectief contract toe. Zal de wetgever dit alles negeeren en zelf beginnen te bouwen, terwijl toch het bestaande zich aan de maatschappij aansluit? Of zal de wetgever het bestaande dankbaar aanvaarden, zooveel dit eenigszins mogelijk is?

Ongetwijfeld verdient het laatste de voorkeur, juist omdat het uit het leven is gegroeid. Zal zeker soms de staat behoefte gevoelen dit gegroeide een weinig te vervormen, hij zal het meermalen eenvoudig runnen sanctioneeren, hij zal altijd er van moeten uitgaan; gelijk de wet op het Arbeidscontract gedaan heeft door in artikel 1637n het collectief contract te erkennen zonder meer. En dat: zonder meer, omdat in het jaar van de wet, in 1907 dit instituut nog zoo weinig in de practijk was gegroeid. Gelijk de minister in de Kamer het uitsprak: dat voor het overige te zijner tijd de wet zal moeten voorziening treffen. De minister dacht daarbij vooral aan het bindend karakter van de collectieve contracten; het is echter duidelijk, dat zijn opmerking op het geheele onderwerp toepasbaar is. Inderdaad maken de collectieve contracten een enormen groei door. Zij regelen of kunnen gaan regelen het loon en den arbeidsduur, de aanneming en het ontslag, het leerlingwezen, de hygiëne en de veiligheid, de verzekering en de arbitrage.

Wat moet de staat dan echter nog doen? Blijft er tenslotte voor hem nog eenige taak?

Hier ontmoeten wij Mr. J. A. Veraart met zijn werk over „Vraagstukken der economische Bedrijfsorganisatie", die wel uiterst radicaal antwoordt: eigenlijk zijn nieuwe organen onnoodig. Laat men beginnen met de vakorganisaties van de patroons en de arbeiders. Deze maken zich zelf sterk zonder eenige inmenging van den staat, doordat zij het instituut der collectieve contracten uitbouwen en het verplichte lidmaatschap opleggen. In het collectief contract voor het boekdrukkersbedrijf bijv. is reeds geheel buiten den wetgever om een compleet rechtsinstituut verkregen, zelfs met een vonnis en met executie — dit laatste door middel van boete, werkontzegging, boycot, royement — zonder dat de staatsrechter daarin ooit gekend wordt. De rechtspositie van den arbeider is hier onverbeterlijk geregeld: zijn recht op arbeid is erkend en zijn ontslag kan hem ongevraagd slechts gegeven worden na de uitspraak van een commissie ad hoc.

De ervaring, zoo meent Mr. Veraart, bewijst de deugdelijkheid der regeling: van 425 gevallen, waarbij hooger beroep werd ingesteld, werden er 422 zelfs zonder stemming beslist.

Reeds uit het groote werk van Webb was het bekend, dat vakvereenigingen door eigen middelen belangrijke dwingende macht kunnen en willen uitoefenen. Toch is het de vraag, of Mr. Veraart niet te ver gaat door de nieuwe organen overbodig te achten; of hij niet al te zeer aan één bedrijf denkt en aan hetgeen voor het oogenblik in dat bedrijf is verkregen. Trouwens, gelijk zoo aanstonds ook nog blijken zal, erkent ook hij, dat er voor den staat een taak overblijft; de taak namelijk, om de gezellen en patroons te waarborgen tegen tirannie en het publiek te waarborgen

tegen brandschatting. En dat juist in dit bedrijf, waar langs zuiver maatschappelijken weg reeds zoo uitnemende uitkomsten zijn verkregen!

Het zal ongetwijfeld nu en dan van noode zijn, dat de staat veel meer doet dan het bestaande erkennen en sanctioneeren. Soms zal hij van boven af de organen moeten wekken. Wij denken aan de kellners, aan de arbeiders en arbeidsters in huis-industrie of op steenfabrieken. Daar is de organisatie vrijwel onmogelijk; het opkomen der nieuwe organen uit het vrije leven is daar dus uitgesloten en al moet zonder twijfel ook hier worden gepoogd opvoedend te werk te gaan, zoodat aan het eind de staat zich grootendeels terugtrekken kunne, hij zal hier moeten beginnen met zelf te scheppen wat onmisbaar is voor een gezonde ontplooiing van het geheel.

Ook waar hij niet zoo ver behoeft te gaan zal de staat zich niet kunnen onttrekken, omdat een algemeene leiding vereischt blijft. Er mag niet slechts gelet worden op ieder bedrijf op zich zelf; ook het economisch leven van een volk met al zijn bedrijven is een éénheid, vraagt organisatie en eischt organen.

In Nederland is aan deze algemeene leiding nog behoefte om een bijzondere eigenaardigheid van groote beteekenis. Wij denken aan het feit, dat de vakorganisatie gesplitst is naar religieuse en economische inzichten. Toch zal bij de onderhandeling de arbeidswereld als één geheel moeten optreden — een zaak, waarop Dr. van Hettinga Tromp niet moede wordt te wijzen. En ongetwijfeld is iets van die eenheid te bereiken langs den nu gebruikelijken weg van federatie. Maar niemand kan blind zijn voor de nadeelen, daaraan verbonden. Wij denken aan de oneenigheid, die zich voor kan doen; ook, wellicht erger nog, aan het opbieden tegen elkaar. Hier zal een officiëele organisatie veel beter kunnen werken.

Maar hier roeren wij nu tegelijk een bij uitstek practische vraag van zeer groote beteekenis aan. Het is deze: Zal de eenheid van handeling worden verkregen, doordat nieuwe organen — nu, voor zooveel de arbeiders betreft — zullen worden saamgesteld door evenredige vertegenwoordiging? Dat is dus ook: Zullen de patroons en de arbeiders, al of niet georganiseerd, door vrije stemming invloed uitoefenen op de samenstelling der organen en zullen de bestaande organisaties alleen dienst doen als kiesvereenigingen? Of wil men verder gaan en de samenstelling rechtstreeks doen plaats hebben door de georganiseerden, met terzijdestelling van de ongeorganiseerden? Wil men wellicht zelfs het wagen om alle verkiezing onnoodig te verklaren, aangezien de vakorganisaties reeds de officiëele organen der arbeiders zijn, zoodat aan haar de taak kan worden toevertrouwd om de leden der nieuwe organen aan te wijzen?

Hier staan wij voor een soortgelijke botsing als zich in menig bedrijf heeft voorgedaan tusschen groepsvertegenwoordiging of kern ter eener zijde en vakbeweging aan den anderen kant. Wij voor ons meenen, dat de radicale weg in afzienbaren tijd onmogelijk is, omdat de organisatie-idee niet voldoende in ons volk is doorgedrongen. Tot zoolang zou het uitschakelen van alle niet-georganiseerden een groote onbillijkheid zijn; waarom wij meenen, dat evenredige vertegenwoordiging de organen moet samen-

stellen. De vakbeweging behoeft dan toch geen oogenblik te vreezen voor haar reden van bestaan: zij is niet alleen, gelijk reeds werd opgemerkt, kiescollege; zij is bovendien de aangewezene om voeling te houden met de collega's binnen het eigen vak door het gansche land èn om in verbinding te blijven met de gansche arbeiderswereld.

Van niet minder beteekenis is de vraag, of de regeling moet uitgaan van ieder vak afzonderlijk dan wel van d e n arbeid binnen een gemeente als één geheel.

Hierbij moet een verwarrend spraakgebruik weggeruimd worden. Wij spreken nl. van drieërlei: van vak, van bedrijf, van onderneming. Wat onder vak en onderneming wordt verstaan is volkomen duidelijk, doch de aanduiding bedrijf wordt zoowel voor „vak" als voor „onderneming" gebruikt; daarom wordt zij beter geheel weggelaten, omdat zij geen eigen gedachte vertegenwoordigt. Men lette bijvoorbeeld op de omschrijving der taak van het Christelijk Nationaal Vakverbond, waarin de woorden „vak" en „bedrijf" als gelijkwaardig worden gebruikt. Het heet daar toch, dat het Vakverbond de oprichting nastreeft van vakvereenigingen en vakbonden in die bedrijven, waarin zij nog niet bestaan, en de bevordering van de aansluiting tot een landelijken bond van plaatselijke vereenigingen van het zelfde vak of bedrijf.

Wel blijft de vraag, of de organisatie moet uitgaan van het vak dan wel van de onderneming. Het antwoord schijnt te zijn, dat men moet uitgaan van het vak. Wel is waar is menige onderneming een combinatie van vakken. Maar de moeilijkheid, hoe alsdan de organisaties moeten worden tot stand gebracht en in onderling verband gezet, wordt reeds thans in de practijk opgelost. In de vakbeweging toch wordt meer dan eens door centralisatie een band verkregen tusschen een vak en de „aanverwante vakken". In de tegenwoordige Kamers van Arbeid wordt meermalen tusschen vakken gecombineerd. En in de statistiek van het Centraal Bureau wordt de geheele nijverheid ondergebracht onder zeventien hoofden of bedrijfsgroepen.

Iets moeilijker is de vraag, of er moet worden georganiseerd per vak, dan wel per arbeid in de gemeente. Zal men de vakken elk afzonderlijk organiseeren in de gemeente, het district, de provincie, het rijk — of wil men de gansche wereld van den arbeid in het oog vatten binnen gemeente, district, provincie, rijk?

Hier zijn de meeningen verdeeld.

In de Memorie van Antwoord Staatsbegrooting 1918 hoofdstuk I, dd. 27 November 1917, wenscht de Minister van Landbouw een verdeeling van het rijk in districten, waarbij alle vakken in dat district worden samengebracht. Ook de heer Van Hettinga Tromp meent in zijn „Nieuwe Kamers van Arbeid", dat een Kamer van Arbeid voor ieder vak afzonderlijk overbodig is. En in zijn laatste praeadvies heeft Mr. van Zanten feitelijk hetzelfde gezegd. Daarentegen pleit Mr. Fokker voor de organisatie van elk der vakken.

O. i. zal zoowel het één als het ander moeten geschieden; d. i. om met

thans gebruikelijke namen te spreken, zullen zoowel Kamers van Arbeid als een plaatselijke Raad van Arbeid tot uitgangspunt moeten worden genomen. De laatste zal dan de hoofdzaak moeten worden; hij werkt met breeder blik, hij omvat alles en het gevaar is hier geweken, dat gelijk bijv. in een Boekdrukkers- of Bakkersraad dreigen zou, men vanwege het eigen vak het geheel uit het oog verliest. Toch zullen de Kamers van Arbeid onmisbaar wezen, omdat zóó alleen de speciale gegevens voor ieder vak van een daartoe aangewezen lichaam kunnen worden ontvangen. Mr. van Zanten trouwens, die de Kamers van Arbeid wil zien verdwijnen, wenscht met het oog op gewenschte kennis van bijzonderheden in een vak speciale commissiën binnen de Arbeidsraden, „die dan wellicht den naam van Kamer van Arbeid kunnen ontvangen".

Beide inrichtingen zullen nationaal moeten worden georganiseerd; en boven deze nationale organisaties zal tenslotte een opperste arbeidsraad moeten staan. De heer Van Hettinga Tromp heeft er in zijn „Demobilisatiezorgen" zelfs voor gepleit, dat met de instelling hiervan zou worden begonnen. De tegenwoordige Minister van Arbeid heeft blijkens zijn begrooting (Stukken 1918/1919, No. 287, artikel 40) denzelfden wensch. Hij vraagt allereerst de samenstelling van een Hoogen Raad van Arbeid ter verkrijging van een geregelde samenwerking der Regeering met een kern van personen, die adviseerende bevoegdheid bezitten over wetsontwerpen en andere zaken den arbeid betreffende. Deze Hooge Raad van Arbeid zal zeker in nauw verband moeten worden gesteld met de beide zooeven bedoelde nationale organisaties, de directie van den Arbeid, de leden van de arbeidsinspectie, de vakcentralen van patroons en arbeiders, den gezondheidsraad enz.

De nadere bijzonderheden kunnen hier blijven rusten. Zoo de vraag welke grenzen de districten zullen moeten hebben; Mr. Fokker en Mr. van Zanten bevelen een indeeling naar die der arbeidsinspectie aan. Evenzeer blijft de vraag rusten, of patroons en arbeiders ook afzonderlijk moeten kunnen vergaderen, waar o. i. niets tegen en alles voor is. Wanneer de verzekeringen afzonderlijk geregeld worden, verliest ook het strijdpunt inzake de pariteit en den onpartijdigen voorzitter veel van zijn scherpte.

X.

De vraag is thans, welke taak aan deze lichamen moet worden toegekend.

Naar vrijwel aller gevoelen zullen zij verordeningsbevoegdheid moeten hebben, terwijl dan het aangeven van de algemeene lijnen door de wet geschiedt. Hiermede zou de behoefte vervallen aan koninklijke besluiten, algemeene maatregelen van bestuur en beslissingen door ambtenaren, evenzeer als die aan alles-omvattende beslissingen door den landswetgever zelf.

Of het verleenen van zulk een bevoegdheid door de grondwet wordt gedoogd, schijnt nog twijfelachtig. In de prae-adviezen, behandeld ter Juristen-Vereeniging van 1917, zijn daaromtrent belangrijke opmerkingen

gemaakt; de vergadering zelf heeft omtrent dit punt geen beslissing genomen. De staatscommissie van 20 December 1918 zal de vraag moeten in studie nemen; immers ziet zij zich als onderwerp mede aangewezen: „De mogelijkheid tot instelling van andere publiekrechtelijke organen dan reeds door de grondwet erkend". Zoodanige organen kunnen dan soepel, snel en zaakkundig de noodige regelingen treffen.

De argumenten tegen zulk een bevoegdheidsverleening, door Mr. Levy aangevoerd en boven onder VII vermeld, schijnen ons niet steekhoudend.

Er zal inderdaad een verschillend recht voor verschillende burgers ontstaan; maar dat zal hetzelfde beduiden als gelijk recht voor allen, omdat gelijk recht voor ongelijken onrecht beduidt. Wij staan hier weder voor het nivelleerende en uniformeerende van het individualisme, dat de samengesteldheid en verscheidenheid in de sociale wereld voorbijziet. De constitutioneele waarborgen zouden langs dezen weg zeker beter tot hun recht komen dan thans, nu zij formeel volkomen gelden doch feitelijk al minder effect sorteeren. De belanghebbenden zullen niet zelf dan wetgever zijn, wanneer maar de bedoelde bevoegdheid niet aan de Kamers van Arbeid, maar aan den Raad van Arbeid wordt verleend.

Waarover zal deze verordeningsbevoegdheid moeten gaan? Ongetwijfeld over maatregelen van veiligheid; over de arbeidsvoorwaarden in den breedsten zin; in sommige vakken ook over het minimumloon, in die vakken namelijk, waar intense organisatie vooralsnog onmogelijk is en derhalve de bemoeienis met het minimumloon het karakter draagt van arbeidsbescherming. In het algemeen zullen hier dezelfde onderwerpen ter sprake komen als ook in het collectief contract behandeld worden; waarom er dan ook zal moeten worden gewaakt tegen dubbele behandeling, tegen het nemen van deze stof uit de handen der maatschappelijke krachten die zelf reeds werken; waarbij menigmaal de staat met sanctioneeren van het verkregene zal moeten volstaan.

Voorts zullen deze organen mede kunnen arbeiden aan de uitvoering en toepassing van wetten; waardoor het aantal ambtenaren minder groot behoeft te zijn en de particuliere maatschappelijke krachten meerder worden te werk gesteld.

Zij zullen op het gebied van enquête en advies menig nuttig werk kunnen doen, mits zij meerdere bevoegdheden bezitten dan de tegenwoordige Kamers van Arbeid en op andere wijze kunnen werken. Zij zullen advies kunnen geven aan de Regeering, voordat een wetsontwerp wordt ingediend; maar evenzeer advies aan partijen, eer een collectief contract gesloten wordt. Dit laatste niet alleen, omdat in het algemeen zulk een advies wenschelijk is, maar bovendien omdat niet onwaarschijnlijk straks de nieuwe organen tevens omtrent deze contracten rechtspraak zullen moeten geven. Dit laatste zal in elk geval moeten worden geregeld met inachtneming van datgene, wat gelijk wij door Mr. Veraart vermeld zagen, reeds thans door partijen zelf verkregen worden kan.

Van groot belang is de mogelijkheid van arbitrage, omdat zij beduidt regeling van het recht in plaats van beslissing door de macht. Wie dit

begeeren voor de internationale verhouding, kunnen niet nalaten het ook te wenschen voor de wereld van de industrie; en de nieuwe organen zullen een voortreffelijke taak hebben in het onnoodig maken der machtsmiddelen van staking en uitsluiting, wanneer zij rechtsorganen geworden zijn.

Zij kunnen dit, gelijk vanzelf spreekt, doen door zelf de beslissing te geven of door een scheidsrechterlijk college te benoemen. Aan de hand van de uiteenzettingen van Junghann schijnt ons de Amerikaansche regeling van een permanent scheidsgerecht de voorkeur te verdienen boven de Canadeesche regeling, die voor elk bepaald geval de samenstelling van een speciaal scheidsgerecht vraagt, en dat wel omdat een permanent college beter werken en op de publieke opinie beter invloed oefenen kan; ook in bepaalde gevallen reeds kan optreden met pogingen tot bemiddeling eer een conflict is uitgebroken, zoodat menigwerf een botsing voorkomen wordt. Mr. Van Zanten slaat de benoeming van één rijksbemiddelaar per district voor, die permanent zal wezen.

Het ingrijpendst zou natuurlijk zijn de bevoegdheid om in het bedrijf zelf te regelen. Toch schrikke men van deze gedachte niet al te zeer. Reeds thans grijpen een aantal regelingen in in den gang van het bedrijf; bij den voortgaanden democratischen stroom in alle landen is het niet meer dan natuurlijk, dat de arbeiderskringen invloed oefenen willen op den gang der dingen in zijn geheel, waarbij het dan zeker het meest verkieslijk is, dat dit geschiedt door goed geregelde arbeidsraden.

Het verst zou men ongetwijfeld op dit gebied gaan door de bevoegdheid te verleenen, dat collectieve contracten verbindend worden verklaard ook voor patroons en arbeiders, die niet zelf bij dit contract zijn betrokken. De vraag, bij welk percent dit zou moeten worden veroorloofd kunnen wij als een finesse weer laten rusten; maar wel moet gevraagd worden, welke rechtsgrond er zijn zou voor zulk een verbindend-verklaring. Hier schijnen namelijk zeer hybridisch de vrijheid en de dwang te worden dooreen gemengd. De vrijheid, omdat het vrije bedrijf wordt gehandhaafd, waarbij ik moet kunnen toetreden en uittreden en handelen naar persoonlijken wil of onderlinge afspraak èn de dwang, gelijk die anders slechts in het staatsleven wordt gekend. Het schijnt logisch, dat hier wordt aangedrongen op hetzij de handhaving van het particulier bedrijf met volle vrijheid hetzij op staatsbedrijf met dwang. Bovendien behoeft immers de regeling in een collectief contract, zelfs zoo het door een groote meerderheid is getroffen, nog geen „recht" te zijn, omdat het recht evengoed bij de minderheid schuilen kan. Mr. Fokker, die een open oog voor deze bezwaren heeft, pleit intusschen toch voor het verbindendverklaren der contracten op grond daarvan, dat de maatschappij het richtig functioneeren van den arbeid behoeft en dat om die reden de bemoeienis van den staat ook met vrije, maar voor het geheele volksleven uiterst gewichtige bedrijven reeds thans algemeen wordt goedgekeurd. In dien gedachtengang moet het ook gewenscht worden geacht, dat hetgeen goed en mogelijk gebleken is voor de samenleving tot regel en

wet binnen deze samenleving verheven wordt. Wij voor ons zouden liever nog iets anders zeggen: ook hier schijnt ons de achtergrond te vinden in den samenhang en het organisme. Wij leven voor het geheel. De idee der vrijheid is, wanneer zij beteekent ongebreideldheid of vergeten van den ander, principiëel verwerpelijk; en bij een handhaving enkel van die idee zonder meer schijnt toch, gelijk zooeven bij de kwestie van het gelijk recht voor allen, het oude individualisme nog aan het woord te zijn.

XI.

De nieuwe organen zullen aldus naast een zuiver maatschappelijk karakter dikwijls het dwingend vermogen hebben van een staatsorgaan. Reeds om deze laatste reden is het onmogelijk, dat de staat zich na de vorming dezer organen volkomen terugtrekt. Ook Mr. Veraart moet erkennen, dat er plaats blijft voor een staatstaak, ondanks zijn zeer sterk pleidooi voor het zooveel mogelijk uitgroeien van de maatschappelijke organen zonder dat de staatsorganen heel of half ingrijpen. Hij heeft het oog op de door hem beschreven rechtspraak, die zich van dwangmiddelen als de boycot bedient. Het gevaar voor tyrannie ligt hier zeker zeer aan den weg; maar precies hetzelfde gevaar leeft tengevolge van allerlei bepalingen in een collectief contract, waarover de partijen het zijn eens geworden, maar waarvan het groote publiek de dupe worden zou. Een toezicht door den staat ter bescherming zoowel van de vakgenooten als van de buitenstaanden schijnt onmisbaar.

De staat zal echter verder moeten gaan. Wanneer hij toch onder bepaalde voorwaarden collectieve contracten wil doen verbindend verklaren, dan zal hij van de werking dezer nieuw-geschapen bevoegdheid ook volkomen op de hoogte moeten zijn; dus de gelegenheid moeten hebben zich telkens volkomen op de hoogte te stellen en hij zal moeten kunnen ingrijpen, zoodra hem dit noodzakelijk schijnt.

Inzake collectieve contracten is er trouwens nog meer te doen. Wanneer zij worden beschermd, zal tegelijkertijd omtrent hun maximum-duur iets moeten worden bepaald; al weder ter voorkoming van tyrannie, ditmaal van een tyrannie door de leiders ter weerszijden uitgeoefend tegenover allen, die bij het vak betrokken zijn, of tegenover het gansche vak. Want een organisatie, die het leven geleden wil, mag dit leven niet dooden.

Het zal onvermijdelijk wezen, dat de wet de gevolgen regelt van het bedanken voor de organisatie, waardoor toch iemand zich tevens zou kunnen ontslagen rekenen van zijn verplichtingen omtrent het collectief contract. De verwachting, dat hier alles particulier kan worden verkregen en bijv. door boycot, door den vertrekkende onmogelijk te maken voldoende dwang kan worden uitgeoefend, schijnt wat al te naïef.

Wanneer de overheid de verordeningsbevoegdheid schept, zal zij zich voorts het recht van sanctie of minstens het recht van veto moeten voorbehouden; want zij moet de rechtsvorming in het gansche volksleven kunnen blijven leiden en moet die in haar groote eenheid bewaren.

Eindelijk nog de vraag van het „verplichte lidmaatschap". Wij bedoelen dit thans in een anderen zin dan gewoonlijk. Gewoonlijk denkt men hierbij aan een particuliere regeling; een onderdeel van het collectief contract, waarbij patroons en arbeiders zich verplichten om louter met georganiseerden te arbeiden. Alsdan gaat de geheele kwestie buiten die der nieuwe organen om. Hier denken wij aan den staat, zooals hij van ieder in de wereld van de industrie zal vergen, dat hij zich inschrijven doet voor een bepaald vak of een bepaalde onderneming. Daardoor wordt verkregen, dat allen die het vak samenstellen geregistreerd zijn. Een billijke verkiezing voor de vertegenwoordigende lichamen wordt daardoor zeer bevorderd; en er wordt een aanvang verkregen van de organisatie van het bedrijfsleven. Tegen dit verplichte lidmaatschap kunnen geen bezwaren rijzen, gelijk nog altoos hetzij terecht, hetzij ten onrechte tegen het gewone verplichte lidmaatschap worden aangevoerd. Hier kunnen geen gewetensbezwaren tegen organiseeren opkomen; andere bezwaren, als die van dubbele contributie, dubbele fondsen doen zich niet voor. En hoewel wij zeker thans nog niet ver genoeg zijn gevorderd om reeds zulk een registreering naar het vak voor allen aan allen op te leggen, zal de wetgever met deze mogelijkheid in de toekomst, met dit ideaal moeten rekenen.

Zoo vindt dus de staat zijn plaats bij den aanvang: hij schept de organen; maar ook bij het eind: hij controleert de werking; daartusschen-in arbeiden de maatschappelijke vrije kringen. Trouwens, deze hebben meestal ook reeds te voren gewerkt, omdat de organen zijn opgebouwd uit hetgeen door hen reeds was bereikt. De geheele wereld van den arbeid zal zich aldus gezond kunnen ontplooien. Er zal regeling zijn, geen ongebondenheid; maar een regeling, die soepel is en die met kennis van zaken is getroffen. De samenhang van het geheel zal zijn bewaard, terwijl de eigenaardigheid van elk der samenstellende deelen erkend blijft.

XII.

Toch zijn wij nog niet geheel aan het eind. Ook als dit alles wordt overzien, zal de behoefte nog eenmaal blijken aan een geestelijke overtuiging en een geestelijke kracht als voorwaarde daarvoor, dat het sociaalgeordende goed zal werken.

Zooeven herinnerden wij er reeds aan, dat aan de leden zoo goed als aan het lichaam moet worden gedacht. Maar dit is niet de eenige christelijke grondtoon hier. Er ligt, naarmate het gebouw meer zijn voltooiing nadert, te meer een grootsche taak voor allen, die op de zedelijke en geestelijke vorming van ons volk opvoedend inwerken kunnen. Want een organisatie is niet slechts normaal, doch zelfs zonder twijfel volkomen onmisbaar; maar zij is tegelijk heel onvoldoende. Want zij vormt slechts het gareel, het kader, de machine. Met haar is omtrent de vulling van dit kader, omtrent de werking van de machine nog niets bepaald. Hier komt het aan op den geest; een geest, die moet aangekweekt worden, omdat hij niet vanzelf aanwezig is.

Aangrijpende dingen leert op dit punt een land — wij denken aan Australië — dat in organisatorisch opzicht het volmaakte ongeveer heeft bereikt en dat thans niet slechts zedelijk, maar zelfs economisch dreigt achteruit te gaan; gelijk de uiteenzettingen van Manes en Junghann zeer duidelijk maken.

Wat toch is het geval? Wij wijzen slechts op twee punten ter illustratie, hoewel meer te noemen zoude zijn.

De voortreffelijke organisatie heeft o.m. een regeling van den arbeid gebracht, die uitermate humaan schijnt en alle uitmergeling onmogelijk maakt; de regeling, dat al meer slechts uurloon wordt betaald en het werken op stukloon of het betalen naar geleverden arbeid allengs geheel verdwijnt. Doch deze regeling heeft tengevolge, dat de arbeiders zeer kalm werken om niet te zeggen tot luiheid komen en dat dus de voorziening in de economische behoeften van allen òf niet òf althans zóó weinig geschiedt, dat straks een binnendringen van andere arbeiders niet meer zal zijn te keeren. Eigen inlanders staan evengoed als Japanners gereed om het werk aan te vatten met meer toewijding en minder eischen; en het oogenblik komt, waarop deze vreemde krachten niet langer kunnen worden geweerd. Daarmede zal alles, wat door de organisaties omtrent de arbeidsvoorwaarden is verkregen, volkomen op losse schroeven zijn gezet. De nieuwe krachten toch voegen zich niet in de bestaande organisaties in en zullen de regelingen met de patroons naar eigen inzicht treffen.

Een tweede punt. De arbitrage-gedachte is tot in alle bijzonderheden uitgewerkt en toegepast, maar het aantal groote stakingen neemt er toe. Het blijkt namelijk, dat men het instituut van de verplichte arbitrage heeft verdedigd, omdat men langs dezen weg wilde komen tot verplicht lidmaatschap en tot uitbouw van de arbeidersorganisaties; dit weder met het doel om te komen tot grootere machtsvorming. M. a. w.: de arbitrage is hier niet gezocht om het ideëele motief van recht boven macht, doch slechts in de overweging, dat men aldus zijn macht beter zou kunnen doen gelden.

Deze beide voorbeelden bewijzen, hoezeer een sociale uitbouw tot mislukking voeren moet, wanneer hij niet gepaard gaat met de aankweeking van zedelijk en geestelijk besef. Het besef omtrent de heerlijkheid en de noodzaak van den arbeid, het besef omtrent de majesteit van het recht.

Ook ten onzent is nu en dan gebleken van groote zelfzucht en zelfvoldaanheid en harteloosheid bij arbeiders en arbeidersgroepen, die door de organisatie zóó ver klimmen konden, dat zij „binnen" zijn, en die dan het besef van roeping tegenover anderen bleken verloren te hebben. Om nog geheel te zwijgen van het natuurlijk verschijnsel, dat in geen geval een regeling, die economisch uitkomst brengt, aan de diepere zedelijke en geestelijke behoeften van den mensch voldoening zou kunnen schenken.

De mensch leeft noch bij brood, noch bij vaste positie op zichzelf. Zoo blijft de behoefte aan den geest, aan den christelijken geest, die allen

aanblaast en allen doorgloeit; die bezielt om op te komen voor het recht, om den eigen zin te verloochenen; die bezielt om met toewijding op te komen voor de taak; die aldus alleen in staat is om het gareel geestelijk te vullen en het daarmede te maken tot een zegen voor de gemeenschap.

Indien de mensch zal zijn óók in maatschappelijk opzicht „mensch Gods, volmaakt en tot alle goed werk volmaaktelijk toegerust", dan zal naast de sociale geleding de geestelijke bearbeiding voortdurend onmisbaar zijn.

SAMENVATTING.

1. De samenleving is een organisme. Daarmede is het individualisme en atomisme voor het sociale leven veroordeeld.
2. Het is begrijpelijk, dat tegenover deze onhoudbare strevingen alles van de alles-ordenende en alles-doende staatsmacht verwacht werd.
3. Hoewel aan deze staatsmacht de eigenlijke ordening zal moeten blijven, zal de maatschappij aldus moeten worden geleed, dat maatschappelijke organen voor de verdere uitwerking worden gevormd.
4. Deze organen moeten worden opgebouwd uit hetgeen in de maatschappij gegroeid is om aldus zooveel doenlijk de werking der vrije krachten te bewaren, zonder te vervallen tot desorganisatie.

GEBRUIKTE LITERATUUR.

Dr. A. Kuyper, Kamerrede 28 en 30 November 1874. Handelingen 1874/75 blz. 345 v.v.

Mr. A. Anema, De grondslagen der sociologie. Amsterdam 1900.

Mr. H. Smissaert, Wetgeving door het uitvoerend gezag. Onze Eeuw 1904 II blz. 351—377.

Mr. M. W. F. Treub, Organisch Kiesrecht en Eerste Kamer. Vragen des Tijds 1908 I blz. 213—236.

Mr. P. J. M. Aalberse, Liberalisme, Socialisme, Katholieke Staats- en Maatschappij-leer. Leiden 1909; blz. 289 v.v.

Mr. H. Drucker, Kamerrede 31 Mei 1911. Handelingen 1910/11 blz. 2161.

Mr. M. Tideman, Kamerrede 31 Mei 1916. Handelingen 1910/11 blz. 2142, 2159.

Rapport betreffende de werking der Wet op de Kamers van Arbeid enz. Delft 1911.

Mr. Dr. J. H. van Zanten, Bedrijfsorganisatie op publiekrechtelijken grondslag. De Economist 1912 blz. 337 v.v.

Dr. J. van Hettinga Tromp, Het sociale arbeidscontract. Amsterdam 1913.

Mr. H. Smissaert, „Nationale" sociale wetgeving. Onze Eeuw 1915 I blz. 123—140.

Dr. J. van Hettinga Tromp, Nieuwe Kamers van Arbeid. Amsterdam 1914.

Dr. J. Junghann, Sozialismus in Australien. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft 1914 I S. 88—125.

Dr. J. Junghann, Der Staat als Schlichter gewerblicher Streitigkeiten. Tübingen 1914.

Mr. H. Krabbe, De moderne Staatsidee. Den Haag 1915.

Dr. J. van Hettinga Tromp, Demobilisatie-zorgen. De Telegraaf van 21 en 23 November 1917.

Mr. R. Kranenburg, Decentralisatie van wetgeving en de arbeidsraden. Vragen des Tijds 1917 I blz. 125—135.

Mr. C. W. van der Pot, Wet en algemeene maatregel van bestuur in het Nederlandsch staatsrecht. Leiden 1916.

Mr. E. Fokker, Praeadvies in Handelingen Nederlandsche Juristenvereeniging 1917.

Mr. Dr. H. Frijda, Praeadvies in Handelingen Nederlandsche Juristenvereeniging 1917.

Mr. J. A. Levy, Nieuwe organen. Den Haag 1917.

Mr. J. A. Levy, De arbeidsreserve. Tijdschrift tegen de werkloosheid 1917; blz. 721 v.v.

H. Polak in het Weekblad van den A. N. D. B.; zie De Telegraaf van 23 November 1917.

J. H. Schaper, De waardeering van het Parlement. De Socialistische Gids 1917, blz. 823 v.v.

Mr. W. M. F. Treub, De economische toekomst van Nederland. Haarlem 1917.

H. Diemer, De ontwikkeling tot bedrijfsorganisatie. Rotterdam 1918.

Mr. H. Krabbe, Het rechtsgezag. Den Haag 1918.

Dr. A. Manes, Das australische Arbeiterparadies in Gefahr. Stuttgart 1918.

Nutsrapport over de uitwerkng van het nieuwe artikel 192 der Grondwet. Zaltbommel 1918.

Walther Rathenau, Die neue Wirtschaft. Berlijn 1918.

J. H. de Roode, De sociale verzekering. De Socialistische Gids 1918, blz. 173 v.v.

Mr. P. Scholten, Het ministerie Cort van der Linden en de volkswil. Onze Eeuw 1918 III.

Mr. J. A. Veraart, Vraagstukken van economische bedrijfsorganisatie. Den Bosch 1918.

Mr. Dr. J. H. van Zanten, Nieuwe wettelijke regeling ter vervanging der Kamers van Arbeid. De Kamer van Arbeid 15 December 1918.

INHOUD.

I. Verband tusschen het geestelijke en het sociale.

II. De maatschappij als organisme.

III. De arbeidswereld als organisme.

IV. Algemeene behoefte aan nieuwe organen.

V. „Nieuwe organen" in onze bestaande wetgeving.

VI. De grondgedachte in deze bepalingen.

VII. De betere verwerkelijking dierzelfde gedachte algemeen gezocht.

VIII. De grondgedachte der nieuwe organen.

IX. Samenstelling en werking der organen.

X. Bevoegdheid der organen.

XI. De blijvende taak van den staat.

XII. De blijvende behoefte aan geestelijke krachten.

Samenvatting.

Literatuur.

ORGANISATIE DER MAATSCHAPPIJ.

Door H. Diemer.

Onder maatschappelijke organisatie wil ik verstaan, dat de verschillende standen, welke betrokken zijn bij het productieproces, dit thans ruim genomen, elk voor zich tot organisatie komen en daarna hun taak onderling gaan verdeelen.

Hoe meer als beginsel erkend wordt, dat de geschiedenis der menschheid uitgegaan is van gemeenschapsbanden en zich daarin zal blijven bewegen, hoe meer een zekere mate van ontwikkeling gemeengoed wordt, hoe sterker dit proces doorwerkt.

De solidariteitsgedachte, die in de samenleving precies het tegenovergestelde ziet van een getal los naast elkaar staande individuen, wint, voortgekomen uit en rustende op den grondslag van het Christendom, evenzeer terrein, als deze nieuwe leer eenmaal deed, toen zij den strijd aanbond tegen de oppermachtige Romeinsche cultuur.

In de Romeinsche Maatschappij beschouwden in den tijd, toen de leer van den Nazarener contact begon te krijgen met de conscienties en even dáárvoor, kapitaal en arbeid elkaar als de grootste vijanden. Aller hartstocht ging uit naar de wereld der stoffelijke dingen; van de rijken, om, ware het mogelijk, nog meer te genieten van de tot overzatheid leidende cultuur; van de armen, om de machthebbers in den Staat te bewegen met immer grooter gulheid voor brood en spelen te zorgen. De arbeid voor het dagelijksch brood was in oneer. Alle handenarbeid was den vrijen man onwaardig. Om het volk slechts aan zich te verbinden en uit vrees voor de soldatesca verbonden de keizers zich aan den derden stand en lieten het benoodigde halen, waar het te halen was: bij de rijken. Van saamhoorigheid was geen sprake; geen sprankel van liefde werd gezien. De klassenstrijd laaide fel op: eenerzijds de kapitalisten met schitterende woordvoerders als Cicero en Cato, en anderzijds de proletariërs, tot in den dood gehoorzaam aan leiders, als Catilina en Spartacus, die een hemel op aarde voorspelden, als de rijken slechts teruggeslagen werden. En later deze proletariërs zelfs vereenigd in vakorganisaties, op syndicalistische leest geschoeid.

En toen kwam het Christendom, niet met kracht of geweld, maar met het wapen des Geestes. Tegenover het „hatelijk zijnde en elkander hatende" werd zoowel in de Romeinsche wereld, als op den Areopagus te Athene het gebod gesteld: God lief te hebben boven alles en den naaste als zichzelven. En toen werd een adellijk stempel gedrukt op den handenarbeid en elk eerlijk beroep; en de slaaf en de heer werden, zoo het licht van Golgotha hen omscheen, geliefde broeders in den Heere. Als een zuurdesem hebben toen de Christelijke beginselen gewerkt, zelfs zonder dwang of overheersching. En toch is er nooit grooter verandering opgemerkt op maatschappelijk terrein; naast het verheffen van den arbeid op een hoog

voetstuk, naast het ondergraven der slavernij, werd de vrouw vrijgemaakt en het huisgezin gepromoveerd tot de cel der maatschappij.

De organisatie van de Maatschappij, die in onzen tijd een aanvang neemt, is slechts een schakel te meer in het ontwikkelingsproces, dat begon bij de overwinning van het Kruis op het Romeinsch Imperium.

Dit proces wordt slechts bespoedigd door het voortschrijden der volksontwikkeling en het tegelijk verbreken van verouderde boeien. De Fransche Revolutie van 1789 bezorgde op zichzelf zeer weinig voordeel aan de maatschappelijk het meest onderdrukte klasse, wijl zij slechts direct politieke gevolgen had: de derde stand maakte een forschen sprong voorwaarts en plaatste zich boven adel en geestelijkheid. Maar indirect, al moest het eerst door vele diepten en dalen heen, wat verhinderd had kunnen worden, als in stede van de revolutie het Christelijk beginsel den weg had mogen aanwijzen, is de baan wel vrijgemaakt voor een meer evenredige distributie van kennis en wetenschap over al de lagen van het volk. De voortschrijding dezer volksontwikkeling nu heeft allereerst in bijna alle beschaafde landen aan den vierden stand dezelfde politieke rechten geschonken als aan den derden. Hadden tot voor kort alleen de hoogere standen stem in het kapittel wat betreft de vertegenwoordiging bij de Regeering, het algemeen kiesrecht, thans afgezien van de vraag of ons beginsel de voorkeur zou geven aan een ander stelsel, is bijna overal ingevoerd of staat ingevoerd te worden.

Maar hiermede alleen neemt de vierde stand, door ontwikkeling gekomen tot de erkentenis van eigen verdiensten en onmisbaarheid, geen genoegen: zoo goed als op staatkundig terrein de onderscheidene standen thans gelijke rechten hebben, wil men dit nu ook doorgevoerd zien op economisch gebied. De vierde stand vraagt, neen eischt medezeggenschap op maatschappelijk territoir, waar tot dusver van een gelijke verdeeling geen sprake was. De organisatie van de Maatschappij vraagt de rustige aandacht van elk, die den menschelijken arbeid zich gaarne ziet ontplooien tot verrijking van het gansche menschdom. Dat zulks niet in strijd is met de beginselen van Gods Woord, maar zich daar geheel bij aanpast, zullen wij gaan betoogen.

Er is een tijd geweest, dat er bij den arbeid van organisatie geen sprake was. Toen òf van boven af met ijzeren scepter werd geregeerd, òf patriarchale verhoudingen nog een ideëelen glans afwierpen. Beide methoden hebben hun tijd gehad. Van de eerste behoeft dit niet bejammerd te worden; wat de laatste betreft, bij de ontwikkeling van klein- tot grootbedrijf en bij de doorvoering der democratie ook in het bedrijfsleven moesten haar dagen wel geteld zijn. De arbeid onder de leiding nam er geen genoegen meer mede, dat er over hem zonder hem werd beslist, en kwam voor eigen rechten op. De vakbeweging maakte zich gereed op te treden als beschermster van den vierden stand, van de arbeidersklasse. Deze oordeelde langzamerhand mondig te zijn geworden

en best in staat zelf op te komen voor de begeerde ruimere plaats aan den maatschappelijken disch.

Hoe nu deze strijd moest worden gevoerd door een leger, dat nog geen ondervinding had, stond van den aanvang af niet vast. Ook vooral, wijl het doel in den schemer lag en al naar gelang van de politieke en ook religieuze gezindheid van den deelnemer hier een van elkaar afwijkend ideaal voor oogen stond. De vakbeweging, het eerste teeken van maatschappelijke organisatie van den nieuweren tijd; dat wondere optrekken van al die duizenden over de geheele beschaafde wereld, hetwelk, waar ook opgemerkt, evengoed een echo oproept als een heusch soldatenleger op marsch, bezien wij nader. 't Is noodzakelijk, zal 't ons duidelijk zijn, hoe hier pilaren worden aanschouwd, waarop straks een hecht, wellicht de eeuwen verdurend, gebouw kan worden opgetrokken.

Alleen met de vakbeweging in de nieuwste phase van het maatschappijleven bemoeien wij ons. Als uitgangspunt nemen wij daarom het knooppunt in de geschiedenis der menschheid, waarop de draden van den ouderen en van den nieuweren tijd aan elkaar gehecht zijn. De vakbeweging te Rome, hoe belangwekkend ook voor den historieminnaar, mag ons niet ophouden. Haar sporen verliezen zich trouwens geheel in het zand der vroegste Middeleeuwen. Het gildentijdperk wijst ons slechts even den weg naar de groote Revolutie, maar daar aangekomen, rekenen wij er ook ineens mede af, want de nieuwe leer der volmaakte vrijheid — ach, economisch bezien vergaapte zich hier alles aan den schijn — moest, natuurlijk in het welbegrepen belang der menschheid, niets van organisatie hebben, en dus stonden alom de politieke machthebbers, verblind door het nieuwe licht, gereed allen vorm van organisatie op het arbeidsterrein te verbieden. De Fransche wind woei sterk in die dagen over meerdere landen van West-Europa en juist in die, welke de beschaving voortdroegen. Vóór de negentiende eeuw aanklopte om het werk van haar voorgangster voort te zetten, was overal het meest streng doorgevoerde individualisme meester van het terrein. Het coalitie-verbod zou op den eisch van het gevleugelde woord „vrijheid, gelijkheid en broederschap" pas de poort openen, waardoor elke vermoeide en belaste het dorado kon binnentrekken. Dat het gansch anders liep, leerde de toekomst helaas al te spoedig.

Hoe verheugend het eenerzijds was, dat aan de bedrijfsontwikkeling niet meer allerhande belemmerende bepalingen in den weg konden worden gelegd, was de sprong tot ongebreidelde vrijheid op economisch gebied toch veel te groot. En zoo moest gezien worden, dat wel in het staatsleven afstanden werden verkleind, maar in de Maatschappij precies het tegenovergestelde plaats had. Het volk, dat zich willig gespannen had voor de zegekar der Revolutie, hetwelk gedroomd had van een hemel op aarde, van een zich geheel vrij gevoelen van alle knellende banden, gevoelde spoedig, wat het zeggen wilde, overgeleverd te zijn aan de uiterste consequenties van een staathuishoudkunde, waarbij alle gemoedsleven contrabande was.

Wèl enkele deelen der Maatschappij trokken voordeel van de omzetting,

maar in stede dat de ongelijkheid op economisch gebied verminderde, begon zij steeds sterker te spreken. De omwenteling bevestigde de ongelijkheid der fortuinen. Werd het kapitaal vóór het coalitie-verbod nog eenigszins belemmerd in zijn sterke uitzetting, daarna was het de weg bereid tot algeheele overwinning. De sterksten onder de patroons maakten gebruik van den toestand en plukten alle voordeelen van de verbetering der arbeidsmethoden, welke in de lucht zat. Zij konden stoom en machine alras aanwenden om hun positie ongemeen te versterken. De nationale industrie, straks de wereld-industrie, kwam op, en kon onbelemmerd beslag leggen op alle menschen-materiaal, hetwelk een ondergeschikte positie in de samenleving innam. De Staat was slechts een rechtsinstituut tot bloote bescherming van zuiver individualistisch optreden. Alle *organische* samenhang van mensch tot mensch was vernietigd. In den strijd van industrie tegen industrie *kon* niet gerekend worden met de eeuwige bestemming van den mensch. Het terugkeeren tot de te kwader ure verlaten gemeenschapsgedachte, uitvloeisel der Schepping, zou slechts van den heilloozen weg kunnen afbrengen en toch tegelijk voldoening schenken aan het verlangen naar steeds grooter cultiveering van de gansche samenleving.

En toen is die hardnekkige kamp begonnen, om de leer van het koude individualisme, zoowel in de politiek als in de maatschappelijke beweging van den troon te stooten, opdat er een Staat zou verrijzen, waarin het ethische element recht van meespreken had, en een Maatschappij ware op te bouwen, waarin de mensch naar den aard zijner bestemming in organisch verband kon leven. De strijd, die met een aanvankelijke overwinning is geëindigd, waar geen genoegen meer genomen wordt met een *negatieve* taak van den Staat, maar een *positieve* er aan toegevoegd is geworden; waar in de maatschappelijke samenleving de organisatie van stand naast stand zich al meer begint te ontplooien.

Maar de kroon op het werk is nog niet gezet. De arbeid van intellectueelen met die van practici zal hand aan hand moeten gaan, opdat wij ons het gebouw duidelijk voor oogen kunnen stellen, waarin, zoover een zondige wereld zulks mogelijk maakt, de beginselen uit Gods Woord zijn gerealiseerd. De roeping van Staat en Overheid eischt, een teer onderwerp als het is, een voorzichtig toetsen, wikken en wegen. En het vereenigingsleven in de Maatschappij moet uitgroeien tot een economische bedrijfsorganisatie, waarbij elke stand recht krijgt op de plaats, hem toekomend, om naar den eisch der Christelijke solidariteit elkaar niet te benauwen, maar aan te vullen. Alleen met het proces, hetwelk leiden kan tot meer of minder tot volmaking gebrachte bedrijfsorganisatie, houden wij ons hier op.

De vakbeweging der arbeiders heeft in den loop der laatste jaren haar invloedssfeer aanmerkelijk kunnen uitbreiden. Hoe meer dit geschiedde, hoe meer ook de stand der patroons tot organisatie werd gebracht, en het dus werd een onderhandelen en accordeeren van groep met groep. Betroffen de eischen der arbeiders eerst slechts enkele eenvoudige bepalingen uit de arbeidsvoorwaarden, thans wil men bij het vaststellen van deze

laatste volledige medezeggenschap, en dit niet loopend over den persoon van den individueelen werknemer, maar over het instituut der vakbeweging.

Vóór wij nu gaan bezien, hoe dit tezamen treffen van regelen het best kan geschieden, dient de vraag beantwoord, of dit een en ander zich verdraagt met het Christelijk beginsel. Zoo neen, dan moet verzet geboden tegen zulk verwerpelijk uitvindsel onzer eeuw; zoo ja, dan ook met overwinning van mogelijk vooroordeel in overgave aan de leiding Gods in de geschiedenis der Maatschappij, onze schouders onder de nieuwe taak.

Wie de productiemiddelen in zijn bezit heeft, kan in het productieproces over veel macht beschikken. Bij de verdeeling der productie, van het arbeidsresultaat, kan hij, indien geen beperkende bepalingen worden getroffen, zijn wil tot wet doen zijn. Het is de vrees der sociaal-democraten en der communisten, dat bij deze verdeeling te groote ongelijkheid wordt betracht, welke hen brengt tot het stellen hunner bijzondere wenschen omtrent de productiemiddelen. De sociaal-democraten ijveren thans voor een meer of minder getemperd staatsbeheer, terwijl de communisten het eigendom der productiemiddelen willen overdragen aan de maatschappelijke groepen zelf.

Ofschoon wij op grond onzer beginselen ons niet zouden behoeven te verzetten tegen eene evolutie, welke, dan zonder gebruikmaking van afkeurenswaardige middelen, den kant opging van staats- of gemeenschappelijk bezit (gemeentelijk of staatsbeheer acht elk onzer immers soms reeds nu noodzakelijk), meenen wij toch, dat beide zoo streng mogelijk doorgevoerde stelsels ingaan tegen de mogelijkheid eener ontplooiing aller menschelijke gaven en krachten, wijl bij deze poging tot verbetering alle nadruk wordt gelegd op de gemeenschap en de persoon geheel uitgeschakeld. De natuur van den mensch verzet zich, zoowel tegen het een, als tegen het ander. Hier komt nog bij, dat beide groepen als middel om tot hun geluksstaat te komen er een willen aanpassen, den klassenstrijd, hetwelk wèl in strijd is met het Goddelijk gebod, en in zijn consequenties ook met het algemeene rechtsbesef, dat, dank zij Gods algemeene genade, nog allerwegen wordt gevonden onder de menschenkinderen.

Evenmin is echter gewenscht, dat de mensch oppermachtig eigenaar zij der productiemiddelen. Maar hoe komen wij hierbij aan de hand van Gods Woord nu niet sterk te staan!

Het vraagstuk van den Eigendom is voor ons geen probleem, als wij terug willen gaan tot de Bron, en den Schepper van hemel en aarde erkennen als den Oorsprong aller dingen. Al het aardsche eigendom wordt dan slechts leenbezit en aan het menschelijke eigendomsrecht wordt sterke beperking opgelegd. Reeds in het tweede Bijbel-hoofdstuk, nadat op majestueuze wijze de Schepping beschreven is, wordt de mensch voorgesteld als rentmeester van Gods goederen. „Zoo nam de Heere God den mensch en zette hem in den hof van Eden om dien te bouwen en te bewaren". Zoowel Oude als Nieuwe Testament geven te verstaan, dat de gedachte

onjuist is, als zou de mensch met zijn bezit, met zijn eigendom, mogen handelen naar goedvinden. De arbeid zal geheiligd zijn en als einddoel aangewezen, dat God er mede wordt gediend.

Zoo blijft er een verband bestaan tusschen stoffelijk bezit en den Schepper in dien zin, dat verantwoording schuldig is voor het gebruik. Het aardsche leven moet nu beschouwd onder eeuwigheidslicht en het beheer der stoffelijke goederen moet ten principale ook tot Gods eere dienen. Van het gebruik heeft de tijdelijke rentmeester eenmaal rekenschap af te leggen. „Gij dienstknechten! zijt gehoorzaam uwen heeren naar het vleesch....; niet naar oogendienst, als menschenbehagers, maar als dienstknechten van Christus, doende den wil van God van harte; dienende met goedwilligheid den H e e r e, en niet de menschen". „En gij heeren! doet hetzelfde bij hen.... als die weet, dat ook u w eigen Heere in de hemelen is".

Gerechtigheid moet aldus betracht worden bij het uitoefenen van het rentmeesterschap. Alle aardsch bezit blijft het eigendom van den Algever. En in stede van zich te verheffen op rijkdom of veelheid van goederen, dienen deze veeleer tot beproeving van den eigenaar. Hier geldt de zware eisch voor elk, met veel bezit verwaardigd: over veel gezet, over veel getrouw te zijn! Want tegenover den zegen, welke kan uitgaan van een recht gebruik der in bruikleen ontvangen goederen, staat het allergrootste gevaar van m i s b r u i k. De ziel des menschen verpandt zich zoo licht aan goud en goed, t e g e n de hoogheilige waarschuwing in: „Wordt niet ijdel, als het vermogen overvloedig aanwast, en zet er het hart niet op". Alle gebruik moet getoetst aan de twee groote geboden: God lief te hebben boven alles en den naaste als zichzelven. Op zijn beurt is de patroon ook slechts dienstknecht. Voor hem, zoowel als voor den arbeider, is het Koninkrijk der Hemelen van meer waardij dan alle aardsch bezit. „Zoekt eerst het Koninkrijk Gods en Zijne gerechtigheid en alle andere dingen zullen u worden toegeworpen".

Kon nu slechts verwacht worden, dat allen, zoowel patroons als arbeiders, handelden naar de hieruit voortvloeiende eischen, zoo was de toestand der Maatschappij goed en was geen organisatie noodig. In alle eeuwen zijn er geweest, die geloofden in een tijdperk, waarin de mensch eenmaal door eigen kracht alle booze neigingen zou hebben overwonnen, als wanneer het verloren Paradijs opnieuw zijn poorten zou hebben geopend. Hoe meer de eeuwen voortsnellen en geslacht na geslacht wél toont, hoe er, zonder vasten band aan God en Zijn Woord, steeds een verder afdwalen van dat ideaal is, hoe steviger de Christenen zullen blijken te staan met hun bekentenis: „Op den bodem aller vragen ligt der wereld zondeschuld". De zonde zal den mensch, ook al heeft hij de beste voornemens ten opzichte zijner maatschappelijke taak, altijd lichtelijk blijven omringen. Zonder zedelijke rem is de mensch zelfs het meest hartelooze schepsel. De geheele wereld ligt in het booze, en hoewel dankbaar moet erkend, hoe door Gods algemeene genade er een sparen en een

dragen is en een onderhouden van al het geschapene, waardoor het l e v e n op de om der zonde wille vervloekte aarde mogelijk is, komen toch uit het hart des menschen allerlei ongerechtigheden voort. Bij de tegenwoordige bedrijfsvormen zou, indien niet de gemeenschapsbanden verplichtingen gingen opleggen, het individualisme, het egoïsme, lijnrecht ingaan tegen het gebod der liefde. In beide standen, der arbeiders en der patroons, maar vooral der laatsten.

De mentaliteit in de kringen der ondernemers heeft zich door de ontwikkeling van het bedrijfsleven in de laatste eeuw allesbehalve in de gewenschte richting bewogen. Het patriarchale, dat, zij het reeds verliezend aan degelijkheid, zich handhaafde tot de Fransche Revolutie, werd toen ook ineens weggevaagd. De liberalistisch-economische school rekende af met alle organisatiegedachte en kende voortaan nog slechts atomen. Het saamhoorigheidsgevoel stompte af, alle vraagstukken werden van nu af bezien uit zakenstandpunt en de band, die vroeger patroon en knecht verbond en tot één maakte, versleet tot een dunne koorde, die bij het geringste meeningsverschil moest knappen en afbreken. Het ethisch element werd contrabande genoemd in het zakenleven: de arbeid moest slechts een w a r e n karakter dragen.

De positie der arbeiders is tegen alle verwachtingen in der predikers van de individualistische school door hare invoering zeer verslechterd. De uitvinding der machines, de vergrooting der bedrijven, de jacht naar geld, goed en overdaad, de opkomst der vennootschappen zonder eigenlijken patroon, alle deze oorzaken hebben de arbeiders en ook de kleine patroons verhinderd mede te profiteeren van de economische voordeelen, die de nieuwe periode in het bedrijfsleven aanbood.

De afstanden tusschen de onderscheidene klassen werden, in plaats van verkleind, sterk vergroot. Ongelijkheden tusschen de menschen zullen er altijd blijven. Deze staan in direct verband met de Schepping en correspondeeren veelal met de uitgedeelde gaven en talenten en bedoelen geschikt te doen zijn voor de onderscheiden aardsche taak — de sociaal-democraten reppen in hun toekomstbeschrijvingen ook al niet meer van gelijke bezoldiging voor iedereen — maar onoverbrugbare kloven zijn in strijd met de bedoeling Gods. De sociale kwestie kan slechts opgelost worden — voorzoover hier van een oplossing mag gesproken — door de maatschappelijke standen de plaats te doen innemen, waarop voor elk volle gerechtigheid kan worden betracht. Niet de een dus den ander benadeelend, maar harmonieus samenwerkend tot het gemeenschappelijk doel: den mensch voor te bereiden voor het komend eeuwig leven, maar hem hier beneden ook bekwaam te doen zijn voor zijn aardsche roeping.

Is dit zoo, dan mag de stand der arbeiders, noch die der kleine zelfstandigen wegzinken. Opeenhooping van kapitaal, en evenmin schrille armoede bezorgen maatschappelijk, noch geestelijk voordeel. De gerechtigheid, welke slechts een volk kan verhoogen, wordt alzóó niet betracht. De verscheidenheden waren geworden tot afgronden van tegenstelling, waarop nooit Gods zegen zou kunnen rusten. Tegen dit gevaar

nu, hetwelk gewis, niet gekeerd, der Maatschappij een droeven levensavond van klassen- en broederstrijd zou bezorgen, waarbij alle onedele hartstochten der menschen hoogtij konden vieren, kan door in goede banen geleide maatschappelijke organisatie een dam worden opgeworpen. Evenwel niet alleen om dit, m e n s c h e n dreigend, gevaar te bezweren, oordeelen wij, dat de Christenen het vredesinstituut gaarne plaats moeten bereiden, maar vooral, omdat daardoor het Goddelijk gebod van liefde het best in de steeds meer gecompliceerde bedrijfswereld kan worden betracht.

De maatschappelijke organisatie, gelijk wij ons die in de toekomst denken — indien althans God in Zijn genade de ontbindingsfactoren niet de overwinning doet behalen op de in de Maatschappij verscholen behoudende krachten — zal rusten op pijlers der vakbeweging van patroons en arbeiders.

Voorop is gegaan de strijd der arbeiders tegen het coalitie-verbod. De individualistische politiek moest overwonnen worden en het vereenigingsrecht heroverd.

De aanval begon. Eerst in één land, Groot-Brittanje, de bakermat der Europeesche volksvrijheden; straks volgde men bijna overal. Teruggeslagen en weer opgedrongen. Een strijd van vele tientallen jaren tusschen aanhangers van tegen elkaar overstaande politieke — want de Staat moest ophouden langer den dwingeland te spelen — en daarmede parallel loopende economische geloofsbelijdenissen. De ééne partij krampachtig vasthoudend aan het dogma van streng doorgevoerd individualisme. De ander zich wenschend los te maken uit den greep van dit stelsel, dat onder den schijn van den vreedzamen kamp tusschen de a l l e e n staande personen, de maatschappelijke welvaart al te ongelijk verdeelde. En deze laatste partij, weer gekenmerkt door meerdere schakeeringen. Een groep, die de Christelijke beginselen wil doen doorwerken, en een andere, welke hiermede geen rekening wil houden. Maar voorloopig één n a a s t doel hebbend. Want over wat in de verre toekomst wel kon groeien uit de economische vereeniging, wanneer eenmaal het gehate coalitie-verbod zijn kracht zou hebben verloren, brak men zich het hoofd niet. Men k o n ook niet voorspellen. Wie wist, hoe het gaan zou over twintig, veertig jaar met de verfijning der techniek; hoe het wetenschappelijk bedrijfsbeheer zich zou ontwikkelen; hoe het wereldverkeer in ongedachte banen zou worden geleid en hoe de arbeidersklasse aan zelfbewustheid zou gaan winnen? En daarom: slechts één verlangen, het recht om met den makker uit hetzelfde bedrijf n a a s t elkaar te gaan staan, als het arbeidscontract met den werkgever moest worden afgesloten.

Want dit was het teere punt. In n a a m even vrij, was de arbeider economisch veel zwakker dan de patroon. Bij de onderhandelingen over de vraag, wat zijn arbeidskracht waard was — want zoo was het toch in den tijd, toen de arbeid een koopwaar werd geacht te zijn — verloor hij direct allen grond onder de voeten, als hij geen afspraken mocht maken met zijn collega's over die voorwaarden. Geen verandering in zijn positie

was mogelijk, zoolang de Staat het den menschen aangeboren recht van solidair optreden bleef verbieden.

De strijd in de maatschappij tusschen de idee der gemeenschap en het individualistisch dogma begon. Het collectief begrip, hetwelk te kwader ure was verlaten, begon weer bekoring uit te oefenen. Het viel niet gemakkelijk de geesten om te zetten. De liberalistische economie van Adam Smith en de zijnen zat vastgeworteld in de hoofden van politici en van machthebbers op economisch gebied. De laatsten hadden er zijde bij gesponnen, konden zich, als dan gewoonlijk zoo gaat, niet indenken, hoe het toch goed zou gaan, als zij hun hervorragende plaats moesten inruimen, en de eersten geloofden werkelijk nog, dat de harmonie best eenmaal zou worden gezien, als het zedelijk en verstandelijk peil der individuen maar flink ging stijgen. Deze ontwikkeling was de groote schat, waaruit het menschdom op zijn reistocht voldoende kon putten voor al zijn schakeeringen.

Ondanks deze vasthoudendheid is de kamp gewonnen: geloochend kon niet, dat de vooruitgang van industrie en handel was betaald met een hooger prijs, dan ooit verantwoord kon worden: stoffelijke, en wat meer is, geestelijke armoede was als een zwarte schaduw neergestreken op landen en volken. Het volksgeweten verdroeg dit niet langer. Bijna instinctmatig — want van een de verre toekomst beschijnend economisch program was geen sprake — keerde de Maatschappij den rug toe aan het individualisme en stuurde weer aan op solidarisme, onbewust wat hier eenmaal uit zou kunnen groeien.

De organisatie der werklieden ving haar zegetocht aan. Eerst in den vorm van algemeene werkliedenvereenigingen; daarna de collega's uit hetzelfde bedrijf verzamelend in vak vereenigingen. Eerst beproevend allen, die hetzelfde vak beoefenden, in hetzelfde vereenigingsverband te brengen, daarna zich splitsend naar de onderscheidene beginselen, wat geen wonder mag heeten, wijl de beginselen nu eenmaal de wereld beheerschen en verwerpers van den klassenstrijd nu eenmaal door gansch andere motieven worden geleid, dan de aanhangers van het klassenstrijdevangelie. Maar daarna toch weder de onderscheiden deelen vaak samenvoegend, als een beslist economisch doel valt te benaderen, gelijk ze allen ook weer samenbrengt, als het gebouw der bedrijfsorganisatie moet worden opgetrokken.

Organisatie is voor de arbeiders een gevleugeld woord geworden. Het heeft bij duizenden de hoop wakker geroepen op eene toekomst vol idealen, maar het heeft ook anderen het hoofd doen schudden over de aan den dag tredende zucht om door het getal macht uit te oefenen. Het dient als een toovermiddel voor politieke avonturiers, om tot in de hoogste colleges door te dringen, en het maakt scheiding, waar vroeger eendracht bloeide. Het heeft talrijken een blijder leven doen intreden, maar ook niet weinigen gebracht in een stemming van ontevredenheid en wrevel. Een bloem, waaruit honing en venijn is te halen.

En zoo kan er reden zijn om de vraag te stellen, vooral in onze dagen,

nu het revolutiemonster in land na land zijn kop opsteekt, of er geen ontzaglijk gevaar is geschapen, nu het scherpe wapen van organisatie is gelegd in handen van het volk, van deze veelkoppige menigte. Zal dit niet uitloopen op een omwentelingsproces, waarbij de Commune's van Parijs en Moskou en de Spartacus-opstand in Berlijn nog maar kinderspelen zijn? Voorzeker is hier gevaar aanwezig, groot gevaar zelfs. En de Christenen zouden naar onze meening niet vrij uit kunnen gaan, wanneer zij dit optrekken van het volk aanzagen, enkel als een opmerkenswaardig verschijnsel onzer eeuw, inhaerent aan het opbloeiend economisch leven, zonder ook na te vorschen hoe dit proces in zulke banen kan worden geleid, dat de geestelijke goederen der opmarcheerenden niet in het gedrang komen, en hoe Gods geboden in de Maatschappij het best kunnen worden opgevolgd. En dat kan, want er is een oplossing aan te bieden, die zich aansluit bij de eischen uit het Woord Gods.

Maar niet alleen heeft het machtswoord organisatie de arbeiders onder bekoring gebracht. De patroonsstand is ook aangeraakt door dezen modernen tooverstaf en heeft zich evenzeer overwonnen moeten verklaren. De patroonsbond had een andere reden van ontstaan dan de arbeidersvereeniging. Het opmerkenswaardige feit zou evenwel na verloop van jaren geconstateerd worden, dat men ze hand aan hand zag optrekken ter aanwijzing van ieders taak in het productieproces.

Richtten dan de arbeiders hun vakbonden op om hun positie te verbeteren en een woord mee te spreken bij de verdeeling van het maatschappelijk inkomen, de patroons riepen daarna pas hun organisatie in het leven, meest met de bedoeling er een afweer-instituut van te maken. Van de zijde der arbeiders duchtte men — en niet ten onrechte als de klassenstrijdklanken werden beluisterd — een aanval op het bestaansrecht van eigen stand. Hiertegen was verweer geboden uit lijfsbehoud. Om daarin zoo sterk mogelijk te staan, volgden de patroons het illustre voorbeeld der arbeiders en gaven aan hun bonden denzelfden vorm, maakten er dus van strijd-vereenigingen.

Later pas, toen de Christelijke arbeiders eigen beginsel waren gaan plaatsen tegenover den klassenstrijd en de aanhangers van deze laatste leer ook zelf hervormingen waren gaan stellen boven dogma's, begrepen beide partijen op elkaar aangelegd te zijn en gingen door saamwerking steeds meer streven naar vrede, dan naar openlijken krijg. Maar de saamwerking is pas mogelijk, als voldaan wordt aan den eisch der arbeiders: erkenning als gelijkberechtigde partij bij het vaststellen der arbeidsvoorwaarden en het treffen van daarbij aansluitende bedrijfsregelingen.

Vóór het kwam tot de erkenning van dit recht, moest er heel wat spinrag weggevaagd worden uit de hoofden van talrijke patroons en van hen, die op maatschappelijk terrein gaarne het bevriezingssysteem zagen toegepast. En er huist hier en daar nog niet weinig misverstand, waardoor hoogere opvattingen dikwijls nog een harden dobber hebben.

Toch is deze eisch van erkenning als gelijkberechtigde via de vak-

vereeniging zoo gemakkelijk te verdedigen, wijl hij behoort te volgen op de staatkundige ontwikkeling, gelijk die in de laatste eeuw plaats greep in alle beschaafde landen.

Wat de politieke rechten immers betreft, heeft welhaast in elk dezer landen ieder burger, ongeacht zijn maatschappelijke positie, gelegenheid invloed uit te oefenen op de saamstelling der Regeering, en de wijze, waarop deze zich van haar taak zal kwijten. De standen van adel en geestelijkheid, daarna die der gezeten burgerij, zij hebben hun voorsprong verloren; het census-kiesrecht behoort tot het verleden en als de stembus open gaat, heeft het gesloten briefje van den nederigsten werkman evenveel waarde als dat van den grand seigneur. De invloed des volks op de Staatsinrichting en op de werking zijner organen is nu zoo hoog mogelijk gestegen: wij leven in den tijd der democratie. Dat dit groote verplichtingen meebrengt voor de gansche bevolking alsmede groote gevaren, is zeer duidelijk. Zoo licht verwisselen de politieke groepen, die den klassenstrijd aanhangen, de democratie voor de revolutie en ontstaat eene minderheidsregeering, rustend op het geweld. Juist daartegenover moet elk, die de volksvrijheden liefheeft, de democratie in den Staat verdedigen. Goed toegepast, vooral in dien zin, dat nu alle standen der bevolking ook hun vertegenwoordigers bij de Regeering krijgen, om met deze gezamenlijk niet het klasse-, maar het algemeen belang te bevorderen, kan de democratische staatsvorm tot een zegen gesteld worden en kunnen daardoor de groote geboden Gods, zij het niet ten volle, toch in beginsel worden nageleefd.

Op economisch gebied merkt ge nu, goed oplettende, denzelfden gang naar de democratie. Onder het liberalistisch individualisme bij het productieproces de volstrekte alleenheerschappij van het kapitaal en zijn bezitter. Slechts in de gunstigste gevallen werden door het patriarchaal optreden van den patroon de scherpste kanten van dit stelsel wat afgeslepen. Maar hier was dan slechts sprake van goedgunstigheid en niet van recht. Toen werd de organisatie-idee vaardig over de groote schare van deze economisch zwaksten en van kracht tot kracht ging het voort, totdat het oogenblik was aangebroken, waarop den patroons bij het afsluiten der arbeidsvoorwaarden de eisch werd gesteld van volle medezeggenschap. De Maatschappij komt altijd achteraan bij den Staat. Zij was bijna immer het kind van de rekening. Nu heeft zij zichzelf opgemaakt, om het scheeve in de verhoudingen op haar terrein — was dat niet scheef, zoo ongelijke partijen met elkaar gingen accordeeren — weg te werken. De democratie behaalde in den Staat de overwinning. In de Maatschappij staat zij voor de deur en eischt op steeds luider toon om binnengelaten te worden. Zij is er niet meer buiten te houden. En wenschelijk is dat ook niet, want het volk is niet meer de goede lummel van Heinrich Heine en zou wel eens kunnen gaan optrekken in stormcolonne's tegen de gesloten poort. Neen, laat de Maatschappij plaats bieden aan de democratie, aan de bedrijfsorganisatie. En laat elk, die van goeden wille is; laat vooral elk Christen beproeven haar in goede banen te leiden. Onze beginselen ver-

zetten er zich niet tegen: zij noodigen ons juist uit pioniers te zijn van de ware bedrijfsvrijheid, ontkomen aan de banden van zuiver egoïsme en individualisme.

De Maatschappij toch is een levend menschelijk organisme en niet een agglomeratie van vele zielen, los naast elkaar. Het juiste begrip van dit organisme, van deze sociëtas of gemeenschap zal niemand duidelijker voor oogen kunnen staan, dan aan hem, die het geheele leven wil onderwerpen aan den eisch van het Christelijk beginsel. Uit reactie tegen het liberalistisch individualisme, dat de samenleving zooveel leed bezorgde, wil de socialist en communist nu een klassenstaat in het leven roepen, en, wat het ergst is, dezen klassestaat bereiken langs den weg van klassenhaat en klassenstrijd, waarbij rechtvaardige aanspraken van andere standen niet meetellen. Het organische in de samenleving wil geen van beiden zien; zij verafschuwen het en aanbidden het atomische.

De eisch van het Christelijk beginsel verwerpt evenwel dit aanbidden van de stof en het opeischen van de macht voor zich allen. Het beginsel toch, ontleend aan de Openbaring, beschouwt het gansche menschelijke geslacht als door organische gemeenschapsbanden saamgevoegd. Als de Apostel Paulus zoo onvergelijkelijk schoon teekent met zijn klassieke taal, welke al de eeuwen door haar kracht zou behouden, hoe het lichaam niet één lid is, maar vele leden. En nu moet er geen tweedracht in het lichaam zijn, „maar de leden moeten voor elkaar gelijke zorg dragen". „En netzij dat één lid lijdt, zoo lijden al de leden mede; hetzij dat één lid verheerlijkt wordt, zoo verblijden zich al de leden mede".

Hoe kunnen nu de leden beter zorg voor elkaar dragen en er voor waken, dat één zich bevoordeele ten koste van de andere, dan door het samen vaststellen der regelen voor het arbeidsterrein. Voortgebouwd wordt dan slechts naar het hooge voorbeeld van Christus, die den arbeid zelf heiligde, toen Hij in de stilte van de dorpswerkplaats werd voorbereid om zich te geven in het Verlossingsplan. Wiens leer, dat in Hem heer en knecht één waren ook voor het maatschappelijke, den weg moest wijzen tot juiste verhoudingen, en wel tot zoodanige, welke als einddoel de eere Gods beoogden.

En wanneer dan Paulus forsche lijnen trekt voor het dagelijksch leven; lijnen, die nog niet zijn uitgewischt in den gang der eeuwen, dan vermaant hij de werkgevers de dreiging na te laten (Ef. 6 : 9). Dus door overreding en overtuiging, weer alzoo wapenen des geestes, moet hier de overwinning worden behaald. Want God zelf heeft gezegd, dat de arbeiders Zijne dienstknechten waren (Lev. 25). In het slaventijdperk en ook onder de patriarchale bedrijfsverhoudingen kon dit overreden en overtuigen, dit maken van afspraken, geschieden in ontmoetingen van personen met personen. Dat dit kon, wil natuurlijk niet zeggen, dat het geschiedde ook. Het toornen der Profeten, en de geschiedenis der eeuwen na Christus leeren ons wel anders, maar de eisch Gods van inwerken op de gezindheid gold voor die tijden evengoed als voor den onzen. En nu de organisaties

der arbeiders dit maken van persoonlijke afspraken hebben overgenomen voor hun leden, kunnen de patroons, door met hen te accordeeren, het allerbest het gebod opvolgen: laat de dreiging na. Natuurlijk moet, zal de uitkomst bevredigen, van beide zijden dan de goede gezindheid voorzitten.

Maar dit staat dan toch wel vast, dat de Schrift patroon en arbeider tot elkaar doet naderen. Van de eerste wereld vóór den zondvloed staat ons beschreven, dat zij vervuld was met w r e v e l. Dit wekte Gods misnoegen. In steê van wrevel moet er zijn vrede, saambinding, solidariteit. Dat is, voorzoover dit mogelijk is in dit ondermaansche, te bereiken door maatschappelijke organisatie. En d a a r o m verzet het Christelijk beginsel zich er niet tegen; behoeven wij niet te spreken van een „uitvindsel dezer eeuw", maar wordt van ons gevraagd hartelijken steun te bieden, opdat de dreigende gevaren kunnen worden ontzeild.

Thans aangetoond hebbende, dat de van God geëischte orde in het onderling verkeer der menschen zich niet verzet tegen organisatie in de bedrijfswereld, moet aangegeven, h o e die organisatie dan heeft te werken met kans op goed resultaat. Dit wil in ons kader dus zeggen: zonder dat bij die toepassing in de practijk in strijd worde gehandeld met onze beginselen.

De vakbonden der patroons en der arbeiders hebben zich dan geformeerd. Een stevig net is gespannen over het gansche land, met zulke kleine mazen, dat er welhaast niemand, naar men hoopt, door zal kunnen ontsnappen. Nu de verwachting, dat het individualisme zegenend zou inwerken op het bedrijfsleven en de Maatschappij, falikant is uitgekomen, kan bij de arbeiders de gedachte, in de ondernemers de grootste vijanden van hun geluk te moeten zien, welig wortel schieten. Slechts door het g e t a l, gelijk in elken strijd om de m a c h t, was de overwinning te behalen. Toch bleef het aan deze zijde niet lang één ongedeelde legerschaar, want de beginselstrijd deed bijna overal de arbeidersbeweging in deelen uiteenvallen, welke vooral in de eerste jaren elkander in den meest vinnigen kamp tegenstonden. Ondanks alles bleek er toch voor deze onderscheidene deelen der arbeidersbeweging een gemeenschappelijk doel te bestaan, hetwelk hoe langer hoe meer tot allen doordrong; welke erkenning tot gevolg had, dat de organisaties over den scheidingsmuur heen zich tot elkander gingen overbuigen en de hand reiken, opdat hierdoor het economisch doel steeds beter zou kunnen worden benaderd.

De patroons hebben daarna, op het voetspoor der arbeiders, zich uit zelfbehoud ook tot de organisatie gewend. Met geen ander doel dan afweerinstituten in het leven te roepen. Felle worsteling ontstond dikwijls tusschen de twee vijandig tegenover elkaar staande legerscharen. De arbeidersklasse eischte betere arbeidsvoorwaarden voor zich op en medezeggenschap in het vaststellen daarvan. Maar ook vaak werd onomwonden uitgesproken, dat de omverwerping van den patroonsstand op het program stond. Dit laatste maakte, als begrijpelijk, de ondernemersklasse in meerderheid

kopschuw voor de geheele arbeidersbeweging en deed haar ook weigeren de overige billijke eischen van uit het standpunt van het recht te bezien. En toen is in land bij land, in industrie bij industrie, dat herhaalde botsen aanschouwd van arbeid tegen kapitaal en omgekeerd. Want hanteerde de arbeid het wapen der werkstaking, het kapitaal kwam voor den dag met de niet minder tweesnijdende uitsluiting. Het eene jaar geleek het op eene guerilla, op een vechten van clubje tegen clubje, het volgend jaar had het veel van een algemeene werkstaking, welke stad noch dorp spaarde.

Veel leed is toen geleden, veel schade toegebracht aan den nationalen welstand, veel geluk in den huiselijken kring vernietigd. En geen der twee partijen kreeg er de ander voor goed onder. De patroon bleef patroon: nergens stond hij zijn productiemiddelen af aan de arbeidersklasse. De arbeider bleef arbeider, meestal op dezelfde hoogte of beter laagte: van een vooruitgang in welvaart en gepast levensgenot, als verwacht was van de organisatie, kwam niets. Dat mocht wellicht voldoening schenken aan den enkeling, die den strijd zocht om den strijd, de groote massa wenschte vruchten van de worsteling te zien, reeds nu, voor zich en de hunnen.

Toen was het dan ook genoeg. Het gezond verstand kwam een woord meespreken en langzamerhand brak het inzicht door, dat toch in den grond der zaak kapitaal en arbeid h e t z e l f d e bedrijf noodig hadden, om in de wederzijdsche behoeften te voorzien. Kon misschien de hand zonder den voet, of het oog zonder het oor? Kon de arbeider wel zijn bestaan verzekerd zien, als daar geen l e i d i n g al de deelen van het bedrijf perfect deed functioneeren? Kon de patroon wel zijn aandeel leveren voor de productie, als niet de a r b e i d e r zijn onmisbare diensten verrichtte? Waren bij slot van rekening deze twee factoren niet geheel en al op elkaar aangewezen? Zoo ja, dan kon strijd ook slechts voor beiden nadeel opleveren, maar lag het geheim van beider welvaart en economisch geluk verscholen in wederzijdsche waardeering, in eene entente cordiale, in eene hartelijke verstandhouding.

Voorzeker, oude vooroordeelen moesten hierbij overboord gegooid van beide zijden, maar dan zou ook een wonderlijke metamorphose plaats grijpen. Het individueele contract, waarop de arbeider was aangewezen, vóór zijn organisatie een zekere macht had veroverd, maakte nu plaats voor de gemeenschappelijke overeenkomst, waarbij de onderhandelingen niet meer door het individu, maar door de organisatie worden gevoerd. Deze onderhandelingen, gevoerd door organisatie met organisatie, leidden bij 't groeien van het wederzijdsch vertrouwen tot de intrede van de collectieve arbeidsovereenkomst, waardoor patroons en arbeiders voor een zekeren vasten tijd de wapens gingen strekken. Als bondgenooten zou nu voortaan gezamenlijk het arbeidsterrein kunnen worden geëxploiteerd en de arbeidsopbrengst verdeeld tusschen beide factoren. Hier begint dus de maatschappelijke organisatie een sluitend geheel te vormen en gaat onze opmerkzaamheid zich spannen. De o n t w i k k e l i n g van het collectief contract in zijn eenvoudigsten vorm tot zijn meest volmaakt systeem; de voordeelen, zoowel als de gevaren ervan; het perspectief, dat

thans geopend wordt voor de verhouding van Staat tot Maatschappij en omgekeerd, bezien wij daarom.

Over den onjuisten naam van het nieuwe instituut, de collectieve arbeidsovereenkomst, is al zooveel geschreven, dat het vervelend zou worden, in herhaling te treden. Van meer belang is, dat in den loop der tijden zou blijken, dat de naam ook lang niet genoeg zegt, want door deze uitzetting zijner grenzen heeft het instituut eigenlijk pas zijn volle waarde gekregen voor de maatschappelijke organisatie. De collectieve overeenkomst in den meest eenvoudigen vorm zal, met behulp van beide partijen, die der patroons en die der arbeiders, kunnen uitdijen tot min of meer volkomen organisatie van het bedrijf, maar immer geschiedt zulks langs lijnen van geleidelijkheid.

De allereerste phase zou kunnen worden voorbijgegaan, wanneer in a l l e kringen, ook de Christelijke, de overtuiging was doorgedrongen, dat het waarachtig bedrijfsbelang bevorderd wordt door het collectief contract. Bij lange na is het nog niet zoover. Telkens ontmoeten wij ze, die in abstracto gevoelen v o o r dit contract, maar zoodra zij i e t s van hun zoogenaamde vrijheid daarvoor moeten prijsgeven, allerhande uitvluchten zoeken en het voor e l k bedrijf wenschelijk achten, behalve voor het h u n n e. Weshalve lichtzijden, zoowel als schaduwkant dienen te worden aangewezen.

Bij de collectieve arbeidsovereenkomst nemen de partijen een geheel nieuwe positie tegenover elkaar in. De vrijheid van beide wordt beperkt, maar het resultaat van den gemeenschappelijken arbeid stijgt hierdoor.

De werking van „vraag en aanbod" wordt, ten voordeele van den arbeider, door het nieuwe instituut voor een groot gedeelte te niet gedaan en toch ook weer niet geheel, wijl slechts de m i n i m u m-voorwaarden worden vastgesteld, waarboven vrijelijk mag worden gegaan. Op deze wijze wordt gegaan in de richting van het solidarisme en contra het liberaal individualisme. Maar evengoed wordt nu stelling genomen tegenover den socialistischen droom van uitwissching aller standen.

Het arbeidsloon kan thans veel gemakkelijker omhoog gevoerd worden, dan toen de arbeider alleen stond. De afsluiting van bijna elk gemeenschappelijk contract gaat gepaard met ruimere betaling van den arbeid. Veilig kan dan ook gezegd, dat de loonstandaard stijgende is door dit contract. Een groot, zedelijk voordeel is hiervan mede het gevolg. De neerdrukkende gedachte van een ijzeren loonwet, de meening, dat het loon nimmer zou kunnen stijgen boven een zeker minimum, is erdoor vaarwel gezegd. In breede kringen is de hoop verlevendigd, dat een gezondere verdeeling van het maatschappelijk inkomen geenszins tot de onmogelijkheden behoort. Niet alleen, doordat het aandeel, dat de arbeider hiervan naast den kapitalist, grondeigenaar en ondernemer bekomt, grooter wordt door de erkenning van zijn organisatie, maar ook wijl de productie verbeterd en vermeerderd wordt als er regelmaat in den arbeid komt en de lust tot den arbeid stijgt.

Maar niet alleen is er een tendenz van loonsverhooging bij de collectieve overeenkomst, ook de overige voorwaarden, waaronder gewerkt wordt, deelen

in de verbetering. De werktijd wordt verkort, aan de hygiëne in de werkplaats of in 't algemeen bij den arbeid wordt aandacht geschonken, en het optreden van patroon en opzichters tegenover de ondergeschikten is niet meer als vroeger. De arbeider toch begint zich een gelijkwaardige factor in het productieproces te gevoelen.

Ook nadert nu de tijd, dat er een zekere stabiliteit komt in de stoffelijke positie van den geheelen werkmansstand. Onder het onbeperkte regime van vraag en aanbod hing bij elke daling der bedrijfsconjunctuur het Damocleszwaard van loonsverlaging boven zijn hoofd. Dit werkte uiterst deprimeerend. H ij was het stootblok bij elk minder goed functioneeren der onderscheidene schakels. T h a n s mag er gedurende de gansche tariefsperiode niet getornd worden aan de vastgestelde arbeidsvoorwaarden. De risico van daling der conjunctuur is nu overgegaan op den ondernemer, die het in allen gevalle gemakkelijker kan dragen en afwentelen. Hierdoor is wel een zeer gunstige invloed uitgeoefend op des arbeiders mentaliteit. De eigenwaarde stijgt, gelijk altijd, als men zich mag plaatsen op het voetstuk van het recht. Rust, tevredenheid, hoop en geloof worden voor de arbeiders weer woorden van blijden klank, als zij tenminste immuun blijken te zijn voor het bitterheidsevangelie van „leiders", die geen heil zien in het veldwinnen der idee van solidariteit der verschillende standen.

Als mogelijk nadeel voor den arbeider wordt vaak gewezen op de gebondenheid aan zijn loon, als er een goede conjunctuur in het bedrijfsleven is aangebroken. Dit is evenwel meer schijn dan werkelijkheid. De veiligheidsklep zit dan daarin, dat slechts de m i n i m u m-voorwaarden zijn vastgesteld en dus door de verruiming van arbeidsgelegenheid, een gevolg der conjunctuur, in gunstigen zin van de minima zal worden afgeweken. Bovendien kan dit nadeel voorkomen worden door den duur van een contract niet te lang te stellen.

Een ander bezwaar: de minderwaardige arbeiders, die het doorsneêloon niet kunnen verdienen, worden uitgestooten. In de practijk heeft men zich echter al gered. Voor werkelijk minderwaardigen is vaak een zeer klein percentage afwijkingen mogelijk. Overigens, door het spoedig boven de minima uitgaan der besten, valt het gemakkelijker de minder bekwamen tot de laagste grens te doen naderen en vooral is het slechts billijk uit oorzake van den gemeenschapsband de zwakkere krachten te doen dragen door de bedrijfsgemeenschap.

Voor den ondernemer mag als eerste voordeel genoemd de stabiliteit in zijn bedrijf gedurende de gansche periode van het contract. De volle energie kan nu uitgaan tot de inrichting van zijn bedrijf; alle krachten zich concentreeren op vervolmaking van het product, op vergrooting van het afzetgebied, op verbetering der arbeidsmethode. De r u s t, waar arbeidsconflicten voorloopig niet kunnen voorkomen, beteekent hier ontplooiing der beste ondernemerseigenschappen.

Thans kan de onderneming op hooger basis worden gevoerd, gelijk pas een land, dat in vrede leeft, echte welvaart kan genieten. De patroon weet, wat hij per week aan arbeidsloonen en aan andere faciliteiten heeft te

geven. Alle staking is bij den wortel afgesneden gedurende den tijd van het contract. Niets behoeft, bij eene eerlijke naleving van de afspraak, eene vriendschappelijke verhouding tusschen al de werkenden in hetzelfde bedrijf in den weg te staan. En dit beïnvloedt gewis in niet geringe mate ook de mentaliteit van den patroon, die daardoor wint in arbeidslust en arbeidskracht.

Dat hiertegenover de noodzakelijkheid staat, iets af te staan van de tot dusverre bezeten macht, zij gereedelijk toegestemd. Maar hoe zwaar deze zaak voor velen op het eerste oog is — zelfoverwinning is te dezen opzichte niet gemakkelijk — in waardij legt zij het verre af tegen het gewin van inwendigen vrede. En bovendien, ook nu blijft de economische positie van den ondernemer nog altijd veel sterker, dan die van den arbeider. De bedrijfsleiding, als zoodanig, blijft onaangetast. De prijs der artikelen, het afzetgebied, de te gebruiken machines, het opdoen van grondstoffen, het zijn en blijven altemaal zaken, waarover de ondernemer alleen te beslissen heeft, ofschoon het wel en wee van den arbeider toch ook hierbij wel afhangt van de juiste beslissing van den bedrijfsleider.

Wij stappen nu af van dezen eenvoudigen vorm der gemeenschappelijke overeenkomst en laten het nog wel eens aangevoerde bezwaar, als zou door haar de ca'canny-politiek, het systeem van „zachtjes-aan, dan breekt het lijntje niet", worden bevorderd, voor wat het is, overtuigd dat het veelal gemakkelijk is tegenover minimum-loonen minimum-productie vast te stellen, waardoor het euvel, dat meer in schijn, dan in werkelijkheid bestaat, geheel kan voorkomen worden. Voor de breedere uiteenzetting van voor- en nadeelen is in dit kort bestek geen plaats; het zacht verwijt van onvolledigheid pareeren wij mitsdien bij voorbaat.

Een hoogst belangrijk verschijnsel begint zich in dit stadium voor te doen. Het blijkt, dat de maatschappelijke organisatie er toch niet komen zal, wanneer patroons en arbeiders blijven staan bij de simpele overeenkomst, gelijk die tot stand kwam, toen de vakvereeniging het contractsluiten overnam van het individu.

Bij ondernemer en bij werkman beiden treedt al spoedig ontnuchtering in. De goed- of kwaadschiks tot een contract gebrachte werkgever ondervindt vanaf den eersten dag, dat zijn niet toegetreden collega's een voorsprong hebben inzake de uitgaven voor de arbeidsvoorwaarden. De arbeidersvereeniging vergiste zich niet minder. Wel breidde het ledental zich uit, belangrijk soms, maar van de honderd procent bleef het nog verre af. De onaangename erkentenis moet er uit, dat de solidariteit nog niet bijzonder sterk ontwikkeld is. De vastgestelde bepalingen worden hier en daar, binnenkort welhaast overal, ontdoken, en b e n e d e n het loon en b o v e n den arbeidstijd biedt men zich aan. Zonder krasse maatregelen gaat het samenleven van patroon en gezel in één verband groot gevaar loopen. Het is duidelijk, dat er een kloek besluit moet genomen worden, zal het gevaar de kop nog kunnen worden ingedrukt. H e t v e r p l i c h t l i d m a a t s c h a p alleen kan hulpe bieden.

Is dit aangewend, dan staan beide partijen met elkanders hulp volkomen in voor de stipte naleving. Goede contrôle kan dan uitgeoefend. Vanaf dit oogenblik zijn de arbeidsvoorwaarden voor alle werknemers, wat betreft de minimumbepalingen, gelijk. Tegelijk is voor de patroons de onedele concurrentie op dit belangrijk deel van de bedrijfsonkosten de wereld uit. Immers, door het verplichte lidmaatschap is er hoop, dat elke patroon, die slechts één gezel heeft, gedwongen wordt zich als lid aan te melden bij de vakorganisatie in zijn bedrijf.

Dit verplichte lidmaatschap, hetwelk groote schoonmaak kan houden onder de ongeorganiseerde patroons en arbeiders, wordt vaak bestreden met de opmerking, dat hierdoor niet de beste leden het organisatieleven worden binnengevoerd. Ongetwijfeld is het niet het meest begeerenswaardig middel, maar eenmaal in de organisatie, komt meestal alles door de daar opgedane ervaring terecht. Later zou men niet gaarne de voordeelen missen.

Van Christelijk standpunt moet de vraag zeer zeker bezien, of ons beginsel zich vereenigt met dezen dwang. Dit ware niet het geval, als het dwingen geschiedde door terroristische middelen, door dreigen, door treiteren of ander onedel gedoe. Zulke dwang is sterk afkeurenswaardig. Maar de zaak staat hier geheel anders. In de arbeidsovereenkomst, gesloten tusschen patroons en werklieden, komt de bepaling voor, dat de patroon slechts met georganiseerde arbeiders zal werken, en dat de arbeider slechts werk verricht voor een georganiseerden patroon.

Nu brengt dit evenwel voor den Christen toch nog een uiterst belangrijk beding mede, in het nauwst verband staande met onze opvatting van consciëntievrijheid. Dat namelijk nooit, van welke zijde ook, mag geëischt worden het lidmaatschap van eene bepaalde organisatie. Voor ons staat toch vast, dat niet één organisatie den mensch kan ontslaan van zijn persoonlijke verantwoordelijkheid tegenover God. Voor zijn geweten en voor God staat men niet onschuldig, alleen door het feit, tot een zekere gemeenschap te behooren. De rechten van de persoonlijkheid mogen nimmer worden opgeofferd aan de collectiviteit. Daarom moet er verzoening getroffen kunnen worden tusschen de individueele verantwoordelijkheid en de afspraken van de collectiviteit. En dit kan alleen geschieden, als het onvervreemdbaar recht van elkeen, patroon en arbeider, erkend wordt, om met gelijkdenkenden één organisatie in 't leven te roepen. De oorsprong der gansche Christelijke economische vereenigingswereld ligt in dezen eisch. Daardoor kan in bijna alle gevallen het individu vrijuit gaan voor God en zijn geweten. Ook hier zullen de Christenen uit oorzaak van hun beginsel weer moeten optreden als strijders voor consciëntievrijheid.

Zoo optredende kan er geen bezwaar bestaan tegen het verplichte lidmaatschap. De individueele vrijheid wordt geknot, maar is dit niet denkbeeldig? Voor elk stuk ongeregelden toestand, welken sommigen zoo gaarne met het woord „vrijheid" aanduiden, komt een stuk orde in de

plaats. Bovendien, elk, die een zekeren bedrijfskring binnentreedt, weet vooraf, dat hij zich moet onderwerpen aan de daar vastgestelde regelen.

Blijft er ondanks dit alles nog een enkele over, die werkelijk consciëntiebezwaar heeft tegen elken vorm van organisatie, zoo is hier dispensatie op haar plaats en kan daarvoor de weg gebaand. Mocht het blijken, dat hiervoor niet vrijwillig goede regelingen zijn te treffen, dan is hier een taak voor de Overheid weggelegd.

Met het verplicht lidmaatschap als gangmaker opent zich thans een schoon vergezicht. De collectieve arbeidsovereenkomst kan nu haar grenzen uitzetten en op Organisatie der Maatschappij aansturen. Bij den eenvoudigen vorm behoeft niet meer halt gehouden. Tegelijk verdwijnt steeds meer de grens tusschen patroonsvereeniging en ondernemersorganisatie. De wenschen, vaak eischen der arbeiders, om meer te ontvangen van de arbeidsopbrengst, hadden groote moeilijkheden opgeleverd, toen er nog zooveel ongeorganiseerde patroons en arbeiders waren. Het ging bezwaarlijk den kostprijs van het product te verhoogen zonder te weten hoe de nieuwe uitgaven waren terug te halen. Thans daagt evenwel het licht.

Dit opvoeren van den kostprijs, voor een gedeelte gevolg van de organisatie der arbeiders; en voor een nog grooter deel voortvloeiende uit de collectieve arbeidsovereenkomst, schept den eisch, dat bijbepalingen worden ingevoerd, waardoor het mogelijk wordt den kostprijs te verhalen. Er moet voor de meerdere bedrijfsuitgaven compensatie kunnen worden gevonden. Anders zal weer dezelfde strijd ontstaan tusschen patroons en arbeiders. Voor deze compensatie geeft het collectief contract gemakkelijk den weg aan. Zijn de uitgaven voor den arbeid door de gemeenschappelijke overeenkomst vrijwel gelijk geworden voor alle patroons in hetzelfde bedrijf, zoo volgt daar noodwendig uit, dat de inkomsten, welke men trekt bij den verkoop der artikelen, ook op dezelfde basis behooren te staan. De noodzakelijkheid der vaststelling van den uniformen prijs voor de artikelen der bedrijven, welke zich hiertoe leenen, of door ander soort prijsovereenkomst voor andere bedrijven, wordt door de practijk klaarlijk aangetoond.

Tweeërlei vorm kan nu worden onderscheiden. Bij den eenen zorgen de patroons zelf voor naleving der prijstarieven, bij den anderen roepen zij zelfs de hulp der arbeidersorganisaties in.

Voor een groot gevaar, dat hier kan opdoemen, sluiten wij de oogen niet. Dit namelijk, dat het publiek hierbij wel eens ongenadig het vel over de ooren kan worden gehaald. De verbruiker, niet in staat zich te verdedigen, werd dan het kind van de rekening. Maar wij gelooven, dat dit gevaar overschat wordt door sommigen. Er ligt al een zelfwerkende rem in het feit, dat een artikel niet meer gekocht wordt zoodra de prijs uitgaat boven de waarde, die het koopend publiek eraan toekent. Dit is in de meeste gevallen een goede graadmeter. Nu kan het natuurlijk voorkomen, dat het artikel onmisbaar is voor het onderhouden van het leven, zoodat de verbruiker niet heeft te kiezen of te deelen, en zich gewillig moet overgeven als object van uitbuiting. In zulke gevallen aarzelen

wij niet, der Overheid een recht, neen een plicht van ingrijpen toe te kennnen, gelijk zij thans ook reeds den verbruiker beschermt tegen het te koop aanbieden van levensmiddelen, schadelijk voor de gezondheid.

Zulke prijsovereenkomsten brengen tegelijk de noodzakelijkheid mede van een zekeren vorm van rechtspraak. Waar het hier een leekenrechtspraak betreft, moet bij uitbreiding van het getal zulker rechtbanken, van de Overheid gevraagd worden, nauwlettend zorg te dragen, dat het recht van het individu hierbij niet gekrenkt worde.

Naast deze afspraken tusschen patroonsvereenigingen en arbeidersorganisaties zullen de eerste spoedig ook overleg moeten plegen met verwante bedrijfsgroepen en leverancierscombinaties. Daardoor kan langzamerhand het geheele veld bestreken worden en de economische bedrijfsorganisatie haar voltooiing naderen.

Nu kan het instituut ook steeds meer doen ten bate van den arbeidersstand. De bron, waaruit geput kan worden, is gevonden: het bedrijf, dat zoowel patroon als werkman een bestaan moet opleveren. Dit wil niet zeggen, dat thans ineens alle wantoestanden kunnen worden opgeruimd. Eén misstap van de zijde der arbeidersleiders of der werkgeversorganisatie zet al het verkregene op losse schroeven. Maar voorzichtig voortwerkende, kan veel bereikt worden, hetgeen anders moest komen van Staat of Overheid.

Wat wij op het oog hebben, worde hier niet breedvoerig omschreven; slechts kort aangestipt. Elke patroon en elke arbeider, die haakt naar werkelijken vrede en naar algemeene welvaart op maatschappelijk gebied, heeft tot taak hierover ernstig zijn gedachten te laten gaan; genegen te zijn breed te zien, dus meer aan het algemeen, dan aan het bijzonder belang te denken; en daarna in zijn kring te ijveren voor deze heerlijke ontplooiing van het particulier initiatief.

Wij noemen dan: uitkeering bij ziekte, uitgaande van de erkenning, dat krankheid den band met het bedrijf niet pardoes doorsnijdt; vaststelling van den arbeidsduur naar de eischen van den tijd; regeling van een goed leerlingwezen; het treffen van maatregelen in zake de bestrijding van de werkloosheid, waarbij ook een gemeenschappelijke taak rust op patroons en arbeiders; behandeling van de zijde der superieuren; en eindelijk de verzorging van den ouden werkman. Hieraan kan nog toegevoegd, maar zóó reeds is er voorloopig werk te over.

Men moge meenen, dat hier te sterk optimisme aan het woord is, maar moet de Maatschappij dan maar, zonder het uiterste beproefd te hebben, al de regelingen der verhoudingen op arbeidsterrein overlaten aan den wetgever? Wij oordeelen van neen en daarom is aanpakken ook plicht.

Ver doorgevoerde gemeenschappelijke arbeidsovereenkomsten, den kant uitgaand van economische bedrijfsorganisatie, ontslaan de Overheid van veel ingrijpen of wel, steunen haar krachtig. Alle selfhelp der Maatschappij, waardoor onnoodige staatsbemoeiing wordt voorkomen, sterkt het maatschappelijk organisme en doet het bedrijfsleven zich immer gezonder ontwikkelen, niet langs kunstmatige, maar langs natuurlijke banen.

Elk te sterk ingrijpen van Overheidswege in het bedrijfsleven leidt tot schade en ook tot reactie. En ook vooral, omdat de wijze, waarop de wetten tot stand komen, ook de sociale, er eene is, die nòch vlug werken kan doen verwachten, nòch vertrouwen wekt. Als het de vraag geldt, of over alle bedrijfsmoeilijkheden goed kan worden geoordeeld, zou het zoo kostelijk zijn, indien de Maatschappij zich zelf opmaakte om voor eigen regelen te zorgen. Want, dit staat vast: er moet veel gebeuren. De chaotische toestand in de economische wereld, een gevolg van het liberaal individualisme, mag niet bestendigd. Kan de Maatschappij hierin niet genoegzaam veranderingen aanbrengen, dan moet de Overheid wel bijspringen, welke bezwaren ook verbonden zijn aan het treffen van regelingen voor het bedrijfsleven vanuit een centraal punt.

Het vruchtbaarst zou er gewerkt worden, als er een weg ware te vinden, waarbij de sociale wetgeving zich kon aanpassen aan hetgeen opkomt uit de vrije Maatschappij zelf. Nieuwe organen zullen in de toekomst hier een taak kunnen vinden, om naast het Parlement de sociale wetgeving te helpen bevorderen. Maar de grondslag van vele sociale wetten zal moeten liggen in wat door de collectieve arbeidsovereenkomst, hetzij in haar eenvoudigen vorm, hetzij in de uitgegroeide economische bedrijfsorganisatie, tot stand kwam. Zoo zal de zuiverheid tusschen Staat en Maatschappij worden bevorderd.

Toch wordt oogenblikkelijk gevoeld, dat, zal de gemeenschappelijke overeenkomst in vele gevallen de basis zijn, waarop verder kan worden gewerkt, en zelfs de sociale wetgeving rusten, ook de mogelijkheid dient geschapen, om wettelijke sanctie te verleenen aan wat de partijen in zulk een contract overeenkwamen. Bedoeld wordt, dat de wet den weg aanwijst, om tot bindend-verklaring van dusdanige overeenkomsten te komen.

Een stuk vrijheid zal dan weer moeten worden opgeofferd. Maar is zoo de zaak wel juist gesteld? Wij gelooven van niet. Integendeel kan op deze wijze orde in het bedrijfsleven krachtig bevorderd.

De ondervinding leerde, dat een kleine groep vakgenooten vaak in staat is de groote meerderheid der collega's met succes te dwarsboomen bij het naleven van een afspraak. Dit hindert niet, als daardoor een snood voornemen verijdeld wordt, maar als het gevolg is dat slechts enkele malcontenten het velen goedwillenden onmogelijk maken, een goed voornemen te volvoeren, komt de zaak gansch anders te staan.

Hoeveel eerbied gekoesterd worde voor de meening van den enkeling, behoeft toch niet door den dwang van dezen een goede regeling onuitgevoerd te blijven. Want dit zou geen juiste erkenning van vrijheid zijn, maar verheerlijking van den dwang.

Het particulier initiatief stuit in vele gevallen af op den onoverwinbaren onwil van een klein getal, dat leeft in de meening, dat het ongebonden voortgaan de meeste voordeelen voor henzelven biedt. De geschiedenis van vervroegde winkelsluiting en van Zondagsrust weet er van te spreken, Maar niet minder die van het collectief arbeidscontract. Toch staat hier het particulier initiatief veel sterker, dan in de andere genoemde voor-

beelden. De gemeenschappelijke overeenkomst toch breidt haar invloedssfeer zeer gemakkelijk uit over het gansche bedrijf. Zij beïnvloedt spoedig de arbeidsverhoudingen op de gansche arbeidsmarkt, om ons van dit woord te bedienen. Aan de standaardbepalingen, door haar in 't leven geroepen, past alras bijna elke onderneming in het bedrijvencomplex zich aan, en ook de niet-aangesloten arbeiders, die wel gaarne profiteeren van wat de organisatie hunner makkers wist te verwerven, doen zulks meestal wel.

Ondanks dit kan het toch voorkomen, dat enkele los staande patroons, die zelfs nog niet door het verplicht lidmaatschap tot de bedrijfsgemeenschap konden worden gebracht, het collectief contract in het gedrang brengen. Vooral bestaat dit gevaar in tijden van lage conjunctuur en van werkloosheid, wanneer het gemakkelijk valt in ongunstigen zin af te wijken van de arbeidsvoorwaarden. De vernieuwing van het contract zou erdoor in de lucht kunnen komen te hangen. Grootere bedrijfslasten kunnen de georganiseerde patroons niet op zich nemen, als de ongeorganiseerde hieraan kan ontkomen, en de kostprijs van zijn product lager kan stellen.

De vraag rijst hier op, wat is van grooter belang: afsluiting van een gemeenschappelijk contract of niet? Wat moet praedomineeren, het algemeen belang dan wel het individueele voordeel? Ons antwoord luidt zeer stellig, dat het algemeene verre uitgaat boven het individueele. Is dit zoo, dan moet de Overheid zorgen, dat het meerdere niet behoeft te wijken voor het mindere en mag van haar een wet verlangd worden, die in bepaalde gevallen de bindend-verklaring van het collectief contract mogelijk maakt. Daardoor wordt de economische vrede bevorderd, en indirect een verstandige welvaarts-politiek gevoerd. Vooral in onzen tijd, die toonde hoe gebrek aan goederen onvrede, ook in het gewone leven, wakker roept, zal gereedelijk worden toegestemd, dat de Overheid er alle belang bij heeft, de productie tot het hoogste peil te zien opvoeren.

Natuurlijk moet dit op zulk een wijze geschieden, dat voldaan wordt aan de strengste eischen van billijkheid tegenover de minderheid. Dit achten wij zeer goed mogelijk, maar waar het een vraag van technischen aard is, hoe een betreffende wet zal moeten luiden, onthouden wij ons hier van detailleering. In een breeder geschrift gaven ook wij een proeve van samenstelling. Daarbij kan worden voortgebouwd op de wet op de Arbeidsovereenkomst van 1907, waarin bij artikel 1637n de collectieve arbeidsovereenkomst haar intrede deed in de Nederlandsche wetgeving. Uit de practijk zou zich dan het costumier recht zeer gelukkiglijk hebben ontwikkeld.

Op deze wijze te streven naar de organisatie van de maatschappij gelijkt ons voor den Christen een begeerlijk goed. In onzen tijd wordt zoo telkens en telkens gewezen op eene geestelijke leegte in het leven, zoowel van menigen patroon als van talrijke arbeiders. Bij beide groepen, zij het dan bij de laatste in de ergste mate, is er veel te veel gemis aan echte arbeidsvreugde. En wanneer nu de antithese tusschen kapitaal en arbeid

eens plaats kon maken voor synthese, wijl allen zich deelgenoot wisten van eene zelfde bedrijfsgemeenschap, dan was tegelijk die geestelijke leegte verdwenen en had plaats gemaakt voor eene doelbewuste levenstaak.

Voorzeker, tegelijk met het omhoog heffen van dit ideaal voor den arbeid, 't zij deze met het hoofd dan met de hand geschiedt, valt het volle licht op zware verplichtingen van alle deelgenooten in het productieproces.

De patroon moet niet alleen geld geven in het bedrijf, niet alleen zijn arbeidskracht, om daarmede winst te behalen, maar zichzelf met het groote doel zegen en welvaart rondom zich te verspreiden. Een hoogzedelijk voorbeeld van rechtschapenheid in handel en wandel zij in hem belichaamd. Als behoorende tot het kader van den arbeid ga van hem een prikkel uit van vlijt en van ruimheid van blik; van altruïsme en van strijd tegen de knellende banden van materialisme. Dat is een zware strijd, maar der Christenen grondwet, het Woord Gods, laat daarom juist niet na telkens aan deze zware roeping te herinneren. Kingsley schreef eens terecht in 1848 in zijn weekblad Politics for the People: „Wij hebben verklaard, dat de Bijbel de rechten van den eigendom en de plichten van den arbeid leerde, terwijl tegen één keer, dat de Schrift dit doet, de Bijbel tien keeren predikt juist over de plichten van den eigendom en de rechten van den arbeid".

Maar de arbeider heeft niet minder een zware ethische taak. Ook hij moet overal en ten allen tijde de beginselen van het Christendom in daden omzetten en daardoor de prediking van den klassenstrijd onvruchtbaar maken. Hem heeft men juist in de kringen van ongeloof en revolutie gemaakt tot een object van groote belangstelling, wijl men door het getal hoopt te slagen in de omverwerping van orde en het neerhalen van alle gezag in de samenleving. Voor den Christelijken arbeider behoeft het niet aangetoond, dat, als de zedelijke overwegingen niet den toon aangeven in de wereld der stoffelijke dingen, altijd scherpe strijd is te wachten tusschen mensch en mensch. Het recht geeft dan geen uitspraak, maar de macht.

Zelfoverwinning en zelfverloochening, als Gods Woord onophoudelijk eischt, kunnen pas den economischen strijd van zijn scherpte verlossen. Zal de gemeenschappelijke arbeidsovereenkomst slagen, dan moet de gedachtengang van werkgever en werknemer beiden gedrenkt zijn met dezen geest. De een zal dan in den ander allereerst den mensch zien, met wien hij gaarne contractueel, dat wil dus zeggen op voet van gelijkwaardigheid, omgaat, om te zamen natuur en techniek te beheerschen en in de samenleving ook Gods glorie uit te dragen.

Hierin moet ons Christelijk beginsel schitteren. Onder de Oude Bedeeling waren er allerlei wetten en bepalingen, waardoor de omgang tusschen patroon en arbeider was geregeld. In de Nieuwe Bedeeling, nu de arbeid vrijgemaakt is door den Heiland der wereld, wijzen zulke ordinantiën ons niet den weg. Dat maakt de taak moeilijker, maar geeft geen reden tot verontschuldiging. Christus heeft den arbeid geheiligd. Op Zijn hoog voorbeeld hebben wij de omzetting der Maatschappij met al zijn gebreken en

wantoestanden niet te zoeken door kracht of door geweld. Als Gods Geest mag wonen in de Christenen van onzen tijd, zal het Christendom nog niet zijn een uitgedoofde fakkel. En zoo moet, dunkt ons, een tot elkaar naderen van patroon en arbeider langs de hier uitgestippelde lijnen der economische bedrijfsorganisatie, den hedendaagschen Christus toelachen als eene aannemelijke oplossing van een belangrijk deel van het maatschappelijk vraagstuk.

Hier komt nog iets bij. Naar wijs bestel heeft onze goede God in het leven der menschen aan het drietal Kerk, Staat en Maatschappij een eigen, hooge roeping gegeven. Bij het thans aanhangige vraagstuk ontmoeten wij vooral Staat en Maatschappij. Deze beide nu moeten de goede richting worden uitgestuwd, zal de door God gewenschte orde niet verbroken worden. De Maatschappij was aanwezig vóór de Staat er was; daarom is zij de grondslag der samenleving. De Overheid is door God in het leven geroepen om Zijn recht op aarde te bestellen, niet om te doen wat der Maatschappij is opgelegd. Pas wanneer er bijvoorbeeld in het maatschappelijk leven strijd komt tusschen de verschillende levenskringen, moet de Overheid ingrijpen. Voorstanders zijn wij daarom op grond van onze wereldbeschouwing van het wakker roepen aller gezonde krachten in de Maatschappij, om zoo te komen tot goede organisatie. Het particulier initiatief heeft onze voorliefde. En waar nu de economische bedrijfs-organisatie van onderen op komt, en het gansche proces zijn loop heeft genomen buiten de Overheid om; alles dus tot stand is gebracht door de maatschappelijke krachten zelf, moeten wij wel dit instituut, uit het leven zelf opgekomen, tot verderen bloei helpen brengen.

Het recht wordt op deze wijze in het leven der Maatschappij gediend. Maar bij recht hoort liefde. Niet alleen het verstand moet ontwaken, als zulk belangrijk probleem wordt bezien, het hart moet ook aangeraakt. En dit mag hierbij verwacht van den Christen, vooral als de overtuiging zich meer en meer begint op te dringen, dat de arbeid des menschen middel zij, om den Heere te dienen en te verheerlijken. Daarom behoort het gebod van liefde onder elkander te hebben, ook wel zeker uitgestrekt tot het dagelijksch leven in de Maatschappij. Paulus, de groote menschenkenner, die wel wist, dat zulk gebod niet het minst zou bezwaren hen, die geklommen waren tot eer en aanzien, ordineert nog eens afzonderlijk: Beveel den rijken, dat zij gemeenzaam zijn.

Wordt bij deze oplossing evenwel niet te hoog gegrepen? Gaat het maatschappelijk leven met zijn gecompliceerde bedrijven, met zijn vennootschappen, waarin schijnbaar veeleer het koude kapitaal den boventoon voert, dan de het-belang-van-zijn-evenmensch zoekende patroon, niet precies den tegenovergestelden weg uit? Inderdaad wordt het van eeuw tot eeuw meer duidelijk, dat het Paradijs nimmermeer hier zal neerdalen en kan het soms tot troost van een kind Gods strekken, dat hij niet eeuwig op de door de zonde bezoedelde aarde zal behoeven te verblijven. Maar toch moet een Christen het ideaal in het oog houden en mag hij blijven gelooven, dat het Christendom — wat niet is te vergelijken met de onvol-

maakte pleitbezorgers ervan — in staat is de Maatschappij tot alles verwinnende reformatie te brengen. En daarom mogen wij ons ook niet verschuilen achter de tegenwerping, dat, al betrad Nederland het goede spoor, daarmede nog zoo weinig bereikt was. Kan dan vanuit ons kleine land, waar meer dan elders sterke eigen Christelijke organisaties op elk gebied worden gevonden, niet een helder opbrandende sociale vlam tot den verren omtrek verlichten? Is dit ook niet reeds geschied op religieus gebied? Als de Christenen hier wakker zijn en hun taak begrijpen, wordt het sociale vraagstuk op onzen bodem dichter bij zijn oplossing gebracht, dan in landen met hooge bedrijfsontwikkeling en breed cultuurleven, maar waar onze geestverwante vrienden niet voldoende aandacht schenken aan de ethische zijde van het maatschappelijk probleem.

Door ons voorbeeld komt er dan wellicht eene internationale ontwaking. Begeerenswaardig zou ik het achten, zoo straks contact gezocht wordt met de Christenen in het buitenland inzake economische en sociale vragen, en een internationaal Christelijk Sociaal Congres mocht dagen. Eigenlijk is dat onze plicht. Het „hebt dan acht op elkander" is niet een gebod, dat bij een door menschen geplaatsten grenspaal van zijn kracht wordt beroofd. Voor dezen vredesarbeid kan met recht de zegen des Heeren worden ingeroepen. Een zegen, die pas rijk maakt, niet alleen in stoffelijk opzicht, maar vooral geestelijk bezien. Man van de synthese, hetwelk op dit gebied zeker geen uitwisschen van verdedigbare grenzen beteekent, moet daarom elk Christelijk patroon en arbeider zijn. Al weet hij, op dit ondermaansche niet den tijd te zullen beleven, dat de bergen den onverbroken vrede zullen dragen en de heuvelen van heilig recht zullen juichen. Die niet te verstoren heerlijkheid komt, als Christus, de Triumfator ook voor het sociale leven, alle dingen zal leggen in de handen Zijns Vaders, als wanneer het volmaakte licht zal schijnen, waarvoor God te prijzen zal zijn in eeuwigheid.

SAMENVATTING.

I.

Het individualisme, hetwelk ná de Fransche Revolutie oppermachtig begon te heerschen op het terrein van den arbeid, was in strijd met den eisch der Christelijke solidariteit.

II.

De organisatie van patroons en arbeiders, door welke dit individualisme kan worden vernietigd, verdient den steun van hen, die doorvoering der Christelijke beginselen bij den arbeid wenschen.

III.

Alle krachten moeten dan ingespannen, opdat niet de verderfelijke leer van den klassenstrijd patroons en arbeiders, die meer gemeenschappelijke, dan tegenstrijdige belangen hebben, tegen elkaar opzette.

IV.

In de collectieve arbeidsovereenkomst vinden de levende factoren uit het productieproces het instituut waarbij elkaars belangen wederzijds kunnen worden bevorderd, allereerst uitkomend bij de vaststelling der arbeidsvoorwaarden.

V.

Bij verdere voortschrijding kan het verplicht lidmaatschap, met eerbiediging van de eischen van individueele verantwoordelijkheid tegenover God en geweten, de mogelijkheid scheppen van een toestand, waarbij de arbeiders zich steeds nauwer verbonden gevoelen aan het bedrijf en daardoor meer voordeelen veroveren.

VI.

Hierbij moet nauwkeurig gewaakt worden, desnoods door ingrijpen van de Overheid, voor schending der rechten van het individu of voor uitbuiting van den consument.

VII.

Om deze bedrijfsorganisatie, opgekomen uit het leven zelf, tot volle ontplooiing te brengen, heeft de Overheid tot taak de mogelijkheid te scheppen voor bindendverklaring van het collectief contract.

VIII.

Op deze wijze kan het bedrijf een machtigen steun bieden aan de Overheid bij het treffen van sociale maatregelen. De grondslag van vele sociale wetten kan liggen in wat door de collectieve overeenkomst reeds kracht van wet kreeg in het bedrijf. De wetgever kan daarbij dan nog de hulp inroepen van n i e u w e o r g a n e n, welke het nadeel van de thans ten top gevoerde centralisatie kunnen ondervangen.

IX.

Eene dusdanige O r g a n i s a t i e v a n d e M a a t s c h a p p ij is in staat de oplossing van een deel van het sociale vraagstuk aan te wijzen; zij schept de gewenschte orde tusschen Maatschappij en Staat; brengt wel geen volmaakte toestanden, als hier beneden niet te wachten zijn, maar doet toch streven naar een ideaal, volkomen in overeenstemming met het Christelijk beginsel van recht en liefde.

LECTUUR, DIE OPGESLAGEN KAN WORDEN.

(Alphabethisch).

L. v. Aken, Tien Sociale Studiën voor Katholieke Werkgevers, Den Bosch, 1915.

L. v. Aken, Mr. L. G. Kortenhorst en **F. J. A. M. Wierdels,** Prae-adviezen over de collectieve arbeids-overeenkomst, Amsterdam, 1906.

Dr. H. Bavinck, Christelijke Beginselen en Maatschappelijke Verhoudingen, Chr. en Maatschappij, Utrecht, 1908.

H. Diemer, De ontwikkeling tot Bedrijfsorganisatie, Rotterdam 1919.[3]

H. Diemer, Politiek en Sociale Beweging, Rotterdam, 1918.

Mr. P. A. Diepenhorst, Voorlezingen over de Economie, Utrecht, 1914.

Dr. W. A. van Es, De eigendom in den Pentateuch, Kampen, 1909.

Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging, 1917.

Dr. J. van Hettinga Tromp, Het Sociale Arbeids-Contract, A'dam, 1913.

Dr. P. J. Kromsigt, De arbeid in het licht van Gods Woord, A'dam, 1911.

Dr. H. M. R. Leopold, De Spiegel van het Verleden, Rotterdam, 1918.

Mr. E. M. Meijers, Het Arbeidscontract, Haarlem, 1908.

Proces-verbaal Eerste Christelijk-Sociaal Congres, Amsterdam, 1891.

Proces-verbaal van de Christelijk-Sociale Conferentie, 1905.

Rapport betreffende de werking der Wet op de Kamers van Arbeid en de in deze Wet wenschelijk gebleken wijzigingen, uitgebracht aan de Vereeniging van Voorzitters en Secretarissen van Kamers van Arbeid, Delft, 1911.

Ds. J. C. Sikkel, Organisatie van den Arbeid, Amsterdam, 1903.

Dr. J. R. Slotemaker de Bruine, Christelijk-Sociale Studiën, Utrecht, 1917.[4]

C. Smeenk, Voor het Sociale Leven, Rotterdam, 1915.[2]

Werner Sombart, Socialisme en Sociale Beweging, Haarlem, 1909.

Mr. M. W. F. Treub, De economische toestand van Nederland, Haarlem-Amsterdam, 1917.

Mr. J. A. Veraart, Vraagstukken der economische Bedrijfsorganisatie, Den Bosch, 1918.

Dr. C. A. Verrijn Stuart, Inleiding tot de beoefening der Statistiek, 3e deel, Haarlem, 1917.

Dr. J. Th. de Visser, De Christelijk-Sociale beweging van onzen tijd, Utrecht, 1913.

F. M. Wibaut, Trusts en Kartellen, Amsterdam 1903.

De Voorzitter opent de vergadering en laat zingen Psalm 68 : 10,

Geloofd zij God met diepst ontzag!
Hij overlaadt ons, dag aan dag,
Met zijne gunstbewijzen;
Die God is onze zaligheid.
Wie zou die hoogste Majesteit
Dan niet met eerbied prijzen?
Die God is ons een God van heil;
Hij schenkt, uit goedheid, zonder peil,
Ons 't eeuwig zalig leven:
Hij kan, en wil en zal in nood,
Zelfs bij het naadren van den dood,
Volkomen uitkomst geven.

waarna op zijn verzoek Ds. Oorthuys (Amsterdam) voorgaat in gebed.

Gedachtenwisseling.

Het woord is hierna na de gebruikelijke tijdsverdeeling dadelijk aan de debatters, waarvan de eerste is de heer W. te Gussinklo Jr. (Aalten). Deze spreekt aldus:

De onverbiddelijke tijdmeter van onzen geachten Voorzitter alsmede zijn ongenadige hamerslag noopten wel elken spreker op dit congres de waarheid van het spreekwoord naar voren te brengen, dat in de beperking zich de meester toont.

Het zij mij dan ook vergund in het kort enkele opmerkingen te maken en eenige vragen te stellen naar aanleiding van het referaat van den heer Diemer.

Laat ik dan beginnen mogen met mijn blijdschap uit te spreken over het feit, dat het practisch prae-advies over een zaak der practijk als de organisatie is, welwillend gegeven werd door een practisch man, als waarvoor ik den heer Diemer heb leeren kennen.

Op gevaar af van voor conservatief gescholden te worden (en wie wil dat in dezen zichzelf vooruitstrevenden tijd?), op gevaar af van als te trage reisgenoot weggestooten te worden uit de vlucht der met haast vooruitstrevende trekvogels naar het zonniger land, zooals we ze hier op dit congres tegen de wolken van den maatschappelijken hemel zien afteekenen, wil ik dadelijk den heer Diemer verklaren, dat ik niet kan dweepen met de organisatie der Maatschappij, of liever gezegd, met de organisatie van den Arbeid, zooals die de laatste tijden gepredikt en door hem bepleit wordt.

Mijn inziens kleven haar drie groote fouten aan:

1o. dat ze bij vernieuwing aanleiding geeft tot strijd en verwijdering;

2o. dat ze een onverdragelijken dwang zal uitoefenen naar alle zijden;

3o. dat ze de persoonlijkheid te verregaand afbreuk doet.

1o. Op bladz. 87 van zijn referaat schuift de geachte referent den patroons de schuld in de schoenen, dat zij van hun bonden strijdvereenigingen maakten; ik wil echter de vakbonden der arbeiders reeds van den beginne af óók strijdvereenigingen noemen, daar ze toch in geen geval opgericht zijn met het doel om betere qualiteit van arbeids-

producten te krijgen, doch wel om gezamenlijk een strijd te voeren voor lotsverbetering.

En waar ik nu in beide organisaties strijd-vereenigingen zie, voor het heden èn voor de toekomst, daar moge de heer Diemer de volgende vraag in overweging nemen: We hebben gezien in den afschuwelijksten aller oorlogen, welke rampzalige gevolgen de reuzenstrijd tusschen twee groot-organisaties met zich sleept. Eenerzijds de geweldige organisatie in Germanje van het stomme staal, en anderzijds de listige organisatie in Brittanje van de geslepen tong der diplomatie. Die strijd heeft heel de wereld in een verstikkenden kruitdamp gehuld, waarin wij nog heden ten dage (en wie weet hoe lang nog) angstig rondwaren zonder ook maar één lichtpunt te ontdekken.

Bestaat er nu geen gevaar, dat wanneer eenmaal heel het terrein van den arbeid zal georganiseerd zijn in een organisatie van werknemers en een organisatie van werkgevers, een mogelijke strijd tusschen die twee grootmachten zal leiden tot nog jammerlijker debacle, dan dat van den volkerenkrijg?

Want dat er strijd zal blijven ook op dit terrein, staat voor mij even vast als het geloof dat deze oorlog geenszins de laatste zal zijn, alle anti-oorlogsraden, volkerenbond-theoretici en pacifisten ten spijt. Door organisatie zal de strijd van het proletariaat niet uitgestreden worden.

2o. De dwang. Wij, Nederlanders, hebben den naam van een bovenmate zeer vrijheidslievend volk te zijn; geen wonder dan ook, dat wij wars zijn van veel staatsbemoeiing en afkeerig van allen dwang; en toch de organisatie zooals de heer D. zich die denkt, dwingt den arbeider, dwingt den patroon en dwingt het publiek. Wat toch leert de practijk? De werknemer, die zich niet organiseeren wil, kan geen werk krijgen, de patroon die niet organiseeren wil kan geen grondstoffen en geen arbeiders krijgen en het publiek wordt gedwongen de prijzen te betalen zooals de organisaties ze believen vast te stellen.

De heer D. beroept zich zoo gaarne, om een voorbeeld te stellen hoe goed de organisatie werken kan, op de grafische vakken, doch juist bij die vakken zien we thans dien dwang. En de zegeningen dier organisatie zijn geen andere, dan dat door dien dwang de werknemers, ja, wat meer verdienen, de werkgevers zorgen dat ze heel veel verdienen, en het geacht publiek hooge prijzen mag betalen voor alle graphische producten.

En nu is dit geen uitspraak van mijzelf, doch eene ongevraagde verklaring van meer dan eenen drukkerspatroon.

Als dan de heer D. beweert, dat er wat dit laatste betreft eene zelfwerkende rem ligt in het feit, dat een artikel niet meer gekocht wordt, zoodra de prijs uitgaat boven de waarde, die het publiek eraan toekent, dan stel ik daartegenover het feit, dat het publiek geen warenkennis bezit,noch essentieel, noch relatief, en bovendien niet vraagt naar de waarde van een artikel indien het inderdaad hieraan behoefte heeft. Mijn bewering wordt gestaafd door het feit, dat nog enkele maanden geleden hier in Amsterdam een stukje karnemelkzeep ter waarde van 10 cents, grif gekocht werd voor een rijksdaalder, terwijl eene verkwistende vrouw f 80.000 betaalde voor een bontmantel, die toch slechts

dienen moest om een stoffelijk omhulsel van haar stoffelijk omhulsel te zijn.

Ergo, het publiek zal alles betalen, bijgevolg dus ook de arbeider, en ziehier weer de kringloop van loonsverhooging en stijging der productieprijzen.

Het meest treft wel die dwang en zijn gevolgen den werkgever; nietwaar de heer D. zegt: het risico der conjunctuurdaling moet voor hem zijn (dit is trouwens thans ook doorgaans het geval), over loon, over den arbeider, over arbeidsduur enz. zal hij niet te beslissen hebben; doch over het afzetgebied, zegt de heer D. zoo leukweg, heeft de werkgever alleen te beslissen.

Dit laatste geloof ik echter niet bij een radicale doorvoering van het organisatiesysteem; wel degelijk zal hij ook op dat terrein gebonden worden, ik ken daarvan thans reeds de voorbeelden, maar dat neemt niet weg, dat menig patroon zeer gaarne dit restje van zijn souvereiniteit op het altaar der organisatie zal willen offeren, zoodat dan de vakbond der arbeiders hem niet alleen verlost van de zorg voor zijn werklieden, maar tevens van de zorg die op hem drukt om door het vinden van voldoende afzetgebied den strijd om het bestaan te kunnen volhouden.

3o. De afbreuk der persoonlijkheid. Goethe heeft eenmaal zoo teekenend gezegd: „Höchster Gut der Menschenkinder, ist doch die Persönlichkeit" en waar ik voor een groot gedeelte meega met die uitspraak, daar betreur ik het, dat bij het organisatieplan van den heer D. de persoonlijkheid, het persoonlijk initiatief, zoo deerlijk in het gedrang komt. De organisate is het die voor alles en in alles zorgt, en zelf heeft men niets te doen, en mag men zelfs niet doen.

Mijnh. de Voorz., het nieuwe geluid in den nieuwen tijd, is mijns inziens de voortrollende luchtgolving, die haar moederlijk ontstaan in eersten aanleg dankt aan het spreekorgaan van mannen als Marx, Bebel, Kant enz. Ik bedoel dit, dat we naar elke nieuwe vondst op sociaal terrein maar niet als kinderen de gretige handen uitsteken, maar in de allereerste plaats hebben te vragen of wij door onze sociale maatregelen ook inderdaad de verloren tevredenheid in de harten der menschen zullen terugbrengen en waardeering en toewijding bevorderen.

Resumeerende, moet ik tot mijn spijt verklaren, dat ik geloof, dat dit door de organisatieplannen van den heer D. niet zal bereikt worden.

Doch dit staat vast: gelukkig is het land, gelukkig is de arbeider, gelukkig is de patroon, bij welke deze organisatie overbodig is, en waar gewerkt en geleefd wordt bij wederzijdsche zorg voor elkander, bij wederzijdsche waardeering van elkander, bij teedere nauwgezetheid in het onderhouden van Gods geboden ten dezen, en waarbij alles zich richten wil op de eere van Hem, die alleen de gezegende eindvervulling geven kan van elken socialen nood.

Vervolgens is het woord aan Ds. J. C. Sikkel (Amsterdam), die als volgt spreekt:

Het is mij een behoefte, mijn hartelijke waardeering uit te spreken voor de referaten van Prof. Slotemaker de Bruine en van den heer Diemer, het theoretische en het practische, over de maatschappelijke organisatie van den arbeid, en de hoop te uiten, dat dit Christelijk

Sociaal Congres in een resolutie zijn adhaesie zal geven aan het gronddenkbeeld dier referaten.

Terecht heeft Mr. de Wilde er bij dit congres op aangedrongen, dat wij, Christenen, in de sociale beweging er toch naar zullen staan, om ons helder bewust te zijn althans van het aanvankelijk einddoel van ons streven.

Dat einddoel kan en mag voor de arbeidsgemeenschap niet gelegen zijn in de vakorganisaties en vakbonden eenerzijds en in de organisaties van patroons en den band tusschen de bedrijfsondernemingen anderzijds, — hoezeer ook ik bij toeneming overtuigd ben, dat we die organisaties met groeiende kracht en ijver hebben te bevorderen.

De maatschappelijke organisatie van den arbeid is met de tegenstelling van deze beide organisaties niet verkregen. Integendeel; men brengt het met deze organisaties, — of men wil of niet, — niet verder dan tot een standen- of klassenorganisatie, die dienstbaar is, en wel zijn moet, aan een standen- of klassenstrijd.

Laten wij, Christenen, ons toch ernstig rekenschap geven van den maatschappelijken toestand op het gebied van den arbeid, van het onrecht, dat daar leeft en werkt, en van de ontzettende gevaren, die in den huidigen wereldtoestand ons als een oordeel Gods bedreigen.

Dat onrecht blijf ik zien, en het klaagt voor mijn Christelijke consciëntie, in den veelszins bezitloozen en rechteloozen toestand van een groot deel der menschen in onze maatschappelijke samenleving, bepaald op het terrein van den arbeid.

God de Almachtige, wiens de aarde is en haar volheid, heeft haar aan de kinderen der menschen gegeven, en al heeft Hij het oordeel der smarten over heel het menschengeslacht uitgesproken bepaald ook in verband met die gift der aarde, toch heeft Hij die gift niet teruggenomen of voor enkele bevoorrechten gereserveerd, maar Hij heeft aan allen recht op die aarde gelaten tot het gewin van brood door arbeid. De aarde en haar volheid zijn en omvatten alle productiemiddelen voor den arbeid, om de verzorging en genieting des levens, voor zooveel de stoffelijke middelen aangaat, daaruit te gewinnen. Heel de menschheid is daarin solidair; en voor het menschenleven op de vernieuwe aarde, die uit den zondvloed oprees, heeft de Heere de broederschap aller menschen en daarmee hun maatschap tot een ordinantie gesteld in de Noachitische ordening: „Voorwaar, Ik zal de ziel des menschen van de hand van ieder mensch als van zijn broeder eischen, want God heeft den mensch naar Zijn beeld gemaakt!" De „broederschap aller menschen in hun leven op aarde is geen revolutiewoord; zij is een *Gods*woord. En wij, Dienaren des Woords, en alle Christenen hebben maar niet het Evangelie te prediken voor de vergeving der zonden en het eeuwige leven, maar wij hebben ook het *Gods*woord te prediken voor het maatschappelijk leven der menschen in broederschap op de aarde, en bepaald ook in den arbeid, waarvan de aarde en haar volheid als productiemiddelen gegeven zijn.

Nu gaat in dien menschenarbeid het particulier initiatief uit naar het recht der persoonlijkheid en vormen zich in de maatschap groepeeringen en tegenstellingen van groepen; maar daarmee komt ook allerlei ongerechtigheid op en vormen zich ook allerlei ongerechtigde toestanden; en het Woord Gods en het getuigenis en pogen dergenen, die den

Heere vreezen en dienen, en aller menschen, moet tegen die ongerechtigheid ingaan. De broederschap aller menschen wordt van ieder mensch geëischt en moet in de maatschapsgroepeeringen in den arbeid met de productiemiddelen gehandhaafd en, zoo noodg, hersteld worden. Ik weet wel, dat niet ieder mensch een stuk van de aarde of een deel harer productiemiddelen kan bezitten; dat behoeft ook niet, en dat is niet gewenscht; maar gewenscht is maatschap naar ieders kracht en recht in den productieven arbeid, in het gebruik der productiemiddelen. Ik erken bij Gods Woord het menschelijk recht op die maatschap en daarom medezeggenschap in die maatschap in verhouding tot ieders arbeid. En daarom acht ik den huidigen toestand in onze nog door het Woord Gods en de Christelijke belijdenis verlichte wereld, waarbij op het terrein van den arbeid de groote menigte der menschen rechteloos staat, wat het medezeggenschap in de maatschap bij het gebruik der productiemiddelen aangaat, een toestand, die tot God in den hemel roept.

Gewis, bij dezen toestand zijn de rechtloozen, die met al hun talenten en krachten slechts loonarbeiders kunnen zijn en blijven, verplicht zich samen te binden in organisaties, en de bedrijfsondernemers zijn daartegenover gehouden tot organisatie voor onderling beraad. Zóó kunnen over en weer bedingen worden gemaakt voor loon en arbeidsvoorwaarden. Maar daarmee is het onrecht niet weggenomen. Slechts de legermachten worden zoo georganiseerd en gesterkt tot klassenstrijd, tot broederstrijd. In politieke macht en staatswetten worden allerlei uitwegen gezocht. Totdat, — noodzakelijk, — de sociale revolutie doorbreekt, wie weet hoe spoedig, die ook de staatsmacht zal neerwerpen of aan de klassewraak dienstbaar zal maken.

Dat willen de verleiders door het huidige socialisme en anarchisme. Wij, Christenen willen dat niet. Maar daarom moet mee door het krachtig initiatief onzer Christelijke arbeidersorganisaties en patroonsorganisaties, — waarom lieten zoo weinig Christelijke patroons zich op dit congres nog hooren? — ik zeg, door het initiatief mee onzer Christelijke vakorgansaties moet met bezieling in de vreeze Gods geijverd worden, om door het collectief arbeidscontract te komen tot democratische bedrijfsorganisatie; om het goed beschreven recht der arbeiders te bedingen op verzekering hunner positie, en op wel geconstituerde medezeggenschap in het bedrijf bij het gebruik der productiemiddelen, tot bevordering van vrede en broederschap, en tot het gewin van ieders eigen brood met recht en eere in den arbeid. Dat zal zijn de Christelijke zedelijke maatschappelijke organisatie van den arbeid, de vrijmaking van den arbeid. (Applaus).

Daarna spreekt Mr. J. Donner (Rotterdam) het volgende:

Bij de enkele opmerkingen, die ik mij over de uiterst belangrijke referaten over dit bijzonder beteekenend onderwerp ga veroorloven, zou ik mijn uitgangspunt willen nemen in deze vraag: of de typeering der referaten, zooals die door de Regelingscommissie is gegeven, wel de juiste is. Naar het programma toch zouden wij van Dr. S. de Br. het theoretisch vertoog, van den heer Diemer het practisch program hebben verwacht. Zie ik echter wel, dan ligt de zaak toch ietwat anders. Mij dunkt, de beide referenten geven èn theorie èn practijk, maar het door hen in beschouwing genomen terrein is voor ieder van hen

een ander, zij behandelen ieder een andere ontwikkelingsphase, een anderen verschijningsvorm van de maatschappij; Dr. S. de Br. neemt in hoofdzaak in oogenschouw de maatschappij, zooals die zich in de 19e eeuw uit het beginsel der vrije concurrentie ontwikkeld heeft tot dat stadium, waarin allerlei rechtsgoederen van den arbeidenden stand in gevaar bleken gebracht, die den Staat ter bescherming in het geweer riepen. Terwijl de heer Diemer ons een verder stadium teekent, waarhenen althans enkele maatschappelijke gebieden zich bereids ontwikkeld hebben, dat de maatschappij uit eigen kracht, met geen andere rechtsvormen ten haren dienste, dan bij de individualistische maatschappij waren gelaten, een grootschen bouw heeft ondernomen, waardoor de rechtsgoederen, waarvoor de Staat in het geweer kwam, rechtstreeks veilig zijn gesteld, maar — dit moge er aanstonds bijgevoegd worden — andere problemen blijken opgeroepen, die den Staat voor een gewijzigde, maar zeker niet minder ernstige taak stellen.

Ik spits deze onderscheiding toe, omdat naar het mij voorkomt, ieder van deze ontwikkelingsphasen, die als bij iedere evolutie zoowel opvolgend als naast elkander optreden, m. i. met betrekking tot de in de referaten behandelde vragen een eigen beschouwing vergt.

Prof. S. de Br. dan heeft ons opnieuw geteekend hoe in den loop der ontwikkeling de arbeider in de knel kwam. Hoe de Staat krachtens zijn roeping tot optreden werd gedwongen. Maar ook hoe hij daarbij ernstige moeilijkheden ondervond, die tot het zoeken naar „nieuwe organen" drongen. En dan, hoe voor die organen de maatschappelijke krachten zelve geëigend schijnen.

Wat is nu tegen die laatste gedachte, die toch voor de hand liggend schijnt, steeds de principieele bedenking geweest? Deze, dat men een tegenstelling tusschen Maatschappij en Staat groef in dezer voege, dat de maatschappij moest worden beschouwd als een uit individueele en daarmede uiteraard eenzijdige strevingen samengestelde structuur. Alle organisatie, uit de Maatschappij opkomend, moest daarvan den stempel dragen. Hoe kon dan een dergelijke organisatie geschikt zijn voor de rechtsvorming, die immers juist een te uiteenloopende, elkander doorkruisende, individueele- en groepsbelangen verzoenende taak opleverde? Het maatschappelijke streeft juist naar verwezenlijking van individueele- en groepsbelangen, tegenover die maatschappij vond juist de Staat in een onpartijdig afwegen van die belangen zijn roeping. Men kan, dunkt ons, een zeker recht van dit principieele bezwaar niet ontkennen. Dan behoeft nog niet aanstonds aan klassenstrijd te worden gedacht. Evenmin aan egoïsme, dat — we hebben het van Prof. Diepenhorst Dinsdag nog gehoord — van de behartiging van het eigenbelang, en ik zou er vooral bij willen voegen: van het gezinsbelang, onderscheiden is. Er behoeft misschien zelfs van niet meer dan van onbewuste eenzijdigheid sprake te zijn. Ook bedenke men, dat die beschouwing constateeren, niet waardeeren van de feiten bedoelt. En toch — en dat heeft Prof. S. de Br. m. i. zoo juist gedaan — moet daartegenover worden gehandhaafd, dat die tegenstelling geen richtsnoer mag zijn. De maatschappij behoort — om de op zoo sublieme wijze door Tönnies ontwikkelde tegenstelling althans in de terminologie te volgen — geen „gesellschaft", maar een „gemeinschaft" te zijn. Zij kán dat zijn. Zij moet principieel voor de rechtsidee vatbaar worden

geoordeeld. Van een roepen tot medewerking aan de rechtsvorming kan daarom sprake zijn en juist ook daarom moet daarop het streven gericht zijn, omdat die roeping tot medewerking voor het kweeken van den gemeenschapsgeest een opvoedende factor van hooge waarde is. Daaraan zou ik dan nog tweeërlei willen toevoegen: allereerst die, dat met des te meer vrijheid op de maatschappelijke krachten voor de rechtsvorming terzake van de arbeidsvoorwaarden een beroep kan worden gedaan, omdat de andere term der bovenontwikkelde tegenstelling, de boven de maatschappij verheven Staat, toch wel tot het rijk der idealen is verwezen. Een uiterlijk boven de maatschappij staande rechtsvorming is onmogelijk geworden. Een rechtsvorming, die een harmonie van belangen uit die belangen zelve doet opkomen, is de misschien gevaarlijke, maar in onzen democratischen tijd eenig mogelijke weg. En daarbij komt dan nog een tweede punt: de rechtsbelangen, die in deze phase van de maatschappelijke ontwikkeling in het geding zijn, de rechtsgoederen van gezondheid, veiligheid, e. d. spreken toch wel zoodanig tot het rechtsbewustzijn, dat met eenig vertrouwen een beslag daarvan op de geesten mag worden verwacht.

Anders staat het met de maatschappij, door den heer Diemer ons beschreven. We zien daarbij een maatschappelijke organisatie, waardoor de belangen, die den Staat, naar wij zagen, tot zoo moeizame zorg riepen, buiten den Staat een voldoende regeling vinden. Daargelaten echter de vraag, of die regeling een rechtsregeling, dan wel een machtsevenwicht is, strekt die maatschappelijke organisatie, en zulks juist om die regeling der arbeidsvoorwaarden mogelijk te maken, veel verder. Zij wordt een regeling van het bedrijf zelf. In plaats van vrije concurrentie treedt straffe organisatie. Hier dreigen ernstige gevaren. Mr. Veraart heeft ze in zijn bekend geschrift uitvoerig geteekend. Gevaren, die wij niet zoo zwaar tellen, omdat wij ze nog niet ondervonden hebben en daarentegen wel de gebreken van het oude stelsel. Nu roept men daartegenover ook weder den Staat in het geweer. Maar wordt hem daarmede niet een oneindig veel zwaarder taak opgelegd, dan toen de arbeidsvoorwaarden in het spel waren? Daarvoor bleek hij niet geoutilleerd, zal hij het voor deze taak wel zijn? Men denke b.v. slechts aan de prijsvaststelling. Komt dan weer niet de vraag naar „nieuwe organen"? En zal de maatschappij daarvoor de krachten kunnen leveren? Het gaat over veel minder algemeene onderwerpen, ten opzichte waarvan het bedrijfsleven in zijn geheel even weinig deskundig zal zijn als de Staat. En het gaat over veel minder tot het rechtsbewustzijn sprekende belangen. De tijd laat niet toe een en ander nader te onwikkelen en ik haast mij dus tot mijn conclusie, die een terugkeer is tot mijn uitgangspunt. Ik zou willen vragen, of de ontwikkeling, die de heer Diemer ons heeft geschetst, niet een overspanning is van wat de maatschappij, in zijn stelsel immers principieel door het behoud van het individueele winstmotief individualistisch blijvend, zichzelve geven kan? Of de goede dingen, die de economische bedrijfsorganisatie, speciaal ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden, heeft, niet voor te hoogen prijs worden gekocht, omdat de daartoe noodige bedrijfsregelingen, om dat behoud van het individualistisch grondprincipe, zoo vol gevaren zijn. Is wellicht niet beter de *practische* werkzaamheid samen te trekken in plaats van op een organisatie, als den heer Diemer voor-

zweeft, op een uitbouw, als ons Dr. S. de Br. in zijn z.g. theoretisch referaat heeft geteekend, opdat daardoor de economische bedrijfsorganisatie in den door den heer D. geschetsten eindvorm overbodig worde?

De heer A. Mastenbroek (Rotterdam) merkt op, dat beide referenten het nut van bedrijfsorganisatie erkennen. Mr. Veraart acht nieuwe organisatie niet noodig. De moderne bedrijfsorganisatie heeft de gevaren, die ook de gilden hadden en maakt brandschattng van den consument mogelijk. Naast de bedrijfsorganisatie moeten nieuwe organen, nieuwe raden e. d. komen. De uitbouw is even praktisch als de bedrijfsorganisatie. De organisatie-idee is al voldoende doorgedrongen om de vakorganisatie te gebruiken als kiescollege van de raden van arbeid. Dien steun moet met aan de vakorganisaties niet onthouden.

De heer Mr. H. Bijleveld Jr. (Amsterdam) meent, dat het vandaag het brandpunt van het congres is. Hadden we hier een oplossing, dan zouden we alle andere vraagstukken tegelijkertijd nader tot hun oplossing gebracht hebben. Spr. ziet met blijdschap het idealisme van den heer Diemer, die aantoont, dat het Christelijk beginsel ons ook hier niet tegenhoudt. In ons Christelijk beginsel zit de stimulans voor de oplossing van alle vragen van groote alles overheerschende beteekenis. Komt er uit dit Congres niet iets voort, dat praktisch is, dan is de arbeid niet geslaagd. De arbeiders moeten iets concreets krijgen. Er moet een man optreden van God gegeven, die de zaak krachtig aanvat en in het goede spoor leidt. Overigens vraagt Spr. of niet als vrucht van dit Congres een organisatie van het intellect en de mannen der practijk mogeijk is, zoo dat we niet over 27 jaar weer een Congres hebben, waarop we nog tastende en zoekende zijn, maar dat spoedig een schema geboden wordt, dat de oplossing practisch nader brengt. (Applaus).

De Voorzitter antwoordt op dit laatste, dat de voorstellen reeds gereed liggen.

Vervolgens spreekt de heer J. W. Reese (Amsterdam) aldus:

Ook ik acht de besprekingen van de referaten die thans aan de orde zijn het hoogtepunt van dit ons congres. In de maatschappelijke organisatie, zooals de heer Diemer die teekent als organisatie van vakken, van de bedrijven, ligt — ook naar mijn overtuiging — de mogelijkheid om de oplossing der sociale kwestie nabij te komen. Doch dan ook alleen wanneer op die organisatiën de Christelijke beginselen als een zoutend zout inwerken. Door de zonde kwam de wanorde, door de verlossing die in Christus is alleen, kan de orde ook op sociaal terrein worden hersteld.

De heer Diemer heeft met mij schouder aan schouder gestreden den zwaren strijd voor de erkenning van het bestaansrecht der organisatie van Christelijke patroons in het grafisch bedrijf. Een strijd, dien wij aanvankelijk hebben gewonnen.

Vandaar dat ik zoo gaarne had gezien, dat de heer Diemer in zijne saamvatting een zinsnede had opgenomen, die met kracht aandrong op eigen organisatie van de Christelijke patroons in ieder bedrijf. Den Christelijken arbeiders is de plicht tot het vormen van eigen organisatie reeds jarenlang voorgehouden. En terecht. Voor de patroons bezag men

voorheen de zaak ietwat anders. Doch de ontwikkeling der tijden heeft het nu toch wel geleerd, hoe noodig het is, dat de Christelijk georganiseerde arbeiders tegenover en naast zich vinden de Christelijk georganiseerde patroons, opdat er tusschen beide organisatiën contact zij, opdat zij met elkander de inwerking der Christelijke beginselen op het bedrijfsleven kunnen bevorderen.

Meende men voorheen dat de patroons-organisatie slechts op volkomen neutraal terrein zou hebben te arbeiden, dat is wel anders gebleken. De regeling van heel het bedrijf behoort tot haar taak. En wil de inwerking der Christelijke beginselen op die regeling niet worden gemist, dan zullen ook de patroons zich hebben te sterken in eigen kring en dat voor ieder bedrijf.

Van harte hoop ik dan ook dat van den heer Diemer nog in deze vergadering een krachtige oproep zal worden gehoord voor de eigen organisatie der Christelijke patroons.

Ds. J. de Vries (Tilburg) vraagt o. m. of de patroons in verband met het streven naar hooger loon van de zijde der arbeiders niet wel zullen doen met het oprichten eener organisatie met weerstands- en verzekeringskas.

De heer A. v. d. Heijden (Rotterdam) vraagt den heer Diemer of het niet zeer noodig ware geweest in zijn referaat het instituut van raden van arbeid te verwerken. Voorts vraagt hij of die lichamen niet zullen optreden als concurrenten van de werkliedenorganisaties. Dat zou een veel erger strijd kunnen geven dan tegen de kamers van arbeid. Die raden van arbeid krijgen wellicht zooveel bevoegdheden, dat de arbeiders- en patroonsorganisaties straks met blauwen neus door het leven gaan.

Ds. H. Koffyberg (Muiden) vraagt twee inlichtingen, n.l. 1e. of het niet wenschelijk is in de derde „samenvatting" van Prof. Slotemaker de Bruine's referaat achter het woord „maatschappelijke organen" in te voegen de woorden: „naar christelijk beginsel"? Wij staan toch met de beoogde „organisatie der Maatschappij" in het brandpunt van de sociale kwestie en mitsdien in het brandpunt van den toekomstigen eindstrijd tusschen Christus en den anti-christ, tusschen de belijders van den Christus en Zijn verwerpers. De meerderheid, en derhalve de macht, zal in de toekomstige organisatie der Maatschappij dreigen in handen te vallen van hen, die den zuurdesemenden invloed van Christus' Geest en Gods grondordinantiën, al bewuster gaan tegenstaan, en heel het maatschappelijk leven zullen zoeken over te leiden in den almachtigen alles en allen beheerschenden atheïstischen Staat. Organisatie toch is op zichzelf niet een specifiek Christelijke gedachte; de ongeloofsmannen en massa zijn juist den Christenen voorgegaan op het stuk van al straffer organisatie, ook van het maatschappelijk bedrijfsleven.

Is daarom niet noodzakelijk onzerzijds het positief christelijk uitgangspunt van de na te streven „organisatie der Maatschappij" (die toch eens publiekrechtelijke organisatie zal moeten verkrijgen) van meet af vast te leggen in de actie die daartoe ook onzerzijds uitga?

Ten tweede vraagt spreker opheldering in zake een uitspraak van den heer Diemer, in zijn referaat, blz. 100: „In de Nieuwe Bedeeling,

nu de arbeid vrijgemaakt is door den Heiland der wereld, wijzen zulke (n.l. O.T. wetten en bepalingen in de z.g. Israëlietische, Mozaïsche wetgeving) ordinantiën ons niet den weg".

Is deze uitspraak niet onjuist, omdat zij miskent de nu nog zelfs voortdurende inwerking van de goddelijke beginselen dier „ordinantiën", ook op ons maatschappelijk leven; zooals de werken van b.v. Ed. Schall en van Dr. W. van Es duidelijk aanwijzen; zoodat door deze uitspraak een groote schat van maatschappelijke tendenzen en richtingslijnen uit Gods Woord wordt prijsgegeven?

De heer Chr. v. d. Heuvel (Haarlemmermeer) vraagt of het onderwerp niet breeder aangekondigd is dan het werd behandeld. De referaten gaan geheel alleen over de industrie en dan nog alleen over de loonquaestie. De heer Diemer behandelt slechts het arbeidscontract en niet de bedrijfsorganisatie. Spr vraagt of deze industrieele quaestie het hoogtepunt is en hoe de zaak staat ten aanzien van landbouw en handel. Ook vraagt hij of wel voldoende rekening gehouden is met de noodzakelijkheid van de Christelijke patroonsorganisatie, die niet mag zijn afweerorganisatie, maar moet hebben een positief en niet alleen een negatief doel.

De heer K. Sybranda (Heerlen) herinnert er aan, dat volgens de referenten de Christelijke vakbeweging moet worden uitgebouwd en merkt in dit verband op, dat zeker 6000 leden van een interconfessioneele organisatie van dit congres waren uitgesloten. Spr. vraagt in het bijzonder den heer Slotemaker de Bruine of dit punt niet tot oplossing moet gebracht worden.

De heer Mr. V. H. Rutgers (Boskoop) vraagt den heer Slotemaker de Bruine of, als nieuwe organen noodig zijn, deze niet, in tegenstelling met de vakorganisatie, iets gekunstelds zullen hebben. Territoriale begrenzing, indeeling in vakken, enz. De bestaande organen groeiden en Spr. vraagt of aansluiting aan die organen niet het beste ware. Hij acht een der belangrijkste quaesties het bindend verklaren van het collectieve arbeidscontract en vraagt den heer Slotemaker de Bruine, welk standpunt deze daartegenover inneemt. Die Gesellschaft für soziale Reform te Berlijn besprak onlangs dezelfde quaestie. Minister Heinsmann huldigde daarbij het denkbeeld van Brentano inzake organisaties met alle arbeiders van een bepaald vak voor de vaststelling der arbeidsvoorwaarden. De verkiezing zou moeten geschieden naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Spr. meent, dat de invloed der Christenen eerst tot zijn recht kan komen bij dit laatste stelsel. Maar hij wil vooraf verbindendverklaring van het collectief contract. Dat doel is bereikbaar in afzienbaren tijd.

De heer Diemer begint zijn beantwoording der gemaakte opmerkingen met er op te wijzen, dat we nu, noch later erin zullen slagen het sociale vraagstuk op te lossen.

Spr. stond 25 jaren in den maatschappelijken strijd en heeft daarbij ervaren, dat de wetenschap de mannen van de practijk nog al eens dikwijls alleen laat staan. Als personen van andere richting ons vroegen wat op dit stuk de Christelijke beginselen eischten, dan moest veelal gezwegen worden. Daarom heeft hij beproefd in zijn studie, gesteund door de practijk, een ideaal op te heffen, hetwelk waard is, dat ervoor gestreden wordt. De bedoeling zit voor, hierdoor te komen tot realisee-

ring van onze beginselen. Spr. dacht, dat het duidelijk was, dat de door hem bedoelde bedrijfsorganisatie èn patroons èn arbeiders moet omvatten. Gelukkig valt in dezen vooruitgang te constateeren. In 1903 was Ds. Sikkel nog *tegen* het collectieve arbeidscontract, hij wilde slechts een collectief *oordeel*, waarbij de individueele contracten zich zouden moeten aanpassen. Thans aanvaardt hij, tot Spr.'s genoegen, het collectief *contract* ook mede.

De bedrijfsorganisatie gaat in tegen den klassenstrijd. Zij versterkt de positie van de patroons en van de arbeiders. Zij brengt de productiemiddelen noch aan den staat noch aan de werkersgroepen. Zij staat dus tegenover socialisme en communisme. Vandaar, dat noch bij de sociaal-democraten, noch bij de communisten bijzonder veel voor bedrijfsorganisatie wordt gevoeld.

Bij het collectief contract, de grondslag der bedrijfsorganisatie, wordt veel minder strijd gevoerd tusschen patroons en arbeiders, dan daar waar dit contract niet is. Met voorbeelden toont Spr. dit aan. Intusschen merkt hij op, dat tengevolge van bedrijfsorganisatie, als hij zich deze denkt, de prijzen zoo hoog zouden kunnen worden, dat zij een nadeel voor de maatschappij moesten worden geacht. De leiders van patroons en arbeiders moeten dan hier hun volgelingen een halt toeroepen, anders zou ten slotte het publiek niet meer kunnen of willen koopen. Gelukkig, de internationale markt spreekt hier reeds een woord mede. Henri Polak in ons land en Scheidemann in Duitschland waarschuwen dan ook al tegen te hooge loonen. Een internationale regeling kan zelfs noodig zijn. Op de noodzakelijkheid van meer internationale arbeidsregelingen wees dezer dagen ook juist Minister Horne te Londen. Het is echter niet onmogelijk, dat de Overheid ten slotte bij de prijsbepaling zal moeten ingrijpen. Tot dusver waren de ongekend hooge en gevaarlijke prijzen er evenwel nog niet. De arbeiders zullen bij het collectief contract in het algemeen tot verhooging van de prijzen natuurlijk niet meewerken, als zij zelf geen aandeel erin krijgen.

Prof. Jhr. Mr. B. C. de Savornin Lohman (Utrecht) interrumpeert, dat het publiek nog niet is georganiseerd en zich dus niet tegen de hooge prijzen verdedigen kan.

De heer Diemer meent, dat de consumenten in dezen een machtig wapen hebben in de pers, als ook in Amerika is gebleken en blijft er bovendien bij, dat het publiek tot dusver nog nimmer het slachtoffer van bedrijfsorganisatie als zoodanig werd. Echter, naast noodzakelijke loonsverhoogingen, moet vooral gelet worden op vermeerdering van productie, wat in de hand kan worden gewerkt door de rust in het bedrijf, welke de bedrijfsorganisatie medebrengt, en hier profiteert het publiek zeker van. Elke verbetering van arbeidsmethode schept algemeen voordeel.

Spr. stemt toe, dat dwang in vele gevallen bij zijn stelsel onmisbaar is. Hij verwijst naar de breede uiteenzetting in zijn referaat, maar vestigt er nog vooral de aandacht op, dat dikwijls dwang juist noodig is, om te komen tot meerdere vrijheid. Hij vindt evenwel, dat de mogelijkheid van hooger beroep voor het individu, hetzij patroon hetzij arbeider, aanwezig moet zijn. Bovendien moet het recht der Christelijke

organisatie worden erkend, zoowel voor patroons als voor arbeiders. En zichier den oorsprong der Christelijke arbeidersbeweging.

Het ideaal van Sikkel, Talma, Slotemaker de Bruine en anderen was ook immer Spr.'s ideaal: Kon het zijn één organisatie van alle arbeiders in een bepaald vak. De klassenstrijd heeft dat echter onmogelijk gemaakt, wat *deze* organisatie betreft.

Of er nu ook moet zijn Christelijke *patroons*organisatie? Spr. gevoelt niet de vrijheid te zeggen, dat voor alle vakken en voor alle verhoudingen afzonderlijke Christelijke patroonsorganisatie noodig is. Dat is vaak ook bijna niet mogelijk, omdat het aantal leden te klein zou zijn. Zoo zou men wellicht maar een enkelen Christelijken textielfabrikant vinden. Hij adviseert dan ook wel eens, als hem gevraagd wordt, staande op het standpunt van de eigen beginselen, liever in een andere, algemeene organisatie invloed uit te oefenen, maar misschien is de tijd aanstaande, waarop ook wij beslist het pleit moeten gaan voeren voor eigen Christelijke patroons-*vak*organisatie. De beginselen werken in onzen tijd hoe langer hoe meer door. Natuurlijk is *algemeene* Christelijke patroonsorganisatie, als nu reeds bestaat voor werkgevers, middenstanders en landbouwers, onmisbaar.

Overigens dringt Spr. zoozeer op bedrijfsorganisatie aan, wijl zij grooten steun biedt aan den staat, maar de alvermogende staat er tevens door wordt afgeweerd. De staat moet zooveel mogelijk afblijven van het maatschappelijke leven; de alvermogende staat is een gevaar voor de Christelijke samenleving. De staat moet teruggedrongen worden en de maatschappij moet zelf doen, wat zij maar eenigszins kan en daarom moet zij worden vrijgemaakt. (Applaus).

In dit verband wijst Spr. op de onvruchtbaarheid van het Parlement. Heden, 13 Maart, is de Begrooting nog niet af. Herziening van het Reglement van Orde helpt niet, in de Kamer slaat schijnbaar niet de polsslag van den tijd. De maatschappij zal zichzelf moeten helpen. Wat zij reeds deed inzake den achturendag is een krachtige steun voor de Overheid. Alzoo kan nu ook de bedrijfsorganisatie werken. Zij is wel geen panacee, maar kan toch veel ten goede uitrichten. Zij is als het ware een geconcentreerde aanval op de zonde, welke midden in het sociale vraagstuk staat. In de bedrijfsorganisatie ligt een groote taak voor de Christelijke patroons en arbeiders. Spr. roept dezen beiden groepen toe elkaars mentaliteit te begrijpen. Het is ons geheim nog, dat verschillende groepen der samenleving hier gemeenschappelijk vergaderen. Aan de overzijde gunt men ons dit niet. Wij moeten elkaar zoeken en dan vinden wij elkaar. Zelfoverwinning is daarvoor elken dag noodig. Ook hier geldt, volgens Spr., dat het niet zal geschieden door kracht, noch door geweld, maar door Gods Geest. Onze tegenstanders weten, dat als onze beginselen doorwerken, de toekomst niet zal zijn aan de socialisten, maar aan de Christenen van Nederland. Spr. meent, dat door bedrijfsorganisatie de solidariteit van het menschelijk geslacht beter tot haar recht kan komen in het productie-proces dan nu geschiedt. Dan zoeken wij niet alleen het onze, maar het gemeenschappelijke, en stellen wij dus den geest boven de stof. Wij moeten terug tot de Wet en tot de getuigenis. Eerst zoeken het Koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid. (Applaus).

Het woord is thans aan Prof. Slotemaker de Bruine. Deze

merkt op, dat als alleen de industrie ware behandeld en daarvoor nog alleen weer het loonvraagstuk, men er toch wat aan zou hebben gehad voor andere takken van arbeid. De vraag is, of de dingen moeten opkomen uit den staat of uit de maatschappij. Het is een teere quaestie, maar geen principieele quaestie. Het gaat om een kwestie van meer of minder. Spreker gaat nog niet zoover, dat hij de ongeorganiseerden zou willen negeeren, maar hij meent, dat den ongeorganiseerden het Damocleszwaard boven het hoofd moet hangen. Anderen gaan nu wellicht reeds verder, maar daaraan doet spreker niet mee. Hij acht het noodzakelijk, te komen tot verbindend verklaring van de collectieve contracten. Of men daartoe komen kan hangt af van het getal van de georganiseerde patroons en arbeiders. Dat de nieuwe organen eenigszins gekunsteld zullen zijn, acht hij geen bezwaar, omdat die gekunsteldheid ook nu reeds bestaat. Men organiseert ook nu reeds vaak vakgenooten en menschen uit aanverwante vakken.

Begrijpelijk vindt spreker den angst voor concurrentie tusschen wat uit den staat en uit de maatschappij opkomt. Dat is ook een teere quaestie, maar ook weer een quaestie van meer of van minder. Wat van onder opgroeit moet de toekomst hebben. Wat van boven af komt moet slechts bij noodzaak en tijdelijk opgelegd worden. Voelen we de zaken christelijk, dan zien we ze altijd sociaal. Maatschappij en staat zijn beide sociaal. Spreker vindt het niet noodig, in zijn stelling de woorden „naar christelijk principe" in te voegen, zooals Ds. Koffyberg wenschte, omdat wat deze spreker wilde ligt in den aard der zaak; anders zou ons christelijk leven worden doodgedrukt.

Tegenover de opmerking van den heer Gussinklo wijst spreker er op, dat een organisatie van patroons of van arbeiders niets heeft te maken met strijd. Zijn het strijdorganisaties, dan zijn ze bedorven. De bedrijfsorganisatie zal ook geen strijd geven, maar eenheid. Als de christelijke patroons werken als een zuurdeeg in de groote organisatie, maken zij het zich zeer moeilijk, tenzij ze zich ook onderling weer organiseeren. Dan blijkt trouwens soms wel, dat er meer zijn dan men denkt. In elk geval acht spreker een eigen organisatie het meest gewenscht. (Applaus).

Voorts wijst spreker er nog op, dat wie in Nederland het collectief arbeidscontract beoordeelt naar wat in de graphische vakken plaats vindt, eenzijdig is. De staat zal voorts event. ten deze moeten ingrijpen. Erkent de staat eenmaal, dat de patroons niet verder gaan kunnen dan ze doen, dan zal er toch ook van socialisatie van bedrijven niets meer verwacht kunnen worden. Ten slotte gelooft spreker, dat het individueele en de individu alleen dan bewaard kunnen worden en tot hun recht kunnen komen als de organisaties krachtig worden uitgebouwd.

Hierna wordt de vergadering besloten met het zingen van Gezang 2 : 5 en dankgebed.

Zingt, aard' en hemel! zingt uw Heer!
Het driemaal heilig meld' zijn eer!
Zingt Hem op hooge tonen!
De lof van God vervul' 't heelal,
Die is, die was, die komen zal,
En onder ons wil wonen.

VIERDE DAG.

Sluitingsvergadering.

Te 2 uur opent Prof. Diepenhorst de vergadering op de gebruikelijke wijze, waarna hij doet zingen Gezang 52 : 13

Eeuwig, onbegrijplijk Wezen,
Vader, Zoon en Heil'ge Geest,
Leer mij daaglijks meer U kennen,
U gelooven allermeest.
't Heil van zondaars voert Uw liefde
Tot den allerhoogsten top:
Amen! god'lijk Evangelie!
Amen! zegt mijn ziel daarop.

Hierna wordt aan een paar fotografen de gelegenheid gegeven eenige opnamen van het congres te nemen. Als dit is geschied neemt de Voorzitter het woord om het nemen van enkele conclusies in te leiden. Hij wijst er op, dat deze laatste vergadering de moeilijkste zal zijn. Een resolutie-cultus is ongewenscht. Met resoluties regeert men de wereld niet. Een congres met 100 resoluties kan van minder beteekenis zijn dan een congres zonder een enkele. De beteekenis ligt in den geest, die wordt gekweekt en gevoed, maar het welslagen hangt van resoluties niet af. Het papier is geduldig, maar kracht gaat er van de resoluties, die men er op schrijft, vaak niet uit. Al zijn de resoluties betrekkelijk onschuldig, toch kunnen ze onder omstandigheden gevaar opleveren. Het congres is geen economisch concilie, dat theses opstelt. Alleen moet overzien worden, wat geschreven en gesproken is en in enkele trekken moet worden aangegeven, wat vrijwel gemeen goed is geworden. Resoluties moeten dus niet treden in details, maar slechts een weerspiegeling zijn van het verhandelde op het congres. Er moet niet meer dan een poging gedaan om den geest van het congres te proeven.

Na deze inleiding worden de conclusies aan de orde gesteld. Het zijn er acht, die als volgt luiden:

1. Het streven naar algemeene overheidsexploitatie dient te worden veroordeeld, al kan uitoefening van bedrijven overheidsplicht zijn.

II. Bij overheidsexploitatie van bedrijven sta niet het maken van winst, maar de bevordering van het algemeen belang op den voorgrond. De overheid betoone zich in alle opzichten een goed werkgeefster. Zij geve een bindende regeling van den rechtstoestand van het personeel en ga bij de regeling der arbeidsvoorwaarden in de lijn van georganiseerd overleg, opgebouwd uit het organisatieleven van arbeiders en ambtenaren. Ook rekene zij bij de vaststelling van de loonen met de samenstelling van het gezin.

III. Al draagt ook de landbouw een eigen karakter, dat licht door overheidsinmenging kan worden geschaad, toch mag hij niet aan zichzelf worden overgelaten; ook hier dient, zoowel door ontwikkeling van de organisatie, waarbij de Christenen een eigen roeping hebben, als door de wetgeving, gestreefd naar eene verheffing, die al den bedrijfsgenooten ten goede komt.

IV. De nadeelen voor gezin en maatschappij van den beroepsarbeid der gehuwde vrouw zijn zoovele, dat de Overheid èn als werkgeefster èn in haar wetgeving dat euvel krachtig moet bestrijden.

V.[1]) Indien het niet gelukken mocht, te voorkomen, dat in bedrijven, de door den arbeider per dag te verrichten arbeid en de daaraan door hem te besteden tijd in den vorm eener nauwkeurig voor elken arbeider omschreven taak worden voorgeschreven, terwijl daarbij de loonvorm bestaat in stukloon, verbonden met premie, dan zullen eenerzijds tegen overspanning en uitputting der arbeiders in medewerking met de vakvereeniging waarborgen moeten worden gesteld en zal anderzijds in de wetgeving omtrent bescherming en verzekering der arbeiders met dezen bedrijfsvorm rekening moeten worden gehouden.

VI. Een oplossing der sociale vraagstukken kan slechts worden verkregen, wanneer van de overtuiging wordt uitgegaan, dat de verschillende groepen binnen de menschheid een organisme vormen met eigen leven en eigen levenswetten, waaraan geen recht wordt gedaan noch door enkel te rekenen met de op zichzelf staande individuen noch door van buiten af een band om hen te leggen.

VII. Daarom moet voor alle groepen der samenleving mede voor den middenstand gestreefd worden naar de vorming van nieuwe organen, die wel is waar door de overheid zullen moeten worden in het leven geroepen en geleid, maar anderzijds streng zullen moeten aansluiten aan hetgeen als organisatie in het maatschappijleven opkomt en zooveel mogelijk bewegings- en beslissingsvrijheid erlangen en be-

[1]) De aanhef van deze resolutie is aldus gewijzigd: „Indien het onverhoopt enz." zie blz. 367.

houden, opdat naar Christelijke overtuiging het beiderlei terrein van Staat en Maatschappij voortdurend onderscheiden blijve.

VIII. Door de vakvereenigingen van patroons en arbeiders, uit het leven zelf opgekomen, dienen in de particuliere bedrijfswereld de arbeidsvoorwaarden op den grondslag van de collectieve arbeidsovereenkomst te worden vastgesteld. De collectieve arbeidsovereenkomst, uitgebouwd tot bedrijfsorganisatie, bevordert den socialen vrede, doet den arbeider belang hebben bij een goede functioneering van het bedrijfsleven, kan de welvaart van patroon en arbeider op hooger peil brengen, zoomede een krachtigen steun bieden aan de Overheid bij het treffen van sociale maatregelen. De mogelijkheid tot bindendverklaring van 't collectief contract moet bestaan. Indien gevaar bestaat van schending der rechten van den persoon of uitbuiting van den consument, heeft de Overheid daartegen maatregelen te treffen.

De eerste resolutie wordt met algemeene stemmen aangenomen.

Bij de tweede resolutie worden enkele opmerkingen gemaakt; o.a. wordt gevraagd of staking van overheidspersoneel is uitgesloten. Op welke vraag de Voorzitter antwoordt, dat daarover de resolutie in 't geheel niet handelt. Voorts merkt Dr. Kromsigt op, dat het laatste zinnetje wat mat is. Er moet geen sprake zijn van *kunnen* of *mogen*, maar van *moeten*. (Applaus). De Voorzitter merkt op, dat de bedoeling geen andere is. De conclusie wordt, met slechts een kleine minderheid tegen, aangenomen.

Bij resolutie *drie* vraagt de heer v. d. Heuvel waarom speciaal bij den landbouw van een eigen roeping moet gesproken worden. Waarop de Voorzitter antwoordt, dat geworsteld wordt met het feit, dat de boeren en tuinders in neutrale organisaties zitten. De resolutie wordt met algemeene stemmen aangenomen.

Bij resolutie *vier* wil Ds. Roscam Abbing een verbod vragen van fabrieksarbeid, maar de Voorzitter zegt, dat de fabrieksarbeid niet algemeen als het gevaarlijkste is gebrandmerkt. Voorts wil Mej. Mr. Katz in plaats van *bestrijden* lezen *beperken*. Maar de Voorzitter wil bestrijden behouden, omdat het verder van strekking is. De resolutie wordt, met enkele stemmen tegen, aangenomen.

Bij resolutie *vijf* verdedigt Dr. Kromsigt een duidelijke veroordeeling van het Taylorstelsel. Hij wil bestrijding van het stelsel om de ethische en physische nadeelen er van. Meent men, dat een veroordeeling niet kan worden uitgesproken, dan is de zaak blijkbaar nog niet rijp voor een beslissing. Ook van andere zijde (de heeren Deventer, Schumacher, Nauta) wordt op een krasser uitspraak aangedrongen, terwijl de heer Kok met Dr. Kromsigt betwijfelt of de zaak wel rijp is voor een beslissing. De Voorzitter wijst er evenwel op, dat de naam Taylorstelsel niet in de resolutie moet worden opgenomen, daar dan alle verwarring voorkomen wordt en duidelijk aangegeven wordt, welk kwaad men treffen wil. De vergadering verklaart zich vrij algemeen voor aanneming van deze resolutie, nadat het begin aldus is gewijzigd: „Indien het „*onverhoopt*".

Bij resolutie *zes*, *zeven* en *acht* wijst de Voorzitter er op, naar aanleiding van een gemaakte opmerking, dat deze drie resoluties niet vooraf konden worden gedrukt en betrekkelijk met eenige haast moesten worden geformuleerd. Men mag dus niet aan een enkel woord hangen, maar moet slechts letten op de grondgedachten. Alleen wordt uit resolutie *acht* het woord „economisch" uitgelicht. De resoluties worden met algemeene stemmen, min één enkele onthouder, aangenomen.

HET VOLGEND CONGRES.

De Voorzitter stelt nu de vraag of er een nieuw congres moet komen.

De vergadering antwoordt met applaus van ja.

De Voorzitter vraagt: wanneer? Weer na 27 jaar?

De vergadering: neen!

De Voorzitter zegt, dat het tweede congres geen zilveren en geen koperen bruiloft moet vieren, omdat dan te lang moet worden gewacht. Hij stelt voor: over twee of drie jaar.

De vergadering applaudiseert bevestigend.

De Voorzitter vraagt dan machtiging voor het bestaande comité om een nieuw congres te zijner tijd samen te roepen.

De vergadering applaudiseert weer bevestigend.

De Voorzitter stelt dan echter twee voorwaarden, nl. dat het congres zich in dien zin verruime, dat ook de vrouwelijke sexe er toe medewerkt en ook in dezen zin, dat ook indien noodig, eventueel andere Protestantsche groepen tot samenwerking worden uitgenoodigd, opdat het ideaal van het Congres worde benaderd te zijn een Congres van mannen en vrouwen, die het Protestantsch, Christelijk volksdeel vertegenwoordigen. (Applaus). Er moet leiding gegeven worden aan de Christelijk sociale actie. Er moet een lichaam zijn, dat met eerbiediging van de bestaande organisaties leiding aan de sociale studie geeft.

De heer Kempers vraagt of ook samenwerking moet zijn met de Katholiek sociale actie.

De Voorzitter merkt op, dat we vooralsnog niet zoo ver zijn.

SLUITINGSREDE.

Het woord is thans aan Prof. Slotemaker de Bruine:

Geachte Vergadering!

Het Congresbestuur heeft gevraagd, dat het slotwoord een woord van samenvatting zou zijn. Het is overtuigd, dat wij referaten genoeg gelezen en gehoord, dat er een oogenblik komt waarop men eigenlijk nauwelijks meer luisteren kan; maar waarop men toch behoefte gevoelt, om heel kort te worden teruggeleid in wat wij samen hebben

beleefd en om als het mogelijk is even heel kort een zeker uitzicht, een zeker perspectief te ontvangen.

Ik ga trachten, op zulk een wijze mijn slotwoord in te richten. Dan moet ik, als ik terugzie, natuurlijk eerst terugzien naar de openingszitting, toen wij hier van de bestuurstafel zes excellenties vlak voor ons zagen zitten .Wij zijn dus blijkbaar een „interessant" gezelschap, anders komen er geen zes excellenties tot ons. Laat het ons hier onder elkaar erkennen: wij vinden het verbazend aangenaam dat er zooveel notitie van ons genomen werd.

Daar is meer. Hier van de bestuurstafel heeft het denk ik allen getroffen, getroffen, dat wij stonden tegenover zulk een geweldig volle zaal, opgepakt in de openingszitting. En het is ons blijven treffen, dat wij in alle zittingen een volle zaal hadden; niet een verloopen van de vergaderingen, niet een aanwezigheid alleen, wanneer er iets merkwaardigs zou zijn; maar een voortdurend voortreffelijke opkomst, opdat men samen werken wilde.

Nog iets. Wij hebben zeer veel discussies gehad, maar absoluut niet te veel; en een discussie, die voortdurend gestaan heeft op het peil, dat wij begeerden.

Wij hebben een schoon congres achter den rug.

Maar als ik zoo iets zeg, dan krijg ik een gevoel, dat ik nu genoeg gezegd heb van het mooie en dat een schoon congres van God ontvangen beteekent: door God gezet te worden midden in den ernst. Ik kan wel voor de aardigheid zeggen, dat wij met zes excellenties in onzen schik zijn; maar ik bedoel toch eigenlijk, om op uw en mijn eigen geweten de overtuiging te leggen: dan moeten wij hier voor zeer gewichtig werk zijn samen geweest en dan mogen wij niet van hier gaan, zonder de overtuiging, dat er een zeer groot werk blijft liggen om te doen.

Waarom?

Ten eerste omdat wij staan voor zulke groote nooden.

Als ik daaraan denk; als ik denk aan wat telkens op het congres tot uiting kwam, dan zie ik voor mij een groot ouderwetsch gebouw tegen den schemeravond; wij komen in de eerste kamer daarvan en hebben eenige moeite, om ons daar thuis te voelen, omdat wij in den schemer de lijnen niet onderscheiden kunnen. Eindelijk zijn onze oogen aan het half-donker gewend. Maar helaas, dan zien wij een deur; wij stooten haar open en komen in een tweede half-donker vertrek; waar wij weder aan den schemer moeten wennen, totdat wij het heele vertrek goed kunnen zien. En, helaas, dan is er weer een deur en altijd opnieuw komen wij van de duisternis in de duisternis. Daar staan de groote nooden!

Het heeft mij getroffen, dat ook bij die onderwerpen van het congres,

waarbij het er niet op aan kwam in de eerste plaats de nooden te peilen — dat ook daar telkens het besef van de ontzaglijke moeilijkheden in ons maatschappelijk leven, het besef van het groote juk, dat op zoo talloos velen drukt, uitglimpte of naar boven sprong. Wat zich niet vooruit aanmeldt en opeens zich naar buiten wringt, spreekt met dubbele spraak.

Daar komt de tweede deur bij. Zoodra wij thuis zouden zijn in de toestanden — gesteld, dat iemand thuis zou kunnen zijn in de toestanden — dan zijn wij er niet, maar dan komen de vragen. En welke vragen brengen de toestanden met zich? Daar is de vraag naar de oplossing; er zijn twintig vragen om oplossing in verband met één enkelen toestand reeds.

Wij zijn er nog niet, ook als wij ons bewust zijn van alle vragen. Dan gaat de volgende deur open. Indien eens alle vragen waren opgelost en indien, wat onmogelijk is, alle regelingen waren getroffen, dan stonden wij nog voor een veel grootere kamer in het half-duister. Want ten slotte doen de antwoorden het niet en de organisatie het niet, maar komt het op den geest aan, op den geest in den enkele en den geest in allen. Hoe vinden wij dien geest?

Ik spreek over de groote vragen, die er zijn; ik grijp er maar een enkele: wat is de positie van de vrouw èn in het eigen gezin èn in de groote maatschappij? Hoe moeten wij over de taak van de gehuwde vrouw oordeelen? Hoe moeten wij oordeelen over haar roeping, als zij ongehuwd is? Ik behoef maar te herinneren aan de breede en diepe discussie die wij daarover hebben gehad, om u tot bewustzijn te brengen, dat het in deze kamer vol is van vragen, veel meer vol van vragen dan van antwoorden.

Daar is de vraag, hoe wij in het maatschappelijk leven den mensch bewaren kunnen. Waarom greep ons — ik gebruik weer dat woord; al is het niet zuiver, het is toch helder — de „Taylor" kwestie zoo aan? Omdat wij zeggen: in den uitbloei van de industrie mag de mensch niet ten onder gaan. Terwijl wij bezig zijn, het pleit te voeren voor allerlei organisaties, hebben wij hier in de discussies gevoeld, wat alle organisaties onophoudelijk voelen in haar organisatieleven: wij kunnen de organisatie niet missen, maar wij moeten den enkeling niet laten ondergaan in het midden van de organisatie.

Ook hier is er nog iets; iets, dat ditmaal niet op het congres aan de orde kwam, maar zoozeer in het verlengde ligt van wat ik noemde, dat ik het toch in de samen vatting even aanwijzen wil.

Wij staan tegenover de vraag, hoe wij den mensch bewaren daar, waar hij niet ondergaat in de organisatie, en daar, waar hij niet vermalen wordt in de industrie; daar, waar hij krijgt volkomen vrijen tijd.

Wij zijn op weg naar een belangrijke verkorting van den arbeidsduur. Zijn wij er nu? Of.... moeten wij leeren; moeten misschien wij, Christenen, het leeren met een extra-intensiteit, omdat wij het door het Evangelie het best gevoelen en opdat wij in de groote wereld het zeggen kunnen — dat ook in de uren van den vrijen tijd de mensch mensch moet wezen en dat wij den mensch niet hebben, als wij hem hebben met een gaaf, ongebroken en niet-uitgeput lichaam. Dat is ongetwijfeld noodig; maar het is de mensch niet. En dat wij ook den mensch niet hebben, als deze mensch wat genot kan hebben, wat verkwikking, wat genot van lageren rang. Het is noodig; maar het is de mensch niet. En dat wij er zelfs niet zijn, wanneer het ons gelukken mag, ook in onze arbeiderswereld zooveel ontwikkeling te brengen, dat ook de groote arbeiderswereld lust en smaak kan krijgen in hooger genot, hooger letterkundig genot, hooger kunstgenot. Wij gelooven, dat dit om den mensch te ontplooien en den geest te ontwikkelen, dien God ons ingeschapen heeft, onmisbaar is. Maar als wij daar zijn, zijn wij er niet; want wij hebben een ziel! En ik denk aan het woord van Ds. van Wijk in de Nieuwe Kerk: de ziel, dat allerachterste, dat eeuwige, hoe zullen wij den mensch bewaren met zijn lichaam en zijn geest en zijn ziel?!

Nog een vraag. Hoe zullen wij de arbeidsschoonheid bewaren? Een enkele maal is hier dat woord gevallen: arbeid is een stuk paradijs. Dat moeten wij vasthouden; als wij maar daarbij bedenken, dat het niet mogelijk is, in deze bedeeling het te zeggen zonder huivering. Daar zijn toestanden, waardoor het niemand mogelijk is, een stuksken paradijs te ontdekken in den arbeid, zooals hij nu geworden is. Er zijn arbeidsvoorwaarden, waaronder nog menigeen dient, waarbij het ter wereld niet mogelijk is, te spreken van een lust.

Er is ook hier weer een tweede. Het komt er niet alleen op aan, dat men de schoonheid van den arbeid kan zien aangegeven in de arbeidsvoorwaarden; het is ook noodig, dat wij de schoonheid van den arbeid zien willen en onze toewijding geven. Daar is op dit congres, puntig en geestig, een woord gevallen over de ambtenaren; daar is betwijfeld, of ieder ambtenaar, hoofd voor hoofd, altijd werkt in louter toewijding. Ik denk, dat degenen onder ons, die geen ambtenaar zijn en wel zelfkennis hebben, zullen inzien, dat zij dit vonnis óók voor een stuk verdienen; ik weet niet, of wij allen leven in groote toewijding voor ons werk. Maar ik ben overtuigd, dat wij leeren moeten, als wij onze sociale roeping zullen verstaan, om de schoonheid te zien van het arbeiden, omdat het arbeid is en omdat God het ons in deze wereld te doen geeft.

Doch ik kan dat niet zeggen, zonder op een nieuwe moeilijkheid te stuiten. Het is de moeilijkheid, die ik even met een woord typeeren wil — het woord is ook hier gebruikt — het is de zig-zag-kwestie. Ja, als

het mogelijk was, een antwoord te geven, waarmede de zaak was uitgemaakt! Dan hadden wij lang werk, terwijl wij de kwestie bespraken, dan hadden wij lang werk eer wij op de kwestie het antwoord hadden gevonden; maar dan hadden wij ten slotte het antwoord. Doch als wij het antwoord hebben, dan hebben wij het niet. En wij voelen, studeerende of werkende op het sociale terrein, dat wij altijd heen en weer worden geworpen. Het is te doen om den individu, om den mensch, om den enkeling. Wij hadden het goed begrepen, maar waren eenzijdig geworden en zijn toen gaan pleiten voor organisatie en samenhang. Zoo doende zijn wij weer eenzijdig geworden en dus gaan pleiten voor den individu, voor den enkeling, totdat wij om zijnentwil den samenhang vergaten en dus zijn gaan pleiten voor organisatie. En het ééne antwoord, dat altijd alles omvat, het is er niet.

Hoe komt het, dat op dit congres naast het pleit voor organisatie evengoed telkens gepleit is voor de noodzaak, dat onze maatschappij geestelijk zal worden doorzuurd? Omdat wij hoe langer hoe meer begrijpen, dat als men het staketsel bouwt, wij er niet zijn. Dat als de geest het niet vult, men er nooit komt. Hier is iemand die zegt: zonder organisatie, zonder wet, zonder dat de overheid regelt geen uitkomst! Hij heeft gelijk. En hier is iemand, die zegt: zonder den enkeling, zonder de toewijding van een gemoed geen uitkomst! En hij heeft gelijk. Wie heeft er nu gelijk? Wij gaan zig-zag heen en weer.

Moet de Staat zich bemoeien met dit onderwerp? Ja, zeggen allen, de Staat moet zich wel bemoeien met dit onderwerp. Neen, zeggen allen, de Staat moet zich niet bemoeien met dat onderwerp. Maar nu verder! Wilt u zoo vriendelijk zijn, om op te schrijven met welke dingen de Staat zich wel en met welke dingen hij zich niet bemoeie? Dat is onmogelijk. Wij hebben wel een prachtig antwoord, zoolang het niet op het leven behoeft te slaan; maar wij hebben geen vast antwoord, wanneer het op het leven moet toegepast worden.

Wat mij getroffen heeft in de discussies — en wat mij extra treffen kon, omdat ik achter de bestuurstafel zat en alle gezichten zien kon — is: wat hebben wij de dingen van verschillenden kant leeren zien. De vrouw zei: zoo staat het niet, en de man zei: zoo staat het. De patroon zei: zoo staat het, en de arbeider: neen, zoo staat het niet. De middenstander zei: zoo staat het, en de niet-middenstander zei: neen, zoo staat het niet. Terwijl zij zoo spraken, moest ik denken aan een vriendelijke dame, die mij eens zeide: het is zoo vreeselijk onaangenaam; ik lees veel couranten, maar ik ben het altijd eens met de laatste courant, die ik lees. De patroon had gelijk en de arbeider had gelijk; de man had gelijk en de vrouw had gelijk; de middenstander had gelijk en de niet-middenstander had gelijk. Wie heeft er nu gelijk?

Mag ik misschien zeggen, om daarmede te komen tot een van de grootste heerlijkheden van de dagen, die God ons hier gegeven heeft: zij hebben geen van allen gelijk? Wij weten het geen van allen apart. Wij weten het alleen allen te zamen. Dan is het wel verheffend, om hier te zitten en te hooren den man en de vrouw, den patroon en den arbeider, den middenstander en den niet-middenstander; om dan, eenige gezichten kennende — ik zal geen namen noemen — te denken: hoe heerlijk, dat hij dat hoort van hem en dat zij dat hoort van haar! Want op die manier leeren wij elkaar verstaan. Dat is een van de grootste heerlijkheden, waardoor een stuk van den jammer van het zigzag-wezen weggenomen is.

Nog iets over dat zigzag. Ik weet niet of wij vooruitstrevend zijn dan wel conservatief. Het rampzalige is, dat ik sommige menschen heb hooren spreken, de binnen vijf minuten vooruitstrevend waren en conservatief. Ik ben, als het nog noodig was, op dit congres weer meerder overtuigd, dat wij met dit etiket hoe langer hoe minder kunnen uitvoeren, als het ons te doen is om het werkelijke leven. Dat zeg ik niet om het verschil uit te wisschen en zoo iedereen te leeren: wij behoeven voor het woord conservatief niet bang te zijn. Ik zeg dat ook niet om te pleisteren; want onder de verschillende vakken, die ik in mijn leven heb moeten beoefenen, heeft het vak van pleisteraar niet behoord en als de voorteekenen niet bedriegen, zal ik dat vak ook wel niet gaan beoefenen. Als ik zeg: er is eigenlijk niet veel te vangen met die twee namen, dan wil ik volstrekt niet wegdoezelen het ontzaglijke verschil tusschen de menschen, die begeeren, de dingen zoo mogelijk te laten, zooals zij zijn, en de menschen, die vooruit willen in Gods naam. Maar wel zeg ik: hoe dikwijls is dat leelijke of mooie woord gebruikt als een zeer groote onbillijkheid!

Als ik dat zeg, dan zitten wij weer midden in de zigzag-kwestie. Het kan wel zóó zijn, ook wel zóó zijn.

Maar dit is het einde niet; dit is de helft van mijn slotwoord. Nu kom ik tot de tweede helft, want als wij zitten in al de vragen en zitten in dat zigzag en zitten in de nooden, dan moeten wij er uit. En om wezenlijk ergens uit te komen, om met energie voort te gaan, hebben wij twee dingen noodig. Ten eerste: het doel, waarheen wij eigenlijk weg zijn; ten tweede: den weg, die ons brengt naar het doel.

Wij hebben een doel noodig.

Ik noem eerst het allerhoogste doel. Al danken wij God, dat wij ook een lager doel mogen noemen; al danken wij God, dat wij ook meer onmiddellijk reëel mogen worden, wij willen toch geen van allen beginnen, zonder eerst het laatste groote doel te zien. Alles wat wij werken, wordt door Gods genade ingevoegd in den grooten gang der dingen, die

op weg is naar het groote en eeuwige Koninkrijk. Als in onzen grondslag staat, dat wij het Koningschap van Jezus Christus erkennen op alle terrein van het leven, dan kom ik daar onmiddellijk op terug, als ik het nu-reëele hebben wil en dan spreek ik uit uw aller ziel. Maar ook dat aardsche koningschap van Jezus Christus in de terreinen-van-nu, heeft daarom glans en heerlijkheid, omdat het groote Koninkrijk hooger-op gaat naar den dag, waarop de nieuwe hemel boven de nieuwe aarde zich welven zal. En wie daarheen op weg zijn, zoo hoog, die hebben een standpunt ontvangen, waardoor zij neerzien op de aarde vol van zigzag-lijnen en toch iets beginnen te ontdekken van een richting en een weg.

Wij behoeven niet zoo hoog te blijven; wij willen Christus' Koningschap ook erkennen in de dingen dezer aarde. Nu zeg ik weer, wat ik zoo straks gezegd heb: als iemand dit in de vingers neemt, dan ziet hij een groote heerlijkheid in de dingen; maar het is zoo vreeselijk tevens, om te gelooven, dat wij willen werken door Zijn ontferming voor Zijn Koningschap. Want dan is er geen toestand, die er mee door kan, zoolang hij niet deugt. En al zou dat ons verlammen: er ligt een heerlijkheid in, dat wij hier zijn samen geweest en dat wij straks in het leven naast elkaar werken willen, opdat Jezus Christus in deze arme gezonken wereld Koning zij, zooveel als het kan.

Naast dat doel de weg. Als ik het anders zeggen mag: de lijn, waarlangs het gaat; nog anders: de richtlijn, waarom het te doen is; nog anders: het principe. Wij moeten, om uit het zigzag-vragen te komen, beginselen hebben, die ons voeren naar het ideaal.

Wij moeten zeer voorzichtig zijn met het woord: beginselen; dat is ook gebleken op het congres. In zake de positie van de vrouw waren zeer veel beginselen uitgemaakt, waarvan wij achterna ontdekten, dat het niet uitgemaakt was, noch principieel noch anders. Ik denk, dat wij allen verkwikt zijn door de breede visie, ons door Dr. Bavinck en Dr. Wielenga gegeven, om aan de hand van de Heilige Schrift de positie van de vrouw te bestudeeren; ik denk ook aan het woord van den Voorzitter in zijn openingsrede, die ons verhaalde, dat men een eeuw geleden er in Engeland principieel bezwaar tegen had, dat aan kinderen van 12 jaar verboden werd om in een fabriek te werken. Er zijn veel principia in dit ondermaansche gebruikt, waarvan ik het gevoel heb, dat zij uitgevonden werden als een laatste redmiddel, wanneer een goede, maar ongewilde maatregel anders niet meer te keeren zou zijn.

Behalve, dat wij zoo uiterst voorzichtig moeten zijn met het gebruiken van het woord beginselen, is het ook daarom zoo moeilijk naar beginselen te zoeken, omdat zij zich maar niet zoo gemakkelijk laten

formuleeren en omdat wij maar niet zoo gemakkelijk in eenige vaste rubrieken het gansche leven kunnen brengen. Zoo nu en dan in de discussies werd gevraagd, om nu eens precies te hooren hoe het wezen moest. Ik versta dat. Vooral van onze mannen, die midden in het wervende werk staan en naast zich of tegenover zich hebben menschen, die alles wel precies weten, ook als wij Christenen het niet precies weten. Dan staan wij daardoor alleen al zwak; en ik gevoel, dat dat in de dagen van groeiende democratie, gelijk wij beleven, nog veel moeilijker wordt; dat er zooveel gevaar is, om iets uit te maken, omdat wij niets weten en het toch dienen te weten. Dan komen er uren, waarin wij het juk moeten dragen, dat alle Christenen dragen in het openbare leven; het juk van liever niets te zeggen dan iets te zeggen, dat wij niet waar kunnen maken. Het juk van het in sommige debatten te moeten verliezen uit eerlijkheidsdrang.

Dat is de moeilijkheid bij de principia. En.... als zij misbaar waren, dan ging ik nu tot een ander onderwerp over. Maar zij zijn onmisbaar.

Als ik zooeven niet al te vriendelijk gesproken heb over het gebruik, dat een enkele maal van principia wordt gemaakt, dan heeft toch niemand van mij gedacht, dat ik dat vonnis streek van de beginselen zelf? De beginselen zijn absoluut onmisbaar, als wij weten willen, waarheen het gaat. Anders handelen wij lukraak. Wij handelen voortdurend lukraak in dit verstrengelde leven, en ik vrees, dat ook de Christenen meermalen lukraak handelen.

In oude tijden werd op een koopvaardijschip geen dokter aan boord medegegeven, maar stond er in de hut van den kapitein een groote kist met medicijnen van de meest verschillende samenstelling, werking en namen. Als dan een lid van de bemannig ziek werd en het werd den kapitein gemeld, dan ging deze man, die evenveel medische kennis had als de zieke, naar de kist, zei: „God zegen' de greep", hij nam een fleschje en gaf het in. Ik heb den indruk, dat wij, zoekende naar oplossingen met betrekking tot ons ingewikkelde sociale leven, ieder oogenblik ook zeggen: „God zegen' de greep". Ook wij handelen onmiddellijk; ik bedoel: zonder te vragen, wat de volgende stap zal zijn.

Ik moet voorzichtig wezen! Er zijn menschen zoo secuur, dat zij niet A zeggen, als zij de B niet kennen; er zijn menschen zoo secuur, dat zij niet A zeggen, als zij de Z niet kennen. Nu wensch ik van zulke menschen geen familie te zijn; maar het is toch noodig te weten, waarheen wij gaan. Anders handelt men hier wat, daar wat; hier positief, daar negatief. Hoe zullen wij sociaal kunnen werken, als wij niet zouden weten, waarheen te gaan? Hoe zouden wij dan iets anders kunnen doen, dan alle dingen schrikkelijk verwarren? Wij hebben beginselen, wij hebben een leiddraad noodig.

Ik denk daarbij aan het woord van Minister de Visser toen hij ons de uitlegging verhaalde, door een vroom theoloog zoo wonderlijk en extra-diep gegeven van Jezus' woord: „Indien dezen, de kinderen, zwijgen van mijn eere, dan zullen de steenen spreken". Gij herinnert u, dat de theoloog zeide: dan zal de tempel ineenstorten en zal uit de puinhoopen en de in elkaar gestorte steenen de roep opgaan om Christus, die alleen had kunnen redden. Indien wij zwijgen en niet roemen, dat wij de heerlijkheid van onze richtlijn hebben in Hem, dan zullen de steenen van de puinhoopen, die wij aanrichten, roemen Zijn heerlijkheid met een vreeselijk lied in mineur!

De beginselen, die wij hebben moeten, zijn er. In de Heilige Schrift. Niet als antwoorden kant en klaar, maar toch als een antwoord.

Laat iemand niet weten, wat hij doen moet met den mensch, laat hij dan gaan tot den Schepper aller dingen, die ons gemaakt heeft en zeggen: wat moet ik doen met Uw maaksel? — dan weet hij wat een mensch is en zal leeren, hem te ontzien. Als gij niet weet, hoe gij den arbeider hoog en heilig houdt; als gij niet weet, de arbeidsvoorwaarden zoo te maken, dat de mensch mensch blijft, neem de Schepping, waarbij de arbeid een onmisbaar stuk menschenleven gemaakt is, inderdaad een stuk paradijs.... en gij zult een richtlijn hebben. Als gij niet weet van solidariteit en samenbinden, ga dan naar Golgotha, waar het Lam Gods zijn leven geeft voor het leven der menschen; en ik zeg u, dat gij weet, wat solidariteit is en het al den dag niet zult vergeten. En als gij bang zijt dat gij den mensch, den enkele, vergeten zult, ga dan nog eens naar Golgotha en luister naar wat een ziel zegt, die God dankt, omdat heel dat verlossingswerk te werk gesteld is, om dezen ééne te redden en ik zeg u, dat gij niet meer vergeten zult de waardeering van den enkeling.

God heeft ons de beginselen gegeven.

Ben ik nu klaar? Neen want uit deze beginselen moet de daad komen; en pas als ik dàt gezegd heb, dan ben ik klaar. Van deze plaats is gezegd: wij Christenen moeten voortrekkers wezen; van deze plaats is gezegd: wij moeten houvast hebben. Inderdaad, het is te doen om onze daad.

Securen zullen zeggen: de daad is zoo moeilijk. Zij hebben zelfs gezegd: hoe moeilijk is het daden te verrichten, eer men weet, wat men moet. Welnu, dan moet gij zeker geen daden verrichten vóór gij weet, wat gij moet; maar dan moet gij zorgen, dat gij weet, wat gij doen moet en daarna de daden verrichten. Het is in geen geval geoorloofd, op grond van de moeilijkheid de daad na te laten. Het is alleen geoorloofd, de moeilijkheid weg te werken en onmiddellijk, nadat de moeilijkheid is weggewerkt, te komen tot de daad.

En dat kan bij ons — nu zal ik het gevaarlijk zeggen en ik hoop, dat ik niet eigengerechtig word en u niet eigengerechtig maak — dat bij ons beter dan bij wie ook, omdat wij de dingen, die wij noodig hebben, beter hebben hier dan waar ook.

Men moet een maatstaf hebben voor het openbare leven! Weet gij een maatstaf fijner, zuiverder dan de maatstaf van Gods heilige wet; heel iets anders dan een natuurwet, heel iets anders dan economische noodzakelijkheid, heel iets anders zelfs dan menschheidsdrang. Gods heilige wet, dat is de maatstaf, waarmede wij werken.

Wij hebben een drijfveer noodig! Weet gij een drijfveer, die steviger aandringen kan, dan de drijfveer, dat wij Gods verheerlijking zoeken. Ik weet, hoe dikwijls wij dat woord misbruiken en hoe dikwijls wij blijven beneden de zaligheid van dat woord, toch is dat de eigenlijke drijfveer: God moet verheerlijkt worden. Weet gij een drijfveer, die daar boven uit gaat?

Wij hebben een ideaal, waarvoor wij werken: God zal Koning worden! Weet gij in de gansche wereld een ideaal, dat daar boven reikt?

Welnu, als zoo de positieve Christenen rijker zijn dan wie ook, dan zijn wij rijker ook in daden.

Gij denkt, dat ik mij vergis? Ik vrees ook, dat ik mij vergis. Maar als wij niet rijker zijn in daden dan een ander, dan is dat niet Gods schuld; dan is dat niet de schuld van Zijn gaven en niet de schuld van Zijn licht. Als de schuld daar niet ligt, dan weet gij nu wel, aan welke zijde de schuld dan liggen moet.

Nu wij, mannen en vrouwen, hier samen geweest zijn om te zeggen, dat het koningschap van Jezus Christus door ons overal wordt begeerd, durft nu eens door uw leven gaan zonder daden! Wat gij overigens hebt, kan mij nu weinig belang inboezemen. Maar als wij dat ééne meenen, dan vraag ik het hier aan u en aan mijzelven, één enkel woord: Hier is Zijn licht, waar is uw daad? Hier is Zijn kracht, waar is uw daad? hier is Zijn aandrijving, waar is uw daad!

De vergadering betuigt door langdurig applaus haar warme instemming met deze rede. Als dit applaus geëindigd is, neemt nog eenmaal Prof. D i e p e n h o r s t, als voorzitter, het woord om enkele formaliteiten te vervullen, die echter zooals hij opmerkt eischen zijn van gevoel en hart. Hij meent, dat bij het terugzien op het congres, dat zooveel perspectieven geopend heeft, woorden van warmen dank op hun plaats zijn. Dank brengt hij aan de predikanten, die op de wijdingssamenkomst spraken. Dank ook aan de referenten voor de degelijke betoogen. Van geen hunner kan gezegd, dat hij toepaste: God zegen' de greep. Niemand maakte zich er met een Jantje van Leiden af, al waren ze ook voorzichtig in hun uitingen. Dank wordt ook gebracht aan de debatters voor hun keurige en bondige wijze van debatteeren, welke de vrucht

mag genoemd worden voor de organisaties, die de debatting power ontwikkelde. Dank ook aan de studenten voor hunne diensten. Men zou kunnen vragen of deze heeren niet beter deden te studeeren. Maar Spr. antwoordt dat men niet alleen studeert uit boeken, doch ook uit het praktische leven. Dank wordt voorts gebracht aan het vrouwencomité voor het organiseeren van de vrouwenvergaderingen en voor de zorg voor de huisvesting der congresleden. Dank ook aan de firma Goldschmeding voor het afstaan en het bespelen van het orgel. Dank tenslotte aan allen, die medewerkten het congres zoo te doen verloopen, als allen dat samen hadden gewild.

In aansluiting hieraan richt de Voorzitter zich ook tot Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman Sr., die ondanks zijn hoogen leeftijd alle vergaderingen van het congres bijwoonde. Jammer was het dat ook niet Dr. Kuyper aanwezig was. Alle pogingen om hem te bewegen op het congres te komen mislukten. Toch eischt de piëteit, dat hij naast Lohman en Pierson met dankbaarheid wordt genoemd. Spr. zou dan ook aan Dr. Kuyper willen schrijven, dat tijdens dit tweede congres telkens is naar voren gekomen de beteekenis van het eerste congres, dat onder Dr. Kuypers geniale leiding plaats vond, en de beteekenis van wat hij inzake het sociale leven heeft tot stand weten te brengen. In verband hiermede deelt Spr. mee, dat toen het eerste congres gehouden werd hij zelf twaalf jaar was en net in Amsterdam, en daar op het Christelijk gymnasium was gekomen. Het gelukte hem binnen de congreszaal te komen. Nu is zijn eigen zoon ook juist twaalf jaar en hij meende, zonder zich aan nepotisme schuldig te maken, zijn jongen op deze laatste vergadering van het congres te mogen medebrengen.

Intusschen vraagt Spr. wat het heerlijke was van deze dagen, wat het voornaamste van het geheele congres. En hij geeft zelve het antwoord op deze vraag in dezen zin, dat het heerlijke en schoone hierin gelegen was, dat we metterdaad op een der meest fundamenteele stukken onzer geloofsbelijdenis ons credo hebben doen hooren, dat wij hebben beleden: Ik geloof de gemeenschap der heiligen, ik geloof eene heilige, algemeene, Christelijke kerk. Ondanks alle verschillen in opvatting hebben we een beginsel, zijn we hier te zamen als zonen en dochteren van één Vader. En als nu weer ieder zijn eigen weg gaat, blijve de diepe en groote eenheid. Alle verschillen mogen worden overstemd door dit ééne: We hebben allen eenen Meester, den Redder der menschen, die rijk was en arm werd, die stierf niet alleen om proletariërs te redden, maar allen, die zijn verschijning hebben liefgehad. Die Meester was er een, die in het slavenkleed voor zijn jongeren bukte, daarna opstond en sprak: „Ik heb u een voorbeeld gelaten, opdat gelijkerwijs Ik ulieden deed, gij doen moogt aan elkander". Spr. besluit met deze vermaning: dat de protestantsche christenen van Nederland elkander niet langer mogen vertrappen en vertreden, maar den een den ander uitnemender achten dan zichzelf en zich vaster aaneensluiten tegenover ongeloof en revolutie, tot heil van het Nederlandsche volk en tot eer van Gods naam.

Als Prof. Diepenhorst dit slotwoord heeft uitgesproken staat Prof. Slotemaker de Bruine op om den Voorzitter te danken voor al wat deze deed voor het congres èn in geheime èn in openbare vergaderingen. Het was absoluut onmogelijk ooit boos op hem te worden, want hij

leidde de besprekingen altijd zoo, dat alles in orde kwam. Van zijn twaalfde jaar af heeft de Voorzitter van thans een lange leertijd gehad, maar hij heeft het presideeren dan ook heel goed geleerd. Gaat U zoo voort als generaal, zoo voegt Spr. hem toe, dan doen ook wij als ondergeschikten trouw onzen dienst .

Nadat Prof. Diepenhorst heeft opgemerkt, dat hij verder wel als generaal wil fungeeren, mits Prof. Slotemaker de Bruine aan zijn Staf verbonden blijft, zingt op zijn verzoek de vergadering de twee eerste coupletten van Da Costa's: „Zij zullen het niet hebben". Dan spreekt Dr. Kromsigt van Amsterdam het dankgebed uit, waarna de voorzittershamer voor het laatst valt en het tweede christelijk sociaal congres is beëindigd.

WIJDINGSSAMENKOMST.

Op den avond van Maandag 10 Maart, 's avonds te acht uur, vond in de Nieuwe Kerk de Wijdingssamenkomst plaats, waarin als eerste spreker optrad Dr. F. van Gheel Gildemeester, van 's Gravenhage. Deze deed zingen Ps. 68 : 16 en 17:

Gij koninkrijken, zingt Gods lof;
Heft psalmen op naar 't hemelhof,
Van ouds zijn troon en woning;
Daar Hij, bekleed met eer en macht,
Zijn sterke stem verheft met kracht,
En heerscht als Zions Koning.
Geeft sterkt' aan onzen God en Heer;
Hij heeft in Israël zijn eer
En hoogheid willen toonen;
Erkent dien God; Hij is geducht;
Hij doet zijn sterkte boven lucht
En boven wolken wonen!

Hoe groot, hoe vreeslijk zijt G'alom,
Uit uw verheven heiligdom,
Aanbidlijk Opperwezen!
't Is Isrels God, die krachten geeft,
Van wien het volk zijn sterkte heeft.
Looft God: elk moet Hem vreezen.

ging daarna voor in gebed, om voorts te lezen Ps. 97 en Matth. 20 : 1—16. Daarna sprak hij ongeveer aldus:

Het is mij een voorrecht van deze plaats een woord te spreken tot wijding en inwijding van het Tweede Christelijk Sociaal Congres: in het jaar 1891 heb ik het bij gelegenheid van het Eerste gedaan. Het Tweede Sociaal Congres heeft langer op zich laten wachten dan toen gedacht werd; maar het zal dan nu bijzonder goed zijn. Er is in die acht en twintig jaren niet weinig gebeurd; en hoevelen van die toen vooraan stonden, zijn heengegaan! Sommigen van de ouderen zijn nog gebleven; de broederen Kuyper, de Savornin Lohman en Pierson zijn nog onder ons; maar hoevelen, ook van de jongeren, hebben ons reeds verlaten! Het sociale vraagstuk is er nog.

Sommigen zien het als een sphinx die lastige raadselen opgeeft; en anderen als een gevaarlijken Simson, een joodschen reus, sterk, maar blind, en niet heelemaal te vertrouwen; en weer anderen als een

engel der wrake, die een hartelooze maatschappij haar onbetaalde rekeningen voorhoudt en haar rekenschap komt vragen van haar zelfzucht en haar schijn; en ook enkelen zien er een bode Gods in, die aan Zijn volk en aan alle volkeren wat te zeggen heeft en hun eene taak aanwijst.

In een geleerd werk over de philosofische ethiek handelt een buitenlandsche schrijver ook over het verschijnsel dat „pessimisme" heet; dat is de wereldbeschouwing van de moedeloosheid en wereldverachting; de bewering, dat deze wereld de slechtst mogelijke van alle werelden is: zóó slecht, dat „in het geheel geen wereld" nog beter ware. En wanneer hij dan die bewering rustig onder de oogen ziet, heeft hij eene merkwaardige opmerking, en zegt: nu moet men niet voorbijzien dat deze theorie eigenlijk een begeleidend verschijnsel is van oververzadiging en levenszatheid. Menschen, die te weinig echte zorgen hebben, worden pessimisten; en volkeren, wie het te goed gaat, evenzeer. En hij voegt er dan eenige woorden bij, die men in en buiten Duitschland nu zeker niet zonder ontroering zal kunnen lezen: „wie weet hoe spoedig ons Duitsche volk weer door diepe wegen zal moeten gaan, waarbij het zich dan weer zal bezinnen op zijne wezenlijke en blijvende goederen."

De opmerking trof mij; dit boek is twintig jaar vóór dezen oorlog geschreven. Maar mogen we een oogenblik stilstaan bij de gedachte dat tijden van grooten voorspoed en verzadiging een gevaar medebrengen, dan zou de gevolgtrekking allicht niet gewaagd zijn dat in tijden van nood en druk een zegen is verborgen; een zegen voor een volk en voor den enkeling; deze zegen, dat wij een oog ontvangen voor de heerlijkheid van hetgeen ons niet kan ontnomen worden en dat wij ons bezinnen op de rechte waardeering van onze blijvende goederen.

Indien dit zóó is, dan daagt dit Tweede Christelijk Sociaal Congres voor ons wel op een geschikt oogenblik. Want de tijden zijn zwaar en nu is er zeker moeilijk een volk aan te wijzen dat te weinig nood en te weinig zorgen heeft. *Ons* volk althans niet! Wij zijn buiten den oorlog gebleven; maar we zijn niet zonder binnenlandsche vijanden en niet zonder groote gevaren. Men spreekt van vrede, maar de wereld kookt van haat. Donderslagen vallen in het dorre hout. Jammerkreten klinken door de wereld, en daar is verblinding die ontzetting wekt. De algemeene verbroedering wordt uitgestippeld op papier; maar is er in de practijk alleen „in getemperde vorm" en ondertusschen komt de revolutie in haar afschrikwekkendste gedaante al nader en niemand weet wat de komende weken brengen zullen.

In deze dagen noodigt het Tweede Christelijk Sociaal Congres „alle mannen en vrouwen van Nederland, die Christus Koningschap alom erkennend, bij het licht van de Heilige Schrift als Gods Woord de oplossing der maatschappelijke vraagstukken zoeken."

De nood der tijden brengt die mannen en vrouwen hier samen, en doet ons alle onderlinge verschillen vergeten voor het ééne, groote belang, dat ons samenbindt; en zooals de druk der arbeidende klassen in de vorige eeuw den verzamelkreet deed geboren worden: „proletariërs van alle landen, vereenigt u!" zoo roept nu, in den nood der tijden, wie de teekenen der tijden verstaat: „Christenen

van alle Kerken, vereenigt u, ter verdediging van ons aller beste goederen!"

En wij stemmen met dien oproep in, en willen dien gehoor geven; mits het niet aldus verstaan wordt dat de geloovigen eene reactionaire en conservatieve macht moeten vormen, om zoolang mogelijk de voorrechten eener bevoorrechte klasse te behouden. Ik geef toe dat de kerk mogelijk wel eens dien indruk heeft gemaakt, maar dat is toch inderdaad niet de roeping van hen die Christus' koningschap erkennen, „alom", dat is, „over arm en rijk". De erkenning van dat Koningschap roept ons tot moed en toewijding. Wij hebben een oog noodig, door de liefde van Christus gescherpt, een oog dat de nooden des naasten wil en durft zien, en niet dringt om tegenover hem voorbij te gaan. Wij hebben een hart noodig, door de heiligheid van Christus geleerd, begeerig naar barmhartigheid, en vol vertrouwen dat onze koning een machtige en rechtvaardige koning is, niet doof voor iemands nooden en mild over allen die Hem aanroepen.

Wij worden hier ontvangen door mannen en vrouwen die met ons hartelijk begeerig zijn naar de openbaring van Christus' Koningschap, en die daarom het „bid en werk" in hunne banier hebben geschreven. Daar is al heel wat arbeid aan de opening van dit congres voorafgegaan, en aan de voorbereiding van onze vergaderingen besteed. We komen nu hier, dankbaar voor de voorlichting, die we ontvangen zullen; en begeerig om straks, ieder naar eigen taak en kring terug te keeren, versterkt door elkanders aangezicht, door elkanders ijver; door elkanders geloof en hoop en liefde. Daar zijn er die hier nu in deze groote volle kerk neerzitten, en niet weten hoe zij 't hebben, zij zijn zoo gewoon aan een eenzame wachtpost; welnu, dat is juist het heerlijke van zulke vergaderingen dat ze ons een voorsmaak geven van de gemeenschap der heiligen; dat zij, die gewoon zijn aan eenzaamheid tusschen de menschen, nu op ééns bespeuren dat daar velen zijn in wie de polsslag klopt van hetzelfde geestelijk leven; en die een oog en een hart hebben voor gelijke idealen en eenzelfde vergezicht. Als we in elkander broeders en zusters zien, dan sluit dat in dat we éénen Vader hebben, uit Wien al het geslacht in den hemel en op de aarde genoemd wordt. Tot Hem is ons opzien, van Hem onze verwachting, van Hem bidden wij dat Hij ons bekrachtige naar den inwendigen mensch. Dan zullen we, rijk gemaakt door Zijnen zegen, en bekwaamd voor een zware taak in een zwaren tijd, wederkeeren een iegelijk naar zijnen arbeid, met verruimden blik, vernieuwde kracht, verhoogden moed.

Dat geve God!

Hierop werd gezongen: Gezang 3 : 6

Wij zegenen, o Heer, uw goedheid al den dag!
Geef, dat eeuw in eeuw uit ons lied U loven mag,
Geef, dat we bij uw komst onstraflijk wezen mogen!
Ontferm, ontferm U, Heer! toon ons uw mededoogen!
Op U steunt onze hoop, o God van ons vertrouwen!
Zij worden nooit beschaamd, die op uw goedheid bouwen.

Daarna was het woord aan Ds. P. van Wijk Jr. van Amsterdam, die, na gelezen te hebben Matth. 6 : 26, ongeveer als volgt sprak:

Het is een groote verantwoordelijkheid Broeders en Zusters, die ons sprekers in deze ure wordt opgelegd: wijding te geven aan het Christelijk Sociaal Congres door woord en gebed; de beginselen uit te spreken, die in het Congres moeten leven, zal het wezen wat het moet wezen: Bij God in genade en den menschen ten zegen.

Den menschen ten zegen. Er zal over velerlei onderwerpen gesproken worden, maar altijd weder zal de *mensch* op den voorgrond komen; om de menschen is het te doen, en om de zielen der menschen. En van die menschen en hunne zielen zegt de Heere Jezus: *Wat baat het den mensch, zoo hij de geheele wereld wint en toch schade lijdt aan zijne ziel.* Daar is in dat woord een waarschuwing, eene bestraffing. Maar ook iets jubelends. Want het is een wonderbare heerlijkheid, die daar aan een menschenziel wordt toegeschreven. *De geheele wereld.* Wij kunnen ons niet indenken hoeveel milliarden bij milliarden dat is. Maar de Heer zegt: Indien gij dat alles zoudt kunnen koopen voor een beschadiging van uw ziel, dan zoudt gij *bedrogen* zijn, want uwe ziel is meer waard! Slechts eens is iemand dan ook op het denkbeeld gekomen, om de geheele wereld aan te bieden, — en toen is het geweigerd. Het was bij de verzoeking in de woestijn, toen de duivel den Heere Jezus *al de Koninkrijken der aarde toonde, en hunne heerlijkheid en zeide: Dit alles zal ik U geven, indien gij nedervalt en mij aanbidt.* Toen heeft de Heer ons tekstwoord in practijk gebracht. De Vader had Hem beloofd (Psalm 2): *Eisch van Mij, en Ik zal U de volken geven tot een erfdeel, en de einden der aarde tot een eigendom.* Maar Hij moest het deelachtig worden door zelfverloochening, door lijden en sterven, door *zielen* te redden. Had Hij gehoor gegeven aan het aanbod des duivels, dan had Hij het alles gekregen, zonder slag of stoot; maar dan had Hij schade geleden aan zijne eigen ziel en aan de zielen der menschen, die de Vader Hem gegeven had, en Hij was niet gekomen om de zielen der menschen te verderven, maar om ze te behouden.

Wat baat het den mensch, zoo hij de geheele wereld wint en toch schade lijdt aan zijne ziel? Met dat beginsel heeft de Heer geleefd, gepredikt, gehandeld. Men is tot hem gekomen met een van de pijnlijkste sociaal-politieke vragen, die destijds het volk beroerden. „Is het geoorloofd den Keizer schatting te geven?" En Hij antwoordde: „Geeft den Keizer den penning die het beeld des keizers draagt, maar aan God den penning, die het Beeld Gods draagt, dat zijt gij zelf, dat is uwe ziel." Ja, dat is de heerlijkheid der menschenziel, zij is naar Gods beeld geschapen, zij is bestemd tot een oneindig groote majesteit; de mensch moet niet alleen, gelijk de schepping, Gods heerlijkheid *verkondigen*, zij moet die *vertoonen*, een *weerglans* ervan geven. Daarom is de ziel meer waard dan de geheele wereld. En altijd heeft de Heere Jezus daarom de zielen *gezocht*. Als de geleerde Nikodemus tot hem komt, dien man te Nazareth „de timmerman" noemde, dan wordt hij niet bedwelmd door die eer, het is hem om de ziel van Nikodemus te doen, en Hij waagt het er op hem desnoods af te stooten met het zoo ondoorgrondelijke en harde

woord: *Indien iemand niet opnieuw geboren wordt, kan hij het Rijk Gods niet zien.* (Joh. 3 : 3). Als de rijke jongeling komt, dan denkt hij niet, welk een aanwinst die rijke zou zijn bij het schamele troepje dat Hem volgt, het is hem om zijne *ziel* te doen, en als het dien jongeling nog te zwaar is zijne ziel te laten genezen, dan laat Hij hem bedroefd heengaan. Heerlijk is het om te zien, hoe Hij zielen *gevonden* heeft. Hij heeft ze gevonden bij de armen en eenvoudigen, den kinderkens, aan wie de Vader het heeft geopenbaard. Maar ook heeft Hij ze gevonden in het slijk der zonde; Hij heeft ze daar uitgehaald, en gereinigd, en die zielen weer schitterend gemaakt als edelgesteenten, en Hij schaamde zich niet hen broeders te noemen. (Hebr. 2 : 11). O, hoe is de heerlijkheid van die zielen openbaar geworden. Zijne eerste jongeren waren visschers, een ruw beroep, maar Jezus Christus heeft hen tot menschenvisschers gemaakt, en in de handen, die hard en zwart waren van touwen en roeiriemen, van teer en pek, heeft Hij de parel van groote waarde gelegd om ze verder te brengen, en Mattheüs de tollenaar, die naar de Oude Bedeeling een gebannene was, heeft Hij tot een Apostel gemaakt, en Hij heeft hem geroepen om het heiligste en heerlijkste leven te beschrijven, dat ooit geleefd is.

Zoo dacht de Heere Jezus over de menschenziel. Geen heerlijkheid zoo groot als die van de ziel, maar ook geen schade zoo treurig als die aan de ziel wordt geleden.

Daarom is hij gekomen, niet om de zielen der menschen te verderven, maar om ze te behouden; daarom is hij niet gekomen om gediend te worden, maar om te dienen en zijn leven te geven tot een losprijs voor velen. Daarom heeft Hij zijn eigen ziel gegeven, toen Hij alle nooden, alle ellenden, allen last, allen vloek der zonde op zich heeft genomen en alles voor de in zonde verloren wereld gedragen heeft, *Het Lam Gods, dat de zonde der wereld draagt*! Zóó heeft Hij de zielen liefgehad, zóóveel waren de zielen waard in Zijne oogen. Zoo heeft Hij het woord toegepast: *Wat baat het den mensch zoo hij de geheele wereld wint en toch schade lijdt aan zijne ziel*!

Dat is het beginsel van Jezus Christus. De ziel Zijner barmhartigheid, is de barmhartigheid voor de ziel. En het moet de ziel van het Congres zijn, dat het met den Heere Jezus de heerlijkheid van de ziel erkent, als een heerlijkheid, die boven alle heerlijkheid der wereld is; als het de levensmacht van de ziel erkent, te midden van alles wat haar neêrdrukken en beschadigen kan.

Want, er is een bittere klacht, dat de ontwikkeling van het fabriekswezen in onze moderne maatschappij de ziel doodmaakt. Eenige jaren geleden, heeft Ad. Levensteyn te Berlijn vragenlijsten gezonden aan ruim 5000 arbeiders, en hun gevraagd, hoe zij over hun werk dachten. Van degenen die antwoordden, waren 80—90% die er niet de minste vreugde in vonden. „Stel u voor, schreef er een, dat u een koffiemolen in handen werd gegeven, en dat gij dien dag aan dag, jaar in jaar uit, iederen dag 11 tot 13 uur moest ronddraaien!" In dien geest spraken de meesten. En toen bleek het, dat niet alle zielen zoo verstompt raakten. Een schreef: „Mij is een eentonig, machinaal werk het liefste, waar ik bij nadenken kan, en ik denk dan over moraal, recht, idealen", en een ander bedacht onder zijn

werk vertelsels en gedichten en muziekmotieven. — Ge ziet, ook hier komt het ten slotte op de ziel aan.

Ik heb heden behoefte om nog aan iets anders te denken: Ons volk had dit jaar een jubileum kunnen vieren. Den 7den Januari was het 40 jaar geleden, dat Koning Willem III in het huwelijk trad met Haar, die wij nog altijd de Koningin-Moeder noemen. En als die twee namen ons op de lippen komen: Koningin en *Moeder*, dan spreken wij ze uit met een gevoel van ontroering en eerbied. Ik zal niet in het breede uiteen zetten, welk een stroom van zegen God door haar voor ons volk heeft gebracht, als Koningin en als Moeder. Maar het is een vriendelijke gedachte, dat wij ook op het Christelijk Sociaal Congres een woord wijden aan haar en aan den gedenkdag die onopgemerkt voorbij is gegaan. Want, wij weten immers hoe innig en liefdevol zij ook in onze sociale nooden heeft meêgeleefd en meêleeft. En is ook dat niet de vastheid van den band tusschen haar en ons volk, dat hare ziel de ziel van ons volk heeft gevoeld, en ontmoet, en gevonden? Is dat niet de heerlijkheid van den band, dat zij zelve en ons volk het woord hebben mogen naspreken: „Uw volk is mijn volk, en uw God is mijn God?" — Ja, als wij aan Hare Majesteit de Koningin-Moeder denken, ook dan leeren wij onzen tekst beter verstaan: Meer dan alle heerlijkheid, die Zij als vorstin kon brengen, meer dan de geheele wereld is het waard, wat hare *ziel* voor ons volk geweest is.

Ik zei daar: van *onzen* tekst. Er zijn predikers, die gaarne van: „*mijn* tekst" spreken. Dan hoop ik altijd, dat het ook de tekst van de hoorders, van de gemeente mag worden. Mag ik hopen, dat de tekst ook *Uw* tekst zal zijn, de tekst van het Congres; de tekst van ieder Uwer persoonlijk?

Iemand zou anders kunnen denken. Hij kan den indruk hebben dat ik den tekst gekozen had als een soort critiek, althans een tegenstelling, alsof ik bedoeld had, dat al dat spreken over sociale dingen, over geld en woningen, over fabrieken en werkmenschen eigenlijk niets is, en dat alles alleen maar aankomt op de *ziel*.

O neen, Broeders en Zusters! Ik heb in de referaten gelezen, en ik heb heden de openingsrede gehoord, en telkens weder wordt de groote gedachte gevonden van de heerlijkheid der menschenziel. Telkens zag ik ons tekstwoord blinken, al staat het niet gedrukt.

In dat woord is dan ook ten slotte de oplossing van het Sociaal vraagstuk. De menschen moeten de heerlijkheid van hunne ziel en van die hunner medemenschen leeren verstaan. Wij beleven schrikkelijke tijden. Over de vreeselijkheid van den oorlog spreek ik niet; over de nog grootere vreeselijkheid van den na-oorlog ook niet. Maar wij moeten heden wel denken aan den oorlog op maatschappelijk gebied, den oorlog tusschen werkgevers en arbeiders, en tusschen de arbeiders onderling. Toen de Boeren en Ridders met elkander vochten, zeide Luther, met grimmigen humor: „Als de Boeren winnen, wordt de duivel abt, maar als de Ridders winnen, wordt zijn grootmoeder abdis". Zoo iets vreezen wij ook nu. O, als de *zielen* geen schade meer lijden, als de menschen de waarde van hunne ziel gaan beseffen, en ook van die hunner medemenschen, van heeren en ondergeschikten, zal het dan niet beter worden, zal er dan niet meer vrede en

geluk komen, meer waardeering, en samenwerken, en samenbidden? Zal ook dan niet het woord beter toegepast worden: „Uw volk is mijn volk, en uw God is mijn God?"

B. en Z.! Laat ons daaraan vasthouden, laat ons dat gelooven voor het Congres, voor het maatschappelijke, het politieke leven, voor ons zelf!

Gelooft gij het, voor ons *volksleven?* Wanneer de verzoeking in de woestijn zich eens herhaalde, ook op sociaal politiek gebied, wanneer eens alle macht werd aangeboden aan, ik zal maar zeggen: de rechtsche partijen, maar — op voorwaarde, dat de broodkwestie uitsluitend op de voorgrond werd gesteld, en dat aan de kiezers geweldige beloften werden gedaan van voorspoed en welvaart, met verwaarloozing van de ziel (Matth. 4 vs. 3); op voorwaarde, dat met onwaardige en niet geheel ware reclame de hartstochten der menigte werden opgezweept (vs. 5); op voorwaarde, dat met menschen en middelen zou worden gewerkt, die niet geheel naar de heiligheid van het huis Gods waren, dat men het niet zoo nauw zou nemen met waarheid en oprechtheid, met reinheid en eerlijkheid (vs. 9). — Wat zou uw antwoord zijn op zulk een aanbod? Ik ben overtuigd, dat gij allen slechts één antwoord zoudt willen hebben: *Wat baat het een partij, zoo zij de geheele wereld gewint, en toch schade lijdt aan de ziel.* Maar o B. en Z.! *als* eens de Christenen een volledig succes, een volkomen overwinning, een overgroote meerderheid konden winnen, en alleen met opoffering van een paar kleinigheden en een paar luttele gewetensbezwaren, — gelooft gij niet, dat het een zware, zeer gevaarlijke verzoeking zou zijn? Moge daarom doorklinken op ons Congres, en onder ons volk, ook in de gebeden voor hen, die zijne aanvoerders en leiders zijn: *Wat baat het den mensch, zoo hij de geheele wereld wint, en toch schade lijdt aan zijne ziel!*

Zal het dan ook *Uw* tekst zijn, de leus van uw eigen leven, van uwe ziel? Hoe staat het met uwe ziel, B. en Z.? Er zijn er, die hunne ziel laten honger lijden en dorst, die het brood en het water des levens niet zoeken, die hunne ziel naakt laten, die de zaligheid en de schoonheid van het kleed der gerechtigheid van Christus niet als haar sieraad zoeken; die hunne ziel krank laten, met de ziekte van zonde en wereldzin. Hoe leeft *gij* met uwe ziel? Lijdt ze geen schade, als ge in de wereld zijt? Wat zegt u onze tekst? Is hij uw tekst in uw leven in de wereld, in uw huis, in uw beroep, bij de opvoeding uwer kinderen, in de wijze waarop ge uw geld verdient, en het uitgeeft, en het weigert?

Dat zijn de vragen, die wij van hier moeten meenemen in ons hart. In het laatste oordeel zal de Heer zeggen: *Ik ben hongerig geweest en gij hebt mij niet gespijsd; ik ben dorstig geweest en gij hebt mij niet gedrenkt; ik ben naakt geweest en gij hebt mij niet gekleed; ik ben krank geweest en gij zijt niet tot mij gekomen.* Dan zullen de menschen antwoorden: „Heer, wanneer hebben wij U hongerig, dorstig, naakt, en krank gezien, en hebben U niet gediend? Wij zijn altijd goed voor de armen geweest, en ijverig in het bestrijden van de sociale nooden!" Maar de Heer zal antwoorden: „Wat ge aan uw eigen ziel niet hebt gedaan, dat hebt ge Mij niet gedaan."

B. en Z.! Dat wilt ge niet. Daarom, laat onzen tekst naklinken in uw leven als een trouwe waarschuwing van uw trouwen Heiland,

naklinken als een jubelzang, omdat ge zulk een heerlijke ziel moogt hebben, en zulk een heerlijke verlossing! En het Christelijk Sociaal Congres en ook deze avond moge voor alle bezoekers dezen zegen hebben, dat ze er dichter door bij God komen, en heiliger het woord in toepassing brengen: *Wat baat het den mensch zoo hij de geheele wereld wint en toch schade lijdt aan zijne ziel?* Dan zullen zij ook met Jacob mogen uitroepen: Ik heb God gezien van aangezicht tot aangezicht, en mijne ziel is genezen! Amen.

Gezongen werd hierna gezang 229 : 2 en 7,

Al hebt G', o God! vermenigvuldigd
De gaven van uw overvloed,
Wat baat het, waar zich 't hart beschuldigt
En siddrend voor U krimpen moet?
Geen dubbel' oogst van most of koren
Verdrijft de smarten van een ziel,
Voor wie de hemel is verloren,
Omdat z', o Heer! van U verviel.

O Vredevorst! Gij kunt gebieden,
Den vreed' op aard' en in mijn ziel!
Doe elken zondaar tot U vlieden,
Dat al wat ademt voor U kniel'!
Dit zal de God des heils bewerken;
Hij zal den zetel, U bereid.
Met recht en met gerechte sterken
Hem zij de lof in eeuwigheid!

waarop Dr. K. Dijk van 's-Gravenhage optrad. Deze hield de volgende rede:

Mijne Hoorders,

Wanneer de dichteres van het Communisme, Mevr. Roland Holst, in haar bekenden verzenbundel: „De nieuwe geboort", uit de donkerheid van het sociale lijden blikt naar omhoog, klaagt zij:

Er troont geen eeuwige gerechtigheid!
Boven gedachte en daad welft zich geen klare
bewuste wet, alle' openbaar in 't zware
offer, dat ieder onrecht eischt. Er strijdt
met de rechtvaardigen, tegen de sterken
geen god, die ze beschermt achter zijn schild;
geen plannen zijn gefaald, gestort geen werken
omdat gods vergelding zóó heeft gewild.

Boven ons hoofd blijven heemlen gesloten;
geen stem ontkeetent het: mijn is de wrake,
als recht vertreden wordt, onrecht verwint.

Hemel en aard zie toe, prijzen noch laken
want ja, alles geschiedt naar vaste groote
wetten onwankelbaar, maar zij zijn blind.

Met die levensbeschouwing is een avond als deze in lijnrechten strijd. Indien voor onze maatschappelijke nooden de hemelen gesloten

bleven, zoudt ge voor uw sociaal congres geen wijdingsure noodig hebben, en wanneer gij geen God kendet, Die Zijn schild opheft boven de zwakken, was het tevergeefs Hem aan te roepen, en voor uw economischen strijd op Hem te vertrouwen. Wij zijn hier dan ook bijeen in de ootmoedige belijdenis, dat er boven dit leven wel een eeuwige gerechtigheid troont, en alle samenkomsten, welke in deze dagen zullen gehouden worden, gaan uit van de vaste geloofszekerheid, dat de Heere regeert en Hij den sociaal-gedrukte en den door stoffelijken nood terneergebogene een Helper is.

Maar, zoo werpt ge mij misschien tegen, die waarheden zijn zeer gemakkelijk uitgesproken, en dat belijden is op zichzelf schoon en troostvol, doch.... doet God wel recht? Strijdt Hij wel met de rechtvaardigen? Beschermt Hij de zwakken? Heeft de vurige vertolkster der revolutionaire gedachten niet in menig opzicht gelijk? Want immers, wanneer ge in deze wereld en op het terrein van het sociale leven uw blik laat gaan, treft uw oog onrecht op onrecht. Er schrijnen in de hedendaagsche maatschappij zooveel bittere contrasten. Er wordt, en inzonderheid door hen, die het minste klagen, zooveel sociaal leed geleden. Ondanks allen strijd voor stoffelijke verbetering blijven er harde misstanden, en als die ellende een oogenblik uw ziel aangrijpt, is het geen wonder dat aan uw hart zich de klacht ontperst: Zou God het wel weten, en is er wetenschap, en ja, ook gerechtigheid bij den Allerhoogste? Schijnbaar niet en indien ge alleen rekendet naar uw menschelijken maatstaf, zoudt ge geneigd zijn in te stemmen met de bewering dat deze wereld, met al haar jammer, voor zulk een rechtvaardigen en barmhartigen God geen ruimte overlaat.

Doch.... daartegenover staat het *nochtans* van het geloof.

Dat geloof dringt achter den schijn tot het wezen der dingen, of wilt ge, tot de realiteit Gods en tot God zelf door, en aanschouwt, wat ge bij menschenlicht niet zien kunt. Het vindt zijn gangen in heel het leven en alle gebeuren. Het erkent dat de Heere recht is in al Zijn weg en werk. Het verstaat dat Zijn wegen, al gaan ze door de zee en door diepe wateren, toch rechtvaardig zijn. Hij belijdt, dat de oorzaak der sociale ellende wortelt in onze zonde en op den bodem van deze vragen de zondeschuld der wereld ligt, en tot nu toe ervaart ieder, die zich door het geloof tot den hemel opheft, hoe zalig het is den God Jakobs tot een Hulp te hebben, Die den verdrukte recht doet, en ook thans den hongerigen brood geeft.

Die betooning van recht vraagt God ook van den mensch. Hij wil, en bijzonder eischt Hij dit van hen, die Zijn naam belijden, dat zij in den weg der gerechtigheid Zijn navolgers zullen wezen, en wanneer Hij op den Sinaï aan Israël Zijn ordinantiën geeft voor het sociale leven, vraagt Hij in de eerste plaats en telkens weer oefening van gerechtigheid. In dat maatschappelijk saamleven spreke niet eerst het medegevoel. Hier is de moreele gedraging tegenover elkander niet louter aan de barmhartigheid overgelaten. Hier moet in elke verhouding 's Heeren recht gezocht worden, en op dien basis bouwen psalmodie en profetie voort. „Doet", zoo roept de 82ste Psalm Israël toe, „doet recht den arme en den wees; rechtvaardigt den verdrukte en den arme". „Een koning, aldus spreekt het Spreukenboek, die den armen in trouwe recht doet, diens troon zal in eeuwigheid bevestigd worden",

en als Jesaja het ontrouwe volk tot zijn God terugroept, is een van zijn eerste eischen: „Leert goed doen; zoekt het recht; helpt den verdrukte, doet den wees recht, behandelt de twistzaak der weduwe".

Met dien eisch der gerechtigheid is ook Christus opgetreden. Wanneer Hij in het u bekende gedeelte der Bergrede het licht des Vaders, dat alle donkerheid opklaart, laat vallen op ons natuurlijk leven, vermaant Hij wel eenerzijds tot kalm vertrouwen, en leert Hij u wel te berusten in de zorg van uw hemelschen Vader, Die weet wat gij van noode hebt, doch aan den anderen kant klinkt met volle, ver, ver dragende kracht Zijn eisch voor heel het leven: Zoekt eerst het koninkrijk Gods en zijn gerechtigheid, en alle deze dingen zullen u toegeworpen worden. Dat bevel van den Heiland trekt de lijnen voor heel uw sociaal streven. Het predikt, dat gij in dat maatschappelijk leven altijd en overal Gods koningschap zult erkennen. Het eischt van u, dat gij u altijd en in elke verhouding voor Hem als Koning zult buigen. Het bindt u op de ziel uw wandel alleen te richten naar Zijn recht, en hier wordt een woord uitgesproken van zeer verre sociale strekking. Indien wij het leven in den breedsten zin goed willen zien geordend zullen wij eerst zoeken, dat God daar Koning zij, dat Zijn gerechtigheid daar gebiede, en.... de vragen van voedsel en kleeding, van arbeid en loon vinden haar oplossing langs dien weg.

Die eisch der gerechtigheid heeft Jezus ons in een Zijner gelijkenissen in een enkelen korten, maar fijnen trek voorgehouden. Wanneer Hij verhaalt van dien man, die op ongelijke tijden de arbeiders in zijn wijngaard huurde, laat Hij hem, als hij op de tweede groep losse werklieden beslag legt, zeggen: „En zoo wat recht is, zal ik u geven" (Matth. 20 : 4). Nu weet ik wel, dat hier niet direct sprake is van het recht Gods, doch van hetgeen naar onzen maatstaf recht en billijk is, maar die maatstaf is alleen zuiver, indien hij overeenkomt met den heiligen norm des Heeren, en ons recht is dan alleen waarachtig recht, als het zijn grond vindt in de gerechtigheid van het koninkrijk der hemelen.

Wij hebben dus, als navolgers Gods, de roeping *recht te doen*. In het sociale leven zal èn de patroon èn de arbeider èn de middenstander èn de landbouwer 's Heeren gerechtigheid zoeken, en heel onze christelijk-sociale actie bedoelt de wegen van dat recht te vinden en.... te wijzen. Wie haar anders beschouwt, verstaat haar niet. Zij wil niet alleen negatief een borstwering tegen de revolutie wezen; zij beoogt niet slechts onze arbeiders verre te houden van de moderne organisaties; zij is allerminst een stootblok tegen rood geweld, want wanneer zij dit alleen was, zou zij haar roeping ontrouw zijn, *doch zij wil en moet positief werk doen*, en voor ons maatschappelijk leven de wegen opsporen, waarin wij ons buigen voor Hem, Die het recht bemint. Het gaat in onzen christelijk-socialen strijd om Gods recht. In de verhouding van patroons en arbeiders is het ons om de gerechtigheid van het koninkrijk der hemelen te doen. De vragen van arbeid en loon, van bedrijf en productie zijn voor ons niet louter stoffelijke vragen, maar wij zoeken in deze economische belangen 's Heeren Koningschap, en dat beginsel geeft aan onze sociale actie haar kracht en bezieling.

Doch, bedenkt dit wel, wij *zoeken!*

Ons werk is een werk, door menschen verricht, en daarom altijd weer gebrekkig, en al wijst God door Zijn licht ons de wegen en al behoeven

wij niet in het donker te dolen,het blijft van onze zijde steeds een *zoeken*. Een zoeken, omdat we in de eerste plaats die gerechtigheid uit onszelf niet *kennen*, en onze blik door onze zonde en dwaasheid vaak verduisterd is. Ons inzicht in deze dingen is onvolkomen, en wanneer het licht des hemels niet door de nevelen breekt, staren onze oogen menigmaal tevergeefs om het juiste pad te vinden. Dat moeten wij ook in deze dagen bedenken, en niet meenen, dat alle quaestie's op te lossen zijn. In onze kringen heerscht wel eens de gedachte dat wij alles kunnen ontwarren, en met een congres de meeste moeilijkheden opgeruimd worden, doch ook dit sociaal congres zal bewijzen, dat we slechts ten deele kennen, en op alle vragen geen antwoord is te geven. Het is christenplicht dit eerlijk te willen erkennen. En ten 2e moeten wij *zoeken*, omdat wij uit onszelf de gerechtigheid Gods niet kunnen volbrengen. In al ons doen, en niet het minst in ons sociaal leven, blijft ons werken ver, en zeer ver beneden het ideaal, en, al spannen wij onze krachten nog zoo in, omdat wij menschen zijn, bereiken wij hier de voorgestelde volkomenheid nimmer.

Dat besef wekke in ons een diep gevoel van afhankelijkheid. Die wetenschap stemme ons in deze dagen van beraden en beslissen tot groote ootmoedigheid. Zonder het licht van 's Heeren Geest kunnen wij niet, en het is voor alles noodzakelijk dat Hij op dit congres ons den weg leere. Maar deze erkentenis drijve ons ook uit tot ernstige studie. Zij zij de drijfveer van dit sociaal congres. We komen samen om te *zoeken*. Wij zijn hier bijeen omdat we op lange na het ideaal niet bereikt hebben. Wij onderzoeken en bespreken omdat wij niet weten, en onze God stelle dezen arbeid hieraan dienstbaar, dat wij straks beter *kennen* en beter *kunnen* de beoefening van Zijn gerechtigheid.

Op nog een tweede punt wil ik u kortelijks wijzen.

Mevr. Roland Holst zingt dat de hemelen boven ons hoofd gesloten blijven, en God den zwakke niet helpt, doch wie in Christus tot den hooge opziet, aanschouwt ontsloten hemelen, en uit dien hemel Gods barmhartigheid, ook voor ons sociale leven, nederdalen. Wij hebben niet slechts met een rechtvaardig God te doen, Die Zijn gerechtigheid op aarde handhaaft, maar niet minder met een barmhartig Vader, Die Zich over den ellendige ontfermt. Recht en liefde gaan in Zijn doen samen. Recht en genade vinden in Hem hun heerlijke harmonie, en die eenheid openbaart zich in Zijn werken. Zijn wetten aan Israël kenmerken zich door een geest van milde ontferming. In de psalmen wordt Hij telkens aangebeden als Degene, Die uit liefderijk erbarmen hongerigen mild'lijk voedt, en.... zooals de Vader is, is de Zoon.

Christus opent voor ons natuurlijk leven een hemel vol ontferming. Hij richt ook voor het sociale leven de ladder Jakobs op, waarlangs de engelen met genade en goedertierenheid neerdalen, en Hij is ook ten opzichte van uw aardsche nooddruft vol liefde geweest. Denkt slechts aan de gelijkenis, welke ik u zooeven noemde. Die heer, dien Christus ten exempel stelt, is niet slechts een man van gerechtigheid in het geven van loon aan den arbeider, doch tevens een patroon, welke vervuld is van den geest der barmhartigheid. Hij schenkt hun, die kort, en zelfs hun, de maar een uur gearbeid hebben, het volle loon, opdat zij hebben wat zij eten zullen, en meer dan een aardsch heer is onze Heere

Christus van die ontferming jegens onze natuurlijke behoeften bewogen geweest.

Aanschouwt Hem slechts in de dorre vlakten van Dekapolis. Daar is een menigte van vierduizend mannen bij Hem, en als de ure daar is, dat deze huiswaarts moeten keeren, zegt Hij: „Ik word innerlijk met ontferming bewogen over de schare, want ze zijn nu drie dagen bij mij gebleven, en hebben niet wat zij eten zouden. En indien ik ze nuchteren naar hun huis laat gaan, zoo zullen zij op den weg bezwijken; want sommigen van hen komen van verre" (Marcus 8 : 2, 3). Welk een ontferming! De honger der schare is Hem bekend. Hun natuurlijke nood wordt door Hem gepeild. Hij ziet niet alleen de behoefte der ziel naar het brood des levens, maar aanschouwt ook hun gebrek aan aardsch brood, en.... Jezus gevoelt zich verplicht hun nood te vervullen en hun brood te geven. „Zij zijn, zoo zegt Hij, drie dagen *bij Mij* gebleven", en omdat zij bij Hem gebleven zijn, voelt Hij op zich de verantwoordelijkheid rusten hun honger te stillen. En.... Jezus kon in hun nooden inkomen, want Hij heeft Zelf den honger gekend. Uit eigen ervaring weet Hij wat het is geen brood te hebben, en niet gevoed te worden, en in onze zwakheden verzocht zijnde, kan Hij ons, die zwak zijn, te hulp komen.

Waar we nu zulk een barmhartig Hoogepriester in de hemelen hebben, zouden dan de hemelen voor ons gesloten zijn? Zij zijn, Gode zij dank, voor ons open. Zij laten over ons leven 's Heeren genade zien, en Hij, Die eens bewogen was over den honger en nood der schare, is in dien hemel gisteren en heden dezelfde en in der eeuwigheid.

Zijn Geest moet in ons wonen.

Door Zijn liefde moeten wij bezield zijn.

Ook wij zullen mededoogen kennen met de schare, die geen brood heeft. Ons hart zal vervult wezen van sociaal medegevoel. Wij zullen met warmte inleven in elkanders nooden, en als ons congres door dien geest van gerechtigheid en liefde beheerscht wordt, zal het rijke vrucht afwerpen voor heel ons volk en voor het koninkrijk des Heeren.

En nu ten slotte, wij komen op dit congres samen in het besef van een moeilijke toekomst. De taak, die wacht, is zwaar. De tijden worden ernstiger. De sociale strijd verscherpt zich. De geestelijke worsteling zal veel van uwe krachten vragen, en uw zoeken naar de gerechtigheid van het koninkrijk der hemelen zal u ontzaglijk veel geestelijke inspanning kosten. Maar geen nood. Wat ook kome, de Heere regeert. Hoe donker de horizont zij, achter de wolken glanst Gods licht. Gij kunt in heilig vertrouwen en blij optimisme verder gaan. Boven uw hoofd troont wel de eeuwige gerechtigheid. In den hemel woont onze God, Die de zwakken beschermt en het onrecht straft. Gij moogt u vastklemmen aan Hem, Die rechtvaardig en barmhartig is, en Jezus Christus, uw sterke Held, staat u ter zijde. En welke moeilijkheden de toekomst in haar schoot berge, en hoe fel de tegenstand der duisternis ook zij, het laatste woord is aan onzen Heiland, en wij heffen tegenover alle macht der revolutie de banier des Evangelies omhoog in het vaste, onwrikbare vertrouwen:

Amen, Jezus Christus, Amen
Ja, Gij zult in 't groot heelal,
't Rijk der duisternis beschamen
Tot het niet meer wezen zal.

en wij bidden ook voor dit congres:

Woon o Heiland in ons midden.
Onder Uwe heerschappij
Zijn wij zalig zijn wij vrij,
Leer ons strijden, leer ons bidden!

en roemen ten slotte:

Amen, heerlijkheid en macht
Worde U eeuwig toegebracht.

Nadat eindelijk op verzoek van den spreker gezongen was Gez. 50 : 4,

Amen! Jezus Christus! Amen!
Ja, Gij zult in 't groot heelal
't Rijk der duisternis beschamen,
Tot het niet meer wezen zal.
Woon, o Heiland, in ons midden:
Onder Uwe heerschappij
Zijn wij zalig, zijn wij vrij;
Leer ons strijden, leer ons bidden!
Amen heerlijkheid en macht
Word' U eeuwig toegebracht!

ging Dr. Dijk voor in dankgebed, waarna het samenzijn te ongeveer 10 uur uiteen ging.

EERSTE GEZELLIGE AVONDBIJEENKOMST.

Dinsdag 11 Maart, 's avonds te half acht had in het gebouw der „Maatschappij voor den Werkenden Stand" de eerste gezellige avondbijeenkomst plaats, die buitengewoon druk bezocht was. Om feestelijk met bloemen versierde tafeltjes namen de vele belangstellenden, waaronder zeer veel dames, plaats. De congresvoorzitter, Prof. Diepenhorst, ook hier op zijn post, deed ter opening van het samenzijn zingen Gezang 3 : 1:

Wij loven U, o God! wij prijzen uwen naam!
U, eeuwig' Vader! U verheft al 't schepsel zaam.
Zingt Serafs, Englen zingt! heft machten aan en tronen
Onafgebroken rijz' uw lied op hooge tonen
Gij, driemaal heilig zijt G', o God der legerscharen!
Dat aard en hemel steeds uw grootheid openbaren.

waarna de heer J. Schoonderbeek met het „Amsterdamsche Dameskoor" achtereenvolgens ten gehoore bracht: „Lof zij den Heer" van Bach, het bijzonder de aandacht trekkende en indruk wekkende „So nimm denn meine Hände", „Kirchenlied" van Bortniansky en „Gebet" van Hauptmann.

Daarna was het woord aan Dr. J. Lammerts van Bueren, van Zetten, die sprak over het onderwerp „Zedeloosheid".

Spreker betoogde, dat een gezellig samenzijn en zedeloosheid niet bij elkander hooren. Een gezellig samenzijn is niet zedeloos en zedeloosheid is niet gezellig. Toch voelt hij zich dankbaar hier een woord van hart tot hart over dit onderwerp te mogen spreken. De atmospheer van onzen tijd is voor de zedelijkheid niet gunstig. Er is geen kracht van wil en geen teerheid van geweten. En toch, die beiden zijn noodig wanneer men een zedelijk leven begeert. De ongeloovige wetenschap had geleerd, dat men met de zedelijkheid het zoo nauw niet hoefde te nemen. Daartegen zijn mannen als Heldring en Pierson opgekomen. Zij hebben de publieke opinie omgezet.

Waren zij er toen? Neen. De oude dwalingen kwamen weer op. En daarom moeten wij in onzen dag weer getuigen. Getuigen, dat wat moreel te veroordeelen is, nooit hygiënisch is goed te praten. Daar is meer: de misbruikte bioscoop, de slechte literatuur, de „poëtische" prediking van de vrije liefde, zij verkankeren de zedelijkheid. Tegenover de vrije liefde plaatste Spreker de heerlijkheid van het Christelijk huisgezin.

De zonden der volwasenen sijpelen door naar de kinderen. Nog juist kreeg Spr. een verzoek tot plaatsing van een meisje in een der Inrichtingen te Zetten, dat moeder moest worden. De verwekker was....

zestien jaar! De Christenen hebben meer kracht te betoonen op 't terrein van het zedelijk leven. Niet in eigen kracht, maar in de kracht van Hem, Die gezegd heeft: „Wie Mij volgt, zal in de duisternis niet wandelen, maar zal het licht des levens hebben."

Deze met aandacht gevolgde rede oogstte warm applaus.

Inmiddels was in een der kleine zalen van het gebouw onder leiding van den ondervoorzitter van het Congres, Prof. Slotemaker de Bruïne, een bijvergadering gehouden, waarin Ds. C. F. Westermann, van Amsterdam, een uiteenzetting gaf van de beteekenis en den zegen van den rustdag in het algemeen.

De Zondag is in de zeven dagen der week niet iets afzonderlijks, maar deelt zijn zegen mede ook aan de andere dagen der week; zooals de zon haar licht aan de maan mededeelt, zoo deelt de Zondag zijn zegen mede aan den Maandag en vervolgens aan de overige dagen. Alleen als op den Zondag Zondagsrust mogelijk wordt gemaakt en genoten, beantwoordt hij aan het drieledig doel, een versterking en verkwikking en zegen te zijn voor het *lichamelijk*-, het *geestelijk*- en het *gezins*leven.

Daarom strijd tegen alles wat Zondagsrust belemmert. Maar dan ook: de mensch die den Zondag vrij heeft, moet bewaard en beschermd worden tegen zichzelven, opdat de zegen van den Zondag door hem niet verdarteld worde in allerlei ijdel vermaak en verstrooiing. De Zondag toch behoort aan den Heer. Des Menschen Zoon een Heer van den sabbath, dat zij onz leuze. Gepaste ontspannng is geoorloofd, als zij maar niet worde gezocht in allerlei uitspanning, die ten slotte tot een inspanning wordt, die de nieuwe week vermoeid doet beginnen. Ook hier gelde als norm en richtsnoer voor het geweten: 't is alles het uwe, maar — gij zijt van Christus!

Nadat deze rede, die met belangstelling gevolgd werd, geëindigd was en de aanwezigen door applaus hun dank hadden betuigd voor het gehoorde, vereenigden allen zich weer in de groote zaal.

Het koor zong nu weer een paar liederen: „Lau date pulri" van F. Mendelssohn en „Gott meine Zuversicht" van F. Schubert, waarop een half uurtje genoegelijk gepauzeerd werd. Bij het einde der pauze zong het koor nog Réné de Clercq's „Een dag", cyclus van H. Zagwijn, „Soleil" van E. Raten en „Le manage de Marion" van T. Klingson en G. Pierné. Hiermede was de taak van het telkens hartelijk toegejuichte koor ten einde, ook die van Mej. Nova de Wal, de pianiste, die aan het klavier ijverig had medegewerkt om de uitvoering te doen slagen.

Het woord was nu aan Dr. B. Wielenga van Amsterdam, om te spreken over:

De plaats en de roeping der vrouw in het Koninkrijk Gods.

Wie op een „gezellige bijeenkomst", gelijk deze vergadering in het program genoemd wordt, spreekt over de vrouw, behoeft zich wegens zijn onderwerp niet te verontschuldigen, want, hoewel eenigszins oneerbiedig, heeft toch terecht Vader Cats de vrouw genoemd: een gezellig dier.

Alleen is het misschien eisch van hoffelijkheid, dat iedere man, die

over het vrouwenvraagstuk het woord voert, begint met aan het zwakke vat die eere te geven, dat zij, als het moet, zelve „mans" genoeg is haar plaats en roeping in de menschenwereld te bepalen. Niet iedere christenvrouw zal instemmen met het oordeel door Fräulein Behr uitgesproken op de vergadering van de kerkelijk-sociale conferentie te Berlijn, in 1899: „Wanneer de mannen christelijke mannen waren, konden wij, vrouwen, onzen mond houden". Alleen, — het recht van meespreken in het vrouwenprobleem ontleen ik aan het feit, dat dit vraagstuk óók is een sociaal vraagstuk (Dr. Bavinck gaf zelfs in zijn boek „De vrouw in de hedendaagsche maatschappij" de meening te kennen, dat de vrouwenbeweging van nog meer beteekenis is dan de arbeidersbeweging) — en voorts, dat in de laatste jaren de vrouwenkwestie ook de Kerk, — ik wil niet zeggen in beroering, maar toch in beweging, — heeft gebracht, en waar het de Kerk geldt, is het niet onbescheiden, wanneer wij predikanten in het geding een stem laten hooren. Ik heb daarom mijn onderwerp aldus omschreven: „De plaats en de roeping van de vrouw in het Koninkrijk Gods". Het Koninkrijk Gods is iets anders dan de maatschappij, en valt ook niet samen met de Kerk, maar heeft als de herstelde heerschappij Gods over al het geschapene zijn centrum in het hart van den wedergeboren mensch (het Koninkrijk Gods is binnen ulieden!), bedient zich van de Kerk als strijdend leger, en draagt vandaar zijn banier in het gezin, in den arbeid, in de wetenschap, de kunst, den staat, in heel het wereldleven. De vraag, welke de plaats en de roeping der vrouw is in de maatschappij, is dus in zeker opzicht afhankelijk van de vraag naar haar verhouding tot het Koninkrijk Gods.

Is het een brandend vraagstuk, dat ik hier aanroer? Wanneer ik tot maatstaf neem de belangstelling, die de christelijke vrouw in het algemeen zelve voor dit probleem toont, dan zeg ik: neen. Er dringen nog geen vrouwenscharen voor de kerkelijke poort met den eisch om tot de stembus, veel minder tot het ambt, te worden toegelaten, en toch leeft de kwestie, ze brandt, omdat de heele maatschappij brandt. Want wij weten, dat het gansche schepsel — het meest de moderne mensch, man en vrouw — tezamen zucht en tezamen als in barensnood is, tot nu toe — vooral nu.

Wij treuzelen niet meer bij de vraag: is er een vrouwenkwestie? Wij worden er bij geroepen, God roept er ons bij, en wij vragen: Hoe zullen wij ze oplossen, zoodat ze ons niet meer kwelt, maar zegent.

Gij kunt mij tegenwerpen: behoort het vrouwenvraagstuk tot de problemen, die de mensch kan oplossen? Er zijn immers kwesties, die in de geschiedenis opkomen, uit de geschiedenis, ze worden rijp, soms als een venijnige zweer, soms als een nuttige vrucht, en de uitwerking is tevens de oplossing, — de *geschiedenis*, dat is God, heeft het vraagstuk opgelost en in zijn licht zien wij het licht!

Ik dank u voor die tegenwerping. Werkelijk is het zoo, dat wij het boek der Heilige Schrift, waaraan wij ook in dit probleem normatief gezag toekennen, soms verklaard zien door de geschiedenis, gelijk omgekeerd de geschiedenis verklaard wordt door het Woord Gods. Er is hier wisselwerking tusschen twee werken Gods, en wij willen op beide wonderen Gods letten, maar daarbij beproeven welke geest in de geschiedenis uit God is, en bedenken, dat wij niet slechts de passieve leerlingen, maar ook de actieve werktuigen der geschiedenis zijn.

Dat het leven er eerder is dan de philosophie, ziet ge in het vrouwenvraagstuk heel duidelijk geïllustreerd. Voor mannen als Luther, Voetius en Cats, die over de vrouw wel wijze opmerkingen hebben gemaakt, maar over het geheel er toe neigden de vrouw als derde in te deelen bij Wein und Gesang, of haar te roemen op de manier van Poot: „Zeven kinderen en een wijf zijn mijn dagelijksch tijdverdrijf", — voor dezulken bestond de vrouwenkwestie niet, want de maatschappelijke horizont van de vrouw ging niet veel verder dan het spinnewiel en de breikous, — maar wij zijn door het leven tot philosophie gedrongen, ons heeft het leven der vrouw verbluft en overweldigd. Wij hebben op de triomfantelijke tentoonstelling „De Vrouw", in 1913 in onze Amstelstad gehouden, de ontwaakte vrouw gezien, de moderne vrouw, wat zij kan, als haar genie vrije baan heeft, wat zij kan in het gezin, voor het kookfornuis, in het laboratorium, in de muziekzaal; wat zij beteekent voor de huisindustrie, de hygiëne, het bank- en kantoorbedrijf, het onderwijs, de literatuur, tuinbouw, fotografie, beeldende en toegepaste kunst, kleeding, ziekenverpleging, wetenschap, politiek. Zegevierend riep de vrouw den man, „haar heer", in deze als uit haar ziel getooverde wereld, en de verwonderde man wreef zich achter het oor en vroeg: „Kan ik deze blauwkousen nog langer als onmondig beschouwen?"

Het leven is er eer dan de philosophie, de vrouw *is* er, ze staat er als onderwijzeres, als kantoorbediende, als winkeljuffrouw, als journaliste, als middernachtzendelinge en drankbestrijdster; ze staat er: voor de balie en in den katheder, bij de stembus en in het parlement, ze draagt een hoed, waarop zij trotsch is, hoewel hij haar niet flatteert: den doktershoed! Het is hoog tijd, dat wij philosopheeren over dit uit den knop gebotte leven, en dat wij het christelijk doen, heilig, principieel, want de *oorsprong* der vrouwenbeweging is niet christelijk, het feminisme is in zijn aard revolutionair, en het komt er op aan, gelijk bij iedere revolutie, zoover zij onze erve nadert, den stroom te leiden in de bedding van de ordinantiën des Heeren.

De groote schuld, de onvergeeflijke dwaasheid van het christendom is eerstelijk, dat het door zondig conservatisme aan de revolutie voedsel gaf en daarna door traagheid in het overleg aan de revolutie een voorsprong gaf op het evangelie. Is dit niet in zeker opzicht waar van onze verhouding tegenover de geheele sociale kwestie? Is ons tekort aan waakzaamheid, ijver en bezinning niet oorzaak, dat we veelszins als machteloozen staan tegenover een geestesbeweging, die we niet meer bezweren, nog minder keeren kunnen?

Op sociaal gebied staan we niet meer voor de keuze, maar voor het stugge feit, voor de bronze bergen der werkelijkheid. De vrouw is al op weg naar het stemlokaal, zij oreert reeds in het parlement, en het leven lacht om onze kritiek. Zijn wij reeds telaat? Moeten wij geduldig dragen, dat de revolutie ons haar vrede dicteert?

Natuurlijk neen — maar er is reeds veel verloren, ons leger is in het defensief en de strijd is bijna hopeloos zwaar.

Alleen op één terrein zijn wij nog de meesters, en is het vrouwenvraagstuk nog bezig voor de oplossing te rijpen; ik bedoel: in het Koninkrijk Gods. Het staat nog aan ons te beslissen, of de vrouw zal worden toegelaten tot de kerkelijke stembus en tot het kerkelijk ambt, en de kerkelijke positie der vrouw beheerscht mede haar plaats

in het leven. Hetzij wij in blind conservatisme de vrouw afhouden van wat haar van rechtswege toekomt, hetzij wij in dartel radicalisme haar een kroon geven, die haar niet past, of in den weg van zuivere evolutie haar ruimte geven voor de exploitatie van haar talent, — de Kerk zal ook hier blijken te zijn het Sion vanwaar de wet, het Jeruzalem vanwaar het woord uitgaat.

Maar zijn wij het eerst eens over de grondbeginselen, die God in het Woord omtrent de positie der vrouw in het leven zelf vaststelt?

Mij dunkt, zij zijn niet moeilijk te onderkennen.

Er is een fondamenteel beginsel, hetwelk wij scheppingsordinantie noemen, en dat neergelegd is in het Woord: „En God schiep den mensch naar zijn beeld, naar het beeld van God schiep Hij hem: — en nu staat er in onze Statenvertaling een dubbele punt, d.w.z. nu komt de verklaring wie die mensch is — *man en vrouw* schiep Hij ze. Man èn vrouw ieder een individu en tezamen de sociale gemeenschap, het huwelijk, de kleinst en fijnst denkbare vorm van de maatschappij, ook van de kerk als organisme. Het ware socialisme een vrucht van de ware individualiseering. De mensch een twee-eenheid. De vrouw wel ten deele zwakker, ten deele afgeleid en afhankelijk: Manninne, doch niet onder, maar tegenover, — gelijk het in eene andere vertaling luidt: rondom den man; niet minder, maar anders dan de man, een grondvariatie van het schepsel *mensch*, tezamen met den man de ééne mensch! Wie dat eigene en tevens gelijkwaardige mensch-zijn van de vrouw miskent, komt er toe om òf als Stuart Mill de vrouw te vermannelijken òf als Bebel de vrouw boven den man te verheffen, òf, gelijk men beweert van sommige Bolsjewieken in de Olga-Republiek, de vrouw in den weerzinwekkendsten zin van het woord tot een publieke vrouw te verlagen.

De vrouw moet zijn overal waar ze komt, en bij al wat ze doet, de mensch-vrouw, de vrouw-mensch, meebrengend, uitstralend, het ewigweibliche, dat is laten domineeren, hetgeen waarin zij waarlijk groot is, het hart, — regeerend op haar terrein: het huis, — het huwelijksformulier vermaant: op uwe huishouding goed acht hebben, — en invloed oefenend in haar sfeer: de moraal.

De eigenlijke onderworpenheid der vrouw in het huwelijk is geen scheppingsordinantie, maar uitwerking van de vloekstraf op de zonde; eerst na den val is het: Hij zal over u heerschappij hebben, — maar daar volgt ook uit, dat met het opheffen van den vloek door den vrijheidsheld, den Zoon des menschen, de scheppingsordinantie weer ten volle kracht heeft, — het wordt nu: Christus zal over u heerschappij hebben, één is uw Meester, en waar het Koninkrijk Gods komt, hetzij tot het in veelwijverij levend Israël, hetzij tot de dierlijke negers, of de verfijnde Boeddhisten, daar wordt de gevangenis der vrouw geopend en der gebondene vrijheid uitgeroepen. Het christendom zegt niet met zoovele woorden tot de vrouw: gij zijt vrij! — evenmin als het dit den verdrukten arbeider en het geknechte volk gezegd heeft, maar het geeft een vrijheidsbrief tot emancipatie, het zaait de vrijheidskiem, die op Gods tijd uitgroeit en ruischt als de cederwouden van Libanon. De roeping der vrouw blijft vrouwelijk, haar plaats is allereerst in wat Dr. Kuyper in zijn „De eerepositie der vrouw" noemde: „de binnenzijde" van het leven. Haar zaligheid is kinderen te baren, en zelfs in den geweldigen crisistijd van het om zijn leven worstelend jong-christendom

werd de vrouw niet toegelaten tot het apostelambt, maar overigens werd de baan ontsloten voor allen arbeid, speciaal in het Koninkrijk Gods, waarin de vrouw, als vrouw, groot en vruchtbaar kan zijn. Buitengewone tijden verwekken trouwens buitengewone krachten, doen de Debora's profeteeren, en de Mirjam's zingen. Zij roepen Fébé tot dienares (letterlijk staat er: diakones) der gemeente, Tryfena en Tryfosa om te arbeiden in den Heere, Priscilla om leerares van Apollos te worden. Er is grond voor de opvatting, dat in den apostolischen tijd de vrouw bij alle ambten, ook bij het apostel- en predikambt hulpdiensten heeft bewezen, dat zij als evangeliste de wereld is ingegaan en wij mogen uit 1 Tim. 3 afleiden, dat zij het diakenambt in den eigenlijken zin des woords heeft gedragen, althans onze Kantteekenaren gaan ons in deze exegese voor.

De vraag is alleen in hoeverre wij uit de toen heerschende kerkelijke zeden voor onzen tijd conclusies mogen trekken, m.a.w. hoe wij de Schriftuurteksten, die in de apostolische brieven op de plaats en roeping der vrouw betrekking hebben, moeten verklaren?

Hier doet zich een merkwaardig verschijnsel voor, namelijk, dat niet theologen van verschillende richting, maar mannen van zoo eenstemmige belijdenis als b.v. de gereformeerden, vierhoekig tegenover elkander staan, een bewijs voor de waarheid, die ik in het begin poneerde, dat sommige vraagstukken niet door enkele exegese, maar door, of althans met behulp van de geschiedenis moeten worden opgelost. Ook het vrouwenvraagstuk behoort hiertoe. God leert ons de vrouw anders zien, meer in de, ik zeg niet eigen aard, maar in de volle grootheid van haar persoonlijkheid, en bij dit licht, dat zij in haar werk en leven afschijnt, moeten wij het licht der openbaring zien.

Verwacht niet van mij, dat ik mij hier in de Schriftexegese op de betwiste punten zelf verdiepen zal. Wel wil ik verklaren, dat ik volhartig sta aan de zijde van gezagrijke theologen als Kuyper, Bavinck, Lindeboom, die voor de vrouw opeischen althans stemrecht in de gemeente bij de keuze van de ambtsdragers, omdat de vrouw evenveel belang heeft bij deze keuze als de man, en niet minder tot oordeelen bevoegd is als de man.

Een positieve rechtstreeksche uitspraak geeft de Schrift in deze kwestie niet, maar dit geldt evenzeer het vraagstuk van den sabbat en van den kinderdoop. Het zegt reeds veel, dat de Schrift het niet verbiedt. Op een debatvergadering van de Geref. Predikantenvereeniging, ten vorigen jare in Utrecht gehouden, zei Prof. Lindeboom terecht tot de tegenstanders van het vrouwenstemrecht, nadat deze hadden moeten toegeven, dat de Schrift het niet verbiedt: „Als de Schrift het niet verbiedt, hebt gij dan het recht het te verbieden?"

De kwestie van het actieve kiesrecht van de vrouw in de kerk vind ik niet buitengewoon moeilijk, zij is ook niet belangrijk, de gedaante der kerkelijke wereld, evenmin als van de politieke wereld, zal er veel door veranderd worden, als de vrouw meedoet aan het plebisciet, maar veel verder reikt de beteekenis van het *passieve* kiesrecht der vrouw en het probleem hier is veel ingewikkelder. Dat de vrouw niet tot het predik- en ouderlingenambt is toegelaten door de apostelen, mogen wij wel als vaststaande aannemen, maar omtrent het diakenambt hebben de reformatoren ten deele geoordeeld, dat het wel aan de vrouw toekomt. Het

Convent te Wezel, 1568 besloot, „dat de vrouwen van vermaarde proeve en vroomheid, ende bejaard, naar het voorbeeld der apostelen tot het diakenambt zouden aangenomen worden".

Het komt er op aan dat men ten opzichte van het exegetisch vraagstuk eerst het juiste standpunt kiest: geloovig, maar nuchter; geloovig en dus nuchter. Den bijbel niet beschouwen als kerkelijke grammatica, maar als organisme van openbaring, en in het luisteren naar de stem van het Woord acht geven op den ténor van dat Woord! Wij weigeren om, ten einde voor de vrouw de slagboomen der traditie op te heuren, aan de apostelen de inspiratie des Geestes te betwisten, maar wel willen wij de vraag stellen: als de apostel de vrouw gebiedt te zwijgen in de gemeente, of gesluierd te profeteeren in de vergadering, in hoeverre houdt hij dan rekening met een toen heerschende maatschappelijke zede, die voor ons niet als ordinantie geldt? Laat ons met teksten toch voorzichtig zijn!

Maar ook de vraag, of de vrouw een nog ander ambt dan het diakonale mag worden opgelegd, stel ik terzijde. Men heeft mij in de kerkelijke pers naar aanleiding van een lezing over dit onderwerp het stigma van een ketter opgedrukt, geheel ten onrechte, ik heb niets gedecreteerd, ik heb alleen het probleem gesteld, en daarbij uitdrukkelijk verklaard, dat ik ten opzichte van de twee genoemde ambten niet aarzel, of de Schrift en ook de natuur der vrouw verbiedt ze aan de vrouw, — maar ook hier is de belangrijkste vraag niet of de vrouw het Koninkrijk Gods ambtelijk dient, maar of ze het *dient*. Hier in Amsterdam werkt ten dienste van het Koninkrijk Gods een straatprediker, met een gloeiende welsprekendheid en heilige onverschrokkenheid, — hij is niet in het ambt, maar ik benijd soms zijn positie en invloed. Men hoeft niet, ook de vrouw behoeft niet, in het ambt te staan om groote dingen te doen in het Koninkrijk Gods.

De vrouw kan misschien meer dan een geliefde en volktrekkende dominé, zijn voor het Koninkrijk Gods, allereerst door moeder te zijn van Godgeheiligd zaad, want haar zaad vermorzelt de slang, en door strijders te kweeken en af te staan voor het staande leger van Jezus Christus. Waar de wereld in nood was, is zij steeds door de moeders gered, of ondergaan. Het ewig Weibliche bloeit en geurt het eigenst, het fijnst, in de moeder-vrouw. De echte vrouw laat alles varen, zij verlaat de kantoorkruk, zij sluit haar collegedictaat, zij geeft haar met moeite veroverde maatschappelijke positie, prijs, als ze moeder kan worden.

En wat het publieke leven betreft, hier wordt het optreden der vrouw bepaald door twee factoren, het charisma en de nood der tijden. De vrouw, die de gave heeft, al is zij moeder van tien kinderen, grijpe de pen en zij onderwijze, of de dichterharp en zij zinge; de vrouw neme plaats voor de klas of in het spreekgestoelte, en vooral hier is de vrouw onovertroffen, omdat het haar specifeke gave betreft, — zij trede in het ziekenhuis en spreide met haar zachte handen het koortsdoorwoelde lijdensbed.

En wat de kerk betreft, de kerk verarme zichzelve niet langer noodeloos, gelijk zij nu reeds eeuwen gedaan heeft, door de gave der vrouw, ten deele als een begraven schat te laten liggen in den akker, zij geve aan het vrouwelijk talent meer ruimte tot steun van het predikambt

op het gebied van zending en evangelisatie. Het methodisme heeft ons hier reeds een beschamende les gegeven, en ook de Roomsche Kerk met haar nonnen-instituut. [1]) Wij behoeven niet te copieeren, maar wij moeten leeren en wij moeten de vraag stellen, wat de vrouw voor de kerk doen kan om den weg te banen voor het huisbezoek der ouderlingen, en de vrucht te vermeerderen van het barmhartigheidswerk der diakenen, wanneer vrouwelijke takt de mannelijke wijsheid steunt.

En verder, welk is het terrein, waar gij de vrouw verbieden zoudt voor het Koninkrijk Gods haar charisma te leenen? Misschien de politiek, — ja, het is waar, voor de politiek is de vrouw te goed. Wanneer het vuil weer is, zeggen we tot het zwakke vat, dat zij liever thuis moet blijven, maar de tijd kan komen, en hij *is* er, dat het stormt en een vijandige zee haar muil tegen uw heiligste goederen openspert. En dan moet de vrouw mee. In de bewaring van de levensschatten der moraal is de vrouw sterker dan de man. Goethe noemde de vrouw: de draagster van „das Element der guten Sitten!" — Zij zal ons helpen in het bestrijden van de drankpest, van de zedeloosheid, van de uitbuiting, de verwaarloozing, de verwildering van het leven. Hier is reeds lang de tweede factor aanwezig, die de vrouw tot publieken arbeid verplicht: de nood des tijds! Het is niet enkel de vraag, hoe de kerk zal worden uitgebreid door de zending, maar hoe zij in den draaikolk der revolutie staande zal blijven. De Christelijke religie zelf, op haar eigen erf, is in gevaar. En waar het de religie betreft, heeft de vrouw recht tot meespreken, niet omdat zij, gelijk men wel eens gemeend heeft, religieus dieper zou voelen dan de man, — de psalmen van David en de werken der groote mystieken getuigen het anders — maar omdat de religie in de vrouwenwereld algemeener en constanter is.

De religie wordt bedreigd, — het opschrift, dat de anarchisten op het Kremlin van Moskou aanbrachten: „godsdienst is opium voor het volk", de spreuk van Marx, is het evangelie van den modernen antichrist, het zevenkoppig beest, dat opkomt uit de volkerenzee, — de Duitsche communisten hebben reeds de kerken als vergaderlokalen opgeëischt.

Wanneer de Christenvrouw in de gevechtszone komt, vindt zij ook tegenover zich: de vrouw! De revolutionaire vrouw is haar gevaarlijkste vijandin, want, als er revolutie is, als de opstand uitbreekt, is de vrouw radicaler, feller, wilder dan de man. „Da werden Weiber zu Hyänen". Het is nu de tijd, dat de Debora's uit de tent treden, dat tegenover de profetessen van de revolutie, Rosa Luxemburg en Henr. Roland Holst, zich teweer stellen de profetessen van het Evangelie, en ook hun vlammend verwijt bliksemen naar de suffe, egoïstisch vrome, Rubens, die blijven zitten tusschen de stallingen, om te hooren de blatingen der kudden.

Het is de tijd, dat zij getuigen tegen de koeien van Bazan, gelijk Amos de wreede weeldevrouwen van zijn tijd noemde, vrouwen, die tot hunne heeren zeiden: Brengt aan, opdat wij drinken. En wij zien ze nog, de koeien van Basan, heele kudden, die, terwijl de wereld een

---

[1]) De Roomsche Kerk zond 20.000 zusters uit voor zendingswerk, en een Roomsch hoogleeraar verklaarde, dat soms één vrouw de kracht heeft van tien manlijke propagandisten. — Ook de Geref. Kerk in Amerika gaf het voorbeeld. In een afzonderlijke Zendingsconferentie voor vrouwen kwamen 5 à 600 zusters saam.

vulkaan in uitbarsting is, geen hooger ideaal kennen dan een charmanten hoed, en geen anderen tempel dan het modepaleis.

De vrouw *moet*, en denkt ge, dat zij niet wil of niet kan? Johanna Naber heeft een boek geschreven, „Wegbereidsters" getiteld, waarin zij de voornaamste Debora's van onzen tijd ten tooneele brengt, en verhaalt wat Elisab. Fry gedaan heeft voor de gevangenen, Florence Nightingale voor de kranken, Josephine Buttler tegen de gereglementeerde ontucht, Herm. Beecher Stowe tegen de slavernij, en voegt er nog bij Mevr. Booth voor de verbreiding van het evangelie. Als ge dat boek hebt gelezen, vraagt ge niet meer, of de vrouw wil, of kan, dan blijft u slechts over te bidden, dat God nog vele zulke vrouwen uit onzen kring verwekke, die haar beginselstandpunt kiezen in het Woord Gods, haar bezieling ontvangen van den Heiligen Geest, en het bewustzijn van haar roeping versterkt weten door den chaotischen nood van deze stervende wereld.

Jezus heeft gezegd: Het Koninkrijk Gods is binnen ulieden. Er is, in het algemeen gesproken, geen hart, waarin het Koninkrijk Gods zóó de eereplaats inneemt als in het vrome vrouwenhart, want de natuur der vrouw is ontvankelijkheid. Welnu, laat zij het verborgen heiligdom van haar ziel openstellen voor de heerlijkheid, de waarheid, de rechtvaardige zachtmoedigheid van den Koning. Naarmate des Konings dochter inwendig verheerlijkt is, zal haar gouden borduursel uiterlijk schitteren; naarmate zij passief is in het geloof, zal zij actief zijn in de liefde. Wanneer het Koninkrijk Gods groot is in haar, zal zij — en dit is de oplossing van het vrouwenprobleem door de van God gemaakte werkelijkheid — groot zijn in het Koninkrijk der hemelen. (Applaus).

Nadat nog gezongen was Gezang 3 : 6:

Wij zegenen, o Heer, uw goedheid al den dag!
Geef, dat eeuw in eeuw uit ons lied U loven mag.
Geef, dat we bij uw komst onstraflijk wezen mogen!
Ontferm, ontferm U, Heer! toon ons uw mededoogen!
Op U steunt onze hoop, o God van ons vertrouwen!
Zij worden nooit beschaamd, die op uw goedheid bouwen.

kreeg de heer J. R. Snoeck Henkemans van Den Haag het woord voor een korte uiteenzetting over:

Sociale voorzorg en barmhartigheid.

Zalig zijn de barmhartigen; want hun zal barmhartigheid geschieden.

Er is geen schooner deugd, dan de barmhartigheid. De zachtmoedigen zullen het aardrijk beërven, de vreedzamen zullen Gods kinderen genaamd worden, de barmhartigen zullen barmhartigheid ontvangen.

Het is niet het minst de deugd der barmhartigheid, die er toe bijdroeg het jeugdig Christendom snel te doen stijgen in de achting en waardeering der heidensche wereld. Het heidendom kende geen barmhartigheid. „Ziet hoe lief zij elkander hebben", was de uitroep van verbazing en bewondering, die de eerste Christenen, door de werken hunner barmhartigheid, ontlokten aan hunne heidensche tijdgenooten.

Ook de zachtmoedigheid en de vredelievendheid waren deugden, vreemd aan de Romeinsche zeden — maar deze deugden konden in haren oorsprong en beteekenis nog worden misduid. De zachtmoedigheid kon zwakheid zijn; de vredelievendheid vrees. Zachtst geoordeeld, had de trotsche en strijdlustige Romein voor deze deugden slechts een medelijdenden glimlach — zoo niet een verachtend schouderophalen — maar met ongeveinsde verbazing en oprechte bewondering aanschouwde de heiden de Christelijke barmhartigheid.

Het is heden niet anders dan vóór 19 eeuwen. Echte barmhartigheid waarbij het hart zich opent en de ziel van den barmhartige zich wendt tot de ziel van den ongelukkige, helpend en deelend zijn lijden, helpend en troostend — echte barmhartigheid is nog altijd de eerste der deugden, welker waarde niet is te schatten, omdat zij zoo sterk is, sterker dan het leven, sterker ook dan de dood.

Maar waar is de barmhartigheid? Is zij er nog wel? Zeker, de barmhartigheid leeft en werkt nog. Maar zij werkt meest in stilte en onopgemerkt. Hetgeen gaat van mensch tot mensch ontsnapt aan de waarneming van hem, die buiten staat. In het georganiseerd maatschappelijk leven — zelfs in het georganiseerde leven der Christelijke Kerk — wordt zoo weinig gezien van echte barmhartigheid.

Waarom is dat zoo, waarom kan het zoo moeilijk anders? Het ligt aan den weldoener, het ligt aan den beweldadigde, het ligt aan de zeer samengestelde maatschappij. De maatschappij der 20e eeuw biedt zoo weinig gelegenheid voor persoonlijke aanraking, die toch de onmisbare voorwaarde is voor echte barmhartigheid.

Bovendien: die wil weldoen heeft zijne dagen zoo bezet voor zichzelf en de handen zóó vol met allerlei werk voor zichzelf — en de beweldadigde is vaak zoo ontoegankelijk, niet zelden onvolgzaam en onoprecht.

Het werd eisch van goed verstand en practisch werken, reeds in de eerste eeuwen van het Christendom, dat de persoonlijke barmhartigheid terugweek voor de georganiseerde weldadigheid. En naarmate de bevolkingen toenamen in getale en de armoede zich in scherper vormen toonde, moest de georganiseerde weldadigheid het opgeven tegenover de gereglementeerde armenzorg — en niet zelden zag men deze ontaarden in de sombere bedeeling, vreemd aan elke gedachte van individueele zorg en persoonlijk liefdebetoon.

De barmhartigheid biedt weinig gevaren; omdat het voorwerp harer werkzaamheid niet is de maag, het lichaam — maar de ziel des armen.

Maar de gevaren der instellingen van weldadigheid en armenzorg zijn groot, zoowel voor den armverzorger, als voor den arme.

Moge, door de trouw en volharding van de besten der armverzorgers, de machinale bedeeling vrijwel uit Nederland zijn verdreven — toch is hiermede het gevaar der armenzorg niet overwonnen.

Het gevaar van liefdadigheid en armenzorg ligt niet in de afhankelijkheid, waartoe zij den beweldadigde zouden brengen. Een goed armverzorger — en er zijn vele goede armverzorgers — gruwt van die afhankelijkheid.

Het gevaar ligt dáárin, dat men zich er aan gewent het noodige voor het levensonderhoud te ontvangen, zonder het zelf te verdienen. De arbeid is een voorrecht. Het besef, dat men door eigen arbeid voorziet in het onderhoud van zich en de zijnen, is een ervaring van groote

blijdschap en van trotsch waarover God niet toornt. Het is een bewijs van levenskracht en het vormt tevens een bron van nieuwe kracht. Maar de gewoonte, zich te laten helpen en steunen, werkt verslappend en verzwakkend. Die zich er lang aan gewent, verliest zijne fierheid en energie.

Mr. Treub sprak in 1906 van „de pest der liefdadigheid" en in 1914 van „het brandmerk der armenzorg". Hij deed daarmede kwaad, omdat hij er in miskende zoowel de waarde der barmhartigheid als de pogingen der Nederlandsche armverzorging, in haar ondersteuningswerk, deze barmhartigheid zooveel mogelijk te benaderen.

Maar als waarschuwing tegen het gevaar van voortgezette armenzorg, had zijn woord waarde.

In 1914 stelde Treub met zijn „brandmerk der armenzorg", den gewonen arbeid der weldadigheid tegenover de toen-opgezette steunbeweging. Deze laatste zou goed zijn; de armenzorg zou verkeerd zijn. Hij is over dit gebrek aan inzicht geducht aangevallen — en de uitkomst heeft het goed inzicht zijner aanvallers schitterend gerechtvaardigd.

Door alle armverzorging in Nederland is een eeuw niet zooveel zedelijk kwaad gedaan als door de glorieuse steunbeweging in deze laatste 5 jaren. Niettemin was zij onmisbaar. De armenzorg was op zoo groot werk niet ingericht. Maar of men de verstrekking van giften bestempelt met de oude namen „armenzorg" en „weldadigheid" of met de nieuwe namen „steunbeweging" of „staatspensioen", of wel met de spiksplinternieuwe titulatuur „Maaschappelijk Hulpbetoon" (uitvinding van den Amsterdamschen Armenraad — het is alles volmaakt hetzelfde. Het zijn verschillende namen voor ***dezelfde zaak*** — en die zaak blijft voor den mensch van het allergrootste gevaar.

Daarom was den heer Treub in 1906 het bezigen van zijn niet fraai scheldwoord lichter te vergeven. Schold hij in 1914 de armverzorging om de nieuwe geheel gelijksoortige steunbeweging, aan welker schepping hij zelf medewerkte, te verheerlijken — in 1906 stelde hij de liefdadigheid tegenover een instituut van geheel andere natuur, n.l. tegenover de *„sociale voorzorg"*. En al blijft de gebruikte term moeilijk te vergeven — in één opzicht staan wij naast den heer Treub van 1906: *Sociale voorzorg* is een instituut van hooger orde dan elke vorm van gratis uitreiking van giften.

Sociale voorzorg wacht niet tot de nood zich openbaart, om dan te roepen: „Help mij toch, ik ben zoo arm!" *Sociale voorzorg* legt in goede tijden iets weg voor den kwaden dag, die komen kan — van welken men in zekeren zin weet, dat hij komen zal en komen moet.

Sociale voorzorg is geen steunen op anderen, *sociale voorzorg* is juist een daad van diep verantwoordelijkheidsbesef, van eigen zorg, van spaarzaamheid en voorzichtig beleid. Daarom verdient sociale voorzorg den steun van wetgever en overheid en de warme belangstelling van ieder, die zijn volk liefheeft.

Sociale voorzorg kan zich openbaren in velerlei vorm. Als algemeen kenmerk kan worden gesteld, dat Overheid en burgerij elkaar de hand reiken. Veelal zal de Overheid leidend en regelend optreden; maar zonder hartelijke medewerking van de burgerij, hetzij als personen, hetzij in hare organisatiën, zal sociale voorzorg bezwaarlijk leiden tot

het beoogde doel. Ook arbeidswetgeving, openbare gezondheidsdienst, woningvoorziening kunnen gerekend worden tot het groot geheel der sociale voorzorg. In het bijzonder behooren tot haar gebied de verschillende vormen der sociale verzekering.

Vergelijkt men de maatschappelijke voordeelen en de zedelijke gevaren van de armverzorging met die van de sociale verzekering, beiden in haar beste vormen, dan zegt ieder, die het leven kent en die (door zelfkennis) kwam tot menschenkennis: „Hoog, driewerf hoog de sociale verzekering. Wij eeren de armverzorging en bieden de weldadigheid gaarne onze hulde; maar de sociale verzekering is een instituut van hooger orde. En dit niet zoozeer omdat zijne voordeelen grooter zijn, maar omdat de verzekering zooveel minder gevaren biedt voor het leven en de zedelijke kracht des volks".

En daarom:
werkloosheidsverzekering boven steunbeweging,
ziekteverzekering boven weldadigheid,
invaliditeitsverzekering boven armenzorg,
ouderdomsverzekering boven staatspensioen!

Elke vorm van sociale verzekering verhoogt de volkskracht. Elke vorm van gratis-uitdeeling van geld of goed doet de volkskracht dalen.

Die dit beseft — hij trilt nog altijd van verontwaardiging, als hij bedenkt hoe eene politieke meerderheid in Nederland gedurende zes kostelijke jaren een geheel stel verzekeringswetten onuitgevoerd liet liggen op de papierzolders der departementen van landbouw, van financiën en van waterstaat. Maar, Gode zij dank, die trilling van verontwaardiging mag nu wijken voor een gevoel van groote blijdschap, nu de verzekeringswetten zijn weggehaald van de departementale papierzolders, om ze, in het nieuwe Ministerie van Arbeid, te maken tot een levend organisme, waarvan kracht zal uitgaan voor de geheele arbeidersbevolking van Nederland.

Minister Aalberse zal Talma's verzekeringswetten invoeren, en wij allen zullen het ons een voorrecht rekenen mede te werken, opdat de regelen dezer wetgeving worden opgenomen in de zeden van ons volk.

Sociale voorzorg begint met van een volk iets te vragen, zelfs met veel te vragen. Dit is het kenmerkend karakter van *voorzorg*.

Er moet gezorgd — er moet gewerkt — er moet betaald worden, jaren lang. De vruchten komen eerst veel later, na maanden en jaren.

Dat is moeilijk; dat eischt doorzicht, kracht, volharding en vertrouwen. Gelukkig zijn deze deugden niet vreemd aan het Nederlandsche volk; en voorzoover zij te weinig zijn uitgegroeid, zullen wij haar aankweeken en versterken. De sociale verzekering moet niet slechts, naar de bestaande wetgeving, wèl gelukken — zij moet zich uitbreiden en ontwikkelen.

De ziekteverzekering moet, zoo mogelijk, worden ingevoerd gelijktijdig met de invaliditeitsverzekering. Zij moet worden uitgebreid tot allen, op wie de invaliditeitsverzekering toepasselijk is.

Aan de uitkeering van ziekengeld moet de geneeskundige behandeling worden toegevoegd.

De ouderdomsverzekering, met hare overgangsbepalingen voor de reeds bejaarden, moet zich uitstrekken ook tot de zelfstandig werken-

den, die niet in loondienst arbeiden. De werkloosheidsverzekering moet meer terrein veroveren. Moederschapsverzekering en steunverzekering voor de groote gezinnen moeten worden ingevoerd. *Dit alles kan.* En het zal ook komen; echter op één voorwaarde: dat men ophoude met elk stelsel van gratis uitkeering van staatsgelden, met hoe schoonen naam ook genoemd.

Verleening van Rijkssubsidie, tot een beperkt bedrag, wordt hierdoor niet uitgesloten.

Maar moet de sociale voorzorg de barmhartigheid dan verdringen? Dat zij verre. Juist door den opbloei der sociale verzekering zal de ware barmhartigheid ruimte verkrijgen en zal zij uitblinken in schoonheid en kracht. De barmhartigheid zal zich kunnen bepalen tot die werken, welke naar hunnen aard inderdaad tot hare taak behooren. Door het onafzienbaar terrein, van den socialen nood bij valide volwassenen, te brengen onder de bearbeiding der sociale verzekering, zal de barmhartigheid *echte barmhartigheid* kunnen blijven en zal zij onttrokken worden aan het gevaar te dalen tot weldadigheid, te verkoelen tot armenzorg, te verschrompelen tot bedeeling.

Die zijn volk liefheeft, houde onwrikbaar vast het ideaal. Al wie in goede dagen van gezondheid, kracht, jeugd en arbeid gegrepen kan worden door de verzekering tegen de geldelijke gevolgen van ziekte, invaliditeit, ouderdom en werkloosheid — hij late zich grijpen. Gelijk de goede armenzorg de weerzinwekkende *bedeeling* heeft verdreven — zoo drijve de sociale voorzorg de armenzorg voor zich uit en doe zij den omvang der weldadigheid verminderen.

Maar de barmhartigheid blijve hare reddende hand uitstrekken naar de kleinen, de verwaarloosden, de vermoeiden, de bedroefden, de troosteloozen, de afgedrevenen.

Wij strijden voor de verbreeding en versterking der sociale voorzorg — maar evenzeer voor de uitbreiding en verdieping der ware barmhartigheid.

Applaus dankte ook dezen spreker, die de vergadering deed uiteengaan met het geliefde tweede couplet van het „Wilhelmus":

Mijn schilt en de betrouwen
Sijt ghy, o Godt, mijn Heer!
Op U so wil ick bouwen,
Verlaet my nimmermeer!
Dat ick doch vroom mach blijven
U dienaer 't aller stont,
Die tyranny verdrijven,
Die my mijn hert doorwont.

DERDE DAG.

Gezellige Avondbijeenkomst.

Des avonds te half acht kwam men wederom voor een gezellige bijeenkomst in den „Werkenden Stand" samen. Daar werd allereerst door Dr. J. C. de Moor (Amsterdam) over „Drankbestrijding" gesproken.

Bij de behandeling der zaken, welke op dit congres aan de orde zijn, aldus zette Dr. de Moor uiteen, blijkt telkens, hoe ontzaglijke veranderingen de oorlog in onze denkbeelden en practijk heeft gebracht. Men moge dit betreuren of toejuichen, het feit is niet te veranderen, en dwingt ons tot voortdurende bezinning aangaande de houding, welke ons voegt.

Dit geldt ook voor de drankbestrijding. Men denke aan de scherpe maatregelen, welke de oorlogvoerende landen tegen het gebruik van alcoholica moesten nemen; aan de drooglegging van N.-Amerika, waar na 16 Januari 1920 geen bereiding, verkoop, invoer, uitvoer of transport van bedwelmende dranken zal mogen plaats hebben; aan de maatregelen, welke bij ons genomen zijn tijdens de demobilisatie; aan de actie tegen het verknoeien van graan in een periode van broodgebrek om er alcohol uit te bereiden, en aan de Staatscommissie, welke aan den vooravond van dit congres benoemd is om de mogelijkheid te onderzoeken om zonder de industrie te knakken aan het bedrijf der branderijen, distilleerderijen en likeurstokerijen eene andere richting te geven, meer bepaaldelijk ook na te gaan of het ter wille van de bestrijding van het alcoholisme mogelijk is, de productie van gedistilleerd, bestemd voor inwendig gebruik, te beperken of op te heffen; eene commissie, welker instelling bewijst, dat minister Ruys de Beerenbrouck zijn verleden niet verloochent, en waarin we ook met genoegen den vice-voorzitter van dit congres, prof. Slotemaker de Bruine, opmerken. (Applaus).

De conclusie van het eerste Christelijk Sociaal Congres, welke aldus luidde: „Ter oplossing van de sociale kwestie behoort mede, dat zoowel patroons als werklieden de onthouding van alcoholische dranken aanmoedigen en drankmisbruik tegengaan", was een compromis tusschen verschillende gevoelens, dat overhelde naar den kant der geheelonthouding. Heden stellen wij geen congres-conclusie, doch, zoo spreker hoopt, wel een persoonlijke, die overeenkomstig den ernst van dezen ontzaglijken tijd is. Laat ons daartoe nagaan

1o. waarom we, als christelijk-sociale menschen, verplicht zijn, in dezen iets te doen;

2o. wat wij kunnen en moeten doen.

I. Wij zijn verplicht iets te doen omdat het alcoholisme groote schade

aanricht ten opzichte van de *gezondheid*, de *welvaart* en de *zedelijkheid*.

Wat de *gezondheid* betreft, het geregeld gebruik van alcoholica, dat zoo licht in misbruik ontaardt (indien niet alle gebruik als genotmiddel als misbruik is te beschouwen), ontreddert het zenuwstelsel, misvormt belangrijke organen, bevordert ziekten en verkort den levensduur. Het veroorzaakt ook vele ongevallen (denk aan den Maandagtop in de statistiek). Het gezinsleven wordt er grootelijks door geschaad. De kinderen leeren al vroeg drinken, en er wordt een gedegenereerd geslacht verwekt, gepraedisponeerd voor tuberculose en dergelijke.

Wat de *welvaart* aangaat, de arbeidsprestatie wordt erdoor verminderd en het gevoel, beter erdoor te kunnen werken, is bedriegelijk. Het geld wordt op ondoelmatige wijze besteed, en onttrokken aan hetgeen waarvoor het noodig is. De arbeider wordt minder bekwaam tot den socialen strijd, terwijl toch de H. Schrift zoo nadrukkelijk de nuchterheid aanbeveelt. Komt straks de achturige arbeidsdag, dan zal het ook zeer noodig zijn te zorgen, dat de vrije tijd niet aan drank wordt verslingerd.

Wat de *zedelijkheid* aanbelangt, de misdadigheid wordt door het alcoholisme zeer bevorderd; Wijntje en Trijntje gaan samen, en de grootste misdadiger is de alcohol zelf door het bedriegelijke en geleidelijke van zijn verderfelijke werking.

Er moet dus iets gedaan worden, want er is wisselwerking tusschen de sociale ellende en het alcoholisme. Maar wat?

II. We moeten (vooreerst) niet ons tevreden stellen met het wegnemen van enkele gevolgen van dit kwaad, doch ons in de eerste plaats richten tegen de oorzaken ervan. Bureaux van consultatie, reclasseerings-werk, sanatoria enz. zijn heel nuttig, doch redden slechts individueel, en voorkomen is beter dan genezen.

Ten tweede: men moet uitgaan van de menschen en niet van de wetten, die zonder zeden toch niet kunnen baten. Inzonderheid Christenen moeten van die waarheid doordrongen zijn.

Ten derde: het is noodzakelijk steeds veel voorlichting op dit gebied te geven, want velen zijn nog geen drankbestrijders omdat zij niet voldoende van den aard van het alcoholisme op de hoogte zijn.

Het uitnemendste middel is de persoonlijke geheelonthouding. Niet omdat op zichzelf het gebruik althans van wijn of bier ongeoorloofd zou zijn, doch om der wille van der tijden nood, die tot bijzondere maatregelen verplicht om de drinkgewoonte (de kracht bij uitnemendheid van het alcoholisme!) te breken. Matigheid is daartoe voor den arbeider te slap in zijn omgeving, en voor den patroon te weinig voorbeeldig.

Verder kunnen we aandringen op een goede wetgeving. Het voorbeeld van N.-Amerika en het optreden van ons tegenwoordig ministerie geven goede hope, dat ook deze binnenlandsche vijand zal worden genekt, b.v. door Local Option, waarvoor ook onder ons groote sympathie bestaat.

Ten slotte, denkt aan onzen betreurden T a l m a! Deze sprak in den tijd van zijn ministerschap (1913) in de Groote Kerk te Arnhem voor het tweede Christelijk Congres tegen het Alcoholisme over het woord: „Draagt elkanders lasten, en vervult alzoo de wet van Christus".

Toen wees hij erop, dat de geheelonthouding volstrekt geen offer is, want de hoogste vrijheid is gelegen in het liefhebben van anderen, en het daadwerkelijk betoonen van die liefde. Vinde dat woord ook onder ons meer en meer weerklank!

Nadat Dr. de Moor beëindigd had en het applaus der vergadering was verstomd, zong de vergadering Gezang 50 : 4:

Amen! Jezus Christus! Amen!
Ja, Gij zult in 't groot heelal
't Rijk der duisternis beschamen,
Tot het niet meer wezen zal.
Woon, o Heiland, in ons midden:
Onder uwe heerschappij
Zijn wij zalig, zijn wij vrij;
Leer ons strijden, leer ons bidden!
Amen! heerlijkheid en macht
Word' U eeuwig toegebracht!

en werd gepauzeerd. Daarna droeg mej. H. G. Diehl (Amsterdam) eenige verzen voor, waarin gehandeld wordt van stoffelijken en geestelijken nood. Van Roland Holst werden gegeven „De hutten der armen", „de zwoegenden" en „luister nu en wordt blij, tot menschheid behooren wij"; van Van Collem: „Mattenvlechten" en „Bontwever te Gemert"; van Rainer Rilke: „denn Herr die grosze Städte sind"; van Nijhoff: „Sonate Pierrot"; van Guido Gezelle: „'t bevier" en van Nelly van Kol: „op en neder gaat de slinger van de klok". Ook deze verzen oogstten warm applaus.

Hierna sprak Dr. P. J. Kromsigt (Amsterdam) over: „Het sociale vraagstuk ook een zedelijk vraagstuk".

Eigenlijk moest het niet noodig zijn de zedelijke zijde van het soc. vraagstuk nog in 't bijzonder aan te wijzen. Doch vele courantenartikelen en gesprekken, ook onder Christenen, doen telkens denken aan een leekedichtje van De Génestet, dat hier met eenige variatie van toepassing is:

Mijn economie en mijn ethiek,
Die leven saâm en stoeien;
Het is je een lust om aan te zien,
Zoo'n recht economisch knoeien.

Daarom is het spreker aangenaam die zedelijke zijde nog eens meer opzettelijk in het licht te stellen.

Godsdienst en zedelijkheid omvatten heel ons menschelijk leven, óók het economische. Hiermee staan we vierkant tegenover de liberale leuze, die gelukkig onder liberalen zelf begint te verouderen: *godsdienst is privaatzaak*, een leuze, ook door de socialisten overgenomen, èn tegenover de z.g.n. klassieke economische school. Deze school ging uit van de optimistische gedachte: de mensch is van nature goed, en kwam zoo tot het geloof in een van nature goede maatschappij, als men alles maar vrij groeien liet op den grondslag van „het welbegrepen eigenbelang". Hoe wreed werd men ontnuchterd! De mensch

bleek inderdaad „geneigd tot alle kwaad". De wet van het eigenbelang, de groote economische grondwet, groeide aan tot een geweldige polyp, die alles met haar vangarmen omkluisterde. Voor het „welbegrepen eigenbelang" trad het meest geraffineerde egoïsme in de plaats, vooral sinds „de gelegenheid den dief maakte", d.w.z. sinds in de fabrieken straks stoom en electriciteit opkwamen en het kapitaal zich tot naamlooze vennootschappen, trusts enz. ging vereenigen, toen de persoonlijke verantwoordelijkheid zoek raakte, die vroeger bij kleinere, meer patriarchale verhoudingen nog een zeker tegenwicht bood. De maatschappij groeide niet uit in harmonie, zooals men naïevelijk had gemeend, maar in volslagen disharmonie, met name in de disharmonie van kapitaal en arbeid. En — zóó stond daar opeens voor de oogen eener verschrikte menschheid *de sociale kwestie* als *de groote aanklaagster* van een menschheid, een Christelijke menschheid nog wel, die Gods gebod met voeten had getreden als nimmer tevoren! Daarom gaat er van de sociale kwestie zulk een ontzaglijke roepstem uit tot de Gemeente des Heeren. En daarom is het zoo vreeselijk, dat maar al te velen nog slapen en alzoo praktisch de liberale leuze huldigen: „godsdienst is privaatzaak", „het is genoeg, als ge Gods omgang zoekt in het verborgene, ge hebt uw godsdienst niet uit te dragen in het publieke leven, nu ja, nog wel in het politieke leven misschien, maar toch zeker niet in het sociale leven".

De sociale kwestie heeft dus twee oorzaken: 1. de klassieke school met hare opzijzetting van Gods gebod en haar *laat-maar-waaien-systeem*, dat nog zijn nawerking oefent in tal van kringen, ook onder ons; 2. het opkomen van het moderne *industrialisme* (fabriek, stoom, electriciteit, heel de moderne techniek) en het moderne *kapitalisme* (tusschen deze twee is wisselwerking, doch de moeder is het industrialisme). De sociale kwestie kwam op in Engeland in 't begin der 19e eeuw en heel die eeuw is gevuld met pogingen om haar op te lossen. En nog steeds is men niet geslaagd. Welk een oorzaak van schaamte voor Christus' Gemeente, die toch „de Pilaar en Vastigheid der waarheid" behoorde te zijn en in hare levensbanier heeft geschreven: „Gij zult uwen naaste liefhebben als uzelven"!

Welke is dan nu onze naaste taak, uit ethisch oogpunt? Drieërlei: 1. principieele bestrijding van het *individualistisch-egoïstische* uitgangspunt der klassieke school, die Gods gebod heeft onttroond en daardoor oorzaak is geworden der maatschappelijke ontbinding en verwording; 2. een onderzoek instellen, of het *kapitalisme* in zijn moderne ontwikkeling al dan niet zedelijk gerechtvaardigd is volgens de beginselen van Gods Woord; zoo ja, het moedig aanvaarden met Wilh. Foerster b.v., zoo neen, het even moedig verwerpen en aansturen langs wettigen weg op geleidelijke wijziging der bezitsverhoudingen; 3. *terwijl* dit onderzoek plaats heeft, het nemen van al die maatregelen en bevorderen van al die wetten, die dienen kunnen om de sociale ellende te lenigen en te verhelpen.

Het tweede punt stond nu niet op het program, blijkbaar om praktische redenen, die te billijken zijn. Het stond wel op het program van het eerste Chr. soc. congres en blijft aan de orde, het moest nu worden herinnerd juist in verband met het ethische. *Want alleen die economi-*

sche ontwikkeling mag door Christenen worden gehonoreerd, die ethisch is gemotiveerd. Daarom zij hier een belangrijke conclusie van het eerste congres herinnerd: „Het is daarom geheel in overeenstemming met de H. S. *om opeenhooping van kapitaal en grondbezit tegen te gaan*". Deze conclusie is ongetwijfeld zeer juist. Het komt er nu op aan deze gedachte in praktische voorstellen in de toekomst te belichamen.

Dit is zeker een reuzentaak, gezien de intusschen voortgegane ontwikkeling op de oude basis, waarbij het privaatbezit al wilder en wilder is uitgegroeid, maar daarvoor mag onze Christelijk-sociale beweging niet terugschrikken. Zelfs de concurrentie met andere landen mag haar niet weerhouden, want het gaat om een bepaald-*ethische* taak.

Maar daarnaast blijven dan de onmiddellijk voor de hand liggende, praktische vragen, b.v. al wat behoort tot het geven van een betere *rechtspositie* en meer *bestaanszekerheid* aan den arbeider, het loonvraagstuk, deelname in de winst, bedrijfsmedebezit, uitbouwing en erkenning der arbeidersorganisaties, collectief contract, ziekte- en ouderdomsverzekering, belasting naar draagkracht, *bescherming van het groote gezin*, dat bij uitnemendheid een punt van Chr.-sociale politiek moet heeten, erkenning van het stakingsrecht, oplossing van geschillen door arbitrage, 8-urige werkdag, Zondagsrust, verbod van kinder- en vrouwenarbeid enz.

Slechts enkele groote lijnen konden worden getrokken, doch genoeg om te doen zien, hoe we hier voortdurend niet met *louter-economische*, maar ook met *zedelijke* vragen te doen hebben. Men zij er diep van doordrongen, dat we niet alleen een *individueele*, maar ook een *gemeenschappelijke* taak hebben in economisch opzicht. Een Christelijke maatschappij is als zoodanig geroepen er zorg voor te dragen, dat arbeiders in haar midden inderdaad *„een menschwaardig bestaan"* kunnen leiden, dat hun beroep, met ons huwelijksformulier, waarlijk *„een goddelijk beroep"* kan genoemd worden. Want weliswaar heeft niemand tegenover God *recht* op een menschwaardig bestaan, daar wij als zondaren alles verbeurd hebben, maar wel heeft hij er *recht* op tegenover zijne medemenschen, aangezien God door Zijne algemeene genade ons *allen* mildelijk geeft en niet verwijt en Zijne zon doet opgaan over boozen en goeden.

De sociale kwestie zelve is daarom een *voortdurende aanklacht* tegen onze Christelijke maatschappij nu reeds 100 jaren lang. Zij wijst ons op een zware, gemeenschappelijke schuld. Niemand trachte, door welke drogredenen dan ook (zoowel verstandelijk-economische als hooggeestelijke drogredenen) zijn *geweten* in deze tot zwijgen te brengen. Dan zou hij de voornaamste *ethische* zijde der sociale kwestie voor hemzelven persoonlijk hebben verloochend. Maar hij belijde met de anderen saâm zijne schuld voor God, zoeke verzoening bij Hem, die ons aller lasten torschte en ons aller schuld droeg, en vrage in eenvoudigheid des harten: „Heere, wat wilt Gij, dat ik doen zal?"

Waar deze stemming heerscht, daar blijft het antwoord niet uit van omhoog. Dan zal blijken, dat ons *kleine* land, ons Christelijk Nederland, dat zoo menigmaal den toon aangaf in de wereld op godsdienstig en ethisch gebied beide, nog groot zal zijn door de kracht zijns Gods in al datgene, waarin ook een *klein* land *groot* kan zijn in deze donkere en moeilijke tijden.

De rede, herhaaldelijk door applaus onderbroken, vond algemeen groote instemming. Nadat ze beëindigd was, werd de vergadering besloten met het zingen van Psalm 72 : 2 eerste gedeelte en vers 11,

De bergen zullen vrede dragen,
De heuvels heilig recht;
Hij zal hun vroolijk op doen dagen
Het heil, hun toegezegd.

Zijn naam moet eeuwig' eer ontvangen:
Men loov' Hem vroeg en spâ:
De wereld hoor', en volg' mijn zangen
Met Amen, Amen, na!

waarna men te tien uur huiswaarts ging.

AFSCHEIDSMAALTIJD.

Aan den avond van Donderdag 13 Maart vereenigden zich een 80-tal deelnemers aan een gemeenschappelijken maaltijd in Krasnapolsky.

Nadat de voorzitter van het Congres, thans tafelpresident, een hartelijk woord van welkom had gericht tot de aanwezigen, ging op zijn verzoek Dr. Schokking voor in gebed.

Was Prof. Diepenhorst op het Congres als Generaal gehuldigd, ook hier is hij weer de voortrekker, als hij het eerst een heildronk instelt, door den drang van zijn hart hiertoe geprest, op de Koningin, die zulk een luisterrijk exempel geeft van individueele toewijding aan de nooden van het volk, waardoor haar bezit de beste waarborg is tegen revolutionaire schokken.

In aansluiting hieraan bracht Mej. H. S. S. Kuyper een toast uit op ons koningskind, op Prinses Juliana, op wie de hope der toekomst gevestigd is.

Aan den heer Snoeck Henkemans gaven de voorletters van den voorzitter, die samengevoegd het woord „Pa" opleverden, aanleiding, om de vaderlijke zorgen te herdenken, welke Professor P. A. Diepenhorst van voorbereiding tot sluitingsure toe voor het congres had betoond. Geestig antwoordde Prof. Diepenhorst „Dank je wel, mijn jongen!"

Mej. van Marle dankte namens de vrouwen het bestuur voor de ruime plaats, aan de vrouw op het congres ingeruimd, hetgeen Mej. H. S. S. Kuyper er toe bracht ten tweede male een dronk in te stellen, nu op Mevrouw Diepenhorst—de Gaay Fortman, door wier krachtige actie de vrouwen in zoo grooten getale aan het congres hadden deelgenomen.

Mej. Mr. Katz stelde voor het volgende telegram aan Prof. Slotemaker de Bruine te zenden „De deelnemers aan het Christelijk Sociaal Congres, bijeen aan een gemeenschappelijken maaltijd, drukken hun spijt uit, dat u hier niet tegenwoordig is en brengen u hunnen hartelijken groet". Bij acclamatie wordt dit voorstel aangenomen.

De heer Duymaer van Twist herdacht den voorzitter van het eerste Christelijk Sociaal Congres, Dr. A. Kuyper.

Dr. Schokking toastte op de leiders der Christelijke vakvereenigingen, wier kloeke houding in de Novemberdagen de revolutie had bezworen.

Mr. Bijleveld zag de Christelijke vrouwenbeweging belichaamd in vier aanwezige vrouwen: in de vrouw van den voorzitter, wier lof reeds verkondigd was, in zijn eigen vrouw, wier bezit hem de vrouwenbeweging deed waardeeren, in Mej. Mr. Katz, de eerste spreekster in het gemengde debat, en in Mej. H. S. S. Kuyper, een der beste kenners der vrouwenbeweging in Nederland.

De heer da Costa stelde als kleinzoon van Pierson en da Costa een dronk in op de zusters der barmhartigheid, die aan dezen maaltijd zoo sterk vertegenwoordigd waren.

Ook de heer Kempers sprak enkele goede woorden, waarna Dr. Kromsigt met dankgebed eindigde.

NAAMLIJST

DER LEDEN VAN HET TWEEDE CHRISTELIJK SOCIAAL CONGRES.

Exc. P. J. M. AALBERSE, 's-Gravenhage.
Ds. AALBERTS, Wormerveer.
Zr. B. AALDERS, Amsterdam.
C. J. K. VAN AALST, Amsterdam.
J. J. ADRIAANSE, Amsterdam.
D. C. AKKERS, Werkendam.
Mevr. Wed. G. VAN ALEWIJK—MOEN, Abcoude.
A.-R. KIESVEREENIGING, Enschedé, B. H. SCHOLTEN.
D. J. B. ALLAARD, Amsterdam.
J. VAN ALTENA Czn., Amsterdam.
Mevr. VAN ALTENA, Amsterdam.
H. AMELINK, Rotterdam.
H. VAN ANDEL, Utrecht.
Mevr. W. VAN ANDEL—BIJLEVELD, 's-Gravenhage.
H. ANDRINGA, Holwerd.
Prof. Mr. A. ANEMA, Amsterdam.
Mevr. ANEMA, Amsterdam.
Mej. W. VAN APELDOORN, Amsterdam.
H. ARENDSEN, Harderwijk.
Mevr. ARENTS—SLINGELAND, Deventer.
J. VAN ARKEL, Soest.
H. J. ARNOLD, Rotterdam.
Jonkvr. C. M. VAN ASCH VAN WIJCK, Utrecht.
Jhr. Mr. H. A. M. VAN ASCH VAN WIJCK, Utrecht.
Mevr. VAN ASCH VAN WIJCK—Baronesse VAN HOOGENDORP, Utrecht.
Jhr. Mr. M. VAN ASCH VAN WIJCK, Arnhem.
G. ATTEMA, Garijp.

K. G. ATTEMA, Garijp.
L. ATTEMA, Hilversum.

A. Th. BAART, Rotterdam.
G. BAAS Kz., Amsterdam.
H. BAGGELAAR, Amsterdam.
Mej. B. A. BAGGELAAR, Amsterdam.
Mevr. M. G. BAKHOVEN—MICHELS, Rotterdam.
J. A. BAKHUYZEN, Spaarndam.
D. BAKKER, Wildervank.
Ds. H. BAKKER, Amsterdam.
P. S. BAKKER, Leeuwarden.
S. BAKKER, Amsterdam.
S. BAL, Rotterdam.
J. BALHUIZEN, Amsterdam.
Mevr. BALHUIZEN—REYMERINK, Amsterdam.
Mej. J. M. BALHUIZEN, Amsterdam.
J. BALK, Delft.
C. VAN BAREN Jr., Amsterdam.
F. J. D. BARENDS, Amsterdam.
Dr. G. BARGER, Heemstede.
Mej. M. W. BARGER, Hardenbroek, Driebergen.
B. M. BARLAGEN, Nieuwolda.
B. BARNEVELD, Zaandam.
Mej. C. A. BATELAAN, Bodegraven.
Prof. Dr. H. BAVINCK, Amsterdam.
Mevr. J. A. BAVINCK—SCHIPPER, Amsterdam.
Mr. A. J. L. VAN BEECK CALKOEN, Den Haag.
Mevr. VAN BEECK CALKOEN—HEEMSTRA, Den Haag.
Mej. F. J. VAN BEECK CALKOEN, Utrecht.
Mr. J. F. VAN BEECK CALKOEN, Utrecht.
Mej. W. C. VAN BEECK CALKOEN, Utrecht.
Zr. M. M. BEERKE, Amsterdam.
PH. BEERNINK, Koog aan de Zaan.
Mej. W. VAN DER BEKE CALLENFELS, Zetten.
Ds. G. J. G. DE BEL, Dalem.
G. W. VAN DER BEND, Amsterdam.
W. VAN DER BEND, Amsterdam.
Mej. J. M. BERENDS, Arnhem.

F. W. VAN DEN BERG, Amsterdam.
K. VAN DEN BERG, Dragten.
Mr. L. W. C. VAN DEN BERG, Delft.
C. M. VAN DEN BERGH, Den Haag.
J. BERGHUIS, Kampen.
J. BERGHUIS, Waddingsveen.
A. DE BES, IJsselmonde.
G. P. J. BES, Den Haag.
JOH. BETHLEHEM, Amsterdam.
R. BETS, Zaandijk.
D. E. BEUKEMA, Drachtster Compagnie.
Dr. E. J. BEUMER, Utrecht.
H. BEUMER, Arnhem.
Ir. H. G. VAN BEUSEKOM, Delft.
Mr. H. DE BIE, Rotterdam.
Mevr. H. DE BIE—VAN DER HOOP VAN SLOCHTEREN, Rotterdam.
J. BIERDRAGER, Alkmaar.
Mej. BIERENS DE HAAN, Zetten.
J. BIEMOND Pzn., Bleiswijk.
P. BINNENDIJK, Hilversum.
Ds D. M. BLANKHART, Nijverdal.
B. A. VAN DER BLOM, Oude Wetering.
H. BLOM, Amsterdam.
Mej. M. H. BLOEMENDAAL, Amsterdam.
J. BLIJLEVEN, Alfen aan den Rijn.
P. L. DE BOCK, Oude Wetering.
Fa. M. BODDENDIJK EN ZN., Meppel.
D. BODDEUS, Schiedam.
F. DEN BOEFT, Amsterdam.
Ds. A. M. BOEIJENGA, Koog aan de Zaan.
F. BOEIJENGA, Sneek.
A. DE BOER, Amsterdam.
D. DE BOER, Rotterdam.
M. DEN BOER, Amsterdam.
R. A. BOER ROOKHUIZEN, Bussum.
Mr. H. J. H. Baron VAN BOETSELAAR, Utrecht.
Mevr. Baronesse VAN BOETZELAAR—DE JONCHEERE, Bilthoven.
Zr. C. O. J. BOISSEVAIN, Amsterdam.
H. D. J. BOISSEVAIN, Gelselaar bij Borculo.

Mevr. BOISSEVAIN—FABIUS, Amsterdam.
S. TEN BOKKEL HUININK, Ubbergen bij Nijmegen.
J. BOKS, Zutphen.
Zr. D. BOL, Amsterdam.
J. BOLMAN, Leeuwarden.
Ds. J. BOLMAN, Oostwolde (Old.).
F. L. VAN DER BOM, Amsterdam.
Mej. D. E. BOMERT, Amsterdam.
BOND VAN CHR. POST- EN TELEGRAAFPERSONEEL, Utrecht.
A. P. BONGERS, Amsterdam.
B. M. v. d. BOOM, Rotterdam.
D. K. BOOM, Amsterdam.
Mr. G. H. B. v. d. BOOM, Rotterdam.
Mevr. Mr. G. v. d. BOOM—HOVY, Rotterdam.
L. BOOMSMA, Amsterdam.
Mevr. BOON, Amsterdam.
C. BOONSTRA, Kollum.
R. BOONSTRA, Rotterdam.
J. BOOR, Huizen (N.-H.).
C. BOOT, Delft.
H. BOOT, Delft.
P. BOOT Sr., Leiden.
W. BOOT, Delft.
J. BOOTSMA, Den Haag.
Zr. G. A. BOTH, Zutphen.
Jkvr. F. Baronesse v. d. BORCH v. VERWOLDE, Verwolde (Gld.).
H. DE BORDES, Vlaardingen.
A. BORST Pz., Rotterdam.
A. BOS, Rotterdam.
H. BOS Kz., Rotterdam.
H. W. BOS, Halfweg.
J. BOS, Coevorden.
K. BOS, Midwolda (Old.).
E. J. BOSCH Jbzn., Baarn.
Mevr. J. N. BOSCH, Amsterdam.
A. K. BOSMA, Berlikum (Fr.).
W. BOSMA, Garijp (Fr.).
K. BOSSENBROEK, Amsterdam.
W. J. BOSSENBROEK, Amsterdam.

Mevr. C. H. BOSSENBROEK—VOLLENHOVEN, Amsterdam
H. BOSWIJK, Amsterdam.
G. BOULOGNE, Giessendam.
Ds. H. BOUMA, Leeuwarden.
Mr. P. B. BOUMAN, Rotterdam.
Mr. L. G. N. BOURICIUS, Den Haag.
Mevr. Wed. J. M. DES BOUVRIE VERLOOP, Amsterdam.
Mevr. A. M. BOUWMAN—KöHLER, Amsterdam.
Mej. C. C. BOUWMAN, Kampen.
Mej. P. BOUWMAN, Kampen.
Mej. T. BOUWMAN, Kampen.
Ds. W. H. BOUWMAN, Nederhorst den Berg.
D. DEN BRABER, Rotterdam.
H. BRAND, Dordrecht.
Mej. A. G. BRANTS, Dieren (Gld.).
Z. BRAS Jr., Rotterdam.
Dr. JOH. C. BREEN, Amsterdam.
Mevr. BREEN, Amsterdam.
K. BREIDER, Groningen.
D. BREMMER Jz., Waddingsveen.
Mr. N. J. BREMMER, De Bildt (Utr.).
D. BREUKELAAR, Zaandam.
D. N. BREUKELAAR, Amsterdam.
G. D. BREUKELAAR, Amsterdam.
Ds. W. BREUKELAAR, Zaandam.
G. BREURE, Schiedam.
A. BRENS, IJlst.
Ds. H. G. W. BRIEDÉ, Amsterdam.
Mr. P. E. BRIËT, Leiden.
A. W. BRINK, Amsterdam.
Mevr. C. M. BRINK—VAN VOORTHUIZEN, Amsterdam
Zr. G. BOCHMEIJER, Amsterdam.
W. F. C. VAN DEN BROEK, Zwolle.
G. J. BROEKROELOFS, Coevorden.
Zr. J. BROERE, Amsterdam.
A. BROUWER, Gasselternijeveenschemond.
Ds. H. BROUWER H.Mzn., Heemstede.
Mevr. ANNIE BROUWER—DE RUITER, Heemstede.
J. C. BROUWER, Rotterdam.

Dr. K. J. BROUWER, Amsterdam.
Mr. A. BRUCH, Haarlem.
Ds. J. P. VAN BRUGGEN, Rotterdam.
C. A. DE BRUIN, Rotterdam.
J. DE BRUIN, Rotterdam.
Mej. C. J. DE BRUYN KOPS, Apeldoorn.
Mevr. DE BRUYN VAN MELIS EN MARIEKERKE—TAETS VAN AMERONGEN, Amsterdam.
Dr. J. W. DE BRUYNE, Amsterdam.
Mevr. DE BRUYNE, Amsterdam.
S. F. BRUNE, Lollum.
Mr. J. BRUNT Jr., 's-Gravenzande.
Mej. M. BRUNT, Bodegraven.
Mej. W. BRUSSE, Ede.
E. J. BUENK, Nijkerk.
C. BUITENDIJK. Amsterdam.
T. BUITINK, Amsterdam.
A. J. BUK, Amsterdam.
H. J. BULTEN, Blokzijl.
Mevr. A. H. M. BURÉ KLEEMAN, Amsterdam.
Fa. R. v. d. BURG, Amersfoort.
G. BURGER, Rotterdam.
J. J. BUSKES, Utrecht.
P. BUSSTRA, Luinjeberd (Fr.).
J. VAN BUUREN, Veenendaal.
H. G. VAN DER BIJ, Rinsumageest.
Exc. Mr. H. BIJLEVELD Jr., Den Haag.
Mevr. M. E. BIJLEVELD—DAKE, Den Haag.
H. BIJLSMA, Dragten.
B. BIJMA, Smilde.

L. W. CALJOUW, Zwolle.
A. VAN CAMP, Gorinchem.
E. H. CHARDON, Zoetermeer.
Mr. J. P. CHARDON, Delft.
CHR. AMBTENARENBOND (Alg. Ned.), Rotterdam, A. MASTENBROEK.
CHR. BESTURENBOND, Afd. Rotterdam, H. H. HORDIJK.
CHR. BESTURENBOND, Afd. Zwijndrecht, A. VAN NOORT.

CHR. BOND VAN SIGARENMAKERS EN TABAKBEWERKERS, Rotterdam, A. HORDIJK.
CHR. KANTOOR- EN HANDELSBEDIENDEN (Ned. Vereen. van), Amsterdam.
CHR. METAALBEWERKERSBOND, Afd. Weesp.
CHRISTELIJK NATIONAAL VAKVERBOND. Rotterdam.
CHR. NAT. WERKMANSBOND, Afd. Amsterdam. R. VLAANDEREN.
Jhr. Mr. S. VAN CITTERS. Arnhem.
W. CLEMENS, Leerdam.
Mej. C. J. COCKUIJT, Utrecht.
A. VAN COEVORDEN. Nijkerk.
K. LE COINTRE, Driebergen.
A. COLIJN, Nieuwer-Amstel.
Mr. A. H. COLIJN. Den Haag.
H. COLIJN, Amsterdam.
H. COLIJN, Den Haag.
J. A. CONJONGH, Rotterdam.
J. J. CORDES, Ouderkerk a. d. Amstel.
Mevr. H. Cordes—ROYER, Ouderkerk a. d. Amstel.
A. J. DA COSTA, Amsterdam.
Mevr. D. J. DA COSTA—VAN DEN BERGH, Amsterdam.
Mej. H. W. CROMMELIN, Zeist.

Dr. J. H. A. VAN DALE, Ermelo.
Zr. A. DALHUIJZEN, Amsterdam.
T. DALMAYER, Oude Wetering.
Mej. C. DALMAN, Baarn.
P. J. DAM, Hilversum.
H. DANE, Rotterdam.
H. J. DANE, Amsterdam.
Mevr. DANE—VIS, Amsterdam.
A. Baron VAN DEDEM, Dalfsen.
R. VAN DEEMSTER, Amsterdam.
R. DEKKER, Kampen.
Mevr. DEKKER—RINGNALDA, Amsterdam.
J. W. DEKKER, Amsterdam.
Mej. DEKKER, Amsterdam.
Gebr. DERCKSEN, Gouda.
G. W. VAN DETH, Amsterdam.

A. DE DEUGD, Ridderkerk.
A. v. d. DEURE, Edam.
DIAKENEN IN DE NED. HERV. KERK TE UTRECHT (Vereen. van)
Mej. J. B. DIEDERIKS, Amsterdam.
Mej. L. C. DIEHL, Amsterdam.
Mevr. DIEHL—SCHOTT, Den Haag.
Mr. P. DIELEMAN, Middelburg.
Mevr. DIELEMAN—MAGENDANS, Middelburg.
Mej. S. A. J. DIELEMAN, Amsterdam.
Ds. G. DIEMER, Marrum (Fr.).
H. DIEMER, Rotterdam.
Mej. A. D. DIEPENHORST, Amsterdam.
G. A. DIEPENHORST, Strijen.
Mr. G. A. DIEPENHORST, Rotterdam.
Prof. Mr. P. A. DIEPENHORST, Amsterdam.
Mevr. A. C. DIEPENHORST—DE GAAY FORTMAN, Amsterdam.
P. G. DIEPERSLOOT, Haarlem.
E. H. DIK, Amsterdam.
J. DIRKS, Amsterdam.
Mevr. DIRKSEN, Amsterdam.
Mr. J. DONNER, Rotterdam.
J. H. DONNER, Rotterdam.
Th. G. DONNER, Apeldoorn.
J. A. VAN DONSELAAR, Dordrecht.
Mevr. H. S. DOODEHEEFVER, Amsterdam.
J. DOOYEWAARD Azn., Amsterdam.
JOH. VAN DOOREN, Almelo.
H. G. DOORN, Amsterdam.
W. J. DOORNENBAL, Den Haag.
J. DOP, Eemnes.
H. L. E. DORMAAR, Middelburg.
E. DOUMA, Amsterdam.
A. DOUWES, Amsterdam.
J. DOUWES, Amsterdam.
Mevr. DOUWES, Amsterdam.
Zr. C. DRAAYER, Delft.
G. DREVEL, Midwolda.
Mej. Mr. P. M. VAN DRIEL, Utrecht.
W. P. DROOG, Rotterdam.

Mevr. DROS—v. d. FLIER, Nunspeet.
M. DROST, Nijkerk.
Mej. W. DRUYVESTEIN, Amsterdam.
C. DUBBELDAM, Slikkerveer.
Mej. A. DUDOK VAN HEEL, Den Haag.
Mej. A. F. DUDOK VAN HEEL, Zetten.
L. F. DUYMAER VAN TWIST, Den Haag.
JAC. W. DEN DUYN, Amsterdam.
Ds. P. DEN DUYN, Oosterwijk bij Leerdam.
H. D. DUIVEMAN, Doorn.
J. DUIVEN, Sloterdijk.
Mevr. A. v. d. DUSSEN, Amsterdam.
Mej. A. E. v. d. DUSSEN, Hilversum.
Mr. G. C. DUVAL SLOTHOUWER, Assen.
M. DWARSWAARD, Sassenheim.
C. VAN DIJK, Rotterdam.
Fa. D. VAN DIJK & G. HOFMAN, Hoogeveen.
J. VAN DIJK, Geldermalsen.
Dr. K. DIJK, Den Haag.
K. H. VAN DIJK, Amsterdam.
Ds. A. VAN DIJKEN, Amsterdam.
S. VAN DIJKEN, Amsterdam.
T. A. VAN DIJKEN, Amsterdam.
G. J. v. DIJKHUIZEN, Nijkerk.
M. VAN DIJKHUIZEN, Nijkerk.
F. H. DIJKSTERHUIS, Mensingeweer (Gr.).
S. DIJSTRA, Leeuwarden.

B. EBLING, Amsterdam.
Mej. H .VAN ECK, Hemmen.
Mej. M. C. VAN EEGHEN, Amsterdam.
TYO H. VAN EEGHEN, Aerdenhout.
Mevr. VAN EEGHEN—VAN MARLE, Aerdenhout.
Mevr. VAN EEGHEN, Amsterdam.
H. EEKHOF, Veendam.
W. EENKHOORN, Weesp.
G. K. EGER, Den Haag.
Mevr. J. C. J. EILERS—JACOBSON, Amsterdam.
G. EKKEL, Enschedé.

Mevr. M. C. ELINK SCHUURMAN, Rotterdam.
F. ELKERBOUT, Leiden.
Ds. H. VAN ELST, Genemuiden.
Zr. J. G. VAN DER ELST, Amsterdam.
J. B. ELWARD, Amsterdam.
Mej. W. VAN EMBDEN, Den Haag.
Ds. L. EMMEN, Durgerdam.
JOH. VAN 'T ENDE, Kampen.
P. J. VAN ENDT, Utrecht.
A. DEN ENGELSE P.Azn., Landbouwer, Klundert.
ADR. VAN DER ENT, Barendrecht.
H. VAN ESSEN, Nijkerk.
M. VAN ESSEN, Nijkerk.
Mej. E. Z. ESSER, Zeist.
Mej. I. ESSER, Zetten.
J. ESVELDT, Gorinchem.
Mej. J. EVERWIJN LANGEN, Amsterdam.
Mevr. A. M. W. EVERWIJN LANGEN—DOLFF, Amsterdam.
Mej. A. VAN EWIJK, Zeist.
H. EIJKELBOOM, Zwolle.

J. C. FABER, Amersfoort.
D. P. D. FABIUS J.Czn., Amsterdam.
Mevr. FABIUS—GUNNING, Amsterdam.
Mevr. FABIUS—VAN DER POLL, Amsterdam.
J. FEENSTRA Jr., Amsterdam.
R. FEENSTRA, St. Nicolaasga.
W. FEENSTRA, Amsterdam.
N. FELIX, Utrecht.
Mevr. Baronnese VAN DER FELTZ, Amsterdam.
L. J. FEUNEKES, Winschoten.
J. FENNEMA, Sneek.
Mr. F. FERNHOUT, Gorinchem.
K. FERNHOUT Mzn., Amsterdam.
M. FERNHOUT, Mijdrecht.
Mej. W. FERNHOUT, Amsterdam.
Ds. T. FERWERDA, Amsterdam.
Mevr. M. A. M. FERWERDA—BOERTS, Amsterdam.
Mej. C. M. FLORIJN, Haarlem.

Mevr. J. W. FLORIJN—GROOT, Haarlem.
ANTH. FOLMER, Den Haag.
A. FONTEYN, Rotterdam.
P. A. FOPMA, Zwammerdam.
A. FOSSEN, Nijkerk.
H. FOSSEN, Nijkerk.
JOH. C. FRANCKEN, Rotterdam.
Dr. H. FRANSSEN, Zwolle.
J. F. FRANSSEN, Kampen.
A. FREEN, Rotterdam.
FRIESCH DAGBLAD, Sneek.
A. FRIS Ezn., Zaandam.
Mr. Dr. W. F. J. FROWEIN, Heerlen.
P. FÜRSTIG, Arnhem.

Ds. N. A. DE GAAY FORTMAN, Amsterdam.
Dr. J. G. GEELKERKEN, Amsterdam.
J. W. GEELS, Hilversum.
Jhr. Mr. D. J. DE GEER, Den Haag.
Prof. Dr. W. GEESINK, Watergraafsmeer.
J. J. DE GELDER, Den Haag.
Mevr. VAN GELDEREN, Amsterdam.
G. VAN GENT, IJsselmonde.
Mr. P. S. GERBRANDY, Sneek.
GEREF. ZIEKENVERPLEGING, Amsterdam.
B. J. GERRETSON, Rotterdam.
E. GERRITSEN, Assen.
W. GEURTS, Wageningen.
Ds. H. A. DE GEUS, Veenendaal.
Dr. J. GEWIN, Amsterdam.
Mej. E. S. VAN GHEEL GILDEMEESTER, Zetten.
Dr. F. VAN GHEEL GILDEMEESTER, Den Haag.
J. GIELEBAARD, Amsterdam.
Mevr. H. GIESEN—DIEMER, Amsterdam.
Mej. N. GIESEN, Amsterdam.
D. GILHUIJS, Rotterdam.
Mr. J. W. GOEDBLOED, Goes.
J. GOEMAAT, Leksmond.
A. GOLDSCHMEDING, Amsterdam.

D. GOLDSCHMEDING, Amsterdam.
G. GOLDSCHMEDING, Amsterdam.
C. DE GOOIJER, Veenendaal.
Ds. N. IJ. VAN GOOR, Groningen.
H. B. v d. GOOT, Oudemirdum (Fr.).
Ds. C. GOOTE, Oud-Beijerland.
J. H. GOOTE, Baarn.
J. GORTEMULDER, Hilversum.
D. GOSKER, Apeldoorn.
Prof. Dr. A. GOSLINGA, Amsterdam.
F. GOUDRIAAN Azn., Ouderkerk a. d. IJsel.
W. GRAELER, Dragten.
GRAFISCHE BOND (Ned. Chr.), Amsterdam.
GRAFISCHE BOND (Ned. Chr.),Afd. Rotterdam.
C. GRASHOFF, Den Haag.
Ds. J. J. v. d. GRIENT, Maassluis.
A. GROEN, Sneek.
B. GROEN, Weesp.
J. GROEN, Den Haag.
Mej. W. M. GROEN, Zandvoort.
D. GROENENDIJK, Rotterdam.
H. GROENENDIJK, Amsterdam.
Mevr. D. G. GROENENDIJK—OVERVEEM, Amsterdam
Mej. M. GROENENDIJK, Amsterdam.
F. K. GROENEVELD, Sneek.
J. GROENEVELD Thzn., Sneek.
Mej. J. M. C. GROENEVELD, Rotterdam.
Ds. J. GROENEWEG, Doetinchem.
J. J. GROENEWEGEN, Amsterdam.
Mevr. GROENEWEGEN—HAALMEYER, Amsterdam.
K. GROENEWOUD Dz., Groningen.
Mej. E. H. D. GRONDIJS, Utrecht.
K. A. GRONDIJS, Utrecht.
Mej. C. GROOT, Enkhuizen.
E. GROOT, Zaandam.
Mej. G. C. GROOT, Enkhuizen.
H. J. DE GROOT, Den Haag.
J. GROOT, Delft.
J. DE GROOT, Rotterdam.

Jb. GROOT Kz., Purmerend.
JAN GROOT Bz., Zaandijk.
J. C. GROOT, Delft.
N. GROOT Jr., Enkhuizen.
N. GROOT Sz., Enkhuizen.
Mevr. S. GROOT Jr., Enkhuizen.
S. N. GROOT, Enkhuizen.
S. GROOT Sr., Enkhuizen.
Mej. GROOT, Enkhuizen.
Mevr. W. M. GROOTE—BURGERSDIJK, Amsterdam.
J. B. GROOTENHUIS, Arnhem.
Prof. Dr. F. W. GROSHEIDE, Amsterdam.
Mr. G. H. A. GROSHEIDE, Amsterdam.
F. GUNNINK Bz., Kampen.
J. VAN GURP, Den Haag.
W. TE GUSSINKLO Jr., Aalten.
C. GUIJT, Den Haag.
Mevr. L. GUIJT—VAN DIE, Den Haag.
G. G. GIJBEN, Den Haag.
Jhr. Mr. N. C. DE GIJSELAAR, Leiden.
R. GIJTENBEEK, Nijkerk.

P. HAAGSMA, Terschelling.
J. A. HAAKSMA—WAGNER, Amsterdam.
Mevr. HAAKSMA—WAGNER, Amsterdam.
A. W. HAAN, Amsterdam.
A. DE HAAN, Rotterdam.
Mej. C. J. DE HAAN, Amsterdam.
J. C. DEN HAAN, Gorinchem.
Sj. HAANSTRA, Garijp (Fr.).
J. TER HAAR Jr. Amsterdam.
M. HAARSMA, Piaam.
Baron J. C. VAN HAERSOLTE, Arnhem.
Mevr. Baronesse VAN HAERSOLTE—VAN HEEMSTRA, Arnhem.
M. A. HAFFMANS, Arnhem.
G. HAFKAMP, Arnhem.
H. C. HAGENAAR, Tilburg.
G. v. d. HAM, Nijkerk.
A. HANEMAAIJER, Rotterdam.

J. M. VAN HARDEVELD, Amsterdam
C. G. HARRENSTEIN, Amsterdam.
A. C. VAN HARTEN, Rotterdam.
D. VAN HARTEN, Rotterdam.
G. M. DEN HARTOGH, Amsterdam.
J. DEN HARTOG, Rotterdam.
H. VAN HASELEN, Amersfoort.
C. C. HASPELS, Nijmegen.
M. TEN HASSEBORG, Scheemda.
I. H. HAUST, Amsterdam.
W. VAN DER HAVE, Rotterdam.
W. J. D. HAVELAAR, Ede.
Mevr. M. M. HAVELAAR—VAN BEECK CALKOEN, Ede.
J. F. HEEMSKERK, Den Haag.
Exc. Mr. Th. HEEMSKERK, Den Haag.
Mej. W. A. HEEMSKERK, Den Haag.
J. VAN HEERDE, Kampen.
Ds. B. HEERES, De Lier.
A. O. HEESTERMAN, Amsterdam.
E. H. J. HEIDA, Amsterdam.
R. C. v. d. HEIDE, Leeuwarden.
Mevr. HEIDEMA, Amsterdam.
Zr. T. HEIDEMA, Amsterdam.
Tj. HEIDINGA, Enkhuizen.
J. HEIDSMA, Watergraafsmeer.
W. HEINS, Den Haag.
A. HELD, Kampen.
G. VAN HELDEN, IJsselmonde.
Ds. O. G. HELDRING, Zetten.
Mevr. HELDRING—STAR NUMAN, Zetten.
S. L. HELDRING, Amsterdam.
W. A. HELDRING RASCH, Den Haag.
Ds. W. F. C. A. HELSDINGEN, Augustinusga.
J. HEMELAAR Jz., Rotterdam.
A. HEMSING Jr., Amsterdam.
Mevr. HEMSING—SLICHER, Amsterdam.
C. HEMSING, Amsterdam.
J. HENDRIKS, Amsterdam.
J. HENSGENS, Sittard.

Dr. V. HEPP, Watergraafsmeer.
C. HERDER, Garijp (Fr.).
M. v. d. HERIK, Giessen Nieuwkerk.
J. H. HESSELING, Amsterdam.
L. HEUKELS, Leeuwarden.
L. HEUKELS, Pernis.
Th. HEUKELS, Rotterdam.
H. HEULE Jr., Utrecht.
CHR. VAN DEN HEUVEL, Nieuw-Vennip.
J. VAN DEN HEUVEL, Nijkerk.
Ds. A. C. HEY, Koudekerke (Z.).
A. VAN DER HEIJDEN, Rotterdam.
F. HEYNS, Ter Aar.
Mevr. L. HIDDINGH—SWELLENGREBEL, Hilversum.
H. HIETKAMP, Garijp (Fr.).
Fa. Wed. F. HINLOOPEN, Amsterdam.
Mevr. W. C. HINLOOPEN—VAN BATENBURG, Amsterdam.
M. VAN HOEK, Amsterdam.
N. P. HOEKSMA, Dragten.
K. L. HOEKSTRA, Garijp (Fr.).
Mevr. T. L. HOEKSTRA—LINDEBOOM, Kampen.
W. 't HOEN, Alblasserdam.
Ds. A. HOENEVELD, Nijkerk.
Mr. A. v. d. HOEVEN, Rotterdam.
A. J. v. d. HOEVEN, Amsterdam.
H. VAN HOEVEN, Rotterdam.
Mej. HOFMAN, Amsterdam.
Th. G. G. HOFMANS, Rotterdam.
Jkvr. M. VAN HOGENDORP, Den Haag.
Ds. H. C. HOGERZEIL, Amsterdam.
Mr. S. J. HOGERZEIL, Den Haag.
A. HOLLANDER, Den Haag.
G. J. HOLLESTELLE, Goes.
Prof. Dr. A. G. HONIG, Kampen.
Mej. BETSY HONIG, Kampen.
Mej. A. VAN 'T HOOFT, Zetten.
J. H. DE HOOG, Amsterdam.
Baronesse L. VAN HOOGENDORP, Zeist.
M. H. HOOGENDIJK, Rotterdam.

Ds. A. G. H. VAN HOOGENHUIJZE, Amsterdam.
Mevr. VAN HOOGENHUIJZE—BERVOETS, Baarn.
A. E. V. HOOGENRAAD, Boxtel (N.-Br.)
Ds. J. HOOGENRAAD, Uithuizen.
Ds. G. VAN HOOGSTRATEN, Zeist.
Mevr. A. VAN HOOGSTRATEN—SCHOCH, Zeist.
Mej. C. VAN HOOGSTRATEN, Arnhem.
A. J. P. TEN HOOPEN, Haaksbergen.
A. TEN HOOR, 's-Hertogenbosch.
Mej. H. C. VAN DEN HOORN, Amsterdam.
Mej. M. L. VAN DEN HOORN, Amsterdam.
L. HOORWEG, Santpoort.
J. HOORWEG, Santpoort.
A. HORDIJK, Rotterdam.
G. HORDIJK, Rotterdam.
PAUL HORN, Amsterdam.
Mevr. HEMSING—VINKE, Amsterdam.
H. v. d. HORST, Werkendam.
H. C. v. d. HORST, Hilversum.
H. S. VAN HOUTEN, Terneuzen.
A. VAN HOUTUM, Ugchelen.
Zr. H. HOUBOLT, Amsterdam.
J. HOUTZAGERS, Amsterdam.
C. M. VAN HOUWELING, Peursum.
Mr. Dr. H. W. HOVY, Loosduinen.
I. HöWELER, Amsterdam.
P. N. HöWELER, Amsterdam.
G. HUISMAN, Appingedam.
H. HUISMAN, Zaandam.
Ds. S. HUISMANS, Doetinchem.
H. HUIZENGA Jz., Enkhuizen.
J. HUIZINGA, Terneuzen.
Ds. CHR. HUNNIGHER, Amsterdam.
Zr. A. HUPKES, Amsterdam.
F. W. HUTTER, Amsterdam.
Mej. A. J. HUYDEKOOPER, Amsterdam.

Ds. S. IDEMA, IJsselmonde.
Exc. A. W. F. IDENBURG, Den Haag.

Mevr. M. E. IDENBURG—DUETZ, Den Haag.
J. D. J. IDENBURG, Amsterdam.
P. J. IDENBURG, Den Haag.
P. J. IDENBURG, Amsterdam.
Mevr. IDENBURG—HOEDEMAKER, Amsterdam.
S. D. IDZINGA, Garijp.
J. ILIOHAN, Zutphen.
C. INGWERSEN C.Mz., Amsterdam.
Ds. A. W. IPPIUS FOCKENS, Hemmen.
H. A. ISINGS, Arnhem.
J. VAN ITERSON, Oude Wetering.

D. JAARSMA, Anjum (Fr.).
H. JAARSVELD, Doetinchem.
Mr. H. Th. 's JACOB, Bussum.
G. JACOBS, Meppel.
J. A. DE JAGER, Amsterdam.
Mej. C. M. JANSEN, Amsterdam.
D. J. JANSEN, Eibergen.
G. Th. JANSSEN, Etten.
J. A. J. JANSEN, Dordrecht.
J. C. M. JANSEN, Amsterdam.
Zr. A. M. JASTMEYER, Harderwijk.
A. DE JONG Jr., Amsterdam.
Mevr. A. DE JONG—DE JONG, Leeuwarden.
B. IJ. DE JONG, Sliedrecht.
D. DE JONG, Nijkerk.
E. DE JONG, Amsterdam.
G. DE JONG, Nijkerk.
H. DE JONG, Leeuwarden.
H. DE JONG Sz., Amsterdam.
Mej. J. DE JONG, Mijdrecht.
Mevr. J. M. DE JONG—v. d. BOOM, Bloemendaal.
K. DE JONG, Workum.
Mr. L. M. DE JONG SCHOUWENBURG, Amsterdam.
Mevr. DE JONG SCHOUWENBURG—WALLER, Amsterdam.
M. DE JONG, Amsterdam.
M. C. DE JONG, Sliedrecht.

P. DE JONG, Krommenie.
Ds. P. M. DE JONG, Zutphen.
Mr. T. DE JONG, Groningen.
A. DE JONG, Wolfheze.
JOS. DE JONGE, Rotterdam.
Jonkvr. J. C. DE JONGE, Zeist.
S. DE JONGE, Houwerzijl.
Jonkvr. W. D. DE JONGE, Zeist.
P. DE JONGH, Amsterdam.
RED. JONGELINGSBODE, Amsterdam.
B. JONGSMA, Hoogeveen.
G. JONKER, Amsterdam.
K. JONKHEID, Gouda.

J. KAAJAN, Groningen.
JOHs. VAN KAAM, Zutphen.
W. C. v. d. KAAY & Co., Utrecht.
R. KAKES, Zaandam.
P. J. KALF, Beverwijk.
A. KALVERDA, Hijum (Fr.).
R. v. d. KAMP, Breukelen.
G. KAMPEN, Haarlem.
Mej. A. KAMPFERBEEK, Amsterdam.
H. KAMSTRA, Franeker.
H. W. KAMPERT, Amsterdam.
Fa. KANIS & GUNNINK, Kampen.
J. Z. KANNEGIETER, Amsterdam.
E. KAPPEN, Nijkerk.
A. KARSDORP, Delft.
Ds. W. A. B. TEN KATE, Kolderveen (Dr.).
Mevr. KATZ—GEESINK, Amsterdam.
Mej. Mr. C. FRIDA KATZ, Amsterdam.
H. M. KEMPENAAR, Den Haag.
M. G. J. KEMPERS, Harderwijk.
Mevr. A. KEMPERS—VERSLOOT, Harderwijk.
A. KEMPKES, Waddingsveen.
G. C. VAN KERKHOF, Amsterdam.
Ds. G. F. KERKHOF, Oost- en West-Souburg.
W. J. KERNKAMP, Edam.

W. J. A. KERNKAMP, Amsterdam.
A. J. v. d. KERK, Meppel.
KERKERAAD N. H. GEMEENTE, Leiden.
Ds. KERSSIES, Smilde.
L. H. KETEL, Tiel.
Mej. P. KEULEMANS, Amsterdam.
H. S. KEUNING, Nijemirdum.
H. KIEL, Kampen.
Mej. G. E. KIRCHNER, Amsterdam.
W. KIRCHNER, Amsterdam.
H. KLAASSEN, Amsterdam.
G. VAN KLEEF Jzn., Nijmegen.
D. KLEIMAN Hz., Zaandijk.
C. KLEIN, Sliedrecht.
P. L. KLEYBURG, Voorburg.
Mej. E. M. F. KLEYN, Driebergen.
G. J. DE KLEIJNE, Kampen.
Zr. W. KLEIJNENBURG, Amsterdam.
Ds. A. KLINKENBERG Jr., Amsterdam.
Mej. A. C. KLINKENBERG, Amsterdam.
Mej W. KLINKERT, Amsterdam.
Ds. J. W. A. KLINKHAMER BREDIUS, Hilversum.
J. KLOPPER, Amsterdam.
Mevr. M. C. E. KLOPPER—HODDES, Amsterdam.
E. KLUNGEL, Midwolda.
G. KNAAP Pz., Hoofddorp.
Ds. J. J. KNAP Cz., Groningen.
D. KNEGTMANS, Rotterdam.
J. A. KNETSCH, Lisse.
P. G. KNIBBE, Amsterdam.
HERM. KNOOP, Amersfoort.
Ds. B. A. KNOPPERS, Almelo.
Mevr. B. A. KNOPPERS—VALKENIER, Almelo.
J. KNOPPERS, Meppel.
J. C. KNOTTENBELT, Barneveld.
D. A. J. KOELEGA, Den Haag.
A. G. KOENDERS, Amsterdam.
H. J. KOERS, Zutphen.
J. KOETSIER, Sloterdijk.

J. KOETSIER, Rotterdam.
Ds. H. KOFFYBERG, Muiderberg.
Fr. J. KOFFRIE, Assen.
Mej. C. J. KöHLER, Maarssen.
Mr. W. H. KöHLER, Maarssen.
Ds. A. B. W. M. KOK, Velsen.
Ds. A. D. C. KOK, Warffum.
J. H. KOK, Kampen.
Zr. R. KOK, Amsterdam.
W. KOK, Den Haag.
Dr. W. J. KOLKERT Jr., Amsterdam.
H. KONING & ZONEN, Amersfoort.
Zw. KOOI, Stroobos.
H. A. KOOISTRA, Amsterdam.
J. KOOLE, Zaandam.
Ds. B. C. KOOLHAAS, Nijkerkerveen.
Mej. LYDIA KOOMANS, Groningen.
Fa. KOOME & VAN DRIEL, De Werken bij Werkendam.
P. DE KOOMEN, Rotterdam.
F. KOOYMAN, IJsselmonde.
Ds. W. L. KORFKER, Gauw (Fr.).
P. KORSTEN & ZONEN, Rotterdam.
P. KORTEWEG, Hilversum.
A. R. KOSTER, Oosterzee (Fr.).
W. KOUTSTAAL, Den Haag.
H. A. C. VAN DER KRAAN, Rotterdam.
G. KRAAIJ Gzn., Zaandam.
A. K. KRABBE, Sloterdijk.
Dr. RIJK KRAMER, Amsterdam.
JOH. KRAP, Den Haag.
A. KREUZEN Az., Eemnes.
G. S VAN KRIEKEN G.Bz., Delft.
J. KROES, Assen.
Dr. P. J. KROMSIGT, Amsterdam.
Mevr. Dr. P. J. KROMSIGT, Amsterdam.
Ds. J. KRüGER, Maarssen.
Zr. G. KRUIS, Amsterdam.
G. KRUISWIJK, Amsterdam.
C. KRUIT, Delft.

B. KRUITHOF, Kampen.
J. KRUITHOF, Rotterdam.
K. KRUITHOF, Rotterdam.
A. KRUIJVER, Zaandam.
C. R. KüHNEN, Utrecht.
Ds. D. KUILMAN, Huizinge (Gr.).
Ds. L. KUIPER, Delft.
Mevr. H. S. KUIPER—MULLER, Amsterdam.
Mej. A. KUIPERS, Den Haag.
H. KUIPERS, Garijp (Fr.).
L. KUNNEN, Assen.
G. KUURMAN, Meppel.
Dr. A. KUYPER, Den Haag.
Dr. A. KUYPER Jr., Rotterdam.
Mej. C. M. E. KUYPER, Den Haag.
Ds. G. R. KUYPER, Haarlem.
Prof. Dr. H. H. KUYPER, Bloemendaal.
Mevr. KUYPER—HEYBLOM, Bloemendaal.
Mej. H. S. S. KUYPER, Den Haag.
Mej. J. H. KUYPER, Den Haag.

G. LAARMAN, Amsterdam.
J. W. LAGERWEIJ, Oude Wetering.
J. LAK, Amsterdam.
P. LAK Mzn., Zaandam.
P. J. LAMBOOY, Amsterdam.
N. C. LAMENS, Amsterdam.
Mej. J. LAMÉRIS, Aerdenhout.
W. LAMÉRIS, Tiel.
Mevr. A. LAMMERTS VAN BUEREN, Zetten.
Dr. J. LAMMERTS VAN BUEREN, Zetten.
JOH. LAND, Kollum.
Zr. A. LANGE, Zeist.
Zr. G. DE LANGE, Amsterdam.
Zr. J. LANGE, Amsterdam.
Mr. Y. LANGHOUT, Amsterdam.
W. M. LECOINTRE Jr., Den Haag.
J. v. d. LECQ, Rotterdam.
Ds. J. HENRI LEDEBOER, Amsterdam.

P. J. v. d. LEER, IJsselmonde.
C. VAN LEEUWEN, Koudekerk a. d. Rijn.
GEBR. VAN LEEUWENS WOLINDUSTRIE, Veenendaal.
G. H. VAN LEEUWEN, Veenendaal.
Fa. H. Van LEEUWEN, Alfen a. d. Rijn.
J. VAN LEEUWEN, Veenendaal.
Ds. L. J. VAN LEEUWEN, Lisse.
W. VAN LEEUWEN Jr., Rotterdam.
W. S. G. A. VAN LEEUWEN, Utrecht.
Mevr. C. VAN LENNEP—GUNNING, Haarlem.
Jhr. Mr. D. E. VAN LENNEP, Heemstede.
Jonkvr. O. VAN LENNEP, Amsterdam.
Jonkvr. S. VAN LENNEP, Heemstede.
J. LENS, Den Haag.
Moeder VON LEPEL, Arnhem.
F. J. LEVENDIG, Amsterdam.
A. LEVER, Amsterdam.
J. P. LEYNSE, Amsterdam.
H. DE LIEFDE, Culemborg.
Mevr. LIEFTINCK—ESSER, Amsterdam.
B. LIENEMAN, Bloemendaal.
Mej. M. G. LIENEMAN, Amsterdam.
Mevr. LIGTHART—LION CACHET, Den Haag.
Jonkvr. C. Gravin VAN LIMBURG STIRUM, Arnhem.
Mr. O. E. Graaf VAN LIMBURG STIRUM, Zandvoort.
A. v. d. LINDE, Bussum.
C. v. d. LINDE, Bussum.
Ds. C. LINDEBOOM, Amsterdam.
Mevr. A. M. LINDEBOOM—DE JONG, Amsterdam.
Mr. L. LINDEBOOM, Dragten.
L. C. LINDEBOOM, Amsterdam.
Mevr. LINDEBOOM, Amsterdam.
L. LINDEBOOM, Amsterdam.
Mevr. LINDEBOOM, Amsterdam.
C. A. TER LINDEN, Amsterdam.
Mevr. M. P. LINSCHOTEN—BLOEMENDAAL, Amsterdam.
H. LINZEL, Zaandam.
A. D. P. V. VAN LöBEN SELS, Arnhem.
Zr. M. VAN LOGHEM, Amsterdam.

H. J. VAN LONKHUIJZEN, Venlo.
A. P. v. d. LOO, Weesp.
I. v. d. LOO, Scheveningen.
JOH. VAN LOO, Nijkerk.
J. K. VAN LOON, Amsterdam.
Mr. H. B. VER LOREN VAN THEMAAT, Bloemendaal.
Dr. H. J. LOVINK, Den Haag.
Mej. A. LUB, Enkhuizen.
P. LUB, Garijp.
Mej. M. H. LUITING, Amsterdam.
R. LUKKIEN, Amsterdam.
Ds. H. A. J. LüTGE, Amsterdam.
LUTH. DIAC. INR., Amsterdam.
M. H. LUTTER, Groningen.
A. LUYENDIJK, IJsselmonde.
G. LUYT, Halfweg.
D. LYBERSE, Arnhem.
F. A. Baron VAN LYNDEN, Baarn.
Zr. IDA LIJNDRAJER, Arnhem.

J. A. MAAS, Doetinchem.
J. M. MAESSEN, Arnhem.
Ds. A. H. MAGENDANS, Maasbommel.
J. T. MAGENDANS, Middelburg.
JOH. MAGREE, Franeker.
H. MANSCHOT, Leksmond.
Mej. ESBELLE MANSON, Amsterdam.
Mej. C. MANSVELT BECK, Den Haag.
G. MANSVELT, Amsterdam.
Mevr. MARANG—DE JONG, Utrecht.
Mej. I. DE MAREZ OYENS, Amsterdam.
Mej. DE MAREZ OYENS, Amsterdam.
C. MARIS, Amsterdam.
H. W. VAN MARLE Jr., Amsterdam.
Mevr. VAN MARLE—SILLEM, Amsterdam.
Mej. H. W. VAN MARLE, Zeist.
W. H. VAN MARLE Jr. Amsterdam.
Mej. AUGUSTA W. Fr. MARMELSTEIN, Amsterdam.
J. MARIJS, Vlissingen.

Mevr. A. MASTENBROEK, Rotterdam.
Mej. B. A. MATTHES, Amsterdam.
Mej. D. T. MATTHES, Amsterdam.
G. VAN MEER, Amsterdam.
Mevr. VAN MEER—VINCKE, Amsterdam.
S. v. d. MEER, Amsterdam.
T. v. d. MEER, Rotterdam.
W. VAN MEEUWEN, Asperen.
K. MEIMA, Sneek.
J. W. MEKKING, Gorinchem.
Mej. F. G. MELLINK, Amsterdam.
J. MENNES, Den Haag.
M. MEPPELINK, Klundert.
B. F. v. d. MEULEN, Dragten.
J. D. v. d. MEULEN Jr., Garijp.
J. J. v. d. MEULEN, Garijp.
Ds. R. J. v. d. MEULEN, Amsterdam.
C. VON MEYENFELDT, Amsterdam.
H. J. MEIJER, Doetinchem.
J. C. MEIJER, Amsterdam.
J. W. MEIJER, Amsterdam.
T. MEIJER, Winschoten.
JAN MEYERING, Emmen.
D. MIK, Krommenie.
J. MINDERAA, Amsterdam.
P. MOBACH, Breukelen.
G. A. MOEN, Abcoude.
J. H. MOHR, Kralingscheveer.
A. MOLENAAR, Rotterdam.
Mej. A. E. A. MONGERS, Doorn.
Mr. J. H. MONNIK, Haarlem.
Mevr. MONNIK—VAN SCHELVEN, Bloemendaal.
Ds. A. J. MONTIJN, Haarlem.
F. MOOLENAAR, Sassenheim.
W. MOOLENAAR, Sassenheim.
J. J. MOOLHUIZEN, Amsterdam.
Dr. J. C. de MOOR, Amsterdam.
C. D. MOOIJ, Zaandam.
J. C. MORTIER Jr., Gorinchem.

B. VAN MOURIK, Doetinchem.
Mevr. A. v. d. MUELEN—v. LELYVELD, Zeist.
C. VAN MUISWINKEL Mz., Zwammerdam.
Mej. MULDER, Rotterdam.
Mej. MULDER, Rotterdam.
Ds. A. MULDER, Abcoude.
Ds. A. J. MULDER, Bussum.
Ds. C. J. MULDER, Baarn.
C. J. MULDER, Dordrecht.
D. MULDER, Hommerts.
Ds. H. MULDER, Amsterdam.
Zr. J. MULDER, Amsterdam.
J. P. H. MULDER, Abcoude.
Mej. R. MULDER, Abcoude.
Mevr. Ch. MüLLER, Utrecht.
Mevr. G. MüLLER—VAN STORKHAUSEN, Utrecht.
Mej H. MüLLER, Zeist.
J. M. MüLLER, Amsterdam.
J. MUNNIK, Utrecht.
H. Th. VAN MUNSTER, Amsterdam.
Mevr. G. MUYSKES—MIDDENDORP, Amsterdam.
P. MUYSSON Wz. Rotterdam.
S. L. J. MUZER, Alfen a. d. Rijn.

J. B. NAAKTGEBOREN, Strijen.
Mej. JOH. W. A. NABER, Amsterdam.
P. J. NAHUYSEN, Utrecht.
D. NAUTA, Amsterdam.
K. NAWIJN Ezn., Bolsward.
Dr. J. A. NEDERBRAGT, Den Haag.
NED. CHR. BOND VAN PERS. IN PUBL. D. EN BEDR., Amsterdam.
NED. LUTH. GEN. VOOR IN- EN UITW. ZENDING, Amsterdam.
Zr. H. DE NEEF, Amsterdam.
Ds. P. NEIDECK, Enkhuizen.
A. R. VAN NES Czn., Rijsoord.
Prof. Dr. H. M VAN NES, Leiden.
J. B. NETELENBOS, Almelo.
Mej. J. H. NIEBOER, Krabbendijke.
M. J. J. NIELEN, Den Haag.

C. NIEMöLLER Sr., Haarlem.
J. H. NIEMöLLER, Haarlem.
H. NIENHUIS, Dragten.
Fa. L. E. NIEUWENHUIZEN, Leiden.
A. H. NIEWENHUIS, Rotterdam.
J. NOOITGEDAGT & ZONEN, IJlst.
F. NOORDHOFF, Arnhem.
Prof. Dr. A. NOORDTZIJ, Driebergen.
Mej. C. DE NOOY COZIJNSEN, Ede.
Mej. W. DE NOOY, Ede.
D. O. NOREL, Zutphen.
Ds. O. NOREL Jz., Vlissingen.
Ds. H. J. NOTEBOOM, Rhoon.
J. W. NOTEBOOM, De Bilt.
J. L. NOTTROS, Amsterdam.
K. NIJHUIS, Garijp.

M. OBERMAN, Bolsward.
W. ODDING, Assen.
B. O. OFFRINGA, Drachtster Compagnie.
Mr. D. OKMA, Leeuwarden.
Mevr. OLDEBOOM—SLUIS, Amsterdam.
Mej. OLDEBOOM, Amsterdam.
Zr. L. OORBEEK, Amsterdam.
J. G. VAN OORD, Werkendam.
M. J. VAN OORD, Werkendam.
Dr. G. OORTHUYS, Amsterdam.
L. OOSTERBOS, Amsterdam.
B. OOSTERHUIS, Amsterdam.
A. OOSTRA, Leeuwarden.
M. OOSTWOUD, Franeker.
A. VAN OOY, Rotterdam.
Mej. A. C. OPHORST, Amsterdam.
A. R. OPHORST, Amsterdam.
Mej. J. M. P. OPHORST, Amsterdam.
J. OPMEER, Zwijndrecht.
G. OPREL, Ambt Doetinchem.
J. ORANJE, Sneek.
C. DEN OTTER, Barendrecht.

H. OUDEKERK Hzn., Midwolda.
L. VAN OUDHEUSDEN, Rotterdam.
W. H. OUDHEUSDEN, Amsterdam.
Ds. OUSSOREN, Huizen.
P. M. OUT, Amsterdam.
A. OUWEHAND Dz., Katwijk aan Zee.
C. G. OUWEJAN, Abcoude.
Mevr. VAN OUWENALLER—KOOL, Hilversum.
Dr. W. S. OVINK, Wezepe.
Ds. D. OZINGA, Pernis.

W. PAANS, Almkerk.
Ds. C. J. VAN PAASSEN, Haarlem.
Ds. C. J. VAN PAASSEN, Zutphen.
Chr. PADDING, Hilversum.
J. PADDING, Amsterdam.
Mevr. Wed. Baronesse VAN PALLANDT—NOBEL, Wezepe.
H. J. PARIS, Amsterdam.
A. PARLEVLIET, Katwijk aan Zee.
G. R. H. PEL, Leeuwarden.
Ds. M. P. PEL, Kommerzijl.
Mej. C. S. VAN PELT, Den Haag.
F. VAN PELT, Rotterdam.
E. PELGER, Den Haag.
Ds. M. A. VAN PERNIS, Schoonrewoerd.
Jonkvr. M. DE PESTERS, Arnhem.
Ds. F. G. PETERSEN, Veendam.
Dr. H. PIERSON, Zetten.
Mej. M. C. PIETERS, Amsterdam.
D. PLANTINGA, Ee bij Dokkum.
Mevr. R. PLEYTER—GROENENDIJK, Amsterdam.
G. J. PLOEG, Ambt Doetinchem.
G. J. v. d. PLOEG, Bolsward.
R. A. POLM, Apeldoorn.
Ds. C. W. E. PLOOS VAN AMSTEL, Delft.
Jonkvr. v. d. POEL, Den Haag.
Mevr. v. d. POL—STEFFENS, Utrecht.
Jonkvr. B. VAN DE POLL, Zeist.
H. POLLEMA, Sneek.

W. POLMAN, Den Haag.
A. J. PONTIER, Rotterdam.
Ds. W. S. PONTIER, Maasdijk.
IJ. POORTINGA, Garijp.
C. B. POSTHUMUS MEYES, Huis ter Heide.
Dr. E. J. W. POSTHUMUS MEYJES, Den Haag.
J. POSTMUS, Amsterdam.
J. POT, Kampen.
S. POTMA, Gerkesklooster.
S. PRAAMSMA, Bolsward.
Mr. A. C. G. VAN PROOSDIJ, Amsterdam.
Mej. J. VAN PROOSDIJ, Amsterdam.
PROT. CHR. BOND VAN SPOOR- EN TRAMWEGPERSONEEL, Utrecht.
J. P. PRUIKSMA, Kollum.
P. PRINS, Vlaardingen.
J. PUT, Arnhem.
J. VAN PUTTEN, Kampen.
Mej. M. J. PIJNACKER HORDIJK, Den Haag.
W. PIJPER, Nijkerk.

Douairière QUARLES VAN UFFORD—WILLINK VAN COLTER, Utrecht.
Jhr. Dr. F. H. QUARLES VAN UFFORD, Utrecht.
Jhr. Mr. QUARLES VAN UFFORD, Amsterdam.
Mevr. QUARLES VAN UFFORD, Amsterdam.
J. QUISPEL, Rotterdam.

D. VAN RAALTEN, Emmen.
Jhr. Mr. F. H. RADEMACHER SCHORER VAN NIEUWEKERKE, Utrecht.
Mej. E. RAHUSEN, Haarlem.
Mej. I. RAHUSEN, Haarlem.
D. J. VAN RAMSHORST, Nijkerk.
M. VAN REEMEREN, Den Haag.
C. M. VAN REES, Sliedrecht.
J. W. REESE, Amsterdam.
Mevr. J. W. REESE, Amsterdam.
D. J. REESKAMP, Utrecht.

Mej. C. REESSE, Amsterdam.
Mej. J. M. J. REESSE, Amsterdam.
J. REITSMA, Stroobos.
Dr. J. H. T. REMME, Huizen.
Ds. G. M. VAN RENNES, 's-Gravendeel.
Mr. R. RENSMA, Gouda.
H. RETEL, Rijswijk.
Mevr. A. W. REUYL—v. d. PLAS, Zandvoort.
G. REYERKERK, Oud-Beijerland.
T. Z. REYMERINK, 's-Graveland.
G. J. REYNEVELD, Koudekerk a. d. Rijn.
Dr. M. VAN RHIJN, Driebergen.
B. RICHTERS Bzn., Rotterdam.
W. RICHTERS, Den Haag.
Mevr. VAN RIEMSDIJK, Aerdenhout.
A. RIETEMA POLMAN, Amsterdam.
C. F. W. RIETVELD, Soest.
Fa. M. J. LA RIVIÈRE & VOORHOEVE, Zwolle.
H. A. ROOBAARD, Hoogeveen.
Mevr. Baronesse ROËLL—Baronesse DE VOS VAN STEENWIJK, Haarlem.
H. ROELFSEMA, Midwolda.
M. H. ROMERS, Amsterdam.
Mr. C. E. W. ROMONDT VIS, Zeist.
Mevr. ROMONDT VIS—Baronesse QUARLES DE QUARLES, Zeist.
R. DE RONDEN, Weesp.
Ds. J. RONGE, Utrecht.
Ds. B. ROORDA, Driesum.
D. M. ROOS, Amsterdam.
F. DE ROOS, Zaandam.
Mej. ROOSENBOOM, Den Haag.
H. ROOTLIEB, Amsterdam.
J. DE ROOY, Amstelveen.
Ds. A. J. ROOZEMEYER, Amsterdam.
Ds. ROSCAM ABBING, Leiden.
Mevr. H. ROSCAM ABBING—VETH, Leiden.
H. ROSKAM Jr., Barneveld.
G. VAN ROSSUM, Koog a. d. Zaan.
G. J. ROTTEVEEL, Arnhem.

J. W. ROUW, Bussum.
JOH. LA ROY, Vriezenveen.
A. RUITENBEEK, Nijkerk.
E. DE RUITER, Assen.
Ds. J. C. RULLMANN, Utrecht.
Mej. H. RUPPERT, Amsterdam.
J. S. RUPPERT Jr., Amsterdam.
Dr. H. C. RUTGERS, Driebergen.
Mej. L. RUTGERS, Driebergen.
Mr. V. H. RUTGERS, Boskoop.
Mevr. RUTGERS—HOVY, Boskoop.
Jhr. Mr. RUTGERS VAN ROZENBURG, Baarn.
Jhr. Mr. L. M. RUTGERS VAN ROZENBURG, Utrecht.
Th. RUYS Gzn., Amsterdam.
Mr. G. RUYS, Bussum.
G. J. A. RUYS, Utrecht.
Th. RUYS Jr., Bloemendaal.
P. RIJNSDORP, Rotterdam.
C. VAN RIJSWIJK, Hoorn.

E. SANDERS, Breukelen.
Jonkvr. DE SAVORNIN LOHMAN, Zeist.
Jhr. Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN, Den Haag.
Jhr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN Jr., Heemstede.
Prof. Jhr. Mr. B. C. DE SAVORNIN LOHMAN, Utrecht.
Mevr. DE SAVORNIN LOHMAN—SCHWARZ, Utrecht.
Jhr. J. DE SAVORNIN LOHMAN, Amsterdam.
Jonkvr. S. E. DE SAVORNIN LOHMAN, Arnhem.
A. v. d. SCHAAF, Enschedé.
Fa. D. v. d. SCHAAF, Beetgumermolen.
J. A. SCHAAFSMA, Amsterdam.
A. v. d. SCHAFT, Kampen.
G. A. H. SCHAFTENAAR, Amsterdam.
S. SCHAFTENAAR, Utrecht.
G. VAN SCHAIK, Rotterdam.
A. D. v. d. SCHANS, Rijswijk.
Mej. H. J. SCHEEPMAKER, Amsterdam.
J. SCHELHAAS Jz., Amsterdam.
J. SCHELTENS, Kampen.

L. B. SCHELTINGS, Den Haag.
Mevr. A. VAN SCHELVEN—VAN LöBEN SELS, Rotterdam.
Mr. A. J. VAN SCHELVEN, Rotterdam.
Mevr. VAN SCHELVEN—DE JONGE, Amsterdam.
Prof. Dr. A. A. VAN SCHELVEN, Haarlem.
Ds. C. L. F. VAN SCHELVEN, Wageningen.
A. SCHENKEVELD, Amsterdam.
W. C. F. SCHEPS, Den Haag.
J. H. SCHEURER, Amsterdam.
J. H. SCHEUERMAN, Schiedam.
Mej. M. SCHILL, Den Haag.
A. W. SCHIPPERS, Den Haag.
Zr. B. SCHIPPERS, Arnhem.
J. SCHIPPERS, Almelo.
J. J. R. SCHMAL, Den Haag.
A. W. SCHNEIDER, Rotterdam.
G. W. SCHNEIDER, Amsterdam.
Mr. Dr. C. F. SCHOCH, Amsterdam.
Mevr. SCHOCH—v. d. WIJCK, Amsterdam.
Fa. G. K. SCHOEP Jr., Rotterdam.
W. F. SCHOKKING, Amsterdam.
Mevr. SCHOKKING—PLIEGER, Amsterdam.
Mr. Dr. J. SCHOKKING, Leiden.
Ds. J. SCHOLTEN, Surhuizum.
W. J. SCHöNHART, Amsterdam.
J. SCHOP, Rijsoord.
Jhr. Mr. K. J. SCHORER, Utrecht.
Mej. F. C. SCHOUTEN, Hilversum.
J. SCHOUTEN, Rotterdam.
Ds. M. VAN SCHOUWENBURG, Amsterdam.
J. R. T. SCHREUDER, Amsterdam.
Ds. J. C. SCHRöDER, Amsterdam.
Mevr. N. M. SCHRöDER—STRICHEN, Amsterdam.
P. J. SCHRIJVER, Kampen.
J. D. SCHUILINGA, Surhuisterveen.
G. P. SCHULLER, Ubbergen.
C. SCHUMACHER, Hilversum.
GEBR. VAN SCHUPPEN, Veenendaal.
SCHURINGA, Rotterdam.

G. SCHUT & ZONEN, Heelsum.
Mej. M. J. SCHUTTE, Amsterdam.
Jonkvr. JOH. SCHUURBECQUE BOEYE, Zeist.
B. SCHUURMAN, Meppel.
Ds. A. SCHWEITZER, Buiksloot.
Mr. G. SERET, Amsterdam.
Mevr. SERTON—HEIJ, Utrecht.
K. VAN SEVENHOVEN, Stadskanaal.
H. SEYMONSBERGEN, Amsterdam.
J. SIBLES Jr., Den Haag.
T. SIBMA, Garijp.
GEBR. SICKESZ, Amsterdam.
H. SIEBBELES, Amsterdam.
CONST. SIKKEL, Amsterdam.
Ds. D. SIKKEL, Klundert.
Ds. J. C. SIKKEL, Amsterdam.
Mr. J. C. SIKKEL Jr., Amsterdam.
J. C. C. SILBERLING, Sloten.
Mej. A. SILLEM, Amsterdam.
E. SILLEM, Amsterdam.
Mevr. A. SILLEM—GAAIMANS, Amsterdam.
Ds. J. J. SIMON, Weesp.
W. F. SIMON, Den Haag.
P. Chr. SIMONS, Rotterdam.
R. SITTERS Rz., Rotterdam.
W. SLIEP, Rinsumageest.
B. C. SLIGGERS, Kloetinge.
R. SLINGENBERG, Hoogeveen.
C. SLINGS, Beverwijk.
Mr. A. SLOB, Hoofddorp.
P. SLOT A.Pzn., Broek op Langendijk.
Prof. Dr. J. R. SLOTEMAKER DE BRUINE, Utrecht.
Fa. SLUIS & GROOT, Enkhuizen.
A. SLUIS, Enkhuizen.
Mr. D. SLUIS, Alkmaar.
P. SLUIS, Amsterdam.
Mevr. P. SLUIS, Amsterdam.
P. SLUIS, Weesperkarspel.
P. SLUIS Nzn., Enkhuizen.

J. A. SMEDES, Jzn., Utrecht.
C. SMEENK, Arnhem.
Zr. A. SMIT, Amsterdam.
Dr. H. W. SMIT, 's-Graveland.
Mej. SMIT, Amsterdam.
J. SMITS, Utrecht.
Mevr. H. J. SMITS, Amsterdam.
E. SMORENBURG, Utrecht.
J. R. SNOECK HENKEMANS, Den Haag.
D. SNIJDER, Hijum.
J. SNIJDER, Hijum.
A. SOUBE, Harderwijk.
H. SOUVEREIN, Schoten.
Ds. SPEELMAN, Sellingen.
J. SPEELMAN, Dragten.
J. F. H. SPIER, Amsterdam.
Mevr. M. SPIER—INGWERSEN, Amsterdam.
Mevr. A. C. SPITS WEEBER, Amsterdam.
K. SPOELSTRA, Amsterdam.
J. SPREY, Amsterdam.
J. VAN SPIJKER, Zwolle.
Mr. L. STADIG, Amersfoort.
D. STALLINGA, Marrum.
„DE STANDAARD" (N. V. Dagblad en Drukkerij), Amsterdam.
W. STANS Sr., Hendrik Ido Ambacht.
Ds. STAP, Buiksloot.
Mevr. STAP, Buiksloot.
Ds. D. C. C. STAP, Wijk bij Duurstede.
H. STAPELKAMP, IJsselmonde.
J. v. d. STEEN, IJmuiden.
E. STEENBERGEN, Amsterdam.
M. VAN STEENBERGEN, Den Haag.
Ds. D. STEENHUIS, Loppersum.
Ds. P. STEGENGA, Amsterdam.
Mevr. P. STEGENGA—RUTGERS, Amsterdam.
L. STEKETEE, Watergraafsmeer.
Ds. Th. G. STELLWAG, Wildervank.
H. H. STENEKER, Aerdenhout.
P. Ph. STENEKER, Delft.

M. STEUSSY, Utrecht.
H. J. STINS, Heerlen.
Zr. VAN STRAATEN, Den Haag.
H. STRATING, Amsterdam.
H. R. STRUWE, Middelburg.
W. STRIJBIS, Zaandam.
J. A. SURINK, Zutphen.
W. SWAGERMAN, Den Haag.
Baron SWEERS DE LANDAS WYBORGH, Den Haag.
Jhr. Q. J. VAN SWINDEREN, Loosdrecht.
Jhr. Mr. O. Q. VAN SWINDEREN, Groningen.
K. SIJBRANDA, Kouvenrade.
A. SIJBRANDT, Amsterdam.
Mej. B. SIJBRANDT, Amsterdam.
Mej. N. SIJBRANDT, Amsterdam.
Mr. G. J. SYBRANDY, Almelo.

C. TABAK, Amsterdam.
Mej. W. TALMA, Utrecht.
J. TAMBOER, Kouvenrade.
L. C. v. d. TAS, Amsterdam.
P. v. d. TAS, Amsterdam.
Mevr. T. W. TEDING v. BERKHOUT—v. TAACK TRAKRANEN, Haarlem.
H. E. TENKINK, Amsterdam.
W. S. J. TENKINK, Ambt Doetinchem.
Mr. J. TERPSTRA, Voorburg.
H. J. TERWEY, Amsterdam.
Ph. H. TEUNE Jr., Amsterdam.
Mevr. DEN TEX—KETJEN, Amsterdam.
J. J. THEYSE Jr., Zandvoort.
Mej. A. THIERRY, Amsterdam.
J. P. THIERRY, Den Haag.
G. THOMAS, Hoogeveen.
Mevr. J. C. A. Th. à Th. v. d. HOOP—DU MARCHIE v. VOORTHUIZEN, Den Haag.
Mr. M. P. THOMASSEN à THUESSINK v. d. HOOP v. SLOCHTEREN, Breukelen.
Mevr. N. Th. à Th. v. d. HOOP v. SLOCHTEREN—HOEUFF, Breukelen.

I. C. W. THOOLEN Jr., Amsterdam.
Ds. G. TICHELAAR, Klundert.
G. TICHELMAN, Amsterdam.
D. Y. TIEMERSMA, Arum.
H. W. TILANUS, Ginneken.
JOH. E. TILLEMA, Rijswijk.
H. TIMMER, Meppel.
H. TIMMER Bz., Meppel.
Hs. TIMMER, Meppel.
Kr. TIMMERS, Klundert.
JOH. VAN DEN TOL, Rotterdam.
W. VAN TONGERLOO, Rotterdam.
C. VAN TOOR, Vlaardingen.
L. TULP, Ede.
H. TRENNING, Veendam.
Dr. A. TROELSTRA, Den Haag.
Abr. TROOST Az., Sloterdijk.
R. TROOST, Cubaard.
A. TWIGT, Rotterdam.
Y. W. TIJSMA, Leeuwarden.

B. UBBINK, Doesburg.
UTR. CHR. BESTURENBOND, Utrecht.
Mevr. M. J. H. UYTWERF STERLING—v. d. BOSCH, Utrecht.

Ds. J. H. VAANDRAGER, Grijpskerke.
J. A. VALEMINK, Amsterdam.
C. VALKENBURG, Scherpenzeel.
F. V. VALSTAR, Den Haag.
V. Ph. VALSTAR, Naaldwijk.
Ds. C. VAN VEEN, Haarlem.
G. v. d. VEEN, Amsterdam.
Mr. R. VAN VEEN, Den Haag.
F. VEENSTRA, Smilde.
J. VEENSTRA, Arum.
Mr. A. A. DE VEER, Middelburg.
C. v. d. VEER, Bodegraven.
A. VEERMAN, Ermelo.
S. K. v. d. VEGTE, Amsterdam.

W. L. v. d. VEGTE, Zwolle.
Mr. A. D. C. v. d. VELDE, Bloemendaal.
Mr. H. A. v. d. VELDE, Den Haag.
G. VELDHORST, Elst bij Arnhem.
Y. G. VELDHUIS, Sneek.
JURRIEN VELDKAMP, Groningen.
J. VELDWIJK, Amsterdam.
Y. VELLENGA, Amsterdam.
JAC. VELLINGA, IJlst.
F. C. VELTENAAR, Rotterdam.
Mej. A. G. VELTHUIJZEN VAN ZANTEN, Kampen.
S. VELTMAN, BOLSWARD.
W. v. d. VEN, IJsselmonde.
G. J. VENEMANS, Amsterdam.
W. G. DE VENTE, Delft.
S. VERBEEK, Den Haag.
Mr. J. VERDAM, Amsterdam.
L. VERDUIN, Den Haag.
A. VERHOEVEN Jr., Rotterdam.
Kr. VERHOEVEN J.Lz., Rotterdam.
W. L. VERHOEVEN, Wageningen.
Mr. H. VERKOUTEREN, Amsterdam.
W. VERKRUISSEN, Assen.
JOH. VERKUIJL Mz., N. Vennep.
Ds. C. VERLOOP, Zoelmond.
Mevr. S. VERLOOP—PALM, Amsterdam.
C. VERMAAT, Makkum.
H. G. VERMEER, Rotterdam.
Mevr. M. A. VERMEULEN—PILAAR, Amsterdam.
L. VERMEULEN, Rotterdam.
G. VERSLOOT, Amstelveen.
Mevr. A. G. VERSTER—VAN NIEUWKUIJK, Nunspeet.
L. VERVAT, Amsterdam.
H. VERVELD, Enschedé.
J. VERWEIJ, Oude Wetering.
Mej. M. VERWEY, Amsterdam.
R. C. VERWEYCK, Amsterdam.
K. VINK, Lopik.
K. VINK, Scheveningen.

W. VINK, Meppel.
B. VISSER, Garijp.
D. VISSER, St. Annaparochie.
D. C. VISSER, Edam.
Ds. H. VISSER, Zwolle.
Exc. Dr. J. Th. DE VISSER, Den Haag.
N. DE VISSER Jr., Dordrecht.
P. J. VISSER, Amsterdam.
S. VISSER, Tiel.
J. VLAANDEREN, Watergraafsmeer.
M. DE VLAS, Hoogeveen.
ANTH. VAN VLIET, Slikkerveer.
H. J. VAN VLIET, Linschoten.
P. VAN VLIET, Zeist.
W. DE VLUGT, Amsterdam.
Mevr. DE VLUGT, Amsterdam.
Ds. S. J. VOGELAAR, Achterveld.
K. VOLGER, Zaandijk.
S. VOLLEMA, Neede.
Mr. E. VONKENBERG, Gorkum.
P. J. E. VONKENBERG, Watergraafsmeer.
P. L. v. d. VOORDE, Rotterdam.
Ds. A. VOORHOEVE, Amsterdam.
Mej. A. A. G. VOORHOEVE, Amsterdam.
Mej. T. VAN VOORNVELD, Amsterdam.
C. VAN DER VOORT VAN ZIJP, Den Haag.
VOORZORG, v. d. MEER & SCHOEP (N. V.), Rotterdam.
A. DE VOS, Nunspeet.
W. Baron DE VOS VAN STEENWIJK, Den Haag.
Mevr. Baronesse G. W. DE VOS VAN STEENWIJK, Haarlem.
J. W. J. Baron DE VOS VAN STEENWIJK, Zwollerkerspel.
C. A. VREUGDENHIL, Amsterdam.
B. DE VRIES, Finkum.
Mevr. H. H. J. DE VRIES—VAN HEYNINGEN, Den Haag.
Ds. J. DE VRIES, Tilburg.
L. DE VRIES Hzn., Groningen.
Th. DE VRIES, Hijum.
W. T. A. VROLIJK, Utrecht.
H. N. VAN VULPEN, Hilversum.

Ds. G. W. C. VUNDERINK, Haarlem.
L. VUYK Az., Capelle a. d. IJsel.
W. VIJFVINKEL, Rotterdam.
H. v. d. WAAL Dz., Numansdorp.
J. H. DE WAAL MALEFIJT, Katwijk a. d. Rijn.
Mr. J. J. DE WAAL MALEFIJT, Utrecht.
Mr. J. J. DE WAAL MALEFIJT, Utrecht.
Mevr. DE WAAL MALEFIJT, Utrecht.
T. DE WAARD, IJsselmonde.
J. WAGE, Utrecht.
K. WAGENAAR, Broek op Langendijk.
Zr. J. WAGNER, Amsterdam.
Arn. v. d. WAL, HARLINGEN.
A. J. v. d. WAL & ZONEN, Harlingen.
T. v. d. WAL, Garijp.
G. VAN WALBEEK, Abcoude.
Mevr. WALLER, Amsterdam.
E. WARRIES, Amsterdam.
Mevr. C. G. E. A. Baronesse VAN WASSENAAR, Arnhem.
E. B. Baron VAN WASSENAAR, Nederhemert.
O. Baron VAN WASSENAAR VAN CATWYCK, Den Haag.
G. WASSINK, Arnhem.
J. v. d. WATER Bussum.
J. B. v. d. WATEREN, Haarlem.
Ds. J. WATERINK, Zutphen.
GEBR. WEENER, Zuilen a. d. Vecht.
Dr. J. WEENER, Haarlem.
D. WEGCHELAAR, Zaandam.
F. J. WELZENBACH, Amsterdam.
Mej. E. WENT, Amsterdam.
H. VAN WERVEN, Amsterdam.
H. VAN WESEP, Amsterdam.
Ds. C. F. WESTERMAN, Amsterdam.
Ds. G. B. WESTENBURG, Beverwijk.
Mej. R. WESTRA, Mijdrecht.
H. WETSELAAR, Dordrecht.
Mej. WEYLANDT, Utrecht.
Mej. C. G. WEYLANDT, Utrecht.
H. B. WEYLAND, Haarlem.

G. WICHERS LANDRY, Zeist.
C. G. WIEGAND, Amsterdam.
M. WIELEMAKER, Amsterdam.
WIELINGA, Leeuwarden.
Ds. G. WIELENGA, Rotterdam.
Dr. B. WIELENGA, Amsterdam.
Mevr. WIELENGA, Amsterdam.
P. WIELENGA, Assen.
A. WIERSINGA, Apeldoorn.
B. A. WIERSMA, Schrans bij Leeuwarden.
J. WIERSMA, St. Annaparochie.
J. WIERSMA, Meppel.
Ds. J. WIETEN, Amsterdam.
Mr. J. A. DE WILDE, Den Haag.
Mevr. Mr. J. A. DE WILDE, Den Haag.
N. WILLEMSE, Amsterdam.
J. WILLEMSE, Ierseke.
C. DE WINDT, Harlingen.
J. F. WIND, Oppenhuizen.
R. WINKEL, Hoogeveen.
Mr. L. H. v. WINKELHOF, Rotterdam.
D. WISBOOM VERSTEGEN. Amsterdam.
Ds. G. J. WISSINK, Vorden.
A. DE WIT Jr., Amsterdam.
A. DE WITH, Luinjeberd.
A. W. WITS, Utrecht.
E. W. WITS, Groningen.
K. WITS Mzn., Leeuwarden.
Zr. F. DE WITT, Amsterdam.
Ds. J. G. WOELDERINK, Randwijk.
R. WOLDRING, Groningen.
Zr. W. DE WOLFF, Amsterdam.
W. L. W. WOLFF, Amsterdam.
JAC. PH. WORMSER, Hilversum.
A. G. WOUDA, Workum.
C. v. d. WOUDE, Amsterdam.
S. v. d. WOUDE, Garijp.
Tj. v. d. WOUDE, IJsselmonde.
S. WOUDA, Utrecht.

H. v. WOUDENBERG, Sloterdijk.
H. WOUTERS, Amsterdam.
Mevr. C .C. WITTEWAAL VAN STOETWEGEN—VAN SWINDEREN, Rotterdam.
G. B. WüRTH, Amsterdam.
M. v. WIJHE Ezn., Hoenderloo.
Fa. v. WIJK & v. WILLIGEN, Vijfhuizen.
L. J. v. WIJK, Amsterdam.
Ds. P. v. WIJK, Amsterdam.
A. C. WIJKHUIZEN, Wormerveer.
G. W. WIJLINGA, Leeuwarden.
D. WIJNBEEK, Amsterdam.
Mevr. WIJNBEEK, Amsterdam.
B. WIJMINGA, Garijp.
Ds. L. M. WIJNIA, Wateringen.
Mej. G. T. v. IJSSELSTEIJN, Den Haag.
Exc. H. A. v. IJSSELSTEIJN, Den Haag.
J. ZAAGMAN, Wolfheze.
A. ZANDSTRA, Nijkerk.
L. ZANDWIJK, 's-Hertogenbosch.
G. J. VAN ZANTEN, Amsterdam.
Mevr. A. J. VAN ZANTEN—MEERDINK, Amsterdam.
H. VAN ZEBEN Dz., Zutphen.
Ds. IJ. v. d. ZEE, Nieuw Vennep.
V. ZEGERS, Nijkerk.
Mr. W. ZEVENBERGEN, Rotterdam.
A. ZEYLSTRA, Doetinchem.
F. ZIGTERMAN, Groningen.
A. ZOMER, Kampen.
R. ZUIDEMA, Enkhuizen.
A. VAN ZUYLEN, Kampen.
Mevr. C. DE ZWAAN, Amsterdam.
H. DE ZWART, Amsterdam.
Mevr. H. J. DE ZWART, Amsterdam.
J. B. ZWARTSENBERG, Rotterdam.
G. VAN ZWIETEN, Den Haag.
Jb. ZWITSER, Beverwijk.

SPREKERS EN DEBATTERS.

A.

Abbing, Ds. W. J. Roscam. 228, 367.
Amelink, H. 294.
Anema, Prof. Mr. A. 112, 115.

B.

Baas Kzn., G. 82, 295.
Bavinck, Prof. Dr. H. 231.
Both, Zr. G. A. 229.
Bruin, Mej. de. 163.
Bruine, Prof. Dr. J. R. Slotemaker de, 234, 363, 368.
Bueren, Dr. J. Lammerts van 393.
Pijleveld Jr., Mr. H. 359.

C.

Colijn, A. 294.
Crommelin, Mej. 233.

D.

Dam, P. J. 295.
Diehl, Mej. H. G. 408.
Diemer, H. 361.
Diepenhorst—de Gaay Fortman, Mevr. 174.
Diepenhorst, Prof. Mr. P. A. 11, 85.
Donner, Mr. J. 356.
Dudok van Heel, Mej. 141, 174.
Dijk, Dr. K. 387.

G.

Geer, Jhr. Mr. D. J. de 230.
Gheel Gildemeester, Dr. F. van 380.
Goedbloed, Mr. J. W. 133.
Groot, H. J. de, 112, 296.
Gussinklo, W. te 352.

H.

Haagsma, P. 83, 133, 296.
Haersolte, J. C. Bn. van 83, 133.
Havelaar—van Beeck Calkoen, Mevr. 139.
Heel, Mej. Dudok van 141, 174.
Heemskerk, Mr. Th. 35.
Henkemans, J. R. Snoeck, 294, 401.
Heuvel, Chr. v. d. 361, 367.
Heijden, A. van der 360.
Hogerzeil, Ds. H. C. 134.
Hoogstraten, Mej. van 174.
Hoogstraten—Schoch, Mevr. van 164.

J.

Jong, M. de 295.

K.

Kaajan Jr., J. 112, 296.
Kate, J. ten 228.
Katz, Mej. Mr. C. Frida, 227, 367.
Kempers, M. G. J. 294, 368.
Klaassen, H. 83.
Kleyn, Mej. E. M. F. 150, 163, 164.
Knetsch, J. A. 134.
Knottenbelt, 296.
Koffyberg, Ds. H. 360.
Kok, W. 230, 296.
Kromsigt, Mevr. 228.
Kromsigt, Dr. P. J. 229, 367, 408.
Kuyper, Mej. H. S. S. 176.

L.

Lammerts van Bueren, Dr. J. 393.
Lohman Sr., Jhr. Mr. A. F. de Savornin, 85.

Lohman, Prof. Jhr. Mr. B. C. de Savornin, 362.
Lovink, Dr. H. J. 136.

M.

Mastenbroek, A. 229, 359.
Meima, K. 112.
Moor, Dr. J. C. de 406.

N.

Naber, Mej. Joh. 163.
Nieuwenhuis, A. H. 113.
Norel, D. O. 135.

R.

Reese, J. W. 359.
Roscam Abbing, Ds. W. J. 228, 367.
Rouw, J. W. 297.
Rutgers, Mr. V. H. 89, 361.

S.

Savornin Lohman Sr., Jhr. Mr. A. F. de 85.
Savornin Lohman, Prof. Jhr. Mr. B. C. de 362.
Schaick, A. van 229.
Schelven, Mevr. van 163.
Scheps, W. C. F. 230.
Schokking, Mr. Dr. J. 297.
Schorer, Jhr. Mr. K. J. 83, 298.
Schouten, J. 113.
Sikkel, Ds. J. C. 354.
Slotemaker de Bruine, Prof. Dr J. R. 234, 363, 368.
Smeenk, C. 84, 113, 299.
Smit, Dr. H. W. 114.
Snoeck Henkemans, J. R., 294, 401.
Steenhuis, Ds. D. 135.
Steketee, L. 84, 135, 295.
Sybranda, K. 84, 295, 361.

T.

Talma, Mej. 163.
Troost, R. 136.

V.

Visser, Dr. J. Th. de 37.
Vries, Ds. J. de 85, 360.

W.

Welzenbach, F. J. 296.
Westermann, Ds. C. F. 394.
Wielenga, Dr. B. 394.
Wielenga, P. 114.
Wilde, Mr. J. A. de 115.
Wijk Jr., Ds. P. van 383.

IJ.

IJsselstein, Mej. van 174.

REGISTER VAN NAMEN.

A.

Aalberse, Mr. P. J. M. 11, 23, 39, 46, 53, 56, 63; 68; 71; 229; 230; 232, 322, 404.
Aalders, Prof. 21.
Abbing, Ds. W. J. Roscam, 228, 367.
Adama van Scheltema, 149.
Aengenent, Prof. 239, 241, 242, 243, 245, 255, 256, 257, 269.
Aken, L. van 351.
Alexander, 16.
Alexander de Groote, 17.
Amelink, H. 5, 7, 294.
Ammers Küller, Jo van 171.
Anema, Mevr. 8.
Anema, Prof. Mr. A. 112, 114, 116, 304, 322.
Aristophanes, 16.
Aristoteles, 15, 155.
Arts, 247, 249.

B.

Baas Kzn., G. 82, 295.
Bach, 393.
Bakhoven—Michels, Mevr. 8.
Bamberg, Otto van 142.
Barger, Mej. M. W. 8.
Bastiat, 23.
Bavinck, Prof. Dr. H. 10, 153, 158, 162, 181, 188, 206, 227—232, 351, 374, 395, 398.
Bavinck—Schippers, Mevr. 8.
Beaulieu, Paul Leroy 257, 263.
Bebel, 155, 215, 354, 397.
Behr, Fräulein 395.
Bentham, J. 302.
Berch van Eijsinga, D. J. van den 184.
Bernstein, 254, 255.
Bertrand, Louis, 260.
Bismarck, 45.
Boetzelaer—De Joncheere, Mevr. Baronesse van 8.
Böhl, Prof. Dr. F. M. Th. 150.
Böhmert, Victor, 259.
Bonifasius, 152.
Booth, Mevr. 401.
Bordewijk, Mr. Dr. H. W. C. 48.
Bortniansky, 393.
Bos, Dr. 50.
Bosboom—Toussaint, Mevr. 232.
Both, Zr. G. A. 229.
Bouman, Mevr. 8.
Brants, Mej. A. G. 8.
Braun, Lely, 166, 215.
Braun, J. 260.
Brentano, 361.
Brugmans, Prof. 161.
Bruin, Prof. 242, 243.
Bruin, Mej. de 163.
Bruine, Prof. Dr. J. R. Slotemaker de 5—7, 10, 11, 82, 112, 200, 226, 234, 300, 351, 354, 356, 357, 359—361, 363, 368, 378, 379, 394, 406, 412.
Bücher, 12.
Bueren, Dr. J. Lammerts van 9, 392.
Bumm, Prof. 188.
Butler, Jos. 147, 401.
Butler, Mevr. 145.
Bijleveld Jr., Mr. H. 359, 413.

C.

Caligula, 16.
Capadose, 153.
Capadose, Mevr. 153.
Catharina II van Rusland, 161.

Catilina, 325.
Cato, 325.
Cats, 394, 396.
Chantal, Madame, 143.
Cicero, 16, 325.
Clerq, Réné de, 394.
Colin-Ross, Dr. 276, 293.
Collem, van 408.
Collett, 166.
Colijn, A. 294.
Colijn, H. 309.
Cort van der Linden, Mr. 236.
Costa, Da, 27, 379, 413.
Crommelin, Mej. H. W. 8, 10, 181, 227, 229—231, 233, 294.

D.

Da Costa, 27.
Dam, P. J. 295.
Damstee, Prof. 188.
Delannoy, 34.
Detmold, Pauline van Lippe, 144
Deventer, 367.
Diehl, Mej. L. C. 10, 408.
Diemer, H. 5, 7, 10, 11, 300, 323, 325, 351—354, 356—362.
Diepenhorst—de Gaay Fortman, Mevr. 8, 174, 412.
Diepenhorst, Prof. Mr. P. A. 5, 7, 9, 11, 39, 41, 82—85, 89, 112, 133, 136, 138, 226, 246, 248, 265, 351, 357, 365, 377—379, 393, 412.
Diocletianus, 24.
Donner, Mr. J. 356.
Dorp, Mej. Mr. E. C. van, 165 166.
Dros—van der Flier, Mevr. 8.
Drucker, Mr. 236, 307, 322.
Dudok van Heel, Mej. 8, 9, 139, 141, 174.
Dunoyer, 23.
Duymaer van Twist, L. F. 5, 7, 412.
Dijk, Dr. K. 9, 387, 392.

E.

Eerdmans, Dr. 304.
Eliot, George 157.
Elisabeth van Engeland, 161.
Elisabeth de Heilige, 143.
Elout, 153, 154.
Emma, Koningin 161, 385.
Emonde, Theodardus 42, 53.
Engels, 221.
Erika, 155.
Ergasilus, 15.
Es, Dr. W. A. van 351, 361.
Esser, 153.

F.

Fernhout, Ds. K. 138.
Fischer, E. 46, 212, 260.
Fliedner, 145.
Foerster, Wilh. 409.
Fokker, Mr. 315, 316, 318, 321.
France, Anatole 24.
Freund, Dr. 52.
Fry, Elisab. 145, 401.
Frydia, Mr. Dr. H. 323.
Fuchs, 42, 53.
Fugger, der 13.

G.

Gannt, H. E. 277.
Geer, Jhr. Mr. D. J. de 230.
Génestet, De 408.
George, Lloyd 184.
Gerlings, Mej. Dr. C. 162.
Gerretson, B. J. 5, 7.
Gerritsen, Dr. 20.
Gezelle, Guido 408.
Gheel Gildemeester, Dr. F. van 380.
Gide, Ch. 258, 259, 265.
Giesen, Mevr. 8.
Gilbreth, 274—277, 281, 282.
Gilman, 259.
Ginneken, Dr. van 19, 20, 28.
Godin, 261.
Goedbloed, Mr. J. W. 133.
Goes, F. v. d. 169, 260.
Goethe, 354, 400.
Goldschmeding, fa. G. A. 10, 378.
Goldstein, Eduard 43.
Goossens, Kardinaal 244.
Gorham, G. 292.
Gosenson, 153.
Gracchen, 15.
Gras, Madame le 143, 144.
Groeneweg, Suze 155, 158.

Groen van Prinsterer, 153, 154.
Groen van Prinsterer, Mevr. 153.
Groot, H. J. de 112, 116, 296.
Guesde, Jules 44, 45.
Gussinklo, Jr., W. te 352, 364.
Guyot, Yves 235.
Gijn, Mr. Dr. A. van 46, 49, 71.

H.

Haagsma, P. 83, 133, 296.
Haar, Mevr. ter 8.
Haersolte, J. C. Bn. van 83, 133.
Haersolte—Baronesse van Heemstra, Mevr. Baronesse van 8.
Hammurabi, 16.
Harms, Dr. Edmund 52.
Harms, Prof. 28.
Hauptmann, 393.
Havelaar—van Beeck Calkoen, Mevr. 8, 139.
Heel, Mej. Dudok van 8, 9, 139, 141, 174.
Heemskerk, Mr. Th. 9, 11, 35, 59, 209.
Heim, van der 153.
Heine, Heinrich 335.
Heinen, Marie 182.
Heinsmann, 361.
Heisz, Clemens 52, 284, 287, 292.
Heldring, O. G. 145, 146, 149, 393.
Helfferich, 88.
Hendrikse, H. J. 293.
Henkemans, J. R. Snoeck 5—7, 9, 11, 233, 294, 401, 412.
Herkner, Dr. Heinrich 51, 53.
Hettinga Tromp, Dr. J. van 270, 304, 314—316, 323, 351.
Heuvel, Chr. v. d. 361, 367.
Heijden, A. v. d. 360.
Heymans, Prof. 29, 188.
Hildebrand, 12.
Hoffmans, H. A. 115.
Hogendorp, Jonkvr. A. van 153
Hogerzeil, Ds. H. C. 134.
Holst, Mevr. Roland 155, 157, 163, 171, 215, 222, 387, 390, 400, 408.
Hoogstraten, Mej. van 174.
Hoogstraten—Schoch, Mevr. van 8, 9, 139, 164.
Horatius, 14.
Home, 362.
Houten, Mr. van 244.
Hoxie, Robert Franklin 287, 292, 298.
Hunger, Dr. Johannes 34.

I.

Idenburg, A. W. F. 9, 11, 35.
Ioteyko, Dr. Josefa 286, 292.
Itallie—van Emden, Mevr. 201, 202.
Iterson, van 53.

J.

Jaffé, Edgar 47.
Janssens, Dom 241.
Jhering, von 15.
Jong, M. de 295
Junghann, 289, 292, 318, 321, 323.
Juvenatis, 14.

K.

Kaajan Jr., J. 112, 116, 296.
Kampherbeek, Mej. A. 8.
Kant, 354.
Kate, J. ten 228.
Katz, Mej. Mr. C. Frida 227, 367, 412, 413.
Kautsky, 253, 254.
Kempers, M. G. J. 294, 368, 413.
Key, Ellen 157.
Kingsley, 347.
Klaassen, H. 83.
Klauber, Dr. Ernst 34.
Kleck, geb. van Hoogendorp, Mevr. Douairière de 147.
Kleyn, Mej. E. M. F. 8, 9, 139, 150, 163, 164.
Kliekman, Flora 169.
Klingsen, T. 394.
Klinkert, Mej. W. 8.
Knetsch, J. A. 134.
Knottenbelt, 296.
Kochmann, W. 292.
Koffyberg, Ds. H. 360, 364.
Kok, W. 230, 296, 367.
Kok, Fr. D. de 292.
Kol, Nelly van 408.
Koning Willem III. 385.

Koningin Emma, 161, 385.
Koningin Wilhelmina, 33, 39, 161, 385.
Kortenhorst, Mr. L. G. 351.
Korster, Mr. W. G. 43.
Krabbe, Mr. 305, 311, 323.
Kranenburg, Mr. 305, 310, 323.
Kromsigt, Dr. P. J. 10, 229, 230, 351, 367, 379, 408; 413.
Kromsigt, Mevr. 228.
Kruithof, K. 5—7, 11, 135.
Kruseman, 153.
Kruyt—Hogerzeil, Mevr. 155.
Küller, Jo van Ammers 171.
Kumpman 261.
Kuyper, Dr. A. 11, 31, 55, 99, 136, 322, 378, 380, 397, 398, 412.
Kuyper, Mej. H. S. S. 8, 9, 176, 412, 413.
Kuyper, Prof. K. 15.

L.

Laan, ter 247, 249.
Laar, Mr. Dr. v. d. 259,260.
Lacambe 145.
Lagerlôf, Selma 164, 173.
Lammerts van Bueren, Dr. J. 9, 392.
Leclaire 261, 269.
Leeuwen Jr., Dr. J. van 34.
Legien, C. 292.
Lely, 69.
Leo XIII, Paus, 12, 257.
Leopold, Dr. 13, 14.
Leopold, Dr H. M. R. 351.
Leroy Beaulieu, Paul 257, 263.
Levenstein, Adolf 30, 384.
Levy, Mr. 310, 317, 323.
Liebknecht, 45, 155.
Liefmann, Robert 57, 88.
Lindeboom, Mevr. 8.
Lindeboom, Prof. 398.
Lindemann, Hugo 52.
Linden, Mr Cort van der 236.
Lippe Detmold, Pauline van 144.
List, Friedrich 12.
Lioba, 152.
Lloyd George, 184.
Loeff, 236.
Loewe & Co., Ludwig 284.
Lohman Sr., Jhr. Mr. A. F. de Savornin 11, 39, 84, 85, 378, 380.
Lohman, Prof. Jhr. Mr. B. C. de Savornin 362.
Lohman, Jonkvr. S. E. de Savornin 8.
Lovink, Dr. H. J. 9, 90, 117, 133, 136, 138.
Luitingh, Mej. M. H. 8.
Luther, 385, 396.
Luxemburg, Rosa 400.

M.

Mackay, 153.
Mandele, Egberta C. van der 167.
Manes, 321, 323.
Mansholt—Andrea, 169.
Maria Theresia van Oostenrijk, 161.
Marillac, Louise 143.
Marken, J. L. van 259, 261, 269.
Marle, Mej. van 412.
Marx, 155, 221, 251, 354, 400.
Mastenbroek, A. 229, 359.
Maurice, 37.
Maxweiler, 259.
Meester, de 209.
Meima, K. 112, 113.
Mendelssohn, F. 394.
Meyer, Eduard 14.
Meyers, Mr. E. M. 351.
Milhaud, 45.
Mill, Stuart 155, 397.
Molinari, De 235.
Mommsen, Theodoor 14.
Moor, Dr. J. C. de 10, 406, 408.
Moore, Thomas 155.
More, Hannah 145.
Moquette, Mej. Dr. H. C. H. 162.
Most, Otto 42, 51.
Müller— Lyer, 168, 169.
Multatuli, 153.
Münsterberg, H. 287, 292.

N.

Naber, Johanna 145, 153, 163, 401.
Napoleon, 152.
Nahuysen, P. J. 5—7, 11.
Nauta, 367.

Nederbragt, Dr. J. A. 7, 11, 53.
Nieboer, Mr. H. J. 47.
Nieman, H. J. 34.
Nieuwenhuis, A. H. 113.
Nightingale, Florence 141, 145, 401.
Noordhof, P. 5, 7.
Norel, D. O. 135.
Nuyens, A. 241, 244.
Nijhoff, 408.

O.

Oorthuys, Ds. 352.
Ooy, A. van 5, 7.
Oppenheim, 56.
Oudegeest, 192.

P.

Pankhurst, Mrs. 140.
Passow, Richard 52.
Patijn, Mr. 87,
Paulo, Vincentius di 143, 144.
Peel, 23.
Pericles, 16, 150.
Perk, 153.
Pesch, Heinrich 53.
Petronius, 154.
Pierné, G. 394.
Pierson, Dr. H. 11, 39, 146, 378, 380, 393, 413.
Pirenne, 13.
Pissargewski, L. de 189.
Plato, 16, 155.
Plautus, 15.
Pohle, Ludwig 51, 53.
Pöhlmann, Robert 16.
Polak, Anna 183, 189, 191, 197, 220.
Polak, H. 305, 323, 362.
Polenaar, 168.
Poot, 396.
Pot, Mr. van der 307, 323.
Praxagora, 16.
Prinsterer, Groen van 153, 154.
Prinsterer, Mevr. Groen van 153.

Q.

Quack, 16.

R.

Ramsay, Prof. 204.
Raniero, 173.
Raten, E. 394.
Rathenau, Walther 127, 309, 323.
Ratzinger, 255.
Reese, J. W. 359.
Renner, 24, 308.
Rilke, Rainer, 408.
Robert, Charles 259.
Robertson, Frederick W. 186.
Robespierre, 152.
Roëll, Jhr. Mr. Dr. A. 11, 39.
Roland, Madame 161.
Roland Holst, Mevr. 155, 157, 163, 171, 215, 222, 387, 390, 400, 408.
Roode, J. H. de 305, 323.
Roscam Abbing, Ds. W. J. 228, 367.
Rosenthal, Dr. Edward 34.
Rouw, J. W. 297.
Ruhland, 17.
Rutgers, Mr. V. H. 5, 7, 9, 41, 61, 82, 83, 85, 88, 89, 361.
Rutgers—Hoitsema, Mevr. 220. 221.
Ruys de Beerenbrouck, 406.

S.

Sacken, Edmond von 25.
Sales, Frans de 143.
Sannes, Mr. G. W. 47.
Savornin Lohman Sr., Jhr. Mr. A. F. de 11, 39, 84, 85, 378, 380.
Savornin Lohman, Prof. Jhr. Mr. B. C. de 362.
Savornin Lohman, Jonkvr. S. E. de 8.
Schaepman, Dr. 12.
Schäfer, Theodor 145.
Schaick, A. van 229.
Schall, Ed. 361.
Schaper, 170, 305, 323.
Scheidemann, 362.
Scheltema, Adama van 149.
Schelven, Mevr. van 163.
Scheppler, Louise 144.
Scheps, W. C. F. 230.
Schiller, 187.
Schippel, Max 44, 51.
Schmoller, 12.
Schneider, Oswald 59.

Schoch—van der Wijck, Mevr. 8.
Schokking, Dr. J. 82.
Schokking, Mr. Dr. J. 5—7, 10, 11, 235, 294—297, 412, 413.
Scholten, Mr. Paul 311, 323.
Schoonderbeek, J. 9, 393.
Schorer, Jhr. Mr. K. J. 10, 83, 85, 235, 273, 294, 296, 298.
Schouten, J. 113, 116.
Schubert, F. 394.
Schumacher, 367.
Schwarz, Dr. O. 53.
Seubert, R. 292.
Shelly, 157.
Siena, Catharina van 142.
Sieveking, Amalia 144—146.
Sikkel, Ds. J. C. 259, 299, 351, 354, 362, 363.
Sillem, Mej. A. 8.
Simons, 42.
Skalweit, August 59.
Slotemaker de Bruine, Prof. Dr. J. R. 5, 7, 10, 11, 82, 112, 200, 226, 234, 300, 351, 354, 356, 357, 359, 360, 361, 363, 368, 378, 379, 394, 406, 412,
Smeenk, C. 5, 7, 10; 11; 84; 113; 116; 235; 236; 251; 295—297; 299, 351.
Smid, J. 117.
Smissaert, Mr. 49, 304, 308, 322, 323.
Smit, Dr. W. H. 114, 116.
Smith, Adam 50, 235, 274, 333.
Snoeck Henkemans, J. R. 5—7, 9, 11, 233, 294, 401, 412.
Solon, 15.
Sombart, Werner 12, 238, 289, 351.
Spartacus, 325.
Staal, 168.
Steenhuis, Ds. D. 135.
Steinmetzer, Dr. Franz 34.
Sticketee, L. 84, 135, 136, 295.
Stiel, Wilhelm 259, 261.
Stork, D. W. 261, 262, 267.
Stork & Co., Gebrs. 259.
Stowe, Henr. Beecher 401.
Strieder, 34.
Stuart Mill, 155, 397.
Stuart, Dr. C. A. Verrijn 351.
Swenzner, Dr. Walter 34.
Sybranda, K. 84, 295, 361.

T.

Tak, 42.
Talma, 23, 29, 39, 69, 102, 162, 363, 406.
Talma, Mej. 163.
Taylor, 20, 273—278, 280, 282—289, 291—294, 296.
Tellegen, Ir. J. W. C. 11, 37.
Teppema, 269.
Thompson, C. Bertrand 284, 285, 292.
Thünen, von 257, 263.
Thuringen, Elisabeth van 142.
Timmers, Kr. 5, 7.
Tönnies 357.
Treese, 261.
Treub, Mr. 42, 43, 58, 126, 261, 304, 309, 322, 323, 351, 405.
Trombert, Albert 259.
Tromp, Dr. J. van Hettinga 270, 304, 314—316, 323, 351.
Troost, R. 136.
Twist, L. F. Duymaer van 5, 7, 412.
Tydeman, 307, 322.

U.

Uhlhorn 143, 144, 146.

V.

Vandervelde, Emile 51.
Veen, Mr. R. van 5, 7.
Velde, freules van de 153.
Veraart, Mr. J. A. 313, 317, 319, 323, 351, 358, 359.
Vere, Eline 208.
Vergilius, 14.
Verrijn Stuart, Dr. C. A. 351.
Visser, Dr. J. Th. de 9, 11, 37, 39, 351, 376.
Vliegen 72.
Vliet, P. van 5, 7.
Voetius 396.
Vogelsang, van 255, 256.
Volmer, Prof. J. G. A. 293.
Voort van Zijp, C. van der 5, 6, 7, 11.

Vooys, de 202.
Vaûte, Mej. 146.
Vries, Ds. J. de 85, 89, 360.
Vries, Mr. S. de 11, 39.

W.

Waerden, Dr. Th. van der 34, 247, 292.
Wal, Naro de 9, 394.
Wallichs, Prof. A. 292.
Wautier 153.
Webb 313.
Weber, Alfred 34.
Weber, Marianne 165.
Weber, Max 14, 25, 34.
Weiss 255.
Welzenbach, F. J. 296.
Westerdijk, Prof. Dr. Johanna 182.
Westermann, Ds. C. F. 9, 394.
Weijers, Pater 245.
Wibaut 46, 57, 71, 86, 119, 120, 134, 251—253, 351.
Wibaut—Bastert, Mevr. 168.
Wichmann, Mr. Clara 184.
Widmer, 226.
Wielenga, Dr. B. 9, 374, 394.
Wielenga, P. 5, 7, 114.
Wierdels, F. J. A. M. 351.
Wilde, Mr. J. A. de 9, 91, 114, 115, 355.
Wilhelmina, Koningin 33, 39, 161, 385.
Willem III, Koning 385.
Wijk, Ds. P. van 9, 371, 383.

IJ.

IJsselstein, Minister van 11, 39.
IJsselstein, Mej. van 174.

Z.

Zagwijn, H. 394.
Zanten, Mr. van 315, 316, 318, 323.
Zeisz, 260, 261, 266.
Zeno, Keizer 15.
Zwiedeneck—Südenhorst, von 261.
Zijp, van der Voort van 5—7, 11.

ZAKENREGISTER.

A.

Aandeel van den mensch in het productieproces. 90.
Absoluut gezinsloon is geen gezinsloon. 297.
„ of relatief familieloon. 241.
„ verbod van fabrieksarbeid der gehuwde vrouw. 228.
Achterlijke toestand der landbouw-organisatie. 134.
Actie der Christelijke vrouw. 201.
„ Invloed der geestelijke — 28.
Afscheiding en reveil op de Christelijke vrouw. Invloed van — 153.
Afstomping door toepassing van het Taylorstelsel. Gevaar voor — 2[illegible].
Afzet van producten. 123.
Ambtenaren-overheersching. Gevaar van — 49.
Amerika en Australië. Verhoudingen in — 298.
Arbeid. De maatschappelijke toestand op het gebied van den — 355.
„ der gehuwde vrouw. 201.
„ der gehuwde vrouw. Nadeelige invloed van den — 213.
„ der vrouw in de moderne cultuur. 208.
„ der vrouw in oudheid en middeleeuwen. 207.
„ Gelijk loon voor gelijken — 231.
„ Het warenkarakter van den — 235.
„ Het wezen van den — 206.
„ op de productie. Invloed van den — 273.
„ Opvatting omtrent den — 235.
„ van de gestudeerde vrouw. 233.
Arbeiden. Planmatig — 274.
Arbeidende gehuwde vrouw. Hulpverleening aan de — 218.
„ „ „ Overheidssteun aan de — 218.
Arbeider en product. Band tusschen — 19.
„ en winkelier. Gezinsloon voor — 297.
„ Individueele behandeling van den — 277.
„ in het bedrijfsleven. Oplossing van het loonvraagstuk en de medezeggenschap van den — 299.
„ Taylorstelsel roofbouw op den — 287, 295.

Arbeider. Uitslijten der patriarchale verhoudingen tusschen patroon en — 20.
„ Verhouding tusschen patroon en — 330.
„ Vermoeidheidsgrens van den — 286.
Arbeiders. Bedrijfsorganisatie taak van Christelijke patroons en — 363.
Arbeidsduur in het landbouwbedrijf. Beperking — 133, 135.
Arbeidsprestatie. Het systematiseeren en normaliseeren der — 274.
„ bij toepassing van het Taylorstelsel. Maximum — 276.
Arbeidsschoonheid. Het bewaren der — 371.
Arbeidsverbod gehuwde vrouw. 231.
Arbeidsverdeeling en het loon. 237.
„ Handenarbeid en de — 19.
Arbeidsverrichting. Het rationaliseeren der — 275.
Arbeidsvoorwaarden in Overheidsbedrijven. 83, 89.
Arbeidsvreugde. Gemis aan — 28.
Arbeidswereld als organisme. 326.
„ De— 302.
„ Organen in de — 303.
Armenzorg. Gevaar van liefdadigheid en — 402.
Australië. Verhoudingen in Amerika en — 298.

B.

Band tusschen arbeider en product. 19.
Barmhartigheid. De vrouw in dienst der — 141.
„ in Nederland. Het werk der — 146.
„ in vroeger eeuwen. De vrouw en het werk der — 142.
„ Salarieering der vrouw in dienst der — 174.
„ Sociale voorzorg en — 401.
Bedenkingen tegen familieloon. 247.
Bedrijf. Overheid en — 41.
Bedrijfsleven. Oplossing van het loonvraagstuk en de medezeggenschap van den arbeider in het — 299.
Bedrijfsmedebezit in de practijk. 296.
„ Winstdeeling en — 257, 266.
Bedrijfsorganisatie door collectief arbeidscontract. Democratische — 356.
„ en collectief arbeidscontract. 362.
„ Het streven naar — 116.
„ leidt tot eenheid. 364.
„ of socialisatie in verband met loonsverhooging en duurder leven. 295.
„ Practische werkzaamheid der — 358.
„ taak van Christelijke patroons en arbeiders. — 363.
Bedrijfsuitgaven in den landbouw. Oorzaken van hoogere — 130.

Bedrijven voor doorvoering gezinsloon-systeem. Concentratie van — 295.
„ „ socialiseering geschikt. 84.
Beginsel tot de daad. Van — 376.
Beginselen van het recht. Leer van het communisme tegenover de — 35.
Beheer der overheidsbedrijven. 65.
Behoefte aan nieuwe organen. Algemeene — 330.
Behoeften als een trek van het moderne leven. Uitzetting der — 21.
„ Eisch van beperking der — 32.
„ Salaris naar — 281.
„ van het gezin. Gezinsloon rekent met de — 297.
Behoud van den middenstand. Wenschelijkheid tot — 93.
Belasting. Vermeerdering der — 36.
Beperking arbeidsduur in het landbouwbedrijf. 133, 135
„ der behoeften. Eisch van — 32.
„ van de veeteelt. 129.
Beroepsarbeid als voorbereiding voor het huwelijk. 233.
„ der gehuwde vrouw. 165, 206.
„ der ongehuwde vrouw. 229.
Beroepskeuze der vrouw. 232.
Beroepsleven. De vrouw in het — 181.
Beschikking over granen. 126.
Beschouwingen omtrent den particulieren eigendom. 85.
Beteekenis van het kleinbedrijf. 87.
Bevoegdheid der nieuwe organen. 309, 341.
Bezwaren tegen overheidsbedrijven. 48.
Bioscoop en slechte lectuur op het zedelijk leven. De invloed van — 393.
Budget. Het huishoud — 166.

C.

Christelijk beginsel. Organisatie der maatschappij naar — 346, 360.
„ sociale beweging in Nederland. De Protestantsch — 11.
Christelijke en neutrale vrouwenbeweging. Scheiding tusschen — 153.
„ maatschappij. De sociale kwestie en de — 410.
„ of neutrale organisatie. 230.
„ patroons en arbeiders. Bedrijfsorganisatie taak van — 363.
„ patroons in ieder bedrijf. Organisatie van — 359.
„ patroonsorganisatie. 363.
„ Staatszorg. 229.
„ vrouw. Invloed van afscheiding en reveil op de — 153.
„ „ tegenover de socialistische vrouw. De — 155.
„ „ Vrijheid der — 179.
„ vrouwen. De actie der — 140.
Coëducatie. De — 163, 231.

Coëducatie. Verbetering der — 228.
Collectief arbeidscontract. Bindend verklaring — 361, 364.
„ „ Bedrijfsorganisatie en — 362.
„ „ Democratische bedrijfsorganisatie door — 356.
„ contract. De ontwikkeling van het — 338.
Communisme tegenover de beginselen van het recht. Leer van het — 35.
Concentratie der particuliere bedrijven. 87.
„ van bedrijven voor doorvoering gezinsloon-systeem. 295.
„ van het middenstandsbedrijf. 113.
„ van landbouwbedrijven. 135.
Concessies. Strijd tegen de — 42.
Concurrentie der particuliere bedrijven. 87.
„ Taylorstelsel als gevolg van — 296.
Consumptieve coöperatie. Productieve en — 266.
Coöperatie bij zuiverbereiding. Landbouw — 137.
„ Productieve en consumptieve — 266.

D.

Daad. Van beginsel tot de — 376.
Deelname in de winst. 251.
Democratie. Wassende — 21.
Democratische bedrijfsorganisatie door collectief arbeidscontract. 356.
Different stukloon. Het — 277.
Doel van het overheidsbedrijf. 62.
Drankbestrijding. 406.
„ De oorlog en de — 406.
„ met betrekking tot gezondheid, welvaart en zedelijkheid. 404.
„ Middelen der — 407.
Duurder leven. Bedrijfsorganisatie of socialisatie in verband met loonsverhooging en — 295.
Dwang, van maatschappelijke organisatie uitgaande. 353.
Dwingend vermogen van Staatsorgaan. Nieuwe organen met — 313.

E.

Economische bedrijvigheid in het teeken van het internationale. 18.
„ geschiedenis. Indeeling der — 12.
„ „ Kritiek op indeeling der — 13.
Eenheid. Bedrijfsorganisatie leidt tot — 364.
Eenzijdig streven naar hooge loonen. 83.
Eeuw. Karakteristieke van onze — 18.
Eisch van beperking der behoeften. 32.

Ervaringen inzake het particuliere bedrijf. 50.
Examen voor middenstandsonderwijs. 113, 116.
Excessen van het particuliere bedrijf. 86.

F.

Fabrieksarbeid der gehuwde vrouw. Absoluut verbod — 228.
„ der gehuwde en ongehuwde vrouw. Verschil tusschen — 228.
„ der vrouw. 230.
Familieloon. 239.
„ Absoluut of relatief — 241.
„ als eisch voor overheids- en vrij bedrijf. 296.
„ Bedenkingen tegen — ....
„ Roomsche beschouwing omtrent — 241.
Fiscale monopolies en indirecte belastingen. Verschil tusschen — 85.
„ „ Streven naar — 42.
„ „ Verzet tegen — 83.
Financieele uitkomsten van het landbouwbedrijf. 125.
Functie van den middenstand. 92.

G.

Geestelijke actie. Invloed der — 28.
„ en sociale. Verhouding tusschen het — 325.
„ overtuiging en geestelijke kracht in de maatschappelijke organisatie. 320.
Geestesleven. Keer in het — 21.
Gehuwde en ongehuwde vrouw. Verschil tusschen fabrieksarbeid der — 228.
„ vrouw. Absoluut verbod van fabrieksarbeid der — 228.
„ „ Arbeid der — 201.
„ „ Arbeidsverbod der — 231.
„ „ Beroepsarbeid der — 165, 206.
„ „ Hulpverleening aan de arbeidende — 218.
„ „ Nadeelige invloed van den arbeid der — 218.
„ „ Overheidssteun aan de arbeidende — 218.
Gelijk loon voor gelijken arbeid. 231.
„ „ „ man en vrouw. 230, 234.
Gemeentebedrijven en de prijsopdrijving. 71.
Gemeentebedrijf. Invloed ten gunste van het — 41.
Gemengde publiek-private bedrijven. 52.
Gemis aan arbeidsvreugde. 28.
Georganiseerde groothuishouding. 168.
Gestudeerde vrouw. Arbeid van de — 233.

Gevaar van ambtenarenoverheersching. 49.
„ voor afstomping door toepassing van het Taylorstelsel. 20.
Gezin. Invloed en beteekenis van het — 164.
Gezinsarbeid der vrouw. 230.
Gezinsleven. De vrouw en het — 164.
„ Vernietiging van het — 168.
„ Zorg van de vrouw voor het — 172.
Gezinsloon. 235, 239.
„ Absoluut gezinsloon is geen — 297.
„ Beteekenis van het — 294.
„ en de particuliere werkgevers. 295.
„ Het relatieve — 245.
„ rekent met de behoeften van het gezin. 297.
„ Sociale verzekering met betrekking tot — 296
„ systeem. Concentratie van bedrijven voor doorvoering — 295.
„ voor arbeider en winkelier. 297.
Gezondheid, welvaart en zedelijkheid. De drankbestrijding met betrekking tot — 407.
Godsdienst en zedeloosheid. 408.
„ „ „ Liberale leuze ten aanzien van — 408
Graanprijzen". Begrip „hooge — 134.
Gradatie van prijs. 83.
Granen. Beschikking over — 126.
„ Productie van — 126.
Groote gezinnen. Sociale verzekering met uitkeering aan — 295.
Groot-huishouding. Georganiseerde — 168.
Grondbeginselen in Gods Woord omtrent de positie der vrouw. 397.
Grondbelasting en hypotheek met betrekking tot den landbouw. 135.

H.

Haider-thesen. De — 255.
Handenarbeid en de arbeidsverdeeling. 19.
Handhaving van den middenstand. 114.
Heldringsstichting. Historisch overzicht der — 146.
„ Het werk der — 147.
Historisch overzicht der Heldringsstichting. 146.
Historische verklaring van het begrip middenstand. 92.
Hooge loonen. Eenzijdig streven naar — 83.
Hooger levenspeil. Streven naar — 84.
Huiselijk en maatschappelijk leven der vrouw. Combinatie van — 174.
Huishoud budget. Het — 166.
Hulp bieden door organisatie. 26.

Hulpverleening aan de arbeidende gehuwde vrouw. 218.
Huwelijk. Beroepsarbeid als voorbereiding voor het — 233.
Hypotheek met betrekking tot den landbouw. Grondbelasting en — 135.

I.

Indeeling der economische geschiedenis. 12.
„ „ „ „ Kritiek op — 13.
Indirecte belasting op de bevolking. Druk der — 134.
„ belastingen. Verschil tusschen fiscale monopolies en — 85.
Individueele behandeling der arbeiders. 277, 294, 298.
Industrie en de sociale kwestie. De moderne — 409.
„ Sterke uitzetting — 19.
Ingezonken bedrijfsleven. Taak der overheid bij — 56.
Instellen van nieuwe organen. 83.
Internationale. Economische bedrijvigheid in het teeken van het — 18.
„ positie van den landbouw. 137.
„ omstandigheid. Taylorstelsel en de — 298.
Invloed der geestelijke actie. 28.
„ „ vakbeweging. De — 332.
„ en beteekenis van het gezin. 164.
„ ten gunste van het gemeente-bedrijf. 41.
„ van afscheiding en reveil op de Christelijke vrouw. 153.
„ „ bioscoop en slechte lectuur op het zedelijk leven. 393.
„ „ den arbeid op de productie. 273.
„ „ „ oorlog op het landbouwbedrijf. 118.
„ „ het overheidsbedrijf op de prijspolitiek. 63.
„ „ vakorganisatie en wetgeving. 86.

J.

Jaarlijksche vrouwen-vergadering. 175.

K.

Karakter van het overheidsbedrijf. 60.
„ „ „ particulier bedrijf. 61.
Karakteristieke van onze eeuw. Het — 18.
Kartels en trusts. Overheidsingrijpen bij verkeerde praktijken van — 57.
Keer in het geestesleven. 21.
Kerk. Kiesrecht der vrouw in de — 398.
Kerkelijke ambten. De vrouw in de — 398.
Kern van het Taylorstelsel. De — 275.
Kiesrecht der vrouw in de kerk. 398.
Kiesvereeniging. De vrouw in de — 163.
Klassieke school in de sociale kwestie. 409.

Kleinbedrijf. Beteekenis van het — 87.
Kleine- en middelgroote bedrijven. Zorg voor — 112, 115.
Koninkrijk Gods. Plaats en roeping der vrouw in het — 394.
Kostprijs. Levering beneden den — 64.
Kritiek op indeeling der economische geschiedenis. 13.

L.

Landbouw. Coöperatie bij zuivelbereiding. 137.
„ De onderdeelen van den Nederlandschen — 117.
„ De toekomst van den — 119.
„ Grondbelasting en hypotheek met betrekking tot den — 135.
„ Internationale positie van den — 137.
„ Maatschappelijke organisatie ten aanzien van den — 361.
„ Oorzaken van hoogere bijdrijfsuitgaven in den — 130.
„ organisatie. 133.
„ „ Achterlijke toestanden in de — 134.
„ Overheidsbemoeiing inzake den — 134.
„ Samenwerking in den — 137.
Landbouwbedrijf. Beperking arbeidsduur in het — 133, 135.
„ Financieele uitkomsten van het — 125.
„ Invloed van den oorlog op het — 118.
„ Loonen in het — 135.
„ Overheidsinvloed inzake het — 120.
„ Sociale maatregelen in het — 133, 137.
„ Vertegenwoordiging van het — 136.
Landbouwbedrijven. Concentratie van — 135.
„ producten. Samenwerking bij levering van — 134.
Lectuur op het zedelijk leven. Invloed van bioscoop en slechte — 393.
Leer van het communisme tegenover de beginselen van het recht. 35.
Levering beneden den kostprijs. 64.
„ van landbouwproducten. Samenwerking bij — 134.
Liberale leuze ten aanzien van godsdienst en zedeloosheid. 408.
„ school. Loontheorie der — 236.
Liefdadigheid en armenzorg. Gevaar van — 402.
Loon. Arbeidsverdeeling en het — 237.
„ der vrouw. 189, 229.
„ naar behoeften. 231.
„ Socialistische opvatting omtrent het — 251.
„ voor gelijken arbeid. Gelijk — 231.
„ „ man en vrouw. Gelijk — 230, 234.
Loonen bij stijgende productiekosten. 134.
„ in het landbouwbedrijf. 135.
„ Stijging der — 166.

Loonquestie. Taylorstelsel en de — 287.
Loonraden. Instelling van — 294.
Loonshoogte in verhouding tot pacht. 136.
Loonsverhooging. Kritiek op wilde jacht naar — 133.
„ en duurder leven. Bedrijfsorganisatie of socialisatie in verband met — 295.
Loontheorie der liberale school. 236.
Loonvraagstuk en de medezeggenschap van den arbeider in het bedrijfsleven. Oplossing van het — 299.
„ in overheidsbedrijf. 72.
„ Sociale questie en het — 84.

M.

Maatschappelijk leven. De nooden in het — 369.
„ „ De vrouwelijke invloed op het — 154.
„ „ Staatshulp aan het — 22.
„ „ der vrouw. Combinatie van huiselijk en — 174.
Maatschappelijke organisatie. 300.
„ „ aanleiding tot strijd. 353.
„ „ Geestelijke overtuiging in de — 320.
„ „ Dwang van — 353.
„ „ ten aanzien van den landbouw. 361.
„ „ Verloren gaan der persoonlijkheid door — 354.
„ sfeer. Verdringing vrije — 89.
„ toestand op het gebied van den arbeid. 355.
Maatschappij als organisatie. De — 326, 336.
„ naar Christelijk beginsel. Organisatie der — 346, 360.
„ Organisatie der — 300, 325.
„ Staat en — 311.
„ Tegenstelling tusschen Staat en — 357, 364.
„ Verhouding van Staat en — 339.
„ Vrouwelijke hulp in de — 177.
Machteloosheid van wettelijke regelingen. 306.
Man en vrouw. Gelijk loon voor — 230, 234.
Marktprijzen. Overheidsprijzen en — 83.
Maximum arbeidsprestatie bij toepassing van het Taylorstelsel. 276.
Medezeggenschap van den arbeider in het bedrijfsleven. Oplossing van het loonvraagstuk en — 276, 299.
Meisjesvereenigingen. 163.
Menschheid als organisme. De — 301.
Middelbaar technisch onderwijs voor den middenstand. 113.
Middeleeuwen. De arbeid der vrouw in oudheid en — 207.

Middelgroote bedrijven. Zorg voor kleine- en — 112, 115.
Middenstand. Functie van den — 92.
„ Historische verklaring van het begrip — 92.
„ Middelbaar technisch onderwijs voor den — 113.
„ Onderwijs voor den — 112, 116.
„ Organisatie van den — 104, 115.
„ Overheidssteun aan den — 98.
„ Productiviteit van den — 113, 115, 116.
„ Publiekrechtelijke organisatie van den — 114.
„ Roeping der overheid met betrekking tot den — 107.
„ Versterking van den — 96.
„ Wenschelijkheid tot behoud van den — 93.
Middenstandsbedrijf. Concentratie van het — 113.
„ Handhaving van het — 114.
Middenstandscredietbanken. Het bestaan der — 112, 116.
Middenstandsonderwijs. Examen voor — 113, 116.
Moderne cultuur. De arbeid der vrouw in de — 208.
„ industrie en de sociale kwestie. 409.
„ leven. Uitzetting der behoeften als een trek van het — 21.
„ vrouwenbeweging. 140.
Monopolies. Ongeschiktheid of ontoelaatbaarheid van — 82.
„ Streven naar fiscale — 42.
„ Verzet tegen fiscale — 83.
Monopolistische bedrijven. Overheid en — 56.

N.

Naamlooze Vennootschappen. Overheidssteun aan — 84.
Naasting van bedrijven door de overheid op grond van zedelijke, humanitaire of hygiënische overwegingen. 56.
Nadeelen van overheidsbedrijven. 48.
Nadeelige invloed van den arbeid der gehuwde vrouw. 213.
Nederland. Het werk der barmhartigheid in — 146.
Neutrale en Christelijke vrouwenbeweging. Scheiding tusschen — 153.
„ organisatie. Christelijke of — 230.
Nieuwe organen. Algemeene behoefte aan — 330.
„ „ Bevoegdheid der — 309, 341.
„ „ Instellen van — 83.
„ „ in de bestaande wetgeving. 332.
„ „ met dwingend vermogen van Staatsorgaan. 319.
„ „ Noodzakelijkheid van — 359.
„ „ Samenstelling en taak der — 312, 337.
Nooden in het maatschappelijk leven. De — 369.
Normaliseeren der arbeidsprestatie. Het — 274.

O.

Omschrijving overheidsbedrijf. 60.
Ondernemerswinst. 86.
„ Begeerte naar overheidsbedrijf wegens principieele veroordeeling der — 44.
„ en de publieke functie van overheidsbedrijf. 89.
„ Taylorstelsel en — 296.
Onderwijs voor den middenstand. 112, 116.
Ongehuwde vrouw. Beroepsarbeid der — 229.
„ „ Verschil tusschen fabrieksarbeid der gehuwde en — 228.
Ongeschiktheid of ontoelaatbaarheid van monopolies. 82.
Ontwikkeling der techniek. 18.
„ overheidsbedrijf in den tegenwoordigen tijd. 50.
Onze eeuw. Karakteristieke van — 18.
Oordeel over Staatsbedrijven. 47.
Oorlog en de drankbestrijding. De — 406.
„ op het landbouwberijf. Invloed van den — 118.
„ Uitzetting der staatsbemoeiing tengevolge van den — 47.
Organen in de arbeidswereld. 303.
„ Instellen van nieuwe — 83.
Organisatie aanleiding tot strijd. Maatschappelijke — 353.
„ Christelijke of neutrale — 230.
„ der maatschappij. 300, 325.
„ „ „ naar Chistelijk beginsel. 346, 360.
„ der vrouwen. 229, 234.
„ Geestelijke overtuiging in de maatschappelijke — 230.
„ Hulp bieden door — 26.
„ Landbouw — 133.
„ Maatschappelijke — 300.
„ uitgaande. Dwang, van maatschappelijke — 353.
„ van Christenpatroons in ieder bedrijf. 359.
„ van den middenstand. 104, 115.
„ „ „ „ Publiekrechtelijke — 114.
„ Verloren gaan der persoonlijkheid door maatschappelijke — 354.
Organisme. De arbeiderswereld als — 326.
„ De maatschappij als — 326, 336.
„ De menschheid als — 301.
Oudheid. De vrouw en het publieke lieven in de — 151.
„ en middeleeuwen. Arbeid der vrouw in — 207.
„ Verhoudingen in de — 13.

Overheid bij ingezonken bedrijfsleven. Taak der — 56.
„ en bedrijf. 41.
„ en haar personeel. 79.
„ en monopolistische bedrijven. 56.
„ met betrekking tot den middenstand. Roeping der — 107.
„ Steun verleenen aan de — 36.
„ Taak en roeping der — 54.
Overheidsbedrijf. Doel van het — 62.
„ en publiek. 63.
„ in den tegenwoordigen tijd. Ontwikkeling van — 50.
„ Karakter van het — 60.
„ Loonvraagstuk in — 72.
„ Omschrijving. 60.
„ op de prijspolitiek. Invloed van het — 63.
„ Sociale gedachte in het — 84, 89.
„ Sociale mogelijkheid van — 86.
„ Vakvereeniging en — 78.
„ wegens principieele veroordeeling der ondernemerswinst. Begeerte naar — 44.
Overheidsbedrijven. Arbeidsvoorwaarden in — 83, 89.
„ Beheer der — 65.
„ Bezwaar tegen — 48.
„ Prijsvaststelling in — 89.
„ Staking in particuliere of — 89.
„ Verhouding tot personeel in — 72.
„ Winst uit — 71.
Overheidsbemoeiing inzake den landbouw. 134.
Overheids- en vrij bedrijf. Relatief familieloon eisch van — 296.
Overheidsexploitatie. Argumenten ten gunste van — 83.
Overheidsingrijpen bij verkeerde praktijken van kartels en trusts. 57.
„ met betrekking tot vrouwenarbeid. 229.
Overheidspersoneel. Staking door — 80, 83.
Overheidsprijzen en marktprijzen. 83.
Overheidssteun aan de arbeidende gehuwde vrouw. 218.
„ „ den middenstand. 98.
„ „ aan naamlooze vennootschappen. 84.
Overleg plegen met personeel. 83.

P.

Pacht. Loonshoogte in verhouding tot — 136.
Pachtstelsel. 137.
Participatiestelsel. 257, 263.
Particulier bedrijf. Ervaringen inzake het — 50.

Particulier bedrijf. Excessen van het — 86.
„ „ Karakter van het — 61.
Particuliere bedrijven. Concentratie der — 87.
„ „ Concurrentie der — 87.
„ of overheidsbedrijven. Staking in — 89.
„ werkgevers. Gezinsleven en de — 295.
Particulieren eigendom. Beschouwingen omtrent den — 85.
Patriarchale verhoudingen tusschen patroon en arbeider. Uitslijten der — 20.
Patroon en arbeider. Uitslijten der patriarchale verhoudingen tusschen — 20.
„ „ „ Verhouding tusschen — 330.
Patroons en arbeiders. Bedrijfsorganisatie taak van Christelijke — 363.
Patroonsorganisatie. Christelijke — 363.
Pensioenverzekering voor weduwen. 228.
Perioden. Rekening houden met vroegere — 18.
Personeel in overheidsbedrijven. Verhouding tot — 72.
„ Overheid en haar — 79.
„ Overleg plegen met — 83.
Persoonlijkheid door maatschappelijke organisatie. Verloren gaan der — 354.
Plaats en roeping der vrouw in het koninkrijk Gods. 394.
Planmatig arbeiden. Het — 274.
Plichtsbesef in staatsbetrekking. 85.
Politiek. De vrouw en de — 161.
Positie der vrouw. Grondbeginselen in Gods Woord omtrent de — 397.
„ „ „ Veranderde — 21, 181.
Principe en de sociale kwestie. 374.
Principieele veroordeeling der ondernemerswinst. Begeerte naar overheidsbedrijf wegens — 44.
„ vraag betreffende socialisatie. 85.
Product. Band tusschen arbeider en — 19.
Producten. Afzet der — 123.
Productie. De verdeeling der — 329.
„ Invloed van den arbeid op de — 273.
„ kosten. Loonen bij stijgende — 134.
„ proces. Aandeel van den mensch in het — 90.
„ Streven naar verhooging van — 122.
„ van granen. 126.
Productieve en consumptieve coöperatie. 263.
Productiviteit van den middenstand. 113, 115, 116.
Proeven, door Taylor genomen. 279.
Prijs. Gradatie van — 83.

Prijsopdrijving. Gemeente-bedrijven en de — 71.
Prijsvaststelling en overheidsbedrijven. 89.
Prijspolitiek. Invloed van het overheidsbedrijf op de — 63.
Protestantsch-Christelijke sociale beweging in Nederland. De — 11.
Publiek. Overheidsbedrijf en — 63.
Publiek-private bedrijven. Gemengde — 52.
Publieke functie van overheidsbedrijf. Ondernemerswinst en — 89.
„ leven. De vrouw in het — 150.
„ „ in de oudheid. De vrouw in het — 151.
Publiekrechtelijke organisatie van den middenstand. 114.

R.

Rationaliseeren der arbeidsverrichting. 275.
Recht. Leer van het communisme tegenover de beginselen van het — 35.
Rekening houden met vroegere perioden. 18.
Relatief familieloon. Absoluut of — 241.
„ „ als eisch voor overheids- en vrij bedrijf — 296.
„ gezinsloon. 245.
Resoluties. 365.
Resultaten. Door Taylor bereikte — 278.
Reveil op de Christelijke vrouw. Invloed van afscheiding en — 153.
Revolutionaire idealen. Socialistische en — 168.
Roeping der overheid. Taak en — 54.
„ „ vrouw in het Koninkrijk Gods. Plaats en — 394.
Roofbouw op den arbeider. Taylorstelsel — 287, 295.
Roomsche beschouwing omtrent het familieloon. 241.

S.

Salarieering der vrouw. 229.
„ „ „ in dienst der barmhartigheid. 174.
Salaris naar behoeften. 231.
Samenstelling en taak der nieuwe organen. 312, 337.
Samenwerking bij levering van landbouwproducten. 134.
„ in den landbouw. 137.
Scheiding tusschen Christelijke en neutrale vrouwenbeweging. 153.
Sociaal-democratie. Staatssocialisme en — 44.
Sociale gedachte in het overheidsbedrijf. 84, 89.
„ kwestie. De moderne industrie en de — 409.
„ „ en het loonvraagstuk. 84.
„ „ in de Christelijke maatschappij. 410.
„ „ Klassieke school en de — 409.
„ „ Oorzaken der — 409.
„ „ Principe en de — 374.

Sociale leven. De zig-zag-kwestie in verband met het — 372.
„ maatregelen in het landbouwbedrijf. 133, 137.
„ mogelijkheid van overheidsbedrijf. 86.
„ Verhouding tusschen het geestelijke en — 325.
„ verzekering. Beteekenis der — 404.
„ „ met betrekking tot gezinsloon. 296.
„ „ met uitkeering aan groote gezinnen. 295.
„ voorzorg en barmhartigheid. 401.
„ „ Voordeel van — 403.
„ vraagstuk ook een zedelijk vraagstuk. Het — 408.
Socialisatie in verband met loonsverhooging en duurder leven. Bedrijfsorganisatie of — 295.
„ Principieele vraag betreffende — 85.
Socialiseering geschikt. Bedrijven, voor — 84.
Socialistische en revolutionaire idealen. 168.
„ opvatting omtrent het loon. 251.
„ vrouw. De Christelijke vrouw tegenover de — 155.
Staat. De blijvende taak van den — 344.
„ en maatschappij. 311.
„ „ „ Tegenstelling tusschen — 357, 364.
„ „ „ Verhouding van — 339.
Staatsbedrijven. Oordeel over — 47.
Staatsbemoeiing tengevolge van den oorlog. Uitzetting — 47.
Staatsbetrekking. Plichtsbesef in — 85.
Staatshulp aan het maatschappelijk leven. 22.
„ Verzet tegen — 22.
Staatsorgaan. Nieuwe organen met dwingend vermogen van — 319.
Staatssocialisme en sociaal-democratie. 44.
Staatsvergoding. 24.
Staatszorg. Christelijke — 229.
Staking door overheidspersoneel. 80, 83.
„ in particuliere en overheidsbedrijven. 89.
Steun verleenen aan de overheid. 36.
Strijd. Maatschappelijke organisatie aanleiding tot — 353.
„ tegen de concessies. 42.
Studie der vrouw. 231.
Stukloon. Het differentieel — 277.
Stijgende productiekosten. Loon bij — 134.
Stijging der loonen. 166.
Systematiseeren der arbeidsprestatie. 274.

T.

Taak der nieuwe organen. Samenstelling en — 312, 337.

Taak der overheid bij ingezonken bedrijfsleven. 56.
„ en roeping der overheid. 54.
„ van den Staat. De blijvende — 344.
Taylorstelsel. 273.
„ als gevolg van concurrentie. 296.
„ Beoordeeling van het — 289.
„ De kern van het — 275.
„ en de eisch van verhoogde voortbrenging. Het — 285.
„ „ „ internationale omstandigheid. 298.
„ „ „ loonkwestie. 287.
„ „ ondernemerswinst. 296.
„ Gevaar voorafstomping door toepassing van het — 20.
„ leidt tot uitputting en overspanning. 287.
„ Maximum arbeidsprestatie bij toepassing van het — 276.
roofbouw op den arbeider. 287, 295.
Techniek. Ontwikkeling der — 18.
Terrein der vrouwelijke werkzaamheid. 182.
Toekomst van den landbouw. De — 119.
Toepassing van het Taylorstelsel. Gevaar voor afstomping door — 20.
Trek van het moderne leven. Uitzetting der behoeften als een — 21.
Trusts. Overheidsingrijpen bij verkeerde practijken van kartels en — 57.
Tuinbouw. Vooruitzichten in den — 129.

U.

Uitkeering aan groote gezinnen. Sociale verzekering met — 295.
Uitkomst van het landbouwbedrijf. Financieele — 125.
Uitputting en overspanning. Het Taylorstelsel leidt tot — 287.
Uitslijten der patriarchale verhoudingen tusschen patroon en arbeider — 20.
Uitzetting der behoeften als een trek van het moderne leven — 21.
„ „ industrie. Sterke — 19.
„ „ Staatsbemoeiing tengevolge van den oorlog. 47.

V.

Vakbeweging. De — 327.
„ „ invloed der — 232.
Vakorganisatie. De vrouw en de — 199.
„ en wetgeving. Invloed van — 86.
Vakvereeniging en overheid. 78.
Veeteelt. Beperking van de — 129.
Veranderde positie der vrouw. 21, 181.
Verbetering der coëducatie. 228.
Verdeeling der productie. De — 329.

Verdringing vrije maatschappelijke sfeer. 89.
Verhoogde voortbrenging. Taylorstelsel en de eisch van — 285.
Verhooging van productie. Streven naar — 122.
Verhouding tot pacht. Loonshoogte in — 136.
„ „ personeel in overheidsbedrijven. 72.
„ tusschen het geestelijke en sociale. 325.
„ „ patroon en arbeider. 330.
Verhoudingen in Amerika en Australië. 298.
„ „ de oudheid. 13.
Verkeerde practijken van kartels en trusts. Overheidsingrijpen bij — 57.
Vermeerdering der belasting. 36.
Vermoeidheidsgrens van den arbeider. 286.
Vernietiging van het gezinsleven. 168.
Veroordeeling der ondernemerswinst. Begeerte naar overheidsbedrijf wegens principieele — 44.
Verschil tusschen fabrieksarbeid der gehuwde en ongehuwde vrouw — 228
„ „ fiscale monopolies en indirecte belastingen. 85.
Versterking van den middenstand. 96.
Vertegenwoordiging van het landbouwbedrijf. 136.
Verwoesting van de werkkracht. Waarborgen tegen — 298.
Verzekeringskas in verband met streven naar hooger loon. Weerstands- en — 360.
Verzet tegen staatshulp. 22
„ „ fiscale monopolies. 83.
Voortbrenging. Taylorstelsel en de eisch van verhoogde — 285.
Vooruitzichten in den landbouw. 129.
Voorzorg en barmhartigheid. Sociale — 401.
„ Voordeel van sociale — 403.
Vroeger eeuwen. De vrouw en het werk der barmhartigheid in — 142.
Vroegere perioden. Rekening houden met — 18.
Vrouw als „hulpe". De — 176.
„ Beroepskeuze der — 232.
„ Combinatie van huiselijk en maatschappelijk leven der — 174.
„ De arbeid der gestudeerde — 233.
„ De grondbeginselen in Gods Woord omtrent de positie der — 397.
„ De veranderde positie der — 21, 181.
„ en de kerkelijke ambten. De — 398.
„ en de kiesvereeniging. De — 163.
„ en de politiek. De — 161.
„ en het gezinsleven. De — 164.
„ en het publieke leven. De — 150.

Vrouw en het publieke leven in de oudheid. De — 150.
„ en het werk der barmhartigheid in vroeger eeuwen. De — 142.
„ Fabrieksarbeid der — 230.
„ Gelijk loon voor man en — 230, 234.
„ Gezinsarbeid der — 230.
„ Het loon der — 189.
„ in de kerk. Kiesrecht der — 298.
„ in de moderne cultuur. De arbeid der — 208.
„ in de vakorganisatie. De — 199.
„ in de wetenschap. De — 157.
„ in dienst der barmhartigheid. De — 141.
„ in dienst der barmhartigheid. Salarieering der — 174.
„ in het beroepsleven. De — 181.
„ in het Koninkrijk Gods. Plaats en roeping der — 394.
„ in oudheid en middeleeuwen. De arbeid der — 207.
„ Salarieering der — 229.
„ Studie der — 231.
„ voor het gezinsleven. Zorg van de — 172.
Vrouwelijke hulp in de maatschappij. 177.
„ invloed op het maatschappelijk leven. 154.
„ werkzaamheid. Terrein der — 182.
Vrouwenarbeid. Overheidsingrijpen met betrekking tot — 229.
Vrouwenbeweging. De moderne — 140.
„ Scheiding tusschen Christelijke en neutrale — 153.
Vrouwen. De actie der Christelijke — 140.
„ en het eerste congres. De — 139.
„ Het loon voor de — 229.
„ Organisatie der — 229, 234.
Vrouwenvergadering. 139.
„ Jaarlijksche — 175.
Vrij bedrijf. Relatief familieloon als eisch voor overheids- en — 296.
Vrije maatschappelijke sfeer. Verdringing — 89.
Vrijheid. der Christelijke vrouw. 179.

W.

Warenkarakter van den arbeid. Het — 235.
Wassende democratie. 21.
Weduwen. Pensioenverzekering voor — 228.
Welvaart en zedelijkheid. De drankbestrijding met betrekking tot gezondheid, — 407.
Werkgevers. Gezinsloon en de particuliere — 295.
Werkkrachten. Waarborgen tegen verwoesting van — 298.

Weerstands- en verzekeringskas in verband met streven naar hooger loon. 360.
Wetgeving. Invloed van de vakorganisatie op de — 86.
„ Nieuwe organen in de bestaande — 332.
Wetenschap. De vrouw en de — 157.
Wettelijke regelingen. Machteloosheid van — 306.
Wezen van den arbeid. 206.
Winkelier. Gezinsloon voor arbeider en — 297.
Winst. Deelname in de — 251.
„ uit overheidsbedrijven. 71.
Winstdeeling en bedrijfsmedebezit. 257.
Wijdingssamenkomst. 380.

Z.

Zedeloosheid. 393.
„ Godsdienst en — 408.
„ in onzen tijd. 393.
„ Liberale leuze ten aanzien van godsdienst en — 408.
Zedelijk leven. De invloed van bioscoop en slechte lectuur op het — 393,
„ vraagstuk. Het sociale vraagstuk ook een — 408.
Zedelijkheid. Drankbestrijding met betrekking tot gezondheid, welvaart en — 407.
Zig-zag-kwestie in verband met het sociale leven. 372.
Zondagsrust. 394.

INHOUD.

Bldz.

VOORWOORD 5

BESTUUR 7

VROUWEN-COMITÉ 8

PROGRAMMA 9

OPENING 11

OVERHEID EN BEDRIJF door Prof. Mr. P. A. Diepenhorst 41

HET OVERHEIDSBEDRIJF door Mr. V. H. Rutgers 60

OVERHEID EN MIDDENSTAND door Mr. J. A. de Wilde 90

OVERHEID EN LANDBOUW door Dr. H. J. Lovink 117

VROUWENVERGADERING 139

a. OPENING 139

b. DE VROUW IN DIENST DER BARMHARTIGHEID door Mej. Dudok van Heel 141

c. DE VROUW IN HET PUBLIEKE LEVEN door Mej. E. M. F. Kleijn 150

d. DE VROUW IN HET GEZINSLEVEN door Mevr. van Hoogstraten—Schoch 164

e. SLUITINGSREDE door Mej. H. S. S. Kuyper 176

DE VROUW IN HET BEROEPSLEVEN door Mej. H. W. Crommelin . . 181

DE BEROEPSARBEID DER GEHUWDE VROUW door Prof. Dr. H. Bavinck. 206

HET LOONVRAAGSTUK 235

a. GEZINSLOON door Mr. Dr. J. Schokking 235

b. DEELNAME IN DE WINST door C. Smeenk 251

c. HET TAYLORSTELSEL door Jhr. Mr. K. J. Schorer 273

MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIE 300

ORGANISATIE DER MAATSCHAPPIJ (theoretisch) door Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruine 300

ORGANISATIE DER MAATSCHAPPIJ (praktisch) door H. Diemer. . . 325

SLUITINGSVERGADERING 365

WIJDINGSSAMENKOMST 381

EERSTE GEZELLIGE AVONDBIJEENKOMST. 393
a. ZEDELOOSHEID door Dr. J. Lammerts van Bueren 393
b. ZONDAGSRUST door Ds. C. F. Westermann 394
c. DE PLAATS EN DE ROEPING DER VROUW IN HET KONINKRIJK GODS door Dr. B. Wielenga 394
d. SOCIALE VOORZORG EN BARMHARTIGHEID door J. R. Snoeck Henkemans. 401
TWEEDE GEZELLIGE AVONDBIJEENKOMST 406
a. DRANKBESTRIJDING door Dr. J. C. de Moor 406
b. HET SOCIALE VRAAGSTUK OOK EEN ZEDELIJK VRAAGSTUK door Dr. P. J. Kromsigt. 408
AFSCHEIDSMAALTIJD 412